

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Vytautas Šlapkauskas

**TEISĖS SOCIOLOGIJOS
PAGRINDAI**

Vadovėlis

Vilnius 2004

UDK 316:34(075.8)

ŠI-07

2003 m. gruodžio 12 d. Nr. A-202

Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota

Recenzavo:

Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros vedėjas prof. habil. dr. **Alfonsas Vaišvila**;

Socialinių tyrimų instituto direktorius prof. habil. dr. **Arvydas Matulionis**

Vadovėlis svarstytas Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros 2003 m. lapkričio 7 d. posėdyje (protokolo išrašas Nr. 1TFK–14) ir rekomenduotas spausdinti

Lietuvos teisės universiteto vadovėlių, monografijų, mokslinių, mokomųjų, metodinių bei kitų leidinių aprobavimo spaudai komisija 2004 m. rugsėjo 14 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L–1) vadovėlį patvirtino spausdinti

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi ar kitu būdu platinami be leidėjo sutikimo.

TURINYS

Pratarmė.....	7

Pirmoji dalis: TEISĖS SOCIOLOGIJOS APIBŪDINIMAS

Pirmas skyrius. Teisės sociologija ir jos objektas.....	13
1.1. Teisės sociologijos samprata ir mokslinis statusas.....	13
1.2. Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai.....	22
1.3. Teisės sociologijos objektas.....	26
1.3.1. Teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių skirtis.....	28
1.3.2. Teisinių reiškinių klasifikacija.....	36
1.4. Teisės sociologijos ryšiai su kitais socialiniais mokslais.....	41
1.5. Teisės sociologijos sritys ir šakos.....	46
1.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	51

Antras skyrius. Svarbiausios sociologijos žinios.....	53
2.1. Sociologijos kaip mokslo atsiradimas.....	53
2.2. Sociologinių žinių struktūra.....	55
2.3. Sociologiniai požiūriai ir analizės lygiai.....	70
2.4. Teoriniai sociologijos požiūriai (paradigmos).....	73
2.4.1. Funkcionalizmas.....	73
2.4.2. Socialinių konfliktų teorijos.....	82
2.4.3. Socialinio veiksmo teorija.....	89
2.4.4. Simbolinis interakcionizmas.....	90
2.4.5. Fenomenologijos teorija.....	96
2.4.6. Etnometodologijos teorija.....	99
2.5. Bendruomenės ir visuomenės santykis.....	102
2.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	114

Trečias skyrius. Teisės sociologijos metodai ir funkcijos.....	117
3.1. Teisės sociologinio tyrimo savitumas.....	117
3.2. Sociologinio tyrimo principai.....	119
3.3. Tyrimo pradžia: nuo teorijos prie sociologinio instrumentarijus	127
3.4. Teisės sociologijos metodų klasifikacija.....	127

3.4.1. Dokumentų analizė kaip teisės sociologinio pažinimo metodas.....	127
3.4.2. Monografinis stebėjimas.....	135
3.4.3. Sociologinė apklausa.....	137
3.4.4. Sociologinis eksperimentas.....	145
3.5. Teisės sociologijos funkcijos.....	149
3.5.1. Pažintinė teisės sociologijos funkcija.....	149
3.5.2. Praktinė teisės sociologijos funkcija.....	154
3.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	172

Ketvirtas skyrius. Teisės sociologijos raidos bruožai..... 175

4.1. Antika.....	178
4.2. Viduramžiai ir Naujieji amžiai.....	192
4.3. Sociologinio požiūrio į teisę formavimasis XIX amžiuje.....	208
4.4. Teisės sociologijos kaip mokslo atsiradimas XX amžiuje.....	229
4.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	259

Pentasis skyrius. Teoriniai teisės sociologijos požiūriai..... 267

5.1. Funkcionalizmo požiūris į teisę.....	269
5.1.1. Teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas.....	269
5.1.2. Teisė kaip socialinės kaitos įrankis.....	286
5.2. Marksistinis ir neomarksistinis požiūris į teisę.....	299
5.3. Teisinė konfliktologija.....	314
5.4. Mikrosociologiniai požiūriai į teisę.....	321
5.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	326

Antroji dalis. SOCIOLOGINIO POŽIŪRIO Į TEISĘ TEORINIAI PAGRINDAI

Šeštasis skyrius. Sociologinė teisės samprata..... 334

6.1. Prasminės „teisės“ sąvokos ribos.....	334
6.2. Šiuolaikinės teisės „sluoksninis“ pobūdis.....	338
6.3. Teisės tikroviškumas.....	342
6.4. Sociologinis teisinės sistemos apibūdinimas.....	343
6.5. Socialinis reguliavimas ir normatyvinis pliuralizmas.....	348
6.6. Teisinis pliuralizmas ir jo apraiškos.....	359
6.6.1. Poteisiniai reiškiniai.....	369
6.6.2. Teisinės sistemos evoliucija ir teisinė akulturacija.....	372

6.7. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	383
Septintas skyrius. Socialinis teisės evoliucijos pagrindas.....	387
7.1. Analitinė teisės evoliucijos samprata.....	388
7.2. Socialinės tvarkos prigimtis.....	389
7.2.1. Socialinės tvarkos savaiminio formavimosi modelis.....	395
7.2.2. Savaiminės ir organizuotos socialinių tvarkų santykis.....	408
7.3. Teisingumas.....	411
7.4. Paprotys ir įstatymas.....	426
7.5. Teisė ir ekonomika.....	429
7.6. Teisė ir politika.....	431
7.7. Teisė ir teisinis švietimas.....	433
7.8. Teisinio pozityvizmo teisės evoliucijos formos.....	435
7.9. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	438
Aštuntas skyrius. Teisės socialinis veikimas.....	444
8.1. Teisės socialinė (bendruomeninė) paskirtis ir funkcijos.....	445
8.2. Teisės socialinio veikimo samprata.....	459
8.3. Teisės socialinio veikimo modeliavimo problemos.....	472
8.4. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	479
Devintas skyrius. Teisinė sąmonė ir teisinė kultūra.....	484
9.1. Teisinė sąmonė.....	485
9.2. Teisinis elgesys.....	493
9.3. Teisinė kultūra.....	499
9.3.1. Teisinės kultūros formavimasis pilietinės visuomenės raidos kontekste.....	502
9.4. Asmenybės socializacija teise.....	513
9.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	528
Dešimtas skyrius. Socialinė kontrolė ir deviacija.....	533
10.1. Socialinė kontrolė: samprata ir funkcijos.....	533
10.2. Teisė kaip metaregulatorius.....	540
10.3. Deviacija.....	544
10.4. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	551
Vienuoliktas skyrius. Teisėtumo apsauga ir rėmimasis teise.....	554
11.1. Teisinė profesija.....	554

11.2. Teisėjai ir teismai.....	563
11.3. Pasitikėjimas teismais.....	569
11.4. Policijos darbas: tarp teisėtumo apsaugos ir rėmimosi teise.....	574
11.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	578
Dvyliktas skyrius. Teisės politika ir teisės veiksmingumas.....	582
12.1. Teisės politika.....	582
12.1.1. Sociotechnika: socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūros.....	583
12.1.2. Teisės politikos samprata.....	587
12.2. Teisės formaliojo veiksmingumo samprata.....	591
12.3. Teisės veiksmingumui įtakos turinčios sąlygos ir veiksniai.....	595
12.4. Teisės veiksmingumo analizės požiūriai.....	600
12.5. Teisės socialinio veiksmingumo samprata.....	604
12.5.1. Pasitikėjimas teise kaip teisės socialinio veiksmingumo kriterijus.....	606
12.6. Teisingo ir veiksmingo teisės socialinio veikimo užtikrinimas..	609
12.7. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys.....	612
LITERATŪRA.....	616

PRATARMĖ

Prieš jus – pirmasis lietuviškas teisės sociologijos pagrindų vadovėlis. Po Eugenijaus Ėrlichio¹ išleisto pirmojo teisės sociologijos vadovėlio praėjo devyniasdešimt vieneri metai. Ar tai daug, ar mažai? Skirtingais požiūriais žvelgdami, šią laiką tėkmės atkarpėlę galime įvairiai interpretuoti. Tačiau turime pripažinti, kad tai buvo pats intensyviausias Vakarų civilizacijos raidos laikotarpis jos laimėjimų ir pavojų laipsnio požiūriu. Šiuo laikotarpiu Vakarų civilizacija išgyveno du pasaulinius karus, šaltąjį karą ir komunistinės imperijos žlugimą. Sunkiomis socialinio išgyvenimo sąlygomis Vakarų civilizacijoje susikūrė demokratinės valstybės ir skleidžiasi pilietinės visuomenės. Su demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės sklaida susijęs ir teisės sociologijos mokslinio statuso pripažinimas.

Tik išgyvenus Antrojo pasaulinio karo žiaurumus, Vakarų Europoje pradėjo formuotis demokratinę valstybę ir pilietinę visuomenę bei šiuos socialinius politinius procesus atitinkanti ir juos skatinanti teisės samprata. Anot T. Parsonso, žodis sociologija vis dažniau tapo XX a. vidurio ideologinių ginčijų centriniu simboliu². Todėl neatsitiktinai šiuolaikinėmis sąlygomis, – rašo J. Carbonnier, – įstatymo normoms aiškinti teisininkai vis dažniau pasitelkia ir jų sukūrimo istoriją, ir jų taikymo socialinių padarinių vertinimą³. Taigi iš pradžių sociologija (kartu ir teisės

¹ Garsus austrų teisininkas Eugenijus Ėrlichas [Ehrlich] (1862–1922) sukūrė „gyvosios teisės“ sampratą. Daugelis E. Ėrlichą pripažįsta tikroju teisės sociologijos pradininku, nes jis parašė pirmąjį fundamentinį veikalą „Teisės sociologijos pagrindai“ (Grundlegung der Soziologie des Rechts, 1913) ir iškėlė idėją, kad egzistuoja savaiminė, nuo formaliai veikiančios teisės nepriklausoma, socialinė tvarka, kuri susikuria dėl abipusių individualių ir kolektyvinių valių susiderinimų. E. Ėrlichas kvietė ieškoti teisės šaltinių socialiniuose dariniuose ir juose egzistuojančioje tvarkoje. Jis teigė, kad norint suprasti teisės šaltinius, raidą ir esmę, pirmiausia reikia nagrinėti socialinę tvarką, egzistuojančią visuomeninėse sąjungose.

² Parsons T. Some problems confronting sociology as a profession // Sociology. The progress of a decade. Eds. S. M. Lipset and N. J. Smelser. New York, 1961. P. 22.

³ Carbonnier J. Sociologie juridique. Paris, 1972. P. 19–20.

sociologija) vystėsi kaip specialus taikomasis mokslas, vėliau savo raidoje jis pasiekė svarbių teorinių metodologinių laimėjimų, perėmė naujų socialinės inžinerijos funkcijų ir įgijo prestižą.

Tarptautinė sociologų asociacija V tarptautiniame sociologų kongrese 1962 metais oficialiai pripažino teisės sociologijos, kaip šiuolaikinio mokslo, statusą⁴.

Teisės sociologijos idėjos buvo plėtojamos ir Lietuvos sociologijos ir teisės moksluose. Nors iki 1940 metų nebuvo lietuvių kalba išleista teisės sociologijos veikalų, teisės socialinio realizmo idėjos ir „gyvosios teisės“ sampratos daigai skaitytoją pasiekė iš Kazimiero Šaulio, Petro Leono, Mykolo Riomerio, Antano Maliauskio, Antano Maceinos ir kitų lietuvių autorių veikalų⁵. Šio vadovėlio apimtis ir terminai riboja galimybes atskira tema pateikti teisės sociologinės minties raidą Lietuvoje. Tikiuosi ateityje užpildyti šią spragą ir norėčiau paskatinti jaunosius mokslininkus nagrinėti mūsų tėvynės autorių mokslinį palikimą teisės sociologijos idėjų raidos požiūriu. Tokie tyrinėjimai skatintų tolesnę teisės sociologijos lietuviškos minties sklaidą.

Penkis dešimtmečius Lietuva buvo okupuota ir atskirta nuo Vakarų civilizacijos. Lietuvoje nebuvo galimybių pilietinei visuomenei formuoti ir plėtoti teisės sociologiją kaip mokslo discipliną. Teisės sociologija, kaip mokslo disciplina, pirmą kartą pradėta dėstyti Vilniaus universiteto Teisės fakultete tik atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę. Dabar teisės sociologija, kaip mokslo disciplina, dėstoma ir plėtojama įvairiuose Lietuvos universitetuose.

Šis teisės sociologijos vadovėlis yra teisės sociologijos, kaip mokslinės disciplinos, kurso dėstymo Lietuvos teisės universitete 1998–2003 m., ir mokslinių tyrinėjimų apibendrinimas. Dėl suprantamų priežasčių vadovėlis negali būti ištisai originalus. Stengtasi atskleisti, kad šiuolaikinės visuomenės tolesnei raidai labai svarbi yra bendruomeniškumo idėja, kuri neatsiejama nuo Vakarų teisės tradicijos raidos; kad labai pavojingas yra valdžios siekis teisę griežtai atriboti nuo moralės ir etikos; kad teisė nėra ir negali būti vien valdžios įrankis; kad pati visuomenė tiesioginiais ir netiesioginiais būdais dalyvauja teisėkūroje; kad teisės

⁴ Treves R. Research Committee on Sociology of Law. Milano, 1969. P. 3.

⁵ Žr., pavyzdžiui: Šaulys K. Sociologija. Kaunas, 1920; Maliauskis A. Demokratija. Antra laida. Kaunas, 1924; Leonas P. Sociologija. Vilnius: Pozicija, 1995; Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995; Riomeris M. Valstybė. I ir II daly. Vilnius: Pradai, 1995.

socialinis veikimas vyksta ne tik teisinio reguliavimo, bet ir kitų svarbių mechanizmų pagrindu; kad realiai funkcionuoja teisinis pliuralizmas, nes didžiąją šiuolaikinėje visuomenėje veikiančių teisės normų dalį sukuria nevyriausybinės organizacijos ir bendrijos; kad teisės politika ir teisės socialinio veiksmingumo problema Lietuvoje turi tapti mokslinių tyrimų objektu. Akivaizdu, kad E. Ėrlichio idėja apie teisės socialines šaknis visuomenėje turi būti ir toliau plėtojama.

Teisės sociologijos pagrindų vadovėlių sudaro dvi dalys, išdėstytos per dvylika skyrių. Pirmojoje vadovėlio dalyje atskleidžiamos pagrindinės teisės sociologijos sąvokos ir sampratos, teisės sociologijos mokslinis statusas ir metodologiniai pagrindai, ryšiai su bendrąja sociologija ir teisės mokslais, teisės sociologinio tyrimo metodai ir teisės sociologijos funkcijos, teisės sociologinės minties ir pačios teisės sociologijos raida. Glaustai apžvelgiamos pagrindinės teisės sociologijos teorijos.

Šioje vadovėlio dalyje pateiktos, autoriaus požiūriu, svarbios bendrosios sociologijos žinios, kurios turėtų padėti teisės sociologijos studijoms. Teisės sociologija yra bendrosios sociologijos šaka. Todėl jos aiškinimas susijęs su atitinkamų socialinių reiškinių ir procesų sociologiniu pažinimu. Toks bendrosios sociologijos išryškėjimas neturi užgožti teisės teorijos ir praktikos vaidmens teisės sociologijoje. Dėl to vadovėlio pirmojoje dalyje atskleidžiamas vyraujančios teisės sampratos vaidmuo teisės sociologijos raidoje.

Sąmoningai atsisakyta vartoti teisės sociologijos ir teisinės sociologijos terminus, kurie susiję su atitinkamomis teisės sampratomis. Laikaisi metodologinės pozicijos, kad teisė kyla iš pačios visuomenės, ne tik iš valdžios. Todėl pilietinės visuomenės formavimosi ir funkcionavimo epochoje teisės sociologija siauruoju požiūriu yra tik teisės sociologijos plačiuoju požiūriu atskiras, specialus atvejis. Valdžia turi tarnauti pilietinei visuomenei, ir tai turi nagrinėti teisės sociologija.

Antrojoje vadovėlio dalyje buvo siekiama atskleisti visuomenės ir jos socialinių darinių įvairiapusių ryšius su teise nuoseklios nagrinėjamų temų raidos būdu. Dėl to iš pradžių pateikiama sociologinė teisės samprata, kurios pagrindą sudaro realiai funkcionuojantis pliuralizmas, vėliau neįvardytai pliuralizmas atskleidžiamas kaip teisės evoliucijos pagrindas. Čia ypač svarbios yra temos apie socialinės tvarkos prigimtį, jos atmainų modelius ir teisės formų santykius.

Sociologinės teisės sampratos praktinį funkcionavimą išryškina skyrius „Teisės socialinis veikimas“, kuriame atskleidžiama teisės so-

cialinė (bendruomeninė) paskirtis ir funkcijos, teisės socialinio veikimo samprata ir modelis. Reikia pabrėžti, kad tolesnėje visuomenės raidoje būtina plėtoti žmogaus teisių ir laisvių apsaugos ir visuomenės gyvenimo kokybės ryšio sampratą. Taip pat perspektyvi yra teisės socialinio veikimo modeliavimo tema, kreipiant daugiau dėmesio į teisės socialinio veikimo informacinio-komunikacinio mechanizmo sampratos plėtojimą, visuomenės teisinio švietimo ir socializacijos tyrimus.

Išsamiai vadovėlyje pateiktos teisinės sąmonės, teisinio elgesio ir teisinės kultūros sampratos bei jų ryšiai. Taip siekiama giliau atskleisti individo ir jų grupių vaidmenį teisės socialinio veikimo procese. Žmogus yra asmenybė, kuri dėl savo intelekto, valios ir emocijų samplaikos su išoriniais veiksniais (sąlygomis) poveikio vienaip arba kitaip elgiasi. Taigi žmogus negali virsti tik teisinių mechanizmų dalimi. Tačiau visuomenė suinteresuota stabilios socialinės tvarkos palaikymu ir kūrimu, todėl vadovėlyje atskleista asmenybės socializacijos teise ir teisinės kultūros vaidmuo pilietinės visuomenės formavimosi kontekste.

Socialinės tvarkos palaikymo mechanizmas atskleidžiamas socialinės kontrolės ir deviacijos temoje. Šioje klasikinėje temoje atskleidžiamas šiuolaikinėje visuomenėje išryškėjęs teisės, kaip metaregulatoriaus, vaidmuo, kuris turi tendenciją stiprėti. Į deviaciją pasižiūrėta naujomis perspektyvomis – kuriamąja ir griaujamąja bei deviacijos plitimo lygiais – individo, institucijų ir valstybės.

Teisinės institucijos, teisininkai ir jų bendrijos yra labai svarbi visuomenės dalis. Tai labai plati teisės sociologijos tema, kuri ypač plėtojama Europos Sąjungos šalyse ir JAV. Vadovėlyje pateikti šios temos pagrindai teisėtumo apsaugos požiūriu. Šiai temai Lietuvoje skiriama dar labai mažai dėmesio.

Dvyliktoji vadovėlio tema jungia daugumą antrosios dalies temų. Ji atskleidžia sociotechnikos laimėjimų įtaką šiuolaikinės teisės politikos, kuri Vakarų visuomenėse neįsivaizduojama be privalomos rengiamų teisės aktų projektų būsimąjo įgyvendinimo socialinių padarinių analizės, formavimuisi. Tokia analizė apima ne tik teisės akto išleidimu suinteresuotų asmenų interesų ir paties projekto atitikties teisei vertinimą, bet ir visą sistemą procedūrų, kuriomis vertinami galimi teisinio poveikio socialiniai padariniai. Todėl teisės veiksmingumo sampratoje išryškinama teisės formaliojo ir socialinio veiksmingumo skirtis. Labai svarbu, kad Lietuvos visuomenė suprastų išaugusį poreikį organizuoti ir įgyvendinti teisės socialinio veiksmingumo tyrimus.

Vadovėlis turi tam tikrą metodinį aparatą: vadovėlio skyrius pradedamas ilgesne arba trumpesne nagrinėjamos temos anotacija, o skyriaus pabaigoje pateikiamas kontrolinių klausimų ir užduočių sąrašas. Skyriaus temos anotacija turėtų padėti greičiau suvokti nagrinėjamos temos esmę, o kontroliniai klausimai ir užduotys – išryškinti svarbiausias sąvokas ir sampratas bei reiškinių ir procesų ryšius. Vadovėlio tekste nebuvo specialiai siekiama pasitaikančių didesnių arba mažesnių pasikartojimų, bet ir nebuvo jų vengiama, nes „*repetitio est mater studiorum*“.

Rengiant vadovėlį panaudota daug literatūros šaltinių, kurie pateikti vadovėlio išnašose ir literatūros sąrašė. Daugiausia rėmiausi P. L. Bergerio ir Th. Luckmanno, H. J. Bermano, J. Carbonnier, R. Cotterrello, Fr. A. Hayeko, A. Podgoreckio, V. Kasjanovo ir V. Nečipurenkos, A. Vaišvilos vadovėliais ir veikalais.

Esu dėkingas prof. habil. dr. Aryydui Matulioniui, prof. habil. dr. Alfonsui Vaišvilai ir dr. Remigijui Šimašiui, skaičiusiems rankraštį ir pateikusiems vertingų pastabų.

Autorius

Pirmoji dalis.

**TEISĒS
SOCIOLOGIJOS
APIBŪDINIMAS**

PIRMAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGIJA IR JOS OBJEKTAS

1.1. Teisės sociologijos samprata ir mokslinis statusas

Nominalus teisės sociologijos apibrėžimas. Pradėję studijuoti teisės sociologiją turime suprasti, kas ji yra, ką ji tyrinėja, kokie jos ryšiai su kitais mokslais, kokių žinių sistemą pateikia ir kokia tų žinių reikšmė žmonių gyvenimui. Mokslinėje literatūroje, be teisės sociologijos termino, dažnai vartojamas ir kitas – teisinės sociologijos terminas. Abiejų terminų gretutinis vartojimas neretai įneša painiavos. Todėl pirmiausia turime išsiaiškinti, ką reiškia teisės sociologijos terminas ir kuo jis skiriasi nuo teisinės sociologijos termino.

Pavadinimas „*teisės sociologija*“ kilęs iš trijų žodžių: lietuvių „*teisė*“, lotynų „*societas*“ ir graikų „*logos*“. Iš šių žodžių junginio kyla daugiareikšmis terminas, nes vien jau lietuviškas žodis „*teisė*“ yra daugiareikšmis terminas⁶. Lietuvių kalbos žodis *teisė*, prancūzų – *droit*, anglų – *right*, vokiečių – *recht*, italų – *diritto* yra metafora, kuri iš pradžių įgijo moralinę prasmę, o tik vėliau teisinę. Todėl tenka atsigręžti į pirminę *teisės* termino reikšmę. Pavyzdžiui, *droit*, tiesiog reiškia tiesią liniją.

Etimologinė *teisės* reikšmė kyla irgi iš jutimiškos žodžių *tiesumas*, *tiesi linija* reikšmės: tiesumas yra jutiminė teisių ir pareigų pusiausvyros išraiška. „Jeigu teisė – subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra, – rašo prof. A. Vaišvila, – tai ji yra ne kas kita, kaip tiesi linija, kur nei teisės neiškyla virš pareigų, nei pareigos – virš teisių⁷“. Svarbu pabrėžti ne tik

⁶ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 57.

⁷ Ten pat. P. 108.

logiškai numanomą teisės termino struktūrą, bet ir jo dorovinę prasmę: žmonių tiesumą, atvirumą ir patikimumą tarpusavio santykiuose. Šiuo požiūriu Antanas Maliauskis labai aiškiai apibrėžė teisės prasmę: teisė yra tiesus kelias, vedantis pavienius asmenis ir visuomenę į tobulumą ir laimę⁸.

Lotynų kalbos žodis *societas* lietuviškai reiškia *visuomenė*, graikų *logos* – žodis, mokslas. „*Societo*“ ir „*logos*“ junginys duoda terminą *sociologija*, kuriuo vadinamas mokslas apie bendrus žmogaus, žmonių grupių ir visuomenės socialinio (bendruomeninio) gyvenimo dėsningumus. Toks pažodinis *teisės sociologijos* termino reikšmės aiškinimas duoda nominalų teisės sociologijos apibrėžimą: tai mokslas apie visuomenės, žmonių grupių ir pavienių žmonių socialinio gyvenimo ryšio su teise dėsningumus.

Nominalus teisės sociologijos apibrėžimas pabrėžia socialinio gyvenimo ir teisės santykį. Vadinasi, teisės sociologija turi nagrinėti tokius socialinius reiškinius, kurie atsiranda iš socialinio gyvenimo ir teisės santykio. Paprastai kieno nors santykį su teise vadiname teisiniu. Iš socialinio gyvenimo ir teisės santykio atsiradę socialiniai reiškiniai vadinami teisiniais reiškiniais. Taip suprantama teisinė sociologija yra teisės sociologijos sinonimas. Tačiau yra autorių, kurie šiuos terminus atskiria⁹. Tai lemia skirtingos teisės ir teisės sociologijos sampratos.

Nominalaus apibrėžimo nepakanka teisės sociologijos esmei atskleisti. Socialinio gyvenimo ir teisės santykis nėra vienareikšmis ir stabilus. Jis keičiasi, nes keičiasi pats socialinio gyvenimo supratimas. Tai reiškia, kad ir teisės samprata nėra duotybė; ji atsiranda iš socialinio gyvenimo ir keičiasi jo raidoje. Nuo teisės sampratos tiesiogiai priklauso žmonių elgesio (socialinių santykių) teisinio reguliavimo pobūdis (kuris – ar imperatyvusis, ar dispozityvusis reguliavimo metodas vyrauja) ir apimtis, teisinio reguliavimo subjektai. „Teisinio reguliavimo priežastys, – rašo prof. A. Vaišvila, – klasinėje ir demokratinėje valstybėse yra skirtingos: klasinėje valstybėje teisinėmis priemonėmis imamasi reguliuoti žmonių elgesį siekiant legalizuoti (sunorminti) vienų socialinių grupių agresiją kitų grupių atžvilgiu, organizuotu būdu slopinti pavergtųjų pasipriešinimą; o demokratinėje valstybėje – derinti priešingų gru-

⁸ Maliauskis A. Demokratija. Antra laida. Kaunas, 1924. P. 29.

⁹ Žr.: Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 32–33.

pių interesus ir tokiu būdu įtvirtinti bei palaikyti visuomenėje socialinę santarvę bei rimtį¹⁰.

Socialinio gyvenimo subjektai yra ir pavieniai žmonės, ir atskiros žmonių grupės, ir visuomenė. Tai potencialūs socialinės valios subjektai. Vyraujančios teisės sampratos ir socialinės valios subjektų pagrindu susiformavo dvi teisės sociologijos sampratos: siauroji ir plačioji.

Siauroji teisės sociologijos samprata. Ši samprata grindžiama prielaida, kad įstatymo leidėjas pajėgus adekvačiai reaguoti į vykstančias socialines permainas ir tikslingai bei laiku priimti darnią socialinę tvarką kuriančius, palaikančius arba įtvirtinančius sprendimus. Tai reiškia, kad siauroji teisės sociologijos samprata remiasi įstatymo leidėjo, kaip socialinės grupės, valia ir normatyvistine (etatistine) teisės samprata.

Rėmimasis normatyvistine (etatistine) teisės samprata ne tik susiaurina pačią teisę (teisę lygi įstatymui), bet ir suteikia didesnio aktyvumo poziciją valstybės aparatui kaip socialinei grupei, kitų socialinių grupių atžvilgiu. Teisės kaip normų visumos, kilusios iš statutų ir teismo sprendimų, samprata atspindi teoriją, pagal kurią pirminis teisės šaltinis yra įstatymų leidėjo („valstybės“) valia¹¹. Kitos teisės formos – papročiai, precedentas ir teisingumas yra svarbūs tik tiek, kiek juos pripažįsta įstatymo leidėjas. Pabrėždami įstatymų leidėjo valią kaip vienintelį teisės šaltinį, iškeliamo valstybės aparato vaidmenį rengiant įstatymus, nes socialinė tvarka kuriama ir įtvirtinama tik įstatymais ir remiantis jų nurodymais. Šiuo būdu valstybės aparato sistemą sudaranti socialinė grupė turi galimybę nulemti teisinio poveikio visuomenės gyvenimui turinį.

Įstatymų leidėjo valia skirtingai išreiškiama nedemokratinio ir demokratinio politinio režimo šalyse. Nedemokratinio režimo šalyse teisiniu reguliavimu siekiama smulkiai nurodinėti visuomeninio santykio dalyviams visas įmanomas teises ir pareigas bei tų teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo arba išnykimo pagrindus. Teisinis reguliavimas tada gali skverbtis į žmonių elgesį tiek, kiek įstatymų leidėjas (valdančioji socialinė grupė, klasė) tai laiko reikalinga. Čia nėra jokių nuo įstatymo leidėjo valios nepriklausomų ribų, kurių negalėtų peržengti reglamentuojanti valstybės valia. Tai reiškia, kad toks normatyvizmas (etatizmas)

¹⁰ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 153–154.

¹¹ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 78–92.

suponuoja ir pagrindžia teisinio reguliavimo ribų nebuvimą bei imperatyvaus reguliavimo dominantę¹².

Kadangi galioja principas – viskas draudžiama, kas nėra tiesiogiai leista įstatymo, visuomenės nariai neturi jokių teisėto elgesio modelių pasirinkimo alternatyvų – tik klausyti įstatymo. Visuomeninio santykio dalyviams, išskyrus valstybės institucijas ir pareigūnus, neleidžiama jokia elgesio saviveikla ir nukrypimai nuo teisinių imperatyvų. Visuomeniniai santykiai čia negali atsirasti anksčiau nei juos leidžianti teisės norma. Pavyzdžiui, negali atsirasti teisiniai samdomo darbininko ir darbdavio (valstybės įstaigos, privačios firmos) darbo santykiai, prieš tai darbdaviui neišleidus įsakymo dėl konkretaus asmens priėmimo į darbą¹³.

Demokratinio politinio režimo šalyse prigimtinių žmogaus teisių bei iš jų išplaukiančio asmens teisių autonomiškumo pripažinimas ir įstatymų leidėjo institucijos periodiškai „atnaujinimas“ laisvų rinkimų būdu apriboja „valstybės“ valią. Žmogaus teisės ir laisvės tampa „valstybės“ valios išraiškos formų – įstatymo, teismo ir administracinio sprendimo teisėtumo įvertinimo kriterijais. Tai reiškia, kad teise grindžiamas teisinis reguliavimas yra mažiau susietas su įstatymo leidėjo, kaip socialinės grupės, galimu savanaudiškumu. Valdžios institucijų ir pareigūnų, kaip socialinės grupės, įgaliojimai ribojami imperatyviai, tuo tarpu piliečiams nustatoma dispozityvi elgesio laisvė: viskas leidžiama, kas nevaržo kitų asmenų teisių ir nepažeidžia įstatymų, visuomenės moralės ir protingumo principų¹⁴. Vis dėlto išlieka normatyvistinė (etatistinė) teisės samprata, nes, pavyzdžiui, Lietuvos Konstitucija įpareigoja teisėjus klausyti tik įstatymo (109 str.), o ne teisės ir įstatymo.

Remiantis normatyvistine (etatistine) teisės samprata, apibrėžiama teisės sociologija ir jos tyrimų objektas. **Siauruoju požiūriu teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka, nagrinėjanti teisės normų genezės ir raidos socialines sąlygas bei vaidmenį (veiksmingumą) visuomenėje.** Jos tyrimų objektas yra teisės normos ir institutai, nes teisės normos yra įstatymų leidėjo valios materializavimo mažiausi ir kartu svarbiausi prasminiai vienetai. Teisės normos išreiškiamos skirtingais pavidalais. Vis dėlto siauruoju teisės sociologijos požiūriu aki-

¹² Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 155.

¹³ Ten pat. P. 160.

¹⁴ Ten pat. P. 163.

vaizdžiausi įstatymų leidėjo valios išraiškos pavidalai yra įstatymas, teismo ir administracinio sprendimai. Todėl teisės sociologijoje šie teisiniai reiškiniai vadinami **pirminiaisiais teisiniais reiškiniais**.

Etatistinis teisės supratimas nulėmė teisės sociologijos tyrimų taisyklą ir jos nagrinėjimo temas, kurios remiasi bendrąja teisės teorija. Siauruoju požiūriu teisės sociologija dažniausiai nagrinėja įstatymo socialines funkcijas, jo prestižą visuomenėje, įstatymo žinojimą, socialinių grupių ir visuomenės požiūrį į teismus, teisėjų ir kitų teisinės profesijos pareigūnų teisinę sąmonę ir teisinę kultūrą, jų socialinę poziciją, teisingumo įgyvendinimo pobūdį ir panašias temas.

Plačioji teisės sociologijos samprata. Ši samprata grindžiama dviem prielaidomis: 1) visuomenė yra pliuralistinės prigimties, todėl nėra vyraujančios socialinės grupės; 2) realiai egzistuojanti socialinė tvarka yra svarbiausias teisės šaltinis. Socialinė tvarka susiklosto socialinių grupių vertybių ir interesų sąveikos pagrindu. Šio požiūrio credo 1913 m. tiksliai apibrėžė austrų teisininkas Eugenijus Ėrlichas, teisės sociologijos pradininkas: „Mūsų laiku, kaip ir visais laikais, teisės raidos svorio centras – ne įstatymų leidyba, ne jurisprudencija, ne teismų praktika, o pati visuomenė“¹⁵. Žmogaus prigimtis nulėmė jo nuolatinį poreikį kurti ir palaikyti socialinę tvarką (plačiau žr. 7 skyriuje). Kitaip tariant, šis požiūris grindžiamas sociologine teisės samprata, kuri turi įvairias atmainas. Teisės bei teisės sociologijos literatūroje ji vadinama įvairiai: tautos dvasios koncepcija (F. Savigny), interesų jurisprudencija (R. Jhering), utilitaristinė teisės koncepcija (J. Bentham), gyvąja teise (E. Ehrlich), teisės socialinio veikimo teorija (L. Petražycki), spontaniškos teisės koncepcija (G. Gurvitch), sociologiniu teisiniu realizmu (T. Geiger), sociologine jurisprudencija (R. Pound), realistine teisės koncepcija (K. Llewellyn) ir pan.

Tai reiškia, kad nors ir nėra vienos sociologinės teisės sampratos, tačiau pripažįstama, kad teisė atsiranda ne tik iš politinės valios, bet ir iš skirtingų socialinių grupių kryptingos sąveikos, kuri įsikūnija jų narių elgesio modeliuose. Nerašytais socialinio elgesio modeliais materializuojasi visuomenės arba jos grupių socialinė valia. Socialinė valia – tai socialinės grupės sąmoningas ir pasąmoningas savo veiklos ir elgesio reguliavimas, padedantis jos nariui įveikti kliūtis siekiant tikslo; tai ir vidinės žmogaus paskatos atlikti nepakankamai motyvuotus išorinius ir

¹⁵ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 109.

vidinius veiksmus. Prasmės požiūriu socialinė grupė išreiškia savo valią jos egzistencijai svarbiais klausimais ir interesais.

Sociologinės teisės sampratos požiūriu nėra prasmės sureikšminti kurią nors vieną teisės formą (pvz., įstatymą), nes kurdami socialinę tvarką žmonės remiasi įvairiomis teisės formomis – papročiais, teisingumu, įstatymais (įstatymų leidėjo valia) ir precedentu (ne tik teismas, bet ir įvairios socialinės grupės „priima“ kokybiškai naujus sprendimus arba įtvirtina naujus elgesio pavyzdžius ir jais vadovaujasi). Kita vertus, teisės evoliucijoje jos formos nėra izoliuotos viena nuo kitos, nes kyla iš socialinės tvarkos. Todėl logikos nuoseklumo požiūriu prie pirminių teisinių reiškinių reikia priskirti ne tik įstatymų leidėjo valios įpareigojančių sprendimų formas, bet ir tuos valstybės nesankcionuotus elgesio modelius (elgesio taisykles), kurie atsirado iš kitų socialinių grupių valios arba visuomenės gyvenime savaime „įgijo“ teisinę prasmę, pavyzdžiui, kokios nors paprotinės normos, verslo, etikos normos ir pan. Dėl šio nuoseklumo pripažinimo teisės sociologijai kyla labai sudėtinga teorinė problema – apibrėžti kriterijų, kuriuo remiantis būtų galima atskirti teisinės prasmės elgesio modelius nuo socialinių neteisinių modelių (žr. 1.3.1 skyrelį).

Plačiuoju požiūriu teisės sociologija nagrinėja visus socialinius reiškinius, kuriuose yra teisės požymių, netgi ir tuomet, – rašo J. Carbonnier, – „kai teisės elementas yra ne išreikštas grynu pavidalu, o susipynęs su kitais socialiniais elementais“¹⁶. Teisės sociologija neapsiriboja vien pirminių teisinių reiškinių nagrinėjimu: ji apima ir antrinius teisinius reiškinius, pavyzdžiui, šeimą, nuosavybę, sutartį, atsakomybę, ir pan. **Antriniai teisiniai reiškiniai suprantami kaip išvestiniai iš pirminių teisinių reiškinių, kaip pirminių reiškinių įgyvendinimo ar jais rėmimosi padariniai.**

Antriniai teisiniai reiškiniai turi ir tokių socialinių elementų, kurių neapima teisinis reguliavimas. Teisės sociologijai ši aplinkybė nėra priežastis atsisakyti juos nagrinėti. Teisės sociologija nagrinėja socialinius reiškinius ne tik teisiniu aspektu, bet ir kitais aspektais – papročiu, moralės, ekonomikos, kalbos ir pan. Tai reiškia, kad socialinis reiškinys, turintis teisinį elementą, nagrinėjamas kaip vientisa visuma, t. y. nagrinėjamas kompleksiskai, bet savitu būdu. Pavyzdžiui, bendroji sociologija tiriant santuoką ir šeimą pirmiausia nagrinėja dorovinius santykius,

¹⁶ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 31–32.

demografinius ir ekonominius veiksnius. Teisinis aspektas įtraukiamas į jos tyrimų objektą tuomet, kai susiduriama su šeimos konfliktais arba kitais sunkumais. Tradiciškai teisės normos siejamos tik su galimais sunkumais šeimoje, tarsi jos iki tol nevaidina jokio vaidmens, tarsi jų turinys būtų atsietas nuo dorovės, ekonomikos ir pan. Teisės sociologija šeimos nagrinėjimą pradeda pirmiausia nuo jos rėmimosi teisės normomis ir teisinės reikšmės elgesio modeliais, ir tik tada keliami klausimai, kaip teisės normų įgyvendinimą laiduoja arba, priešingai, deformuoja dorovė, ekonomika ir kiti dalykai.

Plačiuoju požiūriu teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka, nagrinėjanti teisės atsiradimo, veikimo ir raidos socialines sąlygas visuomenėje.

Teisės sociologijos mokslinis statusas yra mokslinių diskusijų objektas. Mokslinėje literatūroje argumentuotai pateikiami skirtingi požiūriai į teisės sociologijos prigimtį, jos objektą ir vietą tarp kitų socialinių ir teisės mokslų. Vokiečių teisės sociologas H. Rifelis sujungė istoriškai susiklosčiusias teisės sociologijos mokslinio statuso sampratas į tris požiūrių grupes:

- 1) teisės sociologija – tai teisės mokslų pagalbinė disciplina (K. Levelinas, A. Nusbaumas ir kt.),
- 2) teisės sociologija – tai bendrosios teisės teorijos atmaina (E. Diurkheimas, A. Hagerstremas, W. Lunstedtas, N. Lumanas ir kt.),
- 3) teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka arba savarankiška sociologijos disciplina (E. Ērlichas, G. Gurvičius, M. Vėberis ir kt.)¹⁷.

Dabartinė visuomenės raida liberaliosios demokratijos sąlygomis yra įgavusi naujų bruožų – nenutrūkstamai vyksta greitėjantys socialiniai pokyčiai, visuomenės nariai jungiasi ir kuria naujas bendrijas, vyksta jų tarpusavio sąveika ir sąveika su valstybės institucijomis. Tai neišvengiamai daro įtaką teisei plėtrai. Visapusiškai remianti visuomenės pastangas palaikyti tvarką, vienybę ir teisingumą iš pažiūros chaotiškame pasaulyje teisės sociologija ieško būdų atskleisti ir suprasti visuomenės ir jos socialinių grupių teisinio gyvenimo patirtį, įvairovę ir sudėtingumą. Todėl su ankstesniaisiais trim požiūriais reikėtų susieti ir ket-

¹⁷ Riffel H. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Nuewied Berlin (West): Luchterhand, 1974. S. 404.

virtąjį požiūrį, kuris išryškėjo XX a. pabaigoje. Teisės sociologija suprantama kaip tarpdisciplininė studija, siekianti išplėtoti teoriškai sudėtingą, sistemiskai empirišką bei nuolat atspindimą visuomenės požiūrį į teisę (R. Cotterrellis ir kt.)¹⁸.

Teisės sociologija iš pradžių formavosi labiau kaip pagalbinė teisės mokslų disciplina, kuri „turėjo padėti teisininkui atskleisti žmonių veiksmų vidinę esmę ir juos suprasti ne vien teisės normų loginės analizės pagrindu“, – rašo R. Treves¹⁹, – ir kaip bendrosios teisės teorijos atmaina, plėtojanti sociologinę teisės sampratą. Vykstant pramoninės epochos plėtrai paaiškėjo, kad nepakanka vien dogmatinių žinių apie teisę, siekiant išsiaiškinti teisės prigimtį, socialinę paskirtį ir veiksmingumą. Praktiniu požiūriu teisinis pozityvizmas negalėjo numatyti teisės sistemos modifikacijos būdų, pritaikant ją prie naujų socialinių interesų ir poreikių. Todėl XX a. viduryje vis labiau buvo pabrėžiamas teisinės tikrovės pažinimas taikant sociologijos metodus.

Tarptautiniuose teisės mokslininkų kolokviumuose – Strasbūre, 1956 m. ir Tulūzoje 1958 m. – buvo siekiama apibrėžti teisės sociologijos mokslinį statusą. Mokslininkų diskusija pabrėžė, kad vadovaujantis sociologiniu požiūriu galima itin praplėsti teisės pozityvinio nagrinėjimo ribas ir patikslinti teisės kategorijas bei teisės mokslo sampratą. Konkrečių sociologinių tyrimų teisėje apimtis ir jų kompleksiskumas suteikia mokslininkams daugiau galimybių pažinti teisę, nei nagrinėjant ją tradiciniais metodais.

Anot T. Parsonso, žodis sociologija vis dažniau tapo XX a. vidurio ideologinių ginčų pagrindiniu simboliu²⁰. „Todėl neatsitiktinai šiuolaikinėmis sąlygomis, – rašo J. Carbonnier, – įstatymo normoms aiškinti teisininkai vis dažniau pasitelkia ir jų sukūrimo istoriją, ir jų taikymo socialinių padarinių vertinimą“²¹. Taigi iš pradžių sociologija (kartu ir teisės sociologija) vystėsi kaip specialus taikomosios reikšmės mokslas, o vėliau savo raidoje pasiekė svarbių teorinių metodologinių laimėjimų, perėmė dalį naujų socialinės inžinerijos funkcijų ir įgijo prestižą.

¹⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 5.

¹⁹ Sociologie du droit et de la justice. Sous la red. de M Legros et S. C. Versele. Bruxelles, 1969. P. 9.

²⁰ Parsons T. Some problems confronting sociology as a profession // Sociology. The progress of a decade. Eds. S. M. Lipset and N. J. Smelser. N. Y., 1961. P. 22.

²¹ Carbonnier J. Sociologie juridique. Paris, 1972. P. 19–20.

Tarptautinė sociologų asociacija V tarptautiniame sociologų kongrese 1962 metais oficialiai pripažino teisės sociologijos, kaip šiuolaikinio mokslo, statusą²².

Diskusijas dėl teisės sociologijos mokslinio statuso lemia pačios teisės sociologijos dvilypė – teisinė ir sociologinė prigimtis. Todėl kai kurie autoriai ir šiuo metu:

- 1) teisės sociologiją priskiria teisės mokslams ir suteikia jai „sava-rankiškos teisės disciplinos bendrą teorinį statusą ir reikšmę“²³,
- 2) teisės sociologijai suteikia du skirtingus mokslinius statusus, t. y. tartum ji gali būti ir atskira teisės mokslo šaka, ir atskira bendrosios sociologijos šaka. Šios dvi mokslinių žinių sritys skiriasi taip, kaip jurisprudencija skiriasi nuo sociologijos²⁴,
- 3) teigia, kad teisės sociologijos tarpdalykinis pobūdis leidžia ją kuriant, dėstant ir nagrinėjant vadovautis arba teise, arba sociologija; tvirtina, kad teisės sociologijos, kaip tarpdalykinių tyrimų srities, formavimasis gali vykti ir bendrosios sociologijos pagrindu, ir teisės teorijos pagrindu²⁵.

Iš tiesų teisės sociologijos tarpdalykiškumą lemia jos prigimtis ir specifika. Bet tai nėra argumentas suteikti teisės sociologijai „dvigubą standartą“, nes ji remiasi bendrosios sociologijos pradinėmis metodologinėmis ir paradigminėmis prielaidomis. Teisės teorijos turinyje bendrosios sociologijos pradinių metodologinių ir paradigminių prielaidų nėra, todėl teisės sociologija negali formuotis vien teisės teorijos pagrindu. Teisės sociologija formuojasi bendrosios sociologijos pagrindu ir remiasi teisės teorija, kuri suteikia teisės sociologijai specifikos.

Tačiau teisės teorija nėra pakankamas teorinis pagrindas nagrinėti teisinius reiškinius sociologiniu požiūriu, kaip įsivaizduoja teisinio pozityvizmo teisės atstovai. Teisės teorija susijusi tik su labai maža socialine grupe, kuri užsiima teisėkūros ir teisės įgyvendinimo teorinių pagrindų plėtojimu. Kiekvienas visuomenės narys vienaip arba kitaip susijęs su

²² Treves R. Research Committee on Sociology of Law. Milano, 1969. P. 3.

²³ Нерсесянц В. С. Предисловие редактора // Лапаева В. В. Социология права / Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000. С. 9.

²⁴ Лапаева В. В. Социология права / Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000. С. 1.

²⁵ Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии // Социологические исследования. 1996. № 10. С. 103–108.

savo teise, t. y. kuria tam tikrą socialinę tikrovę ir gyvena šioje tikrovėje, kuri įgauna savitą teisinę konstrukciją.

Teisės sociologija, kaip bendrosios sociologijos šaka, neturi apsibrėžti vien taikomąją paskirtimi, pavyzdžiui, teisės normų įgyvendinimo veiksmingumo tyrimais. Iki šiol teisės sociologija menkai naudoja šiuolaikinės sociologijos teorinį metodologinį potencialą, sukauptą nagrinėjant dabartinės visuomenės gyvenimą ir jo ypatumus nenutrūkstamų socialinių pokyčių sąlygomis. Todėl šiuolaikinės sociologijos laimėjimų naudojimas gali esmingai pagilinti teisės, kaip socialinio instituto, supratimą, atskleisti giluminius teisės ir socialumo vidinius ryšius, teisinę tikrovę kaip bendruomeniškai (socialiai) konstruojamą tikrovę.

Teisės sociologija turi nagrinėti ne tik konkrečių visuomenių ir jų socialinių grupių teisinio gyvenimo formų įvairovę, bet ir atskleisti jų nematomo rišlumo struktūrinius pamatus, kuriais socialumo raida virsta teisine. Kitaip tariant, teisės sociologija turi užsiimti teisinės tikrovės konstravimo analize, pirmiausia individų ir socialinių grupių kasdienės „gyvosios teisės“, be kurios negali egzistuoti jokia visuomenė.

1.2. Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai

Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai grindžiami prielaida, kad teisė įgyvendinama socialiniame kontekste ir gali būti suprasta tik šiame kontekste. Žodžiui „įgyvendinama“ suteikiama labai svarbi reikšmė, nes sociologiniu požiūriu teisė turi būti nagrinėjama ne tik kaip statinis normų rinkinys, bet pirmiausia kaip procesas. Teisė įgyvendinama teismuose, administracinio valdymo įstaigose, kitose teisės taikymo institucijose, teisininkų ir verslininkų biuruose, privačiose dalykinėse derybose tarp skirtingų piliečių. Ji įgyvendinama privalomos veikimo galios socialinių normų naudojimo, taikymo, aiškinimo ir naujų normų kūrimo procese.

Sociologai aiškina visuomenės socialinio gyvenimo ryšius ir tvarką. Siekdamas šio tikslo sociologas dažnai pabrėžia socialinių normų, – su-

siklosčiusių socialinio gyvenimo taisyklių, padedančių koordinuoti žmonių veiklą, – svarbą. Tačiau sociologas negali tuo apsiriboti, nes kaip žinoma, normos negali veikti automatiškai, pačios savaime. Žmonės – štai kas naudoja normas, į jas kreipdamiesi, jas aiškindami ir taikydami. Žymus JAV teisės sociologas L. Mayhew pabrėžia, kad tik išsiaiškinę šį procesą galėsime suprasti, kaip funkcionuoja teisės normos socialinėje organizacijoje ir kokių būdu socialinė organizacija formuoja ir apriboja teisinį procesą²⁶. Deja, šios prielaidos nepakanka teisės sociologijos metodologijai pagrįsti.

Išskiriami keturi teisės sociologijos metodologiniai pagrindai²⁷:

1. Teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumas.
2. Teisės, kaip socialinio instituto, nagrinėjimas.
3. Socialinės tvarkos vidinis stiprumas.
4. Teisės disfunkcija.

Pirmąjį metodologinį pagrindą ypač pabrėžia siaurosios teisės sociologijos sampratos atstovai²⁸. Sociologui svarbus teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumas, nes realų teisės funkcionavimą visuomenėje lemia ne tiek oficialus teisės normos priėmimo bei išleidimo faktas, kiek vienų arba kitų socialinių grupių, organizacijų ir individų gyvenimo tikslai bei interesai. Todėl pats teisės normos priėmimo ir išleidimo faktas nėra vienintelė ir pakankama teisės socialinio veikimo sąlyga visuomenėje.

Visuomenė yra sudėtingas skirtingų socialinio „poveikio jėgų“, „socialinių, institutinių ir tarpinstitutinių įtampų laukų“ darinys, kuriame individai, socialinės grupės, organizacijos ir įstaigos turi savo skirtingus interesus. Šie subjektai užima skirtingą socialinę padėtį, nes valdo nelygiaverčius socialinius išteklius: ekonominius, politinės valdžios, prestižo. Demokratijos sąlygomis ypač svarbus yra ir teisinis išteklius. Todėl sociologus domina, kokiomis situacijomis individai ir jų grupės įgyja realias galimybes riboti teisę, naudoti teisėkūrą ir teisės taikymą kaip būdą bei galią savo interesams įgyvendinti arba kieno nors interesams slopinti. Jie kelia ir tokį klausimą: ar visuomenėje egzistuoja tokios grupės, kurios yra šalia teisės arba aukščiau jos?

²⁶ Мейкью Л. Социология права // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Москва, 1972. С. 220.

²⁷ Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000. С. 4–8.

²⁸ Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995. С. 7–15.

Faktinių ir teisinių santykių skirtumas buvo ir yra teisės sociologijos atsiradimo raidos pagrindinis šaltinis. Pirmasis „gyvosios teisės“ sampratą sukūrė E. Ėrichas, vėliau ją plėtojo R. Paundas ir kiti. Pavyzdžiui, M. Vėberis atskleidė tvarkos „empirinių“ ir „norminių“ reikšmių skirtumą, kuris pagal prasmę artimas faktinių ir teisinių santykių skirtumui²⁹. J. Carbonnier kalba apie teisinės tikrovės skirtingą supratimą jurisprudencijoje ir sociologijoje³⁰.

Antrąjį teisės sociologijos metodologinį pagrindą sudaro teisės, kaip socialinio instituto, supratimas ir nagrinėjimas. Teisė suprantama kaip socialinės visumos dalis ir yra tos visumos veikiamą; ji atsiranda iš socialinio (bendruomeninio) poreikio garantuoti tvarką, todėl savo funkcijomis turi užtikrinti visuomenės stabilumą sąveikaujant socialiniams institutams. Todėl labai svarbus yra socialinės organizacijos ir teisės ryšys. Šio ryšio svarbiausias aspektas – tai bendruomenės (valstybės) pastangos saugoti teisę, prirėkus naudojant prievartą įgyvendinti teisinius paliepiamus ir sankcijas už jų pažeidimus. „Sociologai skeptiškai vertina taisyklių ir normų veiksmingumą siekiant socialinių tikslų be socialinės organizacijos paramos, – tvirtina JAV sociologai. Sociologiniu požiūriu reikėtų suprasti teisę kaip socialinį procesą, bet vis labiau išaiškėja, kad suprasti teisę kaip socialinį procesą – tai suprasti teisės normų funkcines reikšmes: kaip jos išleidžiamos, taikomos, aiškinamos ir galų gale kokiais naudojimū šablonais įsikūnija visuomenės institucinėje struktūroje“³¹.

Sociologai nagrinėja teisę kaip daugiabriaunį socialinį reiškinį ir pirmiausia kaip socialinį institutą. Tai reiškia, kad teisė išreiškia objektyvią visuomeninio gyvenimo normatyvinę struktūrą, kuri nulemia jos socialinį ribotumą. Sociologai nagrinėja: socialinius santykius, kuriuos siekiama įstatymais reglamentuoti; teisės normų realų reguliacinį poveikį įvairioms socialinės aplinkos sritims; socialinių grupių teisinės žinias, teisės normų žinojimą, suvokimą ir supratimą; žmonių teisinės orientacijos ir teisėtą elgesį, valstybinių, verslo ir nevyriausybinų organizacijų teisinį veikimą.

²⁹ Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения. Москва, 1990. С. 638.

³⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 154–175, 281.

³¹ Мейкью Л. Социология права// Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Москва, 1972. С. 226, 233, 234.

Kitas teisės sociologijos metodologinis pagrindas grindžiamas M. Vėberio teiginiu, kad socialinę „tvarką“ garantuoja pačių žmonių savitarpyje orientuoti veiksmai ir egzistuojančios socialinės nuostatos, „tvarka“ turi jiems reikšmės kaip visuomeninės maksimos³² (aukščiausios idėjos), kurias žmonės suvokia kaip jiems reikšmingas nustatytos socialinės tvarkos normas³³ (plačiau žr. 7 skyriuje).

M. Vėberio teiginio esmė paprasta: jeigu nustatytai normatyvinei tvarkai trūksta legitimumo ir ji iš tikrųjų nepripažįstama, ji nustoja empiriškai egzistuoti, nepaisant to, kad jos niekas teisiniu būdu nepanaikino. Norint vėberišškai suprasti teisėtvarkos reikšmę, reikia remtis šia alegorija: „Karaliaus įvaizdis subyra anksčiau nei jo sostas“.

Visuomenė suprantama dialektiškai – dėl tezės ir antitezės, kurias atitinkamai išreiškia E. Diurkheimio ir M. Vėberio požiūriai į visuomenę. E. Diurkheimas pabrėžė socialinės tikrovės išorinį objektyvumą, o M. Vėberis, priešingai, nuolatos pabrėždavo subjektyvių prasmų, reikšmių, kurias socialinei situacijai suteikia joje dalyvaujantys veikėjai, svarbą. Tokiu būdu sociologijos klasikai pabrėždavo skirtingus socialinės tikrovės aspektus. Visuomenė yra objektyvus faktas ir ji formuoja individus, prirėikus naudodama įvairias prievartos formas. Kita vertus, tik individų veiksmais ir su jais susijusiomis prasmėmis kuriamas visuomenės rūmas. Šie du klasikiniai teiginiai išreiškia socialinės egzistencijos paradoksą: visuomenė nulemia atskirų individų elgesį, o mes savo socialiniu elgesiu kuriame visuomenę.

Šiais teoriniais samprotavimais grindžiamas teisės nagrinėjimas sociologijoje. Diurkheimišku požiūriu teisė yra socialinis faktas, kuris, valstybei arba bendruomenei palaikant, objektyviai nulemia visuomeninio gyvenimo parametrus. Tuo pačiu metu teisės galia visuomenėje remiasi individualiais – jie pripažįsta ar nepripažįsta teisėtvarkos reikšmingumą.

Ketvirtasis teisės sociologijos metodologinis pagrindas remiasi E. Diurkheimio idėja apie teisės patologiją (teisės disfunkciją). Reguluojama visuomeninius santykius teisė turi garantuoti socialinę tvarką ir visuomenės stabilumą, suteikti laisvei žmogiškąjį turinį, žmogiškąjį ver-

³² Вебер М. Основные социологические понятия // Избранные произведения. Москва, 1990. С. 637.

³³ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Избранные произведения. Москва, 1990. С. 512.

tingumą³⁴. Dėl skirtingų objektyvių ir subjektyvių aplinkybių teisiniai paliepimai gali ne tik neatlikti savo funkcijų, bet ir, priešingai, dezorganizuoti visuomeninius ryšius, neatitikti laiko dvasios; teisės normos gali būti išleistos pagal nustatytą tvarką, bet neveikti, virsti imitacine teisine sistema³⁵, „absurdo teise“³⁶.

Šie metodologiniai pagrindai apibrėžia teisės sociologijos, kaip mokslinės disciplinos, mokslinio nagrinėjimo erdvę. Todėl visiškai pagrįstai teigiama, kad šios teisinės tikrovės pažinimo srities negalima aiškinti vien paprasta teisės mokslo teiginių kompiliacija³⁷.

1.3. Teisės sociologijos objektas

Mokslo objektas yra jo nagrinėjama tikrovės dalis, sritis, bet kuris reiškinys arba procesas. Tą patį objektą gali nagrinėti skirtingi mokslai, tačiau savo dalyko ir metodo požiūriu. Mokslo dalykas yra sąvokų sistema, kurią pasitelkus aprašomas nagrinėjamas objektas. Tai reiškia, kad mokslo dalykas yra ne bet kokia sąvokų sistema, o sąvokų sistema apie nagrinėjamo objekto būdingas savybes, vidinius ryšius, santykius, apie jo funkcionavimo ir keitimosi dėsningumus ir mechanizmus. Remdamiesi pradinėmis žiniomis ir vaizdiniais apie objektą, tyrėjai vis geriau ir visapusiškiau susipažįsta su tyrimo objektu.

Bendriausia prasme teisė yra teisiųjų ir socialinių neteisiųjų mokslų – teisės teorijos, šakinių teisės mokslų, teisės filosofijos, teisės sociologijos ir pan. nagrinėjimo objektas. Šis teiginys yra teisingas tik tuomet, kai teisę nagrinėjančių mokslų objektas suprantamas labai plačiai. Tikslėniu požiūriu teisę nagrinėjančių mokslų objektai tarpusavyje skiriasi savo būdingais bruožais.

Teisės sociologija nagrinėja ne pačią teisę (tai teisės teorijos objektas), o teisės santykį su socialine tikrove ir visuomene. Vadinas, teisės

³⁴ Алексеев С. С. Философия права. Москва, 1998. С. 94–95.

³⁵ Ibid. С. 44.

³⁶ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 291–292.

³⁷ Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000. С. 8.

sociologiją domina teisės, kaip socialinio fenomeno, ir visuomenės ryšys, kurį išreiškia teisės socialinė paskirtis ir funkcijos, teisės normų transformacijų į tikrąjį, faktinį socialinės organizacijos subjektų socialinių elgesį procesai. Verta prisiminti, kad socialinės organizacijos subjektai yra skirtingo lygio: visuomenė, socialinės grupės, įstaigos ir organizacijos, asmenybės.

Svarbu pabrėžti, kad teisės sociologijos objektas yra ne atskirai teisė ir socialumas, o tik jų santykis – ryšys ir sąveika. Teisės sociologijos nėra ten, kur teisės normos ir teisiniai santykiai nagrinėjami be tiesioginio ir grįžtamojo ryšio su visuomene ir jos sritimis; suprantama, jos nėra ir ten, kur socialiniai reiškiniai ir procesai nagrinėjami ne kaip sąveikaujantys su teisės normomis ir teisiniais santykiais³⁸.

Kai kurie autoriai³⁹ teisės sociologijos objektą apibrėžia makro- ir mikrosociologinės analizės lygiais: bendriausiu atveju – tai teisė (teisinė tikrovė) ir konkrečiu atveju – tai teisės ir sociumo sąveika. Tuomet teisės sociologijos objektą galima suskaidyti į du pagrindinius objektus: 1) teisė kaip socialinis institutas ir 2) individų socialiniai veiksmai teisiškai reikšmingose socialinėse situacijose. Bet toks, nors ir teisingas, teisės sociologijos objekto skaidymas atspindi tik paradigmines tyrimų programas.

Teisės sociologijos objektas yra vienas – tai teisiniai reiškiniai, kurie gali būti sukonkretinti atskirose tyrimų programose. **Teisiniai reiškiniai – tai tokie ypatingi socialiniai reiškiniai, kurie atsiranda ir funkcionuoja sąveikaujant socialiniam gyvenimui ir teisei.** Teisės sociologijos dalykas yra žinios apie teisės socialinio atsiradimo, veikimo ir raidos dėsningumus, apie jų pasireiškimo formas individų, socialinių grupių, organizacijų bei visos visuomenės elgesyje ir veikloje.

Kadangi svarbiausius visuomenės gyvenimo reiškinius – socialinius santykius reglamentuoja teisė, tai individai, socialinės grupės ir visa visuomenė gyvena veikiančios teisės sąlygomis, todėl jų tarpusavio santykiai pažymėti teisės ženklu. Vadinasi, teisinių reiškinų atsiradimo tiesioginė arba netiesioginė priežastis yra socialinių reiškinų ryšys su teise. Kyla labai svarbus klausimas: kaip suprantama teisė?

³⁸ Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права // Соц. иссл. 1997. № 11. С. 65.

³⁹ Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000. С. 10.

Jei teisė suprantama pozityvistiškai, tai teisės sociologijos objektas yra teisės normos ir jų institutai, nes kiekvieno teisinio reiškinių atsiradimo, raidos ir pabaigos pagrindas bus teisinio pozityvizmo teisės normos, tačiau jeigu ji suprantama plačiai – iš visuomenės pozicijų, tuomet teisės sociologijos objektas apima ir valstybinę, ir nevalstybinę teisę, nes teisės atsiradimo pagrindinis šaltinis yra realiai funkcionuojanti socialinė tvarka (plačiau žr. 7 skyrių).

Nevalstybinė teisė – tai ne valstybės sukurta ir jos nesankcionuota „gyvoji teisė“, kuria individai ir socialinės grupės remiasi tarpusavio santykiuose. Klasikiniai nevalstybinės teisės pavyzdžiai yra paprotinė teisė, kanonų teisė (Romos katalikų bažnyčios teisė), korporacijų teisė ir pan. Tačiau tai nereiškia, kad nevalstybinė teisė yra susijusi vien su praitimi arba formaliomis nevyriausybinėmis organizacijomis. Nevalstybinę teisę nuolat kuria įvairios formalios ir neformalios socialinės grupės arba ji atsiranda savaime kaip individų kuriamų socialinių tvarkų tarpusavio sąveikos padarinys (plačiau žr. 7 skyrių).

Ir valstybinė, ir nevalstybinė teisė gali būti teisinių reiškinių atsiradimo pretekstas, priežastis arba padarinys. Šio požiūrio įgyvendinimas susiduria su labai sunkia teorine problema – kaip atskirti teisinius reiškinius nuo socialinių neteisinių reiškinių? Tai reiškia, kad visi teisiniai reiškiniai yra socialiniai reiškiniai. Priešingas teiginys negalioja, nes tik dalis socialinių reiškinių yra teisiniai reiškiniai. Todėl svarbu apibrėžti teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių skirties kriterijų.

1.3.1. Teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių skirtis

Visi teisiniai reiškiniai yra socialiniai reiškiniai. Nėra akivaizdaus teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių skirtumo. Todėl teisės sociologijai kyla svarbi metodologinė problema – sukurti teisinių reiškinių išskyrimo iš socialinių reiškinių visumos kriterijų. Kitaip tariant, reikia nustatyti, koks tik teisei būdingas bruožas leidžia taip daryti.

Ši metodologinė problema lengvai išsprendžiama siaurojoje teisės sociologijos sampratoje. Remdamiesi šia samprata, teisininkai ir sociologai sutapatina pozityviąją teisę su teisės norma. Tai reiškia, kad siauroju teisės sociologijos požiūriu ryšio su pozityviąja teisės norma buvimas yra teisinių reiškinių skirties ženklas. Ši problema tampa sudėtin-

ga teisės sociologijos plačiuoju požiūriu, nes teisė nesutampa tik su įstatymu. Jos sprendimų paieška dažnai grindžiama teisės normos bruožų analize, siekiant nustatyti tokį specifinį jos bruožą, kuriuo galima būtų galima vadovautis kaip kriterijumi.

Bendriausia prasme teisiųjų ir socialinių neteisiųjų reiškinijų skirties kriterijų arba būdingą teisės bruožą vadinsime teisiškumu. Graikų kalbos žodis „kriterijus“ reiškia sprendimo vertinimo pagrindą, matą. Taigi teisiškumas yra įrankis, kuriuo galima pagrįstai nuspręsti, ar socialinio reguliavimo norma atlieka teisės normos vaidmenį.

Jeigu galėtume iš karto vienareikšmiškai pasakyti, koks yra teisiškumo turinys, problema būtų išspręsta. Teisės sociologija nepateikia vienareikšmiško teisiškumo apibūdinimo dėl kelių esminių priežasčių: 1) nesutariama, koks yra svarbiausias teisės požymis, jeigu apskritai yra vienintelis, o ne jų kompleksas; 2) visuomenės raidoje keičiasi teisiškumo formos.

Kaip rašo J. Carbonnier, iš tikrųjų teisiškumo problema atsiranda tik tuomet, „kai kalbame apie teisės atskyrimą nuo tokių normų, kurių laikymasis arba nesilaikymas yra ne kuo nors susijęs vien su asmenybės psichologijos vidiniu pasauliu (tai būdinga moralei arba religijai), bet, kaip ir teisės atveju, yra visos visuomenės reikalas. Ši normų kategorija, kuri nepriskiriama nei teisei, nei moralei, paprastai vadinama papročiais – plačia ir šiek tiek neapibrėžta sąvoka“⁴⁰. Amerikiečių mokslininkai (W. Sumneris ir kiti autoriai) šią sąvoką skaido į papročius (*mores*) ir kasdienes įpročius. Dėl to susiformavo klasikinė trijų grandžių konstrukcija: teisė; papročiai (*mores*); kasdieniai įpročiai. Tie patys kasdieniai įpročiai būdingi daugeliui visuomenės narių, pavyzdžiui, paplitęs drabužių stilius, sveikinimosi būdai, pietų laikas, patiekalų pateikimo eiliškumas. Kasdieniai įpročiai turi būti būdingi arba visai visuomenei, arba bent socialinei grupei.

Daug sunkiau apibrėžti papročių kategoriją. Jos įgyvendinimas yra moraliai privalomas, o atskirais atvejais jos privalomumas prilyginamas teisės normos privalomumui. Šiam tikslui pasitelkiami pavyzdžiai. Pavyzdžiui, J. Carbonnier teigia, kad „galima įsivaizduoti normą, kuri daugumoje šiuolaikinių visuomenių vadinamąją „laisvą sąjungą“ paverčia teisiškai pripažįstama būkle, nors ir mažiau tobula, nei teisėta san-

⁴⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 154.

tuoka“⁴¹. Šiuo požiūriu papročių ir kasdienių įpročių skirtumas yra žala, kuri padaroma kito interesams, kai nesilaikoma papročių. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje dar ir Lietuvoje buvo gajus paprotys, kuris įpareigojo vyriškį vesti jo suvedžiotą merginą arba rūpintis nesantuokiniu vaiku. Žalos kriterijus, nors yra svarbus, yra ir ginčytinas, nes artimas mandagumui, kuriuo kasdieniuose įpročiuose grindžiamas dėmesys kitų interesams.

Su žalos kriterijumi susijusi kaltės kategorija. Ji atsiranda pažeidus ne tik teisės normas, bet ir papročius. Dėl to į teisiškumo problemą galima pažvelgti naujai: iš pradžių turime socialinį reiškinių, kuris susijęs su papročiais, o pabaigoje – teisinį reiškinių (pvz., niekinė sutartis, nuostolių išieškojimas). Nėra lengva nustatyti ribą tarp jų. Pavyzdžiui, 12–13 metų vaikai išsinuomojo triratį dvivietį dviratį. Šios paslaugos kokybė teisiškai nereglamentuota, t. y. dviračių nuomotojas teisiškai nepaareigotas tikrinti dviračių techninę būklę, įsitikinti, ar vaikai moka tokiu dviračiu važiuoti, kaip reikia jį stabdyti ir t. t. Dažniausiai tikimasi, kad nuomotojas arba nuomininkas tuo pasirūpins (mandagumo ir atsargumo taisyklės). Tarkime, vaikams važiuojant dviračiu, lūžo priekinė jo ašis ir dėl to buvo apgadintas leistinoje vietoje šalikelėje stovintis lengvasis automobilis. Akivaizdu, kad socialinis reiškiny peraugo į civilinę atsakomybę. Bet ar tik vaikai kalti dėl šio nelaimingo eismo įvykio? Kas turi atlyginti žalą lengvojo automobilio savininkui?

Kai padaroma gana didelė žala kitam, dažnai tai reiškia perėjimą iš papročių srities į teisės sritį, ypač tuomet, kai padaryta materialinė žala. Čia svarbus yra žodis gana, nes „įstatymas ir teisėjas neužsiima menkaverčiais dalykais“ (*de minimus non curat lex et pretor*). Įsivaizduoti perėjimą iš vienos būsenos į kitą tenka dažnai, kai reikia apibrėžti, kokiai tvarkai – teisei ar socialinei neteisei priskirtini kurie nors individualūs veiksmai. Pavyzdžiui, komercinių santykių srityje pakanka dalykinio laiško pareikšti reikalavimams, sukeliantiems teisinius padarinius. Įžvelgti teisiškumo atsiradimo procesą labai sunku, nes tam nepakanka vienkartinio sprendimo, ir reikia nagrinėti teisiųjų aktų seką.

Teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių santykio istorinė analizė atskleidžia, kad jų skirties linija yra kintanti. Nuolatos vyksta vienos srities poslinkiai į kitą sritį. Jie padeda apibrėžti teisės sritį ir dėl to juos

⁴¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 155.

galima nagrinėti kaip teisinius reiškinius. Atsižvelgiant į poslinkių pobūdį, išskiriami du jų tipai: evoliucinis ir šuoliškas.

Išskiriami teisinės ir socialinės neteisinės sričių santykio evoliucinio pasikeitimo sudėtiniai elementai – lėti ir laipsniški pasikeitimai, vykę šimtmečiais ar net tūkstantmečiais. Pavyzdžiui, svetingumas, iš pradžių buvęs religinio žavėjimosi objektas, iš lėto Senovės Graikijoje virto tik moraliniu papročiu, o Romos imperijoje – objektine teise su ypatingu įgaliojimu (*jus hospitii*), kuri dar labiau evoliucionavo ir vėliau komercijos srityje įgavo viešbučio samdos sutarties pavidalą.

Istorijos raidoje išskiriamos kelios laipsniškų pasikeitimų rūšys. Žinomiausia yra teisės sekularizacija [lot. *saecularis* – pasaulietiškas]. Teisės sekularizacija – procesas, kuriuo teisė atsiskiria nuo religinių paliepimų, su kuriais ji anksčiau sudarė vieną visumą. Išskiriamos kelios teisės sekularizacijos bangos, pradedant Romos Respublikos laikais ir baigiant dabartimi islamiškose šalyse.

Akivaizdesnis yra šuoliškas teisinės ir socialinės neteisinės sričių santykio pasikeitimo tipas. Pagal įstatymo leidėjo valią šuoliškai pasikeičia teisinę ir socialinę neteisinę sritis skiriančios linijos vieta. Būna ir taip, kad siekdama pageidaujamo rezultato valdžia nevengia teisėkūros būdais paveikti papročius ir kasdienes įpročius. Kitaip tariant, teisėkūros subjektai įsiveržia į papročių ir kasdienių įpročių srities dalį ir ją juridizuoja. Pavyzdžiui, manipuliacijos su laiko juosta. Ypač daug žalos tautos papročių ir kasdienių įpročių sričiai padarė sovietinė teisė Lietuvos okupacijos laikotarpiu.

Šiuolaikinėse visuomenėse egzistuoja dvi socialinių normų sistemos – teisės normos ir kitos likusios socialinės neteisinės normos. Ši situacija lemia būtinybę rasti jas skiriančią kriterijų. Nors socialinių normų masyve tik teisės normos turi ypatingos specifikos, tai nereiškia, kad teisiskumo reikia ieškoti vien normos materialiniame objekte. Tie patys elgesio modeliai įvairiose epochose būdavo skirtingose normų sistemose. Todėl negalime daryti prielaidos, kad vieni elgesio modeliai dėl savo prigimties turi būti aprioriškai priskirti teisės sričiai, o kiti – socialinei neteisei. Pavyzdžiui, „Nežudyk“, skamba vienodai ir kaip religinis priesakas, ir kaip moralinis imperatyvas, ir kaip teisės norma. Draudimas rūkyti viešajame transporte arba įstaigose yra teisinės kilmės, bet gali būti paaiškintas kaip higienos arba mandagumo taisyklės. Taigi teisiskumas nėra iš anksto susijęs su kokia nors visuomeninių santykių sri-

timi. Teisiškumas yra bet kuriam visuomeniniam santykiui iš šalies suteikiama kokybė. Jo ieškoma normų įgyvendinimo, taikymo srityje.

Egzistuoja dvi pagrindinės teisiškumo teorijos: 1) prievartos, kurią pasitelkus įgyvendinamos normos; 2) nagrinėjimo tvarka, kuriai esant normos gali būti pritaikytos ir nepritaikytos.

Prievarta kaip teisiškumas. Ši teorija remiasi socialinės prievartos samprata, kuri buvo suformuluota E. Diurkheimo sociologijoje. Remiantis sveiku protu teigiama, kad jeigu visuomenė sukūrė elgesio normą, tai ji turi būti įgyvendinama, nes priešingu atveju turi būti panaudota prievarta. Vadinasi, visuomenė, sukurdama elgesio normą, sukuria ir prievartą tais atvejais, kurie nukrypsta nuo pripažintos elgesio normos. Šios socialinės prievartos (nes ji kyla iš visuomenės) prigimtis nėra visada vienoda. Socialinės prievartos prigimties skirtingumas leidžia atskirti dvi socialinių normų rūšis – teisines ir socialines neteisines. Todėl socialinės prievartos prigimties analizė labai svarbi aiškinant teisiškumą.

Svarbiausias „socialumo“ termino ženklas yra bendruomeniškumas (plačiau žr. 2.5 skyrelį). Tai reiškia, kad bendruomeniškumas yra svarbiausias ir socialinės prievartos ženklas. Taip pabrėžiama socialinės prievartos prigimtis: ji kyla tik iš bendruomenės valios. Ji nesusiejama su atskirų asmenybių vidine prievarta, kuri priskiriama etikos sričiai. Socialinės prievartos terminas yra platesnis už socialinės kontrolės sąvoką ir ją apima. Pati prievarta gali būti ir psichologinė, ir fizinė.

Ir teisės normų, ir papročių įgyvendinimą garantuoja socialinės prievartos naudojimas. Abiem atvejais panaudotos socialinės prievartos nėra tapačios. Jos turi skiriamuosius požymius: 1) socialinės prievartos taikymas teisėje yra sąmoningai nustatytas ir tam tikru būdu organizuotas; 2) socialinė prievarta papročiuose taikoma instinktyviai ir yra išsklaidyta. Taigi socialinė prievarta teisėje kyla iš specializuotos institucijos ir atlieka sąmoningai nustatytą funkciją. „Šių elementų dermė, – rašo J. Carbonnier, – nėra būdinga papročių įgyvendinimą garantuojančiai socialinei prievartai. Taigi kyla dvi idėjos: sąmoningumas ir specializacija“⁴².

Ar visuomenė ketina sąmoningai įgyvendinti normą, ją susiedama su tam tikros apimties prievarta? Jeigu į šį klausimą atsakysime teigiamai, tai bet kuri socialine prievarta garantuota norma yra teisės norma. Jeigu šis veiksnys neveikia, tai socialinė norma nėra teisinė norma. Šis

⁴² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 166–167.

sąmoningas prievartos naudojimo kriterijus yra silpnas, nes nėra pagrindo teigti, kad visai visuomenei būdinga ši psichologinė būseną. Pavyzdžiui, suprantami įstatymų leidėjo ketinimai nustatant baudžiamąją atsakomybę, bet ar visada teisėkūros subjektui būdinga tokia sąmoninga orientacija? Todėl sąmoningumo idėja netinkama teisiškumui paaiškinti.

Išanalizuokime teiginį, kad prievarta teisėje kyla iš specialios institucijos, kuri skiriasi nuo kitų institucijų. Šiuolaikinėse visuomenėse ši institucija vadinama valstybe. Vadinasi, prievarta teisėje kyla iš valdžios, o papročių srityje – iš pačios socialinės aplinkos. Todėl pastaruoju atveju negalime iš anksto fiksuoti ir nustatyti socialinės prievartos šaltinį.

Valstybės ir teisės ryšio pabrėžimas veda prie etatistinės teisės, kai ji sutapatinama su įstatymu. Įstatymas jokiū būdu nėra vienintelė teisės forma. Vis dėlto išanalizuokime, ar etatistinės teisės požiūris teisingai prievartai suteikia teisiškumo reikšmę?

Pradėkime nuo klausimo – kur reikėtų ieškoti svarbiausio etatistinės teisės požymio? Akivaizdu, kad ieškojimas prasideda nuo teisinės būties analizės. Nors iš trijų teisinės būties lygmenų nereikėtų išskirti kurio nors vieno kaip pagrindinio, nes visi jie kartu sudaro teisę, tačiau objektyvuota teisė sutapatinama su teisės norma, kuri, anot R. Lifšico, yra „juridiškiausias“ teisės elementas⁴³. Tai reiškia, kad teisės norma turi tą specifinį bruožą – teisiškumą, kuriuo remiantis ji išskiriama iš kitų socialinio reguliavimo taisyklių.

Teisės normos savybių analizė atskleidžia, kad svarbiausia jos savybė yra visuotinis privalomumas. „Visuotinio teisės normos privalomumo turinys gali būti įvairus: paklūstama teisės normos reikalavimams dėl įsitikinimo, dėl laukiamos naudos, dėl galimos valstybės prievartos“, – rašo A. Vaišvila⁴⁴. Iš įsitikinimo paklūstama ne tik teisės normos reikalavimams, bet ir bet kuriai kitai institucionalizuoto elgesio normai. Tik pripažinus teisių ir pareigų vienovę galima tvirtinti, kad autentiškas ir pagrindinis visuotinio teisės imperatyvų privalomumo garantas yra abipusė nauda⁴⁵.

Teisės esmės, kaip teisių ir pareigų vienovės supratimas, leidžia daryti prielaidą, kad socialinio reguliavimo taisyklės, kurios nėra valstybės

⁴³ Лившиц Р. З. Теория права. Москва: БЕК, 1994. С. 102.

⁴⁴ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 198.

⁴⁵ Ten pat. P. 198

sukurtos arba sankcionuotos, bet kurių turinyje esančią abipusę naudą individai pripažįsta, pavyzdžiui, atlyginti padarytą žalą, įgauna teisinę reikšmę. Autentiška teisiškumo samprata, žvelgiant giliau, turėtų būti grindžiama teisių ir pareigų vienviene, ypač kai individai laisva valia pripažįsta sutarties netęstybės arba kitais veiksmais padarytą žalą ir sutinka ją atlyginti.

Tačiau teisės esmės pripažinimo nepakanka teisiškumui suformuluoti, nes visada yra individų, kurie dėl įvairių subjektyvių ir objektyvių priežasčių konkrečiais atvejais gali nesivadovauti abipusės naudos pripažinimo kriterijumi. Todėl trečiasis teisės normos visuotinio privalomumo garantas yra valstybės prievarta, kurios galimą naudojimą etatinės teisės sampratos atstovai dažnai suabsoliutina ir laiko svarbiausiu teisės požymiu. „Tais atvejais, – rašo A. Vaišvila, – kai pasiekti abipusės naudos tikslą nepakanka naudos, viešosios nuomonės, moralės ar įsitikinimų, į pagalbą ateina valstybės prievarta – policijos, prokuratūros, teismų taikomos sankcijos“⁴⁶.

Kita vertus, valstybės prievarta nėra vienareikšmė sąvoka, nes apima ir priverstinį sulaikymą, priverstinį ginčo nagrinėjimą, ir priverstinį teismo sprendimų įgyvendinimą. Visi šie veiksmai gali būti atlikti tik vadovaujantis procesinės teisės normomis. Tai reiškia, kad šiuolaikinei teisei būdingas ne tik teisės normos privalomumas, kurio įgyvendinimas garantuotas valstybine prievarta, bet ir teisės normos pažeidimo procesinis nagrinėjimas. Šios teisės savybės tarpusavyje glaudžiai susijusios. Pagrįstai galima daryti prielaidą, kad teisiškumas gali būti susijęs ne tik su prievarta, bet ir su procesiniu nagrinėjimu.

Nagrinėjimo tvarka kaip teisiškumas. Teisiškumo kriterijaus paieška kelia keletą labai svarbių klausimų. Kas ir kaip reguliavo individų tarpusavio santykius iki valstybės, jeigu, be galimybės naudoti valstybės prievartą, teisės normos įgyvendinimas priklauso tik nuo individų laisvos valios? Juk visų karas prieš visus iš tikrųjų nevyko, nes nebūtų buvusios tolesnės žmonijos raidos. Teisės raidos studijos atskleidžia, kad seniausios žinomos teisėtvarkos, paplitusios šiaurės ir vakarų Europos tautose, daugiausia buvo gentinės prigimties. Nuo VI iki X amžiaus visų šių tautų teisėtvarkos buvo labai panašios, nors beveik nepriklausė viena nuo kitos. Ankstyviausi iš išlikusių teisyne, pavyzdžiui, „barbarų teisyne“ – Lex Salica, kuri išleido karalius Chlodvigas iš Merovingų dinas-

⁴⁶ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 198.

tijos; anglosaksų teisinė kompiliacija – Etelberto teisynas, kurį Kento valdovas Etelbertas paskelbė apie 600 metus; Lombardijos valdovo Rotario ediktas, užrašytas 643 m., pateikia būdingas primityviosios teisės nuostatas. Vienas svarbiausių jų tikslų – paskatinti ginčo šalis paklusti vietinio susirinkimo sprendimui, užuot šį ginčą sprendus kraujo kerštu, arba rasti pagrindą aukos ir pažeidėjo šeimynų deryboms, išsprendžiant jų konfliktą kompromisiniu susitarimu⁴⁷. Ir kitų autorių etnologiniai teisės tyrinėjimai atskleidžia, kad pirmykštėse visuomenėse teisė buvo suprantama ne kaip norma, kurios įgyvendinimą garantavo prievartos naudojimas, bet kaip taika, susitarimas, pasiekiamas sutartimi ir susitaikymu.

Vadinasi, „nagrinėjimo tvarkos“ kaip teisiškumo požymio, iškėlimas grindžiamas teisės socialinės esmės supratimu. Teisė atsirado iš socialinių poreikių užtikrinti bendruomenės stabilumą ir tvarką. S. Aleksejevas pažymi, kad „būtent teisė dėl savo pradinės esmės yra iš žmonių gyvenimo kilęs darinys, kuris logiškai ir istoriškai skirtas būti institutu, pašauktu tvarkyti laisvę, suteikti jai apibrėžtumą ir užtikrinimą, o iš to – tikrai žmogiškąjį turinį, tikrai žmogiškąjį vertingumą“⁴⁸.

Šiuolaikinei teisei būdinga ne šiaip sau užginčijimo galimybė, bet tam tikru būdu organizuotas užginčijimo institutas, kuris yra procesinės formos. Ginčai baigiami sprendimo priėmimu. Procesas ir sprendimas – tai tokie psichosociologiniai reiškiniai, kurie visiškai svetimi visiems socialiniams neteisiniams reiškiniams ir būdingi tik teisei. Todėl procesą ir sprendimą J. Carbonnier siūlo pripažinti kaip teisiškumo kriterijus⁴⁹. Gausia etnologine argumentacija šį požiūrį remia ir H. Kantorovičius, teigdamas, kad teisė yra tik tos socialinės normos, kurios teikia galimybę priimti sprendimą (*eventus judicii*)⁵⁰.

Teisės sociologija kol kas negali vienareikšmiškai atsakyti, kuris teisės bruožas (požymis) – prievarta ar procesinis nagrinėjimas – yra teisiškumo kriterijus. Pagal šiuos teisės bruožus (požymius) visuomenės nariai atpažįsta nerašytinės teisės normas socialinių normų masyve.

⁴⁷ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai. P. 78–92.

⁴⁸ Алексеев С. Философия права. Москва, 1998. С. 44.

⁴⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 170.

⁴⁹ Ibid. С. 170.

⁵⁰ Kantorowicz H. The definition of law. New York, 1958. P. 78.

1.3.2. Teisinių reiškinių klasifikacija

Teisė yra neatsiejama mūsų gyvenimo dalis, pasireiškianti įvairiausiai pavidalais: gimimo ir santuokos registravimo procedūromis, mokyklų baigimo atestatais ir diplomais, pirkimo ir pardavimo sutartimis, parašais įvairiuose dokumentuose ir t. t. Visa tai – teisinių reiškinių įvairovės pavyzdžiai, kurių yra tiek daug, kad neįmanoma visų išvardyti. Todėl teisės sociologija ieško būdų, kaip teisinius reiškinius grupuoti pagal kuriuos nors bendrus požymius.

Teisės sociologija sukūrė keturias teisinių reiškinių klasifikacijas. Teisiniai reiškiniai klasifikuojami pagal:

- a) ryšį su formaliaisiais teisės šaltiniais – pirminiai ir antriniai teisiniai reiškiniai,
- b) ryšį su valdžia – valdymo ir pavaldumo teisiniai reiškiniai,
- c) ryšį su teisine (idealia) ir socialine (realia) tikrove – institutų ir atvejų teisiniai reiškiniai,
- d) ryšį su procesu – su procesu susieti ir nesusieti teisiniai reiškiniai.

Pirminiai ir antriniai teisiniai reiškiniai. Pirminiais reiškiniais vadinami tie teisiniai reiškiniai, kurie kyla iš formaliųjų teisės šaltinių ir kurių atžvilgiu visi kiti teisiniai reiškiniai yra išvestiniai. Teisinių reiškinių hierarchijoje pirminiai teisiniai reiškiniai yra patys bendriausi. Tai, pavyzdžiui, įstatymas, teismo sprendimo paskelbimas, eismo reguliuotojo gestas. Visi jie yra pirminiai teisiniai reiškiniai, nepaisant jų konkretaus turinio. Kiti teisiniai reiškiniai vadinami antriniais, nes jie atsiranda iš ryšio su pirmaisiais teisiniais reiškiniais. Pavyzdžiui, įstatymo ir teismo sprendimo įgyvendinimas, transporto priemonių judėjimas.

Pirminiai teisiniai reiškiniai gali būti įsivaizduojami ir kaip talpios formos, kurių turinys (pvz., konkretaus įstatymo normos, teismo išteisinantis arba nuteisiantis sprendimas, automobilio sustojimas) yra antriniai teisiniai reiškiniai. Iš anksto, nepaisant konkretaus turinio, yra reglamentuota įstatymo, teismo arba administracinio sprendimo pateikimo forma. Vadinasi, jų forma yra pirmesnė už turinį. Taigi pirminiai teisiniai reiškiniai suprantami kaip antrinių teisinių reiškinių generatorius, pirminė jėga.

Pirminių teisinių reiškinių atsiradimas neapsiriboja ryšiu su formaliais teisės šaltiniais. Teisės sociologija pabrėžia savo fundamentalią nuostatą: teisė yra platesnė nei formalieji teisės šaltiniai. Nors XIX a. buvo įvesta teisės ir įstatymo lygybės formulė, vėliau patys teisininkai prie įstatymo priskyrė ir kitus teisės šaltinius. Todėl dabar teisė = įstatymas + paprotys + teismų praktika + neteisinė praktika (notariniai aktai, tipinės sutartys ir t. t.). Sociologai neapsiriboja šia teisės supratimo formule.

Sociologai pabrėžia, kad teisė formuojama ne tik teisės normų pagrindu. Teisės plėtrai įtaką daro ir tokie teismo vienkartiniai sprendimai, kurie atsirado ne mechaniškai pritaikius jau egzistuojančio įstatymo normas, o teisingumo pagrindu išsprendus konkretų konfliktą. Tokie vienkartiniai teismo sprendimai gali vėliau ir nepasikartoti, t. y. nevirsti teisės norma. Jų indėlis į teisės kūrimą be teisės normos, anot J. Carbonnier⁵¹, dėl to nesumažėja. Jo požiūriu, teisę kuria ir nesusiklosčiusi teismų praktika, ir individualūs aktai. Sociologų požiūriu, individualūs aktai, kaip ir teismo sprendimai, yra pirminiai teisiniai reiškiniai.

Visi pirminiai teisiniai reiškiniai yra gryniesi teisiniai reiškiniai. Pavyzdžiui, įstatymas, teismo sprendimas. Antriniai teisiniai reiškiniai nėra gryniesi teisiniai reiškiniai, nes jie susipynę su neteisinais socialiniais dalykais. Pavyzdžiui, tokie reiškiniai kaip šeima, žemės nuosavybė, be teisinio aspekto, turi ekonominį, buitinių ir kitokius aspektus.

Valdymo ir pavaldumo teisiniai reiškiniai. Visi pirminiai teisiniai reiškiniai turi bendrą esmę – jie susiję su valdžia ir, suprantama, su jos įgyvendintojais – valdančiais. Pastarųjų antipodai yra pavaldiniai. Jų lygio teisinius reiškinis irgi galima vadinti pirminiais reiškiniais. Šie reiškiniai turi maksimalų visuotinumą ir gali savyje „talpinti“ įvairiausių turinį. Pavyzdžiui, subjektinė teisė yra būdingas šios rūšies teisinis reiškinys. Iš subjektinės teisės kyla įvairios konkretesnių antrinių teisinių reiškinų rūšys, pavyzdžiui, savininko teisė, kreditoriaus teisė ir kt.

Su valdžia susijusiems pirminiams teisiniams reiškiniams būdingas tam tikras materialumas, jie tapatinami su neįsamenintu valdžios mechanizmu, iš kurio kyla. Pavaldumo lygio pirminiai teisiniai reiškiniai kyla tarsi iš apačios ir jiems būdingas įvairaus laipsnio subjektyvumas, pasireiškiantis elgesio forma, reakcija, sąmonės būseną. Pavyzdžiui, išvaizduokime verslininko pirminę reakciją į akcizų tarifo padidinimą ir

⁵¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 143–144.

jo vėlesnį elgesį. Šiuos subjektyvios prigimties reiškinius teisės sociologija pajėgi objektyviai nagrinėti.

Kokie reiškiniai priskiriami subjektinių pirminių reiškinių kategorijai? Pirmiausia tie, kurie atsiranda kaip tiesioginis atsakas į valdymo reiškinius. Tai paklusimas arba nepaklusimas įsakymui, teisės normai, teismo sprendimui. Kai kurios atsako į valdymo reiškinius formos ypač domina politinę sociologiją, baudžiamosios teisės sociologiją ir kriminologiją. Prie subjektyvių pirminių reiškinių kategorijos priskiriami reiškiniai iš psichologinės srities: teisės normų žinojimas arba nežinojimas (Eckhofo ir kitų autorių tyrimai); požiūris teisę ir justiciją; teisinė sąmonė, ypač jos sandas – teisinė psichologija; teisinis supratimas, t. y. neteisininko sugebėjimas save matyti teisėjo vaidmenyje ir suprasti jo minčių seką. Prie šios kategorijos pirminių teisinių reiškinių priskiriama ir subjektinė teisė.

Pirminių subjektinių reiškinių nagrinėjimas susijęs su tam tikrais sunkumais. Reikia atsakyti į klausimą, kokia subjektinių reiškinių genezės dalis kyla iš individo vidaus ir kokia įgyjama iš socialinės aplinkos. Būtų neteisinga subjektinius reiškinius susieti tik su asmenybės vidiniu pasauliu, nes pačios teisės kilmė yra socialinė. Dauguma anksčiau pateiktų subjektinių pirminių reiškinių yra teisinio auklėjimo rezultatas, kurį nulemia asmens socializacija teise.

Institūtų ir atvejų teisiniai reiškiniai. Šios sąvokos paimtos iš teisės, bet vartojamos ir bendrojoje sociologijoje. Šių sąvokų perkėlimas į teisės sociologiją numato ypatingą jų atskyrimo liniją. Ji skiria du teisinių reiškinių tikrovės aspektus: teisinį (kodeksą) ir tikrąjį socialinį gyvenimą. Pavyzdžiui, „santuokos“ sąvoka apima dvi skirtingas tikroves. Viena jų – tai, kas užrašyta santuokos ir šeimos kodekse, kita – tai, kas iš tikrųjų vyksta gyvenime. Be abejonės, santuoka – tai pirmiausia iš anksto nustatyta teisės normų visuma, kuri taikoma bet kuriai santuokai. Tai – santuokos institutas. Tuo pačiu metu santuoka – tai koks nors vienas atvejis iš daugelio galimų atvejų. Nors konkreti santuoka sumodeliuota ir valdoma santuokos instituto, dėl to ji nepraranda savo savitumo ir yra individuali situacija.

Bet kurio teisinio reiškinio atžvilgiu galima išvesti panašią instituto ir atvejo skirtį. Kiekvienas teisinis reiškinys gali būti pavaizduotas ir kaip normų visuma, modelis arba schema, ir kaip elgesys, santykis, konkreti situacija. Atvejo reiškinys išvedamas iš instituto atvejo. Vadi-

nasi, pirmasis yra antrojo įgyvendinimo pagrindas, kuris gali būti tikslus, teisingas, iškreiptas, neteisingas ir pan.

Akivaizdžiausias šių teisinių reiškinių kategorijų kontrastas kyla dėl jų prigimties: kiekvienas institutas praktiškai yra vienetinis istorinis reiškinys, o atvejai – individualūs ir dėl to gausūs. Instituto reiškiniai negali būti daugybiškai įsivaizduojami. Priešingai yra su atvejų reiškiniais. Nors tos pačios rūšies atvejų reiškinų turiniai tarpusavyje kuo nors skiriasi, tai nėra priežastis atsakyti juos grupuoti. Pavyzdžiui, kiekviena santuoka kuo nors nepanaši į kitas. Nepaisant to, kiekvienu metu pradžioje valstybė suskaičiuoja visas praeitais metais šalyje įregistruotas santuokas. Gautas santuokų skaičius išreiškia naują kokybę – kolektyvinį reiškinį.

Taigi atvejų reiškiniai skirstomi į individualius ir kolektyvinius reiškinius. Teisės sociologija nagrinėja individualių atvejų reiškinų savitumus ir kolektyvinių reiškinų bendrumus. Atsižvelgiant į atvejų reiškinų vidinį skirstymą, galima įvardyti trijų grandžių teisinių reiškinų klasifikaciją: institutai, individualūs atvejai, kolektyviniai atvejai.

Ši klasifikacija svarbi teisinių reiškinų pažinimo požiūriu, nes kiekvienoje jos grandyje taikomi skirtingi metodai. Instituto reiškiniai nagrinėjami dažniausiai istoriniu-lyginamuoju metodu. Kolektyviniams reiškiniams nagrinėti reikia taikyti statistiką, apklausą, t. y. kiekybinio tyrimo metodus. Individualiems atvejams tirti taikomas kokybinio stebėjimo metodas.

Atvejų reiškiniai gali būti nagrinėjami ir kitokiu požiūriu: žvelgiant į teisinį reiškinį kaip į santykį. Nėra tokio atvejo reiškinio, kurio negalima būtų įsivaizduoti kaip santykio. Netgi akivaizdžiai vienašališki teisiniai aktai potencialiai numatyti santykiams su kitais žmonėmis. Pavyzdžiui, testamente implikuotas būsimasis paveldėtojo pagal testamentą ir paveldėtojų pagal įstatymą santykis. Neatsitiktinai teisinis santykis yra viena svarbiausių teisės kategorijų.

Teisinio santykio kategorijos analogija bendrojoje sociologijoje pripažįstama sąveikos kategorija, kuri sociologijoje atstovauja visuomeninio gyvenimo varomajai jėgai (plačiau žr. 2 skyriuje). Sąveika suprantamos įvairios santykio rūšys: keitimasis informacija ir pranešimais, abipusis poveikis veiksnių ir elgesio pobūdžiui. Į šią schemą nesunku įtraukti ir teisinį santykį, kuris yra teisinio gyvenimo varomoji jėga.

Sociologai, ypač anglosaksų šalių, tradiciškai skiria tris sąveikos rūšis: bendradarbiavimą, konkurenciją, konfliktą. Šioje schemoje nėra

lengva rasti vietą visiems teisiniams santykiams. Ji tinka labiau privati nei teisei nei viešajai, nes ignoroja valdymo santykius, kurie ypač reikšmingi viešojoje teisėje. Kita vertus, liberaliojo tipo visuomenėse ekonomikos požiūriu svarbiausia yra konkurencija, nors ji šių visuomenių teisėje atsispindi labai fragmentiškai, dažniausiai šalutiniais pasireiškimais. Pavyzdžiui, atlyginimas žalos, padarytos neleistina konkurencija. Šiuo atveju reikia padaryti deliktą (neleistiną konkurenciją), kad tarp konkurentų atsirastų teisinis santykis, ir priešingai, sutartis yra teisinė forma, kuri atvira bendradarbiavimo santykiui. Šalių sutartis įsigalioja tuomet, kai ji žada abipusę naudą. Jeigu sutarties vykdymui kyla grėsmė arba jos sąlygos pažeidžiamos, bendradarbiavimo santykis iš karto virsta konflikto santykiu⁵².

Be abejonės, trijų grandžių teisinių reiškinių klasifikacijoje sociologus labiausiai domina konflikto santykis. Pati konflikto sąvoka dažniausiai aiškinama labai plačiai, dėl to ji yra miglota. Konfliktas aiškinamas kaip priešingų interesų susidūrimas, kuris kyla iš žmogaus santykio ne tik su kitu žmogumi arba visuomene, bet ir su gamta bei savimi pačiu. Karas, streikas, muštynės, ginčas, nedraugiškai šalti santykiai ir kt. – tai skirtingo laipsnio konfliktai. Vis dėlto teisinis konfliktas – tai ginčas, kuris gali būti išspręstas tik pasitelkus teisę. Teisinis konfliktas jos dalyvis gali atvesti į konflikto nagrinėjimo procesą. Daugelis ginčų išsprendžiami draugiškai, konfliktuojančios šalys susitaria dėl abipusių nuolaidų. Jeigu ginčas perauga į procesą, pastarasis suteikia santykiui specifinę (netgi ritualinę) formą.

Su procesu susieti ir nesusieti teisiniai reiškiniai. Su procesu susieti tie teisiniai reiškiniai, kurie kyla pačiame teismo procese arba yra su juo susiję. Procesas yra ypatingas konflikto sprendimo būdas: tai trečiojo asmens – teisėjo, įgalioto išspręsti ginčą, įsikišimas į dviejų šalių tarpusavio opozicinį santykį. Šiuo atveju įvyksta perėjimas nuo diados prie triados.

Šios teisinių reiškinių klasifikacijos prasmė paprasta – parodyti bet kurio teisinio reiškinio dvi galimas būkles, lyg tai būtų „teisė taikos būvyje“ ir „teisė karo stadijoje“ (kreipimasis į teisingumą). Tas pats teisinis reiškinys, pavyzdžiui, civilinė atsakomybė dėl niekinės sutarties, gali būti nustatyta ir iki proceso, ir proceso metu. Šiam reiškiniui pereinant iš ikiprocesinės būklės į procesinę jo struktūra nepasikeičia. Pereidamas

⁵² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 151.

į procesą, teisinis reiškinyss gauna tam tikrą judėjimo formą, į kurią sociologai turi atsižvelgti. Konfliktas gali būti greitai ir sėkmingai išspręstas. Jo sprendimas gali užsitęsti ir jo nagrinėjimo procesas suteikti papildomų, naujų išgyvenimų konflikto šalims.

Teisės sociologija neturi prarasti ryšio su tikrove. Ji pabrėžia teisės įgyvendinimą: teisės sociologija turi atsižvelgti į teisinio reiškinyss procesinę būklę, kita vertus, yra pavojaus šią būklę sureikšminti. Teisės sociologija labiau linkusi nagrinėti tariamo teisinio reiškinyss perėjimo į procesinę formą galimybę ir pajėgumą būti teismo proceso sprendimo objektu kaip teisės požymiu, kuris ją skiria nuo moralės. Ši teisės sociologijos tendencija – pervertinti proceso vaidmenį – yra jai pačiai pavojinga, nes iškreipia ryšį su tikrove. Teisės sociologija buvo perėmusi iš dogmatinės jurisprudencijos jos aktyvų teismo praktikos nagrinėjimą, tarsi ta praktika teiktų galimybę konfliktų sprendimo stadiją laikyti gyveną, kasdiene teise. Iš tikrųjų teismo praktikos objektas yra patologija, kuri išreiškia tik dalį teisės.

Galime padaryti kelias išvadas: 1) teismo procesas deformuoja teisės realumą; 2) teisė yra platesnė už teisinius reiškinyss, susijusius su procesu. Teisės sociologija teikia pirmenybę teisinių reiškinyss, nesusijusių su procesu, nagrinėjimui.

1.4. Teisės sociologijos ryšiai su kitais socialiniais mokslais

Teisės sociologija yra bendrosios sociologijos šaka. Ilgą laiką ji lengvai „ištirpdavo“ platesnėse bendrosios sociologijos kategorijose, pavyzdžiui, JAV sociologijos plačiai vartojamoje socialinės kontrolės sąvokoje arba tarp trijų sociologijos grandžių – profesijos sociologijos, sprendimų sociologijos, organizacijos sociologijos. Profesijos sociologija apima teisėjus ir advokatus, sprendimų sociologija – teisėkūrą ir teisingumą, o likusias veikiančios teisės struktūras – organizacijos sociologija. Toks požiūris rėmėsi teisės specifikos nesupratimu, neižvelgtu

teisės unikaliu galėjimu organizuoti visa kitas organizacijas⁵³. Šis požiūris vėliau buvo įveiktas.

Išvesdama teisinių ir socialinių neteisinių reiškinių skirtį, teisės sociologija atskyrė savo tyrimų objektą nuo bendrosios sociologijos tyrimų objekto ir formuojasi kaip savarankiškas mokslo dalykas. Tapdama savarankiška mokslo disciplina teisės sociologija perėmė iš sociologijos jos metodus, daugelį sąvokų, pavyzdžiui, socialinė prievarta, socialinė kontrolė, vaidmenys, akulturacija ir kt. Ne tik bendrosios sociologijos atstovai „kūrė“ teisės sociologijos sąvokas, pavyzdžiui, teisėta šeima, akcinių bendrijų nuosavybės ir valdžios skirtis. Teisės sociologija adaptavo bendrosios sociologijos metodus ir sąvokas, t. y. suteikė jiems teisinį akcentą.

Teisės sociologija artimai susijusi su teisės mokslais – teisės teorija, teisės filosofija, teisės istorija ir lyginamąja teise. Teisės sociologijos ir teisės mokslų skirtis yra akivaizdi. Teisės mokslai nagrinėja teisės normas apskritai, o teisės sociologija siekia suprasti šių normų atsiradimo socialines priežastis ir jų veikimo socialinius padarinius. Be abejonės, šiuolaikinė jurisprudencija neapsiriboja vien įstatymų tekstų nagrinėjimu atsietai nuo gyvenimo, nuo teisės normų genezės ir jų taikymo. Ji visada vienokiu arba kitokiu laipsniu turi atsižvelgti į vieno arba kito priimto įstatymo veikimo galimus socialinius padarinius.

Teisės mokslai ir teisės sociologija tarpusavyje skiriasi teisės, kaip tyrimo objekto, nagrinėjimo rakursais arba teisės vaizdavimo perspektyvomis. Iš tiesų, nors abiejų mokslų nagrinėjimo objektas yra tas pats, esmingai skiriasi jų požiūriai į pačią teisę. Jurisprudencija nagrinėja teisę iš vidaus, o teisės sociologija – iš išorės. Dėl to pastaroji gali „matyti“ teisę kaip socialinį reiškinį. Jurisprudencijos požiūriu teisė suprantama kaip vientisas darinys, kaip teisės normų sistema, kurioje nagrinėjami teisės normų ir institutų vidiniai ryšiai, pačios sistemos vidinis pagrįstumas, pačios teisės esmė. Teisininkas „gyvena“ nacionalinės teisės sistemos viduje. Jis vartoja teisės sistemą, dalyvauja kuriant ir plėtojant teisinę doktriną, yra teisės autoritetas.

Sociologas „gyvena“ už nagrinėjamos teisės sistemos ribų ir nedaro įtakos jos funkcionavimui. Dėl to teisės sociologijos būdingas bruožas yra jos sugebėjimas išlaikyti distanciją su nagrinėjama teisine socialine tikrove. Teisės sociologijai visiškai nėra svarbus teisės sistemos vienti-

⁵³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 33.

sumas. Teisės sociologija šį teisės normų vientisumą suskaldo į daugelį dalelių ir jų įmanomus derinius, nes nagrinėja veikiančią teisę iš išorės, tiksliau, jos ir socialinio gyvenimo įvairiausių santykius, nesiekdama išsiskverbti į pačios teisės esmę. Siekdamas aprašyti įvairiais socialumo lygiais atsiradusius bei esančius išorinius reiškinius ir atskleisti jų giluminius ryšius, sociologas pasitelkia skirtingus empirinius metodus ir teorinius modelius.

Teisės filosofija yra aukščiausia teisės esmės ir prasmės, jos socialinio ir žmogiškojo pažinimo dvasinė forma. Teisės filosofai apmąsto asmenybės teisės ir pareigas, teisingumo esmę, laisvę ir lygybę, prigimtinę teisę.

Ankstesniais laikais teisės sociologija buvo teisės filosofijos dalis. Jų sąjunga buvo įmanoma tol, kol ir filosofai, ir sociologai abstrakčius samprotavimus apie žmogų ir visuomenę grįsdavo savo asmenine patirtimi. Sociologijai sukūrus empirinių tyrimų metodus – stebėjimą, eksperimentą, jų sąjunga sunyko. Egzistuojantys teisinių reiškinių pažinimo metodų esmingi skirtumai nepanaikina jų tarpusavio ryšių. Pavyzdžiui, kai kuriems teisės filosofams imponuoja teisės sociologijos pastangos ieškoti teisės šaltinių socialinio gyvenimo gelmėse, t. y. pripažinti socialinės tikrovės pirmumą kitų tikrovės rūšių – biologinės, psichologinės ir kt. atžvilgiu. Sociologinio požiūrio į teisę atstovus ir prigimtines teisės šalininkus vienija antipozityvizmas, t. y. teisės suvedimo vien į įstatymus neigimas. Už šio neigimo ribų tarp jų yra prieštaravimų.

Teorinė teisės sociologijos dalis grindžiama galingu euristiniu potencialu. Todėl ji gali daryti įtaką dabartinės teisės filosofijos konceptualiajai plėtrai. Teorinės sociologijos klasikais – M. Vėberis, G. Gurvičius, T. Parsonsas, P. Sorokinas – yra neišsenkantys šiuolaikinių teisės filosofų idėjų ir jų įkvėpimo šaltiniai.

Išorinis požiūris į nagrinėjimo objektą būdingas ne tik teisės sociologijai, bet ir dviem teisės mokslų pagalbinėms disciplinoms – teisės istorijai ir lyginamajai teisei. Ir teisės istorikai, ir lyginamosios teisės specialistai nagrinėja teisės sistemas, kurioms jie patys nepriklauso.

Teisės sociologija neapsiriboja vien nacionalinės teisės veikimo nagrinėjimu. Siekdama atskleisti nustatytų teisės socialinio veikimo dėsningumą prigimtį ir jų visuotinumą, teisės sociologija išplečia savo tyrinėjimų sritį, įtraukdama į ją praeities epochų ir užsienio šalių teisę. Tokiu būdu ji siejasi ir su teisės istorija, ir su lyginamąja teise. H. Levy-Bruhl netgi pabandė sugrupuoti šias tris disciplinas į vieną mokslą – ju-

ristiką, kuri turėjo priešintis išgaliojusiam formaliai juridiniam dogmatizmui. Jis apibrėžė juristiką kaip lyginamojo metodo taikymą teisinių reiškinių pažinimui⁵⁴.

Ši sąjunga nepasiteisino. Pavyzdžiui, Romos teisės dėstymas negali būti suvestas tik į Romos visuomenės būdingų teisinių reiškinių sociologinį pažinimą. Vakarų šalims ypač svarbi Romos teisė, nes ši teisės sistema yra dabar veikiančios teisės pažinimo raktas. Veikiančiai Vakarų teisei pažinti ir interpretuoti svarbesnė yra Romos teisės dogma nei jos teisės sociologija. Todėl jos šaltiniai yra kruopščiai išanalizuoti.

Lyginamoji teisė atsirado XIX a. įstatymų leidybos lyginimo pavidalu. Siekiant tobulinti įstatymų leidybą, buvo lyginami jų tekstai. Dabar siekiama išplėtoti tokį palyginimą, kad jis apimtų ir teismų, ir neteismų praktiką, t. y. visą įstatymo taikymo sritį. Be abejonės, Europos Sąjungoje lyginamoji teisė turi neribotas perspektyvas. Tai yra realizmas, bet dar ne sociologija. Svarbiausias komparatyvistų uždavinys yra rasti geriausius teisės modelius, kuriuos galima būtų taikyti nacionalinės teisės įvairaus lygio reformose. Teisės sociologija remiasi lyginamosios teisės teikiamomis žiniomis, bet ji neatmeta ir priešingo požiūrio: senovės arba primityvių visuomenių teisės nagrinėjimas gali dar labiau atskleisti priežastinius ryšius.

Nors tarp teisės sociologijos ir pagalbinių teisės mokslų disciplinų – teisės istorijos ir lyginamosios teisės yra neperžengiama riba, kartu yra ir jų „susikirtimo“ sričių, kurios atitinkamai vadinamos sociologine teisės istorija (J. Gaudemet, 1963; J. Hilaire, 1957) ir sociologine lyginamąja teise (K. Zweigert, 1975; M. Rotondi, 1973). Tai dvi labai perspektyvios teisės sociologijos sritys, kuriose ji gali sėkmingai pritaikyti savo tyrimų metodus. Šių krypčių tyrimais teisės sociologija siekia suprasti atitinkamus socialinius tikrovės aspektus.

Teisės sociologija susijusi su beveik visomis bendrosios sociologijos šakomis, į kurių tyrimų lauką papuola socialinio gyvenimo teisiniai aspektai. Akivaizdžiausi teisės sociologijos ryšiai yra su religijos ir politikos sociologijomis bei politine ekonomija.

Religija, kaip ir teisė, yra išreiškiama normų sistema, kuri istoriškai buvo svarbiausias teisės normų šaltinis, socialinės kontrolės ir elgesio reguliavimo instrumentas. Religijos normos išreiškia ne tik dvasinius reikalavimus, bet ir grynai socialinius imperatyvus. Religija turi aukš-

⁵⁴ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 40.

čiausią legitimacinį autoritetą, jai būdingas nuostabus adaptacinis plastiškumas. Ji gali sakralizuoti bet kurią normų rūšį, paprotį paversti su-taurintu elgesio stereotipu.

Religijos ir teisės panašumas paaiškina, kodėl ribos tarp jų dažnai būna nepakankamai aiškios: egzistuoja legalistinės religijos (šariatas, judaizmas) ir religinės teisės sistemos. Ypač islamo šalyse religijos ir teisės artumą išreiškia jų panašus socialinis veikimas.

Politika ir teisė – tai du valdžios veikimo būdai. Įstatymų leidybos valdžia išreiškia save teisėje, nustatydamą ilgo veikimo normas ir nuolat prižiūrėdamą jų įgyvendinimą. Išleistiems įstatymams būdinga tam tikra savarankiška egzistencija. Politikoje valdžia save išreiškia sprendimais, kuriuos ji priima jos pačios parengtos veiksmų programos pagrindu ir atsižvelgdama į socialinės politinės situacijos permainingumo tempą. Tarp teisės ir politikos egzistuojančią skirtį galima iliustruoti ir tokiu palyginimu: teisė – tai laivo pastatymas ir nuleidimas į vandenį, o politika – tai laivo kursas. Jeigu valstybės valdymas grindžiamas socialiai neveiksminga teise, tai jos būties nepataisys ir politika.

Pati politikos sąvoka aiškinama dvejopai. Politika dažnai vadinamas bet kuris veiksmas, skirtas pasiekti konkretų tikslą. Šiuo požiūriu galima kalbėti, pavyzdžiui, apie teisėkūros politiką arba teismų baudžiamąją politiką. Vis dėlto politika – tai pirmiausia taktikos ir strategijos derinimas pergalei pasiekti sprendžiant tautos, partijos konfliktinius interesus. Tik taip suprantamai politikai gali tarnauti teisė, nes dar K. Jėringas rašė, kad teisė yra politikos jėga. Su šia teisės tarnyste aštriai kyla teisės ir politikos santykio problema. Pavyzdžiui, marksizmas – ir ne tik jis – tvirtina, kad teisė niekaip negali būti nepriklausoma nuo politikos, netgi ir tada, kai pretenduoja į apolitiškumą arba pasireiškia kaip technika. Iš tikrųjų politikos poveikis įstatymų leidybai yra akivaizdus ir daugkartinis faktas. Jos poveikis pastebimas ir teismų praktikoje, nors teisingumo vykdymas turėtų būti grindžiamas tik teise ir įstatymu. Neįmanoma paneigti, kad įstatymai ir teismų praktika egzistuoja ne politiniu, o teisinės technikos pagrindu.

Teisės ir politikos skirties sunkumai išryškėja ir tada, kai reikia atskirti dvi sociologijos šakas, nagrinėjančias tą patį objektą. Pavyzdžiui, konstitucinės teisės sociologija gali būti labai panaši į politikos sociologiją. Kita vertus, politikos sociologija nagrinėja ir specifines sritis, pavyzdžiui, rinkimus, spaudimo grupes, partijas, biurokratiją, visuomenės nuomonę. Politikos sociologija gali padėti teisės sociologijai: padėti

įvertinti politinio fakto ir politinės valios svarbumą. Pavyzdžiui, ieškant kokio nors politinio instituto paaiškinimo, reikia dėmesį kreipti ne tik į sociologinius veiksnius, kurie susiję su instituto paskirtimi, bet ir į tuos sociologinius veiksnius, kurie svarbūs politinėms jėgoms, sukūrusioms tą institutą, o su juo ir teisę. Šalies politika, įskaitant ir įstatymų leidybos politiką, anaip tol nėra vien socialinių jėgų veikimo nuasmenintas rezultatas. Visiškai įmanoma priimti vienasmeniškus sprendimus, kurie virsta teisiniais reiškiniiais. Pavyzdžiui, dėl vieno asmens politinės valios įtakos 1804 m. Prancūzijoje buvo priimtas Civilinis kodeksas, Vokietijoje – vadinamieji „Niurnbergo įstatymai“. Sociologai dažniau linkę nutylėti asmenybių vaidmenį ir labiau pabrėžti atitinkamo laikmečio socialines sąlygas. Dėl to kartais jų paaiškinimai būna neįtikinantys.

Politinė ekonomija nagrinėja ekonomiką kaip socialinį institutą: nagrinėjamos visuomeninių išteklių paskirstymo, konkrečios visuomenės prekių ir paslaugų gamybos, mainų ir vartojimo problemos. Iš ekonomijos mokslų pozicijos teisė nagrinėjama kaip veiksnys, veikiantis ekonominius santykius, tam tikrų nuosavybės, gamybos, prekių-piniginių ryšių, ūkininkavimo formų funkcionavimą ir apsaugą. Dėl sustiprėjusio teisės poveikio ekonomikai išsiplėtė tarpdalykinių tyrimų sritis. Pavyzdžiui, įstatymai apie vartotojų apsaugą perkelia dalį rizikos nuo pirkėjų pečių ant pardavėjo, taip darydami įtaką pardavimo kainos kilimui. Atleidimo iš darbo teisės suvaržymas gali atvesti prie darbo samdos pasiūlymų sumažėjimo. Taigi kalbame apie išleidžiamų įstatymų veiksmingumą (plačiau žr. 12 skyriuje), kurį nagrinėja teisės sociologai.

1.5. Teisės sociologijos sritis ir šakos

Teisės sociologijos raidoje išryškėjo savarankiškos jos sritys arba dalys. Jos susibūrė dviejų visiškai skirtingų požymių – teisės kategorijų ir sociologinių kategorijų pagrindu. Tokia teisės sociologijos vidinė diferenciacija lemia nuolatinį ginčą, ką teisės sociologijos vidinė klasifikacija turi atitikti: ar teisės mokslų klasifikaciją, ar sociologijai būdingą

klasifikaciją? Akivaizdu, kad ginčą sunku išspręsti, nes ir teisininkai, ir sociologai laikosi skirtingų požiūrių.

Sociologiniu požiūriu galima pažvelgti į bet kurią veikiančios teisės šaką arba jose esančias teisės normų posistemes. Todėl visiškai nesunku įsivaizduoti savarankiškas civilinės teisės, prekybos teisės, tarptautinės teisės, privatinės teisės, viešosios teisės, baudžiamosios teisės ir kitas sociologijas. Tokia teisės sociologijos dalių klasifikacija patogi teisininkams, bet nėra įtikinama moksliniu požiūriu, nes teisinių reiškinių, ypač pirminių, sociologinė esmė įvairiuose veikiančios teisės masyvuose yra tokia pati.

Kita vertus, egzistuoja teisės šakų disciplinos, kurių sociologinis lygis yra skirtingas. Pavyzdžiui, viešojoje teisėje nėra konstitucinės teisės sociologijos poreikio, nes atitinkamą jos poreikį bent potencialiai išreiškia politikos sociologija. Dėl baudžiamosios teisės ryšių su kriminologija (tiksliau, su nusikalstamumo sociologija) gali atrodyti, kad visiškai nereikia kurti baudžiamosios teisės sociologiją. Toks supratimas yra klaidingas, nes baudžiamoji teisės sociologija, nagrinėjanti baudžiamąsias priemones ir visuomenės reakciją į nusikaltimą, iš esmės skiriasi nuo nusikalstamumo sociologijos, kuri nagrinėja patį nusikalstamumą – procesą, pasibaigiantį veikos darymu.

Be abejonės, nusikalstamumo sociologija susijusi su teisės sociologija, nes socialinių priežasčių ir padarinių požiūriu nusikalstamumas yra įstatymų pažeidimai. Veiką kvalifikuojame kaip nusikaltimą, nes ji atsi-randa teisės normų (įstatymų) pažeidimo pagrindu. Dėl to veika yra teisinis reiškinys. Baudžiamasis įstatymas ir bausmė irgi yra teisiniai reiškiniai. Todėl juos, tiesiogiai susijusius su socialinėmis sąlygomis ir padariniais, nagrinėjantis mokslas gali būti priskirtas teisės sociologijai ir vadinamas baudžiamosios teisės sociologija (dar kitaip – baudžiamoji sociologija). Daugiausia dėmesio ji skiria nubaudimo problemos nagrinėjimui.

Teisės sociologijos klasifikacija nesustoja ties teisės šakomis. Jos vidinės specializacijos procesas vyksta iki teisės institutų lygio. Jų pagrindu nesunkiai atsiskiria savarankiškos teisės sociologijos disciplinos, pavyzdžiui, nuosavybės sociologija, paveldėjimo sociologija, atsakomybės sociologija ir pan. Tokia teisės sociologijos dalių klasifikacija grindžiama visuomeniniu darbo pasidalijimu. Moksliniu požiūriu toks savarankiškų teisės sociologijos dalių išskyrimas yra pagrįstas tik tuomet, kai bet kurioje iš jų egzistuoja teisiniai reiškiniai, esmingai besiskirian-

tys nuo kitų teisinių reiškinių, ir jiems nagrinėti reikalingi nauji tyrimo metodai.

Pavyzdžiui, šeimos sociologija yra labiausiai išvystyta civilinės teisės sociologija. Ji nagrinėja specifinį objektą, kurio teisinis sandas yra glaudžiai susipynęs su biologiniu ir moraliniu sandais. Ji išsiskiria ir tyrimo metodo specifiškumu: apklausos šioje srityje turi būti kruopščiai parengtos psichologiškai; jos turi būti pakartotos keletą kartų taip, kad didelį laikotarpį apimantys duomenys leistų nustatyti kartų tęstinumo ir jų ryšių pradžios bruožus.

Šeimos sociologija savo savarankiškumą įgijo labiau iš bendrosios sociologijos nei iš teisės sociologijos. Sociologų požiūriu šeima dažnai suprantama kaip dorovinis reiškinys, kuris tik atsitiktinai susijęs su teise. Taip suprantama šeimos sociologija negali būti nagrinėjama kaip šeimos teisės sociologija. Tokia situacija netenkina teisės sociologų, nes nei santuokos, nei skyrybų negalima suprasti be teisės. Be teisės neįmanoma net apibrėžti šių sąvokų. Todėl šeimos sociologija būtų pagrįstesnė, jeigu ji kiltų iš teisės sociologijos, nes be ryšio su teise ji gali atitrūkti nuo tikrovės. Nagrinėdama tik tarpasmenybinius santykius, šeimos sociologija ignoruoja viešąją tvarką – fenomeną, kurio kontekste formuojasi tie santykiai. Šeimos stiprumui ir ilgaamžiškumui svarbūs yra turtiniai interesai, įskaitant ir paveldėjimą. Todėl šeimos sociologijos mokslinius darbus galima sugrupuoti pagal jų vyraujančią ryšį arba su bendrąja sociologija, arba su šeimos teisės sociologija.

Teisės sociologijos dalys klasifikuojamos ir sociologijos kategorijų pagrindu. Pavyzdžiui, vaidmuo yra viena elementariausių bendrosios sociologijos sąvokų (plačiau žr. 2 skyrių). M. Weberis pabrėžė teisinės profesijos vaidmenį, kurio atlikėjus nagrinėja teisės sociologija. Ypač daug dėmesio teisės sociologija skiria įstatymų leidėjams ir teisėjams. Todėl formuojasi dvi santykinai savarankiškos teisės sociologijos sritys – teisėkūros sociologija ir teismo sociologija (plačiau žr. 3 skyrių).

Teisėkūros sociologija yra pirmiausia taikomoji sociologija, teikianči įstatymų leidėjui duomenis apie socialinę tikrovę, kurią jis siekia reguliuoti. Šios praktinės funkcijos pagrindu formuojasi teisėkūros sociologija kaip savarankiška mokslo disciplina, kuri turėtų apimti visus teisėkūros subjekto veiklos sociologinius aspektus. Ji turėtų nagrinėti ir neįvardytas jėgas, kurios visuomenės raidoje iš anksto nulemia naujų teisės normų atsiradimą, ir spaudimo grupes, jų informuotumo apie įstaty-

mų leidėją bei jo pažinimo lygį, taip pat įstatymų veiksmingumą (neveiksmingumą).

Teismo sociologija yra savarankiškesnė disciplina nei teisėkūros sociologija. Reikšmingos įtakos jos formavimuisi turėjo ryškus teisėjų vaidmuo amerikiečių visuomenėje ir apskritai teisėje. Teismo sociologijos, kaip savarankiškos disciplinos, formavimasis prasidėjo nuo teisėjų ir advokatų socialinės atrankos, jų pažiūrų, santykio su į teisingumo sritį papuolusiais asmenimis, viešosios nuomonės apie teisėjus ir advokatus nagrinėjimo. Teismo sociologijos tyrimų centre yra teismo sprendimas ir jo priėmimo procesas. Šis objektas susijęs ir su mažųjų grupių psichologija, kai teismas veikia kaip kolegiali institucija, ir su individų psichologija, kai teisėjas vienasmeniškai priima sprendimą. Todėl teismo sociologija negali apsieiti be teismo psichologijos. Kitaip nei teismo psichologija, ji ieško nuosprendžio turinio ir grynai socialinių veiksnių, kurie daro įtaką teisėjo veiklai, tarpusavio priklausomybės ryšiu.

Teisės sociologijoje susiformavo jos šakos. Nuo jos atsišakojo teisinė etnologija (etnologija – iš graikų kalbos žodžių: *ethnos* – tauta ir *logos* – mokslas, nagrinėjantis bendruosius tautų kultūros raidos dėsnius), teisinė antropologija (antropologija – iš graikų kalbos žodžių: *anthropos* – žmogus ir *logos* – mokslas apie žmogų, jo kilmę), teisinė psichologija.

Teisinę etnologiją ir teisės sociologiją skiria ne jų nagrinėjamų teisinių reiškinių prigimtis, o tų reiškinių buvimo sritis, tiksliau, kultūros sritis. Teisinė etnologija nagrinėja primityviąją, arba archaiškąją teisę – primityvių visuomenių verbalinius ir neverbalinius papročius, tradicijas ir ritualus. Archajiška teisė išreiškia pradinį teisės evoliucijos etapą, kurį mūsų visuomenė labai seniai praėjo. Bet tai nereiškia, kad dabar nėra tokios „gyvosios“ teisės: ji gali veikti kai kuriose primityviose mūsų planetos visuomenėse bei etninėse grupėse. Taigi teisinės etnologijos skirties požymiai susiję su kultūros kriterijais.

Primityviosios teisės analizė gali atskleisti pradinį teisės genezės etapą. Be to, teisinė etnologija padeda suprasti sudėtingą ir prieštaringą teisinės akultūracijos procesą, kai besivystančių šalių paprastoji teisė susiduria su importuotais europietiškos teisės modeliais (plačiau žr. 6 skyrių).

Artimai su etnologija yra susijusi antropologija. Neretai šios sąvokos suplakamos. Vis dėlto tarp jų yra aiški skirtis: antropologija siekia atskleisti žmogaus „natūralią prigimtį“. Natūrali žmogaus prigimtis to-

kia, kad jis turi gyventi visuomenėje. Jo gyvenimas šioje visuomenėje, o ne kitoje nepriklauso nuo jo natūralios prigimties. Visuomenių skirtumai yra kultūros produktai. Žmogaus prigimtinis polinkis į socialumą yra visur vienareikšmis, o visuomenės ir jų kultūros – visur skirtingos. C. Levi-Strauss ir jo mokykla pabrėžė „gamtos ir kultūros“ kontrastą. Šiuo požiūriu galima pasakyti, kad antropologija nagrinėja žmogaus prigimtį, o etnologija bei sociologija – visuomenės kultūrą. Žmogaus prigimties savybės yra visuotinės, o kultūros savybės – dalinės.

Šiuos teiginius sudėtinga paskleisti teisei, nes ji kyla iš visuomenės, t. y. iš jos kultūros. Dažniausiai daroma prielaida, kad kiekvienoje teisinėje sistemoje galima atskirti reikšmingą kultūros indėlį ir nepalyginamai ribotus natūralios prigimties elementus. Šių elementų skiriamasis bruožas – tai, kad jie visur tie patys. Pavyzdžiui, kraujomaišos draudimas yra visuotinė ir kartu natūralios prigimties norma.

Vis dėlto vis tiek sudėtinga atskirti teisinės sistemos elementų antropologinę prigimtį. Teisės sociologui reikia įveikti didelę kliūtį: jeigu remdamasis kažkokia bendra idėja (pvz., bendravimo poreikiu) jis mėgina apibrėžti teisiškumo minimumą kaip nulemtą pačios žmogaus prigimties, tai jis galės konstatuoti tik instinkto, bet ne teisės normos buvimą. Jeigu jis nukreips savo dėmesį į teisę, pavyzdžiui, kaip reglamentuotas kraujomaišos draudimas, tai susidurs su tokia įvairove, kad turės padaryti išvadą, jog draudimą nulėmė socialinės struktūros, o ne žmogaus prigimtis. Yra ir kitokių šios problemos sprendimo būdų.

Teisinė antropologija – mokslas apie žmogų kaip teisinį reiškinių. Vienintelis žmogus iš kitų gyvų būtybių geba kurti elgesio normas ir jų laikytis, tramdyti instinktus ir pažaboti savo agresiją. Žmogus yra teisinės tikrovės (teisės normų, įstatymų, imperatyvų) kūrėjas ir sugeba jai paklusti. Būtent šis tik žmogui būdingas gabumas, kuris palaiko jo kūrybinio mentalumo mechanizmą, yra teisinės antropologijos dalykas.

Teisinė psichologija nagrinėja psichinių dėsningumų apraiškas ir psichologijos žinių naudojimą teisinio reguliavimo ir teisinės veiklos srityje. Ji apima įvairias mokslinių žinių sritis. V. Vasiljevo požiūriu, teisinė psichologija yra mokslinė-praktinė disciplina, nagrinėjanti sistemos „žmogus ir teisė“ psichologinius dėsningumus, rengianti šios sistemos veiksmingumo didinimo rekomendacijas⁵⁵. Teisinės psichologi-

⁵⁵ Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2001. С. 12.

jos metodologinį pagrindą sudaro veiklos, kaip proceso, sisteminė struktūrinė analizė. Veikla nagrinėjama kaip susijusi su asmenybės struktūra ir teisės normų sistema. Šiam mokslui svarbiausios yra žmogaus ir teisės, kaip vientisos sistemos, elementų suderinimo psichologinės problemos.

1.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite teisės ir sociologijos sąvokas.
2. Paaiškinkite nominalų teisės sociologijos apibrėžimą.
3. Kokia prielaida grindžiama siauroji teisės sociologijos samprata?
4. Paaiškinkite siaurosios teisės sociologijos sampratos esmę.
5. Palyginkite įstatymų leidėjo valios raiškos galimybes demokratinio ir nedemokratinio politinio režimo šalyse.
6. Apibrėžkite siauroju požiūriu teisės sociologiją ir paaiškinkite jos tyrimų objektą.
7. Ką vadiname teisiniu reiškiniu?
8. Kodėl ir kokie įstatymų leidėjo valios išraiškos pavidalai vadinami pirminiais teisiniais reiškiniais?
9. Apibrėžkite sociologinių tyrimų kryptį siauroju teisės sociologijos požiūriu.
10. Kokiomis prielaidomis grindžiama plačioji teisės sociologijos samprata?
11. Paaiškinkite plačiosios teisės sociologijos sampratos esmę.
12. Koks yra teisės formų santykis plačiuju teisės sociologijos požiūriu?
13. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės valios sąvoką.
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite antrinius teisinius reiškinius.
15. Apibrėžkite plačiuju požiūriu teisės sociologiją ir paaiškinkite jos tyrimų objektą.
16. Paaiškinkite plačiosios ir siaurosios teisės sociologijos sampratų ryšį.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite istoriškai susiklosčiusius požiūrius į teisės sociologijos mokslinį statusą.

18. Paaiškinkite požiūrį į teisės sociologiją kaip tarpdisciplininę studiją.
19. Apibrėžkite ir paaiškinkite mokslinį teisės sociologijos statusą.
20. Kokios priežastys lemia diskusijas dėl teisės sociologijos mokslinio statuso?
21. Kodėl teisės sociologija priskiriama sociologijos, o ne teisės mokslams?
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite teiginį, kuriuo grindžiami teisės sociologijos metodologiniai pagrindai.
23. Apibrėžkite teisės sociologijos metodologinius pagrindus.
24. Paaiškinkite teisės sociologijos pirmąjį metodologinį pagrindą.
25. Paaiškinkite teisės sociologijos antrąjį metodologinį pagrindą.
26. Paaiškinkite teisės sociologijos trečiąjį metodologinį pagrindą.
27. Paaiškinkite teisės sociologijos ketvirtąjį metodologinį pagrindą.
28. Paaiškinkite teisės sociologijos objekto sampratą.
29. Ką vadiname teisiškumu ir kokia šios sąvokos esmė?
30. Kodėl teisės sociologijoje egzistuoja teisiškumo problema?
31. Paaiškinkite papročių sąvoką.
32. Apibrėžkite ir paaiškinkite žalos ir kaltės kriterijus.
33. Paaiškinkite teisinės ir socialinės neteisinės sričių santykio keitimosi pobūdį.
34. Apibrėžkite ir paaiškinkite prievartos kaip teisiškumo teoriją.
35. Apibrėžkite ir paaiškinkite nagrinėjimo tvarkos kaip teisiškumo teoriją.
36. Apibrėžkite teisiųjų reiškinių klasifikacijas.
37. Paaiškinkite pirminių ir antrinių teisiųjų reiškinių klasifikaciją.
38. Paaiškinkite valdymo ir pavaldumo teisiųjų reiškinių klasifikaciją.
39. Paaiškinkite institutų ir atvejų teisiųjų reiškinių klasifikaciją.
40. Paaiškinkite su procesu susijusių ir nesujusių teisiųjų reiškinių klasifikaciją.
41. Paaiškinkite teisės sociologijos ryšį su bendrąja sociologija ir jos šakomis.
42. Paaiškinkite teisės sociologijos ryšį su teisės mokslais – teisės teorija, teisės filosofija, teisės istorija ir lyginamąja teise.
43. Kokiais pagrindais išskiriamos savarankiškos teisės sociologijos sritys?
44. Apibrėžkite ir paaiškinkite svarbiausias teisės sociologijos sritis.
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės sociologijos šakas.

ANTRAS SKYRIUS. SVARBIAUSIOS SOCIOLOGIJOS ŽINIOS

Teisės sociologijos pažinimas remiasi svarbiausiomis sociologijos žiniomis, kurios suteikia teisės sociologijai, kaip mokslui, patikimus teorinius ir metodologinius pagrindus.

Sociologijoje išskiriami trys laikotarpiai:

- antika;
- viduramžiai ir naujieji laikai;
- dabartis, apimanti XIX–XX amžius.

Tik dabarties laikotarpiu sociologija tapo savarankišku mokslu, besiremiančiu empiriniais faktais, moksliniu metodu ir teorija. Ankstesniais laikotarpiais žmogų, visuomenę ir jų sąveiką aiškinančios idėjos rutuliojosi filosofijoje.

2.1. Sociologijos kaip mokslo atsiradimas

Sociologijos, kaip mokslo apie visuomenę, istorija labai trumpa – nesiekia nė 200 metų laikotarpio. Jos atsiradimas susijęs su Ogiustu Kontu (Auguste Comte, 1798–1857), kuris sukūrė sociologijos terminą, apibrėžė jos objektą ir metodus.

XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje – per labai trumpą laiką globaliniai visuomeniniai procesai skausmingai ir fundamentaliai pakeitė Prancūzijos visuomenės, jos socialinių grupių ir individų mąstyseną ir elgesį. Trys pagrindiniai veiksniai – pramonės plėtra, miestų augimas ir biurokratija – prisidėjo prie viduramžių visuomenės struktūros suirimo

ir naujų socialinių santykių iškilimo. Reikėjo naujo visuomenės mokslo, kuris galėtų paaiškinti vykstančius visuomeninius procesus, padėti stebėti visuomenės elgseną, o rezultatus panaudoti visuomenei tobulinti.

Pirmasis tokį naują visuomenės mokslą paminėjo Kontas savo veikalė „Pozityvios politikos sistema“ („Systeme de politique positive“, 1824), o vėliau išdėstė svarbiausiame veikalė „Pozityviosios filosofijos kursas“ („Cours de philosophie positive“, 1842). Šiame veikalė Kontas padėjo **pozityvizmo** sistemos pagrindus; tyrinėdamas mokslo teoriją, jis mėgino atsakyti į klausimą, kokia yra visuomenėje sukaupotos žinijos raida, struktūra ir funkcijos. Jo teorijų pagrindas – vadinamasis **trijų pakopų dėsnis**, kuris apima ir visos žmonijos, ir kiekvieno mokslo, ir kiekvieno individo dvasinę raidą. Kontas teigė, kad visuomenės raidą nulemia mąstymo formos, kurios yra skirtingos atitinkamoje pakopoje:

- teologinėje, arba fiktyviojoje, pakopoje žmogus aiškina pasaulio reiškinius antgamtinių būtybių veikimu. Šioje pakopoje vyrauja vaizduotė, autoritetas ir monarchija, o žinių sritis – labai ribota;
- metafizinėje, arba abstrakčiojoje, pakopoje antgamtinės esmės paverčiamos abstrakčiomis (tuščiomis) esmėmis. Ši pakopa neproduktyvi, tačiau išlaisvinanti, nes veikiančios įvairios jėgos kreipia mąstymą esmių ieškojimo link, t. y. į kitą būvį. Joje abejojama autoritetais, stiprėja žmogaus egoizmas ir silpsta jo ryšys su visuomene. Auga proto vaidmuo ir mažėja jausmų reikšmė. Šioje pakopoje siekiama apriboti monarcho valdžią. Ši pakopa yra pereinančioji į aukščiausią, trečiąją, pakopą;
- mokslinėje, arba pozityviojoje, pakopoje nebeieškoma galutinių priežasčių, pažinimas atsigręžia į esminius faktus. Pamatas – stebėjimas, kuriuo remiantis galima pažinti bendruosius dėsningumus. Šioje pakopoje visuomenė persitvarko pozityvinių žinių pagrindus, kurias teikia matematika, astronomija, fizika, chemija, biologija, sociologija (socialinė fizika). Pozityvinio mokslo paskirtis – atskleisti gamtos dėsnius ir visuomenės tvarką. Žinijos plėtimasis yra svarbiausia visuomenės raidos jėga, kreipianti ją pažangos keliu. Sulig šia, galutine, pakopa žmogaus dvasia pasiekia savo aukštumą, tačiau gali būti, kad kitose srityse ji neviršija ankstyvųjų pakopų.

Svarbiausias Konto nuopelnas sociologijai yra tas, kad jis iškėlė pozityvinio metodo idėją. Jo požiūriu, reikia atsisakyti tų klausimų nag-

rinėjimo, kurių negalima išspręsti remiantis faktais, surinktais stebėjimo ir eksperimentavimo procese. Todėl sociologija turi nagrinėti du svarbiausius uždavinius:

1. Visuomenės, kaip vientisos sistemos, tyrimą.
2. Visuomenės tyrimą pozityviniu metodu.

Konto požiūriu, istoriją kuria ne asmenybės (čia jis neįvertino asmenybių vaidmens reikšmės socialiniame gyvenime), o objektyvūs dėsniai (čia jis pervertino tokių dėsnių buvimą socialiniame gyvenime), kuriems paklūsta visuomeninė raida. Individas Kontui – tik abstrakcija, o visuomenė – tai visa žmonija arba kuri nors jos dalis, kurios socialinis saitas (sąryšis) grindžiamas konsensusu (visuotiniu sutarimu). Kontas numatė dvi sociologijos dalis: *statikos sociologiją* ir *dinamikos sociologiją*. Pirmosios jis beveik nelietė, nagrinėjo tik visuomenės dinamikos tyrimus, siekdamas nustatyti žmonijos evoliucijos (pažangos) dėsnius, leidžiančius apibrėžti visuomenės pokyčių etapus.

Apibendrintai galima teigti, kad Konto iškelta visuomenės, kaip organiškos visumos, idėja tapo vienu svarbiausių visuomenės metodologinio apibūdinimo modelių pagrindu ir ilgam ištvirtino sociologijos teorijoje.

Toliau sociologijos mokslą kūrė daugybė žmonių⁵⁶, kurie siekė suprasti didžiuosius XIX ir XX a. socialinius pokyčius.

2.2. Sociologinių žinių struktūra

Sociologus domina ne visa tikrovė, o jos dalis, vadinama socialine tikrove. Jie nagrinėja socialinę tikrovę taikydami sociologijos metodus. Sociologus domina tik tie socialinės tikrovės reiškiniai, kurie yra dėsningi ir jai būdingi. Sociologijos dalykas yra socialinės tikrovės konceptualioji (sąvokinė) schema, kurioje tikrovės bruožai ir elementai yra sujungti į logiškai susijusių ir neprieštaringą svarbiausių sąvokų sistemą.

⁵⁶ Žr.: Matulionis A. V. Sociologija. Vilnius: Homo Liber, 2002. P. 11–20.

Sociologijos dalyko pirminiai elementai yra dvi sąvokos – statusas ir vaidmuo. Pirmoji sąvoka išreiškia statinį dalyko vaizdą, antroji – dinaminį. Statusu vadiname žmogaus faktinę arba teisinę padėtį grupėje arba visuomenėje. Pavyzdžiui, būti draugų kompanijos lyderiu arba „autsaideriu“ reiškia turėti neformalų (faktinį) statusą. Būti studentu (studente), teisininku (teisininke), tėvu (mama) reiškia užimti formalią (teisinę) padėtį visuomenėje.

Ką reiškia pasakymas užimti arba turėti, pavyzdžiui, „tėvo“ statusą? Tai reiškia, kad mes – visuomenės nariai – įsivaizduojame tėvo statuso esmę, kurią sudaro šiam statusui priskirtos teisės ir pareigos. Kita vertus, tai reiškia, kad „tėvo statusas“ įgyvendinamas atliekant atitinkamą vaidmenį. Vadinasi, bet kuris statusas yra „padarytas“ iš visumos tam tikrų teisių ir pareigų, kurias visuomenė priskiria konkrečiam statusui pagal tradiciją (dažniausiai) arba dėl teisėkūros subjekto įtakos. Vieno arba kito statuso turinį visuomenės nariai žino jo net neužimdami. Statusai gali egzistuoti būdami neužimti ir juos vadiname socialiniais statusais.

Statusas įgyvendinamas atliekant vaidmenį. Pavyzdžiui, mokytojas privalo perduoti žinias mokiniams, vertindamas jų laimėjimus, juos auklėti, t. y. atlikti tam tikrą vaidmenį. Taigi vaidmeniu vadiname elgesio modelį, kuris atitinka konkrečiam statusui priskirtas teises ir pareigas.

Skirtingi žmonės atlieka tas pačias pareigas nevienodai. Nesigilindami į priežastis galime teigti, kad tos pačios padėties žmonės elgiasi skirtingai, t. y. laikosi skirtingų elgesio (vaidmens) modelių. Jei tas pačias pareigas galima atlikti skirtingai, vadinasi, pripažįstame, kad konkretus statusas gali turėti daug vaidmenų. Konkretus žmogus dažniausiai atlieka vieną vaidmenį, kuris daugiau arba mažiau atitinka jo esamą padėtį. Tas pats žmogus gali turėti daug statusų: vyro, tėvo, lietuvio, advokato, dėstytojo ir t. t. Kiekvienas žmogus gali turėti daug statusų ir tiek pat juos atitinkančių vaidmenų. Taigi vaidmuo yra dinaminis statuso apibūdinimas. Vaidmenys yra susiję su konkrečiu žmogumi.

Žmonių neužimti socialiniai statusai, jų visuma savaime sudaro visuomenės socialinę struktūrą. Čia reikia atkreipti dėmesį į tris žodžius: „savaime“, „socialinė“, „struktūra“. Žodis „savaime“ pažymi, kad visuomenės socialinė struktūra neturi savo įsameninto kūrėjo, kad socialinė struktūra susiklostė be tikslingos su šia struktūra susijusios veiklos. Kitas žodis – „socialinis“ pažymi, kad visuomenės socialinė struktūra yra bendruomeniško pobūdžio, t. y. „išaugusi“ iš bendruomenės. Žodis:

„struktūra“ pažymi, kad visuomenė turi sandarą, kurios elementai yra susiję tarpusavio ryšiu. Socialinė struktūra – tai visuomenės, kaip bendruomeniško organizmo, griaučiai, kuriuos išreiškia socialiniai statusai ir juos atitinkantys socialiniai vaidmenys.

Primityvioje bendruomenėje rasime labai mažai statusų, ir juos galima išvardyti, pavyzdžiui, vadas, šamanas, vyras, moteris, tėvas, motina, sūnus, dukra, brolis, sesuo, medžiotojas, rinkėjas, vaikas, senelis ir t. t. Todėl klasikinės bendruomenės socialinė struktūra yra paprasta. Priešingą vaizdą matome šiuolaikinėje visuomenėje: vien profesinių statusų yra apie 40 000, be jų, dar yra per 200 santuokos-šeimų-giminystės santykius išreiškiančių statusų, šimtai politinių, religinių, ekonominių statusų. Todėl šiuolaikinė visuomenė turi sudėtingą socialinę struktūrą.

Pagrįstai galima klausti – kuo remiasi šiuolaikinės visuomenės, kaip sudėtingos socialinės visumos, buvimas? Be abejonės, bet kuri visuma kaip organizmas gali funkcionuoti tik dėl savo vidinės struktūros, kurią išreiškia jos tarpusavyje susiję elementai. Socialinės struktūros elementai yra socialiniai statusai ir juos atitinkantys vaidmenys. Socialinis statusas – tai visuomenės arba grupės struktūroje esanti padėtis, susijusi su kitomis padėtimis per teisių ir pareigų sistemą. Pavyzdžiui, „mokytojo“ statusas turi prasmę tik susietas su „mokinio“, o ne su vairuotojo, teisininko arba kitu statusu. Todėl labai svarbu išsiaiškinti, kas nulėmė socialinių statusų sąryšį ir koks jo pobūdis.

Mokytojo pareiga perteikti mokslo žinias mokiniui, tikrinti ir vertinti jo laimėjimus, kontroliuoti jo elgesį. Mokinio pareiga reguliariai lankyti pamokas, atlikti mokytojo skirtas užduotis ir namų darbus. Taigi „mokytojo“ ir „mokinio“ statusai yra tarpusavyje susiję dar iki juos įgyvendinant. Kodėl? Todėl, kad jų socialinius statusus jungia labai stiprus tarpusavio ryšys, vadinamas socialine funkcija.

Socialinė funkcija – tai atitinkamų socialinių statusų paskirties savitarpio dermė, kuri kyla iš jų turinio – teisių ir pareigų vienybės. Taigi atitinkamų socialinių statusų tarpusavio ryšys yra jų funkcinis sąryšis, kuriuo kaip cementu „surišama“ visa visuomenės socialinė struktūra. Tačiau socialinius statusus susieja ne tik jų funkcinis sąryšis, bet ir socialinis santykis, kuris apibūdina socialinio sąryšio pobūdį. Tai reiškia, kad, pavyzdžiui, mokytojas ir mokinys sueina vienas su kitu į socialinį santykį kaip dviejų socialinių grupių atstovai, kaip socialinių statusų nešėjai.

Galima tvirtinti, kad socialinius statusus sieja socialiniai santykiai, o asmeninius statusus – tarpasmeniniai santykiai. Visuomenė yra su-
raizgyta iš milžiniško socialinių santykių tinklo, po kuriuo pakopa žemiau yra tarpasmeninių santykių tinklas. Taigi žmogaus užimtas statusas turi du matmenis – asmeninį ir socialinį. Socialinis statusas – tai žmogaus padėtis visuomenėje, kurią jis užima kaip didelės socialinės grupės (profesijos, klasės, tautybės, amžiaus, lyties, religijos) atstovas. Asmeninis statusas – tai žmogaus padėtis mažojoje grupėje, priklausanti nuo to, kaip ją vertina ir priima šios grupės (šeima, draugai) nariai. Mažosios grupės savo narius vertina pagal asmenines savybes. Mažosios grupės – tai negausi visuma žmonių, kuriuos jungia bendri elgesio tikslai, interesai, vertybės, normos ir taisyklės bei nuolatinė sąveika.

Sociologus domina ne tai, į kokius tarpasmeninius santykius sueina žmonės, bet tai, kaip juose išryškėja socialiniai santykiai. Tarp mokytojo ir mokinio gali būti labai pagarbūs tarpasmeniniai santykiai, bet jeigu mokinys blogai mokysis arba netinkamai elgsis, o mokytojas nesiims jo statusą atitinkančių poveikio priemonių, gali nukentėti pats mokytojas – kils abejonė, ar jis atitinka savo statusą. Mokytojas ir mokinys, vadovas ir pavaldinys – tai socialiniai vaidmenys. Socialinis vaidmuo – tai elgesio modelis, orientuotas į atitinkamą statusą, tiksliau – į teisių ir pareigų atlikimą.

Iš bankininko laukiame vienokio elgesio, o iš bedarbio – visai kito. Abi elgesio rūšis atskiria socialinės normos, t. y. reikalavimai vaidmeniui. Tai reiškia, kad vaidmenis apibūdina socialinės normos, kurios yra elgesio kriterijus. Kai vartojame sąvokas „elgesys“, „norma“, kalbame ne apie socialinius santykius, o apie socialinę sąveiką. Atlikdami socialinius vaidmenis, žmonės sueina į tarpusavio socialinę sąveiką, kurią sociologai vadina interakcija.

Interakcija – tai dviejų arba daugiau asmenų tarpusavio sąveika, supratimas ir grįžtamasis poveikis. Taigi socialinė sąveika, arba interakcija, yra dvipusis keitimasis veiksmais, mainų procesas tarp dviejų ir daugiau individų. Išskiriamos dvi socialinės sąveikos tipologijos. Pirmoji tipologija grindžiama veiksmy (vaidmenų) rūšimis: fizinis, žodinis, gestų, mintinis veiksmas. Kai socialinė sąveika apima pirmąsias tris veiksmy rūšis, gauname pirmąją socialinės sąveikos tipologiją, kuri yra tokia: fizinė, verbalinė (žodinė), gestų. Antroji tipologija grindžiama socialinės tikrovės sritimis. Kai socialinė sąveika remiasi socialiniais statusais ir vaidmenimis, kurie susiję su socialinės tikrovės sritimis (arba statusų si-

stemomis), gauname antrąją socialinės sąveikos tipologiją. Išskiriamos šios socialinės sąveikos rūšys:

- sąveika ekonominėje srityje. Individai elgiasi ir kaip savininkai, ir kaip samdomi darbuotojai;
- sąveika profesinėje srityje. Šioje srityje individai dalyvauja kaip tam tikros profesijos atstovai;
- sąveika šeimos ir giminystės srityje. Žmonės atlieka tėvo, motinos, sūnaus, dukters, pusbrolio, senelės, dėdės, tetos ir kitus vaidmenis;
- sąveika demografinėje srityje. Ši sritis apima skirtingų lyčių, amžiaus, tautybių ir rasių atstovų sąlytį;
- sąveika politinėje srityje. Šioje srityje žmonės konkuruoja arba bendradarbiauja kaip politinių partijų, liaudies frontų, visuomeninių judėjimų (pvz., Lietuvos Atgimimo Sąjūdžio) atstovai bei kaip valstybinės valdžios subjektai: teisėjai, diplomatai, Seimo nariai, policininkai ir t. t.;
- sąveika religinėje srityje. Šioje srityje sąveiką suprantame kaip tos pačios ir skirtingų religijų atstovų bei tikinčiųjų ir netikinčiųjų sąlytį, jeigu jų veiksmai turinio požiūriu priskiriami tikybos sričiai;
- sąveika gyvenamojoje teritorijoje. Šioje srityje vyksta (susidūrimai, bendradarbiavimas, konkurencija) vietos gyventojų ir naujakurių, miestiečių ir kaimiečių, laikinai ir nuolat gyvenančiųjų, emigrantų, imigrantų ir migrantų sąlytis.

Ši socialinės sąveikos rūšių įvairovė ir jų pagrindu susikuriantys socialiniai santykiai skirstomi dar į dvi sritis – pirminę ir antrinę. Pirminė sritis – tai asmeninių santykių ir sąveikų sritis, kuri egzistuoja mažosiose grupėse: pavyzdžiui, tarp draugų, bendraamžių, šeimoje. Antrinė sritis – tai veiklos ir formalių santykių ir sąveikų sritis, pavyzdžiui, mokykla, parodotuvė, teatras, bažnyčia, bankas, apsilankymas pas gydytoją arba teisininką. Interakcijos srities skirstymas į pirminę ir antrinę patogu tuo, kad nustatomas socialinės sąveikos ir socialinio santykio, ir socializacijos bei socialinių grupių atitikimas. Antriniai santykiai – tai socialinių statusų santykių sritis. Jie dar vadinami formaliais, beasmeniais, anoniminiais. Jeigu, pavyzdžiui, Jūsų apylinkės gydytojas abejingai išklauso Jūsų skundus, automatiškai apžiūri ir išrašo receptą, tai jis formaliai atlieka savo pareigą, t. y. apsiriboja socialiniu vaidmeniu. Priešingai

elgiai Jūsų asmeninis gydytojas: jis dėmesingas ir suinteresuotas. Tai – pirminiai, arba asmeniniai, santykiai.

Kiekvienai socialinės (ir asmeninės) sąveikos rūšiai būdingi trys jų raiškos pavidalai arba sąveikos formos: kooperacija, konkurencija ir konfliktas. Šiuo atveju sąveika suprantama kaip būdas, kuriuo statusų subjektai tarpusavyje derina savo tikslus ir jų įgyvendinimo priemones, skirsto ribotus išteklius.

Kooperacija – tai bent dviejų individų (grupių) bendradarbiavimas sprendžiant bendrą uždavinį. Ji atsiranda tik tuomet, kai akivaizdžiai įsitikinama bendrų pastangų pranašumu individualių pastangų atžvilgiu. Kooperacija suprantama kaip darbo pasidalijimas.

Konkurencija – tai individuali arba grupinė kova dėl ribotų išteklių (vertybių) turėjimo (įsigijimo). Tai gali būti pinigai, nuosavybė, populiarumas, prestižas, valdžia. Dėl savo ribotos apimties jie negali būti padalyti visiems po lygiai. Konkurencija suprantama kaip individuali kovos forma, nes joje konkuruojančios šalys (individai, grupės, partijos) siekia gauti kuo daugiau. Konkurencija sustiprėja tada, kai individai įsisažmonina, kad pavieniui jie pasieks daugiau. Ji yra socialinė sąveika, nes žmonės susitaria dėl konkurencijos taisyklių.

Konfliktas – tai paslėptas arba atviras konkuruojančių šalių susidūrimas. Jis gali atsirasti ir kooperacijoje, ir konkurencijoje. Lenktyniavimas perauga į susidūrimą, kai konkurentai bando sutrukdyti arba pašalinti vienas kitą iš kovos dėl ribotų vertybių turėjimo (įsigijimo). Kai lygūs varžovai, pavyzdžiui, industrinės šalys, kovoja dėl valdžios, prestižo, rinkų taikiu būdu, tai vadinama konkurencija, bet jei ši kova vyksta ne taikiu būdu – kyla ginkluotas konfliktas – tai yra karas.

Bet kuri sąveika yra mainai, todėl jie vadinami skiriamuoju sąveikos bruožu. Gyvenime nėra tokio dalyko, kurio neįmanoma panaudoti kaip mainų priemonės. Pinigai nėra svarbiausia mainų priemonė, nors dažniausiai su jais siejame mainų procesą. Apsikeisti galima bet kuo: pavyzdžiui, dėmesio ženklais, žodžiais, reikšmėmis, gestais, simboliais, materialiais daiktais. Plačiai suprantami mainai yra universalus procesas, kuris būdingas bet kuriai visuomenei kiekviename istorinėje epochoje.

Mainų struktūra paprasta. Ją išreiškia šie susiję elementai:

- mainų agentai. Dviejų arba daugiau žmonių pagal tam tikras taisykles atliekami veiksmai – mainų procesas;

- mainų taisyklės. Žodiniai arba rašytiniai paliepigiai, leidimai ir draudimai;
- mainų objektas. Tai prekės, paslaugos, dovanos, dėmesio ženklai ir kt.;
- mainų vieta. Iš anksto nustatyta arba savaime atsiradusi susitikimo vieta.

Pagal J. Homanso mainų teoriją žmogaus elgesį esamu momentu nulemia tam tikra patirtis: ar jo veiksmai buvo ir koku būdu buvo įvertinti praeityje? Jis išvedė tokius mainų principus:

1. Kuo dažniau atlyginama už šio veiksmų modelio taikymą, tuo didesnė tikimybė, kad jis ir vėl bus pakartotas. Jeigu toks veiksmų modelis reguliariai atveda į sėkmę, jo pakartojimo motyvacija sustiprėja, ir priešingai, motyvacija sumažėja nesėkmės atveju.
2. Jeigu atlyginimas (sėkmė) už tam tikrų veiksmų modelį priklauso nuo vienu arba kitu sąlygų, tai didelė tikimybė, kad žmogus stengsis jų siekti. Nesvarbu, iš ko gaunamas pelnas – iš legalaus ir našaus darbo ar iš pajamų šaltinio, apeinant įstatymus ir slepiant jį nuo mokesčių inspekcijos, bet pelnas, kaip ir bet kuris kitas atlyginimas, nuolatos skatins individą kartoti sėkmingą elgesio modelį.
3. Jeigu atlyginimas labai didelis, tai žmogus pasirengęs įveikti bet kokius sunkumus norėdamas jį gauti.
4. Kai žmogaus poreikiai artėja prie visiško patenkinimo, jis vis mažiau stengiasi juos tenkinti. Tai reiškia, kad darbuotojo motyvacija didinti darbo našumą sumažėja tada, kai jo darbdavys keletą mėnesių paeiliui išmoka didelį atlyginimą.

Homanso principus galima pritaikyti ir vieno žmogaus veiksmams, ir keleto žmonių sąveikai, nes kiekvienas iš jų tarpusavyje santykiuose vadovaujasi tais pačiais samprotavimais. Pačiu bendriausiu supratimu socialinė sąveika – tai sudėtinga sistema mainų, kuriuos nulemia atlyginimo ir sąnaudų derinimo būdai. Jeigu numanomos sąnaudos gali būti didesnės už laukiamą atlyginimą, tai žmonės nepradės sąveikauti, jei jų niekas neverčia taip daryti. Homanso mainų teorija paaiškina socialinę sąveiką laisvo pasirinkimo požiūriu.

Reguliariai pasikartojančios socialinės sąveikos virsta socialiniais santykiais. Tai reiškia, kad socialinių sąveikų procese kartojasi būdingi elgesio modeliai. Tai vyksta tuomet, kai žmogaus socialinė pozicija (sta-

tusas) yra nuolatinė, o atliekama veikla (vaidmuo) yra reguliaraus pobūdžio, pavyzdžiui, teisėjas ir teisėjavimas, mokytojas ir mokytojavimas. Tokiu atveju sąveika tampa socialine ir virsta socialiniu santykiu, kuris sieja atitinkamus statusus. Taip socialinė dinamika vėl transformuojasi į socialinę statiką.

Tarp statuso ir vaidmens yra tarpinė grandis – žmonių lūkesčiai. Jie gali savaime „iškilti“ arba būti koku nors būdu nustatyti (apibrėžti). Tuomet lūkesčiai tampa socialinėmis normomis. Socialinės normos – tai objektyviai būtinos žmonių bendro gyvenimo taisyklės, apibrėžiančios reikiamo ir galimo ribas. Kitaip tariant, žmonių lūkesčiai virsta žmogaus elgesio taisyklėmis, kuriomis reikia vadovautis norint užtikrinti individualių elgsenų suderinamumą kaip būtina sąlygą visuomenei egzistuoti. Taigi socialinė norma – tai ne šiaip abstrakti pageidaujamo elgesio taisyklė, bet realus veiksmo arba visuomeninių santykių modelis ir vertinimo kriterijus, faktiškai įsitvirtinęs gyvenime. Pavyzdžiui, visuotinės žmogaus teisės ir laisvės išreiškia žmonių lūkesčius, kurie faktiškai įsitvirtina gyvenime kaip visuomeninių santykių vertinimo kriterijus.

Vadinasi, lūkesčiai padeda apibūdinti elgesio reikšmę. Reikia išdėmėti, kad ne bet koks elgesys prilygsta socialiniam vaidmeniui. Tik tokį elgesį galima vadinti socialiniu vaidmeniu, kuris atitinka lūkesčius tų, kurie funkcionaliai susiję su šiuo statusu. Pavyzdžiui, su „Seimo nario“ statusu funkcionaliai susiję daug piliečių lūkesčių. Iš Seimo nario visuomenė laukia tiksliai apibrėžto socialinio vaidmens: rengti ir leisti tokius įstatymus, kurie garantuotų žmogaus ir piliečio teisių ir laisvių įgyvendinimą, nuosavybės apsaugą ir sudarytų lygias galimybes žmogui įgyvendinti tris pagrindinius dalykus: ilgai ir sveikai gyventi, įgyti išsilavinimą ir apsirūpinti ištekliais normaliam gyvenimo lygiui palaikyti. Jei Seimo narys nepažįsta visuomenės, nežino jos socialinių grupių lūkesčių, jo elgesys neatitiks Seimo nario socialinio statuso, t. y. nebus socialinis vaidmuo. Tik toks elgesys vadinamas socialiniu vaidmeniu, kuris atitiks šias sąlygas:

1. Elgesys orientuotas į lūkesčius tų, kurie funkcionaliai susiję su šiuo statusu;
2. Elgesys grindžiamas socialinėmis normomis (elgesio etalonais), kuriose apibrėžti reikalavimai, kaip reikia atlikti šį vaidmenį.

Į pasaulį ateiname be socialinių vaidmenų. Juos perimame per kryptingą ugdymą ir aplinkos veiksmus. Visą gyvenimą mokomės teisingai atlikti socialinius vaidmenis, vykdyti normų paliepiamus ir pareigas. Šis

sunkus ir netrūkstamas asmenybės formavimosi procesas vadinamas socializacija. Socializacija – individo tapimas visuomenės nariu, socialinių vaidmenų ir pareigų prisiėmimas, socialinių santykių perėmimas. Šio proceso rezultatas – žmogaus tapimas vertinga asmenybe.

Socializacijos procesas apima visą žmogaus gyvenimą, bet jo intensyvumas skirtingais gyvenimo laikotarpiais yra nevienodas, t. y. socializacijos procesas pereina stadijas, dar vadinamas pagrindiniais gyvenimo ciklais. Išskiriami keturi pagrindiniai gyvenimo ciklai: vaikystė, jaunystė, branda ir senatvė. Visas socializacijos procesas dalijamas į du laikotarpius:

1. Pradinė, arba ankstyvoji, socializacija, apimanti vaikystę ir jaunystę.
2. Teisinė, arba brandos, socializacija, apimanti brandą ir senatvę.

Socializacija skiriasi nuo adaptacijos (prisitaikymo prie kintančių gyvenimo sąlygų ribotos trukmės procesas), mokymo (vadovavimo tikslingai veiklai įgyjant naujų žinių, mokėjimų ir įgūdžių), auklėjimo (socializacijos agentų kryptinga sąveika su individo dvasine sritimi ir elgesiu), užaugimo (sociopsichologinio žmogaus tapsmo amžiaus tarpsnyje tarp 10 ir 20 metų). Šiuos reiškinius apima socializacija.

Žmogus tampa žmogumi tik dėl to, kad mokosi ir sąveikauja su į save panašiais. Taigi pabrėžiame socializacijos mechanizmo esmę: sąveika ir mokymu (užimtumu) socializuojamas individas. Iš „saviškių“ individas mokosi kalbėti, elgesio taisyklių, papročių, profesinių įgūdžių, abstraktaus mąstymo ir dar daug ko, ką vadiname kultūra. Socializacijos medžiaga – žmogiškoji kultūra, t. y. tai, ko žmogus išmoksta socializacijos procese. Mokymas (užimtumas) yra neišvengiamas, nes nėra jokio kito mechanizmo žmogui susirasti savo socialinę padėtį pasaulyje.

Socializacijos procese, kai viena socialinė grupė apmoko „gyvenimo taisyklių“ kitą grupę, vyksta sąveika su į save panašiais. Ši sąveika vadinama socialinio savojo „Aš“ susidarymu. Tai asmenybės formavimosi procesas, kuris prasideda nuo individo gimimo. Naujagimis neturi asmenybės. Jis negali atskirti savojo „Aš“ nuo jį supančios aplinkos, nes jo dar neturi. Todėl nėra skirtumo tarp „Aš“ ir „ne Aš“. Išmokimas vaikščioti ir kalbos įvaldymas, mąstymo ir sąmonės raida ankstyvoje vaikystėje (nuo 1 iki 3 metų), sudėtingos veiklos (piešimas, pažinimas, darbas) įgūdžių įgijimas ikimokyklinėje vaikystėje (nuo 3 iki 6 metų), vėliau mokymasis bendrojo lavinimo mokykloje – visa tai yra to paties – savojo „Aš“ įsisąmoninimo proceso stadijos.

Nepaklausymo – bandymų ir nukentėjimų būdu vaikas užčiuopia leistina – neleistina ribas. Tai ne tik socialiai priimtino elgesio, bet ir savojo „Aš“ socialinio vertingumo ribų nustatymas: kiek aš svarbus tėvams, draugams, mokytojams? Kada jie turi teisę ir į kokius reikalus įsikišti, o kada to daryti negali? Ar turiu teisę į savo nuomonę? Ar į mano nuomonę atsižvelgia tėvai, draugai, mokytojai? Dėl kurių bruožų jie geriausiai mane vertina? Šie ir kiti panašūs klausimai kyla mums, kai pradėdame suvokti savąjį „Aš“. Tai reiškia, kad baigiasi socialinio „Aš“ susidarymas: pro individualybę (savojo „Aš“ išsąmoninimą) jau išryškėjo asmenybė. Tolesnis asmenybės raidos procesas gali tęstis ilgai, bet ankstyvoji socializacija baigiasi socialinio „Aš“ susidarymu. Šiame procese išskiriami du svarbiausi momentai:

- Savojo „Aš“ išsąmoninimas,
- Savojo „Aš“ suvokimas.

Sąveika su į save panašiais yra svarbiausias socialinio savojo „Aš“ susidarymo turinys. Tai reiškia, kad socialinio savojo „Aš“ susidarymas įmanomas tik kaip kitų nuomonės apie „mane“ suvokimo procesas, kuris socialiniu-psichologiniu lygiu pasireiškia kultūros vertybių ir socialinių normų internalizacija.

Internalizacija – tai socialinės grupės požiūrių, normų, vertybių pėrėmimas ir laikymas savomis (vidinėmis elgesio taisyklėmis). Ligšiolinis socializacijos nagrinėjimas rėmėsi individualiuoju aspektu. Pažvelkime į socializaciją iš visuomenės pozicijų. Šiuo požiūriu socializacija suprantama kaip visuma socializacijos agentų ir institutų, formuojančių, nukreipiančių, skatinančių arba ribojančių žmogaus asmenybės formavimo procesą.

Bejėgio kūdikio, trapius vaiko priklausomybė nuo socialinės aplinkos, pirmiausia mamos ir šeimos, verčia galvoti, kad vaikui, vykstant jo socializacijos procesui, reikalinga pagalba. Tos pagalbos teikėjai yra žmonės ir socialiniai institutai. Juos vadiname socializacijos veiksniais. Už kultūros vertybių perteikimą ir socialinių vaidmenų išmokimą atsakingi konkretūs žmonės, vadinami socializacijos agentais.

Socialiniai institutai – tai istoriškai susiklosčiusios bendros veiklos formos, kuriomis tenkinami svarbiausi žmonių poreikiai: fiziologiniai, socialiniai, dvasiniai. Visiems visuomenės nariams būdingi tie patys svarbiausieji, arba fundamentiniai, poreikiai, kurių visuotinumą apibūdina visuomenę kaip visumą. Tenkindami fundamentinius visuomenės

poreikius, socialiniai institutai kryptingai veikia socializacijos proceso turinį ir eigą. Dar socialinius institutus suprantame kaip tam tikrus teisiškai sureguliuotus visuomeninių santykių kompleksus, pavyzdžiui, santuoka, šeima, nuosavybė.

Socialiniai institutai skirstomi į dvi grupes:

1. Pagrindiniai institutai: šeima, švietimas, religija, gamyba, valstybė;
2. Nepagrindiniai institutai, vadinami socialinėmis praktikomis. Pavyzdžiui, valstybės institutą sudaro daug nepagrindinių institutų: prezidento, parlamento, vyriausybės, armijos, teismo, advokatūros, policijos, prokuratūros ir kiti institutai. Kitus pagrindinius institutus sudaro atitinkamos nepagrindinių institutų grupės. Tokiu būdu iš socialinių institutų sistemos susidaro visuomenė. Socialinių institutų (ekonominių, politinių, teisinių ir t. t.) sistema vadiname visuomenės socialine sistema.

Svarbu išsiaiškinti, koks egzistuoja socialinių institutų ir socializacijos ryšys. Jau aptarėme, kad socialinės sąveikos įvairovė ir jos pagrindu susikuriantys socialiniai santykiai skirstomi į dvi sritis – pirminę ir antrinę. Šias sritis atitinka socializacijos agentai ir socialiniai institutai. Taigi socializacija skirstoma į dvi rūšis – pirminę ir antrinę socializaciją.

Pirminės socializacijos agentai – tai tėvai, broliai, seserys, seneliai, artimi ir tolimi giminaičiai, kiti šeimos nariai ir draugai, bendraamžiai, mokytojai, gydytojai, treneriai, jaunimo grupių lyderiai. Pats terminas „pirminė“ reiškia tai, kas sudaro tiesioginę arba artimiausią žmogaus aplinką. Šia prasme sociologai supranta mažąją grupę. Taigi pirminė aplinka – tai ne tik artimiausia, bet ir svarbiausia žmogaus socializacijos procese.

Antriniai socializacijos agentai yra mokyklos, universiteto, bažnyčios, valstybės, įmonės, policijos, administracijos atstovai, visuomenės informavimo priemonių, partijų, teismų darbuotojai ir kt. Terminas „antrinė“ apibrėžia tuos, kurių įtaka yra silpnesnė ir gali mažiau paveikti žmogaus socializacijos procesą. Sąlytis su šiais agentais vyksta rečiau, ir jų poveikis menkesnis nei pirminės socializacijos agentų. Jie sudaro antrines grupes, kurias sociologai vadina formaliomis organizacijomis, oficialiomis įstaigomis.

Pirminės ir antrinės socializacijos agentai, kaip atitinkamų socialinių statusų nešėjai, susiję su tų statusų socialiniais institutais. Statusai ir juos atitinkantys vaidmenys formuojasi visuomenės fundamentinių po-

reikių tenkinimo procese, yra jo padariniai. Todėl, pavyzdžiui, motina, tėvas – susiję su šeimos, mokytojas – su švietimo, kunigas – su bažnyčios, šaltkalvis – su gamybos, teisėjas – su valstybės institutu. Kalbėdami apie šeimą, apibendrintai ją vadiname socializacijos institutu. Šeima ir mokykla yra pirminės socializacijos institutai, kiti institutai – antrinės.

Pirminė socializacija intensyviai vyksta vaikystėje ir jaunystėje, nors jos mažėjanti įtaka išlieka ir antroje gyvenimo pusėje. Antrinė socializacija labiau apima brandą ir senatvę, kai žmogus sąveikauja su formaliomis organizacijomis ir įstaigomis, vadinamomis antrinės socializacijos institutais: gamyba, valstybe, visuomenės informavimo priemonėmis, armija, teismu ir t. t. Ypač stipriai šie institutai veikia sąmoningo amžiaus žmogų.

Pirminė socializacija yra veikiau tarpasmeninių nei socialinių santykių sritis. Tas pats asmuo gali būti ir pirminės, ir antrinės socializacijos agentas. Pavyzdžiui, mokytojas gali būti abiejų socializacijos rūšių agentu. Jeigu tarp jo ir mokinio susiklostė pasitikėjimo santykiai, mokytojas bus pirminės socializacijos agentas. Jeigu mokytojas atlieka savo vaidmenį formaliai, jis bus antrinės socializacijos agentas. Kiekvienas pirminės socializacijos agentas atlieka daug funkcijų (pvz.: tėvas – auginimo, auklėjimo, mokymo, draugystės, vadovavimo ir t. t.), o antrinės – vieną arba dvi funkcijas. Apibendrintai galima teigti, kad socializacijos agentai ir institutai atlieka dvi pagrindines funkcijas:

- moko kultūros vertybių, socialinių normų ir pavyzdingo elgesio modelių;
- vykdo kasdienio elgesio kontrolę, kad įsitikintų kultūros vertybių, socialinių normų ir vaidmenų perėmimo lygiu. Abiejų funkcijų turinėjasis pagrindas – kultūra.

Kultūra – tai tik žmonių gyvenimo būdas. Jos neturi gyvuliai, kaip ir nėra žmonių be kultūros. Vis dėlto kultūra apibrėžiama labai skirtingai. 1871 m. E. B. Tayloras pateikė kultūros apibrėžimą, kuris iki šiol žinomas visiems pasaulio antropologams: „kultūra, arba civilizacija, plačiąja etnografinė prasme yra kompleksinė visuma, apimanti žinias, meną, moralę, teisę, papročius ir bet kokius kitus sugebėjimus bei įgūdžius, kuriuos žmogus įgyja kaip visuomenės narys“⁵⁷. Šiuo apibrėžimu

⁵⁷ Milton S. The concept of culture / International Encyclopedia of Social Sciences. Crowell Collier and Macmillan, Inc. 1968. Vol. 3. P. 527.

Tayloras pabrėžė bendros kultūros sampratos neatskiriamumą nuo socialinės organizacijos.

Kultūra turi daug reikšmių. Kultūrą suprantame kaip tam tikrą visuomenės veiklos sritį, kuri įtvirtinta socialiniais institutais: kultūros ministerija, kultūros specialistus rengiančios mokyklos, žurnalai, bendrijos, teatrai, muziejai ir t. t. Kultūrą suprantame kaip dvasinių vertybių ir normų visumą, būdingą didelei socialiniai grupei: lietuvių kultūra, etninė kultūra, jaunimo kultūra ir kt. Kultūrą suprantame kaip žmogiškosios veiklos laimėjimų sanklodą – kvalifikuotumas, organizuotumas, darbo našumas, techninio, informacinio aptarnavimo lygis ir pan., kurią pasiekia žmogus arba visuomenės grupės: darbo kultūra, bendravimo kultūra, teisinė kultūra.

Galima teigti, kad kultūra yra sudėtinga sistema, turinti pagrindinius elementus, dar vadinamus kultūros bruožais. Jie skirstomi į materialinius ir nematerialinius. Materialinių bruožų visumą vadiname materialine kultūra. Ji apima fizinius objektus, kuriuos sukūrė žmonės ir kuriuos vadiname artefaktais: namas, darbo įrankiai, papuošalai, kulto daiktai, knyga, garo mašina, kompiuteris ir t. t. Artefaktais vadiname žmogaus sukurtus objektus, turinčius tam tikrą simbolinę reikšmę, atliekančius tam tikrą funkciją ir vertinamus visuomenės. Nematerialinių bruožų visumą vadiname dvasine kultūra: elgesio taisyklės, pavyzdžiai, modeliai ir normos, įstatymai, vertybės, ceremonijos, ritualai, simboliai, legendos, žinios, idėjos, papročiai, tradicijos, kalba.

Svarbiausi dvasinės kultūros elementai yra papročiai, dorovė, įstatymai, vertybės. Trys pirmieji elementai sudaro kultūros normų sistemą. Kultūros normos yra socialinių normų atmaina. Papročiai, dorovė, įstatymai – tai normų sistemos pagrindinių elementų seka, išreiškianti bendruomenės (visuomenės) poveikio priemonių (sankcijų) pažeidėjui evoliucijos kryptį.

Paprotys – tai tradiciškai nusistovėjęs elgesio modelis, nerašyta elgesio norma, įtvirtinta kolektyviniais įpročiais. Papročius rekomenduojama gerbti ir jų laikytis. Pažeidus papročius, taikomos sankcijos: nepriartimas, izoliacija.

Dorovė – tai papročiai, įgavę moralinę reikšmę⁵⁸. Lotynų kalbos žodžio „mos“, iš kurio kilo žodis „moralė“, pirmykštė reikšmė buvo „valia“. Ilgainiui jis ėmė reikšti (dievų arba valdovų) žmonėms skirtą

⁵⁸ Anzenbacher A. Etikos įvadas. Vilnius: Aidai, 1995. P. 17.

valią – tinkamo elgesio reikalavimus, paskui moralinius papročius (*mo-res*), kurie nuo paprastų papročių skiriasi reikalavimų ir sankcijų griežtumu. Kultūros normų raida tuo nesibaigia. Moraliniai papročiai, arba dorovės normos, bent iš dalies peraugo į įstatymus – teisės normų aktus, kuriuos priima aukščiausia valstybės valdžia pagal šalies konstitucijoje nustatytą tvarką. Taigi kultūros normų raida puikiai iliustruoja visuomenės kultūros evoliucijos kryptį: nuo visuomenės sankcijų atėjome prie valstybinių.

Kultūros vertybės nepriskiriamos prie kultūros normų rūšių. Kartu su kitais kultūros normų sistemos elementais jos įeina į ją ir atlieka ypatingą funkciją: vertybės rodo, ką kultūroje reikia gerbti ir saugoti pasitelkus socialines normas. Vertybės yra vertingumo matas, kriterijus, tačiau neturi paliepiamą galią. Vertybės – tai visuomenės narių daugumai būdingas supratimas apie tai, kas yra gėris, teisingumas, patriotizmas, draugystė, meilė, garbė, atsakomybė, atjauta, ištikimybė, pareiga, nesavanaudiška pagalba ir pan. Vertybės priklauso socialinei grupei arba visuomenei.

Kultūra yra tik žmonių visuomeninės raidos padarinys, be kurio visuomenė negali funkcionuoti. Todėl itin svarbu užtikrinti kultūros perimamumą ir tęstinumą. Kultūros perimamumas pasiekiamas per socializaciją. Pavyzdžiui, teisinės kultūros perimamumas vyksta per socializaciją teise, pačią teisę suprantant plačiąja prasme – kaip teisingumą ir tvarką. Vis dėlto socializacija turi atitikti visuomenės lūkesčius. Todėl visuomenės raidoje susiklostė ypatingas socialinis mechanizmas – socialinė kontrolė, kuri „prižiūri“, teisingai ar neteisingai vyksta socializacija. Ji persmelkia visą visuomenę, įgaudama įvairias raiškos formas, pavyzdžiui, visuomeninė (viešojo) nuomonė, įvairūs auditai ir vertinimai.

Socialinę kontrolę sudaro du elementai – normos ir sankcijos. Normos – tai teisingo elgesio visuomenėje paliepiamai, o sankcijos – tai paskatinių ir baudinių priemonės, skatinančios žmones laikytis teisingo elgesio normų (socialinių normų). Socialinė kontrolė – tai individų ir grupių elgesį reguliuojantis mechanizmas, sukurtas iš socialinių normų ir sankcijų. Ji yra stabilumo visuomenėje pagrindas.

Kai visuomenėje nėra normų ir įstatymų arba jų nesilaikoma, įsigali netvarka, arba anomija. Anomija – tai socialinių normų sunykimas ekonominių ir politinių krizių laikotarpiu. Kai atskiro žmogaus elgesys nukrypsta nuo normų arba net jas pažeidžia, jį vadiname deviantiniu elge-

siu. Jis pasireiškia skirtingais pavidalais, bet svarbiausios nukrypusio elgesio formos yra šios:

1. Destruktyvus elgesys. Tai moralės normų neatitinkantis elgesys, kuris sukelia žalą tik pačiai asmenybei, pavyzdžiui, fanatizmas, mazochizmas, rūkymas.
2. Asocialus elgesys. Tai elgesys, kuris daro žalą asmenybei, socialinėms grupėms ir visuomenei, pavyzdžiui, alkoholizmas, narkomanija, savižudybės.
3. Teisės pažeidimai. Tai neteisėta, kalta veika, kuria padaroma žala visuomenei, pavyzdžiui, administraciniai pažeidimai, smulkios vagystės, chuliganizmas.
4. Nusikaltimai. Tai baudžiamosios teisės normoms priešinga ir visuomenei pavojinga veika, pavyzdžiui, nužudymas, kūno sužalojimas, išžaginimas, pagrobimas, šmeižimas, vagystė, valstybės išdavimas ir pan.

Siekdama palaikyti tvarką ir įgyvendinti teisingumą, visuomenė reguliuoja deviantinio elgesio lygį, kad jis neperžengtų tos visuomenės socialinės tvarkos ribos, kuri atitinka valstybės politinio režimo modelį: demokratinį arba nedemokratinį. Politinį režimą apibūdina:

1. Teisinė asmenybės padėtis (statusas);
2. Teisių ir laisvių apimtis;
3. Teisėtumo lygis;
4. Vyraujantys valdžios įgyvendinimo būdai.

Deviantinis elgesys yra normalus visuomenės reiškinys, kurio prigmis susijusi ir su individu, ir su kolektyvine sąmone, įkūnyta dorovės ir teisės normose. Todėl visuomenė siekia daryti įtaką kolektyvinės sąmonės raidai ir perauklėti deviantinio elgesio individus. Perauklėjimo procesui būdingos dvi pusės – desocializacija ir resocializacija. Desocializacija vadiname atpratimą nuo anksčiau perimtų nukrypstančio elgesio modelių, o resocializacija – kultūros vertybių ir socialinių normų perėmimą naujuose elgesio modeliuose. Taip neutralizuojamos kultūros perimamumo spragos ir palaikomas normalus visuomenės funkcionavimas.

2.3. Sociologiniai požiūriai ir analizės lygiai

Socialinį pasaulį skirstome į tris skirtingas „faktų“ grupes:

- a) biologiniai faktai, pavyzdžiui, kvėpavimas, maitinimasis, miegas ir kt.
- b) psichologiniai faktai, pavyzdžiui, meilės, neapykantos emocijos, suvokimas ir kt.
- c) sociologiniai faktai, susiję su socialiniais santykiais ir visuomene. Pavyzdžiui, su kažkuo draugaujame, bendradarbiaujame, priklausome skirtingoms socialinėms grupėms.

Socialinis santykis apibrėžiamas kaip socialinio sąryšio momentas:

- 1) dviejų žmonių; 2) žmogaus ir socialinės grupės; 3) socialinių grupių; 4) žmogaus ir visuomenės arba institutų; 5) žmogaus ir Dievo.

Sociologiniams faktams tirti ir aiškinti sociologai pasitelkia penkis bendriausius sociologinius požiūrius: demografinį, psichologinį, kolektyvinį, savitarpio santykių atskleidimo, kultūrologinį.

Demografinis požiūris. Jį pasitelkiame tada, kai siekiame paaiškinti žmonių veiklą, susijusią su gyventojų sudėties kiekybiniais pakitimais, pavyzdžiui, gimstamumu, mirtingumu, migracija.

Psichologinis požiūris. Jis aiškina žmogaus, kaip asmenybės, elgesio reikšmę: motyvus, mintis, įgūdžius, socialines nuostatas, žmogaus savojo „Aš“ supratimą. Šis požiūris būdingas psichologijai, bet jis iširtvartino ir sociologijoje, pavyzdžiui, aiškinant visuomenės ir asmenybės sąveiką socializacijos procese. Psichologinis požiūris svarbus nagrinėjant kolektyvinį elgesį, pavyzdžiui, minios veiksmus, auditorijos reakciją, visuomeninių judėjimų kovą dėl žmogaus ir piliečio teisių, feminizmą.

Kolektyvinis (kolektyvizmo) požiūris. Jį pasitelkiame tada, kai tiriamo du arba daugiau žmonių, sudarančių grupę arba organizaciją. Kai sociologai tyrinėja tokias pirmines grupes kaip šeima, tokias formalias organizacijas kaip Seimas arba AB „Mažeikių nafta“, jie laiko jas indi-

vidų kolektyvais. Taikydamas šį požiūrį, pavyzdžiui, šeimai, tyrėjas gali ištirti šeimos narių bendravimo procesą arba išsiaiškinti, kaip valdžios padalijimas šeimoje daro įtaką galutiniams sprendimams ir t. t. Šį požiūrį galima pritaikyti ir biurokratinių organizacijų arba įvairių bendrumo rūšių tyrimams, pavyzdžiui, politinių partijų konkurencijos, socialinių grupių konfliktų analizei. Jis padeda suprasti, kaip žmonės, priklausantys tam pačiam socialiniam sluoksniui arba susiję ta pačia etnine kilme, amžiumi, lytimi, susiburia į grupes siekdami ginti savo interesus.

Savitarpio santykių atskleidimo požiūris. Visuomenės gyvenimas nagrinėjamas kaip žmonių vieno su kitu sąveika, nulemta jų vaidmenų. Pavyzdžiui, didelės įmonės personalo skyriuje Jus svetingai arba šaltai pasitiko priėmimo komisijos bendradarbiai, vėliau sekretorė davė Jums anketą ir pranešė, kad Jūs atvykote. Dar vėliau personalo skyriaus vedėjas pasikalbės su Jumis. Apibrėždami grupės viduje vaidmenis, Jūs galite atskleisti ir grupės narių tarpusavio santykius, išanalizuoti jos struktūrą.

Kultūrologinis požiūris. Jis taikomas elgesio analizei ir grindžiamas kultūros elementais: socialinėmis taisyklėmis (tikromis ir numatytomis) ir socialinėmis vertybėmis (kylančiomis iš religinių, politinių ir socialinių interesų). Kultūrologiniu požiūriu elgesio taisyklės arba normos laikomos veiksniais, reguliuojančiais atskiro žmogaus elgesį ir grupių veiksmus. Pavyzdžiui, pagal Baudžiamąjį kodeksą kito žmogaus nužudymas, išprievartavimas arba apiplėšimas yra griežtai draudžiama veika, kurią padaręs asmuo, negali likti nenubaustas.

Sociologiniai požiūriai apibūdina sociologinių tyrimų erdvę. Ji yra labai plati. Dėl to sociologai priversti specializuotis atskirose srityse. Vieni nagrinėja biurokratiją, kiti – socialinius institutus, pavyzdžiui, šeimą arba religiją, tretieji analizuoja socialinių klasių ir sluoksnių santykius, ketvirtieji tyrinėja masinės kultūros reiškinius. Sociologai tarpusavyje skiriasi ne tik tyrimų sritimis, bet ir požiūriais į veiksmus, kurie gali daryti didžiausią įtaką visuomenės gyvenimui. Vieni jų visuomenės gyvenimą nagrinėja makrolygiu, kiti – mikrolygiu. Yra bandymų abu tyrimo lygius jungti į vidurinį – mezolygį.

Mikrosociologija – tai mažų grupių sociologija. Ji nagrinėja socialinę sąveiką, arba interakciją, kasdieniame žmonių gyvenime. Šiuo tyrimo lygiu dirbantys tyrėjai laikosi požiūrio, kad socialinius reiškinius galima suprasti tik išanalizavus tas prasmes, kurias jiems suteikia žmonės socialinės sąveikos procese. Todėl pagrindinė jų tyrimų tema yra individų el-

gesys, jų poelgiai, motyvai, reikšmės, nulemiančios žmonių socialinę sąveiką, kuri savo ruožtu veikia visuomenės stabilumą arba permainas.

Makrosociologija – tai tyrimų kryptis, kuri tiria didelius socialinius procesus, analizuoja dideles socialines sistemas, pavyzdžiui, visuomenę. Daugiausia dėmesio ji sutelkia į tuos elgesio modelius, kurių atskleidimas padeda suprasti kiekvienos visuomenės esmę. Tie modeliai, dar kitaip vadinami socialinėmis struktūromis, apima socialinius institutus: šeimą, švietimą, religiją, valstybę – jos politinę ir ekonominę santvarką. Ši sistema susaisto žmones nuo pat jų gimimo, juos socializuoja. Todėl makrosociologai dažniausiai gilinasi į skirtingų visuomenės dalių sąryšius, siekdami atskleisti jų genezę, struktūrą ir keitimosi pobūdį.

Kiekvienu tyrimų lygiu sociologai siekia to paties galutinio tikslo – paaiškinti visuomenę. Jo siekdami jie naudoja skirtingas prielaidas ir sociologines teorijas. Sociologinė teorija – tai idėjų sistema, kuria galima paaiškinti žmonių visuomenę⁵⁹. Taip yra dėl paprastos priežasties: visuomenė yra per daug sudėtingas organizmas, kad kuri nors viena sociologinė teorija galėtų pateikti jos viską apimančią analizę. Todėl sociologinės teorijos aiškina ne visą visuomenę, o pasirinktą jos dalį, svarbiausius visuomenės funkcionavimo ir raidos dėsningumus, problemas. Kiekviena sociologinė teorija pagrindžia tik konkretų ir dalinį požiūrį į visuomenę.

Remiantis visuomenės analizės būdu, sociologinės teorijos gali būti skirstomos į dvi pagrindines grupes:

1. Makrosociologinių, arba struktūrinių, paradigmu grupė;
2. Mikrosociologinių, arba interpretacinių, paradigmu grupė.

Egzistuoja ir kitokie sociologijos teorinių paradigmu skirstymai⁶⁰. Pirmosios grupės paradigmos nagrinėja visuomenės, kaip vientisos visumos, funkcionavimą, o antrosios grupės paradigmos – žmonių elgseną kaip socialinį veiksma. Prie svarbiausių makrosociologinių paradigmu priskiriamos dvi tarpusavyje konkuruojančios teorijos: funkcionalizmas ir konfliktų teorija. Žinomiausios mikrosociologinės paradigmos yra Vėberio socialinio veiksmo koncepcija ir šiuolaikinės paradigmos – simbolinis interakcionizmas, fenomenologija, etnometodologija. Para-

⁵⁹ Haralambos M., Holborn M. *Sociology. Themes and Perspectives*. Collins Educational. London, 1993. P. 765.

⁶⁰ Matulionis A. V. *Sociologija*. Vilnius: Homo Liber, 2002. P. 18–20.

digma – tai visuma teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis remiasi konkretus mokslinis tyrimas.

Sociologinių teorijų grupavimas į dvi paradigimų grupes yra sąlygiškas, nes tarp jų nėra neišvengiamos skirties. Sociologijos raidoje buvo ir yra bandymų struktūrines paradigmas susieti su socialinio veiksmo paradigmomis. Pirmasis tai siekė padaryti N. Vėberis, o dabar šia kryptimi dirba A. Gidensas ir kiti. Gidenso pastangomis išskiriama mezologinio paradigma, vadinama struktūralizacija, kuri atstovauja trečiajai paradigimų grupei.

2.4. Teoriniai sociologijos požiūriai (paradigmos)

2.4.1. Funkcionalizmas

Funkcionalizmas – viena svarbiausių mokyklų šiuolaikinėje sociologijoje. Pagal jį visuomenė yra vientisa, sąryšinga socialinė sistema, kurios kiekvienas elementas atlieka tam tikrą funkciją. Pirmasis funkcionalizmo požiūri į visuomenę suformulavo H. Spenceris XIX amžiuje. Jis palygino visuomenę su gyvu organizmu, panašiu į žmogų. Kiekvienas mūsų kūno organas – širdis, smegenys ir kt. – atlieka specifinę funkciją gyvybės palaikymo procese. Vidaus organų tarpusavio ryšiai sudaro sąryšingą sistemą, kuri užtikrina normalų organizmo funkcionavimą. Jeigu nors vienas organas nustoja funkcionuoti arba nepakankamai veikia, organizmas negali normaliai funkcionuoti ir kartais net serga. Funkcionalizmo atstovai – O. Kontas, H. Spenceris, E. Diurkheimas, T. Parsonas ir kiti sociologai – nagrinėja visuomenę kaip sistemą (organizmą) sąryšingų dalių, kurios kartu sudaro vientisą visumą. Jų požiūriu, šeima, religija ir kiti socialiniai institutai yra tos socialinės sistemos dalys, kurios įneša savo indėlį į visos visuomenės funkcionavimą.

Visuomenė turi poreikių, kuriuos reikia patenkinti, kad ji galėtų tęsti savo egzistavimą. Tuos poreikius, arba būtinas visuomenės egzistavi-

mo sąlygas, funkcionalizmo atstovai vadina funkcinėmis prielaidomis (*functional prerequisites*). Prie visuomenės funkcinų prielaidų priskiriama šeima, socialinė stratifikacija, be kurių neįmanomas būtų pirmųjų visuomenės narių socializacijos procesas ir skirtingų socialinių vaidmenų atlikimas. Būtent funkcinės prielaidos užtikrina būtiną visuomenės dalių integracijos laipsnį.

Funkcionalizmo atstovai daugiausia dėmesio skiria funkcinų prielaidų tyrimui, siekdami nustatyti, kokį indėlį įneša skirtingos visuomenės dalys į socialinės sistemos integraciją. Pavyzdžiui, jie nagrinėja šeimos atsikūrimo ir jaunosios kartos socializacijos funkcijas, arba religijos funkcijas, skirtas stiprinti svarbiausias visuomenės vertybes. Dauguma šios paradigmos atstovų sutelkia savo pastangas į socialinio konteksto, kuris labiausiai atitinka funkcinų prielaidų įgyvendinimą, analizę. Tačiau tai nereiškia, kad funkcionalistai atmets disfunkcijos galimybę. Jie pripažįsta, kad disfunkcija atsiranda kaip kiekvieno instituto veikimo padariniai, kurie trukdo visuomenei išlikti. Vienas žymiausių funkcionalizmo atstovų – E. Diurkheimas – tvirtino, kad visuomenė yra socialinė tikrovė, sudaryta iš visumos socialinių faktų, kurie svarbesni už individus ir skatina tikrą jų elgseną, mąstyseną ir jauseną. Socialiniai faktai pasireiškia individo atžvilgiu kaip išorinė jėga. Kiekvieno konkretaus socialinio fakto egzistavimo priežastis Diurkheimas išvelgė jo funkcijoje – naudingume visuomenei ir kitose ankstesniuose socialiniuose faktuose.

Diurkheimo požiūriu, visuomenė turi tam tikras funkcines prielaidas, iš kurių svarbiausia yra socialinės tvarkos poreikis. Tai kyla iš žmogiškosios prigimties, kuri yra dvipusė: egoistinė ir sugebėjimas tikėti nacionalinėmis vertybėmis. Visuomenė turi visokeriopai palaikyti šį tikėjimą, kartu užtikrindama socialinio gyvenimo ir stabilumo galimybę. Būtent kolektyvine sąmone grindžiamas konsensusas. Be pagrindinių moralinių vertybių konsensuso neįmanoma būtų pasiekti socialinio solidarumo ir individai negalėtų sudaryti socialinį visetą. Diurkheimas pabrėžia, kad „ten, kur interesas yra vienintelė valdanti jėga, individumai pereina į karo vienas prieš kitą būvį“. Šio būvio reikia vengti. Todėl labai svarbu, kad kolektyvinė sąmonė, kaip socialinis faktas, darytų įtaką individų elgsenai. Anot Diurkheimo, tai reiškia, kad „visuomenė turi būti individume“. Jo požiūriu, tai pasiekama per moralę ir ypač religiją: įsisąmonindami savo priklausomybę nuo transcendentinės jėgos, žmonės įsisąmonina ir savo priklausomybę nuo visuomenės.

Vis dėlto Diurkheimas įžvelgė ir visuomenės funkcionavimo nesklaidumus, kurie išryškėja jos raidoje. Savo darbuose jis iškėlė prielaidą, kad pramoninė visuomenė, grindžiama organiniu solidarumu, gali priartėti prie visiško nuosmukio. Tai bus įmanoma tuo atveju, jeigu egoizmas ir anomija atves visuomenę prie socialinės kontrolės praradimo. Taigi Diurkheimas įžvelgė konflikto galimybę pramoninės visuomenės viduje, tačiau tikėjo, kad konfliktą galima suvaldyti neperžengiant leistinų ribų dėl profesinių sąjungų buvimo, moralinių vertybių mokymo ir tokio visuomenės funkcionavimo orientavimo, kuriame teisingumas apima visus visuomenės narius.

Labiausiai funkcionalizmo paradigmą išplėtojo T. Parsonsas. Knygoje „Socialinio veikimo struktūra“ jis išanalizavo A. Maršalo, V. Pareto, E. Diurkheimo ir M. Vèberio sociologines koncepcijas ir sukūrė socialinio veikimo teoriją, nagrinėjančią visuomenės stabilumą. Visuomenės stabilumą Parsonsas aiškino socialinės, asmenybių ir kultūros sistemų sąveika.

Socialinio veikimo teorija turėjo rasti dviejų kraštutinumų „protingą kompromisą“:

1. Aiškinti socialinę tvarką kaip sąmoningų individų laisvanoriško susitarimo rezultatą. Tuomet dėl individų elgesio „egoizmo“ socialinė tvarka tampa praktiškai neįmanoma, arba
2. Pripažinti buvimą išorinių, individų atžvilgiu, veiksmų, kurie priverčia juos koordinuoti savo veiksmus. Neneigdama individų elgesio sąmoningumo ir protingumo, ji (teorija) turėjo nurodyti socialinės tvarkos sąlygas ir galimybes.

Socialinės tvarkos nagrinėjimą Parsonsas grindė nuostata, kad socialiniam gyvenimui būdingesnė „abipusė nauda ir taiki kooperacija, nei abipusis priešiškusas ir sunaikinimas“. Ši nuostata yra opozicinė „utilitariniam požiūriui“, kad individo veikimas pajungtas tik jo vidiniams motyvams ir nukreiptas pasiekti egoistinius tikslus efektyviausiomis priemonėmis, kurios individus atveda prie „karo visų prieš visus“, nepaliekant galimybių pasiekti sutarimą ir stabilumą.

Parsonsas tvirtino, kad būtent prisirišimas prie bendrųjų visuomeninių vertybių užtikrina tvarkos visuomenėje pagrindą. Pavyzdžiui, komercinio sandėrio šalys sudaro sutartį, kurios esmė – susitarimas dėl tam tikrų abipusio veikimo taisyklių. Parsonso požiūriu, sankcijų už taisyklių pažeidimus baimės nepakanka, norint paaiškinti, kodėl žmonės laikosi taisyklių. Giluminė analizė atskleidžia, kad svarbiausi yra mora-

liniai įsipareigojimai. Todėl komercinius sandėrius reguliuojančios taisyklės turi kilti iš visuotinai pripažįstamų vertybių, kurios apibrėžia tai, kas yra teisinga ir priimtina. Vadinasi, ekonomikos sistemoje tvarka grindžiama bendru sutarimu dėl verslo moralės. Tokiu būdu, anot Parsonso, verslo sritis, kaip ir bet kuris kitas visuomenės sandas, tuo pačiu metu yra ir moralės sritis.

Socialinių grupių sutarimas, arba konsensusas, dėl vertybių yra fundamentinis visuomenės integracijos principas. Iš visuotinai pripažintų vertybių išvedami bendrieji veikimo tikslai, kurie apibrėžia kaitos kryptį konkrečiose situacijose. Pavyzdžiui, konkrečios įmonės darbuotojai suinteresuoti savo įmonės gaminių (arba paslaugų teikimo) kokybe, nes nuo to priklauso įmonės ir kartu jų konkurencingumas rinkoje. Tai reiškia, kad jie pritaria savo įmonės efektyvios gamybos (paslaugų teikimo) tikslui, kuris kyla iš visuotinio požiūrio į ekonominę produktyvumą. Todėl bendras tikslas tampa bendradarbiavimą skatinančiu motyvu, kurį kartu su vertybėmis veikloje įkūnija vaidmenys. Vadinasi, vaidmenys yra vertybių ir tikslų įkūnijimo veikloje priemonės. Kiekvienas socialinis institutas suponuoja ištisą vaidmenų derinį. Vaidmenų turinį išreiškia normos, kurios apibrėžia vaidmeniui priskirtas teises ir pareigas. Tai reiškia, kad normos standartizuoja ir sutvarko vaidmenų elgesį taip, kad jis tampa nuspėjamas. Vaidmenų elgesio standartizacija ir sutvarkymas sukuria socialinės tvarkos pagrindą.

Toliau, jau remdamasis konsensusu, kaip pagrindine visuomenine vertybe, Parsonsas apibrėžia svarbiausią sociologinės analizės uždavinį – „sektinų vertybinių orientacijų institucionalizacija socialinėje sistemoje“. Kai vertybės yra institucionalizuotos ir jos struktūrina elgesį, atsiranda stabili sistema, vadinama „socialinės pusiausvyros“ sistema. Parsonso požiūriu, į šią sistemą veda du keliai:

1. Socializacija, dėl kurios jaunajai kartai perduodamos visuomeninės vertybės;
2. Socialinė kontrolė, kurios modelių (mechanizmų) įvairovės sukūrimas laiduoja vertybių laikymąsi.

Parsonsas nagrinėja visuomenę kaip atvirą sistemą, kuri gali savo egzistavimą pratęsti (palaikyti tvarką), jei patenkina egzistavimui keliamus reikalavimus. Kaip ir bet kuri kita socialinė sistema, visuomenė turi patenkinti keturis pagrindinius reikalavimus, arba funkcinės egzistavimo sąlygas:

1. Adaptacijos (*adaptation*);

2. Tikslo siekimo (*goal attainment*);
3. Integracijos (*integration*);
4. Latencijos (*latency* (angl.) – sektinų pavyzdžių rėmimas).

Tai reiškia, kad kiekviena sistema remiasi keturiomis posistemėmis, susidariusiomis institucionalizacijos procese tam, kad patenkintų keturis pagrindinius poreikius:

1. Kiekvienai sistemai reikia prisitaikyti prie savo aplinkos (adaptacija). Šis funkcinis reikalavimas išreiškia sistemos turimą aplinkos kontrolės laipsnį, reikalingą jos egzistavimui pratęsti. Pavyzdžiui, visuomenė turi bent tiek perprasti ekonomikos aplinką, kad apsirūpintų būtinu materialinių gėrybių minimumu.
2. Kiekvienai sistemai reikia turėti reikšmių (priemonių) tikslų siekimo tvarkai apibrėžti ir pagal ją sutelkti sistemos išteklius įgyvendinti tikslus (tikslų pasiekimas). Šis funkcinis reikalavimas išreiškia kiekvienos visuomenės poreikį apibrėžti tikslus, kurių siekti nukreipiamas socialinis aktyvumas.
3. Kiekvienai sistemai reikia palaikyti savo vientisumą – dalių vidinę koordinaciją – ir užkirsti galimus nukrypimus (integracija). Šis reikalavimas išreiškia socialinės sistemos dalių koordinacijos laipsnį, reikalingą visuomenės, kaip organizmo, funkcionavimui. Integraciją labiausiai įgyvendina teisės institutas: teisės normos sutvarko visuomeninius individų ir institutų santykius; dėl to sumažėja konfliktų kilimo galimybės. Kilusį konfliktą reikia sutvarkyti per teisės sistemą, taip išvengiant socialinės sistemos dezintegracijos.
4. Kiekvienai sistemai reikia siekti pusiausvyros (latencija – sektinų pavyzdžių rėmimas). Šis reikalavimas išreiškia būtinybę išsaugoti visuomenės pagrindines vertybes. Tam skirta socializacija ir socialinė kontrolė.

Taigi gavome struktūrinės-funkcinės analizės modelį, kurį Parsonsas taikė bet kurio socialinio reiškinių analizei. Pavyzdžiui, Parsonsas savo darbuose išskyrė sisteminės hierarchijos lygius, pradėjęs skirstymą nuo „gyvosios sistemos“:

1. „Gyvoji sistema“ turi keturias posistemas:
 - funkcinę-cheminę sistemą, atliekančią adaptacijos funkciją,
 - organinę sistemą, atliekančią tikslo siekimo funkciją,

- transcendentinę sistemą, atliekančią „egzistavimo pavyzdžių palaikymo“ funkciją,
 - veikimo sistemą, atliekančią integracijos funkciją.
2. Išvardytų keturių sistemų posistemės. Veikimo sistemą Parsonsas išreiškia keturiomis posistemėmis:
- biologinė sistema (organizmas), atliekanti adaptacijos funkciją,
 - asmenybės sistema, atliekanti tikslo siekimo funkciją,
 - socialinė sistema, atliekanti integracijos funkciją,
 - kultūros sistema, atliekanti „siektinų pavyzdžių palaikymo“ funkciją.
3. Antrame punkte išvardytų sistemų posistemės. Socialinės sistemos posistemės yra šios:
- ekonominė sistema, išreiškianti adaptacijos funkciją,
 - politinė sistema, išreiškianti tikslo siekimo funkciją,
 - bendruomenės sistema, išreiškianti integracijos funkciją,
 - socializacijos sistema, išreiškianti „siekiamų pavyzdžių palaikymo“ funkciją.

Galima tęsti lygių išskyrimą tol, kol rasime galimybę išreikšti konkrečiai nagrinėjamą socialinį reiškinių.

Konsensusas ir sistemos stabilumas apibūdina sistemos pusiausvyros būseną. Tai nereiškia, kad socialinė sistema yra tik statinės būsenos ir negali keistis. Priešingai, Parsonsas tvirtino, kad iš tikrųjų nėra nė vienos socialinės sistemos, kuri būtų idealioje pusiausvyroje, nors tam tikras rimties laipsnis reikalingas sistemos gyvybingumui palaikyti. Todėl socialinės kaitos procesą galima įsivaizduoti kaip „dinamikos pusiausvyrą“, t. y. sistema prisitaiko prie pokyčių, kurie negriauna visuomenės. „Dinaminės pusiausvyros“ procesas gali paliesti ne tik atskiras visuomenės dalis, bet ir ją kaip visumą.

Parsonsas socialinę evoliuciją įsivaizdavo kaip judėjimą nuo paprastų prie sudėtingų visuomenės formų. Jo požiūriu, svarbiausias evoliucijos veiksnys yra visuomenės ir aplinkos santykio arba adaptacijos pokyčiai. Laiko tėkmėje keičiasi vertybės, vyksta kiti pokyčiai kultūros srityje. Visa tai suponuoja didesnės apimties permainas. Siekdamas jas išreikšti, Parsonsas išskiria dvi kultūros vertybių grupes: A ir B struktūrines kintamąsias. Šioms struktūrinėms kintamosioms atskirti naudojami būdai, kuriais visuomenė sprendžia svarbiausius savo narių klausimus:

„Kaip individai gauna atlyginimą?“, „Ar reikia visuomenės nariams patiems ieškoti būdų savo interesams įgyvendinti, ar tai padarys tos socialinės grupės, kurioms jie priklauso?“. Abiejų tipų struktūrinės kintamosios pateiktos 1 lentelėje.

1 lentelė

A tipo struktūrinės kintamosios	B tipo struktūrinės kintamosios
„Pririšimas“ Individus gimsta su statusu, kuris jam priskirtas pagal šeimos statusą.	Laimėjimas Individus susikuria statusą savo asmeninėmis pastangomis, pvz., įtempu darbu.
Difuziškumas (sklaidumas) Žmonės palaiko tarpusavio santykius, kad patenkintų įvairius poreikius, pvz., motinos ir kūdikio santykiai.	Specifiškumas (savitumas) Žmonės sueina į tarpusavio santykius, kad patenkintų konkrečius poreikius, pvz., pirkėjo ir pardavėjo santykiai.
Partikuliarizmas (atskirumas) Individai elgiasi skirtingai palaikydami santykius su konkrečiais žmonėmis, pvz., jie ištikimi savo šeimos nariams, bet su nepažįstamais žmonėmis elgiamasi kitaip.	Universalizmas (visapusiškumas) Individai elgiasi vienodai pagal visuotinai pripažintus principus, pvz., prieš įstatymą visi lygūs, todėl žmona policininkė prirėkusi areštuos savo vyrą.
Afektyvumas (padidintas jausmingumas) Žmonės siekia patenkinti savo norus kaip galima greičiau, atlyginimą gauti tuoj pat.	Afektyvumo neutralumas Žmonės atlyginimą vertina be emocinio atspalvio, pvz., kaupia lėšas mašinai įsigyti.
Orientacija į kolektyvą Socialinės grupės interesus žmonės kelia aukščiau savo interesų.	Orientacija į save Žmonės pirmiausia siekia įgyvendinti savo interesus, o ne interesus socialinės grupės, kuriai priklauso.

Parsonso požiūriu, A tipo struktūrinės kintamosios būdingos paprastoms visuomenėms (klasikinėms bendruomenėms), o B – sudėtingoms visuomenėms, pavyzdžiui, pramoninėms. Vadinas, visuomenės socialinė evoliucija turi kryptį: ji vyksta B tipo struktūrinių kintamųjų link. Jeigu paaiškėja, kad visuomenė nepajėgi evoliucionuoti šia kryptimi, tai prasideda jos stagnacija, nes A tipo struktūrinės kintamosios priešinasi visuomenės pažangai: „pririštų“ statusų visuomenė trukdo gabiausiems individams atlikti svarbius socialinius vaidmenis. Vis dėlto

Parsonsas įžvelgė, kad dalis A tipo struktūrinių kintamųjų (pvz., susijusių su šeima) išliks netgi labiausiai išsivysčiusiose visuomenėse.

Funkcinę analizę patobulino ir išplėtojo R. Mertonas – vienas žymiausių funkcionalizmo atstovų šiuolaikinėje sociologijoje. Analizuodamas Diurkheimo, Vėberio ir Parsonso darbus, jis priėjo prie išvados, kad visuomenės, kaip objektyvaus, struktūrizuoto reiškinių, ir jo poveikio individo elgesiui įsivaizdavimas veda prie sociologijos žinių išplėtimo, jeigu analizė yra pakankamai detalizuota. Mertonas tvirtino, kad Parsonso analizė yra per daug abstrakti ir dėl to nepritaikoma atliekant socialinės tikrovės tyrimus. Jos viduje esančias dideles galimybes reikia susieti su egzistuojančiais faktais, t. y. sukurti „vidurinio lygio teoriją“, kuri empirinius apibendrinimus susietų su abstrakčiomis schemomis, pavyzdžiui, Parsonso sukurtomis schemomis.

Mertono požiūriu, „vidurinio lygio teoriją“ galima sukurti funkcionalizmo teorijos kritikos pagrindu: sukritikavus labiausiai nepasiteisintus funkcionalizmo apibendrinimus ir pradėjus vartoti naujas sąvokas, kurios padėtų sutvarkyti ir paaiškinti empirinę medžiagą, išvengiant „empirinių apibendrinimų“ gavimo indukcijos būdu iš turimų faktų. Kritikos uždavinys apima ir pagrindinių sąvokų išaiškinimą, nes dažnai vienas terminas vartojamas skirtingiems reiškiniams įvardyti, o vienodi reiškiniai aprašomi skirtingais terminais.

Mertonas sukritikavo tris plačiausiai naudojamus funkcionalizmo postulatus:

- 1) „visuomenės funkcinės vienybės“ postulata;
- 2) „funkcionalizmo universalumo“;
- 3) „visiško stabilumo“ arba „būtinumo“ postulata.

Ankstesnio funkcionalizmo egzistavimo pagrindinė sąlyga buvo prielaida, kad visos socialinės sistemos dalys gana darniai sąveikauja tarpusavyje. Funkcinė analizė postulavo sistemos dalių vidinį sąryšį, kuriam esant kiekvienos dalies veikimas yra funkcionalus likusioms dalims ir neveda jų prie tarpusavio prieštaravimų ir konfliktų. Vis dėlto teoriškai įmanoma visavertiška funkcinė vienybė, Mertono požiūriu, prieštarauja tikrovei. Tai, kas funkcionalu vienai sistemos daliai, – disfunkcionalu kitai, ir atvirkščiai. Kita vertus, funkcinės vienybės principas reikalauja visiškos visuomenės integracijos, grindžiamos jos adaptacijos aplinkoje poreikiu. Jos pasiekti iš tikrųjų neįmanoma, nes sudėtingos visuomenės yra stipriai diferencijuotos. Kaip įrodymą Mertonas pateikia religinio pliuralizmo pavyzdį: skirtingų tikėjimų visuomenę religi-

ja labiau skaido nei jungia. Todėl reikia pradėti vartoti „disfunkcijos“ sąvoką, kuri turi atspindėti neigiamus sistemos dalių sąveikos padarinius ir kalbėti apie socialinės sistemos integracijos laipsnį, nustatytą empirinių tyrimų būdu.

Antrasis nepasiteisinęs funkcionalizmo postulatas tiesiogiai kyla iš pirmojo teiginio. Mertonas pavadino jį „funkcionalizmo universalumo“ postulatu. Kadangi socialinės sistemos dalių sąveika gana darni, visos standartizuotos socialinės ir kultūrinės formos turi pozityvias funkcijas, t. y. visi institucionalizuoti veikimo ir elgesio modeliai tarnauja visuomenės vienybei ir integracijai. Todėl funkcionalizuotų modelių įgyvendinimas yra būtinas visuomenės vienybei palaikyti. Tai reiškia, kad bet kuri egzistuojanti norma yra teisinga ir jai reikia paklusti. Mertono požiūriu, realios disfunkcijos egzistavimas paneigia funkcionalizmo visuotinumą. Funkcinėje analizėje reikia remtis prielaida, kad bet kuris institucionalizuotas modelis gali būti vienu metu vienai visuomenės daliai funkcionalus, kitai – disfunkcionalus arba nefunkcionalus. Todėl apie vieno arba kito institucionalizuoto visuomeninio santykio būtinybę geriau kalbėti funkcionalių ir disfunkcionalių padarinių pusiausvyros terminais, nei reikalauti ypatingo funkcionalumo. Tokiu būdu visos veikiančios normos yra funkcionalios ne dėl to, kad yra institucionalizuotos, be to, kad jų funkcionalūs padariniai persveria disfunkcionalius. Todėl Mertonas pasiūlė pakeisti universalaus funkcionalizmo postulata švelnesniu kriterijumi, pagal kurį egzistuojančios socialinės ir kultūrinės formos pateikia ištisą funkcionalių padarinių rinkinį.

Mertono požiūriu, nepateisinamas ir trečiasis funkcionalizmo teiginys – tam tikrų funkcijų ir jų atitinkamų nešėjų – materialinių objektų „visiško svarbumo“ pabrėžimas. Jis neneigia, kad gali egzistuoti „visiško svarbumo“ funkcijos ir atitinkami materialiniai objektai, bet nesutinka su jų suabsoliutiniu. Mertonas tvirtina, kad tokios funkcijos gali būti skirtingos įvairiose visuomenėse ir socialinėse sistemose. Jei būtų kitaip, tai ten, kur nevykdomos mūsų pripažintos absoliučios būtinybės funkcijos, reikėtų suabejoti pačios visuomenės, kaip viseto, arba kitos socialinės sistemos egzistavimu. Todėl reikia empiriškai patikrinti ir pagrįsti kiekvienos tokios funkcijos įvedimą, o ne ekstrapoliuoti kurias nors iš jų visoms socialinėms sistemoms ir visai istorinei raidai. „Būtinumo“ postulata Mertonas pasiūlė pakeisti sąvoka „funkcionalinės alternatyvos“ arba „funkcionaliniai ekvivalentai“.

Mertonas atskleidė dar vieną funkcionalizmo problemą – „sąmoningų motyvų“, kurie vadovauja socialiniam veikimui, ir šio veikimo „objektyvių padarinių“ santykį. Jis pabrėžė, kad struktūrinė-funkcinė analizė sutelkia dėmesį pirmiausia į objektyvius veikimo padarinius. Mertonas įvedė „akivaizdžių“ (tyčinių ir sąmoningų) ir „latentinių“ (netyčinių ir nesąmoningų) socialinių funkcijų skirtį. Tokiu būdu jis išvengė savo pirmtakų klaidingo teiginio, kad „objektyvūs padariniai“ yra individų sąmoningų ketinimų rezultatas. Mertonu požiūriu, „akivaizdžios funkcijos“ – tai tokie individų veikimo objektyvūs padariniai, kurie jiems yra prasmingi ir įsisąmoninti bei nukreipti į sistemos prisitaikymą. „Latentinės funkcijos“ – tai tokie padariniai, kurie nėra nei prasmingi, nei įsisąmoninti.

Taigi kritikuodamas ankstesnę funkcinę analizę, Mertonas padarė funkcionalizmo teiginių pataisymus. Funkcionalizmo paradigmos esmė dėl to nepakito, o tik įgavo aiškesnę empirinį pagrįstumą.

2.4.2. Socialinių konfliktų teorijos

Sociologijoje yra daug skirtingų konfliktų paradigmu. Visos jos nagrinėja visuomenę kaip vientisą visumą, visos naudoja struktūrinį požiūrį, grindžiamą tuo, kad visuomenėje yra skirtingų interesų socialinės grupės, siekiančios patenkinti savo interesus kitų grupių sąskaita. Dėl skirtingų interesų grupių egzistavimo visuomenėje susiklosto potenciali socialinė įtampa, išreiškianti tam tikrą nestabilumo laipsnį – konflikto potencialą, galintį realizuotis. Vis dėlto konfliktas nėra amžinas.

Konfliktų paradigmos atskiriamos remiantis dviem kriterijais:

- a) pagal veiksnius, kurie suponuoja visuomenės skaidymąsi į socialines grupes;
- b) pagal konflikto, atsiradusio kaip visuomenės skaidymosi rezultatas, prigimtį.

Dažniausiai išskiriamos konfliktų paradigmos yra marksistinė, nemarksistinė ir nemarksistinė.

Marksistinė paradigma. K. Marksas ir F. Engelsas sukūrė marksistinę žmogaus ir visuomenės esmės sampratą. Žmones jiedu suprato ir kaip visuomenės kūrėjus, ir kaip jos produktą. Taigi istorija yra žmonių sukurtas procesas, kartu žmonės yra visuomenės kūrinys. Jiems įtakos turi ir socialiniai santykiai, ir idėjų sistemos, kurias jie kuria. Visuomenė

sukuria vientisą tikrovę, kuri tik tokia gali būti suprasta. Ekonominiai, politiniai, teisiniai ir religiniai institutai gali būti išnagrinėti kaip vientisos sistemos elementai, kurioje ekonominiai veiksniai daro didžiausią poveikį ir nulemia kitus visuomenės aspektus.

Savitą žmogaus ir visuomenės esmės supratimą Marksas pagrindė dialektiniu istorijos aiškinimu: visuomenės permainų procesas įsivaizduojamas kaip nesutaikomų jėgų kova. Dialektinio judėjimo pagrindas – priešybių kova, prieštaravimų konfliktas yra visuomenės permainų šaltinis. Kovos rezultatu tampa šuolis pirmyn, kuris sukuria naują jėgų santykį, bet jau aukštesniu raidos lygmeniu.

Kitaip nei Hėgelis, kuris svarbiausiu visuomenės raidos veiksniumi laikė mintis ir idėjas, Marksas tvirtino priešingai: visuomenės raidos šaltinis yra materialinių gamybos jėgų ir gamybinių santykių prieštaravimai ir jų konfliktas. Visuomenės ir žmonių bendrumo realų pagrindą sukuria ne jų mintys, o praktinis ir realus žmonių ryšys, kurį nulemia materialinio gyvenimo poreikiai ir gamybos būdas. Be kasdienės gamybos žmonėms būtų neįmanoma egzistuoti. Šis žmonių ryšys atsiranda kartu su žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, egzistavimu ir tolesnėje raidoje įgyja vis naujų formų, kurias nulemia gamybos būdo raida. Žmonių idėjos yra tik dėl ekonominės gamybos įtakos susiklosčiusių socialinių santykių atspindys. Vadinasi, žmonių visuomenės istorija suprantama kaip gamybos raidos istorija. Toks Markso požiūris į istoriją, kai ji susiaurinama iki „materialinio gyvenimo“, vadinamas „dialektiniu materializmu“.

Taigi Markso požiūriu, žmonių visuomenės pagrindą sudaro gamybinių jėgų ir gamybinių santykių sistema. Jiems keičiantis, pasikeičia pati visuomenė, nes gamybinių jėgų kokybiniai pokyčiai veda prie naujų gamybinių santykių, t. y. prie naujo darbo pasidalijimo. Gamybinių priemonių savininkų klasė pajungia nesavininkų klasę savo interesams tenkinti. Priešingus interesus turinčių klasių kova yra visuomenės socialinių pokyčių varomoji jėga. Markso požiūriu, privatinės nuosavybės atsiradimas nulėmė ekonominių prieštaravimų susidarymą socialinio gyvenimo materialiniuose pagrinduose. Žmonijos istorijos aušroje, kai žmonės gyveno pirmą kartą bendruomenėje (Markso žodžiais tariant – pirmą kartą komunizme), nebuvo ekonominių prieštaravimų, nes visos gamybos priemonės ir darbo produktai priklausė bendruomenės nuosavybei. Gamybos priemonių privatinės nuosavybės susikūrimas leido vienai žmonių grupei kontroliuoti, valdyti ir naudoti kitos žmonių

grupės darbo vaisius. Tai veda prie gamybos priemonių savininkų ir tų, kurie užimti gamybiniu darbu, interesų konflikto.

Labai ilgai žmonės nesuprato šio konflikto buvimo, nes jų požiūrį į tikrovę labiausiai lėmė socialiniai santykiai, susiklostantys gamybos procese. Marksas išnagrinėjo socialinių santykių turinį ir priėjo prie išvados, kad žmonės, kaip socialinės būtybės, dėl privatinės nuosavybės įtakos yra susiskirstę į socialines grupes, žinomas kaip klases. Pastarųjų nebuvo tik ankstyvojoje žmonijos istorijoje. Klasėms būdingi antagonistiniai santykiai, kurie kyla iš skirtingo visuomenės narių santykio su gamybos priemonėmis. Šiuo pagrindu visų visuomenių struktūrą Marksas suveda į dviklasį modelį, apimantį valdančiųjų ir pavaldinių klases. Dėl gamybos priemonių kontrolės valdančiųjų klasė turi valdžią ir įtaką. Pavaldinių klasės pavaldumą ir santykinį valdžios turėjimą nulemia privatinės nuosavybės ir gamybos priemonių kontrolės neturėjimas. Dviejų klasių interesų antagonistinis konfliktas vyksta dėl to, kad gamybiniu darbu užimta pavaldinių klasė, o gamybinių gėrybių didžiąją dalį pasisavina valdančioji klasė.

Abiejų klasių nariai visiškai nežino arba menkai informuoti apie jų socialinės padėties tikrąją prigimtį. Valdančiosios klasės atstovai galvoja, kad jų konkretūs interesai – tai visos visuomenės interesai; pavaldinių klasės nariai priima šį požiūrį kaip prigimtinių, nes gamybos procese susiklostantys santykiai dažniausiai atkuriami idėjų, sampratų, įstatymų ir religinių įsitikinimų pavidalu. Todėl jie suprantami kaip normalūs ir prigimtiniai. Valdančiųjų klasės viešpatavimo legitimumą patvirtina jų legalūs statusai, išreiškiami religiniais raštais ir politine įstatymų leidyba. Kai įstatymas patvirtina teisę į privatinę nuosavybę, o religiniai tikėjimai pateisina ekonominę tvarką, visuomenės nariai neturi galimybių išvelgti ekonominius prieštaravimus. Be to, valdančiųjų klasės ideologija, patvirtinanti prigimtinių *status quo* teisėtumą ir nepajudinamumą, išskverbia į visų visuomenės narių sąmonę. Šiuo atveju ekonominės infrastruktūros vidaus prieštaravimus papildė žmonių sąmonės ir objektyvios tikrovės prieštaravimas.

Žmonių sąmonė klaidinga, nes pateikia iškreiptą tikrovės vaizdą: neatskleidžia interesų pagrindinių konfliktų. Kita vertus, antstatas gali stabilizuoti visuomenę ir sulaukyti prieštaravimus gana ilgai, bet ne be galo ilgai. Nors žmonės miglotai informuoti apie klasinius prieštaravimus, tai sukelia visuomenėje įtampą, kuri pasiekia savo raiškų apogėjų ir vėliau išsisprendžia dialektinių permainų procese. Vadinasi, Markso

požiūriu, klasiniai visuomenių fundamentalūs prieštaravimai neišvengiamai turi pasireikšti ir galų gale būti išspręsti per dialektinius istorinius pokyčius. Radikalus visuomenės struktūros pakeitimas įvyksta tada, kai „klasė savyje“ transformuojasi į „klasę sau“. Klasė tampa „klase sau“ tik tuomet, kai jos nariai visavertiškai įsisąmonina savo socialinės padėties prigimtį ir susivieniję imasi pozityvių, praktinių žingsnių esamai padėčiai pakeisti. Marksas tikėjo, kad kapitalizmo prieštaravimai transformuos proletariatą į „klasę sau“. Jo nuomone, tai nulems visuomenės stabilaus poliarizavimo į dvi pagrindines klases procesas, kuriame tarpiniai socialiniai sluoksniai bus proletarizuoti. Tačiau Marksas klydo, nes tolesnė kapitalizmo raida išvengė šių niūrių pranašysčių.

Žmonijos istoriją nagrinėdamas kaip gamybos priemonių tobulėjimo raidą, Marksas išvelgė būsimąjį visuomenės narių susvetimėjimą. Susvetimėjimas – tai tokia visuomeninių santykių būklė, kuriai būdinga žmogaus veiklos rezultatų, tikrovės tapimas kažkuo svetimu žmogaus atžvilgiu ir pasireiškia kaip savarankiška, viešpataujanti arba net priešiška jėga. Gamybos priemonių tobulėjimo raidą lydi žmonių susvetimėjimo didėjimas. Žmonės kuria savo visuomenę, bet šiame procese praranda save, tampa keliauninkais savo pačių sukurtame pasaulyje, susvetimėję daiktams, idėjoms ir institutams, kurie juos ima valdyti. Savo išvalgą Marksas iliustravo religijos pavyzdžiu: žmogus sukūrė religiją, bet to neįsisąmonino. Žmonės suteikia dievams nepriklausomą jėgą ir ji ima kaupti jų elgesį, lemti jų likimus. Perduodami savo valdžią antgamtinėms būtybėms, žmonės tampa patys sau susvetimėję. Toks pat procesas vyksta ir gamyboje. Markso požiūriu, susvetimėjimo apogėjus pasiekiamas kapitalistinėje visuomenėje, kurioje darbo turinys pajungtas kapitalo reikalavimams, iš kurių svarbiausias yra pelno siekimas. Susvetimėjimo pabaigą jis susiejo su ekonominiais veiksniais, su radikaliomis permainomis ekonominėje infrastruktūroje, t. y. kapitalizmo pakeitimu į komunizmą. Taigi komunizmą Marksas suprato kaip pozityvų privatinės nuosavybės ir kartu žmogiškojo susvetimėjimo sunaikinimą, kuris sukuria paties žmogaus (ir dėl žmogaus) jo žmogiškosios esybės atgimimo galimybę.

Savitą žmogaus ir visuomenės esmės supratimą Marksas ir Engelsas pavadino istoriniu materializmu, taip pabrėždami du svarbiausius jo bruožus: istoriškumą ir materialumą. Jų požiūriu, istoriškumas pabrėžia žmogaus ir visuomenės esmės sampratos skirtį nuo kitų tam laikmečiui būdingų statinių ir metafizinių žmogaus ir visuomenės esmės sampratų.

Savo sampratą pavadinę materialistine, jie pabrėžė jos skirtį nuo kitų, vadinamųjų idealistinių požiūrių į visuomenę. Pagrindinius sociologinius teiginius Marksas ir Engelsas išdėstė knygoje „Vokiečių ideologija“, kurioje materialistinė visuomenės ir istorijos samprata supriešinama Hėgelio, jo pasekėjų ir L. Fojerbacho požiūriams.

Marksistinis teiginys apie ekonominių veiksnių pirmumą aiškinant socialinę struktūrą ir socialines permainas buvo išsamiai sukritikuotas. Dar M. Vėberis atskleidė, kad protestantizmo religinės ir etinės vertybės buvo svarbiausias veiksnys, padėjęs kapitalizmui atsirasti. Ekonominių veiksnių prioritetą kritikavo ir tie teoretikai, kurie tvirtino, kad valdžia geriau užtikrina valdymo mechanizmo kontrolę nei gamybos priemonių valdymą. Daugiausia marksistinė žmogaus ir visuomenės samprata buvo kritikuota dėl jos „ekonominio determinizmo“, kuri suabsoliutino kai kurie jo pasekėjai. Pats Marksas yra pabrėžęs, kad ekonominių veiksnių pirmumas sudaro tik vieną istorijos dialektikos aspektą. Šiuo požiūriu ekonomika yra svarbiausias, bet ne vienintelis socialinių permainų determinantas. Pati dialektikos idėja remiasi įvairių visuomenės dalių tarpusavio žaidimu. Be to, žmonių visuomenės istorija yra tautos kryptingo aktyvumo rezultatas, o ne nuasmenintų jėgų padarinys. Nors radikalūs pokyčiai priklauso nuo ekonominės situacijos, tačiau remiasi žmonių iniciatyva.

Neomarksistinė paradigma. Neomarksistais laikomi tie sociologai, kurių savitai žmogaus ir visuomenės esmės sampratai įtakos turėjo Markso teorija. Jie paprastai neigia tą reikšmingumą, kuri Marksas suteikė ekonominiams veiksniams apibūdinti visuomenės istorijos raidai. Todėl kai kurios neomarksistinės sociologinės teorijos iš esmės skiriasi nuo paties Markso pateiktos žmogaus ir visuomenės sampratos.

Labiausiai Markso idėjas plėtoja Frankfurto mokykla, jungianti sociologų grupę. Žymiausias jos atstovas yra Jurgenas Habermasas. Jis išanalizavo vadinamąjį „vėlyvąjį kapitalizmą“. Marksas išpranašavo ekonominę krizę, dėl kurios neišvengiamai žlugs kapitalizmas. Šiai Markso įžvalgai prieštarauja Habermasas, teigdamas, kad vėlyvojo kapitalizmo valstybė gali paveikti ekonomiką, nutolindama ekonominės sistemos žlugimą neribotam laikui. Pasak Markso, valstybė yra kapitalistinės visuomenės antstato dalis. Habermasas savo ruožtu teigia, kad dabartinė valstybė tiek išitvirtino ekonomikos gyvenime, kad tapo ekonominės bazės dalimi. Marksas tikėjo klasinių konfliktų potencialo didėjimu, o Habermasas teigia priešingai: klasinis kompromisas tapo šiuolaikinių

kapitalistinių šalių struktūros dalimi. Habermasas yra Markso pasekėjas tuomet, kai kalbama apie kapitalistinėms šalims būdingą tendenciją patekti į krizes. Priešingai Marksui, šią tendenciją jis mato labiau idėjų srityje, o ne ekonomikoje.

Daug dėmesio savo tyrinėjimuose Habermasas skyrė legitimacijos krizei. Jo požiūriu, valstybė per aktyvų kišimąsi į ekonomiką pajėgi keisti gyvenimo formas. Ji gali ginti teisingumo, lygybės ir laisvės principus. Jeigu išaiškėja valstybės nepajėgumas užtikrinti teisingumą ir lygybę, tam naudojant valdžią, kurią ji pademonstravo kontroliuodama ekonomiką, tai susidaro legitimacijos krizė, nors ekonomikos krizė atsideda vėlesniam laikotarpiui.

Habermasas teigia, kad nematerialiniai veiksniai svarbūs ne mažiau nei materialiniai. Jo požiūriu, tikrasis pasaulio pažinimas, o su juo ir žmogaus pajungimo negalimumas, manipuliavimai su jo sąmone gali būti pasiekti iš tikrųjų tik žmogiškojo bendravimo srityje. Pavyzdžiui, kai du ir daugiau žmonių bendrauja, tiesa gali atsiskleisti tik tuo atveju, jei kiekvienas turi lygias galimybes kalbėti, lygias galimybes vienas kitam prieštarauti.

Neomarksistinės paradigmos atstovai gilinasi į įvairias socialinės tikrovės sritis. A. Gramsci daug reikšmės skyrė susiskirstymui ir klasės viduje, ir tarp klasių. Pavyzdžiui, pramonės ir žemės ūkio darbininkai gali turėti santykinai skirtingus interesus, ir valstybė gali į tai atsižvelgti užtikrindama valdančiosios klasės hegemoniją. Lyginant su Marksu, Gramsci daugiau dėmesio skyrė politinio stabilumo palaikymo veiksniams: visuomenės kultūrai, antstato institutams, visuomenės informavimo priemonėms, švietimo sistemai, idėjų vaidmenims. Kai kurie neomarksistai tolesnę marksizmo raidą bandė susieti su kitomis sociologinėmis perspektyvomis. Pavyzdžiui, buvo bandymų marksistinę visuomenės analizę sujungti su interakcionizmo perspektyva (P. Willis). J. Teiloras, P. Woltonas ir J. Jangas tvirtina, kad būtina sukurti „pilną socialinę nusikaltimo teoriją“, grindžiamą sociologinių paradigmų įvairove.

Neomarksistai sugebėjo „įveikti“ daugelį tų teiginių, dėl kurių buvo kritikuojama marksistinė paradigma. Vis dėlto jie nesukūrė pakankamai aiškios alternatyvios visuomenės sampratos. Savo teorijose neomarksistai didelį reikšmę teikia visuomenės kultūriniais ir ideologiniams, o ne ekonominiams aspektams. Deja, jie negali pagrįsti, kada ir kokiomis są-

lygomis kultūriniai arba ekonominiai veiksniai tampa svarbesni visuomenės likimui.

Nemarksistinė konfliktų paradigma. Šios paradigmos atstovai teigia, kad socialinė struktūra yra daug sudėtingesnė, nei tai įsivaizdavo Marksas. Ją sudaro daug grupių, o ne dvi klasės. Be to, šios grupės turi ir kitų, ne tik ekonominių interesų. Konkreti grupė gali labiau kovoti dėl didesnio prestižo arba statuso nei dėl didesnės ekonominės valdžios.

Žymiausias nemarksistinės konfliktų paradigmos atstovas yra Ralfas Dahrendorfas. Jo požiūriu, Markso pateikta socialinių konfliktų analizė gana tiksliai paaiškina XIX a. visuomenę, bet ji visiškai pasenusi ir netinka XX a. pabaigos visuomenei. Tokios šalys kaip, pavyzdžiui, JAV ir Jungtinė Karalystė, tapo pokapitalistinėmis šalimis. Tai reiškia, kad padidėjo aukštai kvalifikuotų darbuotojų – „naujos vidurinės klasės“ atstovų – skaičius. Pajamų ir gerovės nelygybė iš esmės sumažėjo, iš dalies dėl pokyčių socialinėje struktūroje ir iš dalies dėl valstybės poveikio priemonių naudojimo. Dahrendorfo požiūriu, socialinis mobilumas sudarė gamybos priemonių turėjimo ir jų kontrolės ryšį. Dabar vadybininkai daugiau kontroliuoja gamybos priemones nei jų savininkai. Kaip teigia Dahrendorfas, dėl to konfliktas persimetė į valdymą, kurį jis apibrėžia kaip legitimizaciją valdžią, įgyjamą tada, kai individas atlieka tam tikrą socialinį vaidmenį organizacijos viduje. Pavyzdžiui, kompanijos vadybininkas arba klasės mokytojas turi teisę priimti tam tikrus sprendimus, nepaisant tarnautojų arba mokinių norų. Visoms organizacijoms būdingos vyravimo ir pavaldumo nuostatos. Vis dėlto vieni gali priimti sprendimus teisėtai, kiti – ne. Ši situacija, anot Dahrendorfo, yra konfliktų pokapitalistinėje visuomenėje pagrindas. Toks interesų konfliktas apima platesnę socialinių santykių sritį nei ekonominis konfliktas. Kaip interesų konflikto padarinys atsiranda daug „kvazigrupių“, t. y. tariamų, laikinųjų grupių. Tai reiškia, kad esančiomis socialinio gyvenimo įvairumo sąlygomis individai gali vienu metu priklausyti ir vyraujančioms, ir nevyraujančioms grupėms. Tai neturi stebinti, nes vyravimas yra santykinis: vyravimas valstybinėje valdžioje visiškai nesuponuoja vyravimo gamyboje arba religinėse struktūrose. Be to, vienos grupės, siekdamos savo interesų, gali kartais susijungti su kitomis grupėmis.

Dahrendorfo konfliktų teorijos kritikai užduoda klausimą: kiek ši teorija gali paaiškinti konfliktą? Pavyzdžiui, gamybinės organizacijos nariai gali ir stropiai dirbti, ir streikuoti. Kodėl darbuotojai pasirenka vieną arba kitą veiklos kursą, kodėl vienais atvejais konfliktas kyla, o

kitais – ne? Kaip funkcionuoja visuomenė, jei ji sudaryta iš daugybės tarpusavyje konfliktuojančių grupių, koks konflikto baigtinis rezultatas? Į šiuos klausimus Dahrendorfo konfliktų teorija kol kas nepateikia įtikinamo atsakymo.

2.4.3. Socialinio veiksmo teorija

Šios paradigmos šalininkai neigia požiūrį, kuriuo kiti sociologai pripažįsta, kad visuomenė turi aiškią struktūrą, lemiančią individų elgesį. Dar kiti socialinio veiksmo paradigmos atstovai neneigia socialinės struktūros buvimo, net nenagrinėja jos, kaip žmonių veiklos, produkto. Vis dėlto visi šios paradigmos šalininkai tarpusavyje sutaria, kad sociologams būtina pirmiausia suprasti ir paaiškinti žmonių elgesį ir atskleisti reikšmes, kurias jam suteikia patys žmonės.

Makso Vėberio požiūriu, pagrindinis sociologijos uždavinys – tai socialinių veikslių nagrinėjimas, jų supratimo aiškinimas, remiantis veikslių priežasčių paaiškinimu. Jo nuomone, socialinis veiksmas yra toks individo atliktas veiksmas, kuriam pats individas suteikia reikšmę ir kurį atlikdamas jis numato galimą kitų žmonių atsakomąjį elgesį.

Vadinasi, veiksmas, apie kurį žmogus nesusimąsto, nėra socialinis veiksmas (pavyzdžiui, riksmai iš skausmo, eismo įvykis ir pan.). Šiuo veiksmu nebus ir toks veiksmas, kurio atlikimas nesusijęs su kitų žmonių buvimu, kai nekreipiama dėmesio į jų reakcijas (pavyzdžiui, žmogaus malda bažnyčioje).

Vėberis pasiūlė požiūrį, kuriuo galima paaiškinti socialinį veiksmą. Pirmiausia būtina suprasti reikšmę, kurią suteikia veikiantis asmuo realizuojamam socialiniam veiksmui. Vėberis atskiria du supratimų tipus. Pirmasis – tai stebėjimo supratimas. Pavyzdžiui, galima suprasti, kas vyksta, kai skaldomos malkos. Deja, šio supratimo lygio nepakanka socialiniam veikimui paaiškinti. Antrasis supratimų tipas – tai veikimo motyvų paaiškinimo supratimas. Tai reiškia, kad sociologas turi atsakyti į klausimą, kodėl žmogus atlieka šį veiksmą? Kad gautų atsakymą, sociologui būtina įsivaizduoti save veikiančio asmens vietoje ir pabandyti suprasti jo elgesio motyvus. Bet ir šio supratimo lygio nepakanka veikslių arba įvykių sekai paaiškinti. Norint tai visavertiškai paaiškinti, svarbu nustatyti, kas nulėmė motyvus, paskatinusius imtis socialinių

veiksmų. Vėberis kartu siekia atskleisti įvykių ryšį ir nustatyti santykius. Pavyzdžiui, savo darbe „Protestantizmo etika ir kapitalizmo dvasia“ jis atskleidžia protestantizmo etikos principų ir kapitalizmo atsiradimo ryšį. Ypatingą reikšmę Vėberis teikia protestantų etikos motyvų, kurie laidavo kapitalistinio elgesio priėmimą, supratimui. Jo nuomone, pagrindinis protestantų darbo motyvas buvo įsitikinimas, kad dėl atsidavimo darbui jie pateks į rojų.

Vėberio požiūriu, socialiniai veiksmai gali atvesti prie plataus maso socialinių permainų, kapitalizmo atsiradimo. Socialinio veiksmo tipas paveikia institutų ir socialinių grupių pobūdį, nes jie galų gale susideda iš individų, dalyvaujančių socialiniame veikime. Šį teiginį galima iliustruoti Vėberio požiūriu į biurokratiją pavyzdžiu. Jo įsivaizdavimu, biurokratija susideda iš individų, kurie atlieka „racionalius“ socialinius veiksmus, nukreiptus siekti biurokratijos tikslų. Pramoninių visuomenių raidą Vėberis nagrinėjo kaip racionalaus socialinio veikimo krypties siekimą. Todėl afektiniai (emociniai) ir tradiciniai veiksmai tampa vis mažiau svarbūs.

Vėberis paneigė požiūrį, kuriuo įsivaizduojama, kad žmonių supratimus visiškai suponuoja materialiniai arba ekonominiai veiksniai. Jis teigė priešingai: religiniai įsitikinimai gali transformuoti ekonominę sistemą. Vėberis atmetė vienapusišką idealizmą ir gynė abipusį veiksmių svarbumą: materialinių veiksmių ir religinių įsitikinimų. Visavertiško kapitalizmo raidai reikėjo atitinkamų idėjų ir būtinų materialinių sąlygų.

Vėberio teorijos kritikai išvelgia silpną jo visuomenės aiškinimo pagrindimą – „metodologinį individualizmą“. Tą kritiką galima suvesti į teiginį, kad Vėberis mėgino traktuoti socialines jėgas tokiu būdu, lyg jas būtų galima redukuoti į izoliuotų individų veiksmus. Iš tiesų labai keblu suderinti Vėberio supratimą apie visuomenę, padalytą į socialines grupes, su jo požiūriais į visuomenę, sudarytą tiesiog iš individų, kurie pasirenka veiksmų kryptis pagal savo motyvus.

2.4.4. Simbolinis interakcionizmas

Simbolinis interakcionizmas, arba simbolinė sąveika, – šiuolaikinės sociologijos ir socialinės psichologijos teorinė metodologinė kryptis, susiformavusi JAV sociologų pastangomis. Šį terminą 1969 metais pasiūlė H. Blumeris. Simbolinis interakcionizmas grindžiamas teiginiu, kad so-

cialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) lemia tik vienu žmonių poveikis kitiems. Socialinė tarpusavio sąveika yra pirmiausia tiesioginė komunikacija, t. y. keitimasis simboliais. Svarbiausia komunikacijos savybė – žmogaus sugebėjimas suvokti, kuo jį laiko bendravimo partneris arba grupė ir pagal tai atitinkamai interpretuoti situaciją, reguliuoti savo veiksmus. Per laiko tarpą tarp paskatos poveikio ir mūsų atsakomosios reakcijos vyksta paskatos interpretacija: mes įprasminame paskatos reikšmę ir priimame sprendimą. Tai reiškia, kad paskatą susiejame su atitinkamu simboliu, kuriuo grindžiame atsakomąją reakciją. Kadangi socialinių sąveikų procese perimame skirtingų simbolių reikšmę, juos visi suprantame vienodai.

Bendravimas grindžiamas simboliais. Simboliu gali būti bet kas, jei jam suteiktas reikšmės suprantas bendravimo objektai. Svarbiausi simboliai yra žodžiai, jais suteikiame reikšmę daiktams, kurie be jų prarastų prasmę. Tai, kad visi žmonės mokosi vienodai interpretuoti simbolių reikšmę, palengvina bendravimą. Pavyzdžiui, jeigu kas nors paniursta, suprantame, kad jis arba ji yra nepatenkintas/-a. Šypsena simbolizuoja džiaugsmą, ir taip toliau. Kuo didesnė individų bendravimo patirtis, tuo jie greičiau atpažįsta simbolius ir jų reikšmėmis interpretuoja žmonių veiksmus, reaguoja į visuomeninį pasaulį. Patirtis įgyja prasmę (simbolinį pobūdį) dėl sąveikų. Pavyzdžiui, dėl patirties atskiriame, kada ta pati dovana yra draugiškas gestas, o kada – kyšis. Tai reiškia, kad simbolinio interakcionizmo esmė išreiškia individų sąveikos traktavimą kaip nenutrūkstamo dialogo, kurio metu sąveikos dalyviai stebi ir įprasmina vieni kitų ketinimus ir į juos reaguoja.

Simbolinio interakcionizmo paradigma dažnai apibūdinama kaip amerikietiškos socialinės teorijos variantas, kurio formavimasis prasidėjo Čikagos mokykloje XX a. antrajame dešimtmetyje. Ši JAV sociologijos mokykla sujungia amerikietiškojo pragmatizmo bruožus su „įtrauktojo stebėjimo“ metodais. Simbolinio interakcionizmo pradininku laikomas Dž. Midas (G. H. Mead), kurio pagrindinis darbas – „Protas, aš ir visuomenė“ (1934). Mido požiūriu, žmogaus mintys, patirtis ir elgesys yra ypač socialiniai. Žmonės įgyja savo žmogiškąją prigimtį tarpusavyje bendraudami (sąveikaudami) su simboliais, iš kurių svarbiausieji yra kalboje. Simbolis išreiškia ne šiaip daiktą arba įvykį, bet apibrėžia juos ypatingu būdu, t. y. suponuoja į save tam tikrą subjektų reakciją. Pavyzdžiui, simbolis „kėdė“ atstovauja ne tik į ją panašių daiktų klasei, bet ir suponuoja elgesio pobūdį – galimybę atsisėsti. Be to, simboliai yra kaip

priemonės, kuriais žmonės gali reikšmingai bendrauti savo natūralioje (įprastoje) ir visuomeninėje aplinkoje. Be simbolių nėra nei žmonių bendravimo, nei jų visuomenės. Žmonės neturi savo elgesio socialinėje aplinkoje instinktų, todėl jiems būtina simbolinė interakcija. Taigi prieiname prie paprastos išvados: kad žmonės būtų, jie turi gyventi reikšmių pasaulyje.

Socialinis gyvenimas gali tęstis, jeigu kiti žmonės suvokia simbolių reikšmes ir jos pakankamai plačiai pasklidusios tarp visuomenės narių. Vis dėlto visų pripažinti simboliai užtikrina tik interakcijos priemones, bet ne pačią interakciją. Kad ji vyktų, kiekvienas jos dalyvis turi dar interpretuoti kitų reikšmes ir ketinimus. Tai įgyvendinti padeda procesas, kurį Midas apibūdino kaip „vaidmens priėmimą“. Vaidmens priėmimo procesas grindžiamas prielaida, kad individas gali įsivaizduoti save kito vietoje ir tokiu būdu suprasti bendravimo partnerio ketinimus. Todėl žmonių bendravimas šiuo požiūriu nagrinėjamas kaip nuolatinis interpretacijų procesas, kuriame kiekvienas bendravimo partneris priima kito vaidmenį.

Mido požiūriu, vaidmens priėmimo procese individai tobulina „savęs“ supratimą: įsivaizduodami save kitų padėtyje, jie įgauna galimybę pažvelgti į save tarsi iš šalies. Tokiu būdu savęs supratimo genėzė ir raišda priklauso nuo sugebėjimų priimti kito vaidmenį. Midas išskiria du „savęs“ aspektus:

1. Paties savęs apibūdinimas „Aš“ („me“), atliekančio specifinį socialinį vaidmenį: pavyzdžiui, įsivaizduojame save kaip „gerą tėvą“ arba „ištikimą draugą“.
2. Savęs kaip viseto apibūdinimas „Aš“ („I“), grindžiamas kitų ir mano paties nuomone apie save. Šį savęs aspektą Midas pavadinė „Aš vaizdu“ (*self-concept*). Aš vaizdas yra palyginti pastovus, daugiau arba mažiau įsisąmonintas ir išgyvenamas kaip vienintelė individo vaizdinių ir nuomonių apie save sistema, kuria vadovaudamasis jis sąveikauja ir vertina pats save. Ji susiklosto dėl kitų žmonių reakcijų į individą ir jo paties tų reakcijų interpretacijų poveikio.

Savęs supratimas nėra įgimtas, jo genėzė – socialinė. Midas išskiria dvi pagrindines savęs supratimo raidos stadijas (tarpsnius):

1. „Žaidimų tarpsnis“ („*play-stage*“), kai vaikai žaisdami atlieka vaidmenis, kurie nėra jų tikrieji vaidmenys (pvz., tėvo, motinos,

gydytojo ir pan.); žaidimai padeda išsąmoninti jų ir atliekamo vaidmens skirtumą;

2. „Rungtyniavimo tarpsnis“ („*game-stage*“), kai vaikai dalyvauja varžybose ir atpažįsta save iš kitų dalyvių reakcijų (pvz., žaisdamas futbolą vaikas sužino apie savo santykius su kitais žaidimo dalyviais); ši situacija reikalauja jų įsivaizduoti save kitų vaidmenyje ir kartu įvertinti savo vaidmenį rungtynėse.

Anot Mido, vaikai mato save „apibendrinto kito“ (*generalized other*) požiūriu. Tai sukuria pagrindą mąstymui, kuris tampa nuolatos vykstančiu vidiniu „apibendrinto kito“ ir jo paties dialogu. Žmogus nuolatos klausia savęs, ką žmonės pagalvos, ir nuolatos laukia iš jų požiūrių į save pasireiškimų. Toks savęs supratimo raidos aiškinimas leidžia Mido teigti, kad „apibendrinto kito pavidalu socialinis procesas daro įtaką individų elgesiui, o bendruomenė įgyvendina jų veiksmų kontrolę“. Tai sukuria visuomenėje bendrų veiksmų pagrindą. Žmonės pradeda nusimanyti apie tai, ko iš jų tikisi kiti, ir atitinkamai elgiasi: išsikelia sau tikslus, planuoja būsimąjį veikimą ir numato galimų alternatyvių savo elgesio variantų padarinius.

Midas remiasi tuo, kad žmogaus elgesys ne visiškai priklauso nuo jo paties savęs supratimo. Žmogaus elgesį taip pat nulemia kultūra, socialiniai vaidmenys ir institutai. Visuomenės kultūra pateikia konkrečių socialinių vaidmenų priimtus elgesio tipus. Mido požiūriu, tokie socialiniai institutai kaip šeima, valstybė egzistuoja konkrečiais socialinių vaidmenų pavidalais: pavyzdžiui, šeimos institutą sudaro tėvo, motinos, dukters, sūnaus ir kitų šeimos narių socialiniai vaidmenys. Vis dėlto nors tam tikru laipsniu, per socialinius vaidmenis, kultūra ir institutai veikia žmonių elgesį, vis tiek jiems išlieka pasirinkimo galimybė, kaip konkrečiai veikti. Anot Mido, tai nulėmė kelios priežastys. Pirmiausia kultūros suponuoti priimtino elgesio tipai nėra griežti. Pavyzdžiui, visuomenė gali reikalauti, kad žmonės būtų apsirengę drabužiais, bet dažniausiai nereglamentuoja, kuo apsirengti, t. y. palieka tam tikras laisvo veikimo ribas. Individai gali rinktis, kokius vaidmenis prisiimti. Kai kada išaiškėja, kad žmogus negali toliau atlikti ankstesnio socialinio vaidmens, tuomet jo elgesyje atsiranda permąnų. Be to, socialiniai vaidmenys nuolat keičiasi interakcijos procese.

Taigi Mido požiūriu, interakcijos procesas yra dvilypis: vyksta ne tik žmonių (tiesioginė komunikacija), bet žmonių ir socialinės aplinkos sąveika. Patys žmonės aktyviai kuria socialinę aplinką ir patiria jos įta-

ką. Individas ir visuomenė nagrinėjami nenutrūkstamoje vienovėje: individas gali tapti žmogumi tik socialinėje aplinkoje. Žmonės gyvena simbolių pasaulyje, kurie suteikia gyvenimui reikšmę ir reikšmingumą, sukuria pagrindą žmonių socialinei tarpusavio sąveikai.

Interakcionizmo idėją išplėtojo Herbertas Blumeris (H. Blumer) – Mido mokinys. Savo knygoje „Simbolinis interakcionizmas: perspektyvos ir metodai (1969) Blumeris glaustai suformulavo tris pagrindines šios paradigmos prielaidas:

1. Labiau tikėtina, kad žmonės veikia remdamiesi reikšmėmis, kurias jie suteikia daiktams ir įvykiams, nei tiesiog reaguodami į išorinius ir vidinius simbolius. Tai reiškia, kad simbolinis interakcionizmas atmeta ir visuomeninį, ir biologinį determinizmą.
2. Reikšmės nėra iš anksto tiek fiksuotos, suformuluotos, kiek jos susikuria, modifikuojasi, vystosi ir keičiasi individų sąveikos situacijose. Interakcijos dalyviai nėra automatiškai vien nustatytų normų vykdytojai arba susiformavusių vaidmenų atlikėjai.
3. Reikšmės yra interakcijų kontekstuose padarytų interakcijų rezultatas. Priimdami kito vaidmenį, sąveikos proceso dalyviai interpretuoja kitų reikšmes ir ketinimus. Vadinasi, veiksmą nulemiančios reikšmės kyla iš konteksto sudėtingų interpretacinių procedūrų sekoje.

Šios prielaidos yra pagrindinių bruožų, kuriais žmonių būtis skiriasi nuo gyvūnų egzistavimo, apibendrinimų padarinys. Lygindami šias dvi sritis, interakcionistas iškelia kalbos, kaip veiksnio, esminį vaidmenį žmonių sąveikos skirtingumui pažymėti. Jie pabrėžia simbolinę kalbos prigimtį, jos galią sukelti bet kurių individų tas pačias reakcijas į jų kalbines konstrukcijas bendravimo procese. Vis dėlto bet kuris kalbinis simbolis (žodis) tuo pačiu metu yra atskira reikšmė, kylanti iš privačių sąveikų ir turinti sutartinę prigimtį. Reikšmė suprantama kaip žmonių pastangų padarinys, atsiradęs jų tarpusavio kooperacijoje siekiant praktinių rezultatų. Kalbos raidos procesą Midas aprašo kaip intymų procesą, prilygintą dviejų įsimylėjėlių savos kalbos kūrimui kasdieniame bendravime. Toks pat subtilus yra ir reikšmių kūrimo nuolatinėje sąveikoje vidinis procesas, sudarantis socialinio pasaulio atsiradimų ir raidų pagrindinį kelią. Mes kuriame mūsų pasaulį paženklindami jį, suteikdami jam prasmę: nors medžio gabalas – visada tik medžio gabalas, bet mūsų veikloje jis tampa kovos įnagiu, kėde, stalu, šautuvo buože ir t. t. Kitaip tariant, paženklindami medžio gabalą, kartu jam suteikiame

vaidmenį, kurį jis atliks mūsų sąveikoje: pavyzdžiui, už jo galima valgyti, dirbti, kalbėtis. Mes plečiame ir keičiame reikšmes, o su jomis pasikeičia mūsų pasaulis.

Blumerio požiūriu, interakcionizmo paradigma smarkiai skiriasi nuo socialinio veiksmo paradigmos, kuri žmogaus elgesį vaizduoja kaip atsaką į išorines socialines paskatas. Jis, kritikuodamas tuos, kurie nagrinėja veiksmą kaip numatomą atsaką į išorines paskatas, pripažįsta, kad veiksmas iki tam tikro laipsnio yra sustruktūrintas: „daugelyje situacijų, kuriose žmonės bendrauja tiesiogiai, jie iš anksto tvirtai žino, kaip reikia jiems elgtis, kaip turi elgtis kiti“. Šis žinojimas apima tik bendras elgesio kryptis, kurių viduje išlieka pakankamai daug erdvės manevrui, deryboms ir pan. Blumeris pripažįsta socialinių institutų egzistavimą ir tvirtina, kad jie apriboja žmogaus elgesį. Vis dėlto net ir labai griežtų taisyklių veikimo situacijoje, jo požiūriu, žmogui lieka reikšminga galimybė rodyti iniciatyvą.

Taigi interakcionizmas atsiriboja nuo išorinių paskatų, tarsi jų poveikiai būtų labai menki. Dėl to interakcionistai dažnai kritikuojami, nes žmogaus elgesį nagrinėja kaip vykstantį vakuume. Dažniausiai jie sutelkia dėmesį į mažos apimties interakciją, nesigilindami į jos istorinį arba socialinį kontekstą. Bet ir šie veiksniai, be abejo, daro įtaką konkrečiai interakcinei situacijai. Vis dėlto interakcionistai visai pabrėžia žmogaus veiksmų laisvę ir menkai nagrinėja ją ribojančius veiksnius. Kaip teigia kai kurie kritikai, toks požiūris susiformavo todėl, kad interakcionistai per mažai atsižvelgia į visuomenės socialinės struktūros poveikį. Tai reiškia, kad simbolinio interakcionizmo paradigmos šalininkai argumentuotai nepaaiškina, kodėl kyla norminis elgesys, o visuomenės nariai dažniausiai laikosi socialinių normų. To ir nesiekama, nes visuomenės teorijos rengimą jie laiko beprasmišku darbu.

Interakcionizmas svarbiausią reikšmę teikia individų ir grupių sąveikos procesams, kuriuose susidaro ir keičiasi sąlygiškai pastovios struktūros ir institucijos. Todėl sociologinių tyrimų rūšimi pripažįstamas tik tarpasmenybinių ir tarpgrupinių sąveikų formų ir būdų tyrimas. Teorijos lygmeniu interakcionistai gilinasi į instrumentinius aprašomuosius apibendrinimus, į tyrimo metodų bei instrumentarijos tobulinimą. Vis dėlto interakcionizmas yra gana darni sociologijos, kaip mokslo, sistema.

2.4.5. Fenomenologijos teorija

Fenomenologinė sociologija – šiuolaikinė teorinė metodologinė sociologijos kryptis, kurioje siekiama išsiaiškinti, kaip žmonės supranta ir interpretuoja faktus ir reiškinius, atsirandančius socialinės sąveikos metu, taip pat subjektyvios sociokultūrinės pasaulio interpretacijos procese. Šios paradigmos atstovai daugiausia dėmesio skiria žmogaus sąmonės vidiniam darbui – būdams, kuriais žmonės klasifikuoja ir įprasmina juos supantį pasaulį. Į žmogaus ir visuomenės tyrimo sritį jie neįtraukia socialinių veikslių nagrinėjimo, todėl fenomenologija nesukuria žmogiškojo elgesio priežastingų paaiškinimų. Fenomenologai labiau siekia suprasti reiškinių reikšmę, nei paaiškinti jų atsiradimų mechanizmą.

Fenomenologinės sociologijos pagrindą sudaro fenomenologija – viena svarbiausių XX a. filosofijos krypčių, tirianti sąmonę, kaip intuityvų esmių stebėjimą. Jos pradininkas apie 1900 m. buvo Edmundas Husserlis (E. Husserl). Pradinis fenomenologijos taškas yra reiškinys: tai, kas yra matoma, kas pasireiškia. Fenomeno – to, kas pasireiškia – sąvoka negali atskleisti. Net ir naudodamiesi kategorijų sistema negalime visiškai pažinti fenomenų, nes tokiu atveju nagrinėjame juos tos sistemos požiūriu. Husserlis norėjo perprasti mūsų pirminį sąmoningą daikto suvokimą dar iki pradendant priskirti jam prasmę arba jį interpretuoti. Jo tyrinėjimų sritis buvo ikisąvokinis supratimo lygmuo, pradiniai ir tiesioginiai sąmonės duomenys, kol jų dar nepaveikė ankstesnis mūsų žinojimas ir prietarai. Todėl Husserlio raginimas grįžti „atgal prie pačių daiktų“ reiškia grįžimą prie pradinių, tiesioginių sąmonės duomenų. Jis įrodinėjo, kad moksliniai aprašymai iš tiesų yra abstrakcijos, perkoštos per mokslinę metodologiją – jie nėra pirmapradžio sąmoningo suvokimo medžiaga. Dėl to, jei norime suprasti pirmapradžę sąmonės patirtį, turime atlikti fenomenologinę redukciją, t. y. pašalinti arba „paimti į skliaustus“ kultūrinės prielaidas ir spėjimus, kurių viena iš dalių yra tradicinis mokslas, ir grįžti prie tiesioginių, arba pirminių, suvokimų.

Alfredas Šiucas (A. Schutz) pirmasis pritaikė fenomenologijos metodą sociologijoje. Jis pabandė pragmatizmo filosofiją ir simbolinį interakcionizmą sujungti su savo mokytojo Husserlio fenomenologijos supratimu, 1972 metais parašydamas knygą „Socialinio pasaulio fenomenologija“.

Šiuo požiūriu, naudodami fenomenologinę redukciją, prieiname prie „patirties srauto“, kuris yra fenomeno – įsisąmoninimų objekto – pasireiškimų per mūsų jutiminį suvokimą pagrindinis būdas. Penkiaais pojūčiais grindžiamas objekto suvokimas gali mums pasakyti tik tai, kad objektas yra, nustatyti jo spalvą, garsą, pavidalą ir t. t. Jis mums yra niekas, kuris tik egzistuoja šalia mūsų. Tik „paženklindami“ objektą, įvardydami jį, suteikdami jam reikšmę, su juo susisaistome tam tikru santykiu, t. y. jis tampa mūsų kokių nors bruožų ir požymių išraiška, išsirašančia į mūsų sąmonės kuriamą pasaulį. Toks perėjimas iš jutiminės patirties (bereikšmių objektų) prie jo logiško sutvarkymo ir apibrėžimo (objektų paženklavimo) iš pradžių įvyksta atskiro individo sąmonėje, o vėliau ir individų sąveikoje, ir tai yra pagrindinė fenomenologinės sociologijos ašis.

Kiti teoriniai požiūriai žmogaus veiksmą (veiklą) pirmiausia nagrinėja kaip jo santykį su išoriniais objektais ir kitais žmonėmis, o fenomenologinė sociologija veiksmą laiko sąmonės poveikiu jutiminei patirčiai, siekiant gauti žinių. Tai vidinis individualaus ir kolektyvinio įsisąmoninimo kelias. Vis dėlto veiklos „pernešimas“ į mūsų sąmonę apsunkina visuomenės teorijos rengimą, kita vertus, leidžia parengti asmenybės ir individualaus elgesio teoriją.

Pagrindinis Šiuco nuopelnas tas, kad jis paaiškino būdą, kuriuo žmonės klasifikuoja ir suteikia reikšmes juos supančiam pasauliui. Šį būdą jis pavadino „tipizacija“, kurio esmė yra vienuose patirties klasių kūrimas. Fenomenologų požiūriu individai susiję su juos supančiu pasauliu, pažįsta jį tik dėl savo pagrindinių pojūčių (regėjimo, lytėjimo, girdėjimo, skonio ir uoslės). Vis dėlto pojūčių nepakanka pasauliui įprasminti. Tiesiogiai suvokdami pojūčius žmonės susiduria su gausybe nesutvarkytų išpūdžių, spalvų, garsų, kvapų ir pojūčių. Siekdami suvokti savo santykius su juos supančiu daiktų pasauliu, žmonės pamažu organizavo jį į reiškinis, o vėliau savo jutiminę patirtį skirstė į grupes pagal jų bendrus požymius.

Pavyzdžiui, aš pastebiu, kad tam tikri mano suvokti objektai turi panašių bruožų, sakykime, keičia savo buvimo vietą, palikdami kitus objektus sąlygiškoje rimtyje. Tai suteikia man galimybę judančius objektus apibendrinti viena labai abstrakčia kategorija – „gyvieji“. Taip iš pradžių išryškėja gyvų ir negyvų objektų skirtumai. Vėliau tarp gyvų objektų pastebiu ir tokius objektus, kurie taria sąryšingus garsus, panašius į manusius. Tuomet iš kategorijos „gyvieji“ išskiriu kategoriją „ki-

ti žmonės“. Tęsdamas šį procesą, išskiriu vyrus ir moteris, suaugusiuosius ir vaikus ir t. t., kol pasiekiu kategoriją „atskiras kitas“. Visos šios bei kitos kategorijos yra tipizacijos pavyzdžiai, susiję ne su atskiru individu, o su bendruomene, nes ji suvokia juos ir perduoda vaikams mokantis kalbos, pokalbiuose su kitais žmonėmis, skaitant knygas. Tipizacijos būdu sukuriame tai, ką Šiucas vadino „reikšmingu kontekstu“ – visumą kriterijų, kuriais jutiminę patirtį organizuojame į reikšmingą pasaulį. Taikydami tuos kriterijus, „perdirbame“ suvokiamus objektus, juos sukultūriname. Tipizacijos būdu „reikšmingas kontekstas“ organizuojasi iš naujo į žinių atsargą, kurią Šiucas pavadino „sveiko proto žiniomis“. Tai ne žinios apie pasaulį, o naujas pasaulis, kurį sukūrė mūsų sąmonė. Naujasis pasaulis turi tam tikrą santykį su išoriniu pasauliu, bet kartu ir esmingai nuo jo skiriasi. Tai reiškia, kad naudodami tipizaciją žmonės gali tarpusavyje bendrauti, būdami tikri, kad pasaulį jie mato tokį patį. Laipsniškai bendruomenės nariai sukaupia sveiko proto žinių, kurios pasklinda bendruomenėje ir tai leidžia jiems gyventi ir bendrauti. Todėl, Šiuco požiūriu, „sveiko proto žinių“ sukaupimas ir pasklidimas yra ypač svarbus tvarkant kasdieninio gyvenimo praktinius reikalus ir sudaro socialinio pasaulio pagrindą.

„Pasaulio sukūrimo“ procesas yra nuolatinis ir nenutrūkstamas. Kiekvieną kartą organizuojame jį „čia ir dabar“ atskiros situacijos ir projekto pagrindu. Socialinio pasaulio pagrindas – individualaus „pasaulio sukūrimas“. Šiucas aprašė perėjimą nuo asmenybės prie visuomenės. Jo požiūriu, tam tikrame raidos etape „individualių žinių“ atsargos turi būti paskleistos kitiems žmonėms. Skirtingų pasaulių derinimas vyksta „sveiko proto supratimo“ pagrindu, sukuriant tai, ką Šiucas, kaip ir Husserlis, vadino „gyvuoju pasauliu“. Mūsų socialinėje sąveikoje jį kuriame ir keičiame bei perduodame kitai kartai per socializacijos procesą. Tai vyksta taip, lyg būtume „slaptai sutarę“ sukurti sutvarkytą pasaulį už jutiminės patirties ir mūsų individualybių ribų, patys to neįtardami.

Su „gyvojo pasaulio“ sąvoka Šiucas glaudžiai siejo socialinio mokslo tikslų ir uždavinių supratimą. Sociologai nagrinėja sritį, kuri sukurta tipizacijos būdu už „atskirų patirties srautų“ ribas, ir ateina į ją su nuosavu „supratimų projektu“, siekdami sukurti racionalų jos aprašą. Dėl to sociologai dirba su „antrosios eilės tipizacija“, t. y. su „mūsų bendros tipizacijos“ tipizacija. Antrosios eilės tipizacijos paskirtis – sutvarkyti socialinį pasaulį taip, kad žmonių elgesį galima būtų numatyti

arba apibrėžti kaip „nenormalų“, jeigu jis nukrypsta nuo „sveiko proto supratimo“.

Fenomenologinė sociologija, panašiai kaip ir simbolinis interakcionizmas, nesukūrė savitos visuomenės sampratos, nors tai mėgino daryti P. Bergeris ir T. Luhmanas bendrame darbe apie socialinį tikrovės konstravimą. Fenomenologinė sociologija kruopščiai nagrinėja tarpasmenybines sąveikas, o sociumo egzistavimą suveda į „bendrujų žinių at-sargą“.

2.4.6. Etnometodologijos teorija

Etnometodologija – tai mokslas apie metodus, kuriais žmonės sukuria socialinę tvarką ir atkuria socialinį pasaulį. Šį terminą pirmasis sukūrė Haroldas Garfinkelis (H. Garfinkel), 1967 metais paskelbęs savo darbą „Etnometodologiniai tyrinėjimai“. Etnometodologijos idėjų intelektualiniai šaltiniai yra A. Šiuco fenomenologinė sociologija ir Liudvigo Vitgenšteino (L. Wittgenstein) lingvistinė filosofija. Todėl išskiriamos dvi etnometodologijos srovės – „situacinė“ ir „lingvistinė“.

Dažniausiai etnometodologija apibūdinama kaip fenomenologinės sociologijos atmaina, nes jas suartina socialinio gyvenimo sutvarkymo būdų nagrinėjimas. Vis dėlto jos iš esmės skiriasi: Šiuco fenomenologinė sociologija socialinę tvarką supranta kaip kolektyvių „bendrujų žinių“ rezultatą, o etnometodologija ją traktuoja kaip turinčią vidinio nestabilumo, kuris kiekvieną kartą leidžia sukurti „kažką“ nauja. Kiekviena ilgai trunkanti socialinė sąveika yra to „kažko“ kūrimas, todėl tyrinėtojams keliamas uždavinys išaiškinti priemones ir būdus, kuriais tai pasiekama.

Etnometodologijoje reikšmės – vertybės, normos, tikėjimai ir t. t. – yra kintantys veikiančio asmens aplinkos situacijų elementai. Reikšmės atsiranda, keičiasi ir išnyksta, turi savo vidinę struktūrą. Todėl pirmąją svarbia etnometodologijos idėja tapo teiginys apie „reikšmių imanentinį indeksuotumą“, t. y. reikšmės turi iš prigimties vidinius ženklus, kurie išryškėja per atitinkamą trejopą reikšmių ryšį: reikšmės prasmė priklauso nuo konteksto, kuriame reikšmė yra, nuo reikšmę supančių kitų reikšmių ir nuo situacijos, kurioje reikšmė naudojama. Tai reiškia, kad nė vienos reikšmės negalime nagrinėti kaip „savaiame suprantamos“.

Kita svarbi etnometodologijos idėja yra „refleksyvumas“, kuris susijęs su veiksmu ir situacija. Etnometodologija teigia, kad aprašdami situaciją, t. y. nustatydami reikšmių ryšius, atitinkančius jų prasmę, tuo pačiu metu ją sukuriame, nes bet koks aprašymas siekia didesnio racionalumo ir tvarkos, nei turi pati tikrovė; be to, duodame kitiems aiškius paliepiamus, kaip reikia suvokti ir vertinti situaciją. „Refleksyvumo“ terminas reiškia visumą pastangų, kurias naudojame „indeksuotumui“ (ženklinimui) tikslinti, taisyti ir socialiniam stabilumui įvesti. Abi šias idėjas pagrindė Garfinkelis, priešęs prie išvados, kad „socialinės tvarkos išpūdžių palaikymas yra niekadosis nenutrūkstanti veikla“. Tokią veiklą sunku galutinai apibrėžti ir paaiškinti, lygiai taip pat sunku nuolatos sekėti kvėpavimą arba ėjimą. Šiuos veiksmus atliekame nesąmoningai, nesušiūšę. Socialinis gyvenimas atrodo kaip sutvarkytas tik todėl, kad visuomenės nariai yra aktyviai užsiėmę prasmės socialiniam gyvenimui suteikimu. D. Zimmermanas sako, kad labiausiai etnometodologai siekia paaiškinti, „kaip visuomenės nariai susidoroja su pasaulio, kuriame jie gyvena, tvarkos matymo, aprašymo ir paaiškinimo uždaviniais“. Todėl ypač daug dėmesio jie skiria visuomenės narių naudojamų techninių būdų, sprendžiant šį uždavinį, tyrimams.

Garfinkelis remiasi prielaida, kad kasdieniame gyvenime visuomenės nariai taiko vadinamąjį „dokumentinį metodą“ įprasmindami socialinį pasaulį, suteikdami jam sutvarkytą pavidalą. Šio metodo esmę sudaro tam tikrų žymių pasirinkimas iš neribotos skiriamų žymių gausos, esančios bet kurioje situacijoje arba kontekste, jų apibūdinimas ypatingu būdu ir nagrinėjamas kaip vieno arba kito visuomeninio pavyzdžio buvimo liudijimas. Dar kitaip „dokumentinis metodas“ suprantamas kaip būdas pateikti pavyzdžio dalis (būdingus reiškinio arba daikto požymius) lyg „dokumentą“, kuris suponuoja pavyzdžio egzistavimą.

Garfinkelis tvirtina, kad kasdieniame gyvenime žmonės pavyzdžio dalis nuolatos gretina su situacija, kai reikia įsivaizduoti ją kaip visumą arba kai reikia sutvarkyti socialinę tikrovę. Savo metodo teisėtumą Garfinkelis įrodė atlikęs keletą įdomių bandymų. Pavyzdžiui, universiteto psichiatrijos specialybės studentai buvo pakviesti dalyvauti išbandant naują psichoterapijos formą, kuri buvo tariama, bet apie tai studentai nežinojo. Eksperimentui buvo keliamos šios sąlygos: studentai turėjo trumpai drūtai papasakoti savo asmeninę problemą, kuriai spręsti norėtų gauti patarimą, o vėliau galėjo užduoti keletą klausimų psichoterapeutui; specialistas ir eksperimento dalyviai negalėjo vieni kitų matyti. Jie buvo

skirtinguose kambariuose ir bendravo per pasikalbėjimų įrenginį. Į studentų klausimus psichoterapeutas galėjo atsakyti „taip“ arba „ne“. Studentai nežinojo, kad žmogus, atsakantis į klausimus, nėra psichoterapeutas, ir jo atsakymai „taip“ arba „ne“ buvo nulemti iš anksto, pagal atsitiktinių skaičių lentelę. Nepaisant to, studentai liko patenkinti „psichoterapeuto“ atsakymais, pripažindami juos naudingais ir prasmingais.

Apibendrinamas eksperimento rezultatus, Garfinkelis priėjo prie išvados, kad studentai priskyrė prasmę atsakymams, kurie patys buvo beprasmiški. Kai atsakymai į klausimus atrodė prieštarinčiai arba keistai, studentai pateisindavo susiklosčiusią situaciją, manydami, kad „psichoterapeutas“ nėra išsamiai informuotas apie visus jų atvejo faktus. Taigi studentai konstatavo tvarką dokumentiniu metodu. Tai leidžia Garfinkeliiui teigti, kad panašūs eksperimentai atskleidžia, koku būdu žmonės savo kasdieniame gyvenime nuolatos konstruoja ir tvarko socialinį pasaulį.

Šį eksperimentą galime panaudoti pagrindinei etnometodologijos idėjai – „indeksacijai“ iliustruoti. Pagal „indeksacijos“ idėją kiekvieno daikto arba elgesio prasmė kyla iš jo konteksto, ji yra „indeksuojama“ konkrečioje situacijoje. Dėl to kiekviena visuomenės narių interpretacija arba paaiškinimas jų kasdieniame gyvenime visada atliekamas su nuoroda į konkrečias sąlygas arba situacijas. Tariamą psichoterapeuto atsakymus studentai įprasmino, remdamiesi konkrečia situacija: jie buvo įsitikinę, kad universitete susidūrė su tikruoju psichoterapeutu. Jeigu tuos pačius atsakymus į tuos pačius klausimus jie būtų gavę kitoje situacijoje, pavyzdžiui, kavinėje, ir psichoterapeuto vaidmenį būtų atlikęs jų kolega, tai rezultatai būtų interpretuojami visiškai kitaip. Todėl Garfinkelis daro išvadą, kad kiekvieno veiksmo prasmę galima nagrinėti tik tam tikrame kontekste.

Zimmermanas išnagrinėjo dokumentinio metodo veikimą vienų arba kitų taisyklių praktinio taikymo srityje. Savo tyrimui jis pasirinko valdininkų veiklą, kuri apibūdinama kaip griežtas veikimas pagal formalias taisykles. Zimmermano tyrimas atskleidė kitokią situaciją. Paaiškėjo, kad valdininkų veikla ne visada atitinka nustatytas taisykles, bet tai pateisinama remiantis kitomis taisyklėmis. Šį paradoksą, kai taisyklių pažeidimas pateisinamas taisyklėmis, sociologas iliustravo valdininkų elgesio amerikiečių biure, teikusio gyventojams pagalbą, pavyzdžiu. Besikreipiančius pagalbos klientus administratorius nukreipdavo pas konsultantus. Priėmimo procedūrą reglamentavo paprasta taisyklė: kiekvie-

nas konsultantas priima per dieną vienodą klientų skaičių. Pasitaikydavo atvejų, kai ši taisyklė būdavo pažeidžiama: jei konkretus konsultantas nagrinėdavo rimtą atvejį ir interviu užtrukdavo ilgiau nei įprastai, administratorius eilinius klientus siųsdavo pas kitus konsultantus. Tokį priėmimo reglamento pažeidimą administratorius pateisindavo arba paaiškindavo remdamasis taisykle, pagal kurią būtina kaip galima greičiau aptarnauti klientą. Vadinasi, administratorius, suprasdamas savo veiklą kaip taisyklių laikymosi priežiūrą, sukūrė tvarkos iliuziją. Vertindamas savo stebėjimus, Zimmermanas priėjo išvadą: taisyklių naudojimas leidžia valdininkams sukurti iliuziją, kad socialinė padėtis yra sutvarkyta, nors iš tikrųjų taisyklės užtikrina tik tvarkos prasmę ir regimybę. Jo nuomone, gauti stebėjimo rezultatai patvirtina dokumentinio metodo reikšmingumą ir iliustruoja procedūrų, naudojamų visuomenės narių tvarkos regimybei konstruoti, paslankumą.

Etnometodologai kritiškai vertina įprastą sociologijos požiūrį, pagal kurį socialinis pasaulis suprantamas kaip objektyvi duotybė, egzistuojanti nepriklausomai nuo žmonių interpretacijų. Jie tvirtina, kad socialinį pasaulį sudaro tik pačių žmonių tvarkos konstrukcijos ir interpretacijos. Vienokio arba kitokio aktyvumo žmonės suteikia socialiniam pasauliui tvarkos regimybę.

Praktiškai etnometodologai nesiremia priežastimis, dėl kurių žmonės elgiasi būtent taip, o ne kitaip. Jie nenagrinėja žmonių elgesio realiai egzistuojančių socialinių institutų kontekste, nors tikėtina, kad jie daro įtaką vieniems arba kitiems žmonių veiksams. Nepaisant to, etnometodologijos paradigma yra svarbi ir kelia labai įdomių klausimų.

2.5. Bendruomenės ir visuomenės santykis

Teisės sociologijoje vartojamos „bendruomenės“ ir „visuomenės“ sąvokos, nes jomis apibūdiname kokybiškai skirtingą socialinių ryšių būklę. Tarp bendruomenės ir visuomenės yra gana gili skirtis: a) masto požiūriu: visuomenė apima bendruomenes kaip sutelktus visuomenės

vienetus; b) viešųjų ryšių glaustumo požiūriu: bendruomenės nariai tarpusavyje susiję labiau draugystės ryšiais⁶¹, t. y. jų ryšiai grindžiami bendrojo gėrio, teisingumo ir dorybės samprata, o visuomenės narių viešieji ryšiai nėra labai glausti ir nesiremia tokia samprata. Greta šių sąvokų labai dažnai vartojamas žodis „socialinis“, kuris iš lotynų kalbos verčiamas kaip visuomenės, visuomeninis⁶², nors iš tikrųjų turėtų būti suprantamas kaip bendruomeninis. Tai sukelia painiavą skirtingų autorių samprotavimuose.

Teisės sociologijai rūpi bendruomenės idėja, nes teisės kilmės ir raidos pagrindas yra socialinis. Bendruomenė nulemia ne tik empirinius sociologų interesus, bet ir perspektyvą, metodologiją, kuri sudaro sąlygas religijos, autoriteto, įstatymo, kalbos, asmenybės tyrimams atlikti ir atveria naują erdvę nagrinėti šimtmečio senumo organizacijos ir dezorganizacijos problemą. Žymus JAV sociologas Robertas A. Nisbetas rašo, kad sociologija labiau nei kitos amžiaus disciplinos teikė pirmenybę socialumo sąvokai, ir pabrėžia, kad „socialumo“ referentas beveik visuomet buvo bendruomeniškumas⁶³.

Gilėjanti visuomenės narių susvetimėjimo tendencija kelia vis daugiau rūpesčių. Vakarų civilizacijos visuomenės deda daug dvasinių ir materialinių pastangų, įskaitant ir teises, šiai tendencijai švelninti ir skatinti bendruomenišką visuomenės kūrimąsi. Todėl reikia susipažinti su bendruomenės ir visuomenės skirties bruožais.

2 lentelė

BENDRUOMENĖS POŽYMIAI	VISUOMENĖS POŽYMIAI
1. Prigimtines kilmės socialinės grupės, besiremiančios bendrais požiūriais ir tikslais, vienybe (solidarumu).	1. Dirbtinės kilmės žmonių susivienijimai, besiremiantys savanoriškumu ir racionaliū savanaudiškumu (tai praktiškas būdas pasiekti savo tikslą).
2. Natūralus darbo pasidalijimas ir specializacija (dažniausiai pagal lytį ir amžių).	2. Gilėjantis darbo pasidalijimas ir specializacija (remiasi profesine kvalifikacija, išsilavinimu, patirtimi).

⁶¹ Plačiau žr.: Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beiškant // Kultūros barai. 2003. Nr. 2; 3; 5; 6.

⁶² Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985. P. 456.

⁶³ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 101.

BENDRUOMENĖS POŽYMAI	VISUOMENĖS POŽYMAI
3. Ypatingos padėties skyrimas asmeniui taip, kad darbas susilieja su likusiu socialiniu gyvenimu.	3. Asmens padėties visuomenėje priklausymas nuo visuomeninio statuso ir atliekamų socialinių funkcijų. Darbo ir socialinio gyvenimo atskirumas.
4. Visiškas atsidavimas bendruomenei: 4.1. Giminystės (kraujo arba suaugimo) santykiais besiremianti tarpusavio priklausomybė. 4.2. Neformalus tarpusavio sąveikų reguliavimas (pagal nerašytus papročius, religijos ir moralės normas). 4.3. Tarpasmenybiniai santykiai – tiesioginiai, o ne pagal statusą arba pareigas.	4. Didėjantis visuomenės susvetimėjimas ir tarpusavyje: 4.1. Savanoriškais išpareigojimais besiremianti tarpusavio priklausomybė. 4.2. Tarpusavio sąveikų formalus reguliavimas (pagal rašytines teisės dokumentus). 4.3. Tarpasmenybiniai santykiai yra netiesioginiai, nes atliekami socialiniai vaidmenys.
5. Valdymo paprastumas (valdžia gaunama paveldėjimo arba seniūnų rinkimo būdais).	5. Sudėtingos valdymo ir socialinės kontrolės sistemos: 5.1. Specialių valdymo institucijų išskyrimas (politinio, ūkinio, teritorinio, savivaldos). 5.2. Valdymo ir socialinės kontrolės sekularizacija. 5.3. Daugybės socialinių institutų išskyrimas (socialinės kontrolės, nelygybės, saugumo, gamybos, gėrybių paskirstymo, bendravimo ir kt.)

Glaustai atskleisime bendruomenės esmę. Nuo XVIII amžiaus pabaigos, kai painiai susiklosčius istorinėms jėgoms kilo grėsmė tradicinių bendruomenių egzistavimui, kai prasidėjo akivaizdus jų irimas, imta plačiau kalbėti apie grėsmę tautos tęstinumui ir nagrinėti bendruomeniškumo reiškinį⁶⁴. Tai vertė daryti vykstančios radikalios socialinio gyvenimo permainos, kurias nulėmė pramonės augimas, miestų plėtimasis ir biurokratijos išsigalėjimas. Šie veiksniai „pasikėsino“ į bendruomenes, kurios, pavyzdžiui, vokiečių požiūriu, puoselėjo tautos dvasią (*Volks-*

⁶⁴ Plačiau žr.: Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999.

geist) ir sudarė tautos pagrindą. Todėl neatsitiktinai F. Tonesas išnagrino bendruomenės raidą ir išskyrė du idealius visuomenės tipus (dvi specifines socialinės organizacijos formas):

- **bendruomenę** (*Gemeinschaft*), arba tradicinę (klasikinę) bendruomenę. Bendruomenė yra pirminė socialinės organizacijos forma, atsiradusi giminytės ryšių pagrindu ir apibūdinama tiesioginių santykių tipu;
- **visuomenę** (*Gesellschaft*), arba šiuolaikinę sudėtingai struktūrizuotą bendriją. Visuomenė yra šiuolaikinė socialinės organizacijos forma, apibūdinama sudėtingėjančių ryšių sistema, vedančia į žmonių tarpusavio santykių formalizaciją ir depersonifikaciją (nužmoginimą).

Natūralios evoliucijos būdu pradžioje susikūrė kaimo bendruomenės, jų pagrindu – kaimiškos prigimties miesteliai. Bendruomeniškumo raida nesustojo. Moderniojo miesto atsiradimo XI pabaigoje ir XII a. procese Europoje susiformavo miesto bendruomenės, kurios perėmė svarbiausius klasikinės bendruomenės bruožus. Moderniojo miesto atsiradimą nulėmė kelių tipų veiksniai: ekonominiai, socialiniai, politiniai, religiniai ir teisiniai⁶⁵. H. J. Bermanas pabrėžia ne tik ekonominių ir socialinių veiksnių svarbą, bet ir religinių bei teisinių veiksnių įtaką. Pastarieji veiksniai tiesiogiai susiję su bendruomeniškumo įtvirtinimu ir turi reikšmės šiuolaikinių bendruomenių savikūros supratimui.

XI ir XII a. naujieji miestai ir miesteliai buvo religiniai junginiai ta prasme, kad kiekvieną iš jų vienijo religinės vertybės ir ritualai, įskaitant religines priesaikas. Daugelis miestų buvo bendruomenės, grindžiamos priesaika. Pabrėždamas religinį miestų ir miestelių pobūdį, Bermanas tvirtina, kad jie nebuvo bažnytiniai junginiai. Jie buvo visiškai atskirti nuo bažnyčios ir šia prasme laikytini pirmosiomis Europos pasaulietinėmis valstybėmis. Nepaisant to, savo dvasia ir pobūdžiu jie daug ką perėmė iš bažnyčios. Kita vertus, naujieji Europos miestai ir miesteliai buvo ir teisiniai junginiai ta prasme, kad kiekvieno miesto vieningumą palaikė bendra miesto teisinė sąmonė ir savitos miesto teisinės institucijos⁶⁶.

⁶⁵ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 473.

⁶⁶ Ten pat. P. 477.

Ar galima teigti, kad klasikinė bendruomenė pranyko miesto bendruomenės gelmėje? Žinoma ne, nors lygindami abu bendruomenių tipus, rasime nemažai svarbių skirtumų, pavyzdžiui, miesto bendruomenės dirbtinė kilmė ir atvirumas, ryškėjantis jos narių darbo pasidalijimo ir specializacijos pobūdis, atsirandanti tarpusavio sąveikų teisinio reguliavimo sistema, valdymo ir socialinės kontrolės institucijos. Miesto bendruomenės narius jungia jau ne tiek giminystės ryšiai, kiek jų socialinė bendrystė, kurios esminis požymis yra žmonių išsąmoninta socialinė tapatybė, bendras saugumas (interesų ir teisių gynimas). Vis dėlto klasikinės bendruomenės dvasia – moralinė (ir religinė) vienovė, kultūros vertybių ir socialinių normų vienovė, kuriomis remiasi bendravimas ir bendradarbiavimas – ne tik išliko, bet ir tapo modernios bendruomenės šerdimi.

Nepaisant visos didžiųjų religinių bendruomenių didybės ir galios, pradedant vėlyvaisiais viduramžiais jų savaiminis vientisumas nuolat silpnėjo veikiant įvairiems veiksniams. Svarbesni iš jų buvo politiniai ir kultūriniai. XVI–XVII a. religiniai karai draskė visuomenę ir stipriai pakenkė krikščionybės autoritetui. Suabejota bažnyčios galia ugdyti krikščioniškos bendruomenės narių sugyvenimą ir santaiką. Buvo pasiekti įvairūs visuomenės narių santaikos susitarimai. Iš pradžių tai buvo *cujus regio, ejus religio* (lot. koks karalius, tokia ir religija), Vėliau išplito tolerancijos principas. Jungtinėse Valstijose Bažnyčia ir valstybė buvo oficialiai atskirtos, ir galiojo principas, kad jokia viena grupė negali primesti savo moralės visai visuomenei⁶⁷. Taip laisvniškai susikūrė individualizmo politinė filosofija ir politinis požiūris, kad taikų skirtingų bendruomenių sugyvenimą galima pasiekti tik tada, kai pilietinės (viešosios) valdžios funkcijos bus apribotos ir ji rūpinsis tik individų saugumu. Šiam procesui įtakos turėjo ir spaudos verslo plėtra, nes tautine kalba imta leisti knygas, kurių leidimo apimtis ir tempas nulėmė lotynų kalbos vartojimo reikšmės sunykimą⁶⁸. Taigi politiniai ir kultūriniai veiksniai lėmė, kad ankstesnė bendruomeniškumo samprata, glaudžiai susijusi su viešųjų dorybių ugdymu ir reikalavusi tam tikros substanciš-

⁶⁷ Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. Vilnius: Alma Littera, 2003. P. 394.

⁶⁸ Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999. P. 33.

kos gėrio sampratos, tapo neįmanoma, nes Europos visuomenės prarado jas sutelkiantį pagrindą⁶⁹.

Iš klasikinės bendruomenės (*Gemeinschaft*) sampratos išvesti bendruomeniškumo bruožai yra:

- socialinio darinio narių moralinė vienovė (pasitikėjimo sąlyga);
- socialinio darinio narių bendravimas, jo intymumas;
- socialinio darinio narių giminingumas (pagal kilmę, kraują, bendrystę);
- socialinio darinio narių bendradarbiavimas (siekimasis bendro tikslo, materialinių ir kultūros vertybių);
- socialinio darinio uždarumas.

Bendruomeniškumo bruožų visuma išreiškia socialinio darinio – bendruomenės etinę ir moralinę reikšmę. Šios reikšmės nereikia suabsoliutinti, nes tikrovėje būna visko: meilės ir neapykantos, savitarpio pagalbos ir priverstinio skolų gražinimo, nusikaltimų ir žalos atlyginimo. Klasikinės bendruomenės samprata yra idealus socialinės organizacijos formos modelis. Todėl analizuodami klasikinės bendruomenės sampratą, žiūrime į ją kaip į teorinį dalyką.

Išdėstyti klasikinės bendruomenės bruožus galima supaprastintai išreikšti dviem pagrindinėmis žmogaus bendruomeniškumo formomis: bendravimu (komunikacija) ir bendradarbiavimu (kooperacija). Jos artimai susijusios, nes bet kuriuo atveju bendradarbiavimas neįmanomas be bendravimo, kuris gali būti skirtingų plotmių, apimties, intensyvumo ir t. t. Dažnai bendravimą ir bendradarbiavimą susiejame su bendruomenės ir bendrijos sąvokomis. Jos gali sutapti, bet gali ir skirtis. Bendrija – tai kokio nors bendro tikslo siekiantis susivienijimas, draugija arba grupė, kurios narius gali sieti bendri interesai arba kitoks gėris, organizaciniai, teisiniai arba draugystės ryšiai.

Bendravimas yra žmonių tiesioginių santykių sritis, kai jie kreipiasi vieni į kitus, pripažįsta vieni kitų buvimą kartu, skatina vieni kitus save realizuoti, auklėja vieni kitus, sudaro vieni su kitais bendriją. Taigi susidariusio socialinio darinio požymis yra žmonių asmeninė sąsaja, kurios aukščiausia forma yra meilė⁷⁰. Kai pabrėžiame tokio socialinio darinio

⁶⁹ Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beieškant, arba kodėl liberali demokratija yra sunkiai suderinama su aristotelišku poliui? // Kultūros barai. 2003. Nr. 5. P. 15.

⁷⁰ Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. Vilnius: „Katalikų pasaulis“, 1992. P. 228.

narių tarpusavio pasitikėjimo, prisirišimo, atsidavimo jausmą, išskiriame jo etinę reikšmę, t. y. kalbame ne apie bet kokią bendriją, o apie bendruomenę.

Žmonės bendradarbiauja, siekdami bendro tikslo – kurdami ir realizuodami materialines gėrybes ir kultūros vertybes. Jos pasiekiamos tik veikiant drauge (bendrai ir sutartinai). Žmonėms dirbant kartu susiformuoja jų socialinė sąsaja. Ši sąsaja remiasi tarpusavio pasitikėjimu, kuris realizuojamas skirtingomis formomis: organizaciniais, teisiniais, draugystės santykiais. Žmonės bendradarbiauja susijungę į bendrijas, kurios gali pasiekti bendruomenės lygį. Kai kalbame apie bendruomenę, ypač klasikine prasme, turime galvoje žmonių socialinę sąsają, realizuojamą draugystės santykiais. Todėl ir dabar įmanomos bendrijos, kurios narius sieja ne tik formalūs organizaciniai ir teisiniai santykiai, bet ir draugystė.

Bendravimo ir bendradarbiavimo ryšys suponuoja bendruomenių raiškos ir diferencijavimosi galimybes. Pavyzdžiui, Aristotelis skyrė tris bendruomenės reiškimosi sritis, arba plotmes: pagrindą sudaranti šeima, įvairios bendradarbiavimo atmainos poreikiams patenkinti ir valstybė, kaip aukščiausia bendruomenės forma⁷¹. Šį skirstymą perėmė Tomas Akvinietis ir G. Hegelis. Valstybė turėtų įkūnyti bendruomeniškumo dvasią – būti kiekvieno piliečio namais, kuriuose jis jaustų fizinį ir emocinį saugumą. Bet ar ji pajėgi būti aukščiausia bendruomenės forma? Į šį klausimą nėra vienareikšmio atsakymo. Pavyzdžiui, A. MacIntyre'o pozicija yra kategoriška: modernioje didelio masto nacionalinėje valstybėje neįmanoma sukurti bendrojo gėrio struktūrų, nes tarp jos piliečių nėra tokių glaudžių socialinių ryšių, kokie būna tik tarp giminių ir vietos bendruomenėse⁷².

Formaliai žiūrint, valstybė yra visuomenės organizavimosi būdas. Todėl pageidautina, kad įsivyratų toks visuomenės organizavimosi būdas, kuris labiausiai atitiktų jos narių bendradarbiavimo dvasią ir skatintų bendruomeniškos visuomenės raidą. Valstybė egzistuoja skirtingais būdais. Ji gali aktyviai keisti žmonių sąmonėje vertybių vietas, jas išaukštinti arba pažeminti. Valstybė yra erdvė, kurioje moraliniai, religiniai arba estetiniai idealai gali varžytis tarpusavyje dėl pirmumo. Jie gali ir skatinti bendruomenių savikūrą, ir ją ardyti.

⁷¹ Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. Vilnius: „Katalikų pasaulis“, 1992. P. 229.

⁷² MacIntyre A. *Dependent Rational Animals*. London: Duckworth, 1999. P. 132.

Modernioje politinėje mintyje įsitvirtino individualizmo ir kolektyvizmo priešprieša, suponuojanti primityvų įsitikinimą, neva egzistuoja tik dvi alternatyvos: arba politinės institucijos pagrindžiamos racionaliū egoistinio individualizmo principu, kuris vienintelis gali apsaugoti individų laisves ir teises (liberalizmas), arba paaukojant kai kurių individų laisves ir teises bandoma sukurti „broliškais“ jausmais pagrįstą bendruomenę, kurios nariai dirbs bendram labui (socializmas)⁷³. Todėl neatsitiktinai šiuolaikinėje postmodernioje visuomenėje vyrauja principinė nuostata, kad tokia substanciška bendra aukščiausio gėrio samprata neegzistuoja. Pavyzdžiui, MacIntyre'o požiūriu, tokia primityvi priešprieša yra iš principo klaidingo mąstymo rezultatas⁷⁴.

Bendruomenės ir visuomenės santykio supratimui įtakos turi pačios visuomenės metodologinio apibūdinimo pozicija. XX a. susiformavo du principiniai tokio apibūdinimo modeliai: pirmasis teigia, kad visuomenė yra funkcinė visuma, o antrasis – ji yra suskilusi į dvi dalis. Pirmąjį modelį pasiūlė T. Parsonsas ir jo mokykla (JAV), antrąjį – marksizmo srovė (visos jį sudarančios mokyklos, kartais labai skirtingos, laikosi klasių kovos principo ir dialektikos, t. y. dualybės, skaldančios visuomenės vienybę).

Šiuolaikinėje postmodernioje perspektyvoje abu visuomenės skirstymo modeliai yra nepriimtini⁷⁵. Visuomenė nėra vientisa visuma, nes joje nuolat reiškiasi priešinimosi principas, tačiau ji nėra ir dualybė, nes priešinimosi principas neturi vienintelės plotmės, kurios atžvilgiu visuomenė turėtų suskilti į du nesutaikomus poliūs. Priešingai, priešinimosi principas išryškėja įvairiose plotmėse, nes šiuolaikinė visuomenė apibūdinama kaip sparčiai sudėtingėjančių socialinių ryšių sistema, kuri orientuoja žmones į tarpusavio santykių susvetimėjimą. Todėl ypač skaudžiai kyla žmogaus tapatumo, jo susitelkimo į savirealizacijos veiksmingų priemonių paieškas ir tų paieškų padarinių politiniam gyvenimui problemos. Garsus kanadiečių filosofas Charles Tayloras šias problemas įvardijo kaip tris šiuolaikinės visuomenės negalias: individu-

⁷³ Bielskis A. Yrantū Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beieškant, arba kodėl liberali demokratija yra sunkiai suderinama su aristotelišku poliū? // Kultūros barai. 2003. Nr. 6. P. 14.

⁷⁴ Plačiau žr.: MacIntyre A. *Dependent Rational Animals*. London: Duckworth, 1999.

⁷⁵ Lyotard J. Fr. *Postmodernus būvis*. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius: Baltos lankos, 1993. P. 30.

alizmas, „instrumentinio proto“ prioritetas ir jų abiejų baimę keliantys padariniai politiniam gyvenimui⁷⁶.

Visuomenės ir bendruomenės lyginimą varžo ne tik visuomenės metodologinio apibūdinimo problemos. Lyginimą apsunkina labai skirtingos jų dvasios (prigimtis). Bendruomenė grindžiama labai aiškia socialine bendryste. Kitaip tariant, tradicinės visuomenės „primeta“ savo nariams griežtai apibrėžtus ir nekintamus tapatumus. Bendruomenės dvasią galima būtų apibūdinti ir askezės terminu, ypač turint galvoje M. Vėberio atskleistą protestantiškos etikos ir kapitalizmo dvasios ryšį⁷⁷. Modernioje visuomenėje tapatumas yra kintantis ir neaiškus.

Modernios visuomenės dvasią išreiškia reliatyvizmas. Reliatyvizmas tapo mūsų kasdienės galvosenos neatskirama dalimi ir dabar mums jau sunku įsivaizduoti, kaip kitų kultūrų pasaulėžiūros galėjo būti tokios uždaros, ribotos ir negailestingai įpareigojančios. Tradiciškai suvokiant kiekvienas yra tas, kas yra, ir neįmanoma net įsivaizduoti, kad galėtų būti kitaip. Modernioji mąstysena priešingai, yra lanksti, netiesiogiai dalyvauja kitų (svetimų) gyvenimuose, nesunkiai galima įsivaizduoti save kaip kitą asmenį naujoje gyvenimo vietoje arba naujame vaidmenyje. Modernioje visuomenėje tapatumas yra kintantis ir neaiškus. Niekas nežino, koks turėtų būti tikras valdovas, tėvas, išsilavinęs žmogus. Taigi gyvenimas modernioje visuomenėje – tai gyvenimas nuolat kintančių vaidmenų kaleidoskopo centre⁷⁸.

Ši reliatyvumo pojūtį dar labiau sustiprina socialinis mobilumas – judėjimas iš vienu socialinių sluoksnių į kitus. Industrializacija visuomet skatina dinamišką socialinę sistemą. Daugybė žmonių – ir grupėmis, ir individualiai – ima keisti savo socialinę padėtį. Šis socialinis judėjimas susijęs su pirmuoju Taylora susirūpinimo šaltiniu – individualizmu, kuris dažnai vadinamas moderniosios visuomenės laimėjimu. Iš tiesų mes gyvename pasaulyje, kuriame žmonės turi teisę patys rinktis savo gyvenimo stilių, pagal sąžinę spręsti, kuriuos įsitikinimus remti, patys kurti savo gyvenimą daugybe jų protėviams nežinomų būdų. Visas šias žmogaus teises gina Vakarų šalių teisės sistemos.

⁷⁶ Taylor Ch. Autentiškumo etika. Vilnius: Aidai, 1996. P. 25–34.

⁷⁷ Weber M. Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia. Vilnius: Pradai, 1997. P. 138–165.

⁷⁸ Berger P. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB „Litera“, 1995. P. 51–52.

Anot Taylora, „labai mažai kam tekyta noras šio laimėjimo atsisaityti. Daugelis mano, kad jis vis dar nevisiškai įtvirtintas, kad mūsų laisvę būti savimi vis dar pernelyg riboja ekonomikos sanklodos, šeiminio gyvenimo modeliai arba tradicinės hierarchijos sampratos“⁷⁹. Daugelis iš mūsų esame nusiteikę nevienareikšmiškai. Modernioji laisvė buvo iškovota išsivaduojant iš senesniųjų moralinių horizontų. Žmonės buvo įpratę save suvokti kaip hierarchiškos tvarkos dalį. Modernioji laisvė skynėsi kelią diskredituodama nusistovėjusią tvarką, ir tai vėliau buvo pavadinta pasaulio „atkerėjimu“.

Su pasaulio tvarkos „atkerėjimu“ žmogus ne tik laimėjo, bet ir prarado kažką svarbaus, kas jo gyvenimui teikė daugiau prasmės, kuri išskiria mūsų žmogiškąją padėtį. Į pirmąją vietą iškilo egoistinės vertybės ir sureliatyvėjo socialinės vertybės. Jei nusistovėjusi socialinė tvarka ima riboti atskirų individų galimybes patenkinti individualius poreikius, tai ją stengiamasi apeiti, šalia jos sukuriant dalinę, „patogią tvarką“. Tokiu būdu socialinis reguliavimas gali būti sureliatyvintas iki tokio laipsnio, kai socialinė tvarka virsta regimybe. Kita vertus, su pasaulio „atkerėjimu“ nusilpo mūsų poreikis turėti visuminę pasaulio ir žmogiškosios būties viziją. Susitelkę į savo individualų gyvenimą, žmonės nebeturi aukštesnio tikslo, nebesuvokia kažko, vardan ko galėtų mirti, prarado gebėjimą plačiau suvokti gyvenimą. Kitaip tariant, tamsioji individualizmo pusė yra asmens susitelkimas į save, kuris mūsų gyvenimą padaro lėkštą ir siaurą, jį nuprasmina ir verčia vis mažiau domėtis kitų žmonių gyvenimais ir visuomene⁸⁰. Taigi pirmoji visuomenės negalia – tai gyvenimo prasmės praradimas, moralinių horizontų išnykimas.

Pasaulio atkerėjimas susijęs su kitu nepaprastai reikšmingu moderniosios visuomenės reiškiniu – „instrumentiniu protu“, kuris yra antrasis susirūpinimo šaltinis. „Instrumentiniu protu“ vadinamas tokios rūšies racionalumas, kurį pasitelkiame numatydami ekonomiškiausias priemones tikslams pasiekti. Jo sėkmės kriterijai yra maksimalus efektyvumas, geriausias išlaidų ir pelno santykis.

Iš moralinių horizontų „išvaduota“ visuomenė ima savaip pertvarkyti desakralizuotą socialinę organizaciją. Jos sandara ir veiklos būdai tampa pasirinkimo objektu. Juos galima naujai suprojektuoti, atsižvelgiant į jų poreikį individų laimei ir gerovei. Pradedami taikyti instru-

⁷⁹ Taylor Ch. Autentiškumo etika. Vilnius: Aidai, 1996. P. 26.

⁸⁰ Ten pat. P. 27.

mentinio proto kriterijai (maksimalus efektyvumas, išlaidų ir pelno santykis), kurie laipsniškai užvaldo mūsų gyvenimą. Tuomet jo nepriklausomumas, autentiškumas pajungiamas našumo maksimalizavimo reikalavimams. Negalima teigti, kad žmonės nejaučia šios ryškėjančios priklausomybės nuo instrumentinio proto. Jaučia ir supranta, kad jų gyvenimas, visuomenės socialinė organizacija neturėtų būti grindžiama rinkos vertybėmis, bet taip daroma. Lietuvoje dar bandoma aiškinti, kad rinka nesusijusi su „nuosmukio“ skatinimu. Rinka yra mechanizmas, tačiau jo veikimą – tai, kas perkama ir parduodama – nulemia visuomenės vertybės. Tai yra teisės atsiskyrimo nuo moralės padarinys. Šis atsiskyrimas „darosi vis svarbesnis, – teigia D. Belas, ypač rinkai tapus visų ekonominių ir net socialinių santykių arbitru <...>, net moralinio pobūdžio reikalavimų atžvilgiu“⁸¹. Jam pritaria garsus JAV filantropas G. Sorosas: „rinkos vertybės įsiskverbia į tas visuomenės sritis, kuriose joms nedera būti“⁸². Taigi antroji visuomenės negalia susijusi su gyvenimo tikslų užtemimu, kai susiduriama su nesuvaldomu instrumentiniu protu.

Tolesnis instrumentinio proto susiliejimas su ta atstovaujamos valdžios forma, kuri dabar vyrauja Vakarų pasaulyje, yra iš tikrųjų pavojinga, nes savyje slepia vidinę tendenciją mus tolinti nuo tų idealų, kuriems valdžia turėtų tarnauti. Pati valdžia laipsniškai vis labiau visuomenę ir individus verčia instrumentiniam protui teikti tokią reikšmę, kurios mes niekuomet neteiktume rimtai susimąstydami apie moralę. Pavyzdžiui, XX a. antroje pusėje Vakarų šalys ėmė pabrėžti nuo moralinių vertybių atsietą teisės instrumentinį, techninį pobūdį. Dėl instrumentinio mąstymo industrinės-technologinės visuomenės institucijos ir struktūros griežtai riboja mūsų pasirinkimus. Instrumentinio proto sureikšminimas gali būti net labai destruktivus. Todėl individualizmo ir instrumentinio proto galimi padariniai politiniam gyvenimui susiję su trečiąja visuomenės negalia – laisvės praradimo baime.

Jeigu jau visuomenė nebeturi šventos struktūros, jeigu jos tvarka desakralizuojama ir tampa vien projektavimo objektu, kyla esminis klausimas: kas yra toji socialinė jėga, galinti projektuoti visuotinę tvarką ir apsaugoti ją nuo galimų projektavimo klaidų? Tokia socialine jėga tampa (arba turi atsirasti) kvalifikuoti visuomenės nariai (vadinamasis

⁸¹ Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. Vilnius: Alma Littera, 2003. P. 393–394.

⁸² Soros G. Pasaulinio kapitalizmo krizė. Vilnius: Tyto Alba, 1999. P. 63.

elitas). Modernizacijos, kaip socialinių ir kultūrinių procesų visumos, likimas priklauso nuo kvalifikuotų visuomenės narių (elito) joje įsivyravimo. Kvalifikuoti visuomenės nariai yra ne tik modernizacijos koordinatoriai – racionalumo, visuotinio ir aktyvumo (R. Miunch, 1986) kūrėjai, bet ir ta socialinė grupė, kuri šiose koordinatėse sugeba jungti ir keisti ekonominius, kultūrinius ir politinius vyksmus bei struktūras (I. Balog, 1992). Todėl ši visuomenės grupė (elitas) turės prisiimti atsakomybę ir už visuomenės gyvenimo būvį. Bet ar ji nori ir yra pajėgi šią atsakomybę prisiimti?

Kodėl? Todėl, kad su modernizacijos sklaida ėmė ryškėti ir humanitarinės kultūros transformavimasis į „mozaikinę“. Apie tai XX a. šeštajame dešimtmetyje kalbėjo prancūzų mokslininkas A. Molesas. Anot jo, pamatiniai, nekintantys žmogaus susiorientavimo gyvenime principai ir vertinimo kriterijai, kuriuos jis įgijo veikiamas tradicinės kultūros arba universitete įgyto išsilavinimo (abiems atvejais bendruomenės aplinkoje ir jų veikiami) ir kurie vadinami humanitarine kultūra, dėl modernizacijos poveikio transformuojami į vadinamąją „mozaikinę“ kultūrą. Pastarąją Molesas įsivaizdavo kaip susikertančius fragmentus, kuriuose nėra pagrindinių atsparos taškų. Tokiais gyvenimo atsparos taškais bendruomeniškoje visuomenėje turėtų būti kultūros vertybių ir socialinių normų dermė.

„Intensyvėjančiame, kaleidoskopiniame gyvenime, – rašo R. Grigas, – žmogus nepajėgus „prisikasti“ prie tikrovės reiškinių, faktų, socialinių procesų, kurie jį supa, esmės⁸³“, bet susiorientuoti juose būtina. Ir čia kyla objektyviai nulemta įtampa: žmogus, kuris glaudžiai suaugęs su tam tikra kultūra (pvz., etnocentriškai orientuota arba kitu pavidalu ideologizuota bendruomene) ir kuris savo įsitikinimais bei vertybinėmis orientacijomis jai atstovauja, negali veiksmingai sąveikauti su kitais žmonėmis, išugdytais kitokios kultūros, negali savo noru lengvai tapo to ar kito socialinio organizmo dalimi⁸⁴.

Nagrinėjant įtampą, kylančią tarp bendruomenės kultūros ir šiuolaikinės vartotojiškos visuomenės „mozaikinės“ kultūros, reikia atsakyti į tokį esminį klausimą: ar yra koks nors vertybių klodas, kuris galėtų jungti šiuos skirtingus kultūros pavidalus? Bendruomenės ir šiuolaikinės modernios visuomenės kultūrų pavidalus gali ir turi jungti amžinosios

⁸³ Grigas R. Modulinis žmogus // Kultūros barai. 1999. Nr. 2. P. 2.

⁸⁴ Геллнер Е. Условия свободы. Москва, 1995. С. 106.

vertybės: sąžinė, garbė, gerumas, padorumas, atjauta, ištikimybė, pareiga, meilė Tėvynei, dvasinis tyrumas, nesavanaudiškumas. Šių bendražmogiškų vertybių ypač pasigendame krizių laikotarpiais, kai savo šalies piliečių veiklą ir elgesį vertiname iš moralinių vertybių ir nacionalinių tradicijų pozicijos. Postmodernioje visuomenėje ima įsigalėti požiūris, kad amžinosios vertybės irgi yra reliatyvios.

Didėjantis susvetimėjimas visuomenei ir tarpusavyje kelia naujas grėsmes. Žmonės užsisklendžia, vis mažiau tiesiogiai bendrauja ir daugiau laiko praleidžia prie televizoriaus arba interneto. Iš uždarumo kyla nepasitikėjimo problema. Lietuvoje labiau pasitikima televizijos žiniomis nei kaimynais ir valstybės institucijomis. Nors visuomenė sukūrė sudėtingas valdymo ir socialinės kontrolės sistemas, tai saugumo jausmo nepadidino. Vykstančių greitų permainų ir socialinio bei emocinio nesaugumo sąlygomis žmonės ima ieškoti pasitikėjimo oazės – bendruomenės.

Kokia linkme turėtų vykti šiuolaikinės – bendruomeniškos visuomenės savikūra? Atsakyti galima vienareikšmiškai: kultūros vertybių (ypač amžinųjų) ryšių ir socialinių normų stiprinimo ir kūrimo linkme. Anot Tayloro, moderniosios visuomenės perspektyvos susijusios su supratimu, kad asmens tapatumo suvokimas neatskiriamas nuo tam tikrų vertybinių horizontų egzistavimo. Žmonių visuomenės specifiką sudaro tai, kad jos narių veiksmams būdinga moralinė motyvacija, t. y. mes savo troškimams ir aistroms neišvengiamai suteikiame vis dėlto šių arba kitokią moralinę interpretaciją. Nereikia užmiršti ir to, kad moralinių interpretacijų „horizontas“ egzistuoja anksčiau už individualų pasirinkimą, kad tam tikra moralinė pasaulio interpretacija egzistuoja anksčiau už individualią savikūrą.

2.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Kokie visuomeniniai veiksniai ir procesai nulėmė sociologijos kaip mokslo susiformavimą?
2. Paaiškinkite visuomenės tyrimo pozityviniu metodu esmę.

3. Apibrėžkite pirmines sociologijos sąvokas: statusas, vaidmuo, socialinė struktūra, socialinis statusas, socialinis vaidmuo, socialinė funkcija, socialinė sąveika, socialinis santykis.
4. Paaiškinkite pirminių sociologijos sąvokų tarpusavio ryšį.
5. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės sąveikos rūšis ir formas.
6. Apibrėžkite sąvokas „žmonių lūkesčiai“ ir „socialinės normos“, paaiškinkite jų ryšį.
7. Apibrėžkite socializacijos, internalizacijos, socialinio instituto sąvokas ir paaiškinkite jų ryšį.
8. Išvardykite pagrindinius ir nepagrindinius socialinius institutus.
9. Paaiškinkite pirminės ir antrinės socializacijos santykį.
10. Kokias pagrindines funkcijas atlieka socializacijos agentai ir socialiniai institutai?
11. Apibrėžkite kultūros, papročio, dorovės, vertybės sąvokas ir paaiškinkite jų ryšį.
12. Pateikite kultūros reikšmių pavyzdžių.
13. Paaiškinkite kultūros vertybių ir normų ryšį.
14. Apibrėžkite socialinės kontrolės, anomijos, deviantinio elgesio sąvokas ir paaiškinkite jų ryšį.
15. Apibrėžkite pagrindines deviantinio elgesio formas.
16. Apibrėžkite sociologinio fakto sąvoką ir tiriant sociologinius faktus vartojamus sociologinius požyūrius.
17. Ką vadiname paradigma?
18. Apibrėžkite ir paaiškinkite šias paradigmas:
 - funkcionalizmas;
 - marksizmas ir neomarksizmas;
 - nemarksistinė konfliktų teorija;
 - socialinio veiksmo teorija;
 - simbolinis interakcionizmas;
 - fenomenologijos teorija;
 - etnometodologijos teorija.
19. Apibrėžkite visuomenės ir bendruomenės sąvokas ir paaiškinkite jų ryšį.
20. Kodėl teisės sociologijoje svarbi bendruomeniškumo idėja?
21. Palyginkite svarbiausius bendruomenės ir visuomenės skirties požymius.
22. Apibūdinkite F. Toneso išskirtus idealius visuomenės tipus.

23. Išvardykite pagrindinius bendruomeniškumo bruožus ir paaiškinkite jų visumos esmę.
24. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindines bendruomeniškumo formas.
25. Apibrėžkite bendruomenės raidai įtakos turinčių socialinių veiksnių tipus.
26. Apibūdinkite šiuolaikinę visuomenę.
27. Kodėl moderni politinė mintis įtvirtino individualizmo ir kolektyvizmo priešpriešą?
28. Kaip visuomenė apibūdinama postmodernioje perspektyvoje?
29. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės visuomenės negalias, kurias išskyrė Ch. Tayloras.
30. Apibūdinkite bendruomeniškos visuomenės savikūros perspektyvas.

TREČIAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGIJOS METODAI IR FUNKCIJOS

3.1. Teisės sociologinio tyrimo savitumas

Pradinė graikų žodžio „*methodos*“ reikšmė yra tyrimų kelias. Metodas ir dabar panašiai suprantamas: tai tyrimo objekto arba jo būsenų ir savybių tiesioginio nagrinėjimo būdas, veiksmų sistema, technologinis principas. Tačiau ne visi veikimo būdai įgauna metodo paskirtį. Tik tas veikimo būdas arba veiksmų sistema pripažįstama kaip metodas, kuri (-is) atitinka nagrinėjamo objekto prigimtį ir nuosekliai taiko tyrimo metodologiją: sociologinio tyrimo principus ir programinius reikalavimus, standartines procedūras ir stereotipus.

Žinių apie socialinę tikrovę gavimas visada susijęs su žmogiškosiomis nuomonėmis ir vertinimais. Todėl sociologinis pažinimas turi atsižvelgti ir į nagrinėjimo „objekto“ subjektyvumą, ir į tyrėjo priėjimo prie subjektyvaus „objekto“ analizės subjektyvumą. Šių aplinkybių suvokimas lemia būtinybę griežtai laikytis sociologinio tyrimo taisyklių. Svarbiausia iš jų yra ši: sociologas neturi pasitenkinti vienu informacijos šaltiniu ir turi siekti gauti kuo daugiau informacijos apie jį dominantį objektą naudodamasis įvairiais būdais. Jis sužino, lygina ir kaupia net menkiausias informacijos kruopeles apie tyrimo objektą, visai jas tikrina ir tik tada modeliuoja objekto tolesnio elgesio ir raidos prielaidas. Iš pradžių sociologas remiasi oficialia statistika, kurią pateikia žurnalai, biuleteniai, pranešimai. Trūkstamos informacijos jis gauna iš sociologinės apklausos, kurioje išsiaiškinama subjektyvi žmonių nuomonė. Išvedamas jų atsakymų matematinis vidurkis, ir apibendrinti rezultatai pateikiami statistinių duomenų lentelės pavidalu. Iš duomenų masyvo iš-

vedami ir aiškunami dėsningumai. Galutinis rezultatas – mokslinės teorijos, paaiškinančios dabarties reiškinius, leidžiančios juos numatyti ir parengti praktines rekomendacijas, sukūrimas.

Dažnai teisės sociologija suprantama labai siaurai, kaip sociologinių metodų taikymas teisės socialiniam veikimui nagrinėti. Toks požiūris grindžiamas teisingu teiginiu, kad bendrosios sociologijos ir teisės sociologijos yra tie patys metodai. Teisės sociologiniai tyrimai remiasi bendrosios sociologijos metodais. Bet tai tik vienas teisės sociologinio tyrimo savitumo aspektas. Kitas teisės sociologinio tyrimo savitumo aspektas susijęs su jos tyrimų objekto ir tyrimo rezultatų naudojimo specifika: teisės sociologijos tyrimų objekto ir tyrimo rezultatų naudojimo specifika daro įtaką renkantis jo nagrinėjimo būdą. Tai reiškia, kad bendrosios sociologijos metodai yra pritaikyti prie teisės sociologijos tyrimų objekto specifikos. Išankstinis numatymas, kur bus naudojami būsimų tyrimo rezultatai, taip pat gali daryti įtaką renkantis tyrimo techniką.

Teisės sociologijos tyrimai grindžiami sociologinio tyrimo principais (objektyvumo taisyklė ir istorinis lyginamasis metodas kaip principas) ir adaptuotais sociologijos metodais. Adaptuoti sociologijos metodai skirstomi į grupes. Atsižvelgiant į tyrimo objekto savitumą ir tyrimo lygį, sociologinio tyrimo metodai tradiciškai skirstomi į šias grupes: 1) teisinių ir neteisinių dokumentų nagrinėjimo metodai; 2) stebėjimo faktų nagrinėjimo metodai; 3) eksperimentavimo metodai. Konkrečių metodų taikymas pasirinktoje tyrimų taktikoje vadinamas tyrimų technika, kuri gali būti skirtinga.

Apibendrintai teisės sociologinio tyrimo ypatumus išreiškia:

1. Teoriniu požiūriu: a) rungtyniškumo principas. Juo grindžiame, pavyzdžiui, kontraapklausą; b) prielaida, kad teisės norma atitinka tam tikrą socialinių santykių veiksmingumo dalį ir dėl to ją galima naudoti kaip apklausos duomenis, išreiškiančius tam tikrą patirtį.
2. Tyrimų technikos požiūriu: a) teismų praktikos sociologinė analizė; b) teisinė statistika; c) teisinis ir teismų eksperimentas; d) referendumas.

3.2. Sociologinio tyrimo principai

Kiekvienas žmogus linkęs savo gyvenimišką patirtį vertinti kaip sociologinę tikrovę, ypač kai sėkmingai susiklosto jo socialiniai ryšiai. Dažnai pamirštama, kad asmeninė patirtis yra ribota ir negali patikimai atspindėti visą socialinę tikrovę. Teisės sociologija nagrinėja teisinę tikrovę, kurią neretai bandoma suvokti kaip teismų arba įstatymų leidėjų sukurtą tikrovę. Tačiau net teisėjų ir įstatymų leidėjų patirtis negali visavertiškai atspindėti teisinę tikrovę, būti jos pažinimo instrumentu. Taip yra ne tik todėl, kad jų patirtis susijusi su konfliktinėmis procedūromis ir dėl to gali būti deformuota. Visos teisinės tikrovės negalima vertinti vien iš patirties, kurią suponavo tie riboti procesai, su kuriais, pavyzdžiui, teisininkai susipažino praktiškai. Labai svarbu suprasti, kad teisininko subjektyvūs stebėjimai, kuriuos jis atliko vienu arba kitu teisiniu procesu metu, psichologiškai visada atspindi jo vaidmenį tame arba kitame procese. Galima net būgštauti, kad jo teisiškai gerai pagrįsti sprendimai vėliau, jeigu jis sugalvotų juos surinkti ir panaudoti kaip sociologinę medžiagą, gali atlikti nepaneigiamų, nenuginčijamų išankstinių nusistatymų vaidmenį. Šį pavojų gerai suprato prancūzų klasikinės sociologijos pradininkas teisininkas Diurkheimas, nuolatos pabrėžęs, kad socialinius faktus būtinai reikia suprasti kaip daiktus⁸⁵. Iš čia kyla fundamentinis teisės sociologijos reikalavimas nagrinėti teisinius reiškinius (teise) kaip „daiktus“, realius dalykus, atskirtus nuo subjektų; juos reikia tyrinėti kaip išorinius daiktus, nes būtent tokios kokybės mes juos matome. Šis reikalavimas labiausiai atskiria jurisprudenciją nuo teisės sociologijos, nes pastaroji išoriškai nagrinėja teisę, tiksliau, daugybę realių teisinių reiškinių, esančių realiuose socialiniuose kontekstuose.

Objektyvumo taisyklė. Taigi iš sociologinio tyrimo pirmiausia reikalaujame objektyvumo, t. y. neiškreipto, be išankstinio nusistatymo

⁸⁵ Durkheim E. Sociologijos metodo taisyklės. Vilnius: Vaga, 2001. P. 37–62.

socialinės tikrovės tapataus atspindėjimo. Šis reikalavimas teisės sociologijoje vadinamas objektyvumo taisykle (metodologinis principas), kuria siekiame garantuoti sociologinio tyrimo pagrįstumą. Pats objektyvumas suprantamas dvejopai: kaip materialumas (daiktiškumas) ir kaip nešališkumas. Abu šiuos reikalavimus tyrėjai supranta kaip dėsnius. Pirmasis išreiškia mokslinį reikalavimą, antrasis – moralinį.

Moksliskumo reikalavimas reiškia tai, kad teisės sociologija turi iš nagrinėjimo objekto atskirti viską, kas yra asmeninio arba grynai vidinio pobūdžio ir griežtai laikytis visų sociologinio tyrimo taisyklių. Tuo paaiškiname tą pirmenybę, kurią teisės sociologija suteikia teisės normai arba formaliems teisės aktams (jie yra neįsajeninto pobūdžio). Todėl visiškai neatsitiktinai teisės normomis nubrėžiama siaurojo ir plačiojo teisės sociologijos požiūrių skiriamoji riba. Šiuo metu teisės sociologija nagrinėja ir teisės normas, ir teisinius sprendimus, ir konkrečias teisesines situacijas, ir tas sritis, kuriose įstatymai nėra veiksmingi, bet neformalaus pavidalo sutartys gali būti labai veiksmingos.

Jeigu norime visapusiškai atskleisti teisės ir jos socialinio veikimo vaizdą, neišvengiamai į tyrimų sritį turėsime įtraukti ir subjektyvius veiksmus. Jie turi būti nagrinėjami atsietai nuo juose esančių individualių ir psichologinių aspektų, t. y. subjektyvius veiksmus turime matyti objektyviai, pagal Diurkheimo suformuluotą „teisės kaip daikto“ nagrinėjimo reikalavimą. Kaip tyrėjui derėtų elgtis, pavyzdžiui, nagrinėjant, kokių neigiamų moralinių padarinių buvusių sutuoktinių gyvenimui turi skyrybos? Reikia nagrinėti ne buvusių sutuoktinių išgyvenimus, o siekti išskirti neigiamus moralinius padarinius, lyginant išsiskyrusias ir sėkmingai santuokoje gyvenančias šeimas.

Nešališkumo reikalavimas. Subjektyvių veiksmų objektyvizavimas ir apskritai tyrimo tikslų įgyvendinimas neturi remtis išankstiniu nusistatymu, t. y. turi remtis nešališkumu. Nešališkumas nėra mokslinis kriterijus, kurį galima būtų išmatuoti. Jo riboms nubrėžti neužtenka vien mokslinės argumentacijos. Nešališkumo reikalavimas įpareigoja tyrėją ieškoti mokslinės tiesos, o ne „tokių faktų“, kurie tik „patvirtintų“ jo įžvalgas arba išankstinius įsitikinimus. Visada ir beveik automatiškai tyrėjas iš pradžių ieško faktų iškeltai prielaidai patvirtinti, bet tai neturi virsti metodologine tyrėjo pozicija. „Tyrėjo metodologinė pozicija turi būti visada vienodai nešališka, – rašo Carbonnier, – ir kai jis nagrinėja teisę, ir tuomet, kai jis nagrinėja faktą, ir netgi tada, kai prieš jį – teisės

pažeidimas“⁸⁶. Teisės pažeidimų nagrinėjimas, susilaikant nuo vertybinių samprotavimų, nepaverčia jų normaliais arba legitimiais. Konkretaus pažeidimo visuomeninis pasmerkimas atsispindi pačiame tyrimo objekte, todėl pats tyrėjas turi vengti aprioriško teisės pažeidėjo pasmerkimo.

Principinis nešališkumo reikalavimas yra toks: ten, kur teisiniai sprendimai priklauso nuo moralinių nuostatų ir politikos, tai ypač būdinga viešajai teisei ir kai kurioms privatinės teisės sritims (šeima, nuosavybė ir kt.), teisės sociologija nesiima jų nagrinėti tol, kol jie nebus išlaisvinti iš anksčiau susiklosčiusių vertybinių nuomonių, kurios kartais būna netgi neįsisąmonintos.

Šiuolaikinėje teisės sociologijoje išskiriami šie nešališkumo įgyvendinimo būdai:

1. Stebėjimas dalyvaujant, kai tyrėjas siekia save integruoti į nagrinėjamą aplinką, tiriamųjų gyvenimo būdą, mąstymą, jausmus. Tokio tyrimo pabaigoje gautus išpūdžius mėginama susisteminti. Šiuo atveju tyrėjui kyla pavojus susitapatinti su kuriuo arba kuriais nors stebimos socialinės situacijos dalyviais.
2. Stebėjimas iš šalies, pavyzdžiui, šeimos. Tai patikimesnis būdas nei pirmasis. Vis dėlto ir toks stebėjimas objektyvumo požiūriu gali būti netobulas, jei stebėjimo faktus tyrėjas mėgintų interpretuoti remdamasis savo gyvenimiškąja patirtimi, savo vertybių skale.
3. Nagrinėjamos teisinės situacijos išgyvenimas vaizduotėje. Pavyzdžiui, vergų padėties Romos imperijoje nagrinėjimas: tyrėjas stengiasi išvaizduoti kasdienį vergo gyvenimą.
4. Objektyvumo siekimas supriešinant du priešingus subjektyvius požiūrius, dvi pozicijas. Teismo požiūriu – tai procesinis rungtyniškumo principo taikymas, siekiant nustatyti tiesą. Šis principas taikomas ir apklausoje, kai viena tyrėjų grupė atlieka apklausą, kita – kontraapklausą. Trečiosios tyrėjų grupės nereikia, nes moksliniame ginče teisėjo vaidmenį atlieka tyrimų rezultatų gavimo ir jų aiškinimo argumentų pagrįstumas.

Istorinis-lyginamasis metodas. Tai pats seniausias teisės sociologijos metodas. Šio metodo pavadinimas sujungia du požiūrius: istorijos tyrinėjimas taikant lyginimo metodą ir kiekvieno socialinio reiškinių ly-

⁸⁶ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 214.

ginamasis tyrimas, kuris turi apimti ir jo raidos analizę. Abu požiūrius po vieną pritaikė teisės mokslas, pavyzdžiui, teisės istorija ir lyginamoji teisė. „Teisinių požiūrių, istorinio-lyginamojo metodo taikymas atitinkamiems teisės mokslo dalykams – tai jų pergalvojimas sociologine dvasia“, – rašo Carbonnier⁸⁷.

Teisiniams reiškiniams pažinti teisės sociologija taiko ir istorinį požiūrį (metodą), ir lyginamąjį požiūrį. Istoriniu požiūriu teisiniai reiškiniai nagrinėjami ne kaip fiksuotos tam tikros teisinės būklės išraiškos, o jų raidoje. Istorinio požiūrio esmė – teisinius reiškinius paaiškinti priežasties ir padarinio ryšio pagrindu. Toks priežastinis aiškinimas išvedamas ne iš panašių reiškinių stebėjimų lyginimo, o iš dviejų reiškinių (institūtų) tarpusavio santykių raidos, atskleidžiant, kaip pirmasis iš jų dėl vykstančių permainų sukelia antrojo reiškinio atsiradimą arba jo permaitinimas. Šis priežastinio paaiškinimo tipas teisės sociologijoje dar vadinamas genetiniu paaiškinimu, juo remiamasi aiškinant teisės normos atsiradimo ir raidos socialines aplinkybes, jos socialinį vaidmenį ir veiksmingumą.

Lyginamojo metodo taikymas siekiant susipažinti su teisiniais reiškiniais grindžiamas logine prielaida, kad sąvokos ir reiškiniai, kuriuos norime sugretinti, gali būti palyginti. Neprotinga lyginti du visiškai skirtingus reiškinius. Du visiškai tapatūs reiškiniai lyginami tarpusavyje tik tuo atveju, kai gretinamos kurio nors vieno reiškinio raidos dvi būsenos. Tik esant pagrįstai teisinių reiškinių tipologijai galima spręsti, ar galima taikyti lyginamąjį metodą.

Net ir esant loginei prielaidai lyginamasis metodas gali būti taikomas skirtingose perspektyvose. Galima palyginti teisinius reiškinius remiantis jų panašumų ir skirtumų klasifikavimu, teigiant, kad, pavyzdžiui, svarbiausi yra panašumai, o skirtumai – antraeiliai. Nors toks palyginimas neatskleidžia priežastinių dėsningumų, jo pakanka iškeltai hipotezei apie teisės institūtų pobūdį arba net paslėptąją esmę patvirtinti. Pavyzdžiui, „Prancūzijos kasacinio teismo Civilinių rūmų 1966 m. gegužės 18 d. sprendimu išsiskyrusios moters sūnus turi teisę reikalauti žalos atlyginimo, jeigu trečiasis asmuo pranešė apie šį faktą jo darbdaviui“⁸⁸. Tai reiškia, kad XX a. antroje pusėje Prancūzijos teisės sistemoje ir atitinkamose sociokultūrinėse aplinkose skyrybos buvo laikomos

⁸⁷ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 217.

⁸⁸ Ibid. С. 220.

šeimos anomalijos bruožu, neigiamai apibūdinančiu kitus jos narius. Siėkiant pakirsti tokio neigiamo sociokultūrinio požiūrio paslėptą išigalėjimą teisės sistemoje (tai akivaizdžiai pažeidžia žmogaus teises, apriboja jo išdarbinimo galimybes), buvo priimtas atitinkamas Kasacinio teismo Civilinių rūmų sprendimas.

Priežastiniams dėsningumams nustatyti lyginamasis metodas laikomas specialiuųjų procedūrų pagrindu. Tas procedūras atlieka tikslieji mokslai, todėl labai sudėtinga jas taikyti socialiniuose moksluose. Teisės sociologija nagrinėja labai sudėtingus, supainiotus, kintančius faktus, todėl jų analizė susijusi su gana dideliais sunkumais. Pavyzdžiui, jeigu atlikus lyginamąją analizę nustatyta, kad keliose šalyse tuo pačiu metu padaugėjo skyrybų ir sumažėjo gimstamumas, tai labai reali yra šių dviejų reiškinių atvirkščios priklausomybės tikimybė. Tačiau dar negalime teigti, kad jau atskleidėme priežasties – pasekmės ryšius. Galbūt nė vienas šio santykio narys nėra kito priežastis ir juos abu (skyrybų daugėjimą ir gimstamumo mažėjimą) nulėmė kita priežastis, kurios dar nežinome, arba egzistuoja jų įterptinis veiksnys, kuris galbūt yra vieno nario padarinys ir kito nario priežastis. Dėl šių analizės sunkumų empiriniai palyginimai atskleidžia dažniausiai tik dalinį, tikimybinį teisinių reiškinių priežastingumą.

Istorinio-lyginamojo metodo taikymą teisės sociologijoje suprantaime dviem skirtingomis prasmėmis: 1) kaip savarankišką tyrimo instrumentą, kuris duoda konkrečius teisės sociologinio tyrimo rezultatus, 2) kaip metodologinį teisinės tikrovės sociologinio nagrinėjimo principą.

Istorinis-lyginamasis metodas metodologiniu teisės sociologijos principu laikomas tik tuomet, kai jį sudaro dviejų elementų – istorinio ir lyginamojo metodų vienovė, kuria remiamasi atliekant kiekvieną tyrimą. Taip suprantamas istorinis-lyginamasis metodas yra dvigubas intelektinis veiksmas, kuriuo galima paaiškinti duomenis, gautus anksčiau taikant bet kurį kitą metodą. Taip pabrėžiamas abiejų principo aspektų – istorinio ir lyginamojo požiūrių taikymas. Istorinis požiūris reiškia, kad kiekvienas teisės institutas arba sistema nagrinėjami jų raidoje. Istorinis požiūris gali būti lyginamasis, o lyginamasis požiūris – diachroninis, t. y. lyginamos teisinių reiškinių evoliucinės sekos. Tik toks nagrinėjimas gali atskleisti teisinių reiškinių priežastingumo ryšius.

3.3. Tyrimo pradžia: nuo teorijos prie sociologinio instrumentarijus

Sociologiniai tyrimai prasideda visai ne anketos parengimu, kaip dažnai galvojama, o rūpimo klausimo teoriniu nagrinėjimu: keliami tikslai ir hipotezės, rengiamas jo nagrinėjimo teorinis modelis. Tik tada sociologas pradeda rengti tyrimo metodus, rinkti ir tvarkyti pirminius duomenis. Tyrimo baigtinėje stadijoje vėl grįžtama prie teorinės analizės, nes gautus duomenis reikia paaiškinti. Gautus rezultatus paaiškinus, rengiamos praktinės rekomendacijos.

Mokslinė hipotezė – tai prielaida apie mokslinių sąvokų tarpusavio ryšio pobūdį. Ji gali būti bendro pobūdžio, jei grindžiama aukšto abstraktumo lygio sąvokų ryšio prielaida. Gali būti ir konkrečių sąvokų ir terminų ryšio prielaida. Pavyzdžiui, sociologas gali teigti, kad daugėjant priimamų su teisės spragomis įstatymų, didėja teisinis nihilizmas. Jis taip pat gali teigti, kad daugėjant priimamų su teisės spragomis įstatymų, mažėja įstatymų veiksmingumas. Be abejonės, antroji hipotezė yra konkretesnė ir lengviau patikrinama įstatymų taikymo praktikos stebėjimo arba apklausos būdu. Vis dėlto intuityviai suvokiame, kad abi hipotezės yra teisingos, tik reikia jas patikrinti.

Sociologas rengia nagrinėjamo reiškinių teorinę schemą, kuri grindžiama logiškai susijusiomis sąvokomis. Vėliau jos išreiškiamos konkrečiais nagrinėjamo objekto stebimais požymiais. Šią ir panašią procedūrą vadiname operacionalizacija. Dažniausiai nepavyksta operacionalizacijos būdu atsekti loginius ryšius, ir jie nustatomi arba tikrinami empiriniais tyrimais. Iki empirinio tikrinimo loginiai sąvokų ir atitinkamų tikrovės požymių ryšiai yra prielaidų arba hipotetinio pobūdžio.

Konkretūs nagrinėjimo reiškinių požymiai formuluojami sociologinio instrumentarijus – anketos, statistinio dokumento arba kito sociologinio metodo kalba. Pavyzdžiui, informaciją apie išleistų taisyklių arba

papildytų įstatymų paskirtį ir skaičių galima gauti Seime, Teisingumo ministerijoje arba rasti atitinkamame teisės normų aktų statistikos leidinyje. Tie įstatymai, kurie buvo bent keletą kartų papildyti ir taisyti, gali būti priskirti įstatymams, turėjusiems teisės spragų. Tokių įstatymų daugiausia yra mokesčių administravimo srityje. Trūkstamos informacijos apie mokesčių administravimo įstatymų veiksmingumą galima gauti iš verslininkų, mokesčių administratorių, mokestinių ginčų komisijos narių ir teisininkų apklausos. Anketos klausimai turi būti parengti taip, kad konkrečios mokesčių administravimo srities reguliavimo požymiai atsiųstų anketose teiginių arba klausimų pavidalu. Skirtingoms respondentų grupėms pateikiami tie patys klausimai arba teiginiai taip, kad atsakymus galima būtų tarpusavyje palyginti.

Konkrečių požymių, pavyzdžiui, įstatymų su teisės spragomis daugėjimo ir įstatymų veiksmingumo mažėjimo, ryšys nustatomas matematiškai apdorojus atsakymus į pateiktus anketų klausimus ir teiginius. Kartais jis išryškėja tiesiogiai praktikoje. Lygindamas ir papildydamas subjektyvius ir objektyvius duomenis, sociologas gauna visavertį vaizdą. Remdamasis tyrimo rezultatais, sociologas išveda tam tikras tendencijas ir nustato vieno įvykio priklausomybę nuo kito, pavyzdžiui, teisinio veiksmingumo mažėjimo priklausomybę nuo įstatymų su teisės spragomis daugėjimo.

Jeigu pirmasis požymis, pavyzdžiui, įstatymų veiksmingumo mažėjimas, išryškėja, kai vis daugiau atskleidžiamas antrasis požymis, pavyzdžiui, įstatymų su teisės spragomis veikimo trūkumai, mokslininkas darys išvadą, kad hipotezė pasitvirtino. Jeigu pasitvirtins ir kitos prielaidos, tai teorija yra teisinga. Tolesnio pažinimo įrankiu teorija taps tik po to, kai ją visavertiškai arba bent iš dalies patvirtins nepriklausomų tyrėjų tyrimai.

Teorijos – tai kurios nors srities tiriamąjį dalyką aiškinančių mokslinių teiginių sistema. Jos vidiniai ryšiai, arba „cementas“, yra dėsninukai, t. y. periodiškai pasikartojančios tendencijos: kiekvieną dieną saulė teka rytuose, vargšai daugiau nei turtingieji šeimos pajamų išleidžia mitybai (maždaug 2/3 pajamų) ir t. t.

Hipotezės yra mokslinės teorijos ašis, „stuburas“. Joms patikrinti kuriama teorija. Taigi hipotezė išreiškia reiškinį priežasties – pasekmės, arba funkcinį, ryšį. Kiti sociologinio tyrimo elementai – tyrimo programa, jos įgyvendinimo planas, instrumentarijus, atranka, duomenų gavimas, jų apdorojimas ir analizė atlieka pagalbinį, aptarnaujantį vaid-

menį. Žmogiškojo mąstymo esmė pasireiškia reiškinių priklausomybės, tendencijos, dėsningumų nustatymu. Bet tik maža empirinių tyrimų dalis baigiasi teorijos sukūrimu, kuriai dažniausiai paskiriama daug metų. Dauguma empirinių tyrimų susiję su konkrečių mokslinių ir praktinių klausimų sprendimu.

Taikomojo tyrimo programa turi nuosekliai apimti šiuos veiksmus:

1. Kelti tyrimo problemą, kuri susijusi: a) arba su realiais socialinės tikrovės prieštaravimais, kurie atsiranda ir egzistuoja socialinių sistemų, procesų ir būsenų raidoje (didėjant nenutrūkstamos socialinės kaitos intensyvumui, gali daugėti prieštaravimų socialinėje tikrovėje); b) arba su sociologinio „pažinimo baltosiomis dėmėmis“, kai vieni arba kiti socialiniai reiškiniai yra dar neišnagrinėti arba nepakankamai išnagrinėti; c) arba su socialinių reiškinių „prieštaraujančiomis interpretacijomis“, kai socialiniai faktai aprašomi ir aiškinami priešingai, o moksliniai argumentai nėra pakankamai pagrįsti (diskusinio pobūdžio).
2. Tiksliai ir aiškiai suformuluoti tyrimo problemą.
3. Kelti konkretų tyrimo tikslą – ką norime atskleisti.
4. Suformuluoti mokslinę hipotezę (teiginį apie nagrinėjamo reiškinio stebimų elementų ryšius).
5. Parengti nagrinėjamo reiškinio teorinį modelį.
6. Operacionalizuoti modelį, t. y. išskirti nagrinėjamo reiškinio svarbių stebimų požymių visumą ir jo teorinį modelį taikyti praktiniams veiksams.
7. Apibrėžti nagrinėjamo reiškinio analizės uždavinius.
8. Išrinkti tinkamus reiškinio nagrinėjimo metodus ir instrumentarius.
9. Atlikti empirinius tyrimus ir sutvarkyti gautus rezultatus.
10. Išanalizuoti empirinio tyrimo rezultatus ir parengti tyrimo išvadas.

3.4. Teisės sociologijos metodų klasifikacija

Teisės sociologijoje taikomi keturi pagrindiniai metodai. Kiekvienas jų turi po dvi pagrindines atmainas:

- Dokumentų analizė. Išskiriamos dvi dokumentų analizės rūšys: kokybinė ir kiekybinė.
- Monografinis (arba kokybinis) stebėjimas. Išskiriamos dvi stebėjimo rūšys: stebėjimas neįsitraukus ir stebėjimas įsitraukus.
- Apklausa (arba kiekybinis stebėjimas). Išskiriamos dvi apklausos rūšys: anketinė apklausa ir interviu.
- Eksperimentas. Išskiriamos dvi eksperimento rūšys: kontroliuojamas ir nekontroliuojamas eksperimentas.

3.4.1. Dokumentų analizė kaip teisės sociologinio pažinimo metodas

Teisės sociologui reikalinga informacija gali būti jau dokumentuota kokių nors pavidalu: nesutvarkyta arba susisteminta forma. Dokumentas plačiąja šio žodžio reikšme – tai materialus objektas (popierius, piešinys, nuotrauka, kino arba garso juosta ir pan.), kuriame užfiksuotos kokios nors žinios. Netgi su teise nesusijusiame dokumente gali būti žinių, kurios domina teisės sociologiją. Dokumento analizė – tai metodas, kuris leidžia gauti teisės sociologiją dominančią žinių iš dokumento turinio (pvz., iš rašytinio arba žodinio teksto, vaizdo).

Dokumentų analizė kaip metodas yra gana paprastas ir jį gali taikyti kiekvienas tyrėjas. Kartais net sakoma, kad įdėmus skaitymas, žiūrėjimas arba klausymasis yra turinio analizė. Vis dėlto būtina patikslinti, kad kalbame apie tam tikrą metodinį skaitymą, žiūrėjimą arba klausymą, kuris pavaldus iš anksto nustatytam tyrimo tikslui. Teisės sociologijoje

atliekamos dvejopos dokumentų analizės: kokybinė ir kiekybinė. Kokybinė dokumentų analizė – tai su nagrinėjimo klausimu susijusios informacijos paieška, tos informacijos tematinis apibendrinimas ir pan. Pukus kiekybinės dokumentų analizės pavyzdys yra kontentinė analizė – „ieškomos informacijos pavidalų“ atpažinimas ir skaičiavimas.

Dokumentų analizę teisės sociologija skirsto į dvi rūšis: 1) teisinių dokumentų analizę; 2) neteisių dokumentų analizę. Kiekvienoje iš jų dar galima išskirti porūšius pagal dokumentų pobūdį, pavyzdžiui, įstatymų, teismo sprendimų, visuomenės informavimo priemonių, ikonografijos darbų ir pan. analizę. Toks smulkesnis dokumentų analizės skirstymas į porūšius nėra vien formalus pobūdžio – jis susijęs su tyrėjo darbo ypatumais.

Teisinių dokumentų kokybinė analizė. Teisiniai dokumentai yra plati sąvoka, apimanti ir teismo sprendimą, ir įstatymus arba apskritai bet kurį teisinę praktikos aktą, ir notarinį aktą, ir mokslinį leidinį, ir vienetinį teisės dokumentą ir jų kompleksą, kalbą teisme arba teisinę kroniką spaudoje. Analizuodamas juos tyrėjas turi visada griežtai laikytis dviejų taisyklių:

1. Teisinių dokumentą reikia nagrinėti ne jurisprudencijos, o teisės sociologijos požiūriu. Tai reiškia, kad analizuojant dokumentą, dėmesys kreipiamas į tai, kaip atskleidžiamas teisinis reiškinys, o ne į tai, ar teisingai buvo pritaikyta teisės norma. Teisine prasme nereikšmingas aktas, klaidingas komentaras gali pateikti sociologui svarbių žinių apie visuomenę ir jos grupes. Teisinio dokumento vertė priklauso nuo jo teikiamų galimybių sociologiškai atkurti praeities reiškinius ir institutus: kuo daugiau jis teikia tokių galimybių, tuo jis vertingesnis. Tai reiškia, kad pasitelkus papildomus duomenis teisinis dokumentas turi būti „įsivaizduojamas“ tose pačiose socialinėse sąlygose, kurios nulėmė jo turinį. Pavyzdžiui, nagrinėjant konkretų testamentą, svarbu žinoti, kokiam socialiniam sluoksniui priklausė paveldėtojas, kokia buvo to meto ekonominė konjunktūra. Jeigu galima dokumentą sugretinti su kitais dokumentais – ankstesniais arba vėlesniais, tai geriausia išnagrinėti visą šią grandinę, o ne vieną jos grandį. Ypač tokia analizė svarbi nagrinėjant su šeimos istorija ir giminystės linija susijusius teisinius reiškinis: pavyzdžiui, tėvų santuokos ir

vaikų krikšto aktų ryšį, santuokos sutarties ir turto pomirtinio aprašo ryšį⁸⁹.

2. Teisinio dokumento negalima suvokti kaip tikrovės, apie kurią jis praneša, objektyvų ekvivalentą. Tyrėjas visada turi atsiminti, kad dokumentas gali būti apgaulingas. Netgi ir tuo atveju, kai tyrėjas nagrinėja konstatuojantį dokumentą, pavyzdžiui, notarinį aprašą, jį reikia vertinti kritiškai – istorinio konteksto požiūriu. Pavyzdžiui, jeigu nagrinėjamas valios išraiškos dokumentas – testamentas arba sutartis, reikėtų mėginti atskleisti ir paaiškinti jo atsiradimo psichologinius ir sociopsichologinius motyvus. Apskritai sutarčių sociologinė analizė reikalauja gilaus teisinės praktikos žinojimo. Kiekviena sutarties šalis slaptai nuo kitos, o galbūt ir abi kartu gali siekti pavaizduoti realius dalykus tik jiems naudinga reikšme. Kaip rašo Carbonnier, toks „nukrypimas nuo tiesos dažniausiai yra plačiai išplitusio reiškinio – apmokestinimo apėjimo atskiras atvejais. Šalys toli gražu ne viską atskleidžia notarui, kuriame mato „įstatymo šešėlį“⁹⁰. Tai, kas dokumente parašyta, turi būti dar sociologiškai patikslinta ir dėl kitos priežasties: stipresnė sutarties šalis, turinti galimybių primesti savo valią, į sutartį gali įrašyti ypač dideles netesybos baudas, garantinius įpareigojimus, kurie naudingi tik vienai sutarties šaliai. Pavyzdžiui, Ėrlichas pažymėjo, kad panašūs reiškiniai buvo būdingi žemės nuomos sutartims Prūsijoje.

Daugiausia dėmesio teisės sociologai skiria teismų praktikos analizei, nes teismų sprendžiamuose ginčiuose atsispindi įvairios socialinės tikrovės plotmės. Ypač daug svarbios sociologinės informacijos pateikia pirmosios instancijos teismų sprendimų analizė. Teismų praktikos sociologinės analizės objektas yra teismo sprendimai, kurie paskelbiami teismų praktikos rinkiniuose.

Teismų praktikos analizėje sociologas nagrinėja faktus, o ne pačią teisę. Jam svarbu išnagrinėti gyvenimiškųjų situacijų, tarpasmenybinių ir individualių reiškinų derinių, kuriuos išaiškino teismo sprendimas, socialinį reikšmingumą. Kitaip nei teisinę teismų praktikos analizę, teisės sociologiją domina tik faktai, nes jie informuoja apie visuomenės moralinę būklę. Dėl šios priežasties teisine prasme skurdžios bylos, ku-

⁸⁹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 224.

⁹⁰ Ibid. С. 225.

rios beveik neįdomios teisininkui, gali būti labai įdomios sociologui, pavyzdžiui, skyrybų bylų nagrinėjimas atskleidžia šeimos gyvenimo psichologinius ir psichosociologinius aspektus. Teisės sociologijos požiūriu svarbios yra ir tos bylos, kurios nagrinėja tėvų atsakomybę už nepilnamečių vaikų padarytus deliktus.

Teismų praktikos sociologinė analizė neapsiriboja vien objektyviais faktais. Ypač kruopščiai sociologiniu požiūriu nagrinėjami teismo ginčo šalių reikalavimai ir pretenzijos, nes šiuo būdu galima išsiaiškinti jų teisės supratimą, įsisąmonintus teisinio elgesio modelius. Netgi teisine prasme klaidingi šalių reikalavimai gali būti svarbūs sociologiniu požiūriu: jie gali padėti išvelgti visuomenėje funkcionuojančius kokius nors primityviosios teisės sluoksnius, įsivaizduojamus įstatymus, neužbaigtą teisinę akulturaciją, skirtingų teisiųjų modelių konfliktą, teismo pliuralizmo apraiškas. Teisės sociologus domina ir tai, ar visi visuomenės nariai turi vienodas realias galimybes spręsti kilusius ginčus teisme, apskusti kasacine tvarka jų požiūriu neteisingus sprendimus ir panašios socialinės problemos.

Teismų sociologinė analizė apima ir pačių sprendimų analizę. Teisėjo priimtas sprendimas suprantamas kaip realiai egzistuojančio gilesnio sociologinio fakto – teisinio jausmo (teisinės sąmonės elemento) rodiklis. Teisinis jausmas apibūdina ne tik teisėjo sąmonę, bet ir tautos latentinį (išoriškai nematomą) teisinį jausmą, jeigu laikysimės prielaidos, kad teisėjo sąmonė atspindi visuomenės jausmus.

Prieš taikant teismų praktikos analizę kaip metodą, reikia atsiminti, kad teismų praktika neapima visos sociologinės tikrovės. Dėl to teismų analizė turi ir trūkumų, ir pranašumų. Teismų analizės trūkumai susiję su teismų praktika, kaip atitinkamos rūšies dokumentui būdingu tikrovės matymu, kuris šiek tiek iškreipia pačią tikrovę. Teismų praktikos analizė susijusi su trimis sociologinės tikrovės iškreipimais:

1. Pirmasis toks iškreipimas susijęs su realaus bylos išnagrinėjimo ir jo pateikimo paskelbtoje medžiagoje skirtumu. Visada realus bylos išnagrinėjimas yra platesnis nei jo publikacija, kurioje atsispindi tik atrinktos teismo praktikos dalys. Ši disproporcija ypač ryški sociologiniu požiūriu, nes publikuojama tai, kas svarbu teisine prasme, o ne sociologine. Todėl tiesioginis teismo proceso stebėjimas gali suteikti daugiau sociologiškai vertingos medžiagos.

2. Antrasis iškrepimas susijęs su tuo, kad ne visi reikšmingi konfliktai sprendžiami teisme, jų dalį nagrinėja arbitražas, kurio sprendimai nepublikuojami. Dėl to nėra kai kurių materialinių sričių viduje, pavyzdžiui, naftos prekyboje, kylančių konfliktų sprendimo ir santykių sureguliuavimo teismų praktikos analizės nei teisine, nei sociologine prasme⁹¹. Tą patį galima pasakyti apie daugelį smulkių ginčių, kurie nepasiekia teismų, juo labiau – aukščiausių teismo instancijų, kurios leidžia oficialius teisminės praktikos rinkinius.
3. Trečiasis iškrepimas susijęs su tuo, kad ne visi teisiniai santykiai perauga į konfliktus ir dėl to jie neatsispindi teismų praktikoje. Teisės sociologija pabrėžia, kad egzistuoja suderintų ir taikiai besivystančių santykių sritis, kuri yra daug platesnė nei konfliktinių santykių sritis. Todėl tyrinėti kurį nors socialinį institutą vien teismų praktikos analizės būdu yra neteisinga, nes galima nepastebėti tokių faktų, kurie dažnai vyrauja visuomenėje.

Šiuos iškrepimus atitaiso teismų praktikos sociologinės analizės pranašumai. Teismų praktikos analizę ypač tikslinga naudoti teisinės patologijos srityje, nes anketinės apklausos būdu retai pasiseka atskleisti konfliktinių situacijų esmę. Konflikto šalys nelinkusios atvirauti, ir tik siekimas laimėti bylą jas skatina pateikti teismui kuo daugiau duomenų. Be to, teisminis rungtyniškumas ir kontrolė teikia galimybių kritiškai vertinti šalių parodymus ir taip juos atspindėti teismo sprendime. Taigi konflikto atspindėjimas teismo sprendime pateikia tyrėjui daugiau sociologinių duomenų, nei jis galėtų gauti anketinės apklausos būdu.

Teismų praktikos sociologinė analizė, kitaip nei anketinė apklausa, apima ir istorinį metodą: teismo sprendimas parodo konflikto raidą, užfiksuotą didžiausios įtampos momentu. Kreipimasis į teismą reiškia konfliktinio santykio pabaigą ir šiuo momentu ypač aiškiai išryškėja tikroji įvykių raida. Anketinė apklausa išryškina vien teisinio reiškinių egzistavimo momentinę būklę.

Teismų praktikos analizė svarbi ir kitoje perspektyvoje. Ji leidžia nagrinėti ir tokias socialines grupes, kaip, pavyzdžiui, politikai, verslininkai, kurių atstovai dažniausiai vengia dalyvauti anketinėse apklausose, bet gali tapti teismo nagrinėjimo dalyviais. Be to, teismų praktikos

⁹¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 228.

istorinė analizė padeda atkurti praeities sociologinės tikrovės faktus, kurių neįmanoma gauti anketinės apklausos būdu.

Teismų praktikos analizė grindžiama teismų sprendimų atranka. Sociologui, priešingai nei teisininkui, svarbesni yra žemesnės instancijos teismų sprendimai nei aukštesnės. Sociologiniu požiūriu gali būti įdomu išnagrinėti būdingą teismo sprendimą, jei gautos išvados apima visus šios rūšies reiškinius. Moksliniu požiūriu patikimiau nagrinėti sudėtingus teismo sprendimus. Jie grupuojami pagal tyrimo kryptį, pavyzdžiui, teisės institutus, ginčo objektą. Teisės ir papročių evoliucija atsiskleidžia nuosekliai nagrinėjant dėl to paties objekto kilusių konfliktų sprendimus. Teismų praktikos formavimuisi atskleisti reikia išanalizuoti visų teismo institucijų santykį su ginčo objektu.

Teismo sprendimo turinio analizė krepiama į sociologinės reikšmės faktinių motyvų nagrinėjimą. Sociologiniu požiūriu dažnai būna įdomesnės smulkmenos, pavyzdžiui, ieškovo profesija, socialinis sluoksnis, kuriuo metų laiku sudaryta sutartis, nors jos atrodo visiškai nenaudingos teisine prasme. Gauti teismų praktikos sociologinės analizės rezultatai gali būti panaudoti dvejopiems tikslams:

1. Bendrosios sociologijos tikslams – išryškinti funkcionuojančius visuomenės papročius. Kiekviename teismo sprendime atsispindi socialinio gyvenimo epizodas. Surinkę į vieną visumą daugiau arba mažiau panašius sprendimus, galime atkurti visuomenei svarbios veiklos vaizdą ir atskleisti savaime susiklosčiusią tvarką (papročius). Todėl siekiant šio tikslo, teismų sprendimų atrankos negalima sieti su teisės sąvokomis.
2. Teisės sociologijos tikslams. Ji siekia išryškinti teismo sprendimuose atskleistų papročių ryšį su teisiniais reiškiniais. Tuomet šios dvi – papročių ir teisinių reiškinų sritys atsiskleidžia ne kaip atskiros mozaikinės panoramos dalys, bet tokiu jų deriniu, kuriame atitinkami reiškiniai grupuojami teisiniu pagrindu – pagal teisės instituto arba konfliktinės situacijos tipą. Toks reiškinų grupavimas leidžia išvelgti priežastinius ryšius, kuriuose teisė yra arba kaip priežastis, arba kaip padarinys.

Teismų praktikos sociologinėje analizėje sociologui gali būti įdomūs procesiniai veiksmai, pavyzdžiui, laiko tarpas tarp fakto ir teismo sprendimo, taip pat ir kiti svarbūs dalykai: sprendimo teisinė motyvacija, baigiamoji dalis. Bylą nagrinėjimo vidutinė trukmė leidžia spręsti apie teisingumo institucijų veiklos tempą ir kelti klausimą, dėl kokių prie-

žasčių jis yra per ilgas. Teismo sprendimų teisinė motyvacija domina sociologą tiek, kiek ji neatitinka nustatytų faktų. Tuomet svarbu išsiaiškinti, ar tai paplitusi teismo praktika, ar tik vienetiniai atvejai. Sprendimo baigiamąją dalį sociologai nagrinėja siekdami nustatyti, kaip joje atspindi teisėjo asmenybė, koku būdu teisėjo sprendimus veikia socialinės, ekonominės, politinės ir kitokios aplinkybės.

Teisinių dokumentų kiekybinė analizė. Ji gali būti ir nesusijusi, ir susijusi su teisinio dokumento turiniu. Su dokumentų turiniu nesusijusi kiekybinė analizė yra paprasčiausias teisinių dokumentų suskaičiavimas. Pavyzdžiui, galima suskaičiuoti, kiek per tuos pačius laiko tarpus įstatymų leidėjas priėmė naujų įstatymų ir pakeitimų jau veikiančiuose įstatymuose. Nuosekliai lyginant nustatytus skaičius, galima padaryti išvadą apie įstatymų leidėjo veiklos pobūdžio keitimąsi. Įstatymų tekstų apimties matavimas ir lyginimas leidžia atskleisti įstatymų leidybos stiliaus kaitos raidą. Įstatymų leidybos stilius atspindi arba susiklosčiusius vertybinius požiūrius į įstatymų leidybą, arba sunkumus, su kuriais susiduria įstatymų reglamentacija, pavyzdžiui, įsikerojusio teisinio nihilizmo prevencija verčia įstatyme numatyti visas įmanomas situacijas ir nepalikti teisės spragų.

Su dokumento turiniu susijusi kiekybinė analizė įgyvendinama dviem būdais: 1) vienaarūšių teisinių dokumentų kiekio skaičiavimas; 2) vienaarūšių teisinės informacijos ląstelių skaičiavimas teisiniame dokumente.

Vienarūšiai teisiniai dokumentai skaičiuojami statistikos arba atrankos būdais. Nors statistika ir atranka taikoma faktų rinkimui, tą patį mechanizmą galima pritaikyti ir dokumentų kiekybinei analizei. Į faktų statistiką žvelgiama kaip į atitinkamų dokumentų statistiką. Pavyzdžiui, išaiškintų nusikaltimų statistika vertintina kaip nuteisimo statistika. Ginčų dėl nuosavybės statistika iš tikrųjų išreiškia teismo sprendimų skaičių.

Vienarūšiai teisiniai dokumentai skaičiuojami ir jų atrinkimo būdu. Pavyzdžiui, metinę teismų sprendimų visumą galima surūšiuoti pagal ieškinio pobūdį ir juos suskaičiuoti. Toliau nagrinėti tyrėjas gali pasirinkti vyraujančio ieškinio bylų grupę, pavyzdžiui, eismo įvykius. Jeigu tokių bylų yra labai daug, tarkime, 20 tūkstančių, tai tikslinga jas suregistruoti chronologine tvarka ir iš jų atrankos būdu – kas dvidešimtą, paimiti tūkstantį bylų ir jas išnagrinėti. Tokia bylų atranka yra reprezentatyvi ir jų reikšmingumą atskleidžia dar gilesnė kiekybinė analizė.

Dokumentų kiekybinė analizė įgyvendinama ir vienaarūšių teisinės informacijos ląstelių skaičiavimu dokumento turinyje. Teisinės informacijos ląstele galima pasirinkti: 1) kokį nors žodį, pavyzdžiui, vaikas, šeima, įstatymas, laisvė, lygybė ir t. t.; 2) kokią nors išraišką, pavyzdžiui, vaiko interesai; 3) nagrinėjimo temą, klausimą, neišreikštus vienu terminu; 4) atrinktų klausimų grupę.

Pirmais dviem atvejais tyrėjas suskaičiuoja pasikartojančius žodžius ir išraiškas teisės normų aktų serijoje. Tam tikrų žodžių ir išraiškų pasikartojimas skirtingomis aplinkybėmis teisės normų aktų serijoje sukuria ypatingą psichologinį reiškinį. Todėl galima daryti prielaidą, kad pasikartojantys žodžiai ir išraiškos atkuria tam tikrą visuomenės arba jos grupių gyvenseną. Įstatymų kalba turi atitikti tam tikrus lūkesčius tų, kurie turi šiems įstatymams paklusti. Ir nors negalima šio ryšio suabsoliutinti, tačiau negalima paneigti, kad įstatymų leidėjas išreiškia jiems įtaką darančių socialinių grupių ir sluoksnių psichologiją. Pavyzdžiui, Tarpautinis žmogaus teisių institutas Strasbūre 1971 metais atliko tarptautiniuose ir nacionaliniuose teisės dokumentuose, skirtuose žmogaus teisių problemai, dažniausiai pasikartojančių žodžių tyrimą. Tyrimas atskleidė, kad dažniausiai vartojamas žodis „įstatymas“, o žodis „lygybė“ vartojamas dažniau nei žodis „laisvė“⁹².

Kiekybinės analizės objektu tyrėjas gali pasirinkti ir tam tikrą temą arba klausimą. Jų pasikartojimo teisinių dokumentų serijoje atvejų skaičiavimo reikšmė grindžiama prielaida, kad teisiniai dokumentai atspindi tikrąsias visuomenės gyvenimo problemas. Todėl tyrėjas, suskaičiavęs teisinių dokumentų serijoje pasikartojančios temos dažnumą, pagrįstai gali spręsti apie nagrinėjamos problemos reikšmingumą.

Dar gilesnė dokumentų kiekybinė analizė susijusi su būsimo nagrinėjimo klausimų išskyrimu iš teisinių dokumentų turinio. Tai gali būti su faktais susiję klausimai, pavyzdžiui, iš sprendimo apie civilinę atsakomybę išskiriami klausimai, susiję su šalių lytimi, amžiumi, profesija, reikalaujamu ir gaunamu žalos atlyginimu ir t. t. Iš atrinktų klausimų sudaromas analizės tinklas, kuris naudojamas kaip tolesnio nagrinėjimo įrankis. Analizės tinklui parengti reikia paimti bent 50 teismo sprendimų ir iš jų išskirti nuolat pasikartojančius momentus. Per analizės tinklą pereidžiami kiti teismo sprendimai. Teismo sprendimų nagrinėjimas su

⁹² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 240.

analizės tinklu leidžia nustatyti faktinių duomenų svarbą arba jų santykį su teisiniais rezultatais.

Neteisinių dokumentų analizė. Neteisiniai dokumentai – tai ne teisės kalba ir ne teisiniams reikalams skirti dokumentai, pavyzdžiui, etnografiniai dokumentai, žiniasklaida, grožinės literatūros kūriniai ir pan. Tai nulemia šios analizės būdingą bruožą – nagrinėjamą dokumentų, kalbančių ne teisės kalba, o papročiu, kuriuose paslėpta pati teisė. Todėl šių dokumentų teisės sociologinis nagrinėjimas yra lėtas procesas ir turi būti ypač kruopštus. Šis darbas reikalauja labai gerai išmanyti teisę, nes neteisiniuose dokumentuose būna tik teisės kruopelės ir tokiomis formomis, kurios dažniausiai jau neegzistuoja ir priklauso istorijai.

Teisės sociologiją labiausiai domina etnografiniai dokumentai, nes jie daugiau nei kiti neteisiniai dokumentai gali pateikti sociologinės reikšmės duomenų. Konkretios tautos gyvenimo aprašymuose teisės sociologas siekia atsekti pasikartojančius gestus, poelgius, veiksmų pavyzdžius. Dažniausiai visos šios apraiškos „telpa“ kasdienių įpročių ribose, kartais – susiję su papročiais. Atitinkamai susiklosčius aplinkybėms kai kurie papročiai virsta teise. Tokios žinios „išbarstytos“ keliautojų pasakojimuose, istorikų, etnografų darbuose. Todėl teisės sociologijai kyla dvejojama užduotis: 1) iš socialinių – neteisinių papročių ir individualiai kasdienių įpročių išskirti teisiškumą, 2) išskirtą teisiškumą verifikuoti (įrodyti jo teisingumą), laiko ir erdvės požiūriu ieškant analogiškos medžiagos ir ją klasifikuojant. Taigi antrosios užduoties įgyvendinimas susijęs su istorinio-lyginamojo metodo taikymu.

Bendroji sociologija labai išstobulino žiniasklaidos, pavyzdžiui, spaudos, radijo arba televizijos laidų analizės techniką. Teisės sociologija gali taikyti kiekybinius skaičiavimus: kontentinę analizę (jos objektas gali būti laikraščių, dokumentinių filmų, radijo ir televizijos laidų turinio analizė), kokiai nors teisei problemai nušviesti skirtos spausdintos erdvės matavimą, teisinių ir ypač teisinių atvejų nušvietimo skirtingose žiniasklaidos rūšyse laiko matavimą. Tokiais būdais galima hipotetiškai nustatyti, kiek dėmesio vienam arba kitam atvejui skiria skirtingos socialinės grupės.

3.4.2. Monografinis stebėjimas

Svarbios sociologinės žinios gaunamos monografinio stebėjimo būdu. Monografija yra vieno objekto aprašymas (*monos* – pirmoji sudurti-

nio žodžio dalis – graikiškai reiškia vienas, o antroji – graikiškai *grapho* – rašau). Monografinis stebėjimas – tai tikslingas, planingas stebimo vieneto objektyvių savybių ir ryšių fiksavimo bei registravimo sistema. Plačiąja prasme stebėjimas suprantamas kaip kitų sociologinių metodų – apklausos ir eksperimento pagrindas. Siaurąja prasme – tai būdas socialiniams reiškiniams tirti, kai informacija renkama apie vieną socialinį vieneta, pavyzdžiui, etninę grupę, konkretaus socialinio sluoksnio šeimą, paveldėjimą, santuokos sutartį, gyvenvietę, ir pan., kad būtų galima visapusiškai aprašyti esminius stebimo objekto bruožus. Pirminė socialinė informacija renkama tiesiogiai stebint įvykius ir aplinkybes, kuriose jie vyksta, bendraujant su stebimais individualiais ir jų grupėmis. Tai reiškia, kad taikant stebėjimo metodą, daugiausia dėmesio skiriama kokybinei stebimos informacijos analizei. Todėl monografinis stebėjimas dar vadinamas kokybiniu stebėjimu.

Kokybinį stebėjimą, kaip tyrimų metodą, sociologai perėmė iš antropologijos – senovės ir dabartinių tautų gyvenimosios tyrinėjimo mokslo. Antropologai stebi tautų, genčių ir bendruomenių gyvenimo būdą, socialinius santykius ir sąveiką, papročius ir tradicijas. Iš antropologijos sociologija perėmė ne tik stebėjimo metodologiją ir metodiką, bet ir jo klasifikaciją.

Išskiriamos dvi pagrindinės kokybinio stebėjimo atmainos: dalyvaujantis ir nedalyvaujantis stebėjimas. Jeigu sociologas stebi teismo proceso dalyvių, žemdirbių streiko, paauglių elgesį iš šalies ir specialioje anketoje registruoja visus veiksmų, reakcijų, bendravimo formų ir t. t. bruožus (tipus), tai jis atlieka nedalyvaujantį stebėjimą. Tokiame stebėjime labai svarbu išlaikyti socialinį ir emocinį atstumą nuo stebėjimo objekto, kuris, atsižvelgiant į galimybes, gali būti užfiksuotas vaizdo ir garso įrašė. Jeigu sociologas yra teismo proceso dalyvis, išitraukė į žemdirbių streiką arba paauglių grupės veiklą, tai jis atlieka dalyvaujantį stebėjimą. Todėl jo kaupiami duomenys bus paženklinti didesniu subjektyvumu, nes tyrėjas yra tiriamosios situacijos dalyvis.

Monografinis stebėjimas nėra vien pasyvus veiksmas. Tyrėjas naudoja ir aktyvius individualizuotus veiksmus: laisvą pokalbį – interviu su geriausiai informuotais žmonėmis tiriamoje vietovėje. Kalbant su jais kyla svarbi metodologinė problema – garantuoti informacijos objektyvumą, nes stebėjimą kaip metodą gali veikti paties tyrėjo subjektyvumas, jo socialiniai, psichologiniai arba kitokie bruožai. Todėl būtina griežtai laikytis pagrindinio monografinio stebėjimo principo – sociolo-

ginio tyrimo duomenis organizuoti taip, kad būtų pabrėžiama vientisa tiriamojo socialinio objekto struktūra ir jis pats būtų suprantamas kaip tam tikra vientisa visuma. Socialinių reiškinių apibrėžimas leidžia plačiau ir nuodugniau ištirti socialinio objekto struktūrinę dalis, jų tarpusavyo priklausomybę bei ryšius. Taigi monografinio metodo esmė – užfiksuoti tiriamo reiškinių sąveiką su kitais reiškiniais, aplinka, apibrėžti ir vidinius, ir išorinius natūralius reiškinių ryšius. Monografiniam metodui būdingi šie bruožai: reiškiniai nagrinėjami išsamiai, visapusiškai atskleidžiant visus jo ryšius; objektyvios stebimo reiškinių savybės atskleidžiamos tik kaip susijusios su kitais reiškiniais. Tai reiškia, kad apie stebimą reiškinį sprendžiama remiantis jo atskleistais įvairiapusiais santykiais.

Labai plačiai monografinio stebėjimo metodą taikė Le Play, atlikdamas giminystės tyrimus. Jo tyrimų objektas yra šeima. Le Play nuodugniai ištyrė 45 šeimas, gyvenančias skirtinguose Europos regionuose. Aiškindamas šeimą jis pasitelkė savo žymiąją biudžetinę techniką – šeimos pajamas ir išlaidas. Naudojantis šeimos biudžetu kaip schema, įmanoma atlikti palyginamąjį ne tik kokybinį, bet ir kiekybinį šeimos tyrimą. Šią grupę laikydamas savo tyrimo išeities tašku, Le Play sistemiskai aptarė vidinius šeimos požymius, atsižvelgdamas ir į jos santykį su aplinkinėmis bendruomenėmis, kurias jis vadina socialine struktūra. Labiausiai jį domino šeimos vaidmuo socialinėje tvarkoje, nes pagrindinis jo tyrimų tikslas – atskleisti ryšius, kurie sieja šeimą su kitomis bendruomenės dalimis: religija, darbdaviu, vyriausybe, mokykla ir kt. Le Play aptarė kiekvienos šeimos fizinės aplinkos prigimtį, jos vietą bendruomenės hierarchijoje, apsirūpinimą maistu, pastoge, laisvalaikio leidimą ir profesiją.

3.4.3. Sociologinė apklausa

Informacijos gavimas apklausos būdu visada susijęs su respondentų nuomonėmis ir vertinimais. Apklausa – tai pirminės sociologinės informacijos apie nuomones, požiūrius ir kitas charakteristikas rinkimas, pateikiant klausimus žmogui (ekspertui) arba tam tikrai žmonių (respondentų) grupei. Siekdami pašalinti atsitiktinius nukrypimus gautų vertinimų ir nuomonių masyve (visumoje), sociologai apklausia tam tikrą žmonių skaičių, prieš tai apskaičiavę, kiek pasisakymų gali gana tiksliai

perteikti nagrinėjamos tikrovės vaizdą. Jie apklausia dažniausiai ne visus žmones iš eilės, bet pagal apibrėžtus kriterijus atrinktus žmones, vadinamus respondentais. Vadinasi, apklausą, kaip informacijos gavimo būdą, susaisto reikalavimai, kurie yra jos skiriamieji bruožai. Apklauskos skiriamieji bruožai yra:

- apklauskos respondentų skaičius;
- apklauskos patikimumas ir objektyvumas;
- apklauskos paskirtis;
- apklauskos atranka.

Pirmojo apklauskos skiriamojo bruožo – respondentų skaičiaus svarbą jau minėjome. Sociologus domina ne vieno žmogaus nuomonė, kokia svarbi ji bebūtų, o visuomeninė nuomonė. Ji gaunama apklauskus iš anksto nustatytą žmonių skaičių ir gautus individualius vertinimus bei nuomones sutvarkius matematiškai. Individualių nuomonių nukrypimai, subjektyvūs nusistatymai, prietarai, klaidingos nuomonės, sąmoningi iškreipimai statistiškai apdorojus visus apklauskos duomenis išnyksta. Taip sociologas gauna suvidurkintą tikrovės vaizdą. Pavyzdžiui, sociologas, apklausęs 100 teisininkų, išsiaiškina tipišką šios profesijos atstovą. Štai dėl šios priežasties nėra būtina nurodyti respondento vardą, pavardę ir adresą. Apklausa anoniminė. Gavęs statistinę informaciją, sociologas išsiaiškina asmenybės socialinius tipus.

Antrasis apklauskos skiriamasis bruožas susijęs su pirmuoju: apklausdamas šimtus ir tūkstančius žmonių, sociologas gauna galimybę duomenis apdoroti matematiškai. Jis suvidurkina įvairias nuomones. Jeigu duomenų matematinis apdorojimas buvo atliktas laikantis visų mokslinių ir metodinių reikalavimų, tai gaunama informacija yra patikima ir objektyvi. Tokiu būdu iš subjektyvių vertinimų ir nuomonių gaunama objektyvi ir patikima informacija. Tai mažas mokslinio pažinimo stebuklas, kai iš nepatikimo ir subjektyvaus gaunamas patikimas ir objektyvus. Šio mokslinio stebuklo vardas – matematinė statistika, kurią naudoti galima, jeigu yra tobulai įvaldyta sociologinio tyrimo metodika ir technika, visi tyrimo subtilumai, išryškėję kruopščiai ir ilgamečiame sociologo darbe.

Trečiasis apklauskos skiriamasis bruožas – jos tikslas. Bet kuris objektyvus ir patikimas tyrimas yra nukreiptas plėtoti mokslines žinias, išsiaiškinti tiesą ir praturtinti mokslą. Sociologų gautos žinios, pavyzdžiui, apie ryšio, kuris sieja teisininkų veiklos, jų požiūrio į darbą ir po-

ilsio formas, pasireiškimo dėsningumus, tampa moksliniu faktu. Jis yra visuotinis, todėl išlaisvina kitus sociologus nuo būtinybės dar kartą atlikti tyrimą.

Ketvirtasis apklausos skiriamasis bruožas susijęs su atrankine anketine apklausa, kuri yra populiariausias sociologijos metodas. Apklausa yra dviejų rūšių – anketinė apklausa ir interviu. Anketinė apklausa dar savo ruožtu skirstoma į vientisą ir atrankinę. Iš pradžių aptarsime, kas yra anketinė apklausa.

Anketinė apklausa. Jos pagrindas – anketa. Anketa – tai kompiuteriu parengtas klausimų lapas, skirtas surinkti reikiamas žinias. Vidutiniškai anketoje būna 30–40 klausimų, skirtų pasirinktiems respondentams apklausti.

Respondentai tarpusavyje nėra lygiaverčiai. Jų pozicija priklauso nuo vyraujančio statuso ir socialinio tapatumo (t. y. kuriai socialinei grupei žmogus save priskiria). Todėl tyrėjai iš anksto apibrėžia proporcijas, kurias turi atitikti įvairių grupių apklaustų atstovų skaičius. Atlikus apklausą ir gautus duomenis apdorojus matematiškai, gaunamos žinios sugrupuojamos į atitinkamas socialinių grupių vidutiniškai tipines pozicijas.

Anketa nėra bet koks klausimų sąrašas. Žurnalisto klausimai nėra laikomi anketa, nors akivaizdi jų logika ir nuoseklumas. Anketa vadinama tik tai, kas skirta daugumai žmonių, kurie apklausiami standartiniu būdu. Be to, respondentas privalo savarankiškai užpildyti anketą pagal taisykles, kurios pateikiamos anketos aprašyme.

Anketos klausimų formulavimo ir dėliojimo logika turi atitikti tyrimo tikslus ir skirta gauti tik tą informaciją, kuri patikrina hipotezes. Klausimai formuluojami konkrečiai ir tiksliai, negali būti neaiškumų ir dviprasmybių. Naudinga nuosekliai parengti keletą anketos variantų ir galutinį projektą išbandyti su nedidele respondentų grupe. Teisės sociologinės anketos rengėjai susiduria su dideliais sunkumais, nes reikia kalbėti apie teisę su ne specialistais. Todėl labai svarbu laikytis šio reikalavimo: klausimai turi atitikti tikrovę. Anketos klausimą reikia formuluoti ne teisinės technikos forma, pavyzdžiui, „Ar kaltas tėvas dėl jam inkriminuojamo vaiko teisių pažeidimo?“, o konkrečia aprašomąja forma, pavyzdžiui, „Ar reikia apkaltinti tėvą už savo vaiko mušimą?“, ir pan.

Visada rizikinga vartoti teisinės sąvokas, nes respondentai nesuvalkoma jų teisinės reikšmės. Dėl to tikslinga jas paaiškinti, pateikiant pavyz-

džių. Bet ir tai reikia daryti labai atsargiai, nes teisinių sąvokų paaiškinimai ir pavyzdžiai gali suteikti klausimui niuansą, kuris nulems atsakymą. Pavyzdžiui, klausimas: „Ar reikia kontroliuoti tėvų valdžią?“. Jeigu šio klausimo paaiškinimo pretekstu papasakosime istoriją apie tėvų atsisakymą duoti sutikimą operuoti vaiką, nors jam gresia mirtis, tai kartu bus pasufleruotas ir atsakymas.

Visi anketos klausimai skirstomi į du pagrindinius tipus – atvirus ir uždarus. Atviri klausimai susiję arba su prašymu respondentui suformuluoti savo nuomonę į pateiktą klausimą. Dėl to po klausimu tekste paliekama vietos respondento atsakymui. Pavyzdžiui: Ar esate susipažinęs (-usi) su Lietuvos Konstitucija? Atsakymą parašykite.

Uždavęs uždarą klausimą, sociologas pateikia anketoje galimo atsakymo alternatyvas. Pavyzdžiui: Ar esate susipažinęs (-usi) su Lietuvos Konstitucija?

1. Ne, nesu skaitęs (-čiusi).
2. Esu vartęs (-čiusi), bet nuosekliai neperskaičiau.
3. Esu vieną kartą perskaitęs (-čiusi).
4. Taip, nes esu keletą kartų skaitęs (-čiusi).
5. Taip, nes gilinuosi į Lietuvos Konstituciją.

Taigi tas pats klausimas gali būti atviras ir uždarus. Uždarus klausimus lengviau sutvarkyti kompiuteriu, bet jie reikalauja, kad sociologas išsamiai išmanytų dalyką. Atviri klausimai naudojami tuomet, kai išmanymas yra ribotas ir tyrimas yra žvalgomosios paskirties.

Teisės sociologines anketas galima skirstyti pagal tris klausimų rūšis:

1. Klausimai apie teisės žinojimą. Pavyzdžiui, Jūsų nuomone, kam priklauso iš asmeninio žmonos turto gautos pajamos, jeigu su-tuoktiniai nesudarė santuokos sutarties? Tik jai asmeniškai; abiem kartu; vyrui, nes jis yra šeimos galva. Kam reikalingas toks klausimas? Pirmiausia tokiu klausimu siekiama įvertinti įstatymo išmanymo lygį tiek visoje visuomenėje, tiek ir atitinkamose jos amžiaus, socialinėse ir kitose grupėse. Egzistuoja įstatymo išmanymo teisinė prezumpcija: niekas negali remtis įstatymo nežinojimu. Tokiu formaliu būdu kiekvienas teisės subjektas yra įpareigotas savarankiškai domėtis veikiančiais įstatymais. Su tikroju teisiniu išmanymu ši prezumpcija nėra susijusi. Todėl tokie klausimai padeda išsiaiškinti, kaip greitai ir kokiais būdais sklinda teisinė informacija.

Teisės išmanymo tyrimai atskleidžia ne tik visuomenės ir jos atitinkamų grupių susipažinimo su įstatymais lygį, bet ir yra netiesioginis būdas išsiaiškinti su teise susijusias vertybines nuostatas ir nuomones, požiūrius į kokius nors svarbius faktus. Įstatymo neišmanymą gali nulemti visuomenėje arba atitinkamoje socialinėje grupėje susiklostęs latentiškas jo atmetimas arba neigiamas požiūris į jį. Tai reiškia, kad su įstatymu konkuruoja anksčiau visuomenėje įsitvirtinusi kokia nors paprotinė norma.

2. Klausimai apie faktus. Iš respondentų siekiama sužinoti apie jų gyvenimo faktus, susijusius su teisės sritimis. Be įprastų apklausos klausimų (respondento amžius, profesija, gyvenamoji vieta ir pan.), respondentų galima paklausti, pavyzdžiui: „Ar esate dalyvavęs civilinio teismo posėdyje?“, „Ar per pastaruosius penkerius metus Jums teko kreiptis į policiją?“. Teisės sociologiją ypač domina tokie respondentų asmeninio gyvenimo faktai, kurie susiję su žmogaus teisių ir teisėtvarkos apsauga.
3. Klausimai apie nuomonę. Dažnai būna svarbu operatyviai išsiaiškinti visuomenės požiūrį į įstatymo projektą arba jau veikiančią įstatymą, susiklosčiusią teismų praktiką arba nuomonę, kaip geriau spręsti tam tikros kategorijos bylas. Todėl siekiama suformuluoti respondentams klausimus taip, kad jie galėtų argumentuotai išdėstyti savo nuomonę.

Ši klausimų rūšis yra paprasčiausias teisėkūros sociologijos instrumentarijus. Jų naudojimas susijęs su tam tikrais sunkumais. Pirmiausia dalis respondentų gali pasielgti konformistiškai: susipažinę su teisės normos projekto turiniu, jai pritaria be jokių argumentų. Gali būti ir visiškai priešingai – be argumentų atmesti teisės normos projektą. Kitas pavojus susijęs su nuomonės ir realaus elgesio skirtumu. Respondentų atsakymai į klausimus išreiškia tik jų išorinį, paviršinį santykį su problema. Atsakymai yra abstraktus pobūdžio ir neatitinka tikrojo respondentų elgesio. Pavyzdžiui, vyras gali save laikyti šalininku lygiomis teisėmis su žmona disponuoti šeimos turtu, o gyvenime elgtis priešingai. Negalima paneigti tokių iškreipimų pavojaus. Siekiant jų išvengti, kartais mėginama atvirus klausimus apie nuomones pakeisti klausimais-testais, kurie respondentą slaptai provokuoja atvirumui.

Papildomi reikalavimai keliami anketos klausimų rengimui, kai siekiama atskleisti vertybines nuomones apie įstatymų leidybą, o pati apklausa apima visą visuomenę. Tuomet klausimai turi būti formuluojami

taip, kad atsakymus į juos galima būtų suskirstyti į dvi grupes: taip ir ne. Pavyzdžiui, „Ar, Jūsų nuomone, Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas yra geras ar blogas?“, „Ar, Jūsų nuomone, šie darbo sutarties įstatymo pakeitimai yra teisingi ar neteisingi?“. Carbonnier pabrėžia, kad teisingumo kriterijaus vartojimas gali įteigti mintį teisę supriešinti su morale: respondentas ši sprendimą laiko teisingu moraliniu požiūriu, bet tuo pačiu metu yra įsitikinęs, kad praktiniais sumetimais jis negali būti įtrauktas į įstatymą. Tai reiškia, kad kiekvienas su teisėkūra susijęs sprendimas gali būti išnagrinėtas visiškai skirtingais požiūriais⁹³.

Dėl to kyla kitas anketos rengimo klausimas: ar tais atvejais, kai respondentui siūloma pasirinkti iš dviejų alternatyvių sprendimų – vieną, susijusį su veikiančia teise, o kitą – su projektuojama reforma, reikia apsiriboti tik šių galimų sprendimų nurodymu, ar turi būti pateikti argumentai „už“ ir „prieš“? Prancūzų apklausų praktikoje vyrauja pirmoji pozicija, ir leidžiama pačiam respondentui intuityviai apsispręsti dėl pasirinkimo motyvų. Tik po to, kai respondentas pasakydavo savo nuomonę, jam būdavo pateikiamas kitas klausimas. Taip siekiama išsiaiškinti, ar atsakymas į pirmąjį klausimą nebuvo atsitiktinis.

Kitaip apklausos klausimai parengti remiantis vadinamuoju Nebraska metodu (pagal JAV valstiją, kurioje 1958 metais pirmą kartą buvo pritaikytas šis metodas). Apklausos būdu buvo nagrinėjama tėvų valdžios tema. Respondentams buvo pateikti galimi įstatymų leidėjų sprendimai kartu su jų argumentais⁹⁴. Šis metodas gali suponuoti pavojingą situaciją, kai respondentas vertina ne pačią teisės normą, o jos pagrindu sukurtą vaizdinį. Tiksliau tariant, teisės normos pagrindu sukurtas vaizdinys gali pasufleruoti atitinkamą teisės normos vertinimą.

Pati anketinė apklausa dar skirstoma į dvi rūšis – vientisą ir atrankinę. Vientisos anketinės apklausos pavyzdys yra surašymas, kurio metu apklausiami visi šalies gyventojai. Tokie surašymai Europos šalyse paplito nuo XIX a. pradžios, o dabar naudojami visur. Surašymai teikia neįkainuojamos informacijos, bet labai brangiai kainuoja. Netgi turtingos šalys negali sau leisti surašymus atlikti dažniausiai nei kas 10 metų. Vientisa apklausa yra išsami: ji apima visus respondentus, priklausančius kuriai nors bendrijai arba grupei. Šalies gyventojai yra pati didžiausia bendrija. Yra ir mažesnių, pavyzdžiui, įmonės personalas, Seimo gy-

⁹³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 259.

⁹⁴ Ibid. С. 259.

nėjai, pensininkai, miestelio gyventojai. Jeigu anketinė apklausa apima visus šių bendrijų narius, ji irgi vadinama vientisa apklausa.

Ekonominiu požiūriu naudingesnė yra atrankinė anketinė apklausa, nors ji mažiau patikimas metodas ir reikalauja ištobulintos metodikos ir technikos. Jos pagrindas – atrankinė visuma, kuri yra generalinės (pagrindinės) visumos elementų dalis. Atrankinė visuma yra sumažinta generalinės visumos kopija.

Generalinė visuma – tai visi šalies gyventojai arba ta jų dalis, kurią sociologas ketina išnagrinėti. Atrankinė visuma – tai iš generalinės visumos atrinkti žmonės, kuriuos sociologas apklausia. Abi visumos sutampa vientisoje apklausoje, o atrankinėje – išsiskiria. Pavyzdžiui, JAV Gelapo institutas reguliariai apklausia šimtatūkstantinę (1/100 000) savo gyventojų dalį (t. y. atrinktą JAV visuomenės dalį) ir gauna patikimų žinių. Paklaidos dydis generalinės visumos atžvilgiu tesiekia vos kelis procentus.

Ką paskirti generalinei visumai, apibrėžia tyrimo tikslai, o ką įtraukti į atrankinę visumą, sprendžiama matematiniais metodais. Todėl labai svarbu tiksliai nustatyti generalinės visumos bruožus: jos narių pasiskirstymą pagal lytį, amžiaus tarpsnių grupes, gyvenamąją vietą, išsilavinimą ir pan. Pavyzdžiui, šalies suaugusiųjų visuomenę apibūdina šie jos bruožai: moterų ir vyrų procentinis santykis; visuomenės narių procentinis pasiskirstymas pagal amžiaus tarpsnių grupes (pvz., 18–25 metų, 26–35 metų tarpsniai ir t. t.); moterų ir vyrų procentinis santykis amžiaus tarpsnių grupėse; visuomenės narių procentinis pasiskirstymas pagal gyvenamąją vietą, išsilavinimo cenzą ir kitus galimus parametrus. Šias žinias sociologai paima arba išsiaiškina iš paskutinio šalies gyventojų surašymo duomenų.

Jeigu sociologas į narkomaniją ketina pažvelgti paauglio akimis, tai generalinė visuma apims visus šalies paauglius (12–16 metų), bet apklausti jam teks tik nedidelę jų dalį – atrankinę visumą. Atrankinė visuma turi tiksliai atspindėti generalinę visumą. Tai pasiekama, jei sociologas nepažeidžia atrankos taisyklės: bet kuris šalies paauglys, nepaisant gyvenimo vietos, mokyklos, sveikatos būklės ir kitų aplinkybių, turi turėti vienodą tikimybę pakliūti į atrankinę visumą. Sociologas neturi teisės apklausti pirmus pasitaikančius arba lengviausiai pasiekiamus respondentus, pavyzdžiui, paauglius. Jam teks išsiaiškinti, kiek Lietuvoje gyvena 12–16 metų vaikų, kokią jų procentinę dalį sudaro berniukai ir mergaitės, kaip jie pasiskirstę amžiaus grupėse, šalies teritorijoje. Visi

šie duomenys reikalingi atrankos matematinėms procedūroms, kurios užtikrina didžiausią objektyvumą, t. y. vienodą tikimybę bet kuriam paaukliui būti įtrauktam į atrankinę visumą. Tokios atrankos esmė – atsitiktinis būdingų generalinės visumos atstovų atrinkimas.

Nagrinėjamos generalinės visumos bruožų atspindėjimas atrankinėje visumoje yra svarbiausia atrankos savybė, vadinama reprezentatyvumu. Kuo labiau atrankinės visumos charakteristikos atitinka generalinės visumos charakteristikas, tuo reprezentatyvumas didesnis. Atrankinės ir generalinės visumos charakteristikų skirtumas vadinamas reprezentatyvumo paklaida. Kuo didesnė yra reprezentatyvumo paklaida, tuo mažesnis tyrimo rezultatų objektyvumas.

Teisės sociologijoje generalinės visumos apibrėžimas susijęs ir su tyrimo problemos ypatumais. Todėl jos apibrėžimui keliami papildomi reikalavimai:

1. Generalinę visumą turi sudaryti visi šalies suaugusieji, kai nagrinėjamas visuomenės požiūris (viešoji nuomonė) į įstatymų leidimą, teisę, visuomenės santykis su atitinkamais įstatymais ir teisės normomis. Reikalaujama, kad atrankinė visuma atspindėtų generalinę visumą maksimaliai galimu laipsniu, t. y. atrankinė apklausa turi būti maksimalaus reprezentatyvumo. Tokia reprezentatyvi suaugusiųjų atranka Lietuvoje apims 1 200–1 400 žmonių, atstovaujančių skirtingiems socialiniams sluoksniams pagal amžiaus grupes, lytį, socialinę ir profesinę padėtį, religiją.
2. Generalinę visumą turi sudaryti atitinkamos srities teisininkai, kai nagrinėjamos su atitinkamu profesionaliuoju teisiniu žinojimu susijusios problemos.
3. Generalinę visumą kartais gali sudaryti asmenys, kurie suinteresuoti susiklosčiusios problemos sprendimu. „Tokią“ problemą tikslingiau nagrinėti didesnėje generalinėje visumoje, kad suintereusuoti asmenys „iširptų“ nešališkoje daugumoje.

Interviu. Tai apklausos rūšis. Interviu – tai sociologinio tyrimo metodas, kurio skiriamasis bruožas – pokalbis, vykstantis pagal tyrėjo iš anksto parengtus klausimus arba kryptį ir tikslus. Respondentas anketą užpildo savarankiškai, o interviu klausimus respondentui užduoda (perskaito) specialistas, vadinamas interviu ėmėju.

Išskiriamos dvi interviu rūšys:

1. Standartizuotas interviu.
2. Nestandartizuotas interviu.

Kai klausimų formuluotė ir jų uždavimo eiliškumas griežtai fiksuoti ir interviu ėmėjas neturi teisės nuo jų nukrypti, toks interviu vadinamas standartizuotu. Jis mažai kuo skiriasi nuo anketinės apklausos, nebrangiai kainuoja ir galima apklausti daug žmonių. Labiausiai paplitęs pavzdys – telefoninis interviu.

Kai yra apibrėžti tik pokalbio tema ir planas arba parinkti tik pagrindiniai klausimai, o visus kitus klausimus interviu ėmėjas sugalvoja pokalbio metu, susiduriame su nestandartizuotu interviu. Beveik visi jo klausimai yra atviri ir primena žurnalistinę apklausą. Dažniausiai tokio interviu rezultatų neįmanoma statistiškai sutvarkyti. Todėl nestandartizuoto interviu tikslas – žvalgomas: gauti informacijos apie nepažįstamą reiškinį, išryškinti problemą, atskleisti poreikius, kurių neatskleidė standartizuotas interviu. Vienokio arba kitokio pokalbio esmė ta pati: į tyrimo programoje apibrėžtus klausimus gauti atsakymus, kuriuos būtų galima statistiškai apibendrinti.

Apklauskos organizavimas. Apklausa turi būti organizuota taip, kad neatsirastų pašalinių veiksnių, kurie galėtų daryti įtaką atsakymų turiniui. Todėl siekiama per apibrėžtą trumpą laikotarpį (kelias dienas) atlikti respondentų apklausą. Interviu ėmėjas turi nedaug laiko organizuoti susitikimus su visais atrinktais respondентаis, susitikti su jais, pateikti jiems klausimus ir gauti atsakymus. Jie susitinka su respondентаis jų namuose, darbe arba net gatvėje, jeigu klausimynas nėra labai platus.

Anketavimo procese sunku išvengti įvairių smulkių klaidų, kurios susijusios ir su interviu ėmėjų klaidomis, ir su respondентаis. Svarbu išvengti sisteminių klaidų. Todėl prieš anketuojant reikia specialiai parengti pačius interviu ėmėjus. Jie turi mokėti tinkamai paaiškinti respondentui neaiškų klausimą, bet neįteigti atsakymo. Dažniausiai respondentai noriai atsako į anonimines anketas. Atsiranda ir tokių žmonių, kurie yra priešiški nusiteikę bet kurios apklausos atžvilgiu. Todėl labai svarbu iš anksto siekti kuo didesnio apklausos reprezentatyvumo, kad atsisakę dalyvauti apklausoje respondentai neiškreiptų apklausos objektyvumo.

3.4.4. Sociologinis eksperimentas

Eksperimentas – tai mokslinis bandymas, tiksliau tariant, tiriamo reiškinio stebėjimas tiksliai apskaičiuotomis sąlygomis, kurios leidžia

stebėti reiškinio eigą ir jį vėl atkurti, pakartojus tas pačias sąlygas. Eksperimentavimo esmė yra priešinga pasyviai stebėjimui: stebėjimo būdu tyrėjas nagrinėja ir lygina tai, kas jau egzistuoja ir be tyrėjo įsikišimo savaime vystosi, o eksperimente tyrėjas savo nuožiūra sukuria kažką nauja ir tuo manipuliudamas registruoja stebėjimo objekto elgsenos arba reiškinio raidą. Išskiriamos dvi eksperimento rūšys: 1) kontroliuojamas arba laboratorinis eksperimentas, kai eksperimentas vyksta (dažniausiai laboratorijose), visi jo dalyviai žino pagrindines eksperimento sąlygas ir sutinka būti jo dalyviais; ir 2) nekontroliuojamas eksperimentas, arba natūralusis eksperimentas, kai eksperimento dalyviai nežino apie vykstantį eksperimentą.

Eksperimento naudojimo galimybės sociologijoje yra ribotos, nes socialinės tikrovės modeliavimo objektas yra kintanti žmonių socialinė sąveika. Eksperimento metodologiją ir metodiką sociologija perėmė iš psichologijos. Sociologinio eksperimento esmė – išnagrinėti naujo socialinio reiškinio poveikį socialinei sąveikai. Pavyzdžiui, natūraliuoju eksperimentu siekiama ištirti, kokį poveikį gyventojų elgsenai padarys telefoninio ryšio trukmės apmokestinimas. Tai reiškia, kad naujas telefoninio ryšio paslaugos mokestis įvedamas lokalinėje teritorijoje, o kitur – konkrečioje teritorijoje – viskas lieka po senovei. Kodėl to reikia?

Naujas mokestis paliečia įvairias socialines grupes, kurių mokumo galimybės yra skirtingos. Vadinasi, galima numatyti vienokio arba kito pobūdžio nepasitenkinimo pasireiškimą. Socialiniame gyvenime reikia vengti provokuoti net ir nežymius nepasitenkinimus, kurie visai netikėtai gali tapti pretekstu didesniems socialiniams neramumams. Todėl prieš įvedant planuojamą mokesť, atliekamas telefoninio ryšio naudojimo intensyvumo atskirose socialinėse grupėse (pvz., pensininkų, jaunimo, verslininkų ir t. t.) tyrimas. Tokio tyrimo rezultatas – parengti neapmokestinamų telefoninio ryšio trukmės variantai. Kuriame nors rajone įvedus telefoninių ryšių trukmės apmokestinimo variantus, natūralaus eksperimento būdu galima patikrinti gyventojų reakcijas ir jų pagrindus pakoreguoti galutinio mokesčio už telefoninio ryšio paslaugas tarifus.

Natūralusis eksperimentas. Teisės sociologija ne tik perėmė iš bendrosios sociologijos eksperimento techniką, bet ir sukūrė teisinį eksperimentą. Jo bendra schema yra tokia: kai kyla abejonių dėl siūlomos reformos principinės krypties arba dėl jos įgyvendinimo metodų, įstatymų leidėjas priima ir paskelbia įstatymą tam, kad išsiaiškintų, kaip jis

bus taikomas. Įstatymų leidėjas pasilieka sau teisę atšaukti arba pakeisti įstatymą, atsižvelgiant į gautus rezultatus. Reikia atsiminti, kad teisinis eksperimentas negali būti dažnas reiškinys, nes prieštarauja klasikiniam įstatymo, kaip bendros ir nuolatos veikiančios normos, supratimui. Todėl eksperimentui pateikiamas iš anksto numatytas galimas įstatymo pakeitimas ir jis išbandomas tik tam tikroje šalies dalyje. Tokiu būdu sukuriamą galimybę palyginti pataisytą įstatymo veikimo rezultatus su tais rezultatais, kurie gaunami kitoje šalies dalyje, kurioje galioja nepataisytas įstatymas.

Teisinis eksperimentas skiriasi nuo laikinų įstatymų ir įstatymų, kurių veikimą riboja teritorija. Nors pastaraisiais atvejais teisės sociologija gauna palyginamojo stebėjimo galimybę, tai nėra eksperimentavimas. Apie teisinį eksperimentą galima pagrįstai kalbėti tik tada, kai įstatymų leidėjas ketina mokslinių prielaidų pagrindu jį atlikti.

Teisiniam eksperimentui natūraliai palankias sąlygas sukuria federacinė šalies struktūros forma. Todėl, pavyzdžiui, amerikiečiai kartais tvirtina, kad jų federacinė konstitucija atveria galimybes teisiškai eksperimentuoti, nes tas pats įstatymas gali būti priimtas vienose valstijose ir nepriimtas kitose valstijose arba priimtas jose skirtingu laiku. Griežtai moksliniu požiūriu tokia įvairovė nėra konkretaus mokslinio projekto rezultatas. Priešingai – tai nelauktas, atsitiktinis rezultatas arba ypatingas atvejis, kuris sukuria naują stebėjimo rūšį. Šis stebėjimas nėra tikras eksperimentas.

Vien teisiniu požiūriu teisinis eksperimentas susijęs su akivaizdžiais nepatogumais. Jei pasklinda informacija, kad įstatymas nėra tobulas, juo nepatenkinti asmenys linkę užimti laukimo poziciją, o ne veikti pagal jį. Kai įstatymas taikomas ne visur, tai sukelia nepasitenkinimą. Tai reiškia, kad eksperimentinis įstatymo taikymas vyksta ne visiškai natūraliomis sąlygomis ir dėl to gauti rezultatai yra praradę dalį savo objektyvumo. Nepaisant to, teisiniu eksperimentu gana dažnai rėmėsi Prancūzija, pavyzdžiui, XVIII a., XX a. antrojoje pusėje⁹⁵.

Laboratorinis eksperimentas. Moralinės nuostatos dažnai riboja galimybes visuomenę pasitelkti nagrinėjant įvairius teisinius reiškinius. Todėl vietoje visuomenės reikia sukurti arba pasitelkti jau egzistuojančią mažąją grupę. Mažoji grupė teikia tyrėjui daugiau galimybių valdyti eksperimento eigą, įvertinti, koku laipsniu eksperimento veikimas

⁹⁵ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 269–270.

įtrauks jo dalyvius, išvengti kokių nors žalingų padarinių. Tyrėjas gali sukurti mažąją grupę, į ją pasikviesdamas, pavyzdžiui, studentus. Tokia grupė gali būti, pavyzdžiui, vyresniojo amžiaus moksleivių klasė, studentų grupė, kokios nors institucijos taryba ar valdyba ir pan. Siekiama, kad grupės būtų kuo paprastesnės psichologiniu požiūriu. Šalia eksperimentinės grupės, kuri veikia pagal bandymų programą, reikia sukurti ir antrąją – kontrolinę grupę, kuri savo bruožais turi būti maksimaliai panaši į eksperimentinę grupę, bet veiktų įprastose sąlygose ir tiesiogiai nedalyvautų bandymų programoje. Eksperimentinės grupės elgesio tam tikromis sąlygomis rezultatai lyginami su kontrolinės grupės elgesio įprastomis sąlygomis rezultatais.

Teisės sociologija eksperimentiniu būdu gali išnagrinėti, kaip mažojoje grupėje atsiranda ir palaikomos savitarpio bendravimo ir bendradarbiavimo normos; kaip jos pasikeičia ir įsitvirtina grupėje, kai sukuriamos grupės narių konfliktinės situacijos arba sudaroma griežto pavaldumo struktūra ir t. t. Tačiau tokio tyrimo rezultatų negalima beatodairiškai perkelti visai visuomenei, nes mažoji grupė yra homogeniškesnė už visuomenę. Be to, laboratorinis eksperimentas atskleidžia daugiau žinių apie infrajuridinius reiškinius (panašūs į teisinius reiškinius) nei apie teisę. Kita vertus, laboratorinio eksperimento būdu gautos žinios gali atskleisti, kaip, pavyzdžiui, paauglių grupėse susikuria ir veikia tariamos teisės normos. Todėl laboratorinis eksperimentas išlieka kaip mažųjų grupių tyrimo būdas.

Jausminimo testai. Carbonnier išskiria dar vieną eksperimentavimo metodą – afektinio testus⁹⁶. Jausminimo testai skiriasi nuo intelektualinių sugebėjimų tyrimo testų. Jie skirti atskleisti asmenybės nuostatas, tiksliau tariant, provokuoja žmogaus jausmus, jo jaudinimąsi ir taip sukuria galimybes atskleisti jo asmenines nuostatas. Jausminimo testai gali būti įvairių formų, pavyzdžiui, piešiniai, gyvenimiškų situacijų aprašymo pavyzdžiai, atitinkamai suformuluoti anketos klausimai ir kt.

Pavyzdžiui, Miros ir Lopeco testas apie vedybinę neištikimybę. Respondento prašoma įsivaizduoti save vietoje apgauto vyro ir išrinkti iš dešimties galimų sprendimų vieną sprendimą: nužudyti varžovą, nužudyti kaltąją, pamesti ją, teisiškai išsiskirti ir t. t. Šiuo testu buvo iš-

⁹⁶ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 272–273.

bandytos 578 sutuoktinių poros. Išaiškėjo, kad tik 25 procentai respondentų buvo linkę problemą išspręsti grynai teisiniu sprendimu⁹⁷.

3.5. Teisės sociologijos funkcijos

Visuomenė negali egzistuoti be teisės. Niekam nekelia abejonių teisės socialinė būtinybė ir nauda. Apmąstant teisės socialinį naudingumą, neišvengiamai turėjo kilti ir tokie klausimai: kokie ryšiai sieja visuomenę ir teisę, kaip visuomenė ir teisė sąveikauja? Į šiuos klausimus negalima atsakyti vien iš teisės arba visuomenės pozicijos. Atsakymų į juos ieškojimas nulėmė teisinės tikrovės pažinimo ir valdymo instrumentarijus kūrimą. Kitaip tariant, ieškant į šiuos ir kitus klausimus atsakymų, laipsniškai buvo sukurta teisės sociologija – socialinę-teisinę tikrovę nagrinėjantis mokslas.

Teisės sociologija, kaip ir bet kuri kita mokslinė disciplina, atlieka pažintinę ir praktinę funkciją. Šių funkcijų pagrindu galima sąlyginai išskirti du teisės sociologijos lygius – teorinę teisės sociologiją ir taikomąją teisės sociologiją.

3.5.1. Pažintinė teisės sociologijos funkcija

Pažintinė, arba teorinė, teisės sociologija – tai teisinės tikrovės pažinimo sąvokų, sampratų ir paradigmos sistema, kurią sudaro sukauptos, apmąstytos ir susistemintos nusistovėjusios žinios. Jos pažintinė funkcija – sociologiniais tyrimais gauti mokslinių žinių apie socialinę teisinę tikrovę, apie tai, kas vyksta realiame gyvenime. Mokslinių žinių gavimas – tai žinių apie teisinę tikrovę rinkimo, apmąstymo ir sisteminimo procesas, kuris grindžiamas faktais ir įrodymais. Pagrindinis teisės so-

⁹⁷ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 272.

ciologijos mokslinių žinių gavimo principas – tai nuolatinis rėmimasis socialine ir teisine tikrove.

Teisės sociologijos paskirtis – nagrinėti teisinę tikrovę socialiniame kontekste. Įprasta teigti, kad savo tyrimais ji gali ir turi apimti visą teisinę tikrovę. Vis dėlto iki galo neaiškus jos dydis, nes teisinės tikrovės sąvoka yra neapibrėžta. Ją sudaro ne tik dogmatinės teisės srities elementai – įstatymai, papročiai, teismų ir kita teisinė praktika bei sutartys. Į teisinės tikrovės sąvokos apimtį įeina ir teisės pažeidimai, ir faktinės situacijos, pavyzdžiui, formaliai neįregistravusi santuokos šeima. Visa tai kartu sudaro tikrovę, kurią galima pavadinti pozityviaja teisine tikrove. Egzistuoja dar ir negatyvioji teisinė tikrovė, kuri – nematoma, bet labai svarbi. Ji apima, pavyzdžiui, teisės spragas, teisinį nihilizmą, įstatymo neveikimą ir kitus latentinius teisinius reiškinius.

Teisės sociologinį pažinimą riboja teisei būdingas formalizmas. Pavyzdžiui, Diurkheimas pabrėždavo, kad sociologinius metodus reikia taikyti norint pažinti tokius reiškinius, kurie yra materializuoti ir turi išorinę formą. Tokie teisiniai reiškiniai sudaro tik mažąją teisinės tikrovės dalį. Pagrindinė teisinių faktų visuma nepalieka po savęs jokio ženklo ir tyrėjas vėliau gali nagrinėti tik tai, kas buvo formalizuota. Dėl to visada gresia teisinės tikrovės iškreipimo pavojus. Pavyzdžiui, nagrinėdami dovanojimų notarinius patvirtinimus, visiškai nekreipiame dėmesio į tai, kad įvyksta labai daug dovanojimo aktų ne notarine forma.

Teisės sociologijai svarbu teisinių reiškinių ne tik rasti ir užregistruoti, bet ir atskleisti, t. y. paaiškinti, kodėl ir kaip jis atsirado, kokia jo sandara. Atskleisdama teisinės tikrovės reiškinius, teisės sociologija siekia jų paaiškinimą suformuluoti priežasties-pasekmės ryšio dėsningumo forma, kuri leistų numatyti, ar reiškinys pasikartos ateityje. Čia teisės sociologija susiduria su socialinių mokslų metodologiniais sunkumais, nes teigiama, kad socialinių reiškinių priežastingumui negalima suteikti mokslinio dėsnio formos dėl dviejų priežasčių: 1) dėl socialinių reiškinių individualaus savitumo ir 2) dėl socialinių reiškinių indeterminiškumo. Bet ar šios priežastys atsispindi teisinių reiškinių prigimtyje ir dėl to riboja jų pažinimą?

Iš tikrųjų teisiniai reiškiniai nėra vien individualiai autentiški. Tik iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad institutų reiškiniai yra būtent tokio pobūdžio, nes jie, kaip ir istoriniai įvykiai, nesikartoja. Niekada nebuvo visiškai tapačių institutų. Bet įmanoma sukurti gerai apgalvotą tipologiją, kuri, atmetusi kokius nors nesutampančius institutų bruožus, gali juos

suvesti į vieną kategoriją. Tuo pagrįsta komparatyvistika. Ir teisės sociologijoje žinomi faktai, kai teisiniai reiškiniai pasikartoja, t. y. pavaldūs priežastingumo dėsniams. Pavyzdžiui, Vakarų teisinių sistemų raidoje buvo du gana simetriškos evoliucijos etapai: romėnų teisės raida nuo Romos pradžios iki Bizantijos ir prancūzų teisės raida nuo frankų periodo iki absoliučios monarchijos⁹⁸. Abiejų evoliucijų metu pasireiškė panašūs reiškiniai: perėjimas iš formalizmo prie konsensualizmo ir – iš prievartinio vykdymo, nukreipto į skolininko asmenybę, prie prievartinio vykdymo, nukreipto į turimą. Kartu reikia atsiminti, kad išvesti raidos dėsningumai nėra privalomi visoms teisinėms sistemoms.

Į atvejų teisinius reiškinius galime žvelgti dvejopai – ir kaip į individualaus, ir kaip į kolektyvinio pobūdžio reiškinius. Todėl negalima remtis tik jų savitumu. Kita vertus, teisinių reiškinų panašumo bruožai yra labiau išryškėję nei kitų socialinių reiškinų, nes jų grupės turi atitiktą atitinkamą teisės normą. Pavyzdžiui, kiekviena santuoka yra nepakartojamas kultūrinis reiškinys. Jeigu į santuoką pažvelgsime kaip teisinį reiškinį, tai visos santuokos gali būti apibūdintos vienu modeliu, nes teisės normos dėl savo abstraktaus pobūdžio apibrėžia nedaug esminių ir formalių požymių. Šiuo būdu pagrįsta santuokų statistika. Tai reiškia, kad statistika gali būti dėsningumą nustatymo arba bent stebimų priklausomybių išskyrimo pagrindas.

Teisiniai reiškiniai nėra visada griežtai nulemti (priežastingai nulemti), bet jie nėra ir visiškai indeterminiški (priežastingai nenulemti). Tai reiškia, kad abu šie bruožai yra teisiniuose reiškinuose. Dalinis teisinių reiškinų indeterminiškumas negali sutrukdyti gauti jų kauzalinės analizės rezultatų. Teisinius reiškinius gali nulemti:

1. Įvairios prigimties ankstesni reiškiniai. Pavyzdžiui, klasikinis klausimas: kaip iš tikrųjų atsirado teisė? Teisininkai nagrinėja teisės istoriją kaip nuoseklią teisinių reiškinų raidą: institutas seka po instituto; įstatymas pakeičia anksčiau buvusį įstatymą, o paskesni sprendimai pakeis ankstesnius precedentus. Teisės sociologija negali pasitenkinti tokiais riboto priežastingumo paaiškinimais. Vienas svarbiausių jos uždavinių – paaiškinti teisinius reiškinius peržengiant teisės ribas, kitaip tariant, parodyti, kaip iš tikrųjų tai vyko. Todėl teisės sociologija gali pretenduoti į aukštesnį tiesos pažinimo lygį nei į tą, kuriuo remiasi teisinė doktrina

⁹⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 283.

arba teisės norma. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje buvo sugretinti istoriniai ir teisiniai įrodymai. Išaiškėjo, kad visada ribotu teisiniu įrodymu besiremianti teisinė tiesa nėra visavertė tiesa. Ji yra dirbtinė tiesa. Todėl romėnų teisininkai sakydavo: „teismo sprendimas laikomas tiesa“⁹⁹.

Ne visada įmanoma priešastiniu požiūriu paaiškinti teisinius reiškinius. Būna ir tokių reiškinių, kurie nepasiduoda kauzalinei analizei, nes išreiškia ideologiją, pavyzdžiui, musulmonų teisė ir Talmudo teisė.

2. Žmogiškoji valia. Ji yra esminė teisės varomoji jėga, o tai – indeterminiškumo sritis. Iš tikrųjų yra daug teisinių reiškinių, kurie atsiranda ir egzistuoja kaip individualios valios išraiška. Tai gali būti, pavyzdžiui, civilinės teisės reiškiniai – sutartis, testamentas. Egzistuoja plati teisinė sritis, kurioje įvairiais būdais veikia individualioji laisvė. Visa tai vyksta tik atskiro individo lygiu. Galima atsiriboti nuo individualaus teisinių reiškinių indeterminiškumo, jeigu į vieną visumą surinktume tos pačios rūšies teisinių reiškinių atvejus ir juos imtume nagrinėti kaip kolektyvinius reiškinius pagal kokius nors jiems bendrus požymius, pavyzdžiui, santuokų ir skyrybų per vienerius metus statistika.

Visiškai kitoje perspektyvoje atsiskleidžia priešastingumo problema, kai nagrinėjame pirminius teisinius reiškinius – teisės normą ir teismo sprendimą. Teisinis pozityvizmas ir prigimtinės teisės samprata paaiškina įstatymą ir teismo sprendimą kaip suverenios valios aktus; jie gali kilti psichologinių motyvų arba metafizinių nuostatų pagrindu, bet nesiejami su objektyviomis priešastimis. Ši problema sociologijoje sprendžiama kitaip: ieškomos regimos objektyvios kiekvieno įstatymo ir teismo sprendimo priešastys. Tai gali būti socialinės, ekonominės, kultūrinės, ekologinės ir kitų rūšių priešastys. Todėl įstatymų leidėjo ir teisėjo subjektyvumas įsivaizduojamas objektyvioje plotmėje. Tai reiškia, kad į abiejų asmenų veiklą žiūrima ne kaip į jų asmeninės valios išraišką, bet kaip į nulemtą beasmenių veiksmų, kurie veikia visuomenėje.

Neteisinga griežtai atsiriboti nuo asmenybės vaidmens ir poveikio teisiniams reiškiniams. Istorija vyksta ne tik savaime, ją kuria žmonės, stiprios asmenybės. Juos labai ryškiai matėme Lietuvos Sąjūdyje ir Atkuriamajame Seime.

⁹⁹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 281.

Norint teisingai įvertinti asmenybės vaidmenį kuriant teisę, reikia išskelti bent du klausimus: 1) koks asmenybės vaidmuo bendruomenėje, kai santykius reguliuoja paprotinė (paprastoji) teisė?; 2) koks asmenybės vaidmuo šiuolaikinėse reformose? Į pirmąjį klausimą šiuolaikinė etnologija atsako taip: nors teisė primityviose bendruomenėse susiklosto kaip kolektyvinio elgesio rezultatas, bet ir jose teisinės naujovės gali kilti iš vado. Antrąjį klausimą 1969 m. empiriškai išnaginėjo H. Jamous, J. Commaille'is ir R. Pons-Vignonas ir priėjo prie šios išvados: „Įstatymų leidėjo sprendimas – tai istorinės situacijos produktas. Kad ją išvystume, reikalinga charizmatinio lyderio veikla“¹⁰⁰. Taigi susiklosčiusių socialinių aplinkybių ir asmenybinės valios samplaika nulemia pirminių teisinių reiškinių – įstatymų ir teismo sprendimų atsiradimą. Tai reiškia, kad nei įstatymai, nei teismo sprendimai nėra gryno indeterminiškumo reiškiniai ir juos galima nagrinėti kaip objektyviai nulemtus reiškinius.

Teisės sociologijoje išskiriamos dvi hipotetinio pobūdžio mokslinių dėsnių rūšys:

1. Raidos dėsniai. Dar kitaip jie vadinami genetiniais, arba istoriniais, dėsniais, nes apibrėžia, kaip vienas teisinis reiškinys privalomai pakeis kitą, vienas teisinis institutas – kitą, kaip pasikeičia to paties teisinio reiškinio arba instituto formos ir aspektai. XIX ir XX amžiuose įvairūs autoriai, pavyzdžiui, Jėringas, Mainas, Diurkheimas ir kiti, mėgino išvesti įvairius raidos dėsnius. Labiausiai pasitvirtina Vėberio suformuluotas biurokratijos augimo dėsnis: šiuolaikinėse visuomenėse ryškėja teisės raidos tendencija suaugti su besiplečiančia biurokratizacija.
2. Struktūros dėsniai, arba statistikos dėsniai. Jie išreiškia dviejų teisinių reiškinių statistinę priklausomybę arba tarp teisinio reiškinio ir neteisinio – socialinio, ekonominio, psichologinio reiškinio. Nagrinėdama teisinių reiškinių priežasties-pasekmės priklausomybes, teisės sociologija remiasi bendrosios sociologijos parengtomis tyrimų metodikomis.

Teisės sociologijos pažintinė funkcija apima ir dogmatinės teisės kritinio vertinimo funkciją. Tokią būtinybę suponuoja pats teisės mokslas, nes jis operuoja visiems privalomomis formulėmis ir sprendimais bei linkęs sutapatinti teisę su valdžia. Žinoma, teisė turi savo vidinį kritikos mechanizmą, kurį sudaro, pavyzdžiui, teisinio sprendimo apskun-

¹⁰⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 289.

dimas ir ieškinio dėl valdymo įgaliojimų viršijimo padavimas. Toks kritikos mechanizmas riboja tą kritiką, kuri neatitinka priimto žaidimo taisyklių. Todėl reikalinga kritika, kuri būtų nesusijusi su išankstinėmis nuostatomis ir kuri nėra integruota sistemoje.

Šiuo atžvilgiu teisės sociologijos tyrimai gali sėkmingai padėti teisei, nes yra nuo teisės nepriklausoma mokslinė disciplina. Teisės sociologijos tyrimai demaskuoja įstatymų leidėjo politinį angažuotumą, išryškina tas jėgas, kurios daro jam spaudimą (lobistų grupės, suinteresuotos žinybos ir t. t.). Jie atskleidžia, kokie įstatymai nėra veiksmingi, kokius socialinius lūkesčius ir interesus visuomenės nariai sieja su teisėkūros subjekto veikla. Kita vertus, teisės sociologijos kritika turi tam tikras ribas: ji neturi griauti teisės, kaip visuomenės svarbiausio socialinio instituto, reikšmės. Teisės sociologijos kritinės funkcijos esmė – padėti dinti teisės reikšmę, jos socialinį veiksmingumą.

3.5.2. Praktinė teisės sociologijos funkcija

Praktinė teisės sociologijos funkcija – tai sociologinė pagalba teisėkūros subjektams ir teisėjams. Todėl neatsitiktinai taikomoji teisės sociologija plėtojama kaip teisėkūros sociologija ir teismų sociologija. Ji dar gali būti pritaikyta sutarčių rengimo ir sudarymo srityje, pavyzdžiui, notarinėje praktikoje.

Teisės sociologijos praktinė pagalba atitinkamiems teisės subjektams grindžiama sociologinių tyrimų duomenimis ir jų pagrindu suformuluotomis išvadomis. Visada reikia atsiminti, kad teisės sociologijos išvados būna skirtingo patikimumo laipsnio: vienos visiškai argumentuotos, kitos – hipotetinio pobūdžio.

1. Sociologinė pagalba teisėkūros subjektams. Teisėkūra yra visuomenės arba jos įgaliotų valstybės institucijų veikla, kuria siekiama sukurti, patobulinti arba panaikinti teisės normas atsižvelgiant į visų visuomenės narių teisių ir teisėtų interesų apsaugos bei įgyvendinimo poreikius¹⁰¹. Taip tikslingai kuriama ir tobulinama teisės normų sistema, kuri vienaip arba kitaip daro įtaką visuomenės socialiniam būviui ir jo raidai. Dėl to ši veikla patenka ir į teisės sociologijos sritį, nes jos tyri-

¹⁰¹ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 177.

mų objektas yra teisiniai reiškiniai, atsirandantys ir funkcionuojantys sąveikaujant teisei ir socialiniam gyvenimui.

Kitaip nei teisės teorija, kuri daugiausia dėmesio sutelkia į teisėkūros juridinę techniką, kuria teisinis sumanymas „perdirbamas“ į teisės normas, teisės sociologija pabrėžia teisinės kūrybos socialines šaknis ir socialinius pagrindus. Pavyzdžiui, įstatymas dažniausiai parengiamas tada, kai reikia teisiškai sankcionuoti jau faktiškai susiklosčiusias „gyvosios teisės“ normas. Taip būna ne visada: gana dažnai teisėkūros institucijos sukuria visiškai naujas, anksčiau dar neegzistavusias normas ir taisykles. Tačiau nenutrūkstamų socialinių pokyčių kontekste efektyvaus teisinio veikimo ribų ir jų ryšio su socialinių grupių interesais ir etika pripažinimas¹⁰², socialinės teisinės valstybės ir atviros (pilietinės) visuomenės kūrimo poreikiai¹⁰³ vis labiau motyvuoja šiuolaikinius teisėkūros subjektus kreiptis į sociologus pagalbos. Pasak V. Mikelėno, ideologinio ir ekonominio požiūrių raidos pagrindu vyksta valstybės imuniteto siaurinimo evoliucija¹⁰⁴.

Valstybės imuniteto siaurėjimas susijęs su socialinio atvirumo išigalėjimu, t. y. su išigalėjimu tokio visuomenės koegzistavimo būdo, kai bet kurios socialinės grupės interesas gali įeiti į socialinę tvarką, ją nustatyti, keisti kompromiso su kitomis socialinėmis grupėmis pagrindu ir taip garantuoti santykinę savo teisių saugą ir plėtrą¹⁰⁵. Tai reiškia, kad įstatymų leidėjų, kaip vienos socialinės grupės veikla, turi tikslingai ir pagrįstai daryti įtaką visos visuomenės socialinei būklei ir jos raidai. Tai juos įpareigoja ypač atsakingai leisti naujus ir taisyti veikiančius įstatymus. Akivaizdu, kad įstatymų leidėjai padaro klaidų, išleisdami neveikiančius arba žmogaus teisėms prieštaraujančius įstatymus. Todėl Vakarų teisės tradicijos šalyse keliamas įstatymų leidėjų (valstybės) atsakomybės klausimas, kai dėl išleisto įstatymo konkretus asmuo patiria labai didelius nuostolius. Kitaip tariant, įstatymų leidėjo klaidos turi būti „išperkamos“ visų mokesčių mokėtojų pinigais. Pavyzdžiui, Prancūzijos administracinės teisės teismai patenkina didelę žalą dėl įstatymo leidėjų

¹⁰² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 71–90.

¹⁰³ Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000. P. 85–111.

¹⁰⁴ Mikelėnas V. Civilinės atsakomybės problemos: lyginamieji aspektai. Vilnius: Justitia, 1995. P. 380.

¹⁰⁵ Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000. P. 111.

kaltės patyrusio asmens ieškinį „lygaus viešosios naštos paskirstymo“ doktrinos pagrindu¹⁰⁶.

Taigi sociologinė pagalba teisėkūros subjektams reikalinga, nes ji gali:

- iki minimumo sumažinti nepageidautinus įstatymo veikimo socialinius padarinius;
- išnagrinėti socialinio gyvenimo sąlygas, priežasties-pasekmės ryšius, kurie keičiasi dėl priimto įstatymo poveikio;
- atskleisti, kaip įstatymų veikimas daro įtaką žmonių likimams;
- išanalizuoti viešosios (visuomeninės) nuomonės reakciją į rengiamo įstatymo projektą arba priimto įstatymo įgyvendinimą;
- atskleisti visuomeninius santykius, kuriuos reikia sureguliuoti teisės normų pagrindu.

Sociologinė pagalba teikiama teisėkūros subjektams šiomis kryptimis:

1. Atskleisti ir pagrįsti socialinių veiksmų (pvz., ekonominių, ekologinių, demografinių, politinių, socialinių psichologinių) ir jų darinių įtaką oficialiai teisėkūrai.
2. Atskleisti ir įvertinti teisinio poveikio socialinius padarinius – ekonominius, ekologinius, socialinius siaurąja žodžio prasme, politinius, kultūrinius ir psichologinius. Socialiniai padariniai siaurąja žodžio prasme suprantami kaip poveikis užimtumui, naujų darbo vietų kūrimui, švietimui ir mokymui, savišvietai; sveikatai, gyvenimo kokybei, bendravimui socialinėse grupėse ir šių grupių bendravimui; vietos bendruomenės sutelktumui.
3. Nagrinėti aštrias socialines problemas, kurias suponuoja poįstatyminių aktų veikimas, ir atitinkamoms institucijoms teikti praktines jų sprendimo rekomendacijas. Poįstatyminiai aktai išleidžiami įstatymų įgyvendinimo tvarkai apibrėžti ir neturi sukurti naujų teisės normų, papildomai reguliuojančių žmonių elgesį. Regimo rėmimosi į įstatymą pagrindu išleidžiami nutarimai, potvarkiai, instrukcijos, įsakymai „gali“ įtvirtinti naujas individų pareigas, kurios nėra susijusios su jų kompetencija arba neteisėtai reikalauja papildomų finansinių sąnaudų.

¹⁰⁶ Рипинский С. Ю. Состав правонарушения как основание имущественной ответственности государства за причинение вреда предпринимателям // Правоведение, 2001. № 1(234). С. 87.

4. Atskleisti socialinės stratifikacijos poveikio teisėkūrai laipsnį. Pavyzdžiui, JAV sociologai įrodė, kad organizuoti grupiniai interesai dažniausiai nulemia sprendžiant, kokius ginčytinus klausimus pateikti teisinėms institucijoms nagrinėti¹⁰⁷.
5. Atskleisti „šešėlinę teisėkūrą“. „Šešėlinė teisėkūra“ – tai „gyvosios teisės“ normų „bendradarbiavimu“ suinteresuotų arba pavaldžių individų kūrimo, palaikymo ir įtvirtinimo veikla. Ji susiklosto dažniausiai kaip reakcija į blogą oficialių normų funkcionavimą, dėl teisės spragų, teisinio nihilizmo išplitimo, dėl to, kad iš pradžių teisė atsiranda neoficialiai, praktiniuose žmonių santykiuose. Pavyzdžiui, mūsų visuomenės sąmonėje įaugusio principo „Aš tau – tu man“ pagrindu susikūrė visa elgesio taisyklių sistema. Šiuo pagrindu įsikerojo korupcija. „Šešėlinė teisėkūra“ vyksta ir kitais atvejais, pavyzdžiui: „naudingų“ normų nustatymas įmonės, miestelio ribose; ne įstatymo pagrindu sukūrimas tokių institucijų, kurios tariamai „reikalingos palaikyti“ teisėtvarką.

Sociologinės pagalbos teisėkūros subjektams pagrindu susiformavo teisėkūros sociologija. Teisėkūros sociologija – tai teorinių ir empirinių tyrinėjimų kompleksas, skirtas teisėkūros subjektui teikti veiksmingą praktinę pagalbą. Jos pradininkais laikomi H. Spenseris (Įstatymų leidėjų nuodėmės) ir J. Carbonnier (Juridinė sociologija). Jų požiūriu, sociologija gali padėti teisėkūros subjektui tobulinti teisės normų veiksmingumą.

Šiuolaikinės teisėkūros sociologijos pagrindinis tikslas – sociologiškai užtikrinti sklandžią teisėkūrą ir veiksmingus jos rezultatus. Dėl to ji nagrinėja šiuos uždavinius: 1) renka ir analizuoja socialinių procesų duomenis ir jų pagrindu rengia naujų teisės normų kūrimo ir tobulinimo poreikių ir jų raidos socialines prognozes; 2) nagrinėja teisės normų aktų projektų turinį, jų socialinį pagrįstumą, modeliuoja jų socialinį veiksmingumą; 3) nagrinėja veikiančių teisės normų ir visos teisinės sistemos socialinį veiksmingumą; 4) rengia, organizuoja ir įgyvendina anketines apklausas, kurių duomenų analizės pagrindu išaiškinama viešoji nuomonė apie teisėkūros naujoves. Dažniausiai teisėkūros sociologiniai tyrinėjimai vykdomi trimis kryptimis: nagrinėjami egzistuojantys visuo-

¹⁰⁷ Мейхью Л. Социология права // Американская социология. Москва, 1972. С. 225.

menės ir joje veikiančios teisės ryšiai; nagrinėjami visuomenės raidos ir jos generuojamų teisės normų dinamikos ryšiai; nagrinėjama teisės normų kūrimo praktika.

Teisėkūros sociologija skirstoma į tris formas: iki teisėkūros, teisėkūros ir sociologiją po teisėkūros¹⁰⁸. Dažniausiai išskiriamos tik dvi teisėkūros sociologijos formos: 1) išorinė teisėkūros sociologija, kuri jungia sociologiją iki teisėkūros ir sociologiją po teisėkūros. Ji nagrinėja vien teisėkūros veiklos mechanizmą, be ryšio su šios veiklos turiniu; 2) vidinė teisėkūros sociologija, kuri sociologiniu požiūriu nagrinėja teisėkūros veiklos turinį (teisės normų aktų turinį)¹⁰⁹. Siauruoju požiūriu pastaroji ir yra tikroji teisėkūros sociologija. Tačiau bet kuris teisėkūros sociologijos skirstymas į formas yra labai sąlygiškas, nes realiaame sociologinės pagalbos procese visos formos susipina.

1.1. Išorinė teisėkūros sociologija padeda teisėkūros subjektams. Šios pagalbos esmė – tai viešosios nuomonės apie visuomenėje esančias ir teisėkūros subjektui rūpimas socialines, politines, ekonomines ir kitokias problemas bei socialinių grupių lūkesčių išsiaiškinimas.

Ikiteisėkūrinės sociologijos poreikis dažniausiai atsiranda dviem atvejais: 1) kai teisėkūros subjektas ketina teisiškai sureguliuoti kokius nors jautrius visuomeninius santykius ir dėl to siekia išsiaiškinti apie juos viešąją (visuomeninę) nuomonę; 2) kai skirtingas socialines grupes būtina parengti prieš įvedant naują teisinį reguliavimą, t. y. formuoti atitinkamą viešąją nuomonę.

Sociologija po teisėkūros susijusi su viešosios nuomonės apie veikiančią teisę ir jos normų veiksmingumą tyrimais. Daug reformų nepavyksta sėkmingai įgyvendinti dėl vienos banalios priežasties – teisėkūros subjektas nesirūpina savo viešaisiais ryšiais ir sistemingai neorganizuoja „teisės normų aktų vartojimo“. Būtina atsiminti, kad teisėkūra yra tokia veikla, kurios rezultatų veiksmingumas priklauso ne tik nuo jų kūrėjų, bet ir vartotojų. Todėl teisėkūros subjektai turi nuolatos rūpintis savo viešaisiais ryšiais ir organizuoti „teisės normų aktų vartojimą“.

XX a. viduryje pirmiausia JAV, o vėliau ir kitose šalyse sociologinius tyrimus imta pasitelkti įstatymų leidėjui į pagalbą. Pavyzdžiui, apie 1957–1958 metus Nebraskoje tarpdalykinė teisininkų ir sociologų grupė

¹⁰⁸ Российская социологическая энциклопедия. Москва, 1998. С. 494.

¹⁰⁹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 318–319.

mėgino moksliskai apibrėžti galiojančios teisės ir viešosios nuomonės tėvų valdžios klausimu skirtį; 1962 m. teisininkai svarstė, ar sociologinių tyrimų duomenys gali būti teisės reformos pradžios pagrindu.

Pavyzdžiui, siekdamas tam tikrų tikslų, įstatymų leidėjas nusprendė išleisti naują įstatymą, kurio sėkmingas priėmimas visuomenėje gali nulemti kokios nors reformos eigą. Gana dažni atvejai, kai visuomenė nepalaiko valdžios pradėtų reformų. Todėl kyla būtinybė įtikinti visuomenę, kad rengiama reforma būtina ir teisinga. Visuomenę palenkti reformos tikslams galima keliais būdais:

1. Iki įstatymo išleidimo. Viešosios nuomonės apklausos būdu išsiaiškinama, kokie pagrindiniai psichologiniai motyvai priešinami reformai; vėliau įtikinama informacija mėginama tuos motyvus pašalinti.
2. Išleidus įstatymą. Įvykusio fakto sampratos šalininkai teigia, kad įstatymo jėga gali įtikinti visuomenę jo reikalingumu. Yra ir daug nepritariančių šiai sampratai. Istorinė patirtis liudija, kad dažnai tokie įstatymai būdavo neveiksmingi. Taigi įstatymų leidėjas gali pavesti teisės sociologams parengti reformą psichologiškai dar iki įstatymo išleidimo arba aiškinti jau priimto įstatymo socialinę reikšmę. Abejais atvejais teisės sociologai nagrinėja viešąją (visuomeninę) nuomonę ir dalyvauja ją formuojant.

Teisės sociologijos išorinė pagalba teisėkūros subjektui gali tęstis visą teisės normų akto galiojimo laiką, jeigu reikia priminti visuomenei apie jo galiojimą. Pavyzdžiui, iš sociologinių apklausų įstatymų leidėjas gali gauti žinių apie vieną arba kitų galiojančių įstatymų neišmanymo lygį visuomenėje ir jomis remiantis nuspręsti, kada ir apie kuriuos įstatymus reikia periodiškai informuoti visuomenę populiariausiomis žiniasklaidos priemonėmis.

Sociologiniai tyrimai atskleidžia, kad turi egzistuoti teisės normos ir rėmimosi jungiančioji žmogiškoji grandis, nes šiuolaikiniai įstatymai yra sudėtingi ir saviti. Paprastam žmogui jie yra svetimi. Jam reikalingas vadovas ir konsultantas, kuris vestų jį biurokratėjančios teisės labirintais. Socialinių reikalų patarėjai, profsąjungų konsultantai ir netgi notari atlieka tokios jungiančios grandies funkciją. Jų veikla sujungia įstatymą ir subjektus, kurie turi remtis šiuo įstatymu. Ši veikla galėtų būti labiau pagrįsta, jeigu šiuolaikinė valstybė šiam reikalui panaudotų taisyklų teisės sociologiją.

Viešoji (visuomeninė) nuomonė – tai įvairių socialinių grupių sprendimai ir vertinimai apie socialinio gyvenimo įvykius, atskirų asmenybių, organizacijų ir partijų veiklą (elgesį), svarbias visuomenės socialines, politines, kultūrinės problemas. Didžioji visuomenės dalis dažniausiai tiesiogiai nedalyvauja politikos ir teisėkūros procesuose. Todėl jų socialinis aktyvumas dažniausiai pasireiškia visuomenine nuomone. Visuomeninė nuomonė apie konkrečius veiksmus ir poelgius išreiškia ma masiniu jiems pritarimu arba jų pasmerkimu. Kuo daugiau visuomenės narių turi savo nuomonę ir išreiškia aktyvią pilietinę poziciją, tuo stipresnė ir veiksmingesnė yra viešoji nuomonė.

Viešoji nuomonė yra ne tik savaimė susiklostantis, bet ir žiniasklaidos kryptingai formuojamas socialinis reiškinys. Šiuolaikinės visuomenės, kaip visumos, egzistavimui lemiamos įtakos turi socialinė komunikacija. Informacijos laisvas ir turinio požiūriu neiškreiptas judėjimas žiniasklaidos priemonių sistema padeda kiekvienam individui formuoti savo nuomonę apie visuomenėje vykstančius įvykius, orientuoti į realius ir potencialius vienminčius, susirasti referentinę grupę (individui reikšmingiausią grupę), su kurios nuomone jis solidarizuojasi.

Išvystyta visuomenė turi įteisintas institucines struktūras, kurios išreiškia viešąją nuomonę. Tokios institucijos yra realių pilietinių laisvių ir teisių buvimas, periodišką valdžios institucijų rinkimas, visuomenės dalyvavimas teisėkūros procese referendumų organizavimo būdu, žiniasklaidos veikla ir t. t. Viešoji nuomonė, kaip socialinis institutas, funkcionuoja tik tose visuomenėse, kuriose yra garantuota pačios visuomenės atvirumo raiškos laisvė. Kitaip tariant, viešosios nuomonės buvimas – tai visuomeninės sąmonės ir apskritai socialinių santykių lygio kokybinis apibūdinimas. Šiuo požiūriu viešoji nuomonė, kaip socialinis institutas, egzistuoja tik pilietinėse visuomenėse.

Nepriklausomos ir laisvos viešosios nuomonės raida ir stiprėjimas įmanomi tada, kai šią būklę leidžia visuomenės institutai ir struktūros. Nevaržoma nepriklausomos viešosios nuomonės raida yra pilietinės visuomenės, kurioje socialinis valdymas pastebimai yra peraugęs į savi-valdą, o socialinė kontrolė – į viešąjį savireguliaciją, atributas. Tuomet viešoji nuomonė virsta visaverčiu socialiniu institutu, kurio funkcija yra veiksmingai kontroliuoti politinę valdžią, neleidžiant jai piktnaudžiauti savo galiomis, pažeisti žmogaus teises ir laisves. Apie tai Ulrichas Beckas rašo: „Šiame kelyje vienas paskutinių žingsnių yra spaudos teisinė apsauga ir jos laisvės turiningas pripildymas. Ji dera su kitomis visuo-

menės informavimo priemonėmis (VIP – laikraščiais, radijo ir televizija) ir naujomis techninėmis galimybėmis sukuria įvairiai diferencijuotas viešosios nuomonės formas. Net jeigu šie <...> nesiekia švietimo kilnių tikslų <...> ir gal būt sukelia arba stiprina nebylumą, nesąlytiškumą, net kvailumą, vis tiek išlieka faktinė arba potenciali kontrolės funkcija, kurią valdanti VIP naudoja viešąją nuomonę politinių sprendimų atžvilgiu¹¹⁰.

Pilietinės visuomenės viešoji nuomonė atlieka šias funkcijas¹¹¹:

1. Vertinimo funkciją. Tai pagrindinė viešosios nuomonės funkcija. Viešoji nuomonė išreiškia socialinių subjektų suinteresuotą vertinamąjį požiūrį į vienus arba kitus socialinio gyvenimo įvykius ir reiškinius. Per šią viešosios nuomonės funkciją subjektas išreiškia pritarimą arba nepritarimą, pasitikėjimą arba nepasitikėjimą.
2. Pažinimo funkciją. Ji tiesiogiai susijusi su vertinamąja funkcija, kurios pagrindu viešoji nuomonė suprantama kaip socialinės tikrovės pažinimo priemonė ir būdas.
3. Adaptacijos funkciją. Ši viešosios nuomonės funkcija susijusi su vaidmenų lūkesčiais ir įgyvendinama socializacijos procese. Viešoji nuomonė kartu su kitais socializacijos agentais aktyviai formuoja subjekto motyvaciją vykdyti visuomenei priimtinas elgesio normas ir taisykles, pateisinti prisiimtų vaidmenų lūkesčius.
4. Kultūros paveldo funkciją. Tai viešosios nuomonės pajėgumas socialiniu būdu perduoti normas, vertybes, tradicijas ir kitus kultūros sandus. Viešoji nuomonė yra tradicinių moralinių vertybių, „tautinės išminties“, ritualų ir papročių, prietarų ir stereotipų saugotoja ir nešėja.
5. Tikslų link kreipimo funkciją. Ji susijusi su viešosios nuomonės dalyvavimu tam tikrose politikos ir socialinio valdymo tikslų strategijose.
6. Konsultavimo funkciją. Viešoji nuomonė referendumo forma pataria teisėkūros ir valdymo institucijoms, kaip spręsti aštrius socialinius, politinius, ekonominius klausimus. Viešosios nuomonės patarimų analizės pagrindu valdžia pataiso savo sprendimus ir patikslina valdymo metodus.

¹¹⁰ Beck U. Risk society: Towards a New Modernity. London: Saga Publications, 1992. P. 290.

¹¹¹ Социология: Учебник для юридических вузов. Санкт-Петербург, 2000. С. 350–352.

7. Valdymo funkciją. Tai viešosios nuomonės reguliacinis poveikis socialiniams subjektams ir procesams: viešoji nuomonė „spaudžia“ individus ir socialines grupes įgyvendinti tam tikras socialinių santykių normas.

Viešoji nuomonė, kaip socialinis reiškiny, turi savo struktūrą, kurioje išskiriami trys pagrindiniai sandai: racionalusis, emocionalusis ir valinis. Praktinio įgyvendinimo požiūriu viešoji nuomonė turi du struktūrinius aspektus: visuomeninis įvertinimas ir visuomeninė valia. Šių aspektų raiška ir tarpusavio sąveika gali būti skirtinga. Pavyzdžiui, gali būti labai aiškus kurios nors socialinės problemos visuomeninis įvertinimas, bet nepakakti visuomeninės valios spausti atitinkamas valdžios institucijas elgtis pagal išreikštą įvertinimą.

Viešoji nuomonė yra ypatingas socialinis reiškiny. Jis neturi natūralaus savęs atskleidimo mechanizmo ir šiuo bruožu viešoji nuomonė skiriasi nuo kitų socialinių reiškinių. Norint sužinoti viešąją nuomonę, reikia apklausos būdu išsiaiškinti atrankinės visuomenės dalies nuomonę (plačiau žr. 3.4.3 skyrelį) Kita vertus, viešoji nuomonė nėra stabili, dažniausiai būna sąlyginio pobūdžio ir labai priklauso nuo jos ir jos egzistavimo konteksto išskyrimo būdo. Todėl labai sunku vienareikšmiškai apibrėžti viešąją nuomonę: ar ji yra vieno, ar kito socialinio sluoksnio arba subkultūros konkrečių atstovų reali nuomonė, ar tai abstrakcija, kuri gaunama apibendrinus jų pasakytą nuomonę. Tų pačių žmonių atsakymai į tuos pačius sociologinių tyrimų klausimus gali keistis dėl pakeitusio klausimo formuluotės, dėl apklausėjo tono ir net nuotaikos.

Siekdami viešosios nuomonės tyrimuose sumažinti neapibrėžtumo lygį, tyrėjai vartoja tam tikrus parametrus, kurie jiems leidžia įgyvendinti viešosios nuomonės kuo tikslesnio išskyrimo procedūras. Tokie parametrai yra:

- viešosios nuomonės kryptingumas: tai vyraujantis atsakymų į klausimus apie vieną arba kitą socialinį reiškinį, įvykį, politinį sprendimą įvertinimas;
- viešosios nuomonės intensyvumas: tai viešosios nuomonės išreikškimo apibrėžtumo ir griežtumo rodiklis. Intensyvumas atsiskleidžia atsakymų formuluočių ypatumais, pavyzdžiui, daliai atsakymų gali būti būdingas tam tikras išsisukinėjimo laipsnis, kiti priešingai – yra griežti ir neleidžia aiškinti;

– viešosios nuomonės integralumo laipsnis: šis rodiklis parodo viešosios nuomonės vientisumą. Viešoji nuomonė gali būti beveik sutartina, vienu arba kitu laipsniu susiskaldžiusi ir net ryškiai diferencijuota.

Viešosios nuomonės išsiaiškinimo tikslais rengiant specialų sociologinį klausimyną reikia atsižvelgti į visus tyrimų auditorijos ypatumus. Pirmiausia būtina prisiminti, kad viešoji nuomonė – tai skirtingų socialinių, amžiaus tarpinių ir lyčių, tautinių mažumų grupių atstovų atsakymų į pateiktus klausimus apibendrintas rezultatas. Skirtingų socialinių kategorijų grupių atstovų nuomonės dėl tų pačių socialinių reiškinių gali būti ir būna skirtingos, netgi priešingos, viena kitą paneigiančios. Todėl apklausa organizuojama taip, kad atrankinė visuma apimtų visų socialinių kategorijų grupių atstovus pagal atitinkamas gyventojų statistikos duomenų proporcijas.

1.2. Vidinė teisėkūros sociologija padeda teisėkūros subjektams parengti ir pataisyti konkrečius teisės normų aktus. Bet tai nėra, pavyzdžiui, įstatymų rengimas vietoje įstatymų leidėjo. Teisės sociologai bendradarbiauja su teisėkūros subjektais, bet neturi susisaistyti su įstatymų arba kitų teisės normų aktų leidyba. Teisės sociologija pabrėžia savo pagalbinį pobūdį teisėkūros procese.

Teisėkūros procesas apima vienas po kito einančius teisės normų akto rengimo ir skelbimo veiklos etapus:

1. Teisės normų akto parengiamasis etapas, kuris apima:
 - socialinių, ekonominių, ideologinių, psichologinių, ekologinių veiksnių, kurių veikimą reikia teisiškai reglamentuoti, įsisąmoninimą ir įprasminimą;
 - socialinių klasių, sluoksnių ir grupių interesų, kuriuos reikės išreikšti šiame teisės normų akte, pasireiškimą ir jų įsisąmoninimą;
 - politinių jėgų, kurios pritaris ir nepritaris rengiamam teisės normų aktui, galimų socialinių padarinių ir perspektyvų, susijusių su įstatymo paskelbimu ir būsimuoju jo veikimu, įsisąmoninimą.
2. Teisės normų akto teksto rengimo etapas. Tai tiesioginis teisės normų teksto rengimas, formuluočių tikslinimas, pataisų darymas.

3. Teisės normų akto projekto svarstymo etapas. Šiame etape projektas paskelbiamas visuomenei, siekiant suformuoti viešąją nuomonę ir sulaukti pasiūlymų.
4. Teisės normų akto projekto pateikimo nagrinėti teisėkūros institucijos komitetuose ir kituose padaliniuose etapas. Šiame etape įstatymo projekte įrašomi esminiai pasiūlymai ir daromos pataisos, siekiant jo turinį suderinti su įvairių socialinių grupių atstovų teisėkūros institucijoje reikalavimais ir interesais.
5. Teisės normų akto projekto svarstymo teisėkūros institucijos plenariniame posėdyje etapas. Šiame etape įstatymo projektas įgauna baigtinę formą ir pateikiamas balsuoti.
6. Teisės normų akto galios įsigaliojimo etapas. Nuo teisės normų akto paskelbimo arba kitokio įsigaliojimo momento jo vykdymas tampa visiems visuomenės nariams privalomas.

Kodėl kiekvienas teisėkūros etapas yra įdomus teisės sociologijai? Pirmiausia todėl, kad teisėkūros procesas įgyvendina tam tikrus socialinių grupių ir sluoksnių interesus. Jų atskleidimas padeda geriau suprasti pačios visuomenės būklę. Kita vertus, labai svarbu suprasti, kokie konkretūs socialiniai veiksniai suponuoja teisėkūros turinį, kurios faktiškai veikiančios socialinės normos įgavo teisinį statusą ir dėl to dar labiau įsigalėjo visuomenėje. Tam įtakos turi socialinių grupių ir sluoksnių aktyvumas tiesiogiai dalyvaujant svarstant įstatymo projektą, jų pateikiamų pastabų ir pataisų turinys. Labai svarbu atsekti, į kokias pataisas ir kokių laipsnių buvo atsižvelgta baigiamojoje teisės normų akto projekto redakcijoje.

Pavyzdžiui, 1965 metais Prancūzijoje buvo priimtas naujas įstatymas apie šeimos turtą, kuris buvo parengtas plačių sociologinių tyrimų pagrindu. Atsiliepiant į teisėkūros poreikius, buvo atlikti šeimos teisės sociologiniai tyrimai, kurie apėmė, pavyzdžiui, paveldėjimą, alimentų įsipareigojimus, nesantuokines šeimas, neveiksnius pilnamečius, skyrybas, civilinę atsakomybę už eismo įvykius, nekilnojamąjį turtą¹¹².

Šių sociologinių tyrimų duomenys turėjo įtakos galiojančios teisės Prancūzijoje pokyčiams, projektuojamas reformas arba pagreitino, arba sulėtino. Tačiau tai nereiškia, kad teisės sociologija ėmė arba gali diktuoti įstatymų leidėjui, kokius įstatymus reikia parengti ir išleisti. Kita vertus, net ir normatyviniai teisės sociologinių tyrimų duomenys patys

¹¹² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 322.

savaime negali virsti įstatymo teksto dalimi be atitinkamo įstatymų leidėjo įsikišimo. Šį darbą gali atlikti tik įstatymų leidėjas, kuris teisėkūros veikloje yra nepriklausomas. Jo pareiga – tinkamai suformuluoti įstatymą ir priimti sprendimą. Kaip rašo Carbonnier, „redakcija ir sprendimas, atitinkama forma ir turinys – tai du būtini įstatymų leidybos proceso aspektai, kurie atima iš sociologinio tyrimo bet kokią tiesioginio rezultatyvumo galimybę“¹¹³.

Sociologiniai dokumentai – statistinės analizės, apklausų išvados – visiškai nepanašūs į įstatymus, kurie turi tam tikrą stilių. Šiuo požiūriu teisės sociologijai daug lengviau tiesiogiai paskelbti moralines taisykles, kurios nereikalauja griežtų formuluočių. Moralė gali priversti paklusti savo reikalavimams ir tais atvejais, kai jie suformuluoti visai miglotai; jiems paklūstama intuityviai.

Šiuolaikinėse visuomenėse teisės norma ir įstatymas neišsivaizduojamas be tam tikros formos ir aiškių paliepiimų. Įstatymų leidyba – tai ne tik tam tikros formos išraiška, bet ir sugebėjimas racionaliai spręsti. Todėl būtinas įstatymų leidybos komponentas yra į teisėkūrą orientuotas mąstymas, kuriuo remdamasis įstatymų leidėjas turi rinktis vieną iš daugelio galimų sprendimų. Sociologiškai išnagrinėtas reiškinys gali duoti įstatymų leidėjui pagrindą apmąstyti įvairius į teisėkūrą orientuotus sumanymus. Pavyzdžiui, jeigu statistikos duomenys rodo, kad teisėjai atmeta tik 5 procentus santuokos nutraukimo ieškinių, tai įmanomos dvi lygiareikšmės išvados: 1) civilinės būklės aktų registracijos institucijos dirba gerai arba 2) reikia sustiprinti santuokos teismo nutraukimo kontrolę. Netgi tais atvejais, kai jau yra principinis sprendimas, jo pagrindu įmanoma parengti skirtingus įstatymų projektus. Kartais įstatymų leidėjui tikslingiau nepriimti sprendimo ir leisti problemai egzistuoti be teisinio reglamentavimo.

2. Sociologinė pagalba teisėjams. Teisės sociologija gali padėti teisėjams dviem pagrindinėmis formomis: 1) sociologine ekspertize; 2) sociologiniu aiškinimu. Pirmuoju atveju teismas remiasi teisės sociologija kaip pagalbine priemone. Antruoju – teisės sociologija gali būti suprantama kaip teisėjo substitutas, t. y. papildomas įstatymo komentatorius. Šiuo atveju pabrėžiama „gali būti“, nes tik teisėjas gali atsižvelgti į kitų komentatorių įstatymo aiškinimą ir jam suteikti privalomąją galią.

¹¹³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 331.

2.1. Sociologinė ekspertizė. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 87 straipsnyje nustatytas ekspertizės atlikimas ir ekspertų skyrimas, 91 straipsnis – eksperto išvada ir 92 straipsnis – eksperto išvados vertinimas, kuris vyksta pagal šio kodekso 65 straipsnyje nustatytas taisykles¹¹⁴. Civilinio proceso kodekse nedetalizuojama nei ekspertizės samprata, nei eksperto veiklos formos. Tai reiškia, kad ekspertizė suprantama plačiąja prasme: tai klausimo, reikalaujančio specialiujų žinių, tyrimas ir sprendimas, atliekamas specialistų. Ekspertu gali būti skiriamas kiekvienas asmuo, turintis reikiamų žinių išvadai daryti. Jo išvada pateikiama raštu ir išdėstoma ekspertizės akte. Teismą domina ekspertizės aktas. Ekspertizės akte turi būti smulkiai aprašomi atlikti tyrimai, jų pagrindu padarytos išvados ir pagrįsti atsakymai į teismo iškeltus klausimus. Teismas gali nesutikti su eksperto išvada, apie tai motyvuotai pareiškdamas teismo bylos sprendime arba nutartyje.

Sociologine ekspertize dažniausiai remiasi privatinė teisė. Pavyzdžiui, skyrybų teismo procedūra suteikia galimybę pareikalauti socialinės anketos, kuri turi padėti teisėjui apibrėžti teismo sprendimu vaikų teisėtų interesų apsaugą. Šią anketą sudaro socialinių tarnybų specialistai. Dažniausiai ji būna psichologinio, o ne socialinio pobūdžio, nes sureikšminama šeimos tarpasmenybinių santykių suirutė. Į anketą lieka neįtraukti šeimos socialiniai ryšiai: su giminėmis, draugais, vietos bendruomene ir jų įvertinimas. Sprendžiant besiskiriančių šeimų vaikų teisėtų interesų apsaugos problemas, susiklostė teismų praktika skyrybų klausimu. Ji grindžiama vaiko psichologija ir jo ryšiu su motina. Todėl teismo sprendimu vaikai dažniausiai paliekami su motina. Dažnėjančios skyrybos ir vaikų auginimo nepilnose šeimose problemos turėtų „mušti pavojaus varpą“. Akivaizdžiai menkėja šeimos, kaip visuomenės svarbiausios ląstelės, socialinis vaidmuo, nes nepilnoje šeimoje augančio vaiko visavertiško socialinio bendravimo ir jo patirties interiorizavimo galimybės dažnai yra siauresnės. Ar susidariusi poskyrybinė socialinė situacija vėliau nevirsta grįžtamuojų ryšiu, kai suaugę vaikai lengviau ardo savo santuokas? Reikia galvoti, kaip teisė gali padėti spręsti sunkią socialinę problemą: apsaugoti vaikų teisėtus interesus – ne tik materialinius, bet ir socialinius ryšius su šeimą paliekančiu asmeniu – tėvu (motina) ir jo (jos) giminėmis, vietos bendruomene. Tokios apsaugos esmė akivaizdi – numatyti vaikui tokią ugdymo pagalbą, kuri padėtų jam vi-

¹¹⁴ Lietuvos Respublikos pagrindiniai įstatymai. Vilnius: Saulužė, 1999. P. 159.

savertiškai integruotis visuomenėje. Šiam reikalui teismui galėtų padėti ir apgalvotai parengta socialinė anketa. Rengiant tokią anketa, reikės atsakyti ir į klausimą, kokios apimties pliuralizmą pripažįsta visuomenė, t. y. koks bendrosios kultūros santykis su pripažintomis subkultūromis, nes kitaip galime neišvengti „perlenkimų“ į abi puses. Bendrosios kultūros pagrindu suformuluotų ugdymo kriterijų taikymas subkultūroje augantiems vaikams ugdyti yra įvairiomis prasmėmis – ir teisine, ir moraline, ir paprotine – labai subtilus reikalas. Apie tai reikia galvoti, nes Europos šalių integracijos kontekste vaikų visavertiško ugdymo samprata ir jos įgyvendinimas vis labiau įgauna labai sunkiai sprendžiamų problemų įvaizdį.

Sociologinė ekspertizė civilinėje teisėje gali atlikti ir kitą funkciją – padėti teismui išsiaiškinti atitinkamoje veiklos srityje, pavyzdžiui, versle, prekyboje, darbo santykiuose, egzistuojančių profesinių papročių reikšmę. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 57 straipsnis teigia, kad „įrodymai civilinėje byloje yra bet kokie faktiniai duomenys, kuriais remdamasis teismas įstatymo numatyta tvarka konstatuoja esant aplinkybes, pagrindžiančias šalių reikalavimus bei atsikirtimus, ir kitokias aplinkybes, turinčias reikšmės bylai teisingai išspręsti, arba jų nesant. Tie duomenys nustatomi šiomis priemonėmis: šalių ir trečiųjų asmenų paaiškinimais, liudytojų parodymais, rašytiniais įrodymais, daiktiniais įrodymais ir ekspertų išvadomis“¹¹⁵.

Norėdamas patvirtinti profesinio papročio egzistavimo faktą, teismas dažniausiai remiasi ekspertų išvadomis. Profesiniu papročiu besiremianti šalis turi teismui pateikti atitinkamą liudijimą, kurį parengia profesinė organizacija, pavyzdžiui, pramonės ir prekybos rūmai, verslininkų arba pramoninkų asociacija, profsajunga ir t. t. Ši procedūra kaip tik atspindi teisės biurokratėjimo procesą: teismas negali pasikliauti pateiktu profesinio papročio egzistavimo liudijimu kaip nepaneigiamu įrodymu, nes jis gali būti parengtas savųjų profesinių interesų apsaugos dvasia. Atkreipdamas dėmesį į pateiktą liudijimą, teismas gali kreiptis į sociologus, kad jie parengtų profesinio papročio realaus egzistavimo (paplitimo) objektyvią ekspertizę. Sociologas ekspertas nagrinėja iškeltą klausimą dvejopu požiūriu: 1) siekia atskleisti, kokia susiklostė tikroji profesinių santykių praktika. Dėl to jis nagrinėja profesinius santykius faktiniu aspektu; 2) siekia atskleisti tikrosios profesinių santykių prakti-

¹¹⁵ Lietuvos Respublikos pagrindiniai įstatymai. Vilnius: Saulužė, 1999. P. 155.

kos socialinę reikšmę, t. y. ar ji susijusi su tuo, ką priimta vadinti viešosios nuomonės reikalu arba viešosios nuomonės teise (*opinio juris*)¹¹⁶.

Kai kurios pozityvistinėje teisėje vartojamos sąvokos turi sociologinį turinį. Viena žinomiausių yra „gerųjų papročių“ sąvoka, kuri vartojama kartu su kitomis civilinės ir baudžiamosios teisės normomis. Šiuolaikinėje teismų praktikoje teisėjai savo nuožiūra sprendžia, kurie teisės aktai arba faktai prieštarauja geresiems papročiams. Jeigu nuosekliai laikomės logikos, tai teisingumo vykdymas įstatymo pagrindu reikalauja, kad teismas kontroliuotų įvertinimo supratimą, kurį išreiškia įstatymas: įstatymų leidėjas pats nusprendė, kurie papročiai yra „gerieji“, t. y. geri papročiai. Čia slypi didelis pavojus, kad įstatymo leidėjo išskirti konkretūs „gerieji papročiai“ gali neatsispindėti visuomenės elgesyje ir dėl to neatitikti gerųjų papročių sampratos.

Taigi kyla būtinybė nagrinėti tikruosius visuomenės elgesio modelius ir apie vieną arba kitų gerųjų papročių egzistavimą spręsti pagal gana plačios atrankinės apklausos rezultatus. Akivaizdu, kad tokia sociologinė ekspertizė yra per brangi teismo proceso šalims. Tokius sociologinius tyrimus galėtų užsakyti arba aukščiausių pakopų teismų instancijos, arba Teisingumo ministerija. Apskritai jau reikėtų priprasti prie minties, kad teismuose susikaupusias socialinės reikšmės abejones galima išspręsti pasitelkiant ne tik Konstitucinio Teismo, bet ir atitinkamų sociologinių tyrimų išvadas. Pavyzdžiui, 1977 m. vienas Milano prokuroras paprašė Viešosios nuomonės tyrimo instituto apklausos būdu išnagrinėti Baudžiamajame kodekse vartojamą sąvoką „visuotinai pripažintas drovumo supratimas“¹¹⁷.

2.2. Sociologinis aiškinimas. Įstatymus aiškina jų leidėjas ir teismai. Bet ar gali šią funkciją įgyvendinti teisės sociologija? Į tokį klausimą XIX a. pabaigoje buvo neigiamai atsakyta. Iki šiol nesibaigia teigiamo atsakymo argumentų paieška, kuri suponavo kelias skirtingas sociologinio aiškinimo sampratas. Dabar teisės sociologijoje egzistuoja trys sociologinio aiškinimo sampratos: 1) socialinio sociologinio aiškinimo samprata; 2) realistinio aiškinimo samprata; 3) taikomojo sociologinio aiškinimo samprata.

Socialinis sociologinis aiškinimas į pirmą vietą iškelia visuomenės, o ne individo poreikius. Jeigu remsimės Diurkheimo idėjų dvasia, kad

¹¹⁶ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 309.

¹¹⁷ Ibid. С. 339.

viskas kyla tik iš visuomenės, tai logiška visuomenę pripažinti aukščiausia vertybe ir jos interesus laikyti atitinkamai aukščiau individo. Per šią prizmę aiškinamos įstatymo normos, kurios taikomos sprendžiant konfliktą. Aukojant individų interesus vardan visuomenės interesų įgyvendinimo, kyla pavojus, kad gali būti sutapatintos dvi sąvokos – sociologinis ir socialinis. Tuomet sociologinis aiškinimas iš mokslinio aiškinimo gali virsti politiniu. Kartais netgi sąmoningai siekiama tokio aiškinimo.

Toks sociologinis aiškinimas buvo paplitęs Sovietų Sąjungoje ir šiek tiek JAV XX a. pirmojoje pusėje, nors abiejose šalyse jis buvo panaudotas skirtingiems politiniams rezultatams gauti. JAV Realistinės teisės mokykla pabrėžė patirties reikšmę teisės gyvybiškumui. Remdamiesi patirtimi kaip metodu, teisėjai galėjo konkrečiu socialiniu atveju aiškinti įstatymą. Taigi šis metodas atspindi tam tikrą sociologinę idėją. Šios mokyklos šalininkai – teisėjai buvo nepajėgūs sukurti įstatymų socialinio aiškinimo visuomenės lygiu strategijos, nes nagrinėjo tik atskirus atvejus. Jie siekė prisidėti prie visuomenės pažangos raidos skatinimo, todėl išplėstai aiškino reformistinio pobūdžio įstatymus ir ribotai – konservatyviuosius. Toks sociologinis aiškinimas visada turėjo tą pačią prasmę: aiškintojas įstatymą turi pritaikyti prie socialinių pokyčių.

Įstatymų socialinis aiškinimas Sovietų Sąjungoje buvo įgavęs oficialiai pripažinto metodo statusą. Griežtai mokslinė prasme šio metodo negalima vadinti sociologiniu, nes jis susijęs su vienos klasės – iš pradžių darbininkų, o vėliau – partinės nomenklatūros interesais. Šis metodas formuluojamas įvairiai: 1) teisėjas turi priimti sprendimą, atitinkantį jo socialistinę teisinę sąmonę; 2) teisėjas turi priimti sprendimą, atitinkantį šalies ekonominę ir socialinę santvarką. Šiuo ypatingu metodu prie tarybinės tikrovės buvo pritaikyti iš kapitalistinės santvarkos paveldėti įstatymai.

Realistinis sociologinis aiškinimas susiformavo dogmatinės jurisprudencijos formalizmo ir abstraktumo kritikos pagrindu. Teisės sociologijoje būta įvairių mėginimų sociologiniu požiūriu aiškinant įstatymus atspindėti realizmą. Ryškiausi mėginimai yra: 1) aiškinti įstatymus interesų pagrindu; 2) aiškinti įstatymus jų įgyvendinimo praktikoje susiklosčiusių papročių pagrindu; 3) aiškinti įstatymus susiklosčiusių faktinių situacijų pagrindu.

Realistinę teisės sampratą, arba interesų jurisprudencijos teoriją, sukūrė vokiečių mokykla, kuri F. Heko dėka buvo ypač aktyvi iki XX a. ketvirtąjo dešimtmečio. Dar Jėringas pabrėžė svarbų interesų kovos

vaidmenį teisės raidoje. Šia jo teze rėmėsi Tiūbingeno mokyklos pasiūlytas įstatymų aiškinimo principas: iš pradžių interpretuotojas turi apibrėžti, koks interesas buvo svarbiausias rengiant įstatymą, tada, remiantis šiuo interesu ir nenukrypstant nuo jo, paaiškinti visas abejotinas teksto vietas ir užpildyti spragas. Tokiu būdu interesų jurisprudencija sukūrė savo metodą – įrėminto realistinio aiškinimo būdą, kuris išpildė dogmatinės tradicijos reikalavimą – atskleisti įstatymų leidėjo ketinimus. Pastarieji suprantami sociologinėje perspektyvoje.

Realistinio aiškinimo esmė yra paaiškinti įstatymo faktinį gyvenimą. Akivaizdu, kad nepakanka kreipti dėmesį tik į jo atsiradimo priežastis. Tai, kas įvyko priėmus įstatymą, ypač greitų socialinių procesų kontekste, gali būti kur kas svarbiau nei jo atsiradimą nulėmę interesai. Įstatymo realų įgyvendinimo procesą neišvengiamai veikia kintančios socialinės sąlygos. Tiksliau tariant, jie abu patiria vienas kito skirtingos apimties įtaką, kurioje savaime (be išankstinių ketinimų) formuojasi tam tikra įstatymo įgyvendinimo tradicija, įstatymo įgyvendinimo praktikos papročiai. Jais remiasi teisėjai, aiškindami įstatymo įgyvendinimą naujomis socialinėmis sąlygomis. Tokiame teisės sociologiniame aiškinyje išryškėja romėnų teisininkų aiškinimo principas – „papatys yra geriausias įstatymo aiškintojas“ (Digestai)¹¹⁸, vartotas sutartims ir įstatymams paaiškinti.

Bet kartais sociologinis realizmas suprantamas labai siaurai – kaip faktinės realaus gyvenimo situacijos, kurios supriešinamos nuo gyvenimo atitrūkusioms teisės normoms. Šiuo atveju sociologiniu realistiniu vadinamas toks aiškinimas, kuris leidžia apsaugoti faktinę situaciją. Teisėjas gali remtis šia aiškinimo pozicija tada, kai, pavyzdžiui, draugišku susitarimu įvykusio faktinio šeiminių santykių nutraukimo padarinius prilygina santuokos teisinio nutraukimo padariniams, arba tada, kai pripažįstama moters, kurios sugyventinis žuvo nelaimingo atsitikimo metu, teisė reikalauti atlyginti žalą. Yra daug faktinių situacijų, kurioms negalima pritaikyti šio kriterijaus. Pavyzdžiui, kas turėtų būti tikrai pagrįstas kriterijus ginče dėl tėvystės: biologiniai ryšiai ar faktiniai santykiai? Šiuo metu atsižvelgiama į abiejų kriterijų derinį.

Taikomasis sociologinis aiškinimas grindžiamas pažintinės sociologijos mokslinių išvadų praktiniu taikymu. Toks požiūris yra sudėtingas ir reikalauja gerai išmanyti sociologijos mokslinę argumentaciją. Socio-

¹¹⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 313.

loginės išvados dažnai būna prielaidų lygio ir dėl to sudėtinga jomis tiksliai pagrįsti sociologinį taikomąjį aiškinimą. Pasitaiko ir tokių atveju, kai teisėjai, patys to nežinodami, sėkmingai imasi aiškinti teisinį faktą sociologiniu aspektu. Pavyzdžiui, teisėjai gali atleisti tėvus nuo atsakomybės už savo paauglių vaikų netinkamą naudojimąsi motociklais ir motoroleriais tuo atveju, kai tėvai įrodo, kad negalėjo uždrausti veikos, užtraukiančios atsakomybę. Sociologiniai stebėjimai patvirtina, kad iš tikrųjų paaugliai savo nuožūra naudoja motociklus ir motorolerius, o tėvai yra bejėgiai jiems sutrukdyti. Taigi šiuo atveju sociologinių tyrimų išvados gali duoti mokslinį pagrindą paaiškinti sąvoką „atleidimas nuo atsakomybės“.

Carbonnier iškėlė naują taikomojo aiškinimo formos idėją¹¹⁹. Jeigu pripažįstame, kad įstatymų leidybą geriau derinti prie viešosios nuomonės, negu eiti prieš ją, tai akivaizdu, kad ir aiškinti įstatymus geriau remiantis jos nuostatomis. Jeigu įstatymas išleistas atsižvelgiant į apklausų rezultatus, tai, siekiant išsiaiškinti šio įstatymo neaiškius teiginius, visiškai logiška vėl kreiptis pagalbos į apklausą. Tuomet aiškinimai, kuriais grindžiami teismo sprendimai, gali, jeigu juos suprato ir neteisiningai, užtikrinti šiems sprendimams didelį moralinį palaikymą ir atitinkamai didesnes galimybes juos savanoriškai įvykdyti.

Dar yra viena svarbi aplinkybė, dėl kurios įstatymo aiškinimą verta remti viešąja nuomone. Išleidžiama ir tokių įstatymų, kurių adresatai priversti juos aiškinti iš karto savarankiškai, nesulaukus teisinio aiškinimo. Žinoma, toks aiškinimas atitinka kasdienės – paprastosios teisinės sąmonės lygį. Išnagrinėjus šį lygį, teisinis aiškinimas galėtų įtvirtinti tai, kas buvo teisingai padaryta. Tokiu būdu teisminis įstatymo aiškinimas priartėtų prie sociologinio taikomojo aiškinimo ir taip būtų sukurtas labai svarbus įstatymo veiksmingumo palaikymo veiksnys, kuriame integruota viešoji nuomonė. Viešosios nuomonės reikšmės pripažinimas yra svarbus demokratinio gyvenimo standartų įtvirtinimas.

¹¹⁹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 315.

3.6. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

a) apie teisės sociologijos metodus:

1. Apibrėžkite mokslinę sąvoką „metodas“.
2. Apibūdinkite žinių apie socialinę tikrovę gavimo ypatybes.
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės sociologinio tyrimo ypatumus.
4. Kodėl teisinius reiškinius būtinai reikia suprasti kaip daiktus?
5. Apibrėžkite teisės sociologinio tyrimo objektyvumo taisyklę ir paaiškinkite jos dvipusiškumą.
6. Kokiais būdais teisės sociologiniame tyrime galima įgyvendinti nešališkumo reikalavimą?
7. Apibrėžkite istorinį-lyginamąjį metodą ir paaiškinkite jo taikymo teisės sociologijoje galimybes.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite istorinį-lyginamąjį metodą kaip teisės sociologinio tyrimo principą.
9. Apibrėžkite mokslinės hipotezės sąvoką ir paaiškinkite jos vaidmenį sociologiniame tyrime.
10. Išvardykite ir paaiškinkite taikomojo tyrimo programos sudėtinę dalis.
11. Apibrėžkite teisinių dokumentų kokybinę analizę.
12. Kokių taisyklių būtina griežtai laikytis atliekant teisinių dokumentų kokybinę analizę?
13. Apibūdinkite teismų praktikos sociologinės analizės esmę.
14. Išvardykite ir paaiškinkite teismų praktikos sociologinės analizės pranašumus ir trūkumus.
15. Apibūdinkite teismų praktikos sociologinės analizės rezultatų naudojimo tikslus.
16. Apibrėžkite teisinių dokumentų kiekybinę analizę.
17. Paaiškinkite teisinių dokumentų kiekybinės analizės įgyvendinimo būdus.

18. Apibrėžkite neteisinių dokumentų analizę ir paaiškinkite jos ypatumus.
19. Apibrėžkite monografinį stebėjimą ir paaiškinkite šio metodo esmę.
20. Paaiškinkite monografinio stebėjimo įgyvendinimo būdus.
21. Apibūdinkite Le-Play vaidmenį populiarinant monografinį stebėjimą.
22. Apibrėžkite sociologinę apklausą ir jos skiriamuosius bruožus.
23. Apibrėžkite anketinę apklausą ir palyginkite ją su interviu.
24. Palyginkite anketinės apklausos klausimų formas.
25. Kokios klausimų rūšys pateikiamos teisės sociologinėje anketoje?
26. Kokie papildomi reikalavimai keliami teisės sociologinės anketos rengimui?
27. Apibrėžkite generalinės visumos ir atrankinės visumos ryšį.
28. Kokius reikalavimus teisės sociologija suformulavo generalinės visumos apibrėžimui?
29. Palyginkite interviu rūšis ir apibūdinkite jų, kaip metodo, patikimumą.
30. Kokie reikalavimai keliami anketinės apklausos organizavimui?
31. Apibrėžkite sociologinį eksperimentą ir palyginkite jį su pasyviu stebėjimu.
32. Apibrėžkite ir palyginkite natūralųjį ir laboratorinį eksperimentus.
33. Apibūdinkite sociologinio eksperimento taikymo galimybes teisės sociologiniame tyrime.
34. Apibrėžkite jausminimo testą ir paaiškinkite jo esmę.

b) apie teisės sociologijos funkcijas:

1. Apibrėžkite teorinę teisės sociologiją ir paaiškinkite jos funkciją.
2. Kokios priežastys nulemia teisės sociologinio pažinimo ribotumą?
3. Kodėl socialinių reiškinių priežastingumą sudėtinga išreikšti mokslinio dėsnio forma?
4. Paaiškinkite teisinių reiškinių dalinį indeterminiškumą.
5. Paaiškinkite žmogiškosios valios vaidmenį teisės kūrimo procese.
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės sociologijos mokslinių dėsnių rūšis.
7. Paaiškinkite teorinės teisės sociologijos kritinę funkciją.
8. Apibrėžkite sociologinę pagalbą teisėkūros subjektams.
9. Kodėl šiuolaikinės valstybės teisėkūros subjektams būtina sociologinė pagalba?

10. Išvardykite ir paaiškinkite sociologinės pagalbos teisėkūros subjektams kryptis.
11. Apibrėžkite teisėkūros sociologiją ir jos uždavinius.
12. Apibrėžkite išorinę teisės sociologiją ir paaiškinkite jos formas.
13. Apibrėžkite viešosios (visuomeninės) nuomonės sąvoką.
14. Paaiškinkite viešosios nuomonės ir teisėkūros rezultatų – teisės normų aktų ryšį.
15. Paaiškinkite viešosios nuomonės susiformavimo ir jos valdymo galimybes.
16. Išvardykite ir paaiškinkite pilietinės visuomenės viešosios nuomonės funkcijas.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite viešosios nuomonės, kaip socialinio instituto, struktūrą.
18. Apibrėžkite viešosios nuomonės patikimumo parametrus ir paaiškinkite jos nustatymo būdą.
19. Apibrėžkite vidinę teisėkūros sociologiją.
20. Kodėl teisės sociologija nagrinėja kiekvieną teisėkūros etapą?
21. Apibrėžkite sociologinės pagalbos teisėjams esmę ir pagrindines jos formas.
22. Paaiškinkite sociologinę ekspertizę kaip pagalbą teisėjams. Pateikite pavyzdžių.
23. Apibrėžkite socialinės anketos vaidmenį sprendžiant vaikų teisėtų interesų apsaugą.
24. Kokiais būdais galima nustatyti profesinio papročio egzistavimo faktą?
25. Apibrėžkite sociologinio aiškinimo, kaip teisėjo substituto, sampratą.
26. Paaiškinkite socialinio sociologinio aiškinimo sampratą.
27. Paaiškinkite realistiško sociologinio aiškinimo sampratą.
28. Paaiškinkite taikomojo sociologinio aiškinimo sampratą.
29. Apibrėžkite viešosios nuomonės ir įstatymų taikomojo sociologinio aiškinimo ryšio idėją.

KETVIRTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGIJOS RAIDOS BRUOŽAI

Teisės sociologijos raidoje išskiriami tokie patys laikotarpiai kaip ir sociologijoje. Tačiau kyla teisės sociologijos „gimimo dienos“ problema. Dažniausiai mokslinė disciplina atsiranda laipsniškai ir sunku nustatyti ribą, skiriančią ikimokslinį laikotarpį nuo mokslinio. Aiškiai nustatyta, kad teisės sociologija atsirado bendrosios sociologijos skaidymosi į savarankiškas šakas procese. Vadinasi, teisės sociologija, kaip mokslas, turėjo atsirasti vėliau nei sociologija.

Antrajame skyriuje sužinojome, kad sociologija, kaip savarankiška mokslo disciplina, atsirado XIX a., ir jos susiformavimas susijęs su Konto, Durkheimio, Vėberio ir kitų klasikų darbais. Teisės sociologija atsirado vėliau – XX a. pradžioje, bet kaip mokslas buvo pripažinta XX a. antroje pusėje: 1913 metais garsus austrų teisininkas E. Ėrlichas paskelbė pirmąjį teisės sociologijos veikalą – „Teisės sociologijos pagrindai“; 1956 metais Paryžiaus universiteto Teisės fakultete įvestas teisinės sociologijos kursas; 1962 metais Tarptautinės sociologų asociacijos V kongresas oficialiai pripažino teisės sociologijos, kaip šiuolaikinio mokslo, statusą.

Teisės sociologijai, kaip mokslui, atsirasti didelę reikšmę turėjo Platono, Aristotelio ir ypač Monteskjė darbai. Juos galima nagrinėti kaip didžiuosius teisės sociologijos pradininkus. Pavyzdžiui, Monteskjė atskleidė naują teisės nagrinėjimo būdą, kuri beveik galima vadinti sociologiniu. Labai svarbu pabrėžti, kad iki sociologijos mokslo atsiradimo daugelį žymių mąstytojų galima vadinti sociologais pirmiausia dėl jų realizmo aiškinant socialinės tikrovės reiškinius, dėl jėgos, interesų ir būtinybės vaidmens teisės atsiradimo procese ir jos raidoje aiškaus pripažinimo.

Šiame mokslinės minties raidos etape teisės sociologija dar suaugusi su teisės filosofija. Todėl teisės sociologijos minties raidos studijos reikalauja gerai išmanyti teisės filosofiją. „Tvarkos“ sąvokos miglotu-

mas yra ta aplinkybė, dėl kurios sunku įsigilinti į teisės sociologijos minties raidą. Pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į dviejų socialinės tvarkos atmainų – savaiminės (arba „išaugusios“, sutapatinamos su teisingumu) tvarkos ir organizuotos (arba „padarytos“) tvarkos skirtumą. „Padarytą“ tvarką apibūdiname kaip konstrukciją, kaip dirbtinę tvarką arba, ypač jeigu tai susiję su valdoma socialine tvarka, kaip organizuotą. „Išaugusią“ tvarką apibūdiname kaip savaimę susiklosčiusią, spontanišką tvarką. Šis dviejų tvarkos atmainų skirtumas pastebėtas gilioje senovėje. Senovės graikai turėjo du skirtingus žodžius šioms dviem socialinės tvarkos atmainoms žymėti, būtent *taxis* – žmogaus sukurtai tvarkai pažymėti, ir *kosmos*, kuris iš pradžių reiškė „teisingą tvarką valstybėje ir visuomenėje“.

Didžiausią įtaką tolesnei minties ir sąvokų raidai turėjo sofistų įvesta tikrovės reiškinių suskirstymo dichotomija, kurią II a. pr. Kr. lotynų gramatikas Aulas Gelijus (lot. Aulus Gellius) išvertė kaip *naturalis* ir *positivus*. Iš čia kilo daugumos Europos kalbų žodžiai, apibūdinantys dvi dėsnių (*law*) rūšis¹²⁰: „prigimtinis dėsnis“ (*natural law*) ir „proto dėsnis“ (*positive law*). Jau viduramžių scholastikoje buvo pastebėta, kad yra socialinių reiškinių, kurie priklauso *naturalis* kategorijai. Ši painiava susijusi su senovės graikų terminais, apibrėžiančiais dichotomiją. Tik XVIII amžiuje Bernardas de Mandevilis ir Deividas Hiūmas išaiškino, kad egzistuoja trečia – tarpinių reiškinių kategorija, kurią vėliau A. Fergusonas apibūdino kaip „žmogiškojo veiksmo, bet ne žmogiškojo sumanymo rezultata“¹²¹.

Dvi taisyklių rūšys – spontaninės tvarkos ir organizacijos taisyklės – davė pagrindą dviem visiškai skirtingoms įstatymo (teisės) sampratom. Aiškiausiai tai liudija per visą istoriją matomas tų, kuriems įstatymas ir laisvė yra neatskiriamai susiję dalykai, ir tų, kuriems jie atrodo nesuderinami, kontrastas. Turime seną tradiciją, besitęsiančią nuo senovės graikų ir Cicerono per viduramžius iki tokių klasikinių liberalų kaip Lokas, Hiūmas, Kantas bei škotų moralės filosofų, taip pat įvairių XIX ir XX amžių Amerikos valstybės veikėjų, kuriems įstatymas ir laisvė negali egzistuoti vienas be kito. Kita vertus, Hobsas, Benthamas, daugelis prancūzų mąstytojų bei šiuolaikiniai teisės pozityvistai į įstatymą

¹²⁰ Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1. P. 38.

¹²¹ Ten pat. P. 38.

žvelgia kaip į laisvės apribojimą. Šis akivaizdus dviejų didžiųjų mąstytojų linijų konfliktas kyla iš senovės graikų įvestos dichotomiją išreiškiančių terminų painiavos, kuri nulėmė, kad žodį „įstatymas“ („teisė“) didieji mąstytojai vartojo skirtingomis prasmėmis.

Šių problemų svarstymo istorijoje viduramžių scholastikoje susiklostė kryptis, kuri beveik pripažino tarpinę reiškinių kategoriją – žmogiškojo veiksmo, bet ne žmogiškojo sumanymo rezultatą. XII–XVI a. vis labiau buvo pripažįstama, kad daugelis socialinių reiškinių priklauso būtent šiai kategorijai. Formavosi „evoliucinio požiūrio“ į socialinius reiškinius užuomazgos, kurias nustelbė XVI ir XVII amžiuje iškilęs konstruktyvistinis racionalizmas, visiškai pakeitęs „proto“ ir „prigimtinio dėsnio“ (*natural law*) terminų reikšmę: „protas“, anksčiau reiškęs sąmonės gebėjimą skirti tai, kas atitinka priimtas taisykles, nuo to, kas jų neatitinka, pradėjo reikšti gebėjimą šias taisykles konstruoti deducaciškai išplėtotų prielaidų pagrindu. Atitinkamai prigimtinio dėsnio sąvoką pakeitė „proto dėsnio“ sąvoka – beveik priešybė to, ką ji anksčiau reiškė¹²².

Dvi skirtingos tvarkos supratimo atmainos iš esmės paveikė Vakarų teisės raidą ir išreiškia jos tradicijos prigimtyje esantį vidinį prieštarumą. Vienas Vakarų teisės tikslas – apsaugoti tvarką, kuri suvokiama kaip poreikio keisti „padarytą“ tvarką ir poreikio išsaugoti jos pastovumą vidinė įtampa. Kitas tikslas – įgyvendinti teisingumą, kuris traktuojamas dialektiškai, apima individo teisių ir visuomenės gerovės įtampą. Teisingumo įgyvendinimas buvo skelbiamas kaip pačios teisės mesianistinis idealas. Po šiuo ženklu įvyko visos didžiosios revoliucijos, siekusios nuversti anksčiau egzistavusią teisę kaip tvarką vardan svarbesnės teisės kaip teisingumo atgaivinimo¹²³. Ši teisės sampratų sąveika ir pažiūros į ją vienaip arba kitaip atsispindi teisės sociologijos minties raidoje.

¹²² Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1. P. 39.

¹²³ Plačiau žr.: Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999.

4.1. Antika

Pirmosios Vakarų pasaulio kultūros idėjos apie žmogų ir visuomenę kilo Senovės Graikijoje, nes graikai pirmieji kultūros kūrybos vyksmą susiejo su asmenybės ženklu ir pasuko kultūros raidą nauja linkme. Graikai, priešingai Rytams, savo kultūros kūrybos žymes reiškė ne masės, koncentracijos ar subordinacijos, o asmenybės decentralizacijos ir laisvės vardais. Rytiečių gyvenime lemiantis veiksnys yra bendruomenė, individas į ją pasineria ir išstipsta joje, o Senovės Graikijoje iškyla individo vaidmuo, savo laisvės ir žmogiškosios vertės pripažinimo reikšmė ir pastangos ją įgyvendinti. Individo žmogiškosios vertės pripažinimas nepriešinamas bendruomenei, nes bendruomenės nariai suvokia, kad jų asmeninė gerovė neįmanoma be platesnės bendrojo gėrio struktūros.

Spėjama, kad apie 1000 m. pr. Kr. veikiausiai susiformavo pagrindinės žmonių sambūvio vertybės, kurios pirmą kartą Vakarų Europos literatūroje taip akivaizdžiai mums buvo paliudytos Homero epuose¹²⁴. Nepaisant graikų gyvenimo įvairovės, jo struktūra labiausiai rėmėsi ugdymo minties visuotinumu. Graikų kultūrai būdinga vidinė dialektika nuolat ieškant galimybių derinti individo ir bendruomenės interesus, teisingumą ir tvarką. Toks Senovės Graikijos kultūros pobūdis yra Europos dvasios ištakos.

Helenų kultūros lobyne atsekami du teisės sociologijos minties (ir ne tik teisės sociologijos) ištakų šaltiniai:

1. Surinktos empirinės žinios apie Senovės Graikijos ir kitų kraštų bendruomenių gyvenimo papročius, tvarką ir įpročius.
2. Teoriniai darbai, kuriuos parašė didieji antikos mąstytojai. Nors pastarasis šaltinis yra svarbiausias, jie abu turėjo įtakos tolesnei Vakarų teisės sociologijos minties raidai.

Antikos istorikai ir keliautojai surinko didelį etnografinės medžiagos aruodą, iš kurio kiti, vėlesni tyrinėtojai, sėmėsi žinių apie įvairių kraštų teisinės sistemas (teisėtvarkas). Jų tarpusavio lyginimas atvedė

¹²⁴ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 429.

prie minties, kad teisinių sistemų įvairovė egzistuoja ir teritorijos (erdvės), ir chronologiniu (laiko) požiūriu. Teisinės sistemos santykinumo įvaizdis vėliau turėjo įtakos Montenio, Monteskjė kūrybai, o per ją ir visai tolesnei Vakarų teisės sociologijos minties raidai.

Helenų jungimasis į miestus – valstybes (polius) nulėmė visuomeninių santykių įvairovės raidą. Tai neišvengiamai paskatino naujų socialinės tvarkos kūrimo ir valdymo klausimų atsiradimą. Šiuos klausimus reikėjo spręsti pagal teisingumą¹²⁵. Didėjant organizuotos tvarkos reikšmei, kyla ir išitvirtina įstatymo vaidmuo, kurio įforminami miesto-valstybės valdžios sprendimai. Tokį perėjimą nuo teisės, kaip teisingumo sampratos, prie teisės, kaip tvarkos sampratos, atspindi, pavyzdžiui, vartotų terminų „*themis*“, „*dikē*“ ir „*nomos*“ turinio evoliucija¹²⁶.

Themis yra seniausias normos reiškimo Graikijoje vardas. Šiuo vardu normos įgydavo du bruožus:

- Priverčiamąją galią, kuri pasireiškėdavo dvejopai:
 1. Kaip tikiybinė sankcija, kuri skelbiama dievybės vardu (anksčiausiuoju laikotarpiu); karaliaus sprendimu (vėlesniu laikotarpiu); aristokratijos sprendimu (kai karalių pakeitė aristokratija);
 2. Kaip teisėjo sprendimas, kuris privalomas visiems piliečiams.
- Visuotinį privalomumą. *Themis* jungė į vieną visuomenę visus miesto gyventojus.

Teisingumas ir tvarka dar nėra atitrūkę, nes *Themis* vardu vadinama ir teisingumo deivė *Temidė* (gr. *Themidos*). *Dikē* – tai sąvoka, kuri papildo „*themis*“ ir išreiškia teisingumą:

- Karaliaus nutarimų, daromų dievų valia; vėliau, trečiųjų teismo sprendimų, šalių ginče.

Taigi „*dikē*“ yra priešingumas jėgai, nepriklauso nuo niekieno nuožiuros ir išreiškia teisingumą visiems. *Dikē* yra visuotinio teisingumo deivė, *Temidės* įpėdinė.

Tobulėjant visuomenės organizacijai, nei „*themis*“, nei „*dikē*“ negalėjo patenkinti gyvenimo reikalavimų. Gyvenimo prieštaravimai turėjo būti sprendžiami per tarpininkus, t. y. teisėjų sprendimais, kurie tapo

¹²⁵ Plačiau žr.: Baublys L. Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka Vakarų teisės tradicijai. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2004.

¹²⁶ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995. P. 60.

precedentais. Iš pastarųjų susidarė paprotinės normos. Jų pagrindą sudarė „dikė“ (teisingumas). Šioji sąvoka teisėjų sprendimuose ir paprotinėse normose atliko teisingumo kriterijaus (mato) funkciją. Vis dėlto būta teisingumo ir neteisėtumo sankirtų. Išskirtinį siekį teisingai sutvarkyti pasaulį liudija kitas labai ankstyvas graikų poezijos kūrinys, **Hesiodo Teogonija** bei jo *Darbai ir dienos*¹²⁷. Į pirmą planą išpūdingai iškeliami stipriųjų savivalė prieš silpnuosius ir teisės pažeidimai. Todėl galima manyti, kad jau valstietišškai gyvenęs Hesiodas gebėjo skirti teisingumo principus nuo neteisumo, ypač teisingumą nuo būtinio teisės suvokimo. Žinių apie senovės graikų teisės sampratą gausu V ir IV a. pr. Kr. perteiktuose mituose.

Iš paprotinių normų **Drakontas** (VII a. pr. Kr.), o vėliau **Solonas** (VI a. pr. Kr.) sukūrė įstatymų ir teisės normų. Šiuo laikotarpiu graikų pasaulyje paplito įstatymų, kaip normų aktų, leidyba. Įstatymų leidėjų kūryba vėlesniais laikais apibrėžiama kaip nomotezija. „Būtų klaidinga sąvoką „*nomos*“ versti žodžiu „įstatymas“ [pavyzdžiui, P. Leonas „*nomoi*“ vadina įstatymais¹²⁸], tai veikiau paskelbtieji pagrindiniai teisėtvarkos principai. Mat juos buvo būtina užfiksuoti, nes sparčiai plėtojosi ekonomika, visuomenė ir politika. <...> *nomoi* – tai ne kodifikacija šiuolaikine prasme, jie turėjo paaiškinti tai, kas buvo neaišku, o, remiantis paveldėta, esama, natūraliai susiformavusia teise, *nomoi*, papildyti *thesmoi*, būtinas naujienas. Taigi galima tarti, kad, pavyzdžiui, Atėnuose nuo šešto šimtmečio pradžios rašytinė teisė (*engraphos nomos*) priešinama nerašytajai (*agraphos nomos*), tačiau ne kaip prieštaravimas, o kaip būtinas papildymas“¹²⁹. Dėl rašytinės teisės stokos liaudies teismas (iš 6 000 piliečių kasmet burtais išrinktas ir į daug grupių suskirstytas liaudies teismas Atėnuose)¹³⁰ buvo priverstas aktyviai dalyvauti kuriant teisę.

Nomoi buvo privalomi visiems miesto-valstybės visuomenės nariams ir išreiškė ne autoriteto (dievybės, karaliaus) valią, bet tautos valią „pagal susitarimą“. Šitie *nomoi* piliečio sąmonėje formuoja sampratą aukštos, beveik neliestinos teisės, dėl kurios jokių būdu nedera kasdie-

¹²⁷ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzeltbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 430.

¹²⁸ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995. P. 61.

¹²⁹ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzeltbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 432.

¹³⁰ Antikos žodynas. Vilnius: Alma littera, 1998. P. 182.

niškai diskutuoti ir kurią galima keisti tik kilus ypatingam reikalui, taikant tam tikrą procedūrą. Pats *nomos* apsišvietusiam V a. pr. Kr. piliečiui yra absoliuti bendros pasaulio tvarkos išraiška. Individo sąryšis su šia tvarka yra visiškai nediskutuotinas. Tvarkos būtinumas yra išsakytas jau Homero epuose, antai Odisėjoje (IX 112–115) kiklojų visuomenė vaizduojama kaip neigiamas visuomenės be sąryšio pavyzdys¹³¹.

Teisingumas visada buvo susijęs su tvarka, vadinama „*kosmos*“ – „teisinga tvarka valstybėje arba visuomenėje“. **Anaksimandras iš Mileto** (VI a. pr. Kr.) perkėlė „*dikis*“ (teisingumo) sąvoką iš miestovalstybės visuomeninio gyvenimo srities į gamtos sritį. Tokiu būdu „įteisintas“ pasaulis galėjo būti pagrįstai apibūdinamas iš socialinės srities perimtu – *kosmos* – terminu. Tas žodis pirmąkart pasirodė Jonijos filosofų kalboje. Žengdami šį žingsnį ir išplėsdami *dike* valdas į visą tikrovę, jie aiškiai atskleidė graikų teisinės minties esmę, parodydami, kad ji buvo grindžiama teisingumo ir būties ryšiu. Šis ryšys nulėmė tai, kad net tuo laikotarpiu, kai silpo senasis graikų tikėjimas teise, dar nebuvo visuotinai abejojama griežta *nomos* priklausomybe nuo *kosmos* prigimties¹³².

„*Nomos*“, kaip visos tautos valia, buvo didelės reikšmės sąvoka, nes:

- išvadavo teisę iš tikybos globos ir padarė ją pasaulietišką;
- ji prisidėjo prie netikybiskos pažiūros į *kosmos* susidarymą ir davė protui laisvę kritiškai nagrinėti nusistovėjusias sąvokas.

Tasai kritiškumas atvedė prie tikrovės sampratos, kad pasaulyje nėra nieko absoliutaus, jog absoliutūs dėsniai turi būti neigiami. „*Nomos*“ sąvoka davė protui galimybę prieiti išvadą, kad žmogus gali būti pagerintas ugdymu tobulinant jo charakterį ir įpročius, o ugdymui gali turėti ir turi įtakos ir visuomenė, ir valstybė. Graikų filosofai kone paradigmškai suformulavo pozityviosios teisės pranašumo prieš nepozityviają klausimą ir į jį atsakė. Tai teisininkams ir filosofams ligi šiol rūpimas prigimtinių teisės reikšmės ir jos pirmumo arba antraeiliskumo pozityviosios teisės atžvilgiu klausimas. Sofistai apskritai pasisakė už išskirtinį pozityviosios teisės galiojimą, nors faktiškai ji buvo nesuderinama su

¹³¹ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 432.

¹³² Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. I. P. 87–88.

prigimtinė teise. Tačiau Platonas, o dar labiau Aristotelis teisingumą traktavo kaip pozityviosios teisės matą problemą¹³³.

Sofistai (Va. pr. Kr. antroji pusė) buvo pirmoji Senovės Graikijos filosofų grupė, atsigręžusi į mąstantį žmogų ir davusi pradžią reikšmingam judėjimui, vadinamam sofistika. Pasivadinimas išminties mokytojais susijęs su praktine sofistų veikla – mokytojavimu. Sofistai iš pradžių iškilo kaip subrendusių jaunuolių mokytojai; pamokas vedė profesionaliai, buvo keliaujantys mokytojai, imantys už šį darbą atlyginimą. Dėstė filosofiją, literatūrą, daile, gramatiką, matematiką ir astronomiją, bet pirmiausia vadinamuosius politinius mokslus – konstituciją ir valstybės valdymą, karybą, retoriką ir etiką. Iš visų šių sričių sofistai turėjo solidžių žinių, specialiai jas tyrinėjo. Ypač daug jie nuveikė gramatikos, retorikos, politinių ir visuomenės mokslų srityje. Taip sofistai skatino mokslo šakų specializaciją. Tai buvo praktinis mokymas; savo mokinius jie norėjo padaryti sumaniais valstybės ir privataus gyvenimo vyrais, kurie būtų gerbiami savame mieste. Reikšmingiausi sofistai buvo **Protogoras, Gorgijas, Prodikas, Hipijas, Kritijas**.

Sofistams iškilti buvo palankios visuomeninės sąlygos: sustiprėjusi vergvaldinė demokratija, suklestėjęs miestų-valstybių visuomeninis-politinis gyvenimas. Šioje socialinėje situacijoje iškilti į lyderius tautos susirinkimuose daugiau galimybių turėjo turintieji gerą bendrąjį išsimokslinimą ir ypač retorikos įgūdžių. Kita vertus, sofistai daro įtaką auklėtinių dvasiniam gyvenimui savo filosofinėmis koncepcijomis. Ankstesnė Jonijos (Mileto mokykla) ir Pietų Italijos (Elėjos mokykla) natūrfilosofija daugkartiniais bandymais išspręsti gamtos klausimus buvo tam tikru mastu išsisėmusi ir nesugebėjo patenkinamai paaiškinti pasaulio. Todėl sofistai nuo gamtos aiškinimų ir tyrimų atsigręžė į mąstantį žmogų, kurio reikšmė išryškėjo pažiūrų sistemų kovoje.

Protagoras, žymiausias sofistas, rado išraiškingą formuluotę žmogaus mąstymo riboms apibrėžti teiginiu *homo mensura* (lot.): *Omnium rerum homo mensura est* – „Žmogus yra visų daiktų matas“. Toks provokacinis teiginys iš pradžių taikytas tik pažinimo kritikai, vėliau išplito kaip reliatyvistinės pažinimo teorijos teiginys, turėjęs įtakos etikos rai-

¹³³ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 433–434; Plačiau žr.: Baublys L. Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka Vakarų teisių tradicijai. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2004. P. 85–139.

dai (reliatyvizmas, konvencionalizmas). Teiginio išplėstinė reikšmė (visos etinės vertybės esančios reliatyvios) atvėrė kelią beribiam individualizmui, smarkiai paveikė visuomenės morale, pasitikėjimą tiesa ir teisingumu. Sofistai skelbė pragmatistinę tiesos sampratą: teiginių teisingumo kriterijus esąs jo naudingumas. Vėliau ji paveikė atskirų Europos mąstytojų polinkį pabrėžti utilitarizmą teisės sampratoje.

Protagoro kūrinys „Apie pirmųjų būvį“ pateikiamos prigimtinės teisės užuomazgos. Šiame kūrinys Protagoras rašė, kad piliečiai sukūrė valstybę, siekdami užtikrinti savo egzistenciją ir sukurti normalaus gyvenimo sąlygas. Be šios idėjos apie „visuomeninę sutartį“, sofistai kėlė idėją apie visų žmonių, įskaitant ir vergus, lygybę.

Sofistas Gorgijas labai vertino rašytinius įstatymus kaip „teisingumo sargybinius“. Rašytinis įstatymas yra puikus išradimas, bet kažkas dirbtina (nenatūralu). Rašytinius įstatymus Gorgijas skyrė nuo nerašytinio teisingumo, kurį apibūdino kaip „dieviškąjį ir visuotinį įstatymą“. Nors jis neižvelgė jų prieštaravimų, tačiau nerašytinio teisingumo vertingumą laikė aukštesniu. Taigi galima teigti, kad teisė kaip tvarka vis dar pavaldi teisei kaip teisingumui – liaudies teisės tradicijai, kylančiai iš bendruomeniško polio pobūdžio.

Hipijas iš Elidos buvo pirmasis, kuris išvelgė gamtos (prigimtinės teisės) ir miesto įstatymų prieštaravimą. Jo požiūriu, daiktų prigimtis pasireiškia kaip tikroji, prigimtinė teisė. Kreipdamasis į savo pašnekovus – skirtingų miestų piliečius, Hipijas sako: „aš galvoju, kad jūs visi čia giminės, giminaičiai ir bendrapiliečiai – pagal prigimtį, o ne pagal įstatymą; betgi virš žmonių viešpataujantis įstatymas priverčia daug ko, kas yra priešinga prigimčiai“. Žmonės Hipijui yra tarpusavyje lygūs, nes juos sieja prigimtis: pagal kraują arba dvasinį bendrumą. Todėl kitas sofistai – Antifontas – dvasinį žmonių auklėjimą, grindžiamą prigimties reikalavimu, vertino kaip būtina sąlygą pasiekti piliečių vienybę valstybės tvarkos ir įstatymų klausimais.

Sofistai įvedė tikrovės dichotomijos terminus: *physei*, kuris reiškia „iš prigimties“ (moderniaisiais laikais vadinama „natūraliais reiškiniais“) ir jo priešybę, *nomos*, kurį geriausia versti kaip „pagal susitarimą“, arba *thesei*, kuris apytiksliai reiškia „tikslingu sprendimu“¹³⁴. Taigi antroji dichotomijos pusė, kuri moderniaisiais laikais vadinama „dirbti-

¹³⁴ Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. I. P. 38.

niais“ reiškiniiais, apibrėžiama dviem skirtingais terminais. „Dviejų skirtingų terminų vartojimas antrajai dichotomijos pusei išreikšti, – rašo Hayekas, – rodo tam tikrą painiavą, kurioje nuo tų laikų klimpsta viso dalyko problematika. Skirtumas, kurį mėginama apibrėžti, gali reikšti skirtumą tarp savaime egzistuojančių objektų ir objektų, kurie yra žmogiškojo veiksmo rezultatas, arba jis gali reikšti skirtumą tarp objektų, kurie atsiranda savaime, ir objektų, kurie atsiranda priklausomai nuo žmogiškojo sumanymo. Neatskyrus šių dviejų reikšmių susiklostė padėtis, kai vienas autorius tam tikrą reiškinį gali kvalifikuoti kaip dirbtinį, nes jis yra žmogiškojo veiksmo rezultatas, o kitas tą patį reiškinį gali kvalifikuoti kaip natūralų, nes jis akivaizdžiai nėra žmogiškojo sumanymo padarinys“¹³⁵.

Dažniausiai iš Antikos filosofų išskiriami du minties galiūnai – Platonas ir Aristotelis, turėję įtakos ir sociologinės minties raidai. Jie, kaip ir dabarties sociologai, tyrinėjo tradicijas, papročius, žmonių įpročius ir savitarpio santykius, apibendrindavo faktus, kūrė sampratas, kurios užsibaigdavo praktinėmis rekomendacijomis, kaip tobulinti visuomenę. Kadangi „visuomenės“ ir „valstybės“ terminai Antikoje buvo neišskirti, tai abu jie buvo vartojami kaip sinonimai.

Platonas (427–347 m. pr. Kr.) – Sokrato mokinys – buvo svarbiausias sofistų kritikas ir pirmasis parašė valstybės ir visuomenės klausimams skirtą veikalą „Valstybė“. Šio veikalo pagrindinė idėja – teisingą valstybę galima pagrįsti ir sukurti tik padedant mokslui. Ji prasideda socialinių problemų kritine analize ir baigiasi visuomenę tobulinančių politinių rekomendacijų rengimu.

Platonas sukūrė teisingos valstybės idealą, kuris grindžiamas prielaida, kad egzistuoja visuminio pasaulio (kosmoso), valstybės ir atskiro žmogaus sielos atitikmenys. Remdamasis teisingumo idėja, Platonas pabrėžia, kad teisingas žmogus (idėja) nėra trupučio nesiskiria nuo teisingos valstybės (idėjos), jie panašūs. Žmogaus siela, anot Platono, esanti sudaryta iš trijų dalių: jausmų, valios ir proto. Nuo tų atskirų sielos sričių priklauso ir žmogaus elgesys. Jausmus atitinka klusnumas, valią – narsumas, protą – išmintis. Todėl atskiras sielos dalis Platonas dar vadina geidžiančiąja siela, narsiąja siela ir išmintingąja siela. Šiuos tris žmogaus sielos pradus atitinka trys panašūs valstybės prada: patariamasis,

¹³⁵ Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. I. P. 38.

gynybinis ir verslinis. Juos atitinka trys luomai: valdovų, karių ir gamybinis (amatininkų ir žemdirbių).

Visuomenė yra chaoso, socialinės įtampos ir suirutės būklės tol, kol joje neįvedama tvarka, atitinkanti teisingumą. Teisingumas reikalauja, kad:

- kiekvienas pradas užsiimtų savo reikalais ir nesikištų į svetimus reikalus;
- būtų atitinkama pradų hierarchinė subordinacija, kuri užtikrintų visetą: gebantiems samprotauti pridera valdyti (filosofai); narsiajai sielai (kariai) – būti ginkluotai apsaugai nuo suirutės ir netvarkos, paklūstant pirmajam pradui; abu šie pradai valdo amatininkų, žemdirbių ir kitų gamybininkų luomą, kuris „pagal savo prigimtį trokšta turtų“.

Miesto-valstybės (polio) atsiradimą apibrėždamas kaip žmonių apsigyvenimą kartu, kuri nulėmė jų bendri poreikiai, Platonas aptaria valstybės piliečių darbo pasidalijimo reikšmę. Jo požiūriu, žmonių poreikiai geriausiai tenkinami dėl darbo pasidalijimo. Platonas pripažįsta saiką ir vidutinį turto gausumą bei išvelgia politinį pavojų, kuri kelia turtas ir skurdas. Gilus visuomenės turtinis susiskaldymas bet kurios valstybės viduje gali nulemti dviejų smulkesnių valstybėlių atsiradimą ir jų tarpusavio kovą.

Idealoje Platono valstybėje – teisingas geriausiųjų valdymas. Platonas pritarė Sokrato prigimtinės teisės teiginiui, kad teisingas ir teisėtas yra tas pats, nes jų prigimtyje yra dieviškasis (Platonui – idealusis) pradas. Todėl filosofų valdymas ir teisingų įstatymų veikimas yra tarsi du idealios valstybės susiję aspektai. Platono valstybėje tikrasis valdytojas yra „įstatymų tarnas“, neturintis nuosavybės. Tai suteikia teises besąlygiškai valdyti.

Platonas reikalavo iš valdančiųjų griežtos dorovės. Viešpatauti turėtų tik dorybė, o ne prievarta. Ne valdžia, o autoritetas yra pagrindinė visuomenės valdymo priemonė. Valdiniai savo elgesiu kartoja valdovus. Tai socialinė aksioma. Taigi valdymo pobūdį nulemia visuomenės dorovinė būklė.

Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.) – Platono mokinys, savo pažiūromis į visuomenę ir jos reiškinius daug kuo besiskiriantis nuo savo mokytojo. Aristotelio ir Platono pažiūrų skirtumus nulėmė besikeičiančios to meto Graikijos visuomeninės sąlygos. Aristotelis gyveno Senovės

Graikijos irimo ir jaunos Makedonijos valstybės kūrimosi laikotarpiu. Visa tai padarė įtaką socialinėms Aristotelio pažiūroms. Todėl visuomenę ir jos reiškinius Aristotelis nagrinėjo realistiškiau nei Platonas. Jo pastangos buvo nukreiptos sukurti realistinį visuomenės ir valstybės paveikslą, atskleisti realų įstatymų veikimą. Šiuo tikslu Aristotelis surinko žinias apie 150 graikų miestų-valstybių valstybinę struktūrą ir įstatymus. Tai leido jam sukurti reikšmingą veikalą „Politika“.

Aristotelio realizmas išryškėja jo teiginyje, kad ideali valstybė arba visuomenė negali egzistuoti. Kalbėdamas apie valstybės ir žmogaus gyvenimą, Aristotelis nuolatos pabrėžia prigimtį, dorybių svarbą ir gebėjimą jų pagrindu kurti žmonių santykius (socialinius saitus). Siekiant suprasti Aristotelio mintis, reikia vadovautis jo teleologiniu mąstymu (visi visuomenės vystymosi procesai turi išankstinį galutinį tikslą). Prigimtis privalo būti suprasta teleologiniame kontekste: žmogaus prigimtis yra ne tai, koks yra kaip toks (taip dabar suprantame ir taip suprato Hobsas, Lokas, Ruso), bet tai, koks jis taptų, jei išreikštų savo prigimtyje slypintį tikslą. Aristotelis prigimtį suprato ne statiškai, bet dinamiškai – prigimtis gali atsiskleisti tik procese ir tik tada, kai reiškinys turimą potencialią išreiškia savo egzistencijos pabaigoje arba savo raidos kulminacijoje¹³⁶.

Valstybė yra natūralios raidos produktas. Ji panaši į natūraliu keliu atsiradusias ankstesnes bendruomenės formas – šeimą (ūkį) ir kaimą. Kalbėdamas apie tai, kaip iš ūkio išsirutulioja kaimas, o iš kaimo – valstybė (polis), Aristotelis suskirsto šiuos darinius pagal jų funkcijų ir atitinkamų gėrių reikšmingumą. Šeimos ir ūkio funkcijos yra reprodukcija bei kitų poreikių tenkinimas. Kaimas jau yra ne tik kiekybiškai išsiplėtęs ūkis – atsiranda ir kokybiškai naujos funkcijos bei aukštesnio gėrio galimybė: tai pirmoji bendrija, susibūrusi jau „ne kasdieniniams poreikiams tenkinti“ (Politika, I, 125b). Polio gėris yra aukštesnis nei ūkio ir kaimo, nes jis sukurtas ne šiaip būtiniausiems poreikiams tenkinti, bet ir jo piliečiams nevaržomai reikšti ir ugdyti savo talentus. Tai darydami jie galės pasiekti laimę: būti laimingam – tai aktyvus dorybės pasireiškimas bei pilnas jos įgyvendinimas (Politika, VII, 1328a).

Valstybė – tai aukščiausia bendruomenės forma, apimanti visas kitas bendruomenės formas. Kitos bendruomenės pasiekia savo tikslus tik

¹³⁶ Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beiėškant // Kultūros barai. 2003. Nr. 3. P. 328–329.

politinėje bendruomenėje, nes žmogus pagal savo prigimtį yra politinis gyvūnas (*politikon zoon*). Žmogus negali gyventi be bendruomenės, nes tas, kas iš prigimties linkęs gyventi už bendruomenės ribų, yra gyvūlys arba dievas. Valstybė baigia žmogaus politinės prigimties genezę, nes, Aristotelio požiūriu, politika, kaip bendro gėrio reiškimas, susijęs ir su etiniu piliečių ugdymu. Kitaip tariant, žmogus negali būti laimingas, išsiugdyti ir praktikuoti tokių dorybių kaip drąsa, teisingumas, nuosaikumas, išmintis be gerai funkcionuojančios ir teisingumu pagrįstos bendruomenės. Komentuodamas šias Aristotelio mintis, Bielskis rašo: „galima teigti, kad polis Aristoteliui yra aukščiausias žmonių egzistencijos tikslas, nes tik polyje žmogus gali pasiekti aukščiausią gėrį. Tik politinė bendruomenė, kaip žmogaus prigimtis ir tikslas, savipakankama gero gyvenimo atžvilgiu <...>. Vadinas, žmogus gali klestėti ir pasiekti laimę tik poliujė“¹³⁷.

Egzistuoti gali tik sąlyginai pavyzdinė valstybė arba visuomenė, kuri yra geriausia konkrečiomis sąlygomis. Socialinės tvarkos atrama yra vidurinioji klasė. Valstybė geriausiai valdoma tuo atveju, jeigu:

- varguomenė įtraukiama į valdymą,
- ribojami egoistiniai turtingųjų interesai,
- vidurinioji klasė yra gausi ir stipresnė už kitas dvi klases (turtingųjų ir proletariato).

Aristotelis pabrėžė glaudų draugystės ir viešojo polio gyvenimo ryšį. Jokia valstybė negali egzistuoti be draugystės, kuri yra: 1) etinis fenomenas, nes ji žmogui „reikalingiausias dalykas“, be kurio, net ir būdamas dorybingas, jis negalėtų jaustis visiškai laimingas; 2) politinis fenomenas, nes draugystė yra ir pilietinės bendruomenės/polio didžiausias gėris; 3) draugystė neįmanoma be teisingumo ir dorybės (aukščiausia ir ilgiausiai išliekanti draugystės forma yra tuomet, kai ją skatina ne abipusė nauda ar malonumas, bet bendrasis gėris ir abipusis dorybingumas – Nikomacho etika, VIII, 1156 b)¹³⁸.

Pabrėždamas išskirtinį draugystės vaidmenį, Aristotelis kritikavo Platoną už bandymą „padaryti valstybę per daug vieningą“. Valstybę sudaro daugybė elementų, ir per daug siekiant jų vienovės galima pakenkti

¹³⁷ Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beiėškant // Kultūros barai. 2003. Nr. 3. P. 29.

¹³⁸ Aristotelis. Rinktiniai raštai. Nikomacho etika. Aštunta knyga. Vilnius: Mintis, 1990. P. 210–231.

valstybei. Pavyzdžiui, Platono pasiūlytas turto, žmonių ir vaikų bendrumas atveda prie valstybės sunaikinimo. Platono valstybės projektus Aristotelis kritikavo iš privatinės nuosavybės, šeimos ir individo teisių apsaugos pozicijos. Privatinė nuosavybė, anot Aristotelio, kyla iš žmogaus prigimties, iš jo prigimtinės meilės sau.

Visuomenės netobulumą galima pataisyti, – rašė Aristotelis, – bet ne lyginamuoju paskirstymu, o moraliniu žmonių ugdymu. Todėl įstatymų leidėjas turi siekti ne visuotinės lygiavos, o leisti tokius įstatymus, kurie išlygintų gyvenimo galimybes. Kiekvienas gali valdyti privatinę nuosavybę ir ji nekenkia žmonių papročiams. Svarbu ne tai, kiek nuosavybės turima, o kaip ji naudojama. Per didelė nuosavybės nelygybė pavojinga valstybei. Todėl geriausios valstybės įstatymų leidėjas turi siekti suteikti piliečiams laisvalaikį ir taiką, nes „galutinis karo tikslas yra taika, darbo – poilsis“.

Aristotelio draugystės teorija susijusi su privatine teise. Teisės sociologijai svarbi Aristotelio draugystės teorija, nes leidžia išvystyti teisiškumo ribas socialinių–neteisinių santykių kontekste. Aristotelis teikia žinių teisės sociologams daugiau tuomet, kai aptaria privatinės teisės institutų funkcionavimą, pavyzdžiui, šeimą arba sutartį, nei tuomet, kai kalba apie konstitucinę teisę.

Aristotelis pritarė Sokrato ir Platono teiginiui, kad teisingas ir teisėtas sutampa. Tuomet kyla klausimas, apie kokį teisėtumo šaltinį jis kalba. Savo veikale „Politika“ Aristotelis *nomos* sieja su *taxis* (padaryta tvarka), o ne su „*kosmos*“ („išaugusi“ tvarka). Neįsivaizduojama, kad tvarka, atsirandanti iš *nomos*, gali apimti daugiau, nei gali suvokti tvarkytojas. Todėl visiškai suprantamas tampa Aristotelio realizmas, kai jis teigia, kad teisė įkūnija savimi politinį teisingumą ir tarnauja kaip žmonių politinių santykių norma. Jis pažymi, kad „teisingumo supratimas yra susietas su valstybės įsivaizdavimu (tvarkos organizavimu), nes teisė būdama teisingumo kriterijumi, yra politinį bendravimą reguliuojanti norma“. Aristoteliui politika privalo būti pagrįsta tam tikra bendro gėrio samprata.

Penktojoje Nikomacho etikos knygoje Aristotelis nagrinėja visuomeninį teisingumą, kurį vadina tobuliausia dorybe: visuomeninis teisingumas yra dosnus, nes teikia gerovę ir garbę, ir atlyginantis, nes per teisę kiekvienam suteikia galimybę gauti savo dalį. Kalbant apie prigimtį ir prigimtinę teisę, sakoma: „Visuomeninis teisingumas yra iš dalies pri-

gimtinis, iš dalies įstatyminis. Prigimtinis teisingumas visur turi tą pačią galią, jis nepriklauso nuo to, kaip žmonės jį vertina“¹³⁹.

Teisę kaip reiškinį Aristotelis vadina „politine teise“. Politinę teisę jis skirsto į prigimtinę ir sutartinę. Prigimtinė teisė yra ta, kuri visur turi vienodą reikšmę ir nepriklauso nuo jos pripažinimo arba nepripažinimo. Sutartinė teisė yra ta, kuri pripažįstama, kurią vėliau imta vadinti pozityvine teise. Sutartinei teisei Aristotelis priskiria įstatymo nustatymus ir visuotinius susitarimus. Kartu jis kalba apie rašytinius ir nerašytinius įstatymus, kuriuos priskiria sutartinei teisei. Nerašytiniai įstatymai suprantami kaip teisiniai papročiai (paprastoji teisė).

Daug dėmesio Aristotelis skiria įstatymo politinei kokybei – įstatymo ir politinio teisingumo ir teisės atitikimui. Kiekvienas įstatymas remiasi tam tikra teise, todėl ši teisė turi būti tinkamai išreikšta, įkūnyta, jos turi būti laikomasi įstatyme. „Įstatymo paskirtimi negali būti viešpatavimas, – pabrėžia Aristotelis, – ne tik per teisę, bet ir nepaisant teisės: prievartinio paklusnumo siekimas, žinoma, prieštarauja teisės idėjai“, t. y. bendro gėrio sampratai.

Romėnai. Kalbant apie romėnų valstybę bei jos teisę, būtina skirti jos epochas. Romėnų dvasios ir mentaliteto istorijos požiūriu išskiriami keturi romėnų kultūros tarpsniai¹⁴⁰:

1. Pirmojo tarpsnio plėtrą nulemia archajiškas mąstymas bei glaudaus ryšio su giliomis tradicijomis, iš senovės paveldėtu tikėjimu ir kulto ceremonijomis vaizdiniai. Romėnų savimones pagrindas – tai lotynų ir etruskų genčių simbiozė. Žmonių sambūvis, taip pat jų santykis su dievų pasauliu buvo paženklintas tradicijos, papročių, kurių visada buvo laikomasi, žyme. Karalius, kaip vyriausiasis teisėjas, tik labai retai būdavo ir teisės kūrėjas, jis veikė kaip tos egzistuojančios tvarkos aiškintojas. Šis didelis ir ateityje dar galiosiantis normų „paketas“ romėnų buvo vadinamas *mos*, *mores* ir dažnai siejamas su protėviais, *maiores*.
2. Antrasis tarpsnis: apie 500 m. pr. Kr. žlugus etruskų monarchijai, formuojasi respublikinė santvarka, kurią galiausiai sankcionuoja garsusis 367–366 m. pr. Kr. patricijų susitarimas. Šiuo tarpsniu karaliaus teisinį vaidmenį perima konstitucinės institucijos, kurių

¹³⁹ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 434.

¹⁴⁰ Ten pat. P. 434–439.

veiklą saisto griežta įstatymų leidimo ir jų taikymo kompetencija. Tolesnis teisės plėtojimas buvo patikėtas įstatymui, *lex*, kuri priimti iš pradžių galėjo tik centuriato komisijos, o vėliau plebiscito būdu ir liaudies susirinkimai. Šiame tarpsnyje išryškėjo esminis romėnų santykio su teise elementas – siekimas užtikrinti teisėjo nepriklausomumą nuo valstybės. Apie 450 m. pr. Kr. paskelbtos 12 lentelių, kurios drauge su *mores* yra teisės taikymo pagrindas. Teisės pritaikomumas buvo didžiausias romėnų rūpestis. Pretoriaus tarnyba disponavo jurisdikcijos galia, todėl ji dėl šios ypatingos funkcijos – tiesiogiai kontroliuoti teisės taikymą – tapo teisės plėtojimo varikliu. Pretūros, kaip priešpaskutinės romėno karjeros pakopos, pagrindu susiformavo iškili valstybės socialinė grupė, kuri tarsi valdė teisę, ją vykdė ir toliau plėtojo. Šie asmenys įstatymų savavališkai nekeitė ir netaikė, veikiau naujos pataisos būdavo daromos atsargiai, stengiantis išsaugoti tai, kas paveldėta iš seniau. Už teisę atsakingų magistrantų arba teisėjų atsakomybės jausmas, jų ištikimybė vertybėms (kaip antai *fides*), teisėtvarakai, teisingumui yra vėlesnės klasikinės romėnų teisės pagrindas.

3. Trečiasis tarpsnis – tai karinių susidūrimų su graikų valstybėmis tarpsnis, viso rytinio Viduržemio jūros pasaulio užkariavimas. Romos aukštieji sluoksniai nuo II a. pr. Kr. vis labiau ėmė domėtis graikų kultūra. Cicerono laikais Graikija pasiekė visišką dvasios pergalę. Helenizmo apdaru vilkinti graikų kultūra neišdildomai paveikė romėnų aukštuomenės lavinimąsi, mąstyseną ir elgesį. Teisininkų pasišventimo tarnauti teisei pagrindu buvo sukurta jurisprudencija kaip mokslas. Nepaisant ištobulintų dialektikos metodų, romėnų teisininkai niekada nebuvo pamiršę teisės esmės. Teisė, kaip principinis teisingumo siekimas, visada buvo svarbiausias dalykas.

Romėnų teisė nėra vien aukštuomenės sukurta teisė aukštuomenei. Respublikos politikai buvo atsakingi visai liaudžiai, niekur nekalbama apie žemesniųjų sluoksnių nušalinimą; priešingai, naujausi tyrimai¹⁴¹ įrodo, kad plačiosios romėnų masės dalyvavo teisiniame gyvenime. Būtent respublikos laikais visų piliečių dalyvavimas įstatymų leidžiamuo-

¹⁴¹ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 437–438.

siuose liaudies susirinkimuose reiškė tiesioginį ir intensyvų įstatymų projektų nagrinėjimą: piliečių susirinkimuose – II ir I a. pr. Kr. jie labai daug prisidėjo prie įstatymų leidimo – tiesiogiai buvo aptariami liaudies tribunų pasiūlymai.

Paprastas pilietis, kaip ir dabar, nebuvo joks teisės žinovas, tačiau jis tikrai žinojo teisės ir teisingumo pagrindus ir juos pripažino. Ypač pamatinės vertybės – *fides*, arba *honor* (ištikimybė, tikėjimas arba garbė, pagarba), buvo giliai įsiskverbęsios į žmonių mąstymą ir labiausiai prisidėjo kuriantis romėnų ryšiui su teise.

Romos teisininkai sukūrė teisės sampratą, kurioje daug reikšmės teikiama dorovei. Pretorių teisėje *fides* vaidino nepaprastai didelį vaidmenį *bonae fidei iudicia* srityje (jai priskirtinos pirkimo, nuomos, samdos, darbo sutartys, taip pat visuomenės reikalai). Brandžios ir vėlyvosios respublikos laikų romėno požiūriu etinės vertybės, teisėtvara ir teisinė tikrovė buvo glaudžiai susijusios, ir tas glaudus ryšys buvo savaime suprantamas dalykas. Šis faktas niekada nebuvo teisininkų ginčo objektas, *fides* ir teisingumo ryšys traktuotas kaip toks, kurio visai nebūtina įrodinėti, juo nuolat remtasi kaip sprendimų pagrindu, ypač tada, kai pretorius pats atlikdavo teisės kūrimo funkciją. *Fides* ir prigimtinis teisingumas akivaizdžiai susiejami vadinamųjų pretoriškų sutarčių (*pacta*) srityje. Taip pagrindžiamas etiško elgesio ir pozityviosios, arba prigimtinės, teisės sąryšis. Taigi *fides*, kaip teisingumo, kaip pretoriškosios teisės kūrimo pagrindas, yra romėnų teisinės kultūros pagrindinė vertybė, pagrindinis elementas.

M. Ciceronas (106–43 m. pr. Kr.) apibūdino *fides* kaip teisingumo pamatą ir paaiškindamas priduria, kad sutarčių srityje tai suprantama kaip *constantia ir veritas*¹⁴². Tai reiškia, kad *fides* turinio elementai privalėjo būti aiškumas, vienareikšmiškumas, sąžiningumas. Savo kūrinysje „Apie valstybę“ Ciceronas suformulavo prigimtinės teisės apibrėžimą, kuris vėliau tapo klasikiniu: „Tikras įstatymas išreiškia tai, ką sako teisingai panaudotas protas. Įstatymas yra dermėje su prigimtimi, esti visur ir yra amžinas. Jis kviečia atlikti pareigą ir blaškosi išgąstyje nuo nusi kaltimų ir klastų. Nei senato valia, nei tautos valia niekas negali būti atleistas nuo pareigų, jam uždėtų įstatymo. Jis nepakeičiamas ir negali

¹⁴² Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 438.

prarasti savo galios. Visos tautos visais laikais klausys šio amžino įstatymo“.

Teisė negali būti atsieta nuo teisingumo idėjos. „Teisingas“/ „neteisingas“ sąvokos nulemia veiklos ir mąstymo vertinimą. Tai puikiai liudija, pavyzdžiui, **A. Celso** (apie 1 a. po Kr.) teiginys: teisė yra gėrio ir teisingumo mokslas (*ius est ars boni et aequi*), taip pat Justiniano *Digestų* pirmos knygos pradžioje pateiktas vieno didžiausių romėnų teisininkų **D. Ulpiano** (apie 170–228 m. po Kr.) teisės apibrėžimas: „*est [ius] autem a iustitia appellatum*“ (mat teisė yra gavusi pavadinimą nuo teisingumo). Šis faktas ypač pabrėžiamas, nes Ulpianas po savojo apibrėžimo sąmoningai prideda teiginį, kuris tiesiogiai siejasi su jo teorija: „kadangi, kaip taikliai yra pasakęs Celsas, „*ius est ars boni et aequi*“. Teisės sampratą, Ulpiano požiūriu, išreiškia trys maksimos: *Honeste vivere* (gyventi sąžiningai), *alterum non laedere* (nekenkti artimui), *suum cuiquaque tribuere* (atlyginti kiekvienam pagal orumą). Šios maksimos – tai labiau teisės idealai arba idealios elgesio taisyklės nei teisės normos. Jos buvo pavadintos prigimtinė teise, kuriai buvo pavaldi Romos civilinės teisės normos.

4. Ketvirtas ir paskutinis romėnų istorijos tarpsnis prasidėjo III a. po Kr. didžiąja karine ir ūkine krize. Iš pradžių grynai pasaulietinis šio tarpsnio pobūdis laikui bėgant pakito – vis svarbesnį vaidmenį ėmė vaidinti religijos dalykai; ši dvasinė laikysena pagaliau atvedė į krikščionių tikėjimo pergalę Konstantino Didžiojo laikais. Taip Romos imperija tapo krikščioniška romėnų valstybe, kuri, kaip vieninga valstybė, paskutinį kartą suklestėjo valdant imperatoriui Justinianui (525–565). Romėnų išplėtoti principai be vargo buvo pritaikyti visiškai pasikeitusioje valstybėje ir netgi ją kūrė.

4.2. Viduramžiai ir Naujieji amžiai

Viduramžiai apima maždaug tūkstantį metų ir chronologiškai yra įsiterpę tarp antikos ir Naujųjų amžių. Šis ilgas laikotarpis žymi kylančios krikščioniškos europinės civilizacijos ir kultūros pradžią, didelės

dvasinės kūrybos vyksmą. Vis dėlto ši kūryba buvo kitokia negu antikoje arba renesanso laikotarpiu, ji skiriasi ir nuo mūsų dienų kūrybos. Jos skiriamasis bruožas – teologinė viduramžių žmogaus mąstysena, nepajėgumas tinkamai atskirti idealo reikalavimų nuo savo paties pastangų ir nuo tikrovės netobulumo. Viduramžių žmogaus gyvenimas, visi žmogaus veiksmai ir žygiai buvo apipinti religinėmis ceremonijomis ir pėsmelkti religinės dvasios.

Viduramžiams būdinga tai, kad gyvenę žmonės, pirmiausia germanai, ne(pri)pažino pagrindinės mūsų dabartinio gyvenimo sąlygos: galimybės, netgi būtinybės kiekvienam individui laisvai apsispręsti¹⁴³. Germanai save suvokė kaip tiesiogiai įtrauktus į jėgų tvarką, kuri, keičiantis aplinkybėms, atsinaujina ir dinamiškai skleidžiasi, kaip priklausomus nuo savo pačių aktyvumo tam tikrų žemesnių junginių, teikiančių apsaugą ir padėtį, narius. Šiuo atžvilgiu svarbiausia buvo kraujo giminių gentis. Germaniškosios pasaulio tvarkos pagrindinė sąvoka buvo karo tarnybai tinkamo vyro „vyriškoji šventybė“, kuri kildavo iš genties gerovės ir drauge nulemdavo taikingą genčių sugyvenimą¹⁴⁴. Pažeidus genties gerovę jų uždavinys būdavo jėga atlyginti gyvybingumo, socialinės padėties, pagarbos ir socialinės garbės nuostolius. Nuo individo tai nepriklausė. Dažnai „genčių karas“ sukeldavo ilgalaikį priešišumą, net kildavo abipusio išnaikinimo grėsmė; taip tęsdavosi tol, kol ateidavo atlyginimo laikas. Tada būdavo švenčiamos nesantaikos pabaigtuvės (taikos sudarymas), mainomasi gentainiais (priimant į gentį, kraujo įbrolystę, vedybomis) ir keliama puota, kurioje visi dalyvaudavo. Taip vėl būdavo kuriama sambūvio tvarka, todėl šiuos „genčių karus“, vadinamus „nesantaika“, pagrįstai galima laikyti teisiniu metodu, jei turėsime galvoje tokią teisę, kurioje nėra minties apie laisvę, todėl ji dar nėra atsijusi nuo religijos ir moralės. Tvarka apėmė svarbiausius žmonių tarpusavio santykius ir orientavosi į genčių gyvybingumą, kurį įkūnydavo jos vyriškųjų narių aktyvumas¹⁴⁵. Taigi ši sambūvio tvarka, konkretūs genčių tarpusavio teisiniai santykiai neatsiejamai susiję su jėga.

¹⁴³ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzeltbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 449.

¹⁴⁴ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 75–120.

¹⁴⁵ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzeltbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 450.

Akivaizdžiausia tokios sampratos išraiška buvo bylos dalyvių dvikova, galėdavusi atstoti genčių karus; ji įgijo reikšmę tada, kai tiesioginė genčių kraujo giminystė pradėjo nykti, o jos vietą užėmė nauja bendrystė, pirmiausia karių brolijos, grindžiamos priesaikomis ir kraujo įbrolyste. Apskritai dvikovos metodo reikšmė didėjo, nes pergalė tvarkingoje, viešuomenei matomoje ir jos prižiūrime kovoje buvo tinkama priemonė priešininkų tarpusavio santykiams išsiaiškinti ir apibrėžti. Tai buvo svarbu visiems, nes įsigalėdavo tvarka kaip būtina santaikos sąlyga. Karalius labiausiai buvo suinteresuotas, kad kivrčai būtų sprendžiami ne karu, o nustatyta tvarka jo paties arba jo skirto teisėjo akivaizdoje. Toks teisinis procesas buvo minėtoji dvikova, kurioje dalyviui galėjo atstovauti jo karžygy. Nugalėtojas būdavo teisus, nes visiems matant karui tinkamų vyrų teisės požiūriu reikšmingoje viešuomenėje – tinge (karaliaus teisėjo vadovaujamame susirinkime) verifikuodavo savo teiginį ir apgindavo savo (teisinę) poziciją. Jo teisinis santykis su pralaimėjusiuoju buvo įrodytas fiziškai, juslių paliudytas, todėl akivaizdus¹⁴⁶.

Krikščionybė per ilgą laiką mažai tepakeitė šią pasaulio, kūniškumo ir elgesio sampratą. Tik tvarka buvo siejama su Senojo Testamento Dievu ir suvokiama kaip Kūrimas. Tai buvo tolesnių pokyčių branduolys. Iš pradžių krikščionybė perėmė daug tradicinių vaizdinių, tik juos interpretavo nauja dvasia. Dvikova ir priesaika (su priesaikos pagalbininkais) tapo Dievo nuosprendžiais, kuriais Dievas – Kūrėjas, kartu ir teisinės pasaulio tvarkos Dievas, atskleidavo teisybę. Atsirado ir daugiau Dievo sprendimų, pirmiausia taikomų tiems, kurie negalėjo kautis dvikovoje arba prisiekti (moterys, nelaisvi žmonės, svetimšaliai). Krikščionių Dievas ir jiems buvo teisės (tiesos), kuri turėjo išaiškėti ir taip nugalėti konfliktą, šaltinis¹⁴⁷.

Krikščioniškasis pasaulio, kaip sukurtosios tvarkos (ir Kūrėjo teisėtumo), įvaizdis pakeitė proceso sampratą. Dėl susietumo su Kūrėju tvarka prarado dinamiką. Iki Kūrėjo tvarkos įsigalėjimo įvairių genčių sąveika buvo konkretaus atvejo pagrindas, kuris būdavo savitai sprendžiamas, o dabar atskiras atvejis buvo pripažįstamas kaip tvarkos ardy-mo atvejis, kurio sprendimas (taip pat ir savaiminio išsprendimo atsi-skleidus tvarkai prasme) visada turėjo būti pavyzdys kitiems atvejams.

¹⁴⁶ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 452.

¹⁴⁷ Ten pat. P. 454–455.

Tai reiškia, kad jame visuomet turėjo būti kriterijų, kurie galiojo ir kitiems atvejams. Todėl pavyzdys bei jo išsprendimas privalėjo būti norma, kurią būtų galima taikyti visiems panašiams atvejams. Taigi nagrinėjant tvarkos pažeidimus, reikėjo tik rasti šią atvejo pagrindą sudarančią normą.

Šventasis Augustinas (354–430 m.) – vienas keturių didžiųjų V. Bažnyčios mokytojų, įtakingiausių krikščionybės teologų – apmąstę socialinę tikrovę. Jis siekė visuomenės vientisumo. Šv. Augustinas tvirtino, kad žmonių turitinė nelygybė yra neišvengiamas socialinio gyvenimo reiškinys, todėl visiškai beprasmiška siekti sulyginti turtus: nelygybė teisus tik tol, kol egzistuos žemiškasis žmonijos gyvenimas. Šv. Augustinas ramino žmones tuo, kad dorybingas žmogus, net ir būdamas vergijoje, yra laisvas siela. Priešingai esama su piktavališku žmogumi: nors jis karaliauja, bet yra niekingas savo ydų vergas („Dievo valstybė“. IV.3). Šiuose apmąstymuose šv. Augustinas rėmėsi viena pagrindinių krikščionybės idėjų – principine visų žmonių lygybe prieš Dievą. Šv. Augustinas pagal Krikščionybės dėsni pripažino Dievą visų daiktų Kūrėju, kuris yra transcendentiškas, bet esti susijęs su sutvertais (sukurtais) daiktais. Remdamasis šiuo pagrindu, jis, nors ir pripažįsta teisingumą esant dorybe, skelbė, kad teisingumas tiek atskirame asmenyje, tiek valstybėje priklauso nuo klusnumo Dievui, kuris yra didžiausias teisingumo šaltinis.

Šv. Augustinas aiškiai nustatė senovėje pradėtą teisės klasifikaciją. Jis išskyrė teisės hierarchiją, sudarytą iš:

- amžinosios teisės (*lex aeterna*), kuri reiškia amžiną Dievo planą ir pasaulio dorovės santvarkos visumą. Veiksmas, žodis arba mintis, kurie yra priešingi tai amžinajai teisei, yra nuodėmingi;
- prigimtinės teisės (*lex naturalis*), kuri išreiškia dorovės dėsni – nedaryk kitam to, kas tau nemalonu;
- laikinosios teisės (*lex temporalis*), kuri reiškia šio pasaulio įstatymų leidėjo valia duodamą pozityviąją teisę. Jos tikslas yra saugoti tvarką ir reguliuoti žmonių visuomeninį gyvenimą sankcijomis. Laikinosios teisės ribas apibrėžia amžinoji teisė¹⁴⁸.

Taigi amžinosios teisės neatitinkantis įstatymas yra neteisė ir, kaip priešingas Dievo teisei, negali būti privalomas. Mūsų laikais Konstitucijai prieštaraujantis teisės aktas Konstitucinio teismo sprendimu skelbia-

¹⁴⁸ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995. P. 113–114.

mas niekiniu. Todėl išmintingas įstatymų leidėjas visada atsižvelgia į žmogaus teises ir laisves – dabarties „amžinąją teisę“.

Žmonijos realių likimų apmąstymą šv. Augustinas pateikia žymiausiame savo veikale „Dievo valstybė“ (*De civitate Dei*), kurį sudaro 22 knygos. Tai milžiniškas, giluminis istorijos filosofijos darbas, ginantis krikščionybę ir atsiradęs kaip atsakas apmąstyti tą metą, kai Alarichas užkariavo Romą (410 m.). Šiame veikale šv. Augustinas pabandė apimti visą pasaulio istorinės raidos procesą, sugretinęs žmonijos istoriją su Dievo planais ir ketinimais. Šv. Augustino požiūriu, istoriniame procese žmonija sukuria dvi „valstybes“: pasaulietišką valstybę – blogio nuodėmės, šėtono karalystę ir krikščioniškąją Bažnyčią – Dievo karalystę Žemėje. Šias dvi valstybes sukuria dvi meilės rūšys: žemiškąją karalystę sukuria žmogaus meilė sau pačiam, iškelta iki paniekos Dievui, o dangiškąją – meilė Dievui, iškelta iki paniekos pačiam sau. Šių valstybių koevoliucija išgyvena šešis laikotarpius ir pasibaigia Paskutiniuoju Teismu.

Pasaulio istorijos periodizaciją šv. Augustinas pagrindė Šventojo Rašto pateikiamais faktais iš judėjų istorijos. Kita vertus, šv. Augustinas siekė išspręsti Bažnyčios ir valstybės santykio klausimą. Jis dar neskelbė, kad valstybė turi pasiduoti Bažnyčiai, – toks reikalavimas iškilo vėliau. Anot šv. Augustino, jos abi stovi greta viena kitos ir viena kitai reikalingos. Iš jų santykio kyla tarpusavio pareigos: Bažnyčia, pripažindama prigimtąją valstybės tikslą, nevaržo jos papročiu, teisių ir įstaigų; valstybė turi neliesti Bažnyčios kompetencijos, pasiduoti jos autoritetui tikybos srityje. Taigi šv. Augustino teisės ir valstybės mokslas dar neturi tų teokratiškų tendencijų, kurios pasireiškė vėliau krikščioniškos visuomenės idealuose¹⁴⁹. Greta viena kitos įsigali dvi teisės sampratos: teisė kaip teisingumas ir teisė kaip tvarka. Tai teisinio pliuralizmo atsiradimas, kuris sustiprės bažnytinei valdžiai atsiskyrus nuo pasaulietinių valdžių.

Vakarų teisės tradicijos formavimasis¹⁵⁰. Brandžiuose viduramžiuose prasidėjo individualios laisvės laipsniško įsisąmoninimo procesas. Šis procesas buvo susijęs su paplitusia koncepcija, kad sielą ir kūną

¹⁴⁹ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995. P. 115–116.

¹⁵⁰ Plačiau žiūrėti: Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999; Baublys L. Antikinė teisingumo samprata ir jos įtaka Vakarų teisių tradicijai. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2004. P. 85–139.

būtina griežtai atskirti. Iš pradžių dar manyta, kad siela priklausoma nuo kūno, todėl kiekvienas žmogus privalėjo askeze, asmenine drausme ir savitvarda palaužti kūno galybę ir vietoj aistrų nelaisvės sukurti sielos viešpatijos laisvę. Sielai paėmus viršų, kūniškumas prarado svarbą, jo problema išblėso. Svarbiausia pasidarė siela – dabar jau ir sąmonė, Aš, mąstymas, dvasia – kaip nekūniška galia, kuri nulėmė veiklą (taip pat ir būtent jos kūniškumą), ją formavo ir jai vadovavo. Todėl reikšmingas buvo ne minėtas kūno veikimas, o sielos galia, tai, kaip ji apsisprendžia, taip pat ir veikdama. Kūnas tariamai virto forma, panašia į indą, į kurią įsilieja ši sielos galia – kaip valia arba dvasios laikysena. Kūnas tapo sielos įrankiu. Kaip įrankis kūnas buvo atviras gerajai arba piktajai dvasiai, nes tapo tiesiog korpusu be vidinės paskirties ir kokybės¹⁵¹.

Laisvės suvokimas reiškėsi pripažįstant galimybę rinktis, kam žmogui atsiverti – gerosios ar blogosios dvasios įtakai. Tam pasirinkimui tarnavo konkretūs vaizdiniai. Antai angelas įliedavo Šventąją Dvasią („*sacra mens*“) į tikinčiojo kūną, o velnias dumplėmis pūtė nusikaltėliui pro ausį į galvą norą žudyti. Su žmogaus kūno ir sielos perskyra turėjo keistis ir tvarkos saugojimas. Vis svarbesnė darėsi dvasia, kurios pripildytas karalius įgyvendino savo valdžią kaip teisingą tikėjimą. Taigi tarp Bažnyčios ir karaliaus – tikėjimo suverenų lygmeniu neišvengiamai turėjo kilti konfliktas. Bažnyčia pasiskelbė, kad ji yra laisva nuo pasaulietinės kontrolės. Šis atsiskyrimo judėjimas, kurio kulminacija buvo vadinamoji popiežiaus Grigaliaus VII reformacija ir kova dėl investitūros (1075–1122 metais), buvo postūmis kurtis pirmajai moderniai Vakarų teisės sistemai, Romos katalikų bažnyčios „naujamajai kanonų teisei“ (*jus novum*), o vėliau ir naujoms pasaulietinės teisės sistemoms – karališkajai, miestų teisei ir kitoms¹⁵².

Tvarka privalėjo būti dvasiškai saugoma ir užtikrinama sielose, turėjo būti įkalta į galvą. Teisė turėjo būti mąstoma, turėjo būti galima mąstyti kaip įstatymiška formuluotė, kaip įstatymas kiekvienam mąstantčiam. Todėl teisė jau nebuvo iš anksto nustatyta kaip Kūrimo tvarkos dalis. Kaip ir visa kita pasaulyje, ji turėjo būti žmogaus dvasios suvokta, dvasiniu būdu padaryta ir taip įvesta (pozityvuota). Taip įvesti teisę ir ją

¹⁵¹ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 466.

¹⁵² Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 16.

taikyti kaip įstatymą galėjo tik teisininkai, kurie būdavo išmokę griežtos įstatymų aiškinimo metodikos, perėmę teisinę logiką. Todėl brandžiaisiais ir vėlyvaisiais viduramžiais universitetuose pradėta kurti teisės fakultetus, kurie parengdavo metodikos požiūriu išmokslintus teisininkus, gebėdavusius taikyti romėnų (ir kanonų) teisę; vėliau šie teisininkai darbuodavosi miestuose ir rūmuose. Netrukus tapo įprasta sudėtingas ir svarbias bylas atiduoti universitetų specialistams. Dėl to pasidarė būtina surašyti ir persiųsti aktus; taip raštijai atsivėrė kelias į teismus. Naujasis mokytų teisininkų luomas perėmė į savo rankas visas bylas ir tiesioginių jų sprendimą¹⁵³.

H. Bermanas išsamiai išnagrinėjo Vakarų teisės tradicijos kūrimąsi ir išskyrė pagrindinius jos bruožus¹⁵⁴:

1. Teisės institutų ir kitų tipų institutų atskirtis, nubrėžta palyginti griežtai. Nors teisei daro didelę įtaką religija, politika, moralė ir papročiai, vis dėlto ją galima nuo jų analitiškai atskirti. Vakaruose (ir ne tik Vakaruose) vyrauja įsitikinimas, kad teisė yra savitas reiškinys, kad ji pasižymi tam tikra santykinė autonomija.
2. Teisinių institutų administravimas patikėtas profesionaliai parengtiems teisininkams, kurie užtikrina teisės institutų ir kitų institutų perskyros griežtumą.
3. Teisininkus specialiai rengia atskiras aukštojo mokslo padalinys, vadinamas teisiniu mokymu, turintis savą profesinę literatūrą ir savas mokyklas.
4. Teisė apima teisės mokslą, metateisę, kurią pasitelkus ji gali būti analizuojama ir vertinama. Kitaip tariant, teisė apima ne tik teisinius institutus, teisinius reikalavimus, teisinius sprendimus ir pan., bet ir tai, ką apie šiuos teisinius institutus, reikalavimus ir sprendimus sako teisės mokslininkai, įstatymų leidėjai, teisėjai ir kiti pareigūnai, kalbantys ir rašantys kaip teisės mokslininkai.

Šie pirmieji keturi Vakarų teisės bruožai būdingi ir romėnų teisės tradicijai, kuri susiklostė Romos respublikoje ir Romos imperijoje II a. pr. Kr. – VIII a. po Kr. ir vėliau.

¹⁵³ Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998. P. 467–468.

¹⁵⁴ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 23–26.

5. Teisė suvokiama kaip rišli visuma, kaip vientisa sistema, kaip „kūnas“, ir manoma, kad šis kūnas vystosi laike, iš kartos į kartą, per amžius.
6. Teisės visumos arba sistemos sąvokos gyvybingumas priklauso nuo įsitikinimo, kad teisė turi tęstinį pobūdį, kad ji gali „augti“ iš kartos į kartą ir bėgant amžiams. Toks įsitikinimas būdingas tik Vakarams.
7. Pripažinimas, kad teisės „augimas“ turi vidinę logiką; pokyčiai yra ne tik seno prisitaikymas prie naujo, bet ir viso pokyčių modelio dalis. Toks raidos procesas pavaldus tam tikriems dėsningumams ir atspindi tam tikrą vidinę būtinybę. Vakarų teisės tradicijoje laikomasi nuostatos, kad pokyčiai vyksta ne atsitiktinai, bet atsiranda naujai interpretuojant praeitį, kad būtų atsiliepiama į dabarties ir ateities poreikius. Teisė turi istoriją ir pasakoja istoriją.
8. Teisės istoriškumas susijęs su jos viršenybės politinių valdžių atžvilgiu samprata. Besivystanti teisės visuma ir bet kuriuo momentu, ir ilgoje perspektyvoje suvokiama kaip tikrovė, saistanti pačią valstybę.
9. Teisinis pliuralizmas – skirtingų jurisdikcijų ir skirtingų teisės sistemų sambūvis ir konkurencija toje pačioje bendruomenėje. Būtent toks jurisdikcijų ir teisės sistemų pliuralizmas nulemia teisės viršenybės būtinumą ir galimumą.
10. Teisės idealo ir teisinės tikrovės, teisės dinaminė savybių ir pastovumo, teisės transcendentiško ir imanentiškumo įtampas buvimas. Ši įtampa periodiškai sukeldavo revoliucijas, prievarta nušluodavusias teisės sistemas. Nepaisant to, pati teisės tradicija yra kažkas daugiau negu bet kuri joje glūdinti teisės sistema, ji pergyveno tokias revoliucijas ir netgi buvo jų atnaujinta.

Šv. Tomas Akviniėtis (1225/26–1274) – vienas keturių didžiųjų V. Bažnyčios mokytojų, žymiausias katalikų filosofas, teologas, tomizmo kūrėjas. Gyveno ir kūrė tuo laikotarpiu, kai bažnyčia jau buvo nepriklausoma nuo imperatoriaus, karaliaus, feodalinės ir miesto valdžios. Feodalizmas, kaip visuomeninė santvarka, jau buvo pakankamai išsivysčiusi priimti realistines Aristotelio pažiūras. Apie 1260 m. buvo išversta Aristotelio „Politika“, o 1266 m. šv. Tomas Akviniėtis, remdamasis Aristotelium, parašė savo knygą „Apie karaliaus valdžią“ (*De Regimi-*

ne Principum). Šv. Tomas Akvinietis, priešingai nei jo dvasinis mokytojas šv. Augustinas, griežtai skyrė žinojimą nuo tikėjimo. Jis sistemiskai pritaikė Aristotelio filosofiją krikščioniškajai teologijai.

Savo knygoje „Apie karaliaus valdžią“ šv. Tomas Akvinietis vartoja Aristotelio žmogaus, kaip politinio gyvūno, sampratą. Jis pabrėžia, kad visuomenę sudaro žmonės, nes jiems iš prigimties lemta joje gyventi. Visuomenėje egzistuoja tikslų ir interesų vienovė, todėl visuomenei būtina aukščiausia valdžia, kuri ją valdytų dėl bendros gerovės. Šv. Tomas Akvinietis paaikškina nelygybę kaip prigimtines nuodėmės padarinį, pabrėždamas, kad ir vergovė, ir baudžiava, kaip šios nuodėmės padarinys, atneša naudos ir vergui, ir baudžiauninkui, ir šeiminkams.

Šv. Tomo Akviniečio požiūriu, valstybė, kaip natūralus ir būtinasis darinys, yra aukščiau luomų ir socialinių sluoksnių, nes tarnauja bendrųjų interesų apsaugai. Todėl valstybėje yra gera ta valdžia, kuri saugo bendrus interesus. Sekdamas Aristotelio valstybės tipų klasifikacija, šv. Tomas Akvinietis geriausiomis valdymo formomis pripažįsta monarchiją, aristokratiją ir respubliką, o blogiausiomis – tironiją, oligarchiją ir demokratiją. Tauta turi teisę sukilti prieš neteisėtą tirono valdžią. Valsitybinė valdžia būtina dėl savo prigimties ir kyla iš Dievo. Konkrečią jos formą nulemia poreikiai. Šv. Tomo Akviniečio argumentus prieš pasaulietinę valdžią ilgai naudojo tie mąstytojai, kurie siekė pagrįsti bažnyčios vadovavimo valstybei idėją.

Teisės teorijoje šv. Tomas Akvinietis neseka Aristotelium, bet plėtoja šv. Augustino idėjas. Jis remiasi plačia „teisės“ (*lex*) sąvoka, apibūdinamas ją kaip normą ir saiką poelgiams, kurie arba daromi, arba nedaromi¹⁵⁵. Toji norma ir saikas pirmiausia yra protas, kaip svarbiausias žmonių elgsenos veiksnys: nors valia kuria teisę, kad suteiktų jai turimą reikšmę, ji turi būti proto tvarkoma. Vadinas, šv. Tomas Akvinietis vadovaujasi romėnų teisės samprata: jei valdovo valia neatitinka proto liepimo, tai jo įsakymas yra ne teisė (įstatymas), o kaprizas.

Be normos ir saiko požymio, teisei reikia dar trijų bruožų:

- teisė turi siekti visuotinės gerovės, kitaip tariant, laimingumo (*beatitudo*);
- teisė turi kilti iš asmens, kuris paskirtas valdyti;
- ji turi būti kaip reikiant paskelbta.

¹⁵⁵ Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995. P. 123.

Atsižvelgdamas į pateiktus teisės bruožus, šv. Tomas Akvinietis apibūdina teisę (įstatymą): proto įsakymas, paskelbtas viešai gerovei asmens, globojančio visuomenę. Šiam apibūdinimui būdingos šios svarbios žymės:

1. Išaukštinta proto reikšmė;
2. Teisė kuriama visuomenei, ne tik valstybei, todėl teise pripažįstama ir Kanonų teisė, ir tarpvalstybinė teisė.

Įstatymus šv. Tomas Akvinietis skirstė į keturias rūšis:

- amžinieji,
- prigimtiniai,
- žmonių,
- Dievo įstatymai.

Šv. Tomas Akvinietis pripažįsta ne tik teisinį pliuralizmą, bet ir neteisingų įstatymų buvimą. Jis skiria teisingus ir neteisingus įstatymus: pirmieji yra sąžinei visada priverstiniai amžinosios teisės jėga, iš kurios jie turi savo pradžią per prigimtine teisę. Neteisingi įstatymai dar skirstomi į:

- prieštaraujančius tik visuotinei gerovei,
- prieštaraujančius tikybai.

Prieštaringi visuotinei gerovei įstatymai yra savivalė, neteisė, todėl jie sąžinei neprivalomi. Prieštaringi tikybai įstatymai niekada negali būti saugomi. Kadangi tai, kas gera visuomenei, gali būti negera asmeniui, esant tam tikroms sąlygoms, šv. Tomas Akvinietis mano, kad reikalingas protingas ir atsargus atleidimas (*dispensa*), kurį galėtų duoti žmogus, valdantis žmonių grupę.

Šv. Tomas Akvinietis taip pat svarstė paprotinę teisę ir jos santykį su įstatymo galia. Jis pripažino, kad tai, kas daug kartų kartojama, yra apmąstyto žmonių sprendimo padarinys. Taigi paprotys net gali panaikinti teisę ir yra geriausias jos aiškintojas. Šiuo požiūriu šv. Tomas Akvinietis pripažįsta teisės, kaip teisingumo tradicijos, didesnę vertę, bet tvarką aiškina ne kaip savaimingos kilmės, o sąmoningų sprendimų sukurtą padarinį.

Renesanse (daugelyje šalių – XV–XVI a.) – Naujųjų amžių priešaušryje – įvyko didelių pokyčių, turėjusių lemiamos įtakos tolesnei Vakarų civilizacijos raidai. Miestų reikšmės didėjimo, prekybos ir jūrų kelionių apimčių plėtros kontekste kūrėsi ne privilegijuotų, o iniciatyvių, sumanių miestiečių luomas, vadinamas buržuazija. Dėl jos atstovų veik-

lumo ir sugebėjimų Europoje buvo „atrasos“ didingos civilizacijos, apie kurias anksčiau sklido tik neaiškūs gandai (Kinija, Japonija, Pietryčių Azija ir Indijos subkontinentas) arba kurios buvo visiškai nežinomos (aktekų Meksika arba inkų Peru), atskleidė neginčijamą žmonijos įvairovę. Dauguma šių civilizacijų vystėsi visiškai atskirai nuo gerai žinomos Europos, krikščionybės, antikos ir apskritai žmogaus istorijos. Ilgainiui atradimai ir užkariavimai įžiebė Europoje ir lingvistinę revoliuciją. Jau nuo seno portugalų, olandų ir ispanų jūreiviai, misionieriai, pirkliai ir kareiviai dėl praktinių priežasčių – navigacijos, krikščionybės skleidimo, prekybos ir karo – rinko ir surašinėjo neeuropietiškus kalbų žodžius, kad būtų galima sudaryti paprastus žodynėlius. Didingi geografiniai ir kultūriniai atradimai padarė didelę įtaką ne tik pasaulėžiūros raidai, bet ir to meto europietišku visuomenių kritikai. Europai atsainiai braunantis į pasaulį, kitos civilizacijos patyrė šoką, susidūrusios su pluralizmu, kuris naikino jų šventąsias genealogijas. Pamažu atsirado galimybių galvoti apie Europą tik kaip apie vieną iš daugelio civilizacijų, nebūtinai geriausią.

XVI a. religiniai karai stipriai pakenkė krikščionybės autoritetui ir tai skatino atsiriboti nuo iki tol vyravusios krikščionybės bei scholastinės tradicijos suformuotos pasaulio sampratos, kuri iš esmės buvo aristoteliškai teleologinė. A. Bielskis aiškina, kad „politinėje/moralinėje plotmėje tai reiškė, jog reikia ieškoti būdo, kaip, atsiribojant nuo konfesinių nesutarimų <...>, išsaugoti Europai vis dar būdingą krikščionišką tikėjimą ir kaip sukurti tokias politines institucijas, kurios atkurtų ir išsaugotų taiką fundamentaliai susipriešinusiose Europos visuomenėse“¹⁵⁶. Šiomis sąlygomis išryškėjo nauja socialinė politinė raida – nacionalinių valstybių konsolidacija ir karaliaus valdžios stiprinimas. Tai buvo ir aristoteliškos sampratos bendruomenės irimo pradžia. Vienas žymiausių prancūzų renesanso atstovų – filosofas ir rašytojas **M. de Montenis** (1533–1592) skelbė racionalizmo, etinio reliatyvizmo idėjas ir propagavo laisvo asmenybės vystymosi idėjas. Jis atvirai abejojo žmonių teisingumu. Etinio reliatyvizmo nuostatų plitimas vedė prie teisės reliatyvizmo išvalgų. Šios išvalgos buvo formuluojamos kaip teisėje esantys trūkumai, jos keitimasis, trapumas. Su moralės ir teisės

¹⁵⁶ Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beiškant, arba kodėl liberali demokratija yra sunkiai suderinama su aristotelišku poliui? // Kultūros barai. 2003. Nr. 5. P. 15.

reliatyvizmo išvalgomis neišvengiamai susijęs lyginamojo metodo taikymas.

Naujieji amžiai. Laipsniškai susikūrė individualizmas kaip Naujųjų amžių politinės filosofijos bruožas. Renesanso humanistiniai idealai (žmogus ir jo sukurtos vertybės) ir bažnyčios vaidmens ribojimas darė įtaką prigimtinių teisių bei socialinės sutarties teorijų paplitimui dar iki Hobso ir Loko.

Tiksliausią pavidalą prigimtinės teisės sampratai suteikė olandų teisininkas **H. Grocijus** (1583–1645). Jis yra sekuliarizuotos prigimtinės teisės teorijos pradininkas. Prigimtinę teisę Grocijus nagrinėjo ir aiškino ne teologinės teisės sampratos pagrindu, o kaip sveiko proto darinį. Dviem skirtingais metodais jis įrodinėjo prigimtinės teisės egzistavimą. Prigimtinei teisei atitinka proto reikalavimus ir visuomenės poreikius (apriorinis būdas). Kita vertus, bet kurioje tautoje pastebima prigimtinei teisei arba jos elementai, todėl galima pagrįstai teigti apie jos visuotinumą (aposteriorinis – patirtimi paremtas būdas). Valstybėje egzistuojančią pozityvinę teisę sudaro sutarties pagrindu priimti civiliniai įstatymai, kurie pavaldūs prigimtiniai teisei. Grocijaus požiūriu, bendrieji prigimtinės teisės principai nepriklauso nuo Dievo valios.

Anglų mąstytojas **T. Hobsas** (1588–1679) sukūrė valstybės ir teisės kilmės vadinamąją „visuomeninės sutarties“ teoriją. Hobso išsivaizdavimu, visi žmonės iš prigimties turi vienodus gabumus. Jie visi siekia maksimaliai įgyvendinti savo egoistinius interesus, niekaip neribodami šio savo noro. Dėl šios priežasties pradinė žmonių visuomenės natūrali būklė yra „visų karas prieš visus“, t. y. niekieno nereguliuojamas individų galių chaotiškas susipriešinimas. Vis dėlto, kaip teigė Hobsas, žmonės iš prigimties turi gebėjimą ir noro rasti išeitį iš nepalankios padėties. Tai lemia stiprus savisaugos instinktas, mirties baimė ir sveikas protas. Dėl šių priežasčių visumos jie ima suprasti būtinybę išsivaduoti iš ikisocialinės ir ikiteisinės būklės.

Siekdami šio tikslo, individai sudaro tarpusavyje visuomeninę sutartį dėl valstybės, kuri saugotų ir gintų kiekvieno jų individualias teises, kūrimo bei ikiteisinės būklės prigimtinės laisvės apribojimo. Taip atsiradusi valstybė yra kiekvieno piliečio teisių laikymosi garantas. Ji yra galios šaltinis ir reikalauja absoliutaus paklusimo. Individai praranda teises ir galimybes pasipriešinti suverenios valdžios sprendimams. Mainais už prarastas teises ir galimybes jie įgyja saugumą ir įstatymo saugomą ramią egzistenciją.

Kitas žymus anglų mąstytojas **J. Lokas** (1632–1704) laikėsi analogiškos valstybinės valdžios atsiradimo koncepcijos. Jis optimistiškiau vertino prigimtine, ikiteisinę žmonijos būklę. Loko požiūriu, ikiteisinėje visuomenėje nėra savitarpio priešiško, kuris vestų prie „visų karo prieš visus“. Priešingai, jai būdinga laisvai ir abipusiškai laikytis prigimtinių teisių. Prigimtine būklė apima tam tikrų socialinių normų buvimą ir jų laikymąsi, bet nedisponuoja priemonėmis, kuriomis būtų galima tas normas paversti visiems privalomomis ir tinkamai nubausti jų pažeidėjus. Šiems visuomeninių santykių trūkumams įveikti žmonės sudaro valstybės sukūrimo socialinę sutartį ir suteikia valstybei galios, kuri leidžia jai įgyvendinti politinę ir teisinę valdžią.

Loko amžininkas Nyderlandų filosofas **B. Spinoza** (1632–1677) yra Naujųjų amžių racionalizmo teoretikas. Pripažindamas neribotą proto pažintinę galią, jis kėlė filosofijai uždavinį sukurti vientisą, visą tikrovę apimančią mokslinę sistemą. Remdamasis T. Hobso iškelto natūralizmo principu, mąstymo pažintinės galios prielaidų ieškojo gamtiškoje žmogaus prigimtyje. Jo požiūriu, pažinimas, nulemdamas žmogaus elgesio laisvės būtinumą, nulemia ir jo natūralų moralumą: gamtoje viskas determinuota ir šia prasme tobula, todėl elgesys, atitinkantis prigimtį, negalys būti doras. Aiškindamas socialinį žmogaus egzistavimą, Spinoza rėmėsi prigimtines teises bei visuomeninės sutarties prielaidomis. Teisės sociologijos minties raidai svarbus jo išvelgtas ekonominės valdžios ir konstitucinių valstybės formų ryšys.

XVIII a. viduryje vokiečių, prancūzų ir anglų mokslininkai nuveikė milžinišką darbą – ne tik visiems prieinamai buvo išleisti beveik visi išlikę graikų klasikų raštai kartu su būtiniais filologiniais ir leksikografiniais papildymais, bet ir daugybėje knygų atkurta žaižaruojanti – ir griežtai pagoniška – antikinė helenistinė civilizacija¹⁵⁷. Tai negalėjo neturėti įtakos žymaus prancūzų teisininko **Š. Monteskjė** (1689–1755) kūrybai.

Teisės sociologijos ištakose išskirtinę vietą užima Monteskjė veikalas „Apie įstatymų dvasią“ (1748), kuris grindžiamas lyginamosios teisės studijomis. Veikalą „Apie įstatymų dvasią“ galima laikyti teisės sociologija. Nors daugelio įstatymų ir papročių aprašymus šiame veikale Monteskjė perėmė iš keliautojų ir istorikų pasakojimų nepakankamai

¹⁵⁷ Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999. P. 89.

kritiškai, tai nesumenkina jų pagrindu suformuluotų teisės bruožų – reliatyvizmo ir determinizmo. Todėl ši veikalą rimtai nagrinėja ir šiuolaikiniai sociologai.

Monteskjė pripažino prigimtinę teisę. Jo nuomone, žmogaus egzistavimo įstatymai tiesiogiai kyla iš jo prigimties pobūdžio. Todėl šie įstatymai gali būti vadinami prigimtiniais. Daugiausia dėmesio jis skyrė realių teisinių tikrovių pažinimui, pastebimai egzistuojančių teisės sistemų įvairovių palyginimui laiko ir erdvės požiūriais. Jis neatmetė idėjos, kad egzistuoja giluminė (arba aukštoji) prigimtinė teisė, kurią pasitelkus nustatomas teisės sistemų bendrumas¹⁵⁸.

Teisės reliatyvizmą Monteskjė atskleidžia per geografinę ir istorinę teisės sistemų įvairovę. Jis dažnai vartoja istorinius pasikeitimus išreiškiančias sąvokas: atsiradimas ir revoliucija, teisės sistemų pakilimas ir smukimas, principų žlugimas ir t. t. Pavyzdžiui, „Apie įstatymų dvasią“ veikalo aštuntoji knyga vadinasi „Apie trijų valdymo būdų principų pakrikimą“ arba dvidešimt aštuntosios knygos XI skyrius – „Dvasinės ir pasaulietinės jurisprudencijos potvyniai ir atoslūgiai“.

Teisės determinizmą Monteskjė atskleidžia nagrinėdamas įstatymus per sąsają su kitais reiškiniiais. Jis jautė, kad teisė negali būti paaiškinta be tam tikro realistinio požiūrio. Ši Monteskjė idėja persmelkia visą veikalą. Iš tiesų teisę, ypač privatinę teisę, gali priežastingai nulemti objektyviai egzistuojantys kiti socialiniai reiškiniai: valdymo forma, religija, prekyba, papročiai, demografiniai veiksniai (pvz., gyventojų skaičius) ir netgi fizinės priežastys (dirvožemio ir klimato specifika). Galima abejoti ir ginčytis, ar jo išskirti santykiai yra tikrai priežastiniai ryšiai, ar tik iš dalies priežastingai nulemti, ar netgi tiesiog paprastos koreliacijos. Į šiuos klausimus galima atsakyti tik nagrinėjant konkrečius atvejus. Pabrėždamas realistinio požiūrio taikymo būtinybę, Monteskjė elgėsi kaip sociologas. Carbonnier daro prielaidą, kad Monteskjė taikė metodą, panašų į struktūrinį metodą: jis konstruoja tokius visuomenės modelius, kuriuose įvairūs elementai, įskaitant ir teisinius, yra tarsi pusiausvyros būklės, o priežastys ir padariniai neatskiriami¹⁵⁹.

Iš Monteskjė determinizmo plaukiančios išvados įstatymų leidėjui turėjo praktinės reikšmės. Buvo teigiama, kad jeigu įstatymus nulemia aplinka, kurioje jie atsiranda, vadinasi, jie yra gerai jai pritaikyti. Tačiau

¹⁵⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 80.

¹⁵⁹ Ibid. С. 80–81.

tai per daug optimistinė išvada, nes tikrovėje būna įvairiai. Vėlesni filosofai atkreipė dėmesį į tai, kad Monteskjė labiau vertino patirtį, atsargumą ir saiką nei teisingumą bet kokia kaina.

Prancūzų rašytojas, filosofas ir Šviečiamojo amžiaus teoretikas **Volteras** (1694–1778) menčiau nei Monteskjė paveikė teisės sociologijos minties raidą. Dėl jo įtakos formavosi prancūzų mąstymo stilius, atsispindintis, pavyzdžiui, teisiniame skepticizme, kurį jis esmingai atnaujino nusitaikęs į teismų veiklą ir įstatymus, kurie toli gražu ne visada esti teisingi ir veiksmingi. Volteras pabrėždavo žmogiškosios valios vaidmenį kuriant teisę. Iš čia kyla įstatymų leidėjo ir teisėjų voliuntarizmo galimybė. Įstatymų leidybos savivalę skatina ir privatūs interesai. Volteras teigė, kad įstatymai toli gražu ne visada yra visuomenės spontaniškos raidos padarinys ir gali būti tam tikrų asmenų gudrybėmis sukurti instrumentai. Taip jis išvelgė šiuolaikinių spaudimo grupių atsiradimą. Voltero metodas svarbus ir šiandien, kai reikia atpažinti tokius teisinius reiškinius, kuriuose daugiau atrandama valdžios asmenų paslėptos gudrybės ir apgavystės nei visuomeninių interesų protoingotimo. Taigi senasis pasakymas „ieškok to, kam naudinga“ ir dabar yra patogi priemonė sociologiniu požiūriu.

Didysis prancūzų mąstytojas **Žanas–Žakas Ruso** (1712–1778) sukūrė kitokią visuomeninės sutarties, nei Hobsas ir Lokas suprato, atmainą. Priešingai jiems, Ruso ypač teigiamai vertino visuomenės ikivalstybinę būklę. „Esantys šios būklės visi individai yra laisvi ir tarpusavyje lygūs, neturi privačios nuosavybės ir nėra socialinės priespaudos“, – teigė jis. Vėliau, atsirandant privatei nuosavybei, prasideda vargai ir kentėjimai, susiję su neribota turtingųjų savivale. Į pagalba ateina visuomeninė sutartis, bet ją Ruso interpretuoja skirtingai nei Hobsas ir Lokas. Su savimi sutartis neša ne gėrį, o blogį, nes ją sudarę žmonės praranda savo prigimtine laisvę, kuri yra aukščiausia gėrybė. Atsiradusios valdžios institucijos „užkrovė silpnajam naujas klajones ir suteikė turtingajam naujų jėgų, negrįžtamai sunaikino prigimtine laisvę, visiems laikams įvedė nuosavybės ir nelygybės įstatymą, vikrią uzurpaciją pavertė nepajudinama teise ir nuo to laiko dėl keleto garbėtroškų naudos pasmerkė visą žmonių giminę darbui, vergijai ir skurdui“.

Tokia apverktina visuomenės būklė, pasak Ruso, gali ir turi būti pakeista, perdarant visuomeninę sutartį nauju pagrindu. Tauta turi nutraukti neteisingus santykius su suverenu ir sukurti naują valstybę – respubliką, kuri laikysis ir saugos savo piliečių prigimtines teises. Tik tokia

valstybė ir ją atitinkantys įstatymai bei tvarka gali būti prigimtinės būklės visuomenės vertingi tęsėjai.

Carbonnier požiūriu, Ruso veikaluose „Apie visuomenės sutartį“ ir „Kalbos apie politinę ekonomiką“ atsispindi dvi teisės sociologijai svarbios sritys:

1. Normų sociologija (teisės ir papročių skirtumas, įstatymo auklėjamoji funkcija, įstatymų leidėjo asmenybė, teisės normos neveiksmingumas).
2. Santuokos ir šeimos sociologija (meilė ir santuokos socialiniai pradai, viešasis ir šeimos auklėjimas)¹⁶⁰.

Prancūzų švietėjas, filosofas ir rašytojas **D. Didro** (1713–1784) buvo radikalus evoliucionistas. Jis tvirtino, kad vyksta visko amžinas judėjimas ir raida. Jis domėjosi įstatymų leidyba. Neatsitiktinai jo drama „Pašalinis sūnus“ buvo protestas prieš nesantuokinių vaikų teisių diskriminaciją to meto civilinėje teisėje. Jis gynė moters teises (romanas „Vienuolė“). Didžiausias Didro indėlis į teisės sociologiją susijęs su „Enciklopedijos“ parengimu ir išleidimu. Šiame fundamentiniame darbe buvo straipsnių apie teisę. Du iš jų – „Politinė valdžia“ ir „Prigimtinė teisė“ – parašė Didro.

Prancūzų civilinis kodeksas. Teisės sociologijos požiūriu XVIII a. pabaigą puikiai pažymėjo kontinentinėje Europoje išsiplėtojęs kodifikacinis judėjimas ir Prancūzų civilinio kodekso rengimas. Kas jį nulėmė? Į šį klausimą nėra vienareikšmio atsakymo. Istorikai ieško jo ryšio su kultūroje vykusiais procesais – klasikinės literatūros ugdytu tvarkos ir vieningumo jausmu, su ekonomikoje – gimstančio kapitalizmo poreikiais, su Napoleono Bonaparto asmenybe.

Su Prancūzų civilinio kodekso sukūrimu dažnai siejami pokyčiai, įvykę XIX a. ne tik prancūzų visuomenėje, bet ir visur Europoje. Jiems priskiriama perversmas žemės nuosavybės santykiuose (feodalinio režimo panaikinimas), žemės nuosavybės smulkinimas (kaip įpėdinių lygių teisių padarinys), papročių sekuliarizacija (kaip civilinės santuokos padarinys). Daugelis šių pokyčių užuomazgų jau buvo senojoje teisėje arba revoliucinių metų įstatymuose. Carbonnier požiūriu, Kodekso veiksmingumą nulėmė pati kodifikacija – būtent jos, kaip ypatingos formos, paprastumas, unifikacija (normų standarto suvienodinimas) ir ypač aksiomatizacija (kodekso kaip dedukcinės sistemos sukūrimas).

¹⁶⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 84.

Kodekso sukūrimas paveikė teisės sociologijos minties raidą kitaip, negu buvo galima iš anksto tikėtis. Ten, kur anksčiau buvo paplitę papročiai ir Romos teisės normos, iškilo naujas – **modernios teisės** architektūrinis rūmas. **Kodifikacija suteikė teisei naują, modernų pavidalą**, kuris visiškai negalėjo pažadinti sociologo vaizduotės. Nuo šiol teisė turėjo būti suprantama kaip įsakymas, kuris kyla iš įstatymų leidėjo valios. Teisinės doktrinos reikšmė susiaurėjo iki įstatymo aiškinimo. Todėl nereikalingi tapo teisės istoriniai, lyginamieji arba kritiniai svarstymai, kuriais prasideda sociologija ir iš kurių kyla teisės sociologijos žavesys.

Kodifikacijoje slypintį pavojų numatė garsus vokiečių teisininkas Fr. fon Savinji, istorinės teisės mokyklos vadovas. Jis 1814 metais paskelbė antinapoleoniškos dvasios manifestą „Apie mūsų laikų reikalavimus įstatymų leidybai ir teisės mokslui“, kuriame pabrėžė socialinių taisyklių kaitos natūralių procesų sunykimą, kai valstybė ignoruoja tuos procesus ir siekia įtvirtinti teisinę doktriną viską apimančioje konceptualioje sistemoje. Šis perspėjimas buvo pastebėtas Prancūzijoje, bet tai negalėjo pakeisti Napoleono Kodekso viešpataujančios pozicijos. **Napoleono Kodeksas pažymėjo moderniosios teisės amžiaus pradžią.**

4.3. Sociologinio požiūrio į teisę formavimasis XIX amžiuje

Sociologinio požiūrio į teisę formavimasis prancūzų darbuose. Sociologijos pradininkui **O. Kontui** būdingas dvejopas požiūris į teisę: jis neigiamai vertino subjektinę teisę, nes „niekas neturi kitokios teisės, be teisės visada vykdyti pareigą“, ir pripažino objektinę teisę, kuri jo darbuose vadinama „pilietine tvarka“. Tai reiškia, kad kalbėdamas apie teisę, priešingai Civiliniam kodeksui, grindžiamam individualizmu, Kontas pirmenybę teikė visuomenei.

Kontas nagrinėjo porevoliucinės situacijos visuomenės socialinius santykius tvarkos ir pažangos srityje. Tarp tvarkos ir pažangos esančią

įtampą tuometinė visuomenė suvokė kaip konfliktą. Savo sociologija Kontas bandė sujungti tvarką su pažanga ir taip išspręsti šį konfliktą. Pažanga be tvarkos – tai anarchija, tvarka be pažangos virsta reakcija – visuomenės pažangos slopinimu. Tvarka ir pažanga yra dvi neatsiejamoms pozityvistinės politikos dalys. Konto požiūriu, tvarka ir pažanga kaip du principai išreiškia prancūzų visuomenės dilemą: tai ne tik skirtingos dalykų matymo perspektyvos, bet ir skirtingos visuomenės grupių interesų kryptys. Šią dilemą galima įveikti. Jis teigė, kad pozityvistinės filosofijos įkūnijimas politikoje gali išspręsti šiuos klasinius aristokratijos ir buržuazijos prieštaravimus. Todėl į tvarką ir pažangą reikia žvelgti ne kaip į du principus, už kurių slypi tam tikri interesai, bet kaip į dvi visuomenės „natūralios“ sistemos dėsningumų rūšis, kurias nagrinėja dvi sociologijos dalys – socialinė statika ir socialinė dinamika.

Socialinė statika nagrinėja tvarką – visai visuomenei būdingas gyvenimo sąlygas (bendrumo santykiais grindžiamų elementų harmoniją) ir atitinkamus harmonijos dėsnius. Šios sąlygos apima individą, šeimą ir visuomenę. Santykiai šeimoje ir darbo pasidalijimas yra svarbiausi socialinės tvarkos santykiai. Šeima yra gyvas socialinės statikos – socialinės pusiausvyros išikūnijimas. Jos stabilumas išreiškia visuomenės stabilumą. Vadinasi, pagrindinis socialinės statikos uždavinys – nagrinėti visuomeninę santarvę (konsensą). Konsensusas yra pagrindinė Konto teorijos idėja.

Kontas nepritarė rinkos konkurencijai, teigdamas, kad ji nulemia žmogaus egoistinių, blogiausių bruožų formavimąsi. Jo požiūriu, darbo pasidalijimas yra socialinės pažangos vidinė paskata, bet neigiamai vertino jo socialinius padarinius, ypač darbo specializaciją. Darbo pasidalijimas ir konkurencija skatina profesinio solidarumo ir žmonių priešiško vienas kitam raidą. Susikuria uždaros korporacijos, kurios organizaciniu požiūriu gali atitikti klanus arba kastas. Profesinio solidarumo peraugimo į korporatyvinį solidarumą samprata aktuali ir mūsų laikais. Ji gerai apibūdina kolektyvinę atsakomybę ir organizuotą nusikalstamumą.

Konto požiūriu, visuomeninės tvarkos sugriovimą gali stabdyti valstybė. Tik ji gali panaudoti visą politinės valdžios galią visuomenės socialiniam solidarumui ir politinei vienybei atstatyti. Valstybė yra tikroji socialinės tvarkos saugotoja. Ji gali sau leisti įsiterpti į visuomenės ekonominę ir socialinę sritis, bet ne į moralinę. Kontas pripažino moralinės ir politinės valdžių atskyrimo principą, kuris buvo įgyvendintas vi-

duramžių visuomenėje (moralinė Bažnyčios valdžia ir politinė valdžia). Toks valdžių atskyrimas yra vienintelė priemonė apsaugoti visuomenę nuo intelektualinio ir moralinio teroro, kurio griebiasi bet kuri vyriausybė, kai minčių raida pajungiama politinei naudai. Pagrindinis visuomenės gyvenimo etikos principas – „*gyventi kitų gerovei*“. Tai altruizmo ir konsensuso vienovės principas. Šiuo idealistiniu principu grindžiama Konto įsivaizduojama visuomenės pertvarka.

Apmąstydamas viduramžių visuomenės – bendruomenių dramatiškus suirimo padarinius¹⁶¹, Kontas pabrėžė šeimos, kurią vadino mažiausia visuomene, vaidmenį. Šiuo pagrindu jis kritikavo Kodeksą: smerkė skyrybas ir reikalavo laisvės testamentui. Įstatymai turi gimti iš patirties, o ne iš apriorinių sąvokų (metafizinės dvasios).

Vis dėlto ne Kontas, o **F. Le Play** pradėjo esminius empirinius bendruomenės tyrinėjimus devynioliktame amžiuje. Jo sociologijos objektas buvo labai svarbūs civilinės teisės institutai – šeima, paveldėjimas, testamentas. Nors Le Play nevadino savęs sociologu, tačiau jo šešių tomų veikalas „Europos darbininkų klasės“ (*Les Ouvriers Europeens*), pasižymintis stulbinančia duomenų ir faktų sankaupa, yra pirmas iš tiesų mokslinis sociologijos veikalas devynioliktame amžiuje¹⁶². „Europos darbininkų klasės“ yra geriausias tradicinės bendruomenės, jos struktūros, santykių su aplinka, elementų ir dezorganizacijos ekonominėmis ir politinėmis šiuolaikinės istorijos jėgomis tyrinėjimų pavyzdys.

Carbonnier išskiria tris Le-Play veikalų aspektus – metodą, doktriną ir įtaką, kurie svarbūs sociologijos raidai¹⁶³. Le-Play sukūrė sociologinių tyrimų „monografinį metodą“. Šio metodo esmė – palyginimas. Keturiasdešimt penkios šeimos iš visos Europos – nuo pusiau nomadinių baškių piemenų Rytų Europoje iki kompozitoriaus ir jo šeimos Belgijoje – buvo atskirai ir nuodugnai ištirtos. Le-Play atlikti šeimų padėties kokybiniai tyrimai lig šiol neprarado mokslinės reikšmės.

Le-Play nepritarė nei Civilinio kodekso liberaliai dvasiai, nei atsiandančioms socialistinėms srovėms. Jis bjaurėjosi buržuazine demokratija, kuri kilo iš Revoliucijos, nes įžvelgė joje ne išsilaisvinimą ir klestėjimą, kuo tikėjo dauguma liberalų, bet korupcijos ir tironijos formas. Svajono apie tokią socialinę tvarką, kuri būtų kuo laisvesnė nuo konku-

¹⁶¹ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 89–108.

¹⁶² Ten pat. P. 108–109.

¹⁶³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 90–91.

rencijos ir kovos. Žemės nuosavybės smulkinimą į lygias paveldėtojų dalis Le-Play laikė šeimos griovimo padariniu. Socialinė reforma turi būti vykdoma moralės reforma, kurią turėjo užtikrinti kryptingas šeimos pertvarkymas. Iš čia kyla aiškus reikalavimas įstatymų leidėjui: norint visiškai atkurti tėvų galias, reikalinga visavertė testamentu laisvė. Kaip katalikas jis tikėjo, kad kiekvienos socialinės reformos pagrindas – grįžimas prie dešimties Dievo įsakymų.

Le-Play idėjos buvo plačiai žinomos ir jomis rėmėsi Prancūzijos intelektualai ir politikai. Pavyzdžiui, 1938 metais prancūzų įstatymų leidėjas reformavo paveldėjimo teisę ir atsisakė paveldėtojų lygybės principo. Tokiu būdu pirmą kartą buvo atsisakyta Civilinio kodekso ideologijos.

Vokiečių teisinė doktrina. Svarbiausieji vokiečių istorinės teisės mokyklos atstovai yra **G. Gugo** (1764–1844), **Fr. fon Savinji** (1779–1861) ir **G. Puchta** (1798–1846). XVIII a. viduryje prasidėjo mokslinės lyginamosios kalbų studijos, kurios turėjo įtakos domėjimuisi ne tik nacionaline kalba, bet ir tautos istorija. Kalba tapo ne tiek tolydžia išorinės jėgos ir kalbėtojo – žmogaus sąsaja, kiek vidiniu lauku, sukurtu ir įgyvendinamu pačių kalbos vartotojų. Didysis Johannas Gottfriedas von Herderis (1744–1803) XVIII amžiaus pabaigoje pareiškė: „Kiekviena tauta yra tauta; ji turi savo nacionalinę formą ir savo kalbą“¹⁶⁴. Atsigręžimas į savo kalbą ir istoriją lėmė vokiečių istorinės teisės mokyklos susikūrimą ir vaidmenį XIX a. pirmajame trečdalyje. Herderio suformuluota idėja, kad teisė, kaip ir kalba, yra tautos istorijos produktas, atsispindi ne tik Savinji ir jo mokinių darbuose, bet ypač jo pasekėjo J. Grimo (1785–1863) veikaluose. Grimas rinko senosios paprotinės teisės medžiagą ir jos pagrindu parašė knygą „Vokiečių teisinės senovės“ (1828). Jis laikomas teisinės folkloristikos pradininku.

Vokiečių istorinės teisės mokyklos svarbiausieji teiginiai žadino teisės sociologijos minties raidą. Jie išreiškė tautos idėją: teisė – tai ne tik suvereno valios atsitiktinis ir savavališkas darinys, bet ir spontaniškas ir anonimiškas raidos tautos gelmėse produktas. Teisės sistemos yra skirtingos, nes tai susiję su tautiniais skirtumais. Teisinių reiškinių nereikia atriboti nuo kitų tautinių reiškinių – politikos, papročių ir ypač kalbos.

¹⁶⁴ Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999. P. 85.

Savo gyvybingumą ir jėgą teisė semia iš „tautos dvasios“ (*Volksgeist*). Tautos dvasia pasireiškia kalboje, mituose, papročiuose, dorovinėse normose. Ji yra tarsi tautos arba žmonių gaubtas, kuriame sutelkta visa jos istorija, kolektyvinė socialinės grupės patirtis, besitęsiantis jos egzistavimo amžius. Šios mistinės idėjos kontekste teisė yra daug daugiau nei tik taisyklių arba teismo precedentų rinkinys. Ji atspindi ir išreiškia visą kultūrinių pažiūrų visumą. Tokios tautos arba žmonių teisė, surašyta kuriuo nors metu, yra tik statinis nuolatos besitęsiančio proceso – kultūrinės evoliucijos – atspindys¹⁶⁵. Todėl teisė, Savinji požiūriu, kaip socialinis reiškinytis yra neaprepiama, išskyrus visuomenės, kurioje ji egzistuoja, istorijos požiūriu. Kiekviena bendruomenė sukuria savo savitą teisę, kuri tam tikru būdu pasireiškia per papročius, kurie geriau nei įstatymai išreiškia bendruomenės reikalavimus. Gilindamiesi į formaliosius teisės normų šaltinius, istorinės teisės mokyklos atstovai tikėjosi juose atskleisti tautos dvasią.

Savinji laikėsi prielaidos, kad visos teisės rūšys atsirado iš to paties šaltinio – tautos dvasios, tik su tautos dvasios raida vyksta teisės stichinė evoliucija. Tai organinis procesas: tautos dvasia kaip substancija (kintančių tikrovės reiškinių vienovės pagrindas) lėtai išsiskleidžia teisėje taip, kaip panašiai vystosi gemalas motinos išciuose. Teisės pradinis elementas yra tautos paprotys, kurį vėliau plėtoja teisės mokslininkai savo darbuose. Šia prasme kitas istorinės mokyklos atstovas G. Gugo teisės raidą lygino su savaimine tautos kalbos raida: visuomenė nenustato ir nepriima kalbos kokia nors sutartimi, ji neįvedama iš aukščiau ir nėra Dievo dovana, o stichiškai formuojasi tautos dvasios prieglobstyje. Taip yra ir su teise: tai toks konkrečios tautos savitos prigimties darinys, kuris atsirado iš stichiškai besiklostančių žmonių bendravimo normų.

Teisinė raida peržengia ankstyvąją nerašyto papročio stadiją, paskui kurią seka papročių surašymas taisyklių forma. Surašyta paprotinė teisė praranda savo, kaip papročio, pobūdį, nes ją jau galima aiškinti kaip taisykles. Teisės susiaurinimas iki rašytinės formos atspindėjo politinių autoritetų kilimą ir kartu sudarė jiems galimybes išreikšti savo valią. Taip laipsniškai teisė, kaip politinė jėgos rašytinė išraiška, nustelbė paprotinę teisę.

Visuomenei laipsniškai perėjus į naują savo istorinės raidos pakopą, teisės sociologinį pobūdį įžvelgti Savinji analizėje vis sunkiau. Greta ra-

¹⁶⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 37.

šytinės teisės įsigalėjimo vyksta ir kiti socialiniai procesai: išryškėja ir plečiasi socialinių klasių ir grupių formavimasis, kartu vis aiškiau pasiskirsto visuomenės narių funkcijos. Jei bendruomenėje tautos dvasia yra gana pagrįstai apibrėžta ir ją galima spontaniškai išreikšti per teisę. Vėliau ją vis mažiau įmanoma apibrėžti dėl dviejų priežasčių: 1) didėjantis darbo pasidalijimas ir specializacija bei ryškėjanti klasinės visuomenės struktūra ima riboti bendros tautinės sąmonės evoliucijos raišką, o su ja ir gana galingus impulsus naujos teisės spontaniškam kūrimuisi; 2) naujomis visuomeninėmis sąlygomis teisės formos tampa sudėtingesnės, jos palieka nuošalyje bendrąją (kolektyvinę) sąmonę ir vis labiau orientuojasi į taisyklių detales.

Pasak Savinji, ši situacija sudaro sąlygas dviem pagrindinėms institucinės raidos srovėms: moderniajai įstatymų leidybai ir moderniajam teisės mokslui. Kai spontaniškas teisės kūrimosi procesas pasidaro nebeveiksmingas, įstatymų leidžiamosios institucijos yra būtinos. Įstatymų leidyba svarbi pirmiausia šalinant abejones ir neaiškumus dėl atsirandančios teisės, antra, įteisinant susiklosčiusią paprotinę teisę. Savinji pabrėžia, kad paprotinė teisė įteisinama ne kaip kodeksas, kuris paneigia teisės evoliucinę prigimtį, nustatydamas tvirtus, galutinius ir išsamius principus. Naujoje visuomenės istorinės raidos pakopoje įstatymų leidėjas turi būti tautos dvasios „tikrasis atstovas“. Tačiau tuo pat metu, kai teisė tolsta nuo savo bendruomenės gyvenimo šaknų ir nustoja būti tautos žinių dalimi, jos žinios tampa teisininkų sritimi, kurių darbas yra žinoti ir organizuoti teisės taisykles. Nuo šiol teisė gyvena dvigubą gyvenimą. Bendrais bruožais ji toliau gyvena žmonių bendrojoje (kolektyvinėje) sąmonėje, o giliau žvelgiant ji tampa tik teisininkų veiklos sritimi¹⁶⁶.

Vokiečių istorinės teisės mokyklos atstovai pirmieji pabandė įvesti į teisės teoriją istorizmo (filosofinis ir metodologinis principas, reikalaujantis tirti daiktus ir reiškinius jų atsiradimo ir raidos požūriu) elementą, kurio nebuvo „visuomenės sutarties“ teoretikų samprotavimuose. Iš tiesų šiuolaikinis socialinės tikrovės kūrimo supratimas daug dėmesio skiria socialinių normų istorizmui. Deja, istorinės teisės mokyklos istorizmas turi esminį trūkumą, nes tautos dvasia, kaip teisės substancija, yra kažkas iracionalaus, ko negali apimti teorinis nagrinėjimas.

¹⁶⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 38.

Išsamiau nagrinėjant istorinės teisės mokyklos pozicijas, sociologus apima nusivylimas. Mokyklos deklaruojama tautos valia kyla ne iš visos tautos, o tik iš jos dalies – feodalų ir teisininkų, kurie gali kvalifikuotai aiškinti tautos dvasią. Ši mokykla nesukūrė aiškios teisės doktrinos, nes pagrindine teisės varomąja jėga reikėjo pripažinti instinktus ir nesąmoningumą. Vis dėlto nebuvo aštraus šių dviejų tendencijų konflikto, nes Savinji sugebėjo išvengti kraštutinumų ir lanksčiai gynė savo principus. Jis pasistengė pateikti romėnų teisę kaip Vokietijos nacionalinę teisę. Romos teisė į vokiečių papročių sritį įsiliejo XV a. prievarta ir tai nulėmė neigiamą požiūrį į ją. Sociologiniu požiūriu būtų buvę teisingiau, jeigu į susiklosčiusią situaciją XIX a. Savinji būtų pažvelgęs kaip į teisinės akulturacijos reiškinį.

XIX a. viduryje iškilo garsus vokiečių teisininkas **R. Jėringas** (1818–1892), teisės sociologinės mokyklos šalininkas. Kitaip nei istorinės mokyklos šalininkai, jis realistiškiau aiškino teisės kilmę: teisės šaltinis – nesibaigiančioje individų ir jų grupių kovoje dėl savo interesų. Teisės normos išreiškia ir fiksuoja iš tikrųjų egzistuojančius poreikius ir interesus. „Kur galėtų egzistuoti teisė, – rašė Jėringas, – kuri kultų ne iš individualybių jėgos ir energijos veikimo, ir kurios pradžia nepasimestų tamsioje fizinės jėgos gelmėje? Kalaviju sukurtas romėnų pasaulis, ir kalavijas arba ietis yra seniausias romėnų teisės simbolis“¹⁶⁷. Taigi Jėringui būdinga teisės kūrimo procese pervertinti individualybių energiją, valinius veiksmus – šalių valią sutartyje, procese, kovotojų dėl objektinės teisės ir savo subjektinių teisių valią.

Jėringo teisės samprata yra ir sociologiška: jis siekia teisę matyti ne kaip abstrakčią loginę konstrukciją, bet kaip gyvą socialinio veikimo sandą. Remdamasis organicizmu, Jėringas nagrinėja teisę pagal analogiją su gyvu organizmu, kuris vystosi ir auga. Todėl, Jėringo požiūriu, nagrinėjant teisę, reikia derinti du požiūrius: istorinį ir funkcinį. Istorinis požiūris leidžia atskleisti teisę jos raidoje, o funkcinis – jos funkcijų visuomenėje atlikimo požiūriu. Teisės funkcijos tiesiogiai susijusios su jos egzistavimo tikslais.

Savo veikale „Tikslas teisėje“ (2 t., 1872–1883) Jėringas plėtoja teologinę teisės sampratą: kadangi teisė egzistuoja dėl tam tikrų tikslų, ji turi būti kokio nors subjekto sąmoningai ir tikslingai sukurta. Toks teisę

¹⁶⁷ Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Санкт-Петербург, 1875. Ч. 1. С. 95.

kuriantis ir savo tikslus joje įgyvendinantis subjektas yra visuomenė. Anot Jėringo, visuomenė yra žmonių bendrų tikslų nustatymo ir veiklos sritis. Tarp visuomenės ir teisės yra tarpinė grandis – valstybė, įkūnijanti viešąją valdžią. Jėringas teisę aiškina kaip tiesioginį valstybės darinį, jos priedėlį ir būtiną papildymą. Teisė be valdžios yra tuščias garsas, neturintis jokio realaus pagrindo, nes tik valdžia, kuri įveda teisės normas į gyvenimą, padaro teisę tuo, kas ji yra“. Neatsitiktinai teisės, kaip valstybės, atributo egzistavimo pirminis tikslas yra apriboti individų pretenzijas kovojant dėl savo interesų įgyvendinimo. Taigi Jėringo požiūriu, iš pradžių teisės paskirtis visuomenėje yra įgalinti valstybę riboti individų veiksmus ir taikyti jiems prievartą. Pati valstybinė valdžia iškyla virš teisės. Bet vėliau formuojasi ir antroji teisės pusė – valdžios kontrolė, siekiant stiprinti teisėtumą.

Didžiausias Jėringo sociologinis nuopelnas tas, kad jis išvelgė teisės išiliejimą į kasdienybę, kad teisė – tai sveiko gyvenimo „pjūvis“.

Anglų empirizmas. Tris anglų teisininkus ir sociologus vienija vyraujantis jų empirinis požiūris į teisę, nors tarpusavyje jie skiriasi: jie nepanašūs ir teisei skiriamam dėmesio laipsniu, ir to dėmesio sociologiškumo laipsniu. Tai Dž. Bentamas, H. Mainas ir H. Spenseris.

Dž. Bentamas (1748–1832) žinomas kaip utilitarizmo teorijos pradininkas, perėmęs kai kurias Hobso, Loko ir D. Hiūmo (1711–1776), XVIII a. prancūzų materialistų socialines filosofines idėjas. Bentamas socialinį teisinį utilitarizmą grindžia keturiais pagrindiniais postulatais:

1. Bet kokios veiklos prasmė – siekimas pasitenkinti ir išvengti kančių.
2. Visus socialinius reiškinius reikia vertinti jų naudingumo požiūriu.
3. Dorovinga yra tai, kas naudingiausia daugumai žmonių.
4. Žmonijos raidos tikslas yra visuomenės darnos ir maksimalios laimės užtikrinimas maksimaliam žmonių skaičiui.

Bentamas teisingumą sutapatino su nauda, o tai reiškia parengti perėjimą nuo fakto prie teisės: jei naudingi faktai yra teisingi, vadinasi, ir teisėti. Pagal jį teisė yra malonumo, pasitenkinimo ir saugumo idėja. Bentamo utilitarizmas pasireiškė ir jo griežtu pasipriešinimu metafiziniam teisės supratimui, kuriuo apkaltino prigimtinę teisės teoriją. Jo požiūriu, prancūzų „Žmogaus ir piliečių teisių deklaracija“ yra „metafizinis kūrinys“. Apskritai žodį „teisė“ reikia pakeisti žodžiu „įstatymas“, nes teisę jis suprato kaip metafizinę konstrukciją, neturinčią socialinėje

praktikoje jokio realaus analogo, pragmatinės prasmės. „Metafizinė“ teisės sąvoka, Bentamo požiūriu, yra realistiškai utilitarinės įstatymo sąvokos priešybė: „Šia įstatymams priešinga prasme žodis „teisė“ yra didžiausias proto priešas ir baisiausias vyriausybės grovėjas...“

Dėl savo utilitarinės pozicijos Bentamas kritiškai vertino ir visuomeninės sutarties teoriją, kuri, pasak jo, taip pat yra metafiziška ir griaua visuomenę ir teisėtumą. Jis išsivaizdavo, kad sutarties teorija gali sukelti revoliucinius sukrėtimus ir anarchiją, nes pagrindžia neteisingos sutarties nutraukimo teisėtumą siekiant sudaryti naują sutartį. Įstatymo ir teisės uždavinys, pasak Bentamo, yra kitoks – visuomenės stabilumo apsauga, būtina individų laimei įgyvendinti.

Teisės sociologijai Bentamas įdomus ir savo samprotavimais apie įstatymų leidybos būdus, susijusius su teisinės akultūracijos problemos sprendimais. Jis suformulavo hipotezę, kaip Anglijoje susiklosčiusią teisę pritaikyti Bengalijos sąlygomis. Apskritai anglų situacija Indijoje nulėmė teisinės akultūracijos problemos sprendimų paieškas. Vėliau Bentamas sukūrė utilitarines taisykles, kuriomis reikia vadovautis anglų teisę taikant svetimoje aplinkoje. Bentamui mirus, jo rekomendacijomis rėmėsi T. Makolis, išleidęs Indijos įstatymus.

H. Mainas (1822–1888), veikalo „Senovės teisė“ autorius, yra vienas iš teisinės etnologijos ir lyginamosios teisės pradininkų. Be to, jis yra anglų teisės istorikas ir kolonijinis valdininkas Indijoje. Mainas įsigilino į tradicinę induistų (induizmo pasekėjų Indijoje) teisę ir galėjo empiriškai palyginti dvi teisės sistemas – anglų ir induistų. Lygindamas dviejų skirtingo išsivystymo lygio visuomenių teisės sistemas, Mainas padarė išvadą apie teisės sistemų evoliucinę raidą. Maino požiūriu, teisės evoliucijos pradinis punktas yra tradicijos ir papročiai. Sugrupavęs ir sugretinęs faktus bei išnagrinėjęs romėnų, germanų, slavų, airių, induistų teisę, jis atsekė skirtingų visuomenių teisės institutų evoliuciją.

Maino evoliucijos sampratai įtakos turėjo jo amžininko Č. Darvino teorija. Todėl jis teisės evoliuciją nagrinėjo kaip visoms visuomenėms bendrą procesą, turintį savo dėsningumus: evoliucija vyksta lėtai, be šuolių ir staigių perėjimų. Šis senųjų teisės institutų lėtos transformacijos procesas vyksta tradicijų ir papročių pagrindu šiuolaikinės teisės institutų susiformavimo link. Vieną iš tokios evoliucijos tendencijų Mainas išreiškė formule „nuo statuso prie sutarties“. Vėliau ši formulė buvo pavadinta Maino dėsniu.

Mainas išskyrė tris teisės evoliucijoje tarpsnius. Pirmajame tarpsnyje žmonės teisę sutapatina su antgamtinė lemtimi, antrajame – teisės funkcijas atlieka papročiai, kol galų gale trečiajame tarpsnyje teisė formuojasi kaip įstatymas. Jis išvelgė, kad visuomeninės ir teisinės raidos dinamiką nulemia dviejų priešingų tendencijų sąveika: visuomenė ir teisinė sistema nepaliaujamai linkusi vystytis, kita vertus, žmogaus prigimtis yra nekintanti ir dėl to priešinasi raidai. Daugelio visuomenių raida sustoja viename arba kitame tarpsnyje. Tokias visuomenes Mainas vadina statinėmis ir jas atskiria nuo pažangių, kurios sąmoningai siekia tobulėti.

Maino darbus labai palankiai sutiko sociologai ir teisininkai ne tik Anglijoje, bet ir Prancūzijoje. Jo pastangomis prancūzų teisinėje doktrinoje įsitvirtino teisės santykiškumo samprata¹⁶⁸.

H. Spenseris (1820–1903), anglų filosofas, sociologas ir psichologas. Jis nuosekliai laikėsi organicizmo filosofinės pažiūros ir visuomenę nagrinėjo kaip organizmą, kuriame išskyrė posistemas. Išskirtas visuomenės posistemas Spenseris skaidė į smulkesnes. Vidinė sistema atlieka visuomenės, kaip organizmo, išsaugojimo uždavinį, t. y. ji prisitaiko prie „maitinimo“ sąlygų. Išorinė sistema atlieka posistemių ir jų santykių su sistema supančia aplinka reguliavimo ir kontrolės funkciją. Tarpinė sistema atsakinga už paskirstymą, gabenimą ir bendravimą. Toks Spenserio požiūris į visuomenę virto funkcionalizmo teorijos pradmenimis.

Spenserio požiūriu, valstybinis valdymas ir teisė yra socialinio organizmo funkcijos, kurios jo raidoje patiria specializaciją ir diferenciaciją. Jos organiškai susijusios su kitomis visuomenės funkcionavimo dalimis ir dėl to jų nuosmukį nulemia viso organizmo sugedimas: „Jei žmonių klasė, užsiimanti gamyba, nutrauktų veiklą... kontroliuojanti valdžia – vyriausybė, valstybinės įstaigos, teismai, policija – nustotų būti pajėgios palaikyti tvarką“. Apybraižoje „Įstatymų leidėjų nuodėmės“ Spenseris rašo apie didelę įstatymų leidėjų socialinę atsakomybę. Didžiausias jų trūkumas, vedantis prie sunkių visuomenei padarinių, yra įsivaizdavimas visuomenės kaip kažko beribiškai plastiško, iš ko pasitelkus įstatymus galima lipdyti bet ką. Iš tikrųjų visuomenė – tai organizmas, kuris funkcionuoja ir vystosi pagal savo vidinius dėsnius. Todėl

¹⁶⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 95.

sudėtinga jį reformuoti per įstatymų leidybą. Pavyzdžiui, Spenseris atskleidė kai kurias įstatymų leidėjų veiklos „keistybes“¹⁶⁹:

- kovai prieš lupikavimą ir skolininkų padėties pagerinimui išleisti įstatymai tik pablogino jų padėtį;
- įstatymo leidėjų bandymas įvesti fiksuotas produktų kainas, siekiant išvengti 1315 m. bado, buvo labai greitai atšauktas, nes daugelis maisto rūšių visiškai išnyko iš rinkos;
- siekimas įstatymais nustatyti griežtus darbininkų atlygio tarifus trukdė pramonės raidai, didino dirbančiųjų šeimos kančias, kol galų gale buvo panaikinti.

Reikia stengtis iš esmės suprasti realius visuomenės poreikius ir visavertiškai parengti įstatymų leidėjus. Spenseris rašo, kad „nė viename darbe nėra tokio pritrenkiančio uždavinio sudėtingumo ir nepasirengimo tų, kurie imasi jį spręsti, neatitikimo. Be abejo, iš visų siaubingų žmogaus klaidų baisiausia yra ta, kad norint išmokti kokio nors amato, pavyzdžiui, batsiuvystės, reikia ilgai mokytis, o vienintelis darbas, kuris nereikalauja jokio pasirengimo, – tai menas kurti įstatymus visai tautai“¹⁷⁰.

Marksistinė teorija. XIX a. viduryje vokiečių mąstytojai **K. Marksas** (1818–1883) ir **F. Engelsas** (1820–1895) sukūrė naują socialinę teoriją, kuri visiškai skyrėsi nuo kitų socialinių teorijų. Šios teorijos neįmanoma suprasti atskirai nuo socialinės reformos tikslų, kuriais vadovavosi jos kūrėjai. Kontas pabrėžė visuomenės dinamikos stabilizaciją, o Marksas – jos sunaikinimą ir pakeitimą nauja, teisingesne. Jo požiūriu, visuomenė keičiasi revoliucinių permainų keliu. Marksas pateikė visiškai kitokią visuomenės metodologinio apibūdinimo modelį: visuomenė yra suskilusi į dvi dalis. Todėl būtent Marksas laikomas socialinio konflikto teorijos pradininku. Vis dėlto dauguma sociologų pasisako už reformistinį visuomenės evoliucijos kelią.

Markso brandūs veikalai pirmiausia susiję su kapitalizmo, kaip socialinės ir ekonominės tvarkos, prigimtimi. Šiuose veikaluose nėra jokios tobulos teisinės teorijos, tik išsklaidyti fragmentai ir teisinės idėjos, kurios tiko Markso projektui. Nors vėlesniuose Markso raštuose teisinė doktrina ir institutai aiškinami skirtingai, jo šedevras „Kapitalas“ davė

¹⁶⁹ Спенсер Г. Грехи законодателей // Социологические исследования, 1992. № 2. С. 129–136.

¹⁷⁰ Ibid. С. 136.

pradžią istorinio materializmo teorijai¹⁷¹ bei jos taikymui analizuojant teisės ir visuomenės santykius. Teisės sociologijai svarbūs pagrindiniai marksizmo teiginiai: istorinis materializmas, klasių kova, valstybės nu-nykimas.

Istorinis materializmas grindžiamas prielaida, kad istoriją nulemia materialinės gamybos procesas. Vadinasi, žmogaus istorija gali būti paaiškinama ekonominės gamybos sąlygų pokyčių ir tų pokyčių padarinių aspektu. Taigi visų visuomenės aspektų, įskaitant ir teisės esmę, atskleidimo raktas yra visuomenės ekonominė struktūra, kurią sudaro gamybos santykiai kartu su tuo, ką Marksas vadino gamybinėmis jėgomis. Ekonominė (materialinė) gamyba organizuojama gamybos santykių pagrindu.

Gamyba – tai sąvoka, kuri apibūdina specifiškai žmogišką medžiagų apykaitos su gamta procesą, kuriame žmonės aktyviai pertvarko gamtą taip, kad sukurtų kuo palankesnes savo egzistavimui reikalingas materialines sąlygas. Taigi gamyba yra amžina natūrali žmonių gyvenimo sąlyga – visos žmonių istorijos pagrindas. Gamyba visada yra visuomeninio pobūdžio ir apima dvi santykių rūšis: žmonių santykius su gamta, kuriuos išreiškia sąvoka „gamybinės jėgos“ (atspindi gamybos proceso turinį), ir žmonių savitarpio santykius, kuriuos apibūdina „gamybinių santykių“ sąvoka (atspindi visuomeninę gamybos proceso formą). Šių dviejų pusių santykių nusako gamybinių santykių ir gamybinių jėgų pobūdžio bei išsivystymo lygio atitikimo dėsnis, kurį išvelgė Marksas. Pasak jo, gamyba visada realiai egzistuoja kaip istoriškai konkretus gamybos būdas – gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vienybės ryšys: pirmykštis bendruomeninis, vergovinis, feodalinis, kapitalistinis, komunistinis.

Gamybinės jėgos (gamtinės sąlygos, gamybos priemonės ir įrankiai, darbo jėga), arba ekonominiai veiksniai, sudaro visuomenės infrastruktūrą ir yra lemiamas, judriausias gamybos elementas. Jos nuolat vystosi, gamybiniai santykiai – pastovesnis elementas. Gamybos santykių pagrindą sudaro gamybos priemonių nuosavybės santykiai. Esant privatinei nuosavybei, tarp žmonių susiklosto viešpatavimo ir pajungimo santykiai, o kolektyvinės nuosavybės sąlygomis visuomenės nariai yra lygūs gamybos priemonių atžvilgiu. Marksas teigia, kad tik kolektyvinės

¹⁷¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 139–140.

nuosavybės sąlygomis žmones gamybos procese sieja bendradarbiavimo ir savitarpio pagalbos santykiai.

Vystantis gamybinėms jėgoms, kinta ir gamybiniai santykiai, o paskui keičiasi visuomenės sąmonės lygis, idėjos, ideologija ir kita. Teisė yra antstato dalis. Vadinasi, jos istoriją nulėmė gamybinių santykių raida.

Bet kuriai konkrečiai visuomenei būdingi požymiai, susiję su daugiau nei vienu gamybos būdu. Markso požiūriu, linkę vyrauti kurio nors vieno gamybos būdo požymiai, pavyzdžiui, feodalinio arba kapitalistinio. Gamybos būdas pasidaro nestabilus, kai gamybinių jėgų vystymasis yra toks, kad nusistovėję gamybos santykiai daugiau nebetinka. Tai reiškia, kad „tam tikroje vystymosi stadijoje visuomenės materialinės gamybos jėgos pradeda konfliktuoti su egzistuojančiais gamybos santykiais, arba – kas yra teisinė to paties dalyko išraiška – su nuosavybės santykiais, su kuriais jos iki tol dirbo. Iš gamybinių jėgų vystymosi formų šie santykiai pavirsta jų pančiais. Tada prasideda socialinės revoliucijos epocha. Keičiantis ekonominiam pamatui, visas milžiniškas antstatas transformuojasi lėčiau“¹⁷².

Šiuos procesus galima paaiškinti kai kuriomis Markso idėjomis apie feodalinį ir kapitalistinį gamybos būdus ir perėjimą nuo vieno prie kito. Feodalizme baudžiauninkai turi gamybos priemones ir dirbdami savo pačių žemėje sukuria produkciją, kurios dalį iš jų išplėšia ponas, grasinimais arba net karine prievarta. Toks baudžiauninkų darbu sukurtos produkcijos dalies nusavinimas yra teisėtas feodalinės teisės požiūriu. Tai reiškia, kad feodalizme karinė prievarta yra socialinės ekonominės sistemos pagrindas, kuris neskatina darbo veiksmingumo, t. y. ekonominės sistemos prisitaikymo prie esminių technologijos ir išteklių pokyčių. Kuriantis sudėtingesnėms gamybos priemonėms, atsiranda naujų gamybos santykių poreikis. Veiksmingesni yra tokie gamybos santykiai, kurie grindžiami daugiau ekonomine prievarta nei karine. Tam reikia apibrėžtos teisės formos ir ideologijos. Sąlygas laisvai monopolizuoti gamybos priemones sukūrė teisinės taisyklės, garantuojančios sandorių ir nuosavybės saugumą, nepaisant to, koku tikslu nuosavybė naudojama, ar nuo savininko statuso. Teisė legitimuoja laisvo darbo sistemą: sukuria teises priemones darbininko darbo jėgą paversti preke, kurią galima parduoti „laisvų ir lygių“ savininkų rinkoje. Tai reiškia, kad darbininkas

¹⁷² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 141.

savo nuosavybėje turi tik savo darbo jėgą, kurią norėdamas išgyventi priverstas parduoti tiems, kurie turi gamybos priemonių.

Šiai laisvo darbo sistemai, pagrįstai ekonomine prievarta, reikia naujo ideologinio pagrindo, kuri teisę kapitalistinėje santvarkoje padaro iš esmės skirtingą nuo feodalizmo teisės. Jai reikia išplėtoti visuotinę teisės subjekto teisinę sąvoką: visi individai turi būti lygūs savo teisiniu statusu. Taigi darbininkas, kitaip nei riboto statuso baudžiauninkas, yra teisės subjektas, laisvas savęs savininkas, kuris formaliai laisva sutartimi savo sugebėjimus gali išnuomoti kapitalistui. Teisei ekonominė prievarta, nulemianti „laisvą sutartį“ tarp teisiškai lygių, lieka nematoma.

Panašiai kaip Kontas, Marksas pripažino darbo pasidalijimo kaip visuomeninės raidos paskatos istorinę reikšmę. Marksas pabrėžė darbo pasidalijimo socialinių padarinių absoliutinę reikšmę, o ne santykinę – kaip Kontas. Kontas, o vėliau *Diurkheimas* tvirtino, kad tokios anomalijos kaip išnaudojimas, nedarbas, nuskurdimas, nevisavertiška asmenybės raida laipsniškai bus visiškai arba bent iš dalies pašalintos iš kapitalistinės santvarkos. Kuo labiau vyks kapitalizmo pažanga, tuo aukštesnė bus gyventojų gyvenimo kokybė ir geresnės darbo sąlygos. Gyvenimas patvirtino jų teisumą.

Marksas svarstė kitaip. Jo požiūriu, kapitalizmas yra tokia pati antagoništinė santvarka kaip vergvaldytė ir feodalizmas. Antagonizmas – tai visuomenės svarbiausiųjų klasių nesutaikomas prieštaravimas. Ten, kur yra klasės, egzistuoja ir antagonizmas, – teigė Marksas, – nes viena klasė visada išnaudoja kitą, t. y. gyvena jos darbu, pasisavina jos neapmokėtą darbą. Antagonizmo negalima panaikinti tol, kol egzistuoja išnaudotojiškų visuomeninių santykių santvarka, nes išnaudotojai savanoriškai neatiduos to, ką prisiplėšė, nepasikeis vietomis su tais, kuriuos išnaudoja. Netgi dviem klasėms susikeitus vietomis, išnaudojimas, kaip socialinis reiškinyis ir institutas, neišnyks. Vadinas, pasak Markso, išnaudojimo negalima reformuoti, jį galima tik sunaikinti, pakeičiant klasinę visuomenę neklasine revoliucijos būdu.

Marksistinės teorijos skiriamasis bruožas – jos nepertraukiamas ryšys su tam tikra politine organizacija. Markso nuomone, valstybė ir teisė – tai vienos klasės (buržuazijos) viešpatavimo kitos klasės (proletariato) atžvilgiu įrankis. Ir teisė, ir valstybė yra klasinės prigimties. Jos išreiškia ne visos visuomenės, o tik valdančiosios klasės interesus ir valią. „Kommunistų partijos manifeste“ (1848 m.) Marksas, kreipdamasis į buržuaziją, rašė: „Jūsų teisė yra vien jūsų klasės valia paskelbta įstatymu, valia,

kurios turinį nulemia jūsų klasės gyvenimo materialinės sąlygos“. Nėra teisingumo, kuris būtų bendras visoms socialinėms klasėms. Teisė – tai matų instrumentas, bet jos esmė – nelygybė. Todėl, kai revoliuciniu būdu į valdžią ateis proletariato diktatūra, teisė gali tapti jos instrumentu. Bet ar tai nėra tik pereinamasis laikotarpis? Logiška galvoti, kad išnyksiant socialinėms klasėms, žmonijos susitaikinimo procese turėtų susikurti tokia teisė, kuri galų gale taps bendrųjų interesų išraiška. Deja, tokia situacija neįmanoma, nes sunyks pati valstybė: ateities komunistinė visuomenė gali apsieiti be valstybės. Komunizmo statybą turi lydėti laipsniškas valdžios nykimas, nes žmonių valdymą pakeis daiktų valdymas. Socialinę tvarką garantuos vien proto galia. Tokiu būdu susiformuoja visuomeninė santvarka be prievartos, be žmonių skirstymo į tuos, kurie sukuria ir taiko taisykles, ir į tuos, kurie jas turi vykdyti. Tai reiškia, kad ši visuomeninė santvarka yra ne teisinės prigimties. Taigi marksizmo pradininkai teigė, kad valstybė yra grynai laikino pobūdžio socialinis institutas. Jis pats nunyks, kai atliks savo istorinę misiją. Valstybės nykimas sukelia ir teisės išnykimą.

Marksizmo pradininkai neišvengė įvairių rimtų istorinių paklydimų, nors jais kaltino kitų socialinių teorijų autorius. Pavyzdžiui, jie neteisingai tvirtino, kad pirmą kartą bendruomeninėje santvarkoje teisė dar neegzistuoja. Bet juk egzistavo bendruomenės nustatyti ir jos prižiūrėti elgesio modeliai. Jie ir išreiškia teisės esmę. Be abejonės, primityvioji teisė turėjo savitumą ir buvo sulieti su religija.

Utopinis yra tvirtinimas, kad teisinės organizacijos sunyks kaip praradusios savo egzistavimo prasmę. Šis optimistinis teiginys primena chiliazmą – religinę tūkstantmetės Dievo karalystės, prasidedančios Žemėje prieš pasaulio pabaigą, doktriną. Sunku net įsivaizduoti tokią socialinę santvarką, kurioje visų žmonių interesai sutaptų. Todėl šiuo požiūriu marksistinė doktrina atrodo kaip idealistinė, visiškai neatitinkanti „materializmo dvasios“.

Nesunku pastebėti, kad Marksas ir Engelsas klaidingai įsivaizduoja valstybę, nes suabsoliutino jos, kaip represinio aparato, vaidmenį. Suprantama, toks valstybės supratimas susiformavo stebint Angliją ir Prancūziją XIX a. viduryje, kai jų simbolis buvo žandaras ir kalėjimas. Be abejonės, viena svarbiausių valstybės funkcijų yra nustatytos tvarkos apsauga. Vis dėlto ji tikrai nėra vienintelė ir svarbiausia. Iš tikrųjų valstybė yra tik politinės visuomenės teisinis aspektas. Teisė ir valstybė nėra tapatūs dalykai, kaip galvojo Hegelis ir Marksas ar įsivaizduoja kai ku-

rie dabartinės valdžios žmonės. Šiuolaikinėse organizacijose ir grupėse egzistuoja taisyklės, kurios tikrai nėra valstybinės prigimties.

Marksistinės teisės teorijos šalininkai daug prisidėjo prie teisės sampratos tobulinimo, nes atliko kitų teisės sampratų ir teorijų kritinę analizę. Marksistinės doktrinos turėjo veiksmingą poveikį teisės sekuliarizacijai, netgi demistifikacijai. Jie leido nagrinėti teisę kaip paprastą socialinio gyvenimo reiškinių, kurį galima ir reikia stebėti vienu lygiu su kitais visuomenės elementais.

Amerikiečių teisės sociologijos pradžia. Amerikiečių sociologo **Wiljamo G. Sumnerio** [Sumner] (1840–1910) veikalas „Papročiai“ (Folkways, 1906) turėjo įtakos sociologinio požiūrio į teisę formavimuisi XIX ir XX amžių sandūroje. Jis pateikia lėtos teisinės evoliucijos iš papročių sampratą ir jos pagrindu aiškina socialinio susitelkimo jėgas, skatinančias visuomenių tvarką ir vienybę. Sumneris plačiai remiasi įvairių visuomenių etnografinė medžiaga, sukaupta iki XX a., bet dar nesiremia besiformuojančios sociologijos įžvalgomis, kurios būdingos klasikinei teisės sociologijai.

Sumneris rašo, kad „jeigu sudėtume kartu viską, ko mes išmokome iš antropologijos ir etnografijos apie primityvius žmones ir primityvias visuomenes, mes suvoktume, kad pirmasis gyvenimo uždavinys yra gyventi [t. y. išlikti]... Poreikis buvo pirmasis patyrimas, ir jį sekė tam tikros nesąmoningos pastangos jį patenkinti“¹⁷³. Jis pabrėžia, kad pirmykštis žmogus savo išlikimo problemas sprendė bandymų ir klaidų metodu. Gebėjimas skirti malonumą nuo skausmo yra „vienintelė fizinė jėga, galima pripažinti“. Malonumo ir skausmo patirtis buvo sėkmės matas. „Kiekvienas mokydavosi iš kito patirties, taigi egzistavo sutarimas dėl to, kas yra naudingiausia. Galų gale viskas buvo priimta tuo pačiu būdu tam pačiam tikslui; taigi būdai virto papročiais ir tapo masiniu reiškiniu. Instinktai buvo išvystyti kartu su jais. Taip atsirado papročiai“¹⁷⁴.

Papročių samprata yra Sumnerio minčių „centrinė ašis“. Papročiai yra grupinių reikalų tvarkymo, problemų sprendimo būdai. Jie yra ne sąmoningi kūriniai, bet „natūralių jėgų produktas, kurį žmonės nesąmoningai suveiksmina, arba... kaip instinktyvūs žvėrių būdai, vystomi už

¹⁷³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 32–33.

¹⁷⁴ Ten pat. P. 33.

patirties“¹⁷⁵. Toks metafizinis prigimtinių jėgų sureikšminimas dabar atrodo naivus, kita vertus, tik XX a. antroje pusėje buvo atskleistas socialinis tikrovės kūrimas.

Pagal Sumnerį, papročių naudingumas paveikė kitų idėjų susiejimą su papročiais. Tam tikru momentu į kai kuriuos papročius pradedama žiūrėti kaip į palankius visuomenės gerovei. Sumneris giliau neaiškina, kokios priežastys lėmė socialinės gerovės iškelimą virš paprastų praktinių malonumo ir skausmo veiksmų. Jis rašo, kad tam, kad vyktų toks papročių reikšmės išplėtimas, reikia tam tikros „patirties intelektualinės refleksijos“, t. y. tokio socialinio gėrio priežasčių įsisąmoninimo, kad juos galima būtų sujungti su papročiais. Tokie sureikšminti papročiai virsta *mores* – moraliai privalomais, tradiciniais papročiais: „Kai tiesos ir teisės elementai išplėtojami į gerovės doktrinas, papročiai pakeliami į kitą lygmenį. Tada jie pajėgia sukurti padarinius, kurie, savo ruožtu, gali išsivystyti į naujas formas ir išplėsti visuomenėje savo konstruktyvią įtaką žmonėms. [Jie tampa] gyvenimo mokslo ir meno šaltiniu“¹⁷⁶.

Taigi į aukštesnį lygį „pakelti“ papročiai „pajėgūs sukurti“ ir teisę, kuri savo ruožtu gali įgyti naujų formų. Nors neaišku, kas yra tas metafizinis kūrėjas, reikia suprasti, kad teisės pabrėžimas kyla iš papročių sureikšminimo – jų moralinio privalomumo (kad bus laikomasi, garantuojama bendruomenės valia – moralė). Papročiai ir *mores* keičiasi pamažu, kartu su gyvenimo sąlygomis. Sumnerio požiūriu, dar per mažai yra erdvės daryti įtaką pamatinių gyvenimo sąlygų keitimuisi kokiais nors sąmoningais įstatymų leidybos aktais. „Įstatymai ... turi ieškoti atraminio pamato egzistuojančiose *mores*, ir... įstatymai, kad jie būtų stiprūs, turi atitikti *mores*“¹⁷⁷.

Nors Sumnerio požiūris į teisės kilmę ir raidą grindžiamas determinizmu, jis visiškai nemato valdymo struktūrų vaidmens gyvenimo ir teisės raidoje. Kai jis rašo apie socialinio gyvenimo keitimąsi, neaišku, koks toje plėtotėje yra, pavyzdžiui, valdžios vaidmuo. Teisė, filosofija, religija ir moralė neturi nepriklausomos egzistencijos, jos yra įvairūs tos plėtotės atspindžiai. Jos giliai išsąknyjusios į socialinės raidos procesus ir nepajėgios juos keisti. Todėl ir „teisės“ yra tarpusavio nuolaidų gyvenimo konkuruojant taisyklių išraiška, kurios grupėje yra priimtoms taikos

¹⁷⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 33.

¹⁷⁶ Ten pat. P. 34.

¹⁷⁷ Ten pat.

palaikymo interesais. Jos niekada ir jokia prasme nėra „prigimtinės“, „Dievo suteiktos“ ir absoliučios. Moralė yra tabu ir *mores* nurodymų, pagal kuriuos apibrėžiamas teisingas elgesys, suma. Taigi moralinės nuostatos niekada nėra intuityvios, jos yra istorinės, institucinės ir empirinės. Filosofija ir etika taip pat yra *mores* produktai. Papročių ir *mores* šaltinis nebūtinai yra racionalus. Kai kurie jų kyla iš klaidingos patirties išvadų ir iš to, ką Sumneris vadina „aleatoriniu interesu“ (rizikingu) – racionaliai nekontroliuojamo sėkmės ir nesėkmės veiksnio. „Aleatorinis interesas visada buvo kovos už būvį ir religijos jungiamoji gija. Tik vienu dalyku galima buvo kontroliuoti aleatorinį elementą kovoje už būvį – religinėmis apeigomis“¹⁷⁸.

Sumneris pateikė teisės gilių socialinių šaknų ir lėtos teisinės evoliucijos sociologinio supratimo prielaidas. Kartu jis perspėja dėl atsargaus modernių teisės formų naudojimo reguliuojant ir kuriant socialinį gyvenimą. Įstatymai gali nukrypti ir nukrypsta nuo *mores*, bet kuo dažniau tai vyksta, tuo labiau įstatymams kyla grėsmė. Todėl įstatymų leidėjas turi suprasti sudėtingų socialinių ryšių, nuo kurių priklauso visuomenės susitelkimas, prigimtį.

Kriminologų indėlis į teisės sociologiją. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje sociologinio požiūrio į teisę formavimuisi įtakos turėjo italų kriminologo **Enriko Feris** (1856–1929) ir prancūzo sociologo **Gabrielio Tardo** (1843–1904) darbai. Feris buvo vienas žymiausių italų kriminologijos-antropologinės mokyklos baudžiamosioje teisėje atstovų. Šios mokyklos pradininkas Č. Lombrozas ieškojo pagrindinės nusikalstamumo priežasties teisės pažeidėjo organinėje ir psichinėje prigimtyje. Jis teigė, kad nusikalstamumą nulėmė nepašalinami kai kurių žmonių nukrypimai nuo normos, kylantys iš prigimties, atavizmo ir proto ligų; visuomenėje egzistuoja įgimto nusikaltėlio tipai. Mokyklos atstovai įžvelgė nusikalstamumo ryšį su geografiniais veiksniais: klimatu, metų laiku. Daug dėmesio jie skyrė sociologinių nusikalstamumo veiksnių analizei. Feris daug prisidėjo kuriant nusikalstamumo ir baudžiamosios teisės sociologiją. Jis atkakliai siekė atskleisti patvarius nusikalstamumo ryšius su visuomene kaip visuma ir suformulavo „nusikalstamo gausumo“ dėsnį: „Panašiai, kaip tam tikras medžiagos kiekis ištirpsta tik prie tam tikros temperatūros tam tikrame vandens kiekyje, lygiai taip tam tikras nusikaltimų skaičius gali būti padarytas tik tam tikroje visuome-

¹⁷⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 34.

ninėje aplinkoje ir esant tam tikroms individualioms fizinėms sąlygoms¹⁷⁹. Šio dėsniu esmę išreiškia tvirtinimas, kad egzistuoja proporcinga tam tikroje gyvenamojoje aplinkoje gyvenančių gyventojų skaičiaus ir nusikaltimų skaičiaus priklausomybė.

Feris pabrėžia, kad nusikalstamumas yra neatsiejamas visuomenės palydovas, kurio neįmanoma visiškai pašalinti, bet galima „sušvelninti aštrumą“ ir „stabdyti sklidimą“: „Gyvenimas liepia kovoti, ir ši kova vyksta ir kaip sąžininga ekonominė veikla, ir kaip nesąžininga bei nusikalstama veikla. Kolektyvo organizme visuomeninė tvarka negali panaikinti visų susidūrimų ir paskatų. Esmė ta, kad visas daugiau arba mažiau nusikalstamas paskatas reikia sumažinti iki minimumo“¹⁸⁰. Nors nusikalstamumas yra gana inertiškas reiškinys, jis nuolat auga, ir tai yra dėsninga.

Feris pasisakė prieš mirties bausmę, nes bausmės žiaurumas dar niekada neatvedė prie nusikalstamumo sumažėjimo. Jis parengė „bausmių ekvivalentus“, kurių esmė yra tokia: reikia sukurti tokias socialines sąlygas, kuriomis individai galėtų „nukreipti savo veiklą plačiu, sąžiningu keliu, įgydami vietą panaudoti savo individualią energiją ir galimybę patenkinti savo poreikius, ir dėl to sumažėtų pagundų skaičius ir nusikaltimus padaryti atvejų skaičius“¹⁸¹. Prie tokių sąlygų jis priskyrė: iš įkalinimo paleistųjų globą, išvystytą notariato veiklą, pilietinio teisingumo prieinamumą, švelnių bausmių skyrimą nepilnamečiams už nereikšmingas veikas ir pan. Feris pabrėžė išskirtinį statistikos vaidmenį nagrinėjant nusikalstamumą: kriminalinė statistika yra įstatymų leidėjui tai, kas jūrininkui yra žemėlapis arba kompasas.

Antropologinės mokyklos ir Ferio darbuose Diurkheimas išvelgė sociologijai svarbius dalykus: evoliucionizmą, determinizmą, realizmo bruožus, statistinio matavimo idėją ir viso to taikymą faktams, kurie siejosi su teisingumu ir laisva individų valia.

Šiuo laikotarpiu Prancūzijoje nebuvo vienos pagrindinės kriminologinės mokyklos. Kitaip nei Italijoje, prancūzų kriminologai neleido solidaus žurnalo ir neturėjo juos vienijančios institucijos. Vis dėlto XX a. pradžioje prancūzų kriminologai daug dėmesio skyrė psichologizmui, kurį perėmė iš prancūzų moralistų tradicijos. Psichologizmas – tai

¹⁷⁹ Ферри Э. Уголовная социология. Санкт-Петербург, 1910. С. 347.

¹⁸⁰ Ibid. С. 286.

¹⁸¹ Ibid. С. 394.

mokslinė tendencija visus reiškinius ir procesus, įskaitant ir visuomenės specifiką, aiškinti psichologijos požiūriu. Psichologizmas teigia, kad visuomenės raidą lemia individui arba socialinei grupei būdingi psichologiniai reiškiniai. Socialinė grupė ir visuomenė yra idėjinė psichologinė bendrija, kurią sudaro asmeninių santykių, įtakų ir komunikacijų visuma.

Šis požiūris ypač vyrauja Tardo darbuose, iš kurių svarbiausi yra šie: „Mėgdžiojimo įstatymai“ (1890), „Teisės transformacija“ (1893), „Socialiniai įstatymai“ (1898), „Nuomonė ir minia“ (1901). Visuomenės gyvenimą Tardas aiškino psichologizmo požiūriu, t. y. svarbiausiais socialiniais procesais laikė mėgdžiojimą, konfliktus ir prisitaikymą. Labiausiai jį išgarsino jo suformuluoti mėgdžiojimo dėsniai. Iš tikrųjų mėgdžiojimas yra labai svarbus veiksnys, padedantis suprasti daugelį kitų visuomeninių reiškinių. Mėgdžiojimas – tai socialinė „judėjimo forma, kuria vieno proto mintis perduodama kitam“. Kuo labiau žmonės suartėja, tuo daugiau jie vienas kitą mėgdžioja. Mėgdžiojimu galima paaiškinti papročio formavimąsi teisės srityje, taip pat ir teismų praktiką, kurią Tardas, kaip teisėjas, labai gerai pažinojo.

Tardas sukūrė profesionalaus nusikaltėlio tipo ir nusikalstamo mėgdžiojimo teorijas. Nusikaltimas – tai amatas, profesionalus veiksmas. Profesionalus nusikaltėlis yra išmokytas specialių įgūdžių ir būdų. Jis ilgai mokosi savo amato, žargono, tam tikro savitarpio santykių kodekso. Nusikalstamumą Tardas siejo su žmonių socialine organizacija. Jis neieško tam tikros klimato įtakos „netiesiogiai sukeliant aistras“, bet išvelgė „civilizacijos aukštumos“ svarbiausią vaidmenį, kuris daro „labiau tiesioginį poveikį“¹⁸². Kokia yra socialinė organizacija, toks yra ir nusikalstamumas. Nuo visuomenės struktūros ir jos vertybių sklaidos priklauso nusikalstamų veikų ir bausmių už jas supratimas. Pavyzdžiui, Senovės Egipte sunkiausias nusikaltimas buvo užmušti katę, nes ji buvo laikoma šventu gyvuliu. Taigi Tardas nagrinėjo nusikalstamumą kaip socialinę istorinę reiškinį, vis pabrėždamas, kad jį lemia pirmiausia socialinės priežastys, kurias būtina žinoti, norint tinkamai užkirsti kelią nusikaltimams. Jo požiūriu, galima sutrukdyti daryti nusikaltimą, jeigu bus pašalintos jo priežastys – moralinės ir socialinės. „Visuomenė turi priežasčių šiems moraliniams ir socialiniams faktams priešinti moralines

¹⁸² Тард Г. Сравнительная преступность. Москва, 1907. С. 196.

ir socialines jėgas, tokias kaip gėdą, bausmės naštą, mirties baimę arba galbūt kai kurių institucijų reformą“.¹⁸³

Tardo požiūrio originalumas remiasi socialinės psichologijos žinių taikymu teisinės medžiagos analizėje. Dėl to Diurkheimas priekaištavo Tardui, kad jis sociologiją suveda į tarpasmenybinę psichologiją. Iš tikrųjų Tardas perdėtai pabrėžė savo dėsnių reikšmę, suteikdamas mėgdžiojimui visuotinį vaidmenį. Kita vertus, savo išskeltus teiginius jis siejo tik su ankstesniuoju visuomenės raidos etapu. Diurkheimo sociologijos atstovai kritikavo Tardą ir dėl jo požiūrio į evoliucionizmo principą. Tardas neneigė nei evoliucionizmo principo, nei teisės evoliucijos, kurią išnagrinėjo savo veikale „Teisės transformacija“ (evoliucijos terminas pakeistas transformacijos terminu). Evoliuciją Tardas įsivaizdavo ne taip radikaliai ir mažiau mechanistiškai nei jo oponentai. Jis nebuvo pasidavęs darvinizmo įtakai. Tardas teigė, kad teisės transformacijos suderinamos su tam tikru ir būtinu teisinės medžiagos bruožų ir savybių stabilumu. Šiame vaidmenyje jis įsivaizdavo ne prigimtinę teisę, o kažką panašaus į biologinį branduolį, kuris yra paveldėjimo pagrindas. Tardo požiūriu, teisės transformacijos vyksta ne akiai, o yra atrankos procesas; transformacijos pažymėtos „reikšmingu ir kompleksiniu socialinės logikos poveikiu“, kuris ateina per mėgdžiojimą. Tokį jo požiūrį nulėmė supratimas, kad teisės raidoje, kitaip nei kitose socialinės evoliucijos srityse, sprendžiamąjį vaidmenį atlieka įstatymų leidėjo veikla, išreiškiamą valios aktais. Taigi Tardo teisės transformacijų koncepcija anksčiausiai atskleidė šiuolaikinės teisės sociologijos klausimus. Pavyzdžiui, jis teigė, kad teisės transformacijos dažniau vyksta kaip audringos mutacijos nei sklandi raida, kad transformacijos gali vykti mėgdžiojimo būdu, t. y. teisine akulturacija¹⁸⁴.

¹⁸³ Тард Г. Сравнительная преступность. Москва, 1907. С. 153.

¹⁸⁴ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 109.

4.4. Teisės sociologijos kaip mokslo atsiradimas XX amžiuje

Klasikinei teisės sociologijai būdingas sociologinis (realistinis) teisinės tikrovės aiškinimas, remiantis bendrosios sociologijos ir jos besiformuojančių šakų pateikiamais socialinės tikrovės stebėjimo faktais ir teorinėmis išvalgomis, arba savarankiškai gautais teisinės tikrovės empirinio nagrinėjimo rezultatais. Svarbiausi klasikinės teisės sociologijos kūrėjai yra E. Diurkheimas, E. Ėrlichas, M. Vėberis, L. Petražiskis, N. Timaševas, P. Sorokinas ir kiti. Jų ir kitų autorių indėliai į teisės sociologijos, kaip mokslo, susiformavimą yra skirtingi ir kartais sunkiai palyginami. Neretai svarbesnė buvo netiesioginė įtaka, pavyzdžiui, vokiečių sociologo **Ferdinando Toneso** [Tonnie] (1855–1936) pagrindinio veikalą „Bendruomenė ir visuomenė“ (*Gemeinschaft und Gessellschaft*), kurį jis parašė 1887 m., būdamas tik trisdešimt dviejų metų, ir anksčiau, nei pasirodė sociologijos klasikų Diurkheimo, Vėberio bei Simnelio pagrindiniai darbai. Po šio veikalą, kuris turėjo didelės įtakos bendrosios sociologijos ir teisės sociologijos raidai, mokslininkas dar ilgai gyveno, palikdamas ryškų pėdsaką daugelyje teorijos ir istorijos sričių.

Savo veikalą „Bendruomenė ir visuomenė“ Tonesas pateikė Europos visuomenės raidos tipologijas. Pažvelkime į *Gemeinschaft* ir *Gessellschaft* sąvokas. Pirmoji lengvai išverčiama kaip bendruomenės sąvoka. *Gessellschaft* verčiama kaip „visuomenės“ sąvoka, bet įgyja savo tipologinę svarbą tik tuomet, kai ją laikome ypatingu žmogiškųjų santykių tipu: „jam būdingas individualizmas, beasmėniskumas, kontraktualizmas ir kilmė iš valios akto arba aiškaus intereso, o ne iš afektyvių būsenų, įpročių ir tradicijų komplekso, kuris apibūdina *Gemeinschaft*“.¹⁸⁵

Kaip teigia Tonesas, Europos visuomenė vystėsi nuo *Gemeinschaft* sąjungų iki *Gemeinschaft* asociacijų, vėliau iki *Gessellschaft* asociacijų ir pagaliau iki *Gessellschaft* sąjungų. Ši Europos raidos apibendrinimą

¹⁸⁵ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 126.

jis paverčia klasifikacine tipologija, taikytina bet kokios visuomenės analizei. Pirmosios trys raidos fazės atspindi didėjančią žmoniškųjų santykių individualizaciją, pamažu išgalint neasmeniškumui, konkurencijai ir egoizmui. Ketvirtoji fazė žymi modernios visuomenės pastangas, esant *Gessellschaft* pobūdžio privačių arba viešų korporacijų aplinkai, atkurti kai kurias bendruomenines ankstesnės visuomenės garantijas, tam naudojant žmoniškųjų santykių, socialinio saugumo ir profesinio draudimo priemones¹⁸⁶. Neatsitiktinai šias priemones pabrėžiame XXI a. pradžios Lietuvoje.

Visų *Gemeinschaft* sąjungų prototipas yra šeima. *Gemeinschaft* asociacijose irgi glūdi šeimos idėja, bet geriausiai jos apibūdinamos kaip draugystės, dvasios ir proto bendruomenės, pagrįstos bendru darbu, pašaukimu arba bendrais įsitikinimais. Pavyzdžiui, daugelis *Gemeinschaft* asociacijų yra gildijos, menų ir amatų draugijos, bažnyčios ir šventieji ordinai. Pasak Toneso, *Gesellschaft* savo abiejomis – sąjungos ir asociacijos – formomis atspindi Europos visuomenės modernizaciją. Ją simbolizuoja modernus verslas ir jį įtvirtinančių teisinių bei moralinių santykių tinklas, asociacijos, kurios neturi nei giminystės, nei draugystės formos. *Gesellschaft* esmė yra racionalumas ir kalkuliacija, o teisine prasme – teisinis individualizmas, kuris sudėtingais ir skvarbiais būdais išsivystė į Vakarų teisinę doktriną.

Plečiantis *Gesellschaft* ir jos kultūriniam blizgesiui, neišvengiamai skaidosi *Gemeinschaft*. Šiuo požiūriu Toneso pozicija yra pabrėžtinai aiški, ir ją iliustruoja jo tipologijos pritaikymas Romos istorijai ir jos Imperijai. Tonesas rašo: „Šia nauja, revoliucine, išskaidančia ir sulyginančia prasme bendroji ir prigimtinė teisė iš esmės yra *Gesellschaft* apibūdinanti, grynų pavidalu išreikšta komercinėje teisėje tvarka. Iš pradžių ji nekelia jokio pavojaus, reiškia tik progresą, atsinaujinimą, tobulėjimą ir įvairius palengvinimus; ji atstovauja teisingumui, protui ir švietimui. Dažnai būdavo aprašomos abi tendencijos, tiek įstatymų rengimas, universalizavimas bei galutinis sisteminimas ir kodifikacija, tiek gyvenimo ir skirtingų jo apraiškų nuosmukis, lydintis politinį triumfą, sklandų administravimą, efektyvią ir liberalią įstatymų leidybą. Tačiau ne kiekvienas sugebėjo išvelgti būtiną šių tendencijų ryšį, vienybę ir tarpusavio priklausomybę. Net žinovai ne visada pajėgūs įveikti prietarus ir susidaryti nešališką, griežtai objektyvų socialinio gyvenimo fiziologijos ir pa-

¹⁸⁶ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 126.

tologijos vaizdą. Jie žavisi Romos imperija ir Romos teise; jie bjaurisi šeimos ir kitų sričių nuosmukiu, tačiau jie nesugeba išvelgti priežastinio ryšio tarp šių dviejų reiškinių¹⁸⁷. Ši Toneso ištrauka puikiai iliustruoja, kad liberali įstatymų leidyba gali tik paskatinti nuosmukio didėjimą bendrame socialinio saito silpnėjimo kontekste. Kita vertus, Nisbetas rašo, kad „Europos istorinis perėjimas nuo *Gemeinschaft* į *Gesellschaft* galėjo niekad neįvykti, jeigu jos [*Gesellschaft*] teisės įrankiais nebūtų pirma sukūręs imperinis despotizmas, gyvavęs Romoje valdant imperatoriams“¹⁸⁸.

Taigi bendruomenės ir visuomenės sąvokomis Tonesas apibūdina esmingai skirtingus socialinius saitus, bet nesupriešina jų empiriniu lygiu. Jis išskyrė neigiamas elgesio formas, kurias lemia atitinkamos visuomenės ir bendruomenės sąlygos. Jis tvirtino, kad socialiniai pokyčiai, kuriuos sukelia bendruomenės evoliucija, jos kokybinis keitimasis, sukelia tam tikras naujas nusikaltimų formas, todėl siekė apžvelgti teisės pažeidimų ir nusikaltimų klasifikaciją, pritaikydamas ją prie naujų sąlygų, pavyzdžiui, urbanizacijos proceso.

Toneso veikale „Bendruomenė ir visuomenė“ svarbi ne tik klasifikacinė analizė. Ypač svarbu yra tai, kad *Gemeinschaft* ir *Gessellschaft*, kaip socialinės organizacijos tipų diferenciacija ir istorinis bei palyginamasis šių tipų naudojimas, sociologiškai paaiškina kapitalizmo, modernios valstybės ir bendros modernistinės nuotaikos kilmę. Kapitalizmo iškilimas ir moderni tautinė valstybė yra esminio socialinio pokyčio, kurį Tonesas vadina *Gemeinschaft* ir *Gessellschaft* terminais, aspektai. Tai yra pagrindinis jo veikalo laimėjimas. Marksas bendruomenės netekimą laiko kapitalizmo padariniu, o Tonesui pats kapitalizmas yra bendruomenės netekimo – *Gemeinschaft* perėjimo į *Gessellschaft* – rezultatas. Toneso tipologinio bendruomenės vartojimo esmė buvo perkelta į Diurkheimo veikalus, kuriuose Toneso kritika ir atvirkštinė terminologija negali nuslėpti „mechaninio“ ir „organinio“ solidarumo tipų ir Toneso sąvokų giminiškumo. Ypač kūrybiškai Toneso tipologija pasireiškė Vėberio darbuose, aiškinant socialinio veiksmo ir socialinių ryšių prigimtį, „tradicinio“ ir „racionalaus“ autoriteto ir visuomenės tipų sąvokas¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 130.

¹⁸⁸ Nisbet R. Twilight of Authority. New York: Oxford University Press, 1975. P. 172.

¹⁸⁹ Nisbet R. A. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000. P. 131–132.

Prancūzų klasikinė teisės sociologija. E. Diurkheimas (1858–1917) yra prancūzų klasikinės sociologijos mokyklos pradininkas. Diurkheimas suvokė visuomenę kaip moralinę tikrovę. Jis teigė, kad visuomenė yra ne paprasta individų visuma, o ypatinga tikrovė, kurios sąvybių neturi ją sudarantys nariai. Visuomenė – tai pirmiausia idėjų, įsitikinimų ir jausmų visuma, kurioje tai, ką Diurkheimas vadino moralumu, užima pirmąją vietą. „Moralė ... prasideda ten, kur prasideda ryšys su įprasta grupe“. „Bet kokią moralę mes įsivaizduojame kaip elgesio taisyklių sistemą“. Kiekviena visuomenė turi jos struktūrą atitinkančią moralės sistemą. Todėl visuomenė yra socialinė, kolektyvinė tikrovė, kuri formuoja individus, ir neatvirkščiai. Socialinė aplinka nulemia ir apriboja individų veiksmus.

Socialinį gyvenimą, socialinius faktus galima moksliskai paaiškinti remiantis dviejų rūšių analize: priežastine ir funkcinė. Priežastinė analizė atskleidžia socialinio reiškimo priklausomybę nuo socialinės aplinkos, funkcinė – visuomenės kaip visumos ir kokio nors reiškimo atitikimą. Visuma visada yra prioritetinga dalių atžvilgiu, nesusiveda į elementų sudėtį ir nulemia visuomenės sričių funkcionavimą. Visuomenės struktūros ir raidos analizėje Diurkheimas operuoja tokiomis sąvokomis: socialinis solidarumas, kolektyvinė sąmonė, darbo pasidalijimas.

Kaip ir Kontas, Diurkheimas nagrinėjo socialinį solidarumą, kuris buvo pagrindinė jo kuriamos mokyklos problema. Solidarumas – tai visuomenės narių bendramintiškumas, vieningumas, interesų bendrumas, bendra atsakomybė. Jo požiūriu, socialinis solidarumas, kaip individualių sąmonių sąveika, yra visuomenę ir jos vertybes jungianti grandis. Ši sąveika sukuria bendrų vertybių ir jausmų sistemą – „kolektyvinę sąmonę“. Žmonių visuomenės evoliucijos ištakose nebuvo asmenybių – visur viešpatavo kolektyvinė sąmonė. Kolektyvinė sąmonė – tai visuma bendro tikėjimo, mąstymo būdų ir jausmų, kuriais gyvena socialinės grupės arba bendruomenės nariai. Nors šios sąmonės formos nešėjas yra atskiri žmonės, jos negalima painioti su individualiaja sąmone, nes ji atspindi tautos charakterį, idealus ir tradicijas. Jos turinį – kolektyvinius vaizdinius – individas suvokia kaip aplinkybes, kurios išoriškai jam daro įtaką. Todėl šia prasme jie yra „socialiniai faktai“, turintys savitos rūšies realumo. Kitaip tariant, Diurkheimas pripažįsta jų tikrą nuosavą būtį. Socialiniai faktai tiek pat realūs, kaip ir atskirų individų veiksmai.

Iš mūsų prigimties kyla didesnė meilė tai bendrijai, kuri kaip ir mes galvoja bei jaučia. Todėl būnant svetur mus traukia prie tėvynainių.

Bendras tikėjimo ir jausmų panašumas traukia žmones, ir tai yra visuomenės, kaip bendruomenės, egzistavimo sąlyga. Kolektyvinė sąmonė – ypač garbinama vertybė. Jeigu mūsų tikėjimui, idealams ir tradicijoms kyla grėsmė, tai bendromis pastangomis jas giname. Bendrojo tikėjimo įžaidimas – sunkiausias nusikaltimas, už kurį visais laikais baudavo ypač griežtai. Bendrija, ginanti savo idealus, pasižymi dideliu savo narių sutelktumu.

Atskirų žmonių solidarumas, be kurio neegzistuočių visuomeninė tvarka, yra juos siejanti priemonė. Jo formą ir veikimą nulemia visuomenės struktūra. Sustruktūrintose visuomenėse individai labai panašūs vieni į kitus ir savo mąstymu, ir savo gyvenimo būdu. Būtent šiuo panašumu grindžiamas jų solidarumas, kurį Diurkheimas pavadino mechaniniu solidarumu, nes jis, kaip veikianti jėga, palaiko visuomeninę tvarką.

Savo veikale „Darbo pasidalijimas“ *Diurkheimas* išskiria du socialinio solidarumo tipus: *mechaninį ir organinį*. Pirmasis būdingas visai žmonių visuomenės istorijai. Jį, grindžiamą moraliniu ir socialiniu homogeniškumu, sustiprina mažos bendruomenės disciplina. Primityviose visuomenėse nėra jokie individualizavimo, asmenybė visiškai pajungta kolektyvui. Priešingai yra šiuolaikinėje visuomenėje, kuri grindžiama organiniu solidarumu: asmenybė ir visuomenė papildo vienas kitą. Kuo visuomenė primityvesnė, tuo daugiau žmonės tarpusavyje panašūs, tuo aukštesnis prievartos ir smurto lygis, žemesnė darbo pasidalijimo ir individų įvairumo pakopa. Priešingai yra civilizuotoje visuomenėje: kuo daugiau visuomenėje įvairovės, tuo aukštesnis žmonių pakantumas vienas kitam, plačiau išsiskleidusi demokratija.

Civilizuotos visuomenės įvairovė kyla iš didėjančio darbo pasidalijimo. Kuo gilesnis darbo pasidalijimas, tuo daugiau atsiranda naujų profesijų. Darbo pasidalijimas yra jėga (paskata), nulemianti visuomenės, kaip organišką visumą, savikūrą ir funkcionavimą. Svarbiausią vaidmenį atlieka darbo specializacija ir žmonių profesinis pasiskirstymas. Dėl skirtingų darbo funkcijų (vaidmenų) atlikimo ir darbo produktais mainų nusistovi darni visuomeninių santykių sistema. Atsekamas profesionalumo lygio ir asmenybės socialinio brandumo priklausomybės ryšys. Kuo aukštesnį profesionalumo lygį pasiekia žmogus, tuo jis tampa socialiai brandesne asmenybe. Socialiai brandi asmenybė yra ilgos istorinės raidos padarinys.

Darbo pasidalijimas kuria įvairovę, kuriai didėjant, stipriau auga žmonių vienybės ir mainų siekis, juos siejantys funkciniai ryšiai. Mainų

simbolis, jo teisinė forma yra sutartis. Mainų sampratos esmė paprasta: du žmonės prisiima abipusiškus įsipareigojimus. Iš to kyla bendradarbiavimas ir kooperacija. Pirkėjo sutartis su pardavėju, verslininko – su darbininku, pasitikinčiojo – su patikėtiniu. Visa tai – socialinės sąveikos forma. Jų santykius reglamentuoja teisės ir įstatymas, kuriais grindžiami visuomenės socialiniai institutai.

Įsitikinimų panašumu grindžiamas solidarumas yra silpnesnis už solidarumą, grindžiamą požiūrių ir užsiėmimų įvairove. Jeigu visuomenė patenkina tik vieną žmogaus poreikį, pavyzdžiui, socialinę apsaugą, tokiu atveju individas turi tik vieną sąlyčio tašką su visuomene. Vadinasi, primityviųjų visuomenių narių socialinis saitas (ryšys) yra silpnesnis nei civiliziuotose visuomenėse. Kuo paprastesni papročiai ir tikėjimai, tuo menčiau išvystyta asmenybė, ir atvirkščiai, kuo sudėtingesnės ir neapibrėžtos elgsenos taisyklės, tuo daugiau reikia pastangų ir sugebėjimų jas suprasti. Vadinasi, dėl visuomenės pažangos kyla inteligentiškumo vidutinis lygis, o kolektyvinės sąmonės prievartinis pobūdis susilpnėja. Anksčiau kolektyvinė sąmonė reguliavo visas gyvenimo sritis, o vėliau apsiribojo jo dalimi. Visuomenė nustoja kištis į šeimos vidaus reikalus. Privataus gyvenimo neliečiamumą garantuoja visi jos institutai. Priešingai yra menkai civiliziuotose visuomenėse, ypač totalitarinėse, kuriose privatų gyvenimą kontroliuoja valstybė.

Diurkheimo tyrinėjimai darbo pasidalijimo srityje atskleidė teisės ir socialinio solidarumo ryšį, teisės, kaip socialinės integracijos mechanizmo, prigimtį ir sąlygas. Diurkheimo požiūriu, visuomenės būklė ir vyraujantis solidarumo tipas išryškėja teisės raidos lygiu. Teisė, teisinės taisyklės, kaip ir visi socialiniai reiškiniai ir institutai, yra visuomenės sukurti ir dėl to atspindi tam tikrą jos būklę. Būtent teisė, o ne joks kitas socialinis reiškinys arba institutas leidžia apibrėžti visuomenės raidos lygį, socialinį solidarumą. „Socialinis solidarumas – grynai moralinis reiškinys, pats savaime nepasiduodantis nei tiksliam stebėjimui, nei ypatingoms permainoms... Reikia pakeisti mums nepastebimą, vidinį faktą jį simbolizuojančiu išoriniu faktu ir nagrinėti pirmąjį pasitelkus antrąjį. Toks regimas simbolis yra teisė“¹⁹⁰.

Taigi socialinis solidarumas (susitelkimas) priklauso nuo visuomenės narių pasišventimo dirbti kolektyvinei gerovei. Teisė yra „regimas

¹⁹⁰ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда // Дюркгейм Э. Определение общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991. С. 65.

šios nematomos moralinės aplinkos simbolis“, išreiškiantis skirtingų rūšių susitelkimą. Teisės nagrinėjimas lengviau atskleidžia visuomenės struktūrą ir kolektyvinės sąmonės lygį nei socialinio solidarumo tipai, kurie yra vien moralinės prigimties ir jų tiesiogiai negalime stebėti. Būtent teisės institutas, kaip magiškas kristalas, išspinduliuoja visus socialinius santykius. Metodologiniu požiūriu, teisės normos yra ypač vertingos, nes dėl jos turimo bendrumo, pastovumo ir materialumo pobūdžio, teikia daugiau informacijos apie socialinius faktus, nei gali pasakyti jausmai ir nuomonės.

Diurkheimas atmeta įprastą teisės skirstymą į privačiąją ir viešąją teisę, teigdamas, kad „bet kuri teisė yra privati ta prasme, kad nuolat ir visur egzistuoja ir veikia tik individai, bet pirmiausia visokia teisė yra viešoji ta prasme, kad ji [yra] socialinė funkcija ir kad visi individai – nors ir skirtingu būdu – iš esmės [yra] visuomenei tarnaujantys asmenys“¹⁹¹. Jis pasiūlė skirstyti teises taisykles pagal jų ryšį su atitinkamomis sankcijomis. Šiuo pagrindu Diurkheimas išskyrė dvi teisės rūšis, kurioms (kiekvienai atskirai) būdingas kuris nors vienas solidarumų tipas: represyvinė teisė, baudžianti už klaidas ir nusikaltimus, ir restitucinė arba kooperatinė, teisė, siekianti pirmiausia ne bausti, o atkurti pažeistą tvarką arba individų savitarpio kooperacijos organizaciją.

Represyviniis teisės tipas atsiranda ir funkcionuoja visuomenėse, kuriose viešpatauja mechaninis solidarumas: menkas darbo pasidalijimas, išplitusi kolektyvinė sąmonė, neišvystyta individualybė. Kuo didesnė kolektyvinės sąmonės įtaka, kuo ji galingesnė, tuo daugiau žmogiškojo elgesio aktų bus laikoma nusikalstamais. Jeigu galėtų egzistuoti grynai mechaniškai solidari visuomenė, tai nebūtų vietos individualybei, privačioms teisėms ir individualiam teisingumui. Individas susilietų su visuomene¹⁹².

Kai visuomenėse išivyrąja organinis solidarumas (išvystytas darbo pasidalijimas, atskirų visuomenės grupių funkcinė nepriklausomybė, individualybė, pabrėžiamas stiprus individo vienybės su visuomene jausmas), atitinkamai susiformuoja restitucinės teisės tipas. Visuomenei reikia restitucinės teisės, kuri būtų orientuota ne tiek į baudimą, kiek į socialinės kooperacijos nustatymą, žmonių suartinimą ir teisingumo atkū-

¹⁹¹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда // Дюркгейм Э. Определе-ние общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991. С. 69.

¹⁹² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 103.

rimą – *restitutio in integrum* (buvusių teisių gražinimą). Ji organizuoja autonominių individų bendrą gyvenimą ir veiklą.

Pirmąjį solidarumo tipą atspindi ir išreiškia baudžiamoji teisė, ant-rąjį – civilinė, komercinė, procesinė, administracinė ir konstitucinė teisė. Baudžiamąją teisę galima suprasti kaip būdą išreikšti kolektyvo bendrus jausmus, restitucinė teisė yra ne tiek bendrų jausmų išraiškos įrankis, kiek organizuoja ir tvarko autonominių individų sambūvį.

Daug XIX a. socialinės srities mokslininkų siekė išskirti bendrus Vakarų pramoninių visuomenių požymius ir sukurti vadinamosios „moderniosios visuomenės“ sampratą. Tokios sampratos sukūrimas susijęs su būtinybe išsiaiškinti „jėgas“, kurios palaiko pramoninės visuomenės susitelkimą, kai jos viduje ėmė ryškėti visuomenės narių susvetimėjimas. Tai reiškia, kad pramoninių visuomenių susitelkimo jau nebuvo galima paaiškinti vien visuotinių bendrų vertybių buvimo pagrindu. Diurkheimo požiūriu, šias visuomenes apibūdina labiau organinio solidarumo persvara mechaninio solidarumo atžvilgiu. Tačiau tam tikru mastu visos visuomenės sugretina abu šiuos solidarumo tipus. Tokiu būdu Diurkheimas atskleidė, kad moderni visuomenė yra sutelkta moralinio reguliavimo sistema, kurios pirminė išraiška ir atrama yra šiuolaikinė teisė. Jo požiūriu, teisė ir moralė yra neatskiriamos. Be moralinio pasišventimo remti teisę, pati teisė nebūtų visuomenės dalis. Ji liktų vien žodžiais, kurie surašyti oficialiame dokumente. Moderniosios valstybės reguliavimo besitęsianti problema yra užtaisyti vietinių moralinių sąlygų organinio solidarumo ir valstybės sukurtos teisės sistemos ryšio spragą.

Valstybės ir piliečių, centralizuotos socialinės koordinacijos ir spontaniškos kooperacijos, techninio teisinio reguliavimo ir moralinio pasišventimo ryšio „spragos“ yra problema, kurios Diurkheimas neišsprendė. Iš tikrųjų ji yra pagrindinė šiandieninės teisės sociologijos problema“, – rašo Cotterrellis¹⁹³.

Apibendrinant Diurkheimo poziciją, svarbu pabrėžti, kad jis nesu-priešina abiejų socialinio ryšio tipų: organinis solidarumas gali išsi-skleisti, jei yra patikimas mechaninio solidarumo pagrindas. Ypač vėly-vuosiuose darbuose jis paskelbs, kad normali visuomenė grindžiama to-kiais bruožais, kaip kolektyvinė sąmonė, moralinis autoritetas, ben-druomenė ir šventybė. Šių bruožų tolesnis stiprinimas moderniomis są-lygomis yra vienintelis tinkamas atsakas į klausimą, kaip galima suma-

¹⁹³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 106.

žinti savižudybes, ekonominius konfliktus ir kankinančius gyvenimo nepatogumus.

Teisės sociologijai svarbi ne tik Diurkheimo solidarumo teorija, bet ir jo sukurtas sąvokų aparatas. Diurkheimas sukūrė arba pasistengė kuriant šias sąvokas: socialinė prievarta, kolektyvinė sąmonė (teisinė sąmonė), institucija (teisinė), sistema (teisinė). Ypač svarbi jo veikale „Sociologinio metodo taisyklės“ suformuluota mokslinio nagrinėjimo objektyvumo taisyklė (plačiau žr. antrajame skyriuje). Ši taisyklė – „socialinius faktus reikia nagrinėti kaip daiktus“ – yra dabarties teisės sociologinių tyrimų vienas svarbiausių metodologinių principų, atmetantis asmeninio vertinimo sprendimus. Socialinis elgesys virsta socialiniu faktu tada, kai įgauna privalomumo pobūdį, t. y. kai jo pažeidimas užtraukia sankciją. Diurkheimo laikais socialinių faktų aiškinimas „kaip daikto“ labai piktino įvairių pakraipų teisininkus. Juos buvo galima suprasti, nes teisė nėra daiktas. Nepaisant to, objektyvumo taisyklė teisės sociologijoje yra esminė ir galbūt svarbesnė nei bendrojoje sociologijoje.

Prancūzų teisininkas **L. Diugi** (1859–1928) sukūrė savitą požiūrį į teisę, kuris tiesiogiai rėmėsi Diurkheimo sociologijos pagrindiniais teiginiais. Jis teisę nagrinėjo kaip vieną socialinio solidarumo aspektą. Anot Diugi, teisė yra socialinės prigimties ir kartu su kitais visuomenės institutais kuria socialinį faktą. Remdamasis Diurkheimo suformuluotais sociologinio determinizmo ir objektyvumo principais, Diugi atsisako subjektyvumo teisėje. Tam įtakos galėjo turėti ir Konto pastangos atsakyti metafizinių konstrukcijų. Diugi pagrindinis teiginys skelbia, kad „viešoji valdžia – tai tiesiog faktas“.

Socialinį solidarumą Diugi nagrinėja kaip faktą, kuriame regi vien žmonių abipusės priklausomybės vienas nuo kito visuomenėje formą. Ši priklausomybė ypač stipri tarp tos pačios socialinės grupės narių. Žmonės įsilieję į visuomenę ne tik dėl solidarumo, bet ir dėl disciplinos poreikio. Be jos visuomenė negalėtų egzistuoti. Diugi rašo: „bet kuri visuomenė yra disciplina. Kadangi žmogus negali gyventi be visuomenės, jis gali gyventi tik pakludamas kokiam nors disciplinai“. Šią discipliną išreiškia socialinės normos, kurias Diugi supranta kaip tikrai teises normas, reglamentuojančias žmogiškosios valios išorines apraiškas.

Vokiečių klasikinė teisės sociologija. Maksas Vėberis (1864–1920) – vokiečių klasikinės sociologijos mokyklos kūrėjas. Toks Vėberio apibūdinimas yra labai siauras ir netikslus. „Nerimas, kylantis susi-

dūrus su Maksu Vėberiu, – rašo Lawrence A. Scaff, – panašus į nerimą, kylantį susidūrus su mūsų [XX a.] šimtmečiu. Mat Vėberis yra tikrasis moderniojo amžiaus karo, revoliucijos, mokslo ir valstybės mąstytojas. Mūsų dabartinio gyvenimo dvasia įkūnyta jo paliktose sąvokose ir klausimuose: biurokratija, dominavimas, racionalizmas, charizma, darbo „etika“, atkerėjimas. Jis matė, koks keblus mūsų „likimas“ biurokratijos dominavimo amžiuje; kokia „iracionali“ grynai instrumentiškai arba į priemones-tikslus orientuota kultūra; kokia stipri abejotinių „charizmos“ apžavų trauka beprasmybės akistatoje. Vėberis šias temas plėtojo taip atvirai, ryžtingai ir plačiai, kad jo darbai negalėjo būti sėkmingai užbaigti, lygiai taip, kaip jo „sąžinės“ ir „atsakomybės“ standartai buvo tokie griežti, kad atrodė netinką moderniajam pasauliui“¹⁹⁴. Ši didelė citata tiksliau apibūdina neišsemiamą Vėberio indėlį į socialinių mokslų plėtotę XX a. ir ateityje, nes jo kūrybinis palikimas yra didelis ir įvairialypis. Neatsitiktinai J. Habermasas pabrėžia, kad Vėberis nagrinėjo vieną svarbiausių klausimų: kodėl už Europos ribų „nei mokslo, nei meno, nei valstybių, nei ekonomikos raida nepasuko racionalizacijos kryptimi, būdinga Vakarų šalims“¹⁹⁵. Vėberis daug kuo prisidėjo prie bendrosios sociologijos teorijos, metodologijos, padėjo biurokratijos sociologijos ir kitų sociologijos šakų – religijos sociologijos, miesto sociologijos, darbo sociologijos, – pagrindus. Todėl visiškai pagrįstai Vėberis laikomas žymiausiu dabarties sociologu.

T. Parsonso požiūriu, Vėberio sociologijos esmė išreiškia ne religijos sociologija ir ne kiti jo teorijos aspektai, o teisės sociologija¹⁹⁶. Tai labai svarbus tvirtinimas, nes Vėberis turėjo teisininko išsilavinimą. Prieš aptariant Vėberio teisės sociologiją, reikia susipažinti su jo sociologijos bendraisiais teiginiais. Anot Vėberio, sociologija – tai mokslas, „siekiantis išsiaiškinti suprasti socialinį veiksma ir kartu priežastingai paaiškinti jo procesą ir poveikį“¹⁹⁷. Socialiniu veiksma laikomas toks veiksmas, kuriam individas suteikia subjektyvią prasmę ir ją susieja su

¹⁹⁴ Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo. Maxo Weberio ir moderniosios sociologijos atsiradimas. Vilnius: Prada, 1995. P. 1.

¹⁹⁵ Habermasas J. Modernybės filosofinis diskursas. Vilnius: Alma littera, 2002. P. 9.

¹⁹⁶ Милованович Д. Веберовский и марксистский анализ права // Общественные науки за рубежом. РЖ. Сер. Государство и право. 1992. № 3. С. 4.

¹⁹⁷ Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избр. произведения. Москва, 1990. С. 602.

kitų žmonių veiksmais. Vėberio sociologinio požiūrio esmė yra veikiantis individas, jis visuomenės raidos paskatomis laikė kultūros vertybes, tikėjo inteligencija.

Vėberis nagrinėjo tuos pačius dalykus kaip ir Marksas bei daug kur juo rėmėsi. Tačiau jis gyveno puse amžiaus vėliau, todėl ir jo išvados dažnai buvo kitokios. Jis atmetė Markso idėją, kad valdžios paskirstymą lemia tik ekonomika. Jis nurodė tris visuomenės susisluoksniavimo šaltinius: *ekonominį, socialinį ir politinį*. Jis pripažino ekonomikos kitimų svarbą visuomenės istorijoje, bet kartu pabrėžė kitų institucijų, ypač religijos, vaidmenį. Jo atlikta biurokratijos analizė padėjo suprasti valdžios prigimtį kapitalizmo santvarkoje. Jis manė, kad biurokratinės organizacijos, atskirai arba kartu su nuosavybe, yra vyravimo priemonė. Anot Vėberio, tik individas turi motyvus, tikslus, interesus ir sąmonę. Kolektyvinė sąmonė – labiau metafora nei tiksli sąvoka. Tos pačios rūšies sąvokos yra „klasė“, „valstybė“, „visuomenė“. Mes kalbame apie „kapitalistą“, „verslininką“, „darbininką“ arba „karalių“ kaip apie tam tikro sluoksnio vidutiniškai tipinį atstovą. Verslininkas arba darbininkas neegzistuoja „apskritai“. Tai abstrakcijos, kurias sugalvojo mokslininkai, kad būtų galima vienu vardu pažymėti ištisą faktų visumą, žmones, reiškinius. Dar kitaip jas galima pavadinti „idealiais modeliais“.

Kalbėdamas apie tyrimo metodus, Vėberis pabrėždavo, kad įvykių ryšių statistinio matavimo procedūra yra pirmasis, bet anaip tol ne pagrindinis sociologo žingsnis. Antrasis jo žingsnis yra motyvų logikos ieškojimas, reiškinių ryšių turinio analizė. Statistika papildo turiningą analizę, ir jie kartu sudaro mokslinio metodo branduolį.

Kyla pagrįstas klausimas: kaip atskleisti motyvus? Juk jų mes nematome. Mokslininkas mintyse turi išivaizduoti save vietoje to, kurį tiria, ir išsiaiškinti, kodėl tiriamasis pasielgė taip, o ne kitaip, kas jį skatino, kokių tikslų jis siekė. Stebėdamas realių veiksmų grandinę, pavyzdžiui, streiką, sociologas turi parengti įtikinamą paaiškinimą, pagrįstą jo dalyvių vidiniais motyvais. Kitų žmonių motyvai išaiškėja per žinojimą, kad panašiose situacijose dauguma žmonių vienodai elgiasi. Taip Vėberis priartėjo prie socialinio veiksmo teorijos.

Socialinius veiksmus galima pažinti taikant socialinio veiksmo „idealius tipus“ arba modelius. Jis išskyrė keturis socialinio veiksmo modelius:

1. Tikslingai racionalus. Tai toks individo elgesys, kai aiškiai išsąmoninti veiksmų tikslai ir pasirinktos jų įgyvendinimo optima-

lios priemonės, atsižvelgiant į išorines sąlygas ir laukiamas kitų žmonių elgsenas.

2. Vertybiškai racionalus. Kai individo elgesio racionalumą nulemia laikymasis tam tikrų vertybių – etinių, religinių, estetinių – sistemos.
3. Tradicinis. Individo elgesys grindžiamas įpročiais, kuriuose įsitvirtinę elgesio stereotipai, taikomi vienoje arba kitoje situacijoje.
4. Afektinis. Individo elgesys siekia tikslo pakludamas ne protui, o jausmams ir emocijoms.

Siekdamas atskirti socialinį veiksmumą nuo individo psichologinės srities, Vėberis įvedė „*afektinio veiksmo*“ sąvoką, kuri išreiškia veiksmą, kreipiamą ir reguliuojamą subjekto emocinės būsenos: narsumo, aistros, neapykantos, įkvėpimo, keršto, meilės ir kt. Todėl du pastarieji socialinio veikimo modeliai nepatenka į sociologijos dalyko sritį, nes juos žmogus atlieka arba automatiškai, veikiamas tradicijų, arba nesažiningai, pakludamas jausmų proveržiui. Tik du pirmuosius socialinio veiksmo modelius Vėberis priskyrė sociologijos dalykui ir juos vadino racionaliais (įsisąmonintais). Jie įkūnija skirtingus racionalumo tipus.

„Racionaliu“ Vėberis laikė išsivadavimo iš kerų procesą, kuris Europoje privedė prie to, kad žlugę religiniai vaizdiniai sukūrė pasaulietinę kultūrą. Jis racionalizacijos požiūriu aprašė ne tik Vakarų kultūros virsmą pasaulietiška, bet pirmiausia šiuolaikinių visuomenių raidą¹⁹⁸.

Keturios socialinio veiksmo kategorijos yra idealūs veiksmo tipai ir suprantami kaip galimų veiksmo motyvų modeliai. Jie nėra apibendrinti iš patirties. Jie sudaryti remiantis konkrečių nuoseklių veiksmo motyvų rūšių buvimo prielaida. Vėberis neteigia, kad šie modeliai egzistuoja tikrovėje grynų pavidalu. Priešingai, jis nuolat pabrėžia begalinį faktinių motyvų ir situacijų sudėtingumą ir įvairovę. Idealūs tipai yra tik priemonė suprasti socialinę tikrovę. Būtent racionalumas yra pagrindinis raktas, kurį sociologai naudoja socialiniam veiksmui paaiškinti. Idealaus tipas duoda racionalumo modelį, kuris gali padėti suprasti stebimo socialinio veiksmo prasmę ir motyvą. Jis yra lyg matavimo vienetas, kuriu gali būti palyginama empirinė tikrovė. Ši Vėberio idėja tapo šiuolaikinės sociologijos pagrindu.

Socialinių veiksmų tipologija Vėberis rėmėsi ir kurdamas teisės sociologiją. Ji pateikta jo svarbiausio darbo „*Ekonomika ir visuomenė*“

¹⁹⁸ Weber M. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997.

(*Wirtschaft und Gesellschaft*, 1922) viename plačiame skyriuje. Ypač Vėberis pabrėžė teisės sociologijos, kaip mokslo, disciplinos reikšmę, leidžiančią plačiau atskleisti racionalumo išvirtinimą visuomenėje. Pasak Vėberio, teisės sociologijos dalykas yra tie socialiniai veiksmai, kurių racionalią prasmę nulemia teisės normų turinys.

Vėberis siekė suderinti pozityvistinę teisės sampratą su primygtiniu tvirtinimu, kad svarbiausias sociologijos uždavinys yra suprasti socialinį veiksma, t. y. jo subjektyvią reikšmę, kurią socialinis veiksmas turi į jį įtrauktiems individams. Siekdamas šio tikslo, jis sukūrė metodologinius pagrindus, kuriais vėliau rėmėsi kiti fenomenologiniai požiūriai sociologijoje.

Teisės, kaip socialinio veiksmo, analizėje mėgindamas suderinti pozityvistinę orientaciją į teisę su socialinio veiksmo požiūriu, Vėberis laikosi dviejų strategijų: 1) teisinės, politinės valdžios ir ekonominės veiklos bendrajai prasmei paaiškinti naudoja socialinio veiksmo „idealius tipus“; 2) plėtoja konkrečias racionalumo sampratas¹⁹⁹. Vėberio požiūriu, socialinė tikrovė yra be galo įvairi, todėl negali būti paaiškinta remiantis vien bendraisiais moksliniais dėsniais. Kita vertus, ji negali būti paaiškinta vien remiantis individualiais atvejais, reiškiniais, veiksmo pavyzdžiais arba motyvais. Istorija susideda iš begalinės unikalių reiškinų tėkmės. Iš šios tėkmės galime įvairiais metodais ištraukti tam tikras priežastingumo grandines, kurių pagrindu galėtume aptarti tam tikrus įvykius. Kita vertus, negalime įkalinti istorinių duomenų begalybės bendrosiose teorijose, kurios ją aiškina, tačiau galime suprasti konkrečius socialinio veiksmo reiškinius arba pavyzdžius remdamiesi sąmoningai sukurtų socialinio veiksmo „idealių tipų“ modeliais.

Siekdamas paaiškinti su Vakarų kapitalizmu susijusio ekonominio veiksmo formų prigimtį, jų raidos priežastis ir padarinius socialiniam ir politiniam gyvenimui, Vėberis pasitelkia idealius veiksmo tipus ir jais apibrėžia dar vieną, išskirtinį idealų tipą – kapitalizmą. Jis palygino kapitalizmo raidą Vakarų pasaulyje ir už jo ribų. Tokiu būdu jis sukuria idealų kapitalizmo tipą. „Kaip mes suprantame iš Vėberio sociologijos principų, kapitalizmo esmė yra ypatingos rūšies socialinis veiksmas – tikslinis racionalus ekonominis veiksmas, orientuotas į pelną rinkoje. Kapitalizme ekonominis racionalumas yra išlaisvinamas nuo pagrindi-

¹⁹⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 190–193.

nių (pavyzdžiui, religinių) vertybių, kaip ir nuo emocinių ar grynai tradicinių sumetimų“, – rašo Cotterrellis²⁰⁰.

Teisės, kaip socialinio veiksmo, pagrindu kyla dvi pagrindinės problemos:

1. Apibrėžti, koks yra teisės ir ekonomikos santykis. Analizuodamas teisės socialinį veikimą, Vėberis pabrėžia jos svarbą skatinant racionalaus planavimo ir skaičiavimo formas, sudarančias kapitalizmo funkcionavimo pagrindą, o ne teisės represines arba mistifikacines funkcijas, kaip tai darė Marksas. Tokį aiškinimą Vėberis grindžia Vakarų kapitalizmo prigimties samprata – iš esmės racionalia sumanaus, ryžtingo verslininko (antreprenerio) veikla, orientuota į rinkos mainus.
2. Paaiškinti modernių Vakarų visuomenių socialinę tvarką, o ne tik jų ekonominį pagrindą. Vėberio požiūriu, konkrečių racionalaus skaičiavimo formų raida atspindi tik vieną bendresnę socialinio gyvenimo racionalizavimo šiose visuomenėse proceso bruožą. Sunku atsekti tikslią šios visuotinės racionalizacijos prigimtį. Anot Vėberio, ji pati save parodo iš esmės besiskiriančiomis formomis, kurios tęsiasi nuo santykinai nustatytų darnių ir kompozicinių Vakarų klasikinės muzikos konvencijų, priešingų rytietiškomis formoms, iki gyvenimo „rutinizavimo“ ugdant nuasmenintą, taisyklėmis besivadovaujančią biurokratinę administraciją²⁰¹.

Akivaizdu, kad teisė turi pagrindinės reikšmės ir kapitalizmo ekonominiams pagrindams, ir puoselėjant bei išreiškiant bendresnius gyvenimo racionalizavimo procesus kapitalistinėje visuomenėje. Vakarų visuomenės išipareigoja teisei ne todėl, kad ji išreiškia brangiai išlaikytas vertybes, ir ne dėl sureikšmintos valstybės galios taikyti sankcijas, ne dėl tradicijos arba politinių lyderių charizmos. Teisei išipareigojama tiesiog todėl, kad ji pateikia sveiku protu pagrįstą ir išsamų nuspėjamų taisyklių pagrindą, kuris suteikia individams galimybę siekti tikslinio racionalaus socialinio veiksmo. Taigi Vėberio požiūriu, teisei išipareigojama pirmiausia dėl instrumentinių priežasčių. Todėl teisės ir ekonomikos santykis yra reliatyviai tiesioginis: teisė visada gali trukdyti ekonominei veiklai primesdama griežtas taisykles ir tvirtas biurokratinės pro-

²⁰⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 192.

²⁰¹ Ten pat. P. 193.

cedūras²⁰². Iš esmės ji pateikia nuspėjamas modernios visuomenės gyvenimo tvarkos įgyvendinimo garantijas. Pavyzdžiui, teisė suteikia galimybę kurti korporacinius vienetus, apimančius teisių ir pareigų struktūras, kurios išliks pasitraukus dabar su jomis susijusiems individams. Ji sudaro galimybę perleisti komerciniuose sandoriuose raštu išreikštas arba įtvirtintas prievoles, skatina ilgalaikius nuosavybės darinius, įkūnytus trečiuose ir t. t. Taigi anot Vėberio, teisė akivaizdžiai ir iš esmės pagrindžia kapitalistinį apskaičiavimą.

Teisės veikimo analizę Vėberis sutelkė ties skirtingų teisinės minties formų išskyrimu, iš pradžių apibrėžiant jos idealius tipus: materialiai racionali teisė, formaliai racionali teisė, logiškai racionali teisė. Pasak Vėberio, teisė gali būti racionali ir neracionali, o savo forma – formali arba materialinė. Teisė racionali yra tol, kol jos funkcionavimą nulemia bendrosios taisyklės, o ne subjektyvi reakcija į individualų atvejį (empirinis teisės nustatymas) arba neracionalios oficialios priemonės, pavyzdžiui, pranašystės. Materialiai racionali teisė remiasi bendrosiomis taisyklėmis, kurias nulemia ne pati teisė, o kita ideologinė sistema, pavyzdžiui, moralės, religijos sistema, politinė ideologija. Formaliai racionali teisė remiasi bendrosiomis taisyklėmis, taigi ir „materialiniu, ir procesiniu aspektu atsižvelgiama tik į nedviprasmiškas bendrąsias konkrečios bylos aplinkybių savybes“. Logiškai formali teisė, anot Vėberio, yra aukščiausia formaliai racionali teisės rūšis. Šios teisės rūšies „reikšmės logine analize atskleidžiamos teisiškai tinkamos faktų [pavyzdžiui, konkrečios bylos] savybės ir... labai abstrakčių taisyklių pavidalu yra atitinkamai formuluojamos bei taikomos apibrėžtai nustatytos teisinės sąvokos“²⁰³. Vėberio požiūriu, kaip tik šis paskutinis teisės tipas, būdingas modernioms Vakarų visuomenėms, ir buvo lemiamas kapitalizmo raidai, nes tik logiškai formali teisinė mintis nulemia aukščiausių teisinių taisyklių sisteminimo laipsnį. Teisinių taisyklių sisteminimas yra procesas, kuris labiausiai išryškėjo tik „vėlyvoje teisinio mąstymo būdo pakopoje“.

Politinės valdžios veiklos analizei Vėberis sukonstravo tris politinės valdžios legitimaus viešpatavimo idealius tipus: teisinis viešpatavimas, charizmatinis viešpatavimas, tradicinis viešpatavimas. Teisinis politinės valdžios viešpatavimas – tai vyriausybės veiksmų pripažinimas kaip le-

²⁰² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 194.

²⁰³ Ten pat. P. 195.

gitiminių, jei jų galios šaltinis yra teisinė tvarka, susidedanti iš abstrakčios ir išsamios taisyklių sistemos. Charizmatinis viešpatavimas – tai valdžios pripažinimas emociniu pagrindu, pavyzdžiui, ištikimybė konkrečiam lyderiui. Tradicinis viešpatavimas susijęs su valdžios pripažinimu tik todėl, kad ji laikoma seniai nustatyta. Visi trys legitimaus viešpatavimo tipai gali būti bet kurioje faktinėje empirinėje situacijoje. Tačiau politinės valdžios teisinį viešpatavimą, kaip ir formalų teisinį racionalumą, nuo kurio šis viešpatavimas priklauso, Vėberis aiškiai laiko Vakarų visuomenių bruožu. Su politinės valdžios teisiniu viešpatavimu susijęs ir kitas ypatingas reiškinys – visuomenės „legitiminė tvarka“.

Legitiminė tvarka turi daugumos žmonių panašiai suprantamo „reikšmingumo“ prasmės, dėl to ji organizuoja žmonių socialinio elgesio santykinį vienodumą. Toks tvarkos reikšmingumas, anot Vėberio, gali būti empirinis ir norminis. Norminis reikšmingumas – tai objektyvinė tvarkos prasmė, išreikšta teisės normose. Norminio reikšmingumo objektyvumas suprantamas kaip teisės normų privalomumas visiems žmonėms. Tvarkos empirinis reikšmingumas yra kur kas platesnis už norminį, nes savyje sugeria visas subjektyviasias prasmes, kurias individai suteikia tvarkai. Kitaip tariant, išryškėja skirtumas, panašus į „pageidautino“ ir „realiai esamo“ skirtumą. Būtent tvarkos empirinis reikšmingumas yra „aiškinančios“ teisės sociologijos dalykas.

Anot Vėberio, legitiminę tvarką išsaugoja ir palaiko išorinės ir vidinės garantijos. Prie vidinių garantijų jis priskyrė emocinį atsidavimą tvarkai, racionalų įsitikinimą dorovinių vertybių reikalingumu, religinį tikėjimą būtent tokios tvarkos šventumu. Išorinę garantiją sukuria sutartinumas ir teisė. Sutartinumas – tai per papročius išsigalėjusios viešosios nuomonės sankcijos grėsmė tvarkos pažeidėjui. Teisė yra tvarkos išsaugojimo garantija, įgyvendinama valstybinės prievartos sistemos ir joje dirbančių tvarkos saugotųjų – teisinio personalo.

„Teisinis personalas“ – ypatinga žmonių kategorija. Tai tokie visuomenės atstovai – vadovas, teisėjas, teisininkas ir kt., kuriuos visuomenė iškėlė siekdama užtikrinti tam tikrų normų laikymąsi ir taikyti sankciją esant jų pažeidimui. Taigi vien teisinio personalo buvimas suteikia teisinį pobūdį normoms, kurių laikymąsi jie turi užtikrinti. Teisinio personalo egzistavimas liudija ypatingos – teisinės – tikrovės buvimą. Teisinio personalo istorinę raidą galima pavaizduoti kaip brendimo procesą, prasidėjusį pirmųjų bendruomenių iracionalaus tipo teisiniu personalu (vadu, žyniu) šiuolaikinių visuomenių racionalaus tipo teisi-

nio personalo (teisininko, vadybininko) link. Carbonnier požiūriu, remiantis Vėberio išskleista kapitalistinės visuomenės kilmės iš protestantiškos etikos hipoteze, „galima kalbėti apie Vėberio dėsnį, kuris skamba taip: pažangi teisės raida eina jos racionalizacijos, kuri apima vis augančią specializaciją ir biurokratizaciją, link“²⁰⁴.

Taigi Vėberio analizėje, palyginti su kitais socialinių mokslų teoretikais, išskirtinę vietą užima teisė, kaip idėjų sistema, kaip doktrina. Jis niekada nesuabejojo pagrindine socialine teisės reikšme. Todėl neatsitiktinai savo teisės sociologiją jis laikė „geriausiai išdėstyta“ savo darbo dalimi²⁰⁵.

Garsus austrų teisininkas **Eugenijus Ėrlichas** [Ehrlich] (1862–1922) sukūrė „gyvosios teisės“ sampratą. Jį galima tik netiesiogiai priskirti vokiečių teisės sociologijos mokyklai, nes gyveno ir dirbo Austrijos–Vengrijos imperijos provincijoje, kuri po Pirmojo pasaulinio karo tapo Rumunijos dalimi. Daugelis Ėrlichą pripažįsta tikroju teisės sociologijos pradininku, nes jis parašė pirmąjį fundamentinį veikalą „Teisės sociologijos pagrindai“ (*Grundlegung der Soziologie des Rechts*, 1913) ir iškėlė idėją, kad egzistuoja savaiminė, nuo formaliai veikiančios teisės nepriklausoma socialinė tvarka, kuri susikuria abipusiškai susiderinus individualioms ir kolektyvinėms valioms. Ėrlichas kvietė ieškoti teisės šaltinių socialiniuose dariniuose ir juose egzistuojančioje tvarkoje. Jis teigė, kad norint suprasti teisės šaltinius, raidą ir esmę, pirmiausia reikia nagrinėti socialinę tvarką, egzistuojančią visuomeninėse sąjungose.

Ėrlichas teigė, kad norint suvokti savaiminės socialinės tvarkos, kaip norminio reguliavimo sistemos, galią, reikia pripažinti, kad visas žmogaus gyvenimas vyksta įvairiausių rūšių formaliose ir neformaliose grupėse. Kai kurias asociacijas, pavyzdžiui, profesines sąjungas, verslo korporacijas arba ūkines bendrijas, formaliai apibrėžia arba reguliuoja valstybės teisė. Kai kurios jų turi juridinio asmens statusą, teisė jas pripažįsta kaip atskirus vienetus, turinčius teisių ir pareigų. Socialinio gyvenimo asociacijos taip pat apima savanoriškas draugijas, profesines grupes, sutartinius ryšius, socialines klases, politines partijas, etnines grupes, religinius darinius, šeimą, tautą ir valstybę. Teisė yra vidinė šių

²⁰⁴ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 118.

²⁰⁵ Lachmann L. M. The Legacy of Max Weber: Three Essays. London: Heinemann, 1970. P. 63.

asociacijų tvarka. Ji susideda iš taisyklių, kurios apibrėžia kiekvieno asociacijos nario padėtį, jo teises ir pareigas. Ši teisė nėra kažkas išoriškai primesta, bet kyla iš asociacijos narių mąstymo būdų. Niekas apskritai nenori būti atstumtas, atsidurti už gyvenimo asociacijų – pilietybės ryšių, šeimos, draugų, profesijos, bažnyčios, verslo sluoksnių – ribų. Tokio atstūmimo galimybe grindžiamos realios teisinės sankcijos. Atsisakymas paklusti normoms nulemia individo ryšių su socialine asociacija susilpnėjimą²⁰⁶. Šioje sudėtingoje socialinėje visumoje teisininkų teisė yra tik vienos asociacijos – valstybės – teisė.

Taigi Ērlichas pripažįsta, kad socialines asociacijas veikia dvi teisės formos: „išorinė“, arba valstybės, teisė ir „vidinė“ teisė, susiklosčiusi iš asociacijos narių mąstymo būdų. „Išorinė“ teisė įtaką riboja „vidinės“ teisės veikimas: ji sutvirtina asociacijos narių tarpusavio santykius ir apsaugo ją nuo išorinio valstybinės teisės kišimosi, pavyzdžiui, numatant bausmes už tam tikrus pažeidimus arba apibrėžiant kompetenciją ir procedūras, kaip tai daroma su valstybės kontroliuojamomis institucijomis.

Nors kyla konfliktų, jų dauguma išsprendžiami kreipiantis ne į valstybinės teisės normas, o į pačių suinteresuotų asmenų pasirinktus arbitrus arba teisėjus. Iš sociologinės pozicijos Ērlichas konstatuoja, kad visuomenėje iš tikrųjų funkcionuoja senas, bet labai gyvybingas reiškinys – sprendimai pagal teisingumą. Be abejonės, egzistuoja ir tokie ginčai bei ypač rimti socialiniai nukrypimai, kuriems išspręsti neišvengiamai reikalingos valstybės išleistos abstrakčios teisės normos. Tokios normos egzistuoja, bet jos ne daugiau kaip putos vandens paviršiuje²⁰⁷, nes rimti socialiniai nukrypimai sudaro nereikšmingą mažumą, palyginti su dauguma, tvirtai besilaikančia įstatymų. Taisyklės, kurių faktiškai laikomasi socialiniame gyvenime, yra tikroji, „gyvoji teisė“ (*lebendes Recht*). Jos paskirtis – užkirsti kelią ginčams, o kai jie kyla – juos išspręsti nesikreipiant į valstybės teisinės institucijas. Taigi Ērlichas pripažįsta teisinio pliuralizmo tikrovę, kurią apibrėžia ne samprotavimų būdu, o atskleidamas aukščiausių teismo institucijų veiklos bei sutarčių sociologinėje analizėje. Teisinio pliuralizmo pagrindu jis kalba apie teisės ir papročių skirtį bei valstybinės teisės neveiksmingumą.

Ērlichas aiškina gyvąją teisę kaip savaime susiklosčiusios socialinės tvarkos normų sistemą. Šios normos kyla iš gyvenimo, prekybos, papro-

²⁰⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 47.

²⁰⁷ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 110.

čių, įpročių, įvairių sąjungų organizacinės ir statutinės veiklos stebėjimo. Anot Ėrlichio, egzistuoja du šios tvarkos lygiai: pirmąjį lygį sudaro normos, kurios formuojasi teismų praktikoje (sprendimų normos); antrąjį – normos, susiklosčiusios kasdienėje žmonių veikloje (organizacinės). Toks socialinės tvarkos susisluoksniavimas atspindi iš tikrųjų egzistuojantį „knyginės“ ir „gyvosios“ teisės dualizmą. Ėrlichas rašo, kad „individualizmo teisingumo idealas yra individas ir jo nuosavybė, jis nepripažįsta jokios kitos aukštesnės galios, išskyrus valstybę, ir niekuo nesusaisytas, išskyrus jo sudarytas sutartis“²⁰⁸.

Gyvąją teisę sudaro „teisės faktai“, kuriuos Ėrlichas skirsto į keturis tipus²⁰⁹:

1. Papatrys ir teisiniai dokumentai – daugiašalė sutartis, įstatymas, konstitucija. Papatrys reguliuoja senąsias sąjungas ir asociacijas, pavyzdžiui, bendruomenes, gildijas, o „naujosios sąjungos“ remiasi teisiniais dokumentais.
2. Viešpatavimas. Šie teisiniai faktai susieja individo teisinį statusą (teisių ir pareigų visumą) su jo socialiniu statusu. Pavyzdžiui, vokiečių teisininkas Otto von Gierke teisę politiškai organizuotoje visuomenėje matė kaip nuolatinę dviejų asociacijų kategorijų – pagrįstų viešpatavimu (*Herrschaft*) ir bendradarbiavimu (*Genossenschaft*), kovą²¹⁰.
3. Valdymas. Jis atspindi materialinių vertybių ir gėrybių turėjimo ir laisvo disponavimo jomis faktą.
4. Individo teisinės valios dokumentinės išraiškos – sutartys, testamentai ir pan.

Ėrlichas pabrėžė, kad ankstesnis teisės mokslas nagrinėjo tik teisės normas. Sociologiją mažai domina normų nagrinėjimas. Norint iš tikrųjų atskleisti tikrosios teisinės tikrovės dėsningumus, reikia nagrinėti tikrąjį visuomenės gyvenimą. Jis rašo: „Gyvosios teisės tyrimas ir yra tai, nuo ko reikia pradėti teisės sociologiją“²¹¹. Reikia nagrinėti konkrečią teisinę praktiką, valdžios ir teisės, sutarčių ir testamentų santykius. Svarbiau-

²⁰⁸ Ehrlich E. *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. New York: Arno Press ed. 1975. P. 235.

²⁰⁹ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. *Социология права*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 104–105.

²¹⁰ Cotterrell R. *Teisės sociologija*. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 48.

²¹¹ Ehrlich E. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. München und Leipzig, 1913. S. 405.

sias teisės sociologui informacijos šaltinis, pasak Ėricho, yra teisinis dokumentas: „netgi vienintelis žvilgsnis į šiuolaikinį teisinį gyvenimą rodo, kad didžiojoje jo dalyje viešpatauja ne įstatymas, o dalykiniai dokumentai“²¹². Konkrečiose dokumentų detalėse visada randama būdingo, pasikartojančio turinio, iš kurio galima išskirti gyvosios teisės sampratą.

Teisės faktus reikia nagrinėti jų istorinėje raidoje. Anot Ėricho, teisės faktų raida vyko nuo natūraliai, stichiškai susikuriančių susiklosčiusios paprotinės tvarkos išlikimo formų „naujų sąjungų“ susidarymo ir su jomis susijusio tikslingo normų kūrimo link. Šį etapą Ėrichas vadina „teisininkų teise“. Paskutinis teisės faktų raidos etapas yra valstybinė teisėkūra. Stichiškai atsirandančią ir visuomenės kasdienos gyvenime funkcionuojančią teisę Ėrichas pavadino „pirmosios eilės teise“. Teisėjų teisę, jų tikslingai kuriamą kylantiems visuomenėje konfliktams ir ginčams spręsti, pavadino „antrosios eilės teise“. Skirtingų lygių – stichiškai gyvenimiškos ir teisininkų bei valstybinės teisės normų sąveika sukuria gyvąją teisę, kuri ir reguliuoja socialinius santykius tikrovėje. Gyvenime veikianti teisė yra daug platesnė nei norma. Todėl Ėrichas daro išvadą, kad teisės raidos šerdis yra ne įstatymų leidyba, o visuomenė.

Faktiškai Ėrichas padarė išvadą apie socialinę teisės prigimtį. Jis pabrėždavo, kad teisės mokslai ir teisininkų rengimas atitrūko nuo praktikos, teisės normos atsiliko nuo tikrojo gyvenimo. Pasak Ėricho, žmonių gyvenimą ir elgesį labiau valdo bendrijų raidos logika negu teisės normos. Kita vertus, Ėrichas neatskleidžia, pavyzdžiui, gyvosios teisės ir valstybės teisės santykio: visuomenė be valstybės „nesubyrėtų į šipulius“, kita vertus, valstybės teisė išoriškai apsaugo gyvosios teisės sistemas. Socialinės asociacijos sąvoka yra tiek miglota, kad darosi sunku pradėti suvokti socialinių santykių formų bei vyravimo ir bendradarbiavimo jose struktūrų įvairovę²¹³.

Vokiečių teisininkas **G. Kantorovičius** (1877–1940) tvirtino, kad ir formaliai normatyvinė, ir „laisvoji“ teisė turėtų pripažinti teisės nagrinėjimo sociologinį požiūrį. Formaliai normatyvine teise jis laikė tokią teisę, kurios kūrimo procesas baigtas. „Laisvoji teisė“ – tai teisės kūrimosi

²¹² Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig, 1913. S. 400.

²¹³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 48.

tarpsnio teisė, kai jos formaliai dar nėra, bet yra pageidautinos teisės normos, kurias subjektas norėtų formalizuoti. „Laisvosios teisės“ sąvoką Kantorovičius aiškina kaip kažką giminingą „prigimtinei teisei“: tarsi „laisvoji teisė“ būtų virš valstybinės teisės. Kita vertus, jis pripažįsta „laisvosios teisės“ ribą: ji įgauna prasmę tada, kai ją, remdamasi savo galia ir valdžia, pripažįsta valstybė: „Istorinė [teisės] mokykla išmokė mus, kad bet kokia teisė ir kiekviena laisvoji teisė yra teisė, jeigu ji yra pozityvinio pobūdžio; neegzistuoja teisės, kilusios iš gamtos; teisė yra tik tada teisė, kai už jos yra valdžia, valia, pripažinimas“.

Anot Kantorovičiaus, teisės sociologija yra teorinė disciplina, nagrinėjanti socialinę tikrovę, apibendrindama teisinius tikslus jų perspektyvos požiūriu. Tuo ji priešinga dogmatinei jurisprudencijai, kuri nagrinėja teisės normos turiningąjį aspektą. Teisės sociologija neliečia normų turinio: ji nagrinėja teisės tikslus pro vertybinio požiūrio prizmę. Kantorovičius aiškina teisės normas kaip socialiai naudingus tikslus, kurie atlieka kriterijų vaidmenį vertinant subjektinius interesus. Taigi jo teisės sociologijos samprata grindžiama siauroju – formalizuotos teisės normos veikimo požiūriu. Daug dėmesio Kantorovičius paskyrė teisės normų šaltinių paieškai. Savo paskutiniame darbe „Teisės apibrėžimas“ jis remiasi gausia etnologine medžiaga. Teisės normas nuo kitų socialinių neteisinių normų skiria teisiškumo požymis. Tai reiškia, kad tik teisės normos suteikia galimybę priimti sprendimus. Teisiškumas yra tik sprendimo galimybė, o ne pats sprendimas. Teisė yra išorinį elgesį nurodančių socialinių taisyklių, traktuojamų kaip teisingumas, visuma.

Psichologinės teisės mokykla. Lenkų teisininkas **Levas Petražickis** (1867–1931) yra vienas psichologinės teisės mokyklos pradininkų. 1898–1918 metais buvo Petrogrado universiteto, o nuo 1918 m. – Varšuvos universiteto profesorius. Kaip privatinės teisės specialistas, Petražickis ypač daug dėmesio skyrė tarpasmenybiniais santykiams. Jis aiškino, kad teisės šaltinį ir jos veikimo visuomenės gyvenime pagrindą sudaro psichiniai individo išgyvenimai. Visuomenės ir individų psichiniai juos supančios aplinkos poveikių išgyvenimai išreiškiami atitinkamu elgesiu. Petražickis nagrinėjo ir tokias elgesio normas, pavyzdžiui, žaidimų, sporto, vaikų elgesio, draugų savitarpio santykių taisykles, kurios ribojasi su infrajuridiniais (poteisiniais) reiškiniiais (šie reiškiniai panašūs į teisinius reiškinius, bet nei formalioju požiūriu, nei visuomenės požiūriu neįgyja teisinio statuso). Petražickis skyrė dvi teisės rūšis – intuityvinę teisę ir pozityvinę teisę, kuri gali būti oficiali (susijusi su

valstybe) ir neoficiali, nes kyla iš žmogaus įsipareigojimų. Dviejų teisės rūšių sąveika neišvengiamai vedė prie teisinio pliuralizmo apmąstymų. Petražickio požiūriu, įvairios socialinių normų sistemos konkuruoja su oficialiąja teise.

Petražickio svarbiausieji darbai „Apie elgesio motyvus ir apie moralės ir teisės esmę“ (1892), „Teisės ir moralės mokslo įvadas“ (1905), „Teisės ir valstybės teorija“ (1907) susilaukė plataus atgarsio, nes juose nagrinėjimas teisės vaidmuo visuomenėje, prigimtinės teisės ir pozityvistinės teisės santykis. Ypač svarbūs yra psichologiniai Petražickio darbų aspektai.

Petražickis tvirtino, kad teisė yra emocinis padarinys ir egzistuoja tik individo psichikoje. Jo požiūriu, veikiamas emocijų žmogus linkęs priskirti kokiam nors autoritetui, sau ir kitiems žmonėms skirtingas teises ir pareigas, jų pagrindu projektuoti savo vidinius įsitikinimus, kaip reikia elgtis vienoje arba kitoje situacijoje. Teisės esmę gali atskleisti tik psichologijos mokslas. Tradicinio psichikos skaidymo į pažinimą, jausmus ir valią nepakanka. Todėl Petražickis įvedė sąvoką „emocija“ kaip pagrindinį psichinį aktą paveikiantį elgesį, turintį dvejopą – aktyvią ir pasyvią prigimtį. Asmens veiksmas adresatui gali sukelti arba patrauklumo, arba atstūmimo emocijas. Kitaip tariant, šis veiksmas emocionaliai intuityviai vertinamas. Vertinimas gali būti ir moralinis, ir teisinis. Sąžinė – „vidinis balsas“ leidžia arba draudžia mums vienaip arba kitaip elgtis. Mes jaučiame būtinybę pasielgti vienaip arba kitaip. Moralinis vertinimas grindžiamas paklusnumo, pavaldumo jausmo sukėlimu, o teisinis įvertinimas – reikalavimų, pretenzijų jausmo sukūrimu. Šiuo požiūriu „mūsų teisės [yra] iš esmės priskirtos mums, priklausiančios mums, kaip mūsų aktyvas, [kaip] kitų žmonių skolos“²¹⁴. Tai reiškia, kad teisė yra ne tik imperatyvi (įsakanti), bet ir atributyvi, t. y. ji yra autentiška „čia ir dabar“. Teisiniai įsipareigojimai varžo žmogaus valią kitaip nei doroviniai įsipareigojimai. Todėl socialumo požiūriu teisė yra svarbiau dorovės.

Taigi Petražickio nuomone, individo elgesiui nuolat įtakos turi dvi motyvacijų rūšys: 1) pasyvi, etinė; 2) aktyvi, teisinė. Jų vaidmenys yra skirtingi. Moralė formuoja žmogaus elgesio būtinumo poziciją, o sąmonė skatina atlikti pareigas. Teisė, kitaip nei moralė, ugdo žmogaus nuo-

²¹⁴ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. Санкт-Петербург, 1909–1910. Т. 1. С. 50.

savos teisinės kompetencijos jausmą, teisinių pretenzijų įsisąmoninimą. Ji užtikrina žmonių elgsenos koordinaciją. Teisinių elgesio pobūdį palaiiko skatinamosios ir prievartos sankcijos. Moralė ir teisė atsiskiria pagal veikimo sritis. Moralė yra veiksmingesnė, kai elgesys individualus, o teisė – masinė. Moralė aplenkia teisę, reikalaujama atlikti tam tikrus veiksmus, kurie vėliau socializacijos procese virsta teisinio elgesio dalimi. Taigi aktyvaus – teisinio elgesio formavimosi pagrindas yra moralė, t. y. iš pradžių išmokstame paklusti bendroms elgesio normoms, kad jų pagrindu galėtume kurti savo individualią teisinę kompetenciją. Todėl Petražickis laiko moralę ir teisę svarbiausiais kolektyvinio elgesio, kuri nagrinėja sociologija, aspektais. Jų normos – tai skirtingų grupių interesų apibendrinimas. Toks jo požiūris į moralės ir teisės normų kilmę yra grynai sociologinis.

Kiekviena socialinė grupė turi jos interesus išreiškiančių vertybių hierarchinę sistemą. Šioje sistemoje svarbiausias vaidmuo tenka moralinėms-teisinėms vertybėms. Jos gali grupės, kaip visuminio darinio, vardu primesti individams tam tikrą elgseną. Todėl teisė, kaip elgesio reguliatorius, turi būti nuolatos lyginama su doroviniais idealais. Tai reiškia, kad Petražickio teorijoje tarpusavyje susipina psichologiniai ir sociologiniai elementai.

Jei teisė egzistuoja tik psichikoje, tai kasdiniame gyvenime nebūtina išmanyti oficialius įstatymus. Apskritai teisės būtis nėra susijusi su jokia organizacija. Valstybės vadovavimą socialinių santykių reguliavimui galima paaiškinti mūsų poreikiu priskirti žinomiems asmenims „įsakymų ir kitokių poveikių pavaldiniams bendrąją teisę, [leidžiančią jiems] įgyvendinti pareigą rūpintis bendra gerove“²¹⁵. Anot Petražickio, kasdiniame gyvenime žmonės naudoja prigimtine, arba intuityviąją, teisę. Žmonijos raidoje vienos teisės normos išnyksta, o kitos įsitvirtina sąmonėje kaip labiausiai atitinkančios visuomenės gyvenimo poreikius. Bendrų elgesio taisyklių turėjimo poreikis atveda prie pozityvistinės teisės atsiradimo, kuriai būdinga remtis išoriniu autoritetu. Iš jo kyla religija ir oficialioji teisė, valdžios, teismai, kurie buvo iš pradžių skirti tik „teisinių santykių disonansui [nedarnai]“ riboti. Šios institucijos padeda pasiekti susitarimą ginčytiniais klausimais.

²¹⁵ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. Санкт-Петербург, 1909–1910. Т. 1. С. 217.

Intuityvioji teisė yra daug platesnė už pozityviają ir oficialiąją teisė. Teisės raida yra „dėsninga – laipsniška, nepasiduoda fiksacijai ir sustabarėjimui, nepriklauso nuo kieno nors, kas jis be būtų, savivalės“²¹⁶. Bendrų normų sklaida vyksta dėl emocionaliai intelektualaus socialinio bendravimo. Teisės evoliucija keičia tautinę psichiką, o ji savo ruožtu keičia teisę. Teisės, kaip visuomenės gyvenimo psichinio veiksnio, veikimas pasireiškia „sukeliant arba slopinant motyvus [imtis] įvairių veiksmų ir susilaikymų (motyvuotas arba impulsyvus teisės veikimas), įtvirtinant ir ugdant vienus žmogiškojo charakterio polinkius ir bruožus, silpninant ir naikinant kitus (pedagoginis teisės veikimas)“²¹⁷. Teisės raidos tikslas – siekti dorovinio žmonijos tobulumo.

Neišvystyta visuomenės teisinė sąmonė yra daugelio jos ydų priežastis. Petražickis ypač pabrėžė: 1) savo teisės emocionaliai sveikas išsąmoninimas žmogų iškelia į vieną lygį arba net aukščiau tų asmenų, kurie kitose srityse jam atrodo aukščiau stovintys; 2) teisės veiksmingas įgyvendinimas turi būti grindžiamas teisės politikos mokslu, kurį būtina sukurti. Jos svarbiausieji uždaviniai yra šie: 1) naudojant atitinkamas teises motyvacias, racionaliai kreipti individų ir visuomenės elgesį; 2) psichikos tobulinimas, išvalant ją nuo antisocialinių polinkių. Kaip poveikio metodą reikia taikyti tik moralines sankcijas, nes grasinimas baudžiamąja atsakomybe paliečia tik šiurkščiausius mūsų charakterio bruožus. Teisinės politikos idealas – padėti žmonėms siekti tobulesnių savitarpio santykių.

Petražickis skeptiškai vertino bandymus absoliutinti prigimtine teisę, bet pritarė jos bendriems teiginiams: 1) teisė yra pirminė valstybės atžvilgiu ir gali egzistuoti bet kurioje žmonių sąjungoje; 2) prigimtine teisė nėra tapati pozityviajai teisei; 3) žmogaus gyvybė, jo teisės ir laisvės – absoliutinė vertybė; 4) demokratija būtina kaip asmenybės laisvės pagrindas; 5) senieji teisės mokymai neatitinka realaus gyvenimo, teisė yra ne valdžios prievartos instrumentas, o svarbiausias savitarpio santykių visuomenėje reguliatorius²¹⁸.

²¹⁶ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. Санкт-Петербург, 1909–1910. Т. 2. С. 482.

²¹⁷ Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. Санкт-Петербург, 1905. С. 3.

²¹⁸ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 134.

Petražickio psichologinę teisės teoriją stipriai kritikavo jo amžininkai. Kita vertus, jo kvietimą atskirti intuityviąją ir pozityvinę teisės išgirdo to meto šviesuomenė, nes ji ypač aštriai jautė valdžios ir savo moralinių įsitikinimų konfliktą. Petražickio teoriją objektyvumo didinimo linkme plėtojo ir tobulino jo mokiniai, tarp kurių buvo N. Timaševs, P. Sorokinas ir G. Gurvičius.

Rusų kilmės amerikiečių mokslininkas **Nikolajus Timaševs** (1886–1970) nagrinėjo teisės sociologijos problemas, buvo Petražickio pasekėjas. Po 1917 m. revoliucijos Rusijoje emigravo į Europą, o vėliau apsigyveno JAV. Pasak Timaševo, teisės sociologijos objektas yra grupės teisinės emocijos, kurios atsiranda kaip reakcija į tam tikrus socialinius dirgiklius. Todėl jos uždavinys – atskleisti teisinės sistemos ir socialinių institucijų sąveikos dėsningumus.

Pagrindiniai Timaševo darbai – „Teisės sociologijos įvadas“ (1939), „Marksistinės teisės teorijos krizė“ (1939), „Trys pasauliai: liberalioji, komunistinė ir fašistinė visuomenė“ (1946) – nagrinėja labai svarbias socialinių struktūrų ir teisės normų santykio problemas. Jų domino teisės, atsirandančios teismų ir apskritai teisinėje praktikoje, tapatumo problema. Ėrlichas ir kiti realistinės krypties teisės sampratos atstovai teigė, kad teisė kaip formaliųjų normų visuma, nėra tapati teisei, atsiradusiai teismų praktikoje, ir abi jos nesutampa su teise, kylančia iš empirinio individų elgesio. Timaševs kritikuoja šį požiūrį, įrodinėdamas, kad visi šie trys teisės variantai remiasi bendra idealia žmogiškojo elgesio koordinacija, idealios teisėtvarkos įvaizdžiu, kuris nesikeičia ir pasireiškia teisės raidos vertybiniu orientyru bei tikslu. Šios idealios teisėtvarkos niekada negalime tobulai įgyvendinti. Realios jos išraiškos gali artėti prie savo įvaizdžio neribotą kartų skaičių, bet niekada jo tobulai nepasiekia. Idealios teisėtvarkos įvaizdis padeda išspręsti teisės tapatumo problemą. Teisė gali turėti tiek skirtingų reikšmių, kiek yra skirtingų priartėjimų prie idealios teisėtvarkos įvaizdžio. Teisė tapati todėl, kad jos normatyvinės sistemos „išreiškia pamatinį visuomeninį reiškinį, autoritariniais pavyzdžiais [išreiškia] žmogiškojo elgesio koordinacijos reiškinį“²¹⁹.

Visiškai suprantamos Timaševo mokslinės pastangos atskleisti skirtingų teisės reikšmių bendrą pagrindą. Deja, savo poziciją jis argumen-

²¹⁹ Timasheff N. X. An Introduction to the Sociology of Law. New York, 1932. P. 320–321.

tuoja nepakankamai nuosekliai. Tarpusavyje nesiderina du jo požiūrio dalykai – teisės socialinės kilmės samprata, kurią Timoševas pripažino, ir prielaida, kad iš tikrųjų egzistuoja idealūs teisiniai pavyzdžiai, kurių kilmė yra metafizinio pobūdžio.

Pitirimas Sorokinas (1889–1968) rusų kilmės JAV sociologas. 1919–1921 metais buvo Petrogrado universiteto profesorius, 1922 metais emigravo ir nuo 1930 metų – Harvardo universiteto profesorius.

Savo mokslinę veiklą Sorokinas pradėjo kaip teisininkas ir sociologas, paskelbęs darbą „Nusikaltimas ir bausmė, žygdarbis ir apdovanojimas“. Šiame darbe jis išnagrinėjo to meto bausmių sampratą ir pabandė sukurti nuosavą socialinio elgesio ir moralės teoriją. Anot Sorokino, individo socialinis elgesys turi du aspektus – išorinį, simbolinį ir vidinį, psichinį. Sociologas nagrinėja tik išorinį elgesio aspektą, atsietai nuo jo vidaus. Sorokinas pasiūlė visas žmogaus elgesio visuomenėje formas susieti su trimis sąvokomis: „leistinai reikiamas“, „rekomenduojamas“ ir „neleistinas“ elgesys. Visuomenė turi teisę reikalauti iš individų tam tikro elgesio (pirmoji elgesio forma), rekomenduoti tas elgesio formas, kurios iš esmės neprieštarauja reikiamam elgesiui, tačiau jų įgyvendinimas suprantamas kaip žygdarbis; trečioji elgesio forma – tai nusikaltimai, veiksmai, prieštaraujantys prideramam elgesiui. Jeigu už padarytą nusikaltimą baudžiame, o leistiną elgesį skatiname, tai už žygdarbių reikia apdovanoti. Todėl baudžiamąją teisę, pasak Sorokino, reikia papildyti „apdovanojimo teise“, kuri reglamentuotų, kaip reikia atlyginti rekomenduotinus poelgius. Apdovanojimai, kaip ir bausmės, atlieka socialinės grupės vienybės palaikymo funkciją.

Išanalizavęs socialinės kontrolės istorinės raidos procesą, Sorokinas padarė išvadą, kad sudėtingėjant visuomenei, mažėja būtinybė intensyviai taikyti bausmes ir atlyginimus kaip neigiamas ir teigiamas sankcijas. Kuo aukštesnis visuomenės raidos lygis, tuo lankstesnė jos normatyvinė sistema, nes išvystytoje visuomenėje yra daug didesnis socialiai priimtinių elgesio modelių kaitos tempas. Tolimoje ateityje, Sorokino požiūriu, visuomenei visiškai nereikės skatinti jai reikiamo elgesio – taikyti bausmes ir apdovanojimus. Vėliau jis pakeitė požiūrį, ir savo veikale „Socialinė ir kultūrinė dinamika“ (4 t., 1937–1941) įsivaizdavo tik atsitiktinius humaniškumo svyravimus baudžiamosiose sistemose.

Tęsdamas Petražickio suformuluotą kryptį, Sorokinas nagrinėjo nusikaltimą kaip išgyvenimą, o ne kaip veiksma. Pats savaime veiksmas nėra nei nusikalstamas, nei leistinas. Sorokinas teigė, kad nusikalstamas

gali būti vienas arba kitas aktas ne pats savaime, o tik tuo atveju, kai individas psichiškai išgyvendamas, jį kvalifikuoja kaip nusikalstamą. Tas pats aktas toje pačioje grupėje gali būti ir nusikalstamas, ir žygdarbis, atsižvelgiant į tai, kokius išgyvenimus jis sukėlė tos grupės individuose. Taigi pasak Sorokino, neegzistuoja vienas kriterijus, leidžiantis įvertinti veiksmą kaip nusikalstamą. Pats individas ir aplinkiniai jo poelgi gali vertinti kaip nusikaltimą tik tada, kai jis pats jaučia, kad pažeidžia įprastus visuomenėje leistino – reikiamo modelius. Dėl to Sorokinas ginčijosi su Diurkheimu, kuris nagrinėjo nusikaltimą kaip veiksmą, įžeidžiantį kolektyvinę sąmonę. Sorokino požiūriu, individas gali būti pasiekęs aukštesnį kultūrinį lygį nei jį supanti visuomenė, dėl to jo atmetamos leistino-reikiamo normos šiuo atveju nėra nusikaltimas. Vis dėlto jis pripažino socialinę nusikaltimų prigimtį, nes nusikaltėlis savo veiksmus grindžia visuomenės sukurtais elgesio modeliais.

Teisės bendrosios teorijos vadovyje (1919) Sorokinas apibrėžė teisę kaip sistemą elgesio taisyklių, saugančių kiekvienos asmenybės laisvę ir suderinančių ją su kitų individų laisve. Laisvei tarnauja teisė, ir jos raidos tikslas bei rezultatas išreiškia individualios laisvės pažangą. Sorokino požiūriu, bet kuri socialinė grupė kuriasi teisės pagrindu. Netgi nusikalstamos bendrijos turi savo nerašytą teisę, kuria vadovaujasi jos nariai. Teisė objektyvinasi visuomenės socialiniuose institutuose kaip jų veiklos reguliatorius.

Georgijus Gurvičius [1894–1965] – rusų kilmės prancūzų sociologas, Petražickio mokinys. 1915–1921 metais buvo Tomsko ir Petrogrado universitetų profesorius, 1921 m. emigravęs į Prancūziją. Čia buvo Strasbūro universiteto (1935–1939) ir Paryžiaus universiteto (nuo 1948 m.) profesorius. Gurvičiaus moksliniai interesai labai platūs: jis nagrinėjo teisės, filosofijos, sociologijos, istorijos, socialinės psichologijos ir antropologijos problemas. Todėl jo svarbiausieji darbai yra tarpdisciplininio pobūdžio. Pagrindiniai Gurvičio darbai yra šie: „Socialinis determinizmas ir žmogiškoji laisvė“ (1955), „Šiuolaikinis sociologijos pašaukimas“ (1958), „Dialektika ir sociologija“ (1962).

Gurvičius sukūrė savitą socialinės tikrovės nagrinėjimo požiūrį, kurį vadino dialektiniu hiperempirizmu: mažų socialinių grupių struktūros ir funkcionavimo tyrimo išvadas jis laikė bendrųjų sociologinių tyrimų metodologiniu pagrindu. Tai reiškia, kad tyrime reikia atsispirti nuo pradinio empirinio fakto ir judėti vis gilesnių prasmės klodų link. Gurvičiaus nuomone, patirtis glaudžiai susijusi su jos teorine interpretacija,

kuri niekada negali būti baigta, todėl savo koncepciją jis vadino reliatyvistine.

Į teisės sociologiją Gurvičius žvelgė kaip į „žmogiškosios dvasios sociologijos“ dalį. Todėl jo koncepcijoje teisės sociologijai skirtas labai svarbus vaidmuo: ji nagrinėja visą socialinę tikrovę. Tokiu būdu Gurvičius išplečia pačios teisės ir teisės sociologijos sampratą. Anot jo, teisės sociologija apima visą socialinių institutų, elgesio normų, visuomenės priimtų simbolių, vertybių, idealų, kolektyvinių prietarų visumą²²⁰.

Teisės sociologija atsiranda iš teisės normų ir visuomenės teisinio gyvenimo santykio. Jau Ėrlichas konstatavo „gyvosios teisės“ egzistavimą. Jos nagrinėjimas turi išeiti už oficialių teisės normų ribų ir virsti teisės sociologija. Gurvičius išskyrė keletą teisės sociologijos specializuotų šakų, kurios turi savarankiškus dalykus. Teisės sociologija turi nagrinėti funkcionalius santykius, kurie susiklostė tarp gyvos socialinės tikrovės ir teisės. Ji atskleidžia konkrečių socialinių sąjungų, kolektyvų ir asociacijų, taip pat konkrečių teisės sričių ryšius. Grupių teisinė tipologija nagrinėja teisinius paliepimus, adresuotus atskiroms socialinėms grupėms. „Genetinė sociologija“ nagrinėja socialinių tendencijų, kurios nulemia teisės normų turinį ir funkcionavimą visuomenėje, kilmę ir raidą.

Gurvičiaus požiūrį į teisę galima vadinti teisiniu pliuralizmu: pats socialinis gyvenimas tiesiogiai kuria teisę ir juo pasireiškia teisės socialinė kilmė. Todėl teisėkūros subjektas yra visi socialiniai institutai, kurių funkcionalinis saviregulavimas socialiniame procese sukuria teisės normas. Teisė atsiranda iš „normatyvinio fakto“. Ši svarbi Gurvičiaus koncepcijos sąvoka paaiškina teisės atsiradimo iš socialumo mechanizmą. Šie „spontaniniai normatyviniai faktai“, Gurvičiaus požiūriu, atliekantys normų kūrimo funkciją, panašūs į Ėrlichio socialinių ryšių teisėkūros sampratą. Kadangi yra daugybė normatyvinių faktų, visuomenėje tuo pačiu laiku egzistuoja daugybė teisinių sistemų. Šis pliuralizmas yra veiksnys, kuris palaiko pusiausvyros dialektinę būseną arba įtampą tarp priešingai orientuotų socialinių politinių jėgų, pirmiausia tarp valstybės ir nevalstybinių darinių.

Gurvičiaus koncepcijoje valstybė neturi išskirtinio kaip teisėkūros institucijos vaidmens, nes teisės kilmė ir funkcionavimas yra pliuralistinis. Teisė atsiranda įvairiose žmonių bendrijose ir yra kolektyvinis reišk-

²²⁰ Gurvitch G. *Sociology of Law*. London, 1947. P. 48.

kinys. Ši teisė yra socialinė – pagrįsta pasitikėjimu ir išreiškia socialinę integraciją, socialinį bendrumą, bendradarbiavimą. Teisė taip pat atsiranda iš konkrečios visuomenės, kaip visumos, gelmių, bet ši visuomenė nėra tapati valstybei. Kaip ir Ėrlichas, jis mano, kad socialinė teisė egzistuoja be valstybės ir atlieka stichišškai susiklosčiusio socialinių veikslių regulatoriaus, socialinės integracijos agento, žmonių bendradarbiavimo paskatos vaidmenį. Šalia socialinės teisės, anot Gurvičiaus, egzistuoja jai priešinga individualioji teisė. Individualioji teisė grindžiama savitarpio nepasitikėjimu, dėl to ji pasireiškia kaip žmones atskiriantis veiksnys.

Taigi Gurvičiaus požiūris į teisę yra kur kas platesnis nei tradicinis. Jį galima vadinti spontaniško teisinio pliuralizmo samprata. Toks teisės conceptualių ribų išplėtimas veda prie jų išnykimo, kita vertus, leidžia naujoje teisinėje perspektyvoje nagrinėti beveik visus konkrečius socialinius reiškinius. Būtent tokioje teisinėje perspektyvoje Gurvičius išvėlgė teisės sociologijos euristinį potencialą.

Skandinavų realistinės teisės mokykla. Skandinavų realistinės teisės mokyklą įkūrė **Akselis Hagerstremas** (1869–1939). Prie šios mokyklos idėjų raidos itin prisidėjo garsūs jo mokiniai ir pasekėjai: **Vilhelmas Lunstedtas** (1882–1955), **Karlas Olivekronas** (g. 1897) ir **Alfas Rosas** (g. 1898).

Skandinavų realistinės teisės mokyklos pagrindinė idėja – aiškinti teisę kaip psichologinę tikrovę – „valios impulsą“. Hagerstremas teisės normą nagrinėjo kaip imperatyvą, turintį konkretaus veiksmo reikalavimą. Teisės normos įsakomoji (imperatyvi) išraiškos forma atlieka įsakymui priešingų valios impulsų slopinimo funkciją ir skatina elgtis pagal jo turinį. Kitaip nei didžioji teoretikų dauguma, Hagerstremas tvirtino, kad teisės normos neturi nieko bendra su vertybėmis; teisės normos reglamentuoja žmonių elgesį vien savo imperatyvia forma paveikdamos jų valinius impulsus.

Panašios pozicijos laikosi ir Olivekronas. Anot jo, teisinis imperatyvas modeliuoja įsivaizduojamą situaciją ir įsivaizduojamą veikslių. Kitaip nei Hagerstremas, jis tvirtina, kad teisės normos, kaip neįsmeintos normos, nėra įsakymai. Olivekronas laikosi nuomonės, kad moralė ir teisė yra to paties lygio reiškiniai. Moralės ir teisės skirtumą jis išvėlgia kaip teisinių imperatyvų savitumą, t. y. teisinių imperatyvų ryšį su jėgos naudojimu. Šie teisiniai imperatyvai susiję ne su prievartos taikymo mechanizmu, kuris garantuoja teisės normų įgyvendinimą, bet su

jų turinio vyraujančia sąsaja su jėgos vartojimo problemomis. Todėl reglamentuojami tie žmogaus elgesio aspektai, kurie susiję su jėgos vartojimu.

Nagrinėdamas teisės normų kilmę, Olivekronas prieina prie išvados, kad valstybė nėra jų šaltinis. Kadangi valstybė neegzistuoja atskirai ir nepriklausomai nuo teisės, vadinasi, ji negali sukurti teisės. Taigi teisės kilmės iš valstybinės įstatymų leidybos įsivaizdavimas yra tik iliuzija, kilusi iš to fakto, kad valstybė ir įstatymų leidyba kaip mechanizmas užtikrina teisės normų funkcionavimo veiksmingumą.

Teisės sociologijos raidai daugiausia įtakos turėjo kiti du skandinaviškojo realizmo atstovai – Lunstedtas ir Rosas. Lunstedtas žinomas savo teisės nagrinėjimo per socialinės gerovės prizmę metodu. Jo požiūriu, socialinė gerovė – grynai realistinė sąvoka, niekaip nesusijusi su jokiais absoliučiomis vertybėmis. Ši sąvoka yra aiškiai pragmatinio pobūdžio ir jos turinį apibrėžia didžiausio naudingumo visuomenei principas. Lunstedtas šią sąvoką vienodai sieja tiek su materialiniais, tiek su dvasiniais veiksniais. Iš čia išplaukia, kad jis teisę supranta kaip socialinę reiškinį. Anot Lunstedto, teisė atlieka būtinas socialines funkcijas ir tarnauja visuomenės savisaugai. Socialinė organizacija priežastingai nulemia teisėkūros procesą. Jo požiūriu, teisė atsiranda socialinės organizacijos kūrimosi procese: būtent dėl organizuotų grupių buvimo visuomenėje atsiranda bendradarbiavimo ir kooperacijos poreikis, kaip socialinis tikslas, o ne vien biologinis išgyvenimas ir gyvybės atkūrimas. Tai, kas naudinga socialinės organizacijos stiprinimo ir visuomenės iškeltų tikslų pasiekimo požiūriu, sudaro šios visuomenės socialinę gerovę ir apibrėžia teisės turinį. Socialinė gerovė apima piliečių saugumo jausmą, psichologinius ir materialinius patogumus, individualių sugebėjimų ir savybių ugdymą, verslo laisvę ir t. t.

Pagal Roso teisės veiksmingumo sampratą teisės normos yra socialinių veiksmų ir jų numatymo interpretavimo raktas. Siekdamas paaiškinti teisės normų socialinį veiksmingumą, jis remiasi psichologinio ir socialinio biheavioristinio požiūrių elementais. Roso požiūriu, teisės veiksmingumas – tai, kaip teisė užtikrina nuolatinį daugumos žmonių rėmimąsi teisės normų reikalaujamais veiksmy pavyzdžiais ir jų, kaip kažko visiems privalomo, jautimą. Taigi Rosas pabrėžia ne tik teisės išmanymą ir jos įgyvendinimą, bet ir su juo susieja privalomos tvarkos emocinį išgyvenimą. Roso sampratos biheavioristinis sandas išryškėja aiškinant teisės normas pagal „paskatos-reakcijos“ principą, kai visuoti-

nai privalomai norma atlieka paskatos vaidmenį, o atitinkamas socialinis elgesys – „reakcijos“ vaidmenį. Tuo pačiu metu jis remiasi ir psichologinio realizmo elementais, nes teisės normų veiksmingumą nagrinėja kaip grynai psichologinį normos pripažinimo visuomenės sąmonėje reiškinių. Sujungęs abu šiuos elementus į vienį, Rosas sukūrė savo teisės, kaip realios psichologinės elgsenos, teoriją.

Skandinavų realistinės teisės mokyklos idėjų savitumas greičiausiai susijęs su jų tautų nacionaliniu charakteriu. Nors ši mokykla patyrė daugelio šiuolaikinių psichologijos ir sociologijos krypčių įtaką, ji sėkmingai išsiliejo į bendrą teisės fenomeno teorinių aiškinimų srautą.

4.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

a) antika:

1. Prieš kiek tūkstančių metų susiformavo pagrindinės žmonių sambūvio vertybės?
2. Apibrėžkite teisės sociologinės minties ištakų šaltinius.
3. Paaiškinkite antikos istorikų ir keliautojų vaidmenį teisės sociologinės minties raidoje.
4. Kokie socialiniai procesai nulėmė perėjimą nuo teisės, kaip teisingumo sampratos, prie teisės, kaip tvarkos, sampratos?
5. Kaip perėjimo nuo teisės kaip teisingumo sampratos prie teisės, kaip tvarkos, sampratos procesas atsispindi graikų terminų „*themis*“, „*dike*“ ir „*nomos*“ turinio evoliucijoje?
6. Paaiškinkite įstatymų leidėjų kūrybos, kaip nomotezijos, esmę.
7. Apibūdinkite Jonijos filosofų teisės sampratos esmę.
8. Apibūdinkite „*nomos*“ sąvokos vaidmenį pirmą kartą formuluojant pozityviosios teisės pranašumą nepozityviosios teisės atžvilgiu.
9. Paaiškinkite sofistų atsigręžimo į mąstantį žmogų socialines priežastis ir įtaką socialinio pasaulio suvokimui.
10. Apibrėžkite sofistų skelbtą teisės sampratą ir jo tolesnį istorinį vaidmenį.

11. Apibūdinkite sofisto Hipijaus išvelgtą prigimtinės teisės ir miesto įstatymų prieštaravimą.
12. Apibrėžkite sofistų sukurtus tikrovės dichotomijos terminus ir paaiškinkite jų reikšmę tvarkos sampratos raidai.
13. Apibrėžkite Platono teisingos valstybės idėją ir teisingumo vaidmenį.
14. Platono požiūriu apibrėžkite ir paaiškinkite teisingumo ir teisėtumo, prigimtinės teisės ir įstatymų santykį.
15. Kokie visuomeniniai procesai nulėmė Platono ir Aristotelio požiūrių į valstybę ir visuomenę skirtumus?
16. Apibrėžkite ir paaiškinkite Aristotelio realistinį požiūrį į socialinius reiškinius.
17. Apibrėžkite Aristotelio išskirtas bendruomenės formas ir paaiškinkite jų sąryšį.
18. Paaiškinkite Aristotelio teiginį: žmogus negali gyventi be bendruomenės.
19. Paaiškinkite Aristotelio pabrėžtą draugystės ir viešojo polio gyvenimo ryšį.
20. Kaip, anot Aristotelio, galima pataisyti visuomenės netobulumą? Koks turi būti įstatymų leidėjo vaidmuo?
21. Paaiškinkite Aristotelio draugystės teorijos reikšmę teisės sociologijai.
22. Aristotelio požiūriu apibrėžkite ir paaiškinkite teisingumo ir teisėtumo, prigimtinės teisės ir sutartinės teisės santykį.
23. Apibrėžkite ir teisėkūros požiūriu paaiškinkite romėnų kultūros tarpsnius.
24. Apibrėžkite romėnų pamatinę vertybę *fides (honor)* ir paaiškinkite jos ryšį su teisingumu ir teisės samprata.
25. Paaiškinkite Cicerono suformuluotą prigimtinės teisės apibrėžimą.
26. Apibrėžkite A. Celso ir D. Ulpiano požiūrį į teisės ir teisingumo santykį.
27. D. Ulpiano požiūriu apibrėžkite maksimas, išreiškiančias teisės sampratą.
28. Apibūdinkite romėnų civilinės teisės įtaką Vakarų civilizacijos raidai.
29. Apibūdinkite antikinės teisingumo sampratos įtaką šiuolaikinei teisės sampratai.

b) viduramžiai ir Naujieji amžiai:

1. Apibrėžkite germanų teisės ir tvarkos sampratą.
2. Paaiškinkite dvikovos, kaip teisinio reguliavimo metodo, esmę.
3. Apibūdinkite dvikovos ir priesaikos, kaip teisinio sprendimo metodų, vaidmenį ankstyvojoje krikščionybėje.
4. Kodėl krikščioniškojo pasaulio įvaizdis pakeitė ankstesnę socialinės tvarkos kūrimo sampratą?
5. Apibrėžkite šv. Augustino požiūrį į teisingumą, lygybę-nelygybę, laisvę.
6. Paaiškinkite šv. Augustino apibrėžtą teisės hierarchiją.
7. Paaiškinkite šv. Augustino sukurtą Dievo valstybės ir pasaulietinės valstybės koegzistavimo sampratą.
8. Apibūdinkite šv. Augustino požiūrį į Bažnyčios ir valstybės santykį.
9. Paaiškinkite teisinio pliuralizmo užuomazgas šv. Augustino teisės sampratoje.
10. Kuo grindžiamas individualios laisvės laipsniškas įsisąmoninimo procesas brandžiaisiais viduramžiais?
11. Apibūdinkite popiežiaus Grigaliaus VII reformacijos ir kovos dėl investitūros (1075–1122 metais) reikšmę Vakarų teisės tradicijos formavimuisi.
12. Apibrėžkite ir paaiškinkite Vakarų teisės tradicijos bruožus.
13. Apibūdinkite Vakarų teisės tradicijos ryšį su antikinio teisingumo samprata.
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite šv. Tomo Akviniečio požiūrį į valstybę ir nelygybę.
15. Šv. Tomo Akviniečio požiūriu apibrėžkite ir paaiškinkite teisės sampratą: teisės sąvoką, teisės bruožus ir teisės esmę.
16. Šv. Tomo Akviniečio požiūriu apibrėžkite ir paaiškinkite įstatymų klasifikaciją, teisingus ir neteisingus įstatymus, paprotinės teisės ir įstatymo santykį.
17. Apibūdinkite Renesanso epochoje įvykusius pokyčius, turėjusius lemiamos įtakos tolesnei Vakarų civilizacijos raidai.
18. Apibūdinkite religinių karų XVI a. poveikį krikščionybės autoritetui ir tolesnei socialinei politinei raidai Europoje.
19. Apibrėžkite M. de Montenio požiūrį į teisingumą, dorovę ir teisę.
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite H. Grocijaus prigimtines teisės sampratą.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite T. Hobso visuomeninės sutarties teoriją.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite J. Loko visuomeninės sutarties teoriją.

23. Apibrėžkite B. Spinozos indėlį į teisės sociologinės minties raidą.
24. Apibrėžkite ir paaiškinkite Monteskjė vaidmenį teisės sociologinės minties raidoje.
25. Apibrėžkite Monteskjė požiūrį į prigimtinę teisę.
26. Apibrėžkite ir paaiškinkite Monteskjė suformuluotus teisės bruožus.
27. Apibrėžkite Voltero indėlį į teisės sociologinės minties raidą.
28. Apibrėžkite Ž. Ž. Ruso indėlį į teisės sociologinės minties raidą.
29. Apibrėžkite D. Didro indėlį į teisės sociologinės minties raidą.
30. Paaiškinkite prancūzų Civilinio kodekso, kaip modernios teisės amžiaus pradžios, reikšmę teisės sociologinės minties raidai.

c) sociologinio požiūrio į teisę formavimasis XIX amžiuje:

1. Apibrėžkite sociologijos pradininko O. Konto požiūrį į teisę, socialinę tvarką ir pažangą visuomenėje.
2. Konto požiūriu paaiškinkite svarbiausius socialinės tvarkos santykius.
3. Apibrėžkite Konto požiūrį į valstybės, kaip socialinės tvarkos saugotojos, ir šeimos vaidmenį.
4. Apibrėžkite F. Le Play indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.
5. Kokios priežastys nulėmė vokiečių istorinės teisės mokyklos susikūrimą?
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite svarbiausius vokiečių istorinės teisės mokyklos teiginius.
7. Paaiškinkite vokiečių istorinės teisės mokyklos teisės šaltinio ir teisės evoliucijos sampratą.
8. Paaiškinkite Fr. fon Savinji požiūriu priežastis, ribojančias rašytinę teisę išreikšti tautos dvasią.
9. Fr. fon Savinji požiūriu apibūdinkite rašytinės teisės institucinės plėtros galimybes.
10. Apibendrinkite vokiečių istorinės teisės mokyklos indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.
11. Apibrėžkite R. Jeringo realistinį požiūrį į teisės kilmę ir evoliuciją.
12. Paaiškinkite R. Jeringo sociologinę teisės sampratą, teisės ir valdžios santykį.
13. Apibrėžkite ir paaiškinkite Dž. Bentamo socialinio teisinio utilitarizmo postulatus.
14. Apibrėžkite Dž. Bentamo požiūrį į prigimtinę teisę ir įstatymus.
15. Apibrėžkite Dž. Bentamo indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.

16. Apibūdinkite H. Maino teisinės etnologijos ir lyginamosios teisės tyrinėjimų esmę.
17. Apibrėžkite H. Maino požiūrį į teisės evoliuciją ir indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.
18. Apibrėžkite H. Spenserio visuomenės sampratą.
19. Kodėl, H. Spenserio požiūriu, visuomenę sudėtinga reformuoti leidžiant įstatymus?
20. Išvardykite pagrindinius marksistinės teorijos teiginius.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite istorinio materializmo sampratą.
22. Paaiškinkite gamybinių jėgų ir gamybinių santykių konflikto esmę.
23. Paaiškinkite gamybinių jėgų, gamybinių santykių ir teisės ryšį marksistinės teorijos požiūriu.
24. Apibrėžkite ir paaiškinkite marksistinę visuomenės sampratą ir politinės organizacijos vaidmenį.
25. Apibrėžkite ir paaiškinkite Markso ir Engelso požiūrį į valstybę ir teisę.
26. Apibendrinkite marksistinės teorijos indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.
27. Apibrėžkite ir paaiškinkite W. Sumnerio papročių sampratą.
28. Apibrėžkite ir paaiškinkite W. Sumnerio teisinės evoliucijos sampratą.
29. Paaiškinkite W. Sumnerio požiūrio į teisės kilmę ir raidą kritiką.
30. Apibendrinkite W. Sumnerio indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.
31. Apibrėžkite Č. Lombrozo antropologinės mokyklos idėjas baudžiamajoje teisėje.
32. Apibrėžkite E. Ferio indėlį į baudžiamosios teisės sociologiją.
33. Apibrėžkite E. Ferio požiūrį į bausmes ir visuomenės raidą.
34. Apibrėžkite G. Tardo požiūrį į visuomenės raidą.
35. Apibrėžkite ir paaiškinkite G. Tardo nusikaltėlio tipo ir nusikaltimo mėgdžiojimo teorijos esmę.
36. Apibrėžkite G. Tardo indėlį į teisės sociologijos kūrimąsi.

d) teisės sociologijos, kaip mokslo, atsiradimas XX amžiuje:

1. Apibrėžkite klasikinę teisės sociologijos sampratą.
2. Apibrėžkite F. Toneso visuomenės raidos pažinimo tipologijas.
3. Apibrėžkite ir remdamiesi F. Toneso požiūriu paaiškinkite Europos visuomenės raidos sampratą.

4. Remdamiesi F. Toneso požiūriu paaiškinkite įstatymų leidybos liberalizacijos ir socialinio saito silpnėjimo ryšį Romos imperijos raidos pagrindu.
5. Paaiškinkite Toneso veikalo „Bendruomenė ir visuomenė“ įtaką tolesnei sociologijos ir teisės sociologijos raidai.
6. Apibrėžkite E. Diurkheimo visuomenės sampratą.
7. Apibrėžkite ir paaiškinkite E. Diurkheimo kolektyvinės sąmonės ir solidarumo sampratas.
8. Kokį vaidmenį visuomenės raidoje atlieka didėjantis darbo pasidalijimas?
9. Paaiškinkite mechaninio ir organinio solidarumo tipų sampratas.
10. Paaiškinkite solidarumo ir teisės ryšio sampratą.
11. Apibrėžkite ir remdamiesi E. Diurkheimo požiūriu paaiškinkite „modernios visuomenės“ sampratą.
12. Apibendrinkite E. Diurkheimo indėlį į teisės sociologijos, kaip mokslo, kūrimąsi.
13. Apibrėžkite L. Diugi indėlį į teisės sociologijos mokslą.
14. Apibūdinkite M. Vėberio vaidmenį socialinių mokslų plėtotei XX a.
15. Apibrėžkite M. Vėberio socialinio veiksmo sąvoką.
16. Apibrėžkite ir paaiškinkite M. Vėberio socialinių veiksmų tipologiją.
17. Paaiškinkite kapitalizmą kaip idealų socialinių veiksmų tipą.
18. Apibrėžkite ir paaiškinkite M. Vėberio idealius teisės tipus.
19. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindines problemas, kylančias teisės, kaip socialinio veiksmo, pagrindu.
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite M. Vėberio politinės valdžios legitimaus viešpatavimo idealius tipus.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite M. Vėberio visuomenės legitiminės tvarkos sampratą.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite „teisinio personalo“ sąvoką ir teisinio personalo raidos sampratą.
23. Apibendrinkite M. Vėberio indėlį į teisės sociologiją.
24. Apibrėžkite E. Ērlichio iškeltą savaiminės tvarkos idėją.
25. Paaiškinkite savaiminės tvarkos, kaip norminio reguliavimo sistemos, galią.
26. Remdamiesi E. Ērlichio požiūriu apibrėžkite „išorinės“ ir „vidinės“ teisės santykį.

27. Apibrėžkite ir paaiškinkite E. Ėrlichio „gyvosios teisės“ ir teisinio pliuralizmo sampratą.
28. Apibrėžkite „teisės faktų“ tipus kaip „gyvosios teisės“ tyrimo metodus.
29. Apibendrinkite E. Ėrlichio indėlį į teisės sociologiją.
30. Apibrėžkite ir paaiškinkite G. Kantorovičiaus teisės sampratą.
31. Apibrėžkite ir paaiškinkite G. Kantorovičiaus teisės sociologijos sampratą.
32. Apibrėžkite ir paaiškinkite L. Petražickio psichologinės teisės sampratą.
33. Apibrėžkite ir remdamiesi L. Petražickio požiūriu paaiškinkite moralės ir teisės santykį.
34. Apibrėžkite ir remdamiesi L. Petražickio požiūriu paaiškinkite intuityviosios teisės ir oficialiosios teisės santykį.
35. Remdamiesi L. Petražickio požiūriu paaiškinkite teisės, kaip elgesio reguliatoriaus, veikimą.
36. Apibrėžkite L. Petražickio teisės politikos sampratą.
37. Apibrėžkite L. Petražickio požiūrį į prigimtine teisę.
38. Apibendrinkite L. Petražickio indėlį į teisės sociologiją.
39. Remdamiesi N. Timoševo požiūriu apibrėžkite teisės sociologijos objektą.
40. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Timoševo nagrinėtą teisės tapatumo problemą.
41. Apibrėžkite ir paaiškinkite P. Sorokino individo socialinio elgesio ir jo ryšio su teise sampratą.
42. Apibrėžkite ir kritiškai paaiškinkite P. Sorokino išvelgtą visuomenės sudėtingumo didėjimo ir sankcijų naudojimo intensyvumo mažėjimo ryšį.
43. Apibrėžkite ir kritiškai paaiškinkite P. Sorokino nusikaltimo sampratą.
44. Paaiškinkite P. Sorokino teisės sampratą.
45. Apibrėžkite G. Gurvičiaus socialinės tikrovės sampratą ir jos ryšį su teise.
46. Remdamiesi G. Gurvičiaus požiūriu apibrėžkite teisės sociologijos objektą.
47. Apibrėžkite ir paaiškinkite G. Gurvičiaus teisės (spontaniško teisinio pliuralizmo) sampratą.

48. Apibrėžkite ir paaiškinkite G. Gurvičiaus socialinės teisės ir individualiosios teisės sampratas.
49. Apibendrinkite G. Gurvičiaus indėlį į teisės sociologiją.
50. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindinę Skandinavų realistinės teisės mokyklos idėją.
51. Apibrėžkite ir paaiškinkite Skandinavų realistinės teisės mokyklos požiūrį į teisės ir moralės santykį bei nevalstybinę teisės normų kilmę.
52. Remdamiesi V. Lunstedto požiūriu paaiškinkite socialinės gerovės ir teisės santykį.
53. Apibrėžkite ir paaiškinkite A. Roso teisės veiksmingumo sampratą.

PENKTAS SKYRIUS. TEORINIAI TEISĖS SOCIOLOGIJOS POŽIŪRIAI

Teoriniai teisės sociologijos požiūriai grindžiami bendrosios sociologijos specialiaisiais požiūriais į teisės veikimą. Išskiriami makro- ir mikrosociologiniai požiūriai. Makrosociologinį požiūrį į teisės veikimą dažniausiai išreiškia dvi seniai besivaržančios paradigmos – funkcionalizmas ir marksizmas. Mikrosociologiniai požiūriai į teisės veikimą remiasi socialinio veiksmo, simbolinės sąveikos, fenomenologijos, etnometodologijos paradigmomis (plačiau žr. 2.4 skyrelyje).

Makrosociologiniai požiūriai į teisę susiję su visuomenės ir teisės ryšio analize, kurioje kyla teisės tikslo ir funkcijų ryšio problema. Todėl aptarsime tikslo ir funkcijų ryšį teisėje. Labai svarbu tikslo nesutapatinti su jo įgyvendinimo funkcija. Dažniausiai funkciją suprantame kaip tam tikrą veiklos kryptį, būdą. Tikslo įgyvendinimas tam tikra veiklos kryptimi yra funkcija, pavyzdžiui, teisės integracinė funkcija, reguliacinė funkcija ir t. t. Mintyse turime fiksuoti dvejopą situaciją: 1) ko teisė turi siekti, 2) kaip ji tą siekimą įgyvendina. Šis teisės dalykų skirtumas dažnai supainiojamas, todėl dažniausiai teisės socialinį tikslą arba paskirtį bandoma apibrėžti per jos reguliacinę funkciją. Tai yra neteisinga.

Iš tikrųjų yra skirtingo lygio teisės tikslai: teisės socialinės orientacijos tikslas ir atskirų teisės formų bei teisę įgyvendinančių institucijų tikslai. Tam tikro visuomenės raidos tarpsnio teisės socialinis tikslas turėtų būti bendras ir subordinuoti visus kitus dalinius – įstatymų leidybos ir teismų arba kitų teisės įgyvendinimo institucijų tikslus. Teisinėje tikrovėje oficialiai nėra socialinio teisės tikslo. Jis nujaučiamas arba išreiškiamas kaip moraliai būtinas tikslas, į kurį turėtų orientuotis teisė. Tai problema, kuri ypač sunkiai sprendžiama postmodernioje visuomenėje, nes teigiama, kad apskritai negali būti jokios bendros aukščiausio gėrio sampratos.

Daliniai teisės tikslai, kurie kyla, pavyzdžiui, iš įstatymų leidėjų valios, gali būti skirtingai vertinami, skirtingu metu jie gali egzistuoti dėl

visiškai kitokių priežasčių, kurios nurodomos konkrečiuose įstatymų leidybos ir teismų pateisinimuose. Be to, pasak Timašev, daug įstatymų gali neturi kokių nors išskirtinio tikslo, ir jie galbūt egzistuoja, pavyzdžiui, iš tradicijos, įstatymų leidybos inercijos arba poreikio radikaliai sutaikyti skirtingų interesų grupių tikslus²²¹.

Taip teisės paskirties ir funkcijų atskyrimas yra gana komplikotas dalykas. Jų ryšio analizėje teisės sociologija pabrėžia socialinę (bendruomeninę) prasmę: teisės funkcijų ryšį su visuomenės bendruomeniškų poreikių apsauga (socialiniu teisės tikslu), pavyzdžiui, apsaugoti visuomenės socialinį stabilumą, išsaugoti visuomenės integralumą arba skatinti visuomenės narius integruotis į visuomenę, apsaugoti žmonių teises ir pan. Todėl teisės funkcijų ryšys su pirminiu daliniu teisės tikslu, kuriam įgyvendinti buvo priimtas vienas arba kitas įstatymas, sociologiniu požiūriu gali nesutapti su svarbesniu ryšiu, turinčiu būti tarp socialinio teisės tikslo ir teisės funkcijų.

Sociologinėje plotmėje teisės tikslo ir funkcijų ryšio analizė suprantama kaip „visumos“ (visuomenės) ir „dalies“ (teisinės sistemos, kuri egzistuoja visuomenėje) santykių nustatymas. Jų ryšio analizė gali būti plėtojama vienu iš dviejų lygių: 1. Visuomenės lygiu, kai konkrečios politiškai organizuotos visuomenės teorinė analizė patikslina sąlygas, kurioms esant visuomenė gali egzistuoti, Cotterrello žodžiais tariant, kaip sutelktinis vienetas, ir galutinai susieja teisę su konkrečiais funkciniais reikalavimais, kurie kyla iš sutelktos visuomenės egzistavimo sąlygų. 2. Teisės lygiu, kai iš detalaus teisės nagrinėjimo, pavyzdžiui, konkrečiose teisės sistemose, teisinės raidos fazėse arba iš teisinės doktrinos ir teisės institutų studijų duomenų bandoma išrutioti požiūrius į teisės funkcijas visuomenėje ir apie pačios visuomenės prigimtį. Šie lygiai neretai tampa sociologų ir teisininkų funkcinės analizės metodo taikymo ir gautų išvadų skirties bruožu.

²²¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 97.

5.1. Funkcionalizmo požiūris į teisę

Funkcionalizmo požiūrį į teisę įkūnija dvi teorijų grupės:

1) teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas ir 2) teisė kaip socialinės kaitos įrankis. Iš pradžių aptarsime teisės, kaip integracijos mechanizmo, sampratą ir ją sukonkretinančias teorijas.

5.1.1. Teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas

Šiuolaikinės Vakarų visuomenės suprantamos kaip sąlygiškai stabilios visuomenės. Jų funkcinė analizė grindžiama požiūriu, kad jos geriausiai suvokiamos kaip santykinai susitelkusios, integruotos struktūros. Nepaisant struktūrų vidinės ir tarpusavio koordinacijos ir bendradarbiavimo trūkumo, šios visuomenės yra pagrįstos socialiniu konsensu [susitarimu], o ne konfliktu ar represija. Socialinis konsensusas laikomas susitelkimo pagrindu, remiančiu nusistovėjusią socialinę tvarką, ne tik pagrindu, prieš kurį vyksta kova už socialinę tvarką²²².

Šia samprata paremtos Diurkheimo, Paundo, Livelyno ir Parsonso atliktos teisės vaidmens Vakarų visuomenėje funkcinės analizės. Nepaisant jų požiūrių skirtumų, jie pateikia teisės, kaip integracinio mechanizmo, sampratą, t. y. atskleidžia teisės, kaip priemonės tvarkyti įtampą ir trintį visuomenės viduje, vaidmenį.

Roskas Paundas [Pound] (1870–1964) – Harvardo universiteto (ir kitų JAV universitetų) teisės profesorius. XX a. trečiajame dešimtmetyje sukūrė **į teisę orientuoto socialinio susitelkimo teoriją**, vadovavo amerikiečių Realistinės teisės mokyklai. Realistinės teisės mokyklos doktrina pabrėžė, kad teisės normas kuria teisėjai ir kiti pareigūnai, vadovaudamiesi savo abstrakčiu socialinio naudingumo supratimu.

²²²Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 131.

Paundo į teisę orientuoto socialinio susitelkimo samprata pratęsė ir užbaigė Ērlichio „gyvosios“ teisės teoriją. Pagrindinė Paundo idėja yra tokia: jei reali teisėtvara arba veikianti teisė („*law in action*“) yra svarbesnė už knyginę teisę („*law in books*“), tai teismų teisėkūra turi įveikti įstatymų leidėjo formalizmą – prisitaikyti prie besikeičiančių sąlygų. Jis aiškiai suformulavo formaliosios teisės pastovumo ir socialinės tikrovės kintamumo, būtinybės išsaugoti teisėtvarkos stabilumą ir poreikio skatinti kitimus teisėje prieštaravimo problemą. Šią problemą Paundas bando išspręsti remdamasis funkcionalizmo paradigma, t. y. nagrinėdamas teisės normas jų funkcijų visuomenėje požiūriu. Jis rašo, kad „mes kviečiame į pagalbą filosofiją, etiką, politiką ir sociologiją, kad jos padėtų išspręsti tokias problemas, kurias laikome teisės mokslo problemomis. Teisę reikia nagrinėti visais atžvilgiais, kaip labiau specializuotą fazę to, kas plačiau žvelgiant yra mokslas apie visuomenę“²²³.

Toks platesnis požiūris į teisės funkcijas visuomenėje susijęs su XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje įsivyravusia visuomeninės kūrybos idealo ir pragmatizmo samprata. Paundas rašo: „kūryba yra mąstymas, susijęs su procesu ir veikla, o ne tik vien mąstymas apie žinių sistemą arba vienos konstrukcijos fiksuotą struktūrą. Apie inžinierių sprendžiamame pagal tai, ką jis veikia, o apie jo darbą [rezultatus] – pagal jo tinkamumą tam tikslui, kuriam jis [darbas] pašauktas tarnauti, o ne pagal jo ir tam tikro tradicinio plano idealios formos atitikimą. Apie teisininką galvojame priešingai nei praeitame amžiuje [XIX a.], [kaip] apie teisės kūrėją analogišku būdu. Norime ne diskutuoti apie teisės kilmę, o nagrinėti teisėtvarką. Mes susimąstome apie interesus, poreikius, reikalavimus, o ne apie teisę; juos būtina garantuoti ir patenkinti, tam naudojant ne tik tuos institutus, apie kuriuos mokėme, kad jie tarnauja šiems tikslams... Toks pokytis ryškėja visuose mūsų šimtmečio teisininkų tipuose. Tai galima iliustruoti ir tomis situacijomis, kurios aiškiai ryškėja šiuolaikinėje teisės literatūroje: teisės institutų ir teisinių doktrinų socialinio veiksmingumo, teisės normų efektyvaus kūrimo priemonių, teisės metodų, teisės sociologinės istorijos, greito ir protingo konkrečių atvejų išsprendimo ten, kur pastaroji karta tenkinosi abstrakčių teisės normų abstrakčiu teisingumu, svarbumo nagrinėjimu“²²⁴. Todėl teisės realaus veikimo analizėje Paundas pabrėžia, kad modernaus teisininko ir įstatymų leidėjo

²²³ Pound R. *Social Control through Law*. New Haven, 1942. P. 7.

²²⁴ Pound R. *Interpretations of legal history*. Cambridge, 1923. P. 152–153.

rūpestis yra socialinė inžinerija – visuomenės kūrimas, tam naudojant teisės aktus.

Paundas nagrinėja teisės paskirties ir funkcijų ryšį teisės socialinio veikimo lygiu. Jis teisės funkcijas ir jų vykdymo priemones kildina pirmiausia iš teisinių taisyklių ir principų tobulinimo. Todėl visiškai pagrįstai galime klausti, kaip Paundas išivaizduoja teisinių taisyklių ir principų tobulinimą. Jo požiūriu, teisinių taisyklių ir principų tobulinimas yra tiesioginis socialinės kaitos keliamos netvarkos teisinio sureguliuavimo padarinys. Paundas teigia, kad teismų ir įstatymų leidybos institucijos dirba nuolatos susidurdamos su naujais individų ir jų grupių reikalavimais, naujais interesų, ypač socialinių interesų konfliktais, kurių sureguliuavimas turi socialinės kaitos keliamą netvarką transformuoti į socialinės inžinerijos tvarką. Taip Paundas pabrėžia du dalykus: 1) socialinės kaitos keliamos netvarkos teisinio sureguliuavimo paskirtį – siekti „socialinės inžinerijos“ (taip jis akivaizdžiai suplaka teisės reguliacinę funkciją su teisės paskirtimi) ir 2) socialinės kaitos keliamos netvarkos sėkmingo teisinio sureguliuavimo patirtį teisėjai ir įstatymų leidėjai turi apmąstyti ir paversti teisinės doktrinos dalimi, nes kitaip jie negali realiai siekti socialinės inžinerijos pasitelkdami teisę. Teisinė doktrina – nustatytos taisyklės, principai ir precedentai – išreiškia sėkmingai teisę paveikusių ir nusistovėjusių interesų schemą (teisė juos pripažįsta ir saugo) bei fiksuoja atmestus interesus.

Sėkmingą socialinę inžineriją stabdo konfliktuojantys interesai. Todėl Paundas, remdamasis, pavyzdžiui, Jėringu ir kitais pirmtakais, formuoja naują teisės sampratą, daug dėmesio skirdamas interesų sampratai. Teisės uždavinys – atpažinti, nagrinėti ir kontroliuoti interesus ir jų pagrindu motyvuojamą elgesį. Paundas suskirsto teisiškai saugomus interesus į tris grupes: a) individualius (individualių piliečių privačius interesus); b) socialinius (kylančius iš socialinio gyvenimo bendrųjų sąlygų) ir viešuosius (konkrečiai – valstybės interesai)²²⁵. Individualius interesus sudaro:

1. Asmenybiniai interesai – fizinio neliečiamumo, valios laisvės, reputacijos, privatumo, tikėjimo ir minčių laisvės apsauga.
2. Šeiminių santykių interesai – santuokos, teisinio ieškinio turinio ir teisinių vaikų ir tėvų santykių apsauga.

²²⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 100.

3. Materialinių santykių interesai – nuosavybės, testamento laisvės, verslo ir sutarčių apsauga.

Socialinius interesus sudaro:

1. Bendro saugumo interesas.
2. Socialinių institutų saugumo interesas.
3. Bendros moralės interesas.
4. Visuomeninių išteklių apsaugos nuo grobstymo apsaugos interesas.
5. Bendros pažangos interesas.
6. Žmogiškojo gyvenimo apsaugos interesas.

Viešuosius interesus sudaro:

1. Valstybės egzistencijos apsaugos interesai.
2. Valstybės, kaip socialinių interesų garanto, interesai.

Kaip teisė turi derinti konfliktuojančius interesus? Ji juos turi derinti taip, kad garantuotų socialinį susitelkimą ir tvarkingą socialinę kaitą. Kitaip tariant, teisės, kaip socialinės integracijos mechanizmo, sampratą Paundas grindžia labai aiškia prielaida: anglų ir amerikiečių visuomenės funkcionavimo pagrindinė sąlyga yra harmonija ir fundamentinis konsensusas. Jis neaiškina šios prielaidos, bet iš jo veikalų konteksto galima suprasti, kad konsensusas yra natūraliai susiklostęs vakarietiško mąstymo ir gyvenimo būdas. Dėl to nebūtina įrodyti jo realumą. Tvarkinga socialinė inžinerija – tai toks individų ir jų grupių interesų racionalus ir nuoseklus teisinis suderinimas, kuris garantuoja socialinio susitelkimo apsaugą ir tvarkingą socialinę kaitą.

Bet kuriame socialinės inžinerijos projektavimo etape svarbus vaidmuo turi būti skiriamas politikai. Todėl neatsitiktinai Paundo įsi-vaizduotoje socialinėje inžinerijoje svarbus vaidmuo tenka teisės politikai. Anot jo, teisės politika priklauso nuo žinomų vertybių taikymo. Spręsdami konfliktus ir pripažindami interesų teisėtus reikalavimus, teisėjai ir įstatymų leidėjai remiasi teisinėmis vertybėmis, kurios kyla iš teisinės sistemos ir konkrečios visuomenės patirties (socialinių vertybių). Visuomenės patirties raida neišvengiamai daro įtaką ir teisinių vertybių raidai. Todėl, Paundo požiūriu, teisinės vertybės negali būti amžinos arba visuotinės. Jos yra specifinės, nes būdingos konkrečiai visuomenei, tam tikru jos istorijos laikotarpiu. Šias teises vertybes Paundas vadina laiko ir vietos „juridiniaisiais postulatais“. Jie „išgryninami“ iš teisės jau pripažintų interesų schemas, implikuotos teisinėje doktrinoje. Vadinasi, reikia skirti dvejopą situaciją: 1) taikomas teises vertybes, kurios

jau yra integruotos teisinėje sistemoje; 2) būsimas teisinės vertybės, kurias Paundas vadina „juridiniai postulatai“ ir kurios yra „išgaunamos“ iš teisinėje doktrinoje esančios interesų schemos. „Juridiniai postulatai“ doktrininio pripažinimo būdu patenka į teisinę sistemą ir iš lėto keičia ten esančių teisinių vertybių sistemą, jos elementų santykius.

Taigi visi Paundo teorijos elementai vienaip arba kitaip susiję su teisine doktrina. Nauji elementai patenka į teisinę sistemą kartu su naujų interesų doktrininiu pripažinimu. Galima teigti, kad teisinės vertybės kinta labai lėtai ir tik tiek, kiek doktriną pamažu keičia interesų schema ir jos „išgaunami“ juridiniai postulatai. Paundo teorija apeina klausimą – kaip socialinė kaita, kurioje pasireiškia nauji interesai ir jų konfliktai, gali būti interpretuojama, kokiu būdu nauji interesai suderinami su jau teisiškai pripažintais interesais. Labai panašu, kad siekiamas konfliktuojančių interesų derinimas priklauso nuo teisėjų teisinių ir įstatymų leidėjų socialinių vertybių. Paundo teorijoje teisinių vertybių ir socialinių vertybių santykis nėra aiškus. Todėl teisinė sistema atrodo kaip labai inertiška sistema, nuolatos ribojanti ir sijojanti kaitos įtakas ir reikalavimus. Visiškai tikėtina, kad juridinių postulatų turinys kyla labiau iš profesiskai valdomo teismų proceso kaitos nei iš platesnėje visuomenėje vykstančios kaitos. Tai reiškia, kad oficiali teisė yra prisotinta specifiskai profesinių vertybių, tiksliau – teisėjų sukurtų vertybių. Jei šios profesinės vertybės prilyginamos visos visuomenės vertybėms, kuriomis pagrįstas socialinis susitelkimas, tai gali reikšti tik viena – kad teisėjų vertybės išreiškia bendrąjį – socialinį konsensusą. Tokiu atveju galima suabejoti, ar teisė išlieka visiškai neutraliu mechanizmu (Paundas laiko teisę neutraliu mechanizmu), palaikančiu individualių, socialinių ir viešųjų interesų pusiausvyrą.

Paundo teorijai įtakos turėjo Realistinės teisės mokyklos doktrina, kuri daug dėmesio skyrė teismų veiklai. Šios mokyklos atstovai, remdamiesi garsiąja Holmeso formule – „teisės gyvenimas remiasi ne logika, o patirtimi“²²⁶ –, reikalavo pakeisti teismo sprendimų priėmimo metodus, dedukciją pakeisti indukcija, kiekvienu konkrečiu atveju atsižvelgti į galimą sprendimo efektą. Tai reiškia, kad teisėjams suteikiami ne tik teisės normų aiškinimo laisvės, bet ir teisėkūros Ērlichio mokymo dvasia įgaliojimai. Iš esmės, jie reikalavo įgyvendinti metodą „pagal teisingumą“. Toks sociologinis reiškinys egzistavo visada ir jis nėra moks-

²²⁶ Holmes O. W. The Common Law. Boston, 1938. P. 1.

linės sociologijos požymis. Dėl to Treves teigė, kad teismo srityje sociologinės nuostatos geriau prisitaiko prie pozityvistinės teisės negu prie sociologinės jurisprudencijos ir „laisvosios teisės“ metodų²²⁷.

Labai svarbu suprasti, kad Paundo analizė perspėja apie grėsmę, kylančią dėl mėginimo teorizuoti teisės socialinius padarinius ir funkcijas, nesidomint rimta sociologine analize; išvadas apie teisės funkcijas visuomenėje gaunant ne iš socialinių sąlygų ir to, kaip jas gali paveikti teisė, analizės, o jas išvedant iš teismų ir įstatymų leidėjų valios išraiškų. Kita vertus, Paundo teorija yra originalus įnašas į teisės sociologiją. Jis pabandė teisę įtraukti į platesnę sociologijos kategoriją – socialinę kontrolę, kurią sukūrė JAV sociologai. Socialinė kontrolė – tai visų priemonių visuma, kuriomis visuomenė užsitikrina savo normalų funkcionavimą, palaiko savo pačios integralumą (socialinį susitelkimą). Šiam reikalui tarnauja ne tik teisės normos, bet ir papročiai, moralė ir kitos socialinės normos. Socialinė kontrolė suprantama ir kaip socialinis mechanizmas, kuris užtikrina tam tikrų apribojimų (teisinių, dorovinių, paprotinių, administracinių) laikymąsi, kurių pažeidimas trikdo socialinės sistemos funkcionavimą.

Nagrinėdamas socialinės kontrolės formų raidą istorinėje plotmėje, Paundas atskleidė, kad vietinių bendruomenių raidos pradžioje teisė egzistavo susiliejęsi su kitomis socialinė kontrolės formomis – papročiu, morale, religija. Vyraujanti socialinės kontrolės forma archajiškose visuomenėse buvo paprotys, viduramžių Europos visuomenėse – moralė ir religija, o industrinėse visuomenėse pagrindiniu socialinės kontrolės instrumentu tapo teisė. Teisės, kaip instrumento, vartojimo subjektas yra valstybė, kuri derina individualius ir socialinius interesus, užtikrina teisės, kaip socialinės kontrolės priemonės, taikymo veiksmingumą. Taigi Paundo nuopelnas tas, kad jis permastė ir apibrėžė teisės, kaip svarbiausio socialinės kontrolės instrumento šiuolaikinėse visuomenėse, reikšmę. Jo teorija turėjo didelę įtaką amerikiečių pragmatinės teisės sociologijos mokyklos susikūrimui.

Paundo teorijos ydingumą – nesigilinimą į šiuolaikinių visuomenių prigimtį – „reikėjo kaip nors pataisyti“. Teisės funkcijų visuomenėje analizė turi remtis apibrėžta šiuolaikinių visuomenių prigimties teorija, kurios nėra, tad šios problemos reikia kaip nors išvengti. Todėl buvo išrutuliuota teisės funkcijų universalumo visuomenėje prielaida: teisė turi

²²⁷ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 121.

tam tikras visuotines funkcijas, vykdytinas bet kokioje visuomenėje, senovės ir modernioje, paprastoje ir sudėtingoje, nepriklausomas nuo konkrečių visuomenės savybių.

Šia teisės funkcinės „esmės“ prielaida rėmėsi kito Realistinės teisės mokyklos atstovo – **Karlo Levelyno** [Llewellyn] „**teisės darbu**“ (*law-jobs*) **teorija**. „Jeigu visi susiję klausimai – konkrečių valstybės formų, politinių sistemų ir kultūrinių sąlygų tinkamumo teisei – turi būti atmesti remiantis prielaida, kad teisė gali turėti funkcijas, egzistuojančias nepriklausomai nuo šių sąlygų, tai grynai reguliaciniai visuomenės poreikiai negali iš esmės skirtis nuo poreikių, būdingų kiekvienai stabiliai grupei, egzistuojančiai visuomenėje“²²⁸. Tai reiškia, kad „veikianti teisė ir teisinio reguliavimo būdai <...>, – pabrėžia Levelynas, – iškyla iš tam tikros grupės esmės. Jie visiškai nereikalauja kokio nors teismo egzistavimo būtinybės... Jie yra grupinės sąveikos sudėtinė dalis“²²⁹. Levelynas apibendrina elgesio modelių ir jų racionalizavimo bet kokios rūšies stabiliose grupėse stebėjimus, ir gautas išvadas pavadino teisės darbais. Šiuo pagrindu jis išskyrė keturis teisės darbus arba keturias socialines teisės funkcijas: 1. Išspręsti „sudėtingas bylas“ (sprendimas). „Sudėtingų bylų“, kaip tvarkingo ginčų sprendimo, pavyzdžiai yra svarbesni grupės narių būsimiems santykiams nei „lengvesnių konfliktų“ sprendimai. 2. Prevenciškai nukreipti ir perorientuoti elgesį ir lūkesčius. Siekiant išvengti ateityje grupės narių konfliktų ir sumažinti jų trintį, reikia sukonkretinti ir teisiškai apsaugoti tam tikras socialinių santykių formas, pavyzdžiui, nuosavybės santykius. 3. Paskirstyti grupėje valdžią. 4. Organizuoti ir derinti grupės veiklą arba, Levelyno žodžiais tariant, „nutiesti [veiklos] tinklą“. „[Teisinamos] grupės narių veikimo kryptys, jie paskatinami.

Levelynas atmėta Ērlichio „gyvosios teisės“ sampratos tvirtinimą, kad kiekviena visuomenės asociacija turi savo reguliavimo sistemą. Jis tvirtina priešingai – reguliaciniai visuomenės poreikiai stabiliose grupėse yra panašūs ir siekia savo išvestais teisės darbais sukurti galimybę palyginti įprastas valstybės teisės funkcijas su socialinėmis teisės funkcijomis, kurios kyla iš grupinės sąveikos. Levelyno požūriui, toks lyginimas leidžia įsigilinti į pačios teisės esmę, ją giliau pažinti. Teisės santy-

²²⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 107.

²²⁹ Llewellyn K. N. The Normative, the Legal and the Law-Jobs: The Problems of Juristic Method // Yale Law Journal. 1940. Nr. 49. P. 1374.

kis su socialiniu stabilumu, kaita ir socialinėmis vertybėmis yra labai painus, todėl komentatoriai skirtingai aiškina Levelyno išvestas socialines teisės funkcijas visuomenėje. Jie nesutaria, pavyzdžiui, kas yra „tinklo tiesimas“: ar tai „tikslų siekimas“, kai du arba daugiau žmonių yra susieti pastangų pasiekti bendrus tikslus, ar tai poreikis grupės gyvenimą priderinti prie jos aplinkos socialinių teisinių vertybių pagrindu²³⁰.

Labiausiai funkcinę analizę išplėtojo žymusis JAV sociologas, Harvardo universiteto profesorius **Talkotas Parsonas** (1902–1979). Jis sukūrė **socialinio veikimo teoriją**, nagrinėjančią visuomenės stabilumą, kuri aiškino socialinės, asmenybių ir kultūros sistemų sąveiką. Parsonas visuomenę aiškino teleologiškai (kaip turinčią išankstinį tikslą), jos raidą – evoliuciškai, kaip nulemtą psichologinių ir etinių vertybių kaitos. Parsonso sociologija remiasi Diurkheimo ir Vėberio idėjomis. Svarbiausieji Parsonso veikalai yra šie: „Socialinio veikimo struktūra“ (1937), „Socialinė sistema“ (1951), „Socialinė struktūra ir asmenybė“ (1964), „Sociologinė teorija ir šiuolaikinė visuomenė“ (1967). Jis parašė ir teisės sociologijos darbų: „Sociologiniai požiūriai į teisinę profesiją“ (1954), „Teisė ir socialinė kontrolė“ (1962).

Parsonas nagrinėja teisę kaip socialinės sistemos posistemę. Iš pradžių jis apibrėžia socialinės sistemos sampratą. Socialinė sistema – tai daugybės veikiančių veikėjų sąveikos, orientuotos į tokią situaciją, kurioje sistema apima visuotinai pripažįstamų kultūrinių simbolių kompleksą²³¹. Parsonas pabrėžia socialinės sistemos esmę: sąveikų sistemos, iš kurių susidaro socialinė sistema, turi būti pasiekusios kultūrinį lygį. Tokia socialinės sistemos samprata remiasi ir Vėberio, ir Diurkheimo moksliniu požiūriu.

Vėberio įtaka atsiskleidžia per socialinio veikimo sampratą ir tuo, kad sustruktūrintų socialinių veiksmų sistema sudaro socialinę sistemą. Individų socialiniai veiksmai orientuoti į kultūros bendrųjų vertybių sistemą, kuri apima ir teises vertybes. Tai reiškia, kad atskirų individų veiksmai atitinka kitų individų lūkesčius ir dėl to tarp jų nusistovi socialinis ryšys. Tuo pačiu metu tarpasmenybiniai individų santykiai įsikom-

²³⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 108.

²³¹ Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1996. С. 450.

ponuoja į socialinės sistemos, visuomenės institucionalizuotas elgesio struktūras (t. y. atitinka pripažinto elgesio modelius). Parsonso požiūriu, visuomenė yra tokia socialinės sistemos rūšis, „kuri savo aplinkos, apimančios ir kitas socialines sistemas, atžvilgiu pasižymi aukščiausiu savipakankamumo laipsniu“²³². Kitos socialinės sistemos gali būti didesnės savo įtakos teritorija (pvz., Romos katalikų bažnyčia) arba labiau apribotos (pvz., vietinė bendruomenė ar verslo bendrija).

Parsonsas remiasi Diurkheimo teiginiu, kad socialinės sistemos atmaina yra *sui generis* (tam tikra) tikrovė; priešingu atveju, – pabrėžia Parsonsas, – jeigu socialinėje sistemoje būtų galima visas sąveikų savybes išvesti iš veikiančių subjektų savybių, socialinės sistemos būtų epifenomenai²³³ (šalutiniai reiškiniai, nedarantys įtakos subjektų elgesiui).

Anot Parsonso, mažiausias socialinės sistemos vienetas yra vaidmuo, t. y. toks veikėjo orientacijos struktūrinis fragmentas, kuris nulemia ir konstruoja jo dalyvavimą interakcijos procese. Todėl „socialinė sistema – tai sistema individų veiksmų, kurių principinis mechanizmas yra vaidmenys ir vaidmenų konsteliacija [tarpusavio santykiai]. Tai sistema diferencijuotų veiksmų, organizuotų į diferencijuotų vaidmenų sistemą. Vidinė diferenciacija, kuri yra visų sistemų fundamentali savybė, reikalauja integracijos <...>. Kai daugybė individualių veikėjų savo lygiu siekia patenkinti poreikius <...>, atsiranda paskirstymo problema: problema kam ką gauti, kam ką dirbti, veikimo būdų ir sąlygų problema <...>. Socialinės sistemos negali būti neišsprendus šios problemos“²³⁴.

Taigi socialinės sistemos formavimasis ir funkcionavimas susiję su socialinės integracijos bei gėrybių ir vaidmenų paskirstymo problemų sprendimais. Todėl, anot Parsonso, bet kuri socialinė sistema turi keturis atributiškai būdingus „sisteminius poreikius“ arba funkcinius rekvizitus: 1) adaptaciją, 2) tikslų siekimą, 3) modelių (stabilumo) atkūrimą ir palaikymą, 4) integraciją. Jei socialinė sistema siekia išlikti, turi būti tenkinami funkciniai rekvizitai. Sistemos adaptacija turi užtikrinti sistemos prisitaikymą prie jos aplinkos įvairiausių sąlygų. Pavyzdžiui, gamybos ir paskirstymo sistema aprūpina maistu, pastoge ir t. t. Tikslų siekimas – tai sistemos stabilus judėjimas savo išsikelto tikslų link. Tokio siekimo

²³² Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 20.

²³³ Ibid. С. 18.

²³⁴ Parsons T., Shils E. A. Toward General Theory of Action. Cambridge, Mass., 1951. P. 23.

išeities pozicija – bendrų (kolektyvių, bendruomeninių) tikslų ir jų įgyvendinimo priemonių kūrimas. Modelių (stabilumo) atkūrimas ir palaikymas – tai sistemos narių energijos, motyvų ir vertybių kūrimas bei visuomenės stabilumo palaikymas ir atkūrimas taip, kad visuotinis veiklos ir energijos modelis sistemoje būtų nuolat atnaujinamas. Integracija turi išsaugoti visuomenės narių vienybę, palaikant atitinkamus jų socialinius ir emocinius santykius. Išskirtinį ryšį su šia funkcija turi teisė. Pirmosios dvi funkcijos kyla iš išorinių sąlygų ir reikalavimų ir vadinamos „instrumentinėmis“. Antrosios – vidinės, nes jas sukuria patys žmonės. Šios vadinamos „ekspresyvinėmis“: palaiko socialines vertybes ir kontroliuoja emocinę raidą.

Parsonso keturi socialinių sistemų funkciniai rekvizitai sudaro abstrakčią analitinę schemą. Remdamasis šia keturių funkcijų schema, Parsonsas analitiškai išskiria ir keturias pagrindines Vakarų visuomenės posistemas: 1) ekonomiką, atitinkančią adaptacijos funkciją; 2) politiką, kuri atitinka tikslų siekimo funkciją; 3) giminiškumą, kuris atitinka modelių (stabilumo) palaikymo ir atkūrimo funkciją, pavyzdžiui, socialinių vertybių diegimas jaunimui socializacijos procese; 4) societarinę bendriją (kultūrinės ir visuomeninės organizacijos), kuri atitinka integracijos funkciją. Visuomenė, kaip socialinė sistema, atskleidžiama 3 lentelėje.

3 lentelė. Visuomenė kaip socialinė sistema²³⁵

Funkcijos	Adaptacija	Tikslų siekimas	Stabilumo palaikymas	Integracija
Posistemės	Ekonomika	Politika	Giminystė	Societarinė bendrija
Institutai	Gamyklos, bankai	Partijos, valstybinė biurokratija	Nuklearinės šeimos, santuokos	Mokyklos, bažnyčios, žiniasklaidos priemonės
Vaidmenys ir specialiosios normos (pareigos ir draudimai), grindžiami pamatinėmis vertybėmis	Verslininkas, darbininkas, bankininkas, tarnautojas	Partijos lyderis, valdininkas	Motina, tėvas, vyras	Mokytojas, mokinys, dvasininkas

²³⁵ Социология. Санкт-Петербург: ИКА «ТАЙМ АУТ», 1993. С. 22.

Neišvengiamai kyla klausimas: kas susieja visuomenės pagrindines posistemas su socialinės sistemos funkcijomis? Jas susieja visuomenės normatyvinė struktūra, kuri susideda iš keturių **hierarchiškai sutvarkytų** elementų: vertybių, normų, socialinių bendrumų ir vaidmenų. Tai reiškia, kad kiekvienas vaidmuo grindžiamas vertybėmis ir atitinkamomis normomis bei kontroliuojamas socialinės bendrystės. Socialinė bendrystė (bendrumas, kolektyvumas) – tai visuma žmonių, tarpusavyje susietų gyvenimo sąlygų panašumo, vertybių ir normų vienovės, organizacijos santykiais ir įsisąmoninta socialine tapatybe (savęs priskyrimu). Todėl visuomenės galima analizuoti ne tik funkcinių rekvizitų vykdymo, bet ir jos normatyvinės struktūros funkcionavimo aspektu.

Visuomenės vertybės yra „trokštamos visuomenės sampratos, <...> būdingos visiems jos visuomenės nariams“ (Parsonsas). Tiek, kiek jos laikomos įkūnytomis socialinių institutų, jos tampa visuomenės reguliacinės struktūros dalimi. Vertybės yra visuomenės susitelkimo pagrindas, jos legitimuoja socialinę sistemą visuomenės narių akyse. Parsonsas, priešingai nei Diurkheimas, nesiekia pagrįsti bendrųjų vertybių buvimo, bet jas priima be įrodymų (postuluoja). Socialinės normos yra bendrųjų vertybių taikymas funkciškai diferencijuotų visuomenės grupių arba posistemių veikimo socialinėmis sąlygomis. Taip pabrėžiama, kad normos yra specifinės savo reguliuojamų situacijų atžvilgiu (vienos leidžia, kitos draudžia, dar kitos – įgalioja arba įpareigoja). Vertybės nenurodo jokių situacijų. Dar konkrečiau socialiniai bendrumai apibrėžia reikalaujamo veiksmo modelius konkrečioje situacijoje (pavyzdžiui, valstybinėje įstaigoje, komercinėje bendrovėje arba šeimoje). Individualūs vaidmenys yra normatyviniai lūkesčiai, kuriuos išreiškia konkretūs individai kaip socialinės bendrystės nariai.

Normatyvinės struktūros elementai yra labai svarbūs, nes jais Parsonsas paaiškina socialinę evoliuciją. Vertybės kontroliuoja normų turinį, normos kontroliuoja kolektyvumus, kolektyvumai lemia vaidmenis. Kontrolė „liejasi“ žemyn normatyvinės struktūros hierarchija nuo vertybių per normas ir socialines bendrijas į vaidmenis ir taip stabilizuoja sistemą, riboja plačias kaitos formas ir procesus²³⁶. Žemesnieji hierarchijos lygiai turi atspindėti besikeičiančią socialinę patirtį labiau nei aukštesnieji lygiai. Struktūrinės hierarchijos pamatas – vaidmenys – turi kruopščiai atspindėti kasdienio gyvenimo bendrijoje (šeimoje, darbe)

²³⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 111.

spaudimą. Dėl to individualūs vaidmenys (pvz., konkretus darbas ir jo sąlygos) kinta greičiausiai, palyginti su kitais struktūrinės hierarchijos elementais. Mažiau keičiasi socialiniai bendrumai (pvz., konkrečios įstaigos arba ūkio šakos struktūra). Socialinės normos (pvz., komercinė teisė) keičiasi dar mažiau, o vertybės (pvz., socialinio teisingumo sampratos) – mažiausiai. Taigi Parsonsas pabrėžia dviejų nuolat vykstančių priešingų procesų pusiausvyrą: judėjimas hierarchija aukštyn (vadina-masis *conditioning* – geriausio būvio kūrimas) sukuria spaudimą kaitai, kad būtų sureaguota į poreikius ir įtampą, o judėjimas žemyn (kontrolė) palaiko stabilumą. Todėl socialinė tvarka ir jos evoliucija yra šių opozicinių spaudimų nuolatinių „derybų“ ir neutralizavimo rezultatas, išreiškiantis normatyvinio turinio raidą įvairiais vertybių, normų, kolektyvu-mų ir vaidmenų hierarchijos lygiais.

Parsonsas išskyrė keturis pagrindinius socialinės evoliucijos procesus: diferenciaciją, adaptacinių galimybių gausėjimą, įtraukimą ir vertybių generalizaciją (išplitimą). Diferenciacija yra naujų socialinių darinių formavimasis socialinėje sistemoje. Tie dariniai yra specifiški jau esamų socialinių struktūrų ir funkcijų požiūriu. Pavyzdžiui, iš valstiečio šeimos namų ūkio išsivystė šiuolaikinis namų ūkis ir šiuolaikinė samdomojo darbo organizacija. Socialinės diferenciacijos procesas sudaro prielaidas socialinės sistemos raidai (tobulėjimui, sudėtingėjimui). Tai įmanoma tik tuo atveju, jei kiekvienas naujai atsiskyręs socialinės sistemos komponentas geba geriau adaptuotis negu ankstesnis, vykdamas tą pačią funkciją.

Taigi dėl diferenciacijos proceso atsirandantys vis didesnių adaptacinių galimybių nauji socialiniai dariniai turi daugiau išteklių ir didesni jų pasirinkimą. Pavyzdžiui, šiuolaikinis fabrikas gamina kur kas daugiau ir įvairesnės produkcijos nei valstiečio ūkis. Dėl socialinės sistemos vidinės diferenciacijos gilėjimo ir jos adaptacinių galimybių gausėjimo ji pati neišvengiamai tampa sudėtinga ir dėl to kyla socialinės integracijos problemų. Kaip pabrėžia Parsonsas, šias problemas galima išspręsti tik įtraukiant naujus socialinius darinius (struktūras ir mechanizmus) į visuomenės normatyvinę sistemą societariu lygiu²³⁷.

Galiausiai šiuos socialinių pokyčių procesus – diferenciaciją, adaptaciją ir įtraukimą – sustiprina vertybių generalizacija. „Jeigu aiškintume glaustai, – rašo Parsonsas, – tai apibendrintų savitarpio mainų priemonių

²³⁷ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 43–45.

gebėjimo skatinimo pagrindinė sąlyga yra jų rėmimasis į aukštesnio lygio posistemų veikimą. Tokiu būdu plačiausia prasme kultūros raida yra esmingai būtina socialinės sistemos evoliuciniam pasistūmėjimui. Pavyzdžiui, visų vertybių generalizacijos didelių procesų pagrindas yra religijos raida, o empirinių žinių pažangos – naujų technologijų institucionalizacija. Gana aukšti vertybių generalizacijos lygiai, dažniausiai įgyvendinami per teisinę sistemą, yra įtraukimo į societarinės visuomenės struktūrą prielaidos²³⁸. Taigi Parsonso socialinės evoliucijos sampratoje normatyvinė sistema atlieka socialinių pokyčių įtraukimo į visuomenės struktūrą įrankio vaidmenį. Šiuolaikinėje visuomenėje teisės normos „išskilo“ ir egzistuoja vertybių generalizacijos lygiu. Todėl teisinė sistema yra vienas svarbiausių šiuolaikinės visuomenės integracijos įrankių.

Pagrindinė funkcinė problema, kurią reikia nuolat spręsti societarinės bendrijos lygiu, yra visuomenės integracija. Sociumo integraciją užtikrina normos, kaip socialinės sistemos, struktūriniai elementai. „Integraciją aš suprantu kaip tokias struktūras ir procesus, – rašo Parsonsas, – kuriais socialinės sistemos dalių – žmonių, atliekančių vienus arba kitus vaidmenis, kolektyvumų ir normatyvinių standartų komponentų santykiai arba susireguliuoja būdu, užtikrinančiu jų darnų funkcionavimą, atitinkantį vienas kito ryšius sistemoje, arba, priešingai, nesusireguliuoja, be to, irgi kuriuo nors apibrėžtai paaiškinamu būdu“²³⁹.

Parsonsas kelia klausimą: kokiomis sąlygomis normatyvinė struktūra atlieka socialinės tvarkos palaikymo ir visuomenės integracijos funkciją, saugo žmogiškuosius santykius nuo išsigimimo į „visų karą prieš visus“? Atsakydamas į jį, Parsonsas suformuluoja tris pagrindines socialinės tvarkos egzistavimo ir visuomenės integracijos sąlygas:

1. Visuomenėje turi būti normatyvinės kultūros institucionalizuoti standartai, kuriais remiasi socialinės sistemos struktūra. Tai vaidmenų atlikimo standartai, formuojantys atitinkamus lūkesčius. Kitaip tariant, visuomenėje turi funkcionuoti socialinės normos – teisingo elgesio modeliai.

2. Turi egzistuoti socialinių posistemų savitarpio jungtys – bendros paribio sritys, kurios užtikrina jų organišką sąaugą į socialinę sistemą. Tai vienas pagrindinių Parsonso sampratos teiginių, kuriuo remiantis ga-

²³⁸ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 45.

²³⁹ Американская социология. Москва: Изд-во МГУ, 1972. С. 364.

lima paaiškinti socialinės integracijos galimybę. „Analizuojant keturių posistemių veikimo savitarpio santykius, taip pat jų ir aplinkos veikimo santykius, svarbu neapeiti savitarpiškų įsiskverbimų reiškinio, – rašo Parsonsas. <...> Mūsų požiūriu, tarp bet kurios sistemų poros veikimo [atsirandanti] riba išreiškia tam tikrą „zoną“ struktūrinių komponentų arba darinių, kuriuos galima teoriškai nagrinėti kaip priklausiančius abiem sistemoms, o ne tiesiog priskiriamus kuriai nors vienai iš jų“²⁴⁰.

3. Turi egzistuoti visuomenės teisinė sistema, atliekanti integracijos funkciją. Teisė – tai „bendras normatyvinis kodeksas, reguliuojantis kolektyvinių ir individualių visuomenės narių veiksmus ir apibrėžiantis jų situaciją“²⁴¹. Situaciją jis apibrėžia kaip trijų klasių objektų visumą: socialiniai objektai (jais būna bet kurie veiksmų subjektai), fiziniai objektai (tai empirinės veiksmų esmės ir sąlygos), kultūriniai objektai (tai kultūrinės tradicijos simboliniai elementai, idėjos ir įsitikinimai, simboliai ir vertybės, kurie nagrinėjami ne kaip veikėjo asmenybės struktūros elementai, o kaip veikėjo situacijos objektai).

Teisinė sistema gali veiksmingai paveikti visuomenės integracijos procesus tik tam tikromis sąlygomis. Parsonsas išskiria šias veiksmingumo sąlygas:

1. Visuomenėje turi funkcionuoti atitinkamos neprieštaravimo laipsnio normos, apibrėžiančios socialines ekspektacijas (lūkesčius) ir reikalavimus, keliamų individams bei jų grupių veiksmams. Individų ir jų grupių veiksmams gali tarnauti tik tokios normos, kurios yra tarpusavyje suderintos ir neprieštaringos jų numatomų elgsenos lūkesčių požiūriu. Normų sistema turi būti neprieštaringa ir visuomenės kaip visumos lygiu. Jai turi būti būdingas apibrėžtumas, nes „neapibrėžtumas pasitikėjimo sistemoje yra pagrindinis šaltinis, [iš kurio] plačiai išplinta nukrypimų tipas, kurį Diurkheimas, pirmasis išnagrinėjęs, pavadino anomija“²⁴². Tikrovėje neegzistuoja tobulų normatyvinių sistemų: visada jose yra prieštaringų elementų, teisės spragų arba per aukštas abstraktumo lygis (tokias normas sunku įgyvendinti), ir tai yra ne tik potenciali prieštara, bet ir „verčia juos [individus] rinktis tokias elgesio linijas, kurios vienaip arba kitaip prieštarauja normatyvinių ekspektacijų sistemai“²⁴³.

²⁴⁰ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 17.

²⁴¹ Ibid. С. 33.

²⁴² Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1996. С. 366–367.

²⁴³ Американская социология. Москва: Изд-во МГУ, 1972. С. 371–372.

2. Daugelis šiuolaikinių teisinių sistemų apima rašytines ir nerašytines (pvz., Didžioji Britanija) konstitucijas, kurios apibrėžia visuomeninių santykių, valdžios, valdymo, piliečių teisinio statuso normatyvines ribas. Šiuose „bendruose“ konstituciniuose „rėmuose“ funkcionuoja „žemiau“ esantis teisinės sistemos lygis²⁴⁴. Šiuo lygiu oficialios institucijos priima įpareigojančius sprendimus (pvz., teismai) ir atlieka įvairias organizacines-administracines jų įgyvendinimo procedūras.

Parsonsas pabrėžia, kad teisė nesuvedama vien į įstatymų leidybos ir vykdomųjų institucijų teisės normų aktus. Ji apima ir precedentinius teismo sprendimus²⁴⁵. Šį požiūrį, atitinkantį bendrosios teisės (*common law*) tradiciją, Parsonsas perėmė iš Harvardo teisės mokyklos profesoriaus Lono Fulerio (Fuller) vedamo seminaro „Teisė ir sociologija“²⁴⁶. Šie seminarai padėjo Parsonsui suprasti, kad bendrosios teisės precedentų sistema ne prieštarauja teisės normų sisteminimui, nes vienu arba kitu atveju sprendimai priimami ne tik tinkama procedūrine forma, bet turi būti įtraukti į bendrųjų teisės principų sistemą.

Išsivysčiusių visuomenių būdingas bruožas – jų normatyvinės sistemos didžiosios dalies teisinis statusas. Tai reiškia, kad teisių ir pareigų turinys yra valstybės nustatytas, apibrėžtas ir visiems privalomas. Teisės normų nesilaikymas baudžiamas konkrečiu iš anksto numatytu būdu. Valstybėje egzistuoja specialios institucijos, atsakingos už teisės normų aiškinimą ir jų priverstinį taikymą. Taigi abi teisinės sistemos efektyvaus funkcionavimo sąlygos yra teisės institucionalizacijos visuomenėje proceso dalys. Tačiau jų nepakanka teisės veiksmingumui pasiekti.

3. Visuomenės nariai turi internalizuoti jos normatyvinius-teisinius reikalavimus, institucionalizuotus socialinius lūkesčius. Internalizacija yra socialinės grupės pažiūrų, normų ir vertybių perėmimas, laikymas savomis, jų organišką įsiliejimą į savąjį dvasinį gyvenimą. Parsonsas rašo, kad „normatyvinės sistemos institucionalizaciją papildė ekspektacijų sistemos internalizacija atskiro žmogaus asmenybėje. <...> Tai suponuoja, kad integracijos bendras rezultatas yra ekspektacijų visuma,

²⁴⁴ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 33–34.

²⁴⁵ Ibid. С. 35.

²⁴⁶ Fuller L. The anatomy of the Law. New York, 1968.

suteikianti ją įgyvendinant dalyvaujantiems individams pasitenkinimą...²⁴⁷.

Visuomenės normatyvinių-teisinių reikalavimų internalizacija vyksta: a) individų socializacijos procese; b) individų tapimo kurių nors grupių nariu procese, kai jie įgyja apibrėžtą grupėje statusą ir išmoksta tą statusą atitinkantį vaidmenį; c) kai individai kuria kokių nors tikslų siekimo motyvaciją, atitinkančią visuomenės vertybes ir socialiai aprobuotas tikslo įgyvendinimo priemones.

Internalizacija yra socializacijos proceso – individo socialinio ugdymo pagrindas. Socializacijos procese individas „sugeria“ visuomenėje, tiksliau tariant, socialinėje grupėje susiklosčiusius gėrio ir blogio, teisingumo ir neteisingumo įvaizdžius, kultūrinės ir dorovinės vertybes bei normas. Individo internalizuotos vertybės ir normos, įskaitant ir teisės normas, anot Parsonso, formuoja socialinio veikimo orientacijas ir lūkesčius. Tvarkos buvimas visuomenėje pasireiškia būtent tokiu socialinių veiksmų sutvarkymu, kai veikėjai savo socialinius vaidmenis atlieka vadovaudamiesi visuomenės lūkesčiais, dermėje su visuomenės vertybinėmis orientacijomis. Vertybių ir normų internalizacija užtikrina galimybę įgyvendinti socialinį solidarumą, kuris, Parsonso požiūriu, yra pagrindinis socialinės integracijos veiksnys.

Šios trys teisinės sistemos veiksmingumo pamatinės sąlygos sudaro visumą, kurią galima vadinti „instituciškai internalizaciniu kompleksu“. Prie šio komplekso Parsonsas priskyrė papildomą – ketvirtąją labai svarbią sąlygą.

4. Normatyvinė sistema turi būti legitimiška. Teisės normų legitimacija kyla iš jų priešastinio ryšio su religinėmis (ir pasaulietinėmis) vertybėmis ir morale. Vertybės yra svarbios socialinės sistemos dalys, nes išreiškia visuomenės narių „kolektyvinius vaizdinius“ apie gėrį ir blogį, socialinį teisingumą, pageidautiną sociumo sandarą ir pan. Kai visuomenės nariai pasiekia susitarimą (konsensusą) dėl savo visuomenės vertybinių prioritetų, tai reiškia, kad įvyko vertybinio būdo institucionalizacija²⁴⁸. Pavyzdžiui, amerikiečių visuomenės vertybinės prielaidos suformuluotos svarbiausiuose dokumentuose: Nepriklausomybės Deklaracijoje, Konstitucijoje ir Teisių Bilyje.

²⁴⁷ Американская социология. Москва: Изд-во МГУ, 1972. С. 369–370.

²⁴⁸ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 25.

Šiuolaikinės pliuralistinės visuomenės kontekste vertybinė legitimacija reiškia tai, kad konkretūs teisės normų aktai „turi būti suderinti ne tik tarpusavyje, bet ir apskritai su tvarkos legitimacijos pagrindais“²⁴⁹. Parsonsas rašo, kad „galiausiai legitimacija kyla iš religinių motyvų, bet sudėtingose visuomenėse, be religinio, yra ir daug kitų žemiau esančių įteisinimo lygių. Galima kalbėti apie tai, kad vertybės, kaip ir normos, institucionalizuojamos pirmiausia ta apimtimi, kuria visuomenėje institucionalizuotų normatyvinių ekspektacijų pagrindiniai kontūrai atitinka vertybines prielaidas, kuriomis įprasta remtis, kai kyla įteisinimo problemos; antra, ta apimtimi, kuria toks nukreipimas į vertybinius pagrindus išsprendžia legitimacijos problemą ta prasme, kad vertybės ir normos ryšio „supratimas“ suaktyvina visų, kurie jas [vertybes] išgyvena, realų vertybinių prisirišimų įgyvendinimą“²⁵⁰.

Normatyvinės sistemos legitimacijos moralinis aspektas susijęs su privaloma pagarba savo ir kitų žmonių laisvei. Parsonsas rašo, kad „vieno arba kito veiksmo modelio moralinis privalomumas – toks pats privalomumas, kuris reikalauja ne tik atlikti vienus veiksmus ir susilaikyti nuo kitų, bet taip pat gerbti tam tikras kitų laisvės sritis ir prisiimti atsakomybę už savo asmeninį prideramą laisvės naudojimą tokiu pačiu mastu, – tarnauja tikrajam prisirišimui prie vertybių išreikšti ir, vadinasi, socialinės bendrijos suaugimo su kultūros sistemos normatyviniu aspektu pagrindiniam taškui“²⁵¹. Svarbiausias normatyvinių išipareigojimų pagrindas, be teisinio, yra vadinamasis „moralinis pagrindimas“. „Teisinių sistemų faktinis veiksmingumas daug kuo priklauso nuo jų, kaip sistemų, turinčių daugumos žmonių, kuriuos jų [teisinių sistemų] veikimas apima, požiūriu „joms būdingą vidinį teisingumą“, moralinį palaikymą“²⁵². Taigi iš religijos ir moralės išaugusios teisės normos giliai išsiskiria visuomenės struktūroje.

Parsonso kūryba daug kuo prisidėjo ne tik prie teorinės sociologijos raidos, bet ir prie teisės sociologijos. Savo darbuose jis apibrėžė teisės vietą ir vaidmenį socialinėje sistemoje, jos funkcijas ir teisės normų veiksmingumo sąlygas, socialinių veiksmų teisinio ir neteisinio regulia-

²⁴⁹ Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998. С. 26.

²⁵⁰ Американская социология. Москва: Изд-во МГУ, 1972. С. 368–369.

²⁵¹ Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1996. С. 368.

²⁵² Ibid. С. 367.

vimo ryšį. Todėl Parsonso teorinis palikimas yra labai svarbus ir teisės sociologijai.

5.1.2. Teisė kaip socialinės kaitos įrankis

Kiekvienas sociologinis požiūris į teisę siekia atskleisti teisės vaidmenį socialinėje raidoje. Teisės, kaip socialinės kaitos įrankio, samprata, priešingai nei ankstyvieji sociologiniai požiūriai, pabrėžia teisės galimybes skatinti socialinę kaitą. Ankstyvieji sociologiniai požiūriai į teisę (Savinji, Sumneris, Ėrlichas) pabrėžė socialinės kaitos įtaką pozityviosios teisės raidai. Jie atskleidė teisės šaknis kasdienėje socialinio gyvenimo patirtyje, nes valstybė buvo mažiau galinga, turėjo mažiau jai prieinamų technologinių priežiūros ir kontrolės priemonių, mažiau galėjo pasikliauti žiniasklaidos kontroliuojamais komunikacijos tinklais.

Kai XX a. pusėje išaugo Vakarų pasaulio valstybių galia, teisės santykio su socialine kaita klausimas šiuolaikinėse visuomenėse įgijo naują formą. „Valstybės suverenumas pasireiškia nebe tuo, kad ji turi prievartos vartojimo monopolį (Vėberis) arba turi teisę spręsti apie ypatingos padėties būtinumą (C. Schmitas), bet pirmiausia tuo, kad ji sprendžia apie visų jos turimų techninių priemonių efektyvumą ir sau pasilieka teisę naudotis efektyviausiomis priemonėmis nesilaikydama tų naudojimosi technikos priemonėmis reikalavimų, kuriuos ji kelia kitiems vartotojams“²⁵³. Šiuo pagrindu jos ėmė rimtai propaguoti modernios teisės, kaip plataus masto socialinio ir ekonominio planavimo įrankio, idėją: „teisė dabar pripažįstama kaip galios įgyvendinimo priemonė, valdžios įrankis“²⁵⁴.

Instrumentinio požiūrio į teisę sureikšminimui įtakos turėjo nuo XX a. šeštojo dešimtmečio vidurio išsivysčiusiose Vakarų visuomenėse ir Japonijoje prasidėjęs perėjimas iš pramoninės eros į informacinę epochą, kuris baigėsi apie 1990 metus. „Šį perėjimą lydėjo rimti socialinio gyvenimo sąlygų pablogėjimai“²⁵⁵. Valstybė, „gelbėdama“ padėti, rėmėsi teisės galimybėmis.

²⁵³ Schelsky H. Der Mensch in der Wissenschaftlichen Zeitalter // Lyotard J-Fr. Postmodernus būvis. Vilnius: Baltos lankos, 1993. P. 32.

²⁵⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 64.

²⁵⁵ Фукуяма Фр. Великий разрыв. Москва: Издательство АСТ, 2003. С. 13–14.

Labai svarbu pabrėžti, kad teisės ir socialinės kaitos santykio problema yra dvipusė, t. y. ją suponuoja du kintamieji – auganti moderniosios valstybės galia ir nenutrūkstamai vykstanti socialinė kaita. Todėl iš pradžių aptarsime moderniosios valstybės ir moderniosios teisės santykį, vėliau – socialinės kaitos įtaką teisei.

Moderniosios teisės ir moderniosios valstybės ryšys. Teisė suprantama kaip nepriklausoma socialinės kontrolės ir socialinio vadovavimo priemonė. Kai teisė laikoma tik valstybės galios įrankiu, tai kartu ji laikoma ir autonomiška, t. y. nepriklausoma nuo kitų socialinio reguliavimo sistemų, ypač nuo moralės ir papročių paramos. Tai reiškia, kad daugiau nebemanoma, jog teisė veiksminga dėl jos dermės su tautos, papročiais. Teigiama priešingai: teisės veiksmingumas kyla iš politinės jėgos koncentracijos. Moderni teisinė sistema suprantama kaip ypatingas valdžios galios mechanizmų rinkinys, naudojantis racionaliai išplėtotą teisinę doktriną, kurią kuria, aiškina ir taiko specializuotos valstybės teisinės įstaigos. „Tokios“ teisinės sistemos kontekste teisės (kaip valstybės įstaigų taikomos normos sprendimams priimti) ir moralės (kaip plačiojoje visuomenėje faktiškai egzistuojantys mąstymo ir elgesio modeliai) ryšiai žmonių sąmonėje atrodo silpnėjantys ir galų gale išnyksta. Įstatymų leidėjams ir eiliniams piliečiams teisė vis labiau virsta grynai techniniu reguliavimu, kuriam dažniausiai trūksta aiškaus moralinio elemento.

Moderniąją, arba techniškąją, teisę reikia nagrinėti dviem aspektais: 1) kaip santykį su valdžia, 2) kaip santykį su visuomene. Santykis su valdžia atskleidžia moderniosios teisės pranašumą: teisę, kaip techninę taisyklę, galima taikyti bet kokiam reguliavimo tikslui įgyvendinti. Jos išlaisvinimas iš bet kokių bendruomeninių „šaknų“, kurias ji turėjo, laikoma jos, kaip tikslingo valdymo mechanizmo, išlaisvinimu. **Tokia modernioji teisė yra moderniosios valstybės įrankis.**

Moderniosios teisės santykio su visuomene pranašumas virsta jos trūkumu: socialinių grupių, kurias teisė reguliuoja, sąmonėje teisės atsispyrimas nuo papročių galų gale nulemia jos faktinį nykimą daugelio piliečių sąmonėje. Siekdami sukurti teisę kaip veiksmingą ir nepriklausomą socialinės kontrolės bei socialinio vadovavimo priemonę, galų gale gauname priešingą rezultatą: tokios teisės visuomenė nepažįsta ir dėl to nėra veiksminga.

Teisės sociologija siekia atsakyti į klausimą: kaip teisė gali nepriklausomai veikti socialinę kaitą? Ar moderni Vakarų teisė – įstatymai,

kuriuos sukūrė valdantis elitas ar profesionalūs specialistai, gali performuoti visuomenės savaimiškai besikuriančius papročius? Šią problemą teisės sociologija formuluoja taip: ar teisė buvo ir ar gali būti išlaisvinta nuo savo socialinių ir kultūrinių šaknų tiek, kad ją galima būtų sąmoningai naudoti kaip įrankį keisti socialinio gyvenimo modelius? Kaip tai padaryti? O gal toks teisės taikymas yra vien politinis klausimas, kurį turi išspręsti įstatymų leidėjai?

Ankstyvieji sociologiniai požiūriai į teisę (Savinji ir Sumneris) pareiškė, kad kol teisė laikoma viena socialinio gyvenimo ašiu, tol ji jokiū būdu negali kaip nors „stovėti šalia“ („*standing apart*“) ir „veikti virš“ („*acting upon*“) visuomenės²⁵⁶.

Atsakymų į klausimus ieškoma nagrinėjant du moderniosios Vakarų teisės autonomijos aspektus: 1) teisės gebėjimą funkcionuoti, kaip autonomiškai socialinės kontrolės veiksnį; 2) teisiųjų institucijų autonomiškumą nuo kitų valstybės aspektų apimtis. Kitaip tariant, antruoju aspektu svarbu išsiaiškinti, kokia prasme teisinė sistema yra autonomiška nuo politinės sistemos.

Moderniosios teisės, kaip socialinės kontrolės veiksnio, autonomiškumas susijęs su moderniosios valstybės autonomijos nuo visuomenės, kurioje ji egzistuoja, aspektu. Modernioji valstybė suprantama kaip visuomenės organizacijos politiniai elementai, kurie sutelkti specifinėse institucijose (pvz., vyriausybėje, biurokratijoje) ir procesuose. Dar XIX a. socialinių mokslų teoretikai pripažino, kad Vakarų visuomenėse pamažu įvyko ypač svarbus istorinis vystymasis, kurį jie pavadino „valstybės“ ir „pilietinės visuomenės“ atsiskyrimu arba „viešosios“ ir „privatesios“ gyvenimo sričių atsiskyrimu²⁵⁷. Šiuolaikinės valstybės galios yra išsiplėtusios tiek, kad ji pajėgi kontroliuoti ir nuolat besiplečiantį socialinio gyvenimo sektorių. Šiuo pagrindu mėginama pagrįsti, kad teisė gali reikštis kaip esanti šalia visuomenės.

Moderniosios teisės ir socialinės kaitos ryšys. Teisės ir socialinės kaitos santykio problemos diskusijose „socialinės kaitos“ samprata dažniausiai vartojama labai laisvai, tarytum ji pati save paaiškina. Teisės sociologai vartoja tokius socialinės kaitos apibūdinimus: 1) socialinis pokytis – tai bet koks nustatytų elgesio visuomenėje būdų nepasikartojantis pasikeitimas (L. Friedmanas ir J. Ladinskas, 1967); 2) socialinė

²⁵⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 65.

²⁵⁷ Ten pat. P. 66–67.

kaita apima skirtingus lygius arba tvarkas (J. Grosmanas ir M. Grosmanas, 1971)²⁵⁸.

Friedmanas ir Ladinskis pabrėžia socialinės kaitos „nepasikartojamumo“ požymį, nes juo pripažįstama, kad daugumai visuomenių būdingi įvairūs pokyčiai. Socialinė kaita įvyksta tik tada, kai pasikeičia socialinė struktūra – socialinių santykių modeliai, nustatytos socialinės normos ir socialiniai vaidmenys. Bendrasis ekonominės gerovės apimtis visuomenėje padidėjimas arba sumažėjimas nelaikomi socialine kaita. Geriausias socialinės kaitos pavyzdys yra Lietuvos valstybingumo atkūrimas ir įtvirtinimas.

J. Grosmanas ir M. Grosmanas nagrinėja socialinės kaitos aspektus – kaitos greitį, dydį ir apimtį, kurie tarpusavyje susiję sudėtingais ryšiais. Socialinė kaita gali būti didėjanti, visapusiška ir revoliucinė, o jos apimtis – trijų pakopų arba lygių. Ji gali: 1) pakeisti tik individualaus elgesio modelius, pavyzdžiui, skyrybų dažnėjimas, gimstamumo normos pakitimas; 2) pakeisti grupines normas – individų ir grupių tarpusavio santykių modelius, individų ir grupių santykių su politine, ekonomine arba socialine sistema modelius, pavyzdžiui, vyresnio amžiaus moterų įdarbinimo barjerų sulaužymas. Šioje pakopoje socialinė kaita yra esmingesnė nei pirmojoje; 3) pakeisti visuomenės papročius arba pagrindines vertybes, pavyzdžiui, laisvosios rinkos vertybių įsitvirtinimas Lietuvoje. Šio lygio socialinę kaitą sunkiausia apibrėžti ir neabejotinai sunkiausia pasiekti.

Socialinė kaita skirtingose visuomenėse vyksta labai skirtingu tempu. Ji priklauso nuo įvairių dalykų: technologinės pažangos, gamtinės aplinkos, politinės organizacijos ir sąmonės išsivystymo masto, kultūrinės vienovės ir įvairovės laipsnio, nuo sąveikos su kitomis visuomenėmis masto ir pobūdžio. Neabejotinai didėjant gebėjimui kontroliuoti ir eksploatuoti gamtinę aplinką, socialinės kaitos tempas panašiai didėja. Ne tik moderniosios visuomenės kinta dideliu greičiu, bet ir jų nariai stipriai jaučia socialinio gyvenimo nuolatinę transformaciją (Friedmanas, 1990)²⁵⁹.

Taigi dauguma visuomenių, reaguodamos į aplinkos kitimą ir vidičius bei išorinius spaudimus, laikui bėgant kinta. Koks yra teisės santykis su šia kaita? Teisės sociologija išskiria du labai skirtingus teisinės

²⁵⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 67–68.

²⁵⁹ Ten pat. P. 68.

būties tarpusius: nerašytinės teisės tarpusį ir rašytinės teisės tarpusį. Nerašytos paprotinės socialinės normos seka paskui socialinę raidą; iš tikrųjų šių normų pokyčiai išreiškia socialinę raidą. Užrašyta teisė linksta įgyti savo identitetą, atskirą nuo miglotesnių bendrijos įsitikinimų ir *mores* (moraliai privalomų papročių)²⁶⁰. Cotterrellis pabrėžia, kad **užrašyta teisė gali įgyti potencialą** daryti įtaką papročiams ir įsitikinimams kaip beveik nepriklausoma jėga, **jeigu ji turi kokį nors ypatingą pagrindą viešpatavimui**, kilusį iš religijos, mito arba nuorodų į protą, prigimtį arba tradicinę išmintį²⁶¹. Taigi tik būdama susijusi su autoritetingu savo šaltiniu teisė gali tapti politinės jėgos paramos versme arba jos įrankiu. Pavyzdžiui, iš Tautos valios kilęs Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės Aktas atvėrė nenutrūkstamą galingų socialinių pokyčių versmę.

Sąmoningas teisės naudojimas sukeltas arba stabdant socialinę kaitą nėra išimtinai modernus veiksnys. Pavyzdžiui, Lietuvos antrasis statusas įtvirtino XVI a. vidurio LDK reformas ir suteikė teisinį pagrindą Lietuvos bajorijos tolesnei raidai. Neatsitiktinai Nisbetas apibendrina, kad „didieji socialinės kaitos ir mobilumo amžiai beveik visada pasižymi plačiu teisės ir bylinėjimosi teisme naudojimu“²⁶². Daugelyje modernųjų visuomenių teisės galimybės šiuo atžvilgiu yra gerokai didesnės, nei ankstesnėse erose²⁶³. Taigi teisės išspraudimas į rašytinę formą istoriškai gali būti vertinamas kaip vienas pirmųjų žingsnių plėtoti jos ryšio su valdžia potencialą. Šiuolaikiniai teiginiai apie įstatymų galimybes formuoti visuomenes pagal įstatymų leidėjų norus grindžiami valstybės ir teisės ryšio elementais: valstybės įgyvendinimo galios sukauptimu, teisinės doktrinos aiškinimo ir taikymo profesionalumu, teismo procesų institucionalizavimu ir veiksmingų įstatymų leidybos institucijų įsigalėjimu.

Teisės ir socialinės kaitos santykio analizė dažniausiai susijusi su viena įtakos kryptimi: teisinės kaitos įtakos socialiniam pokyčiui. Vienakryptė santykio analizė grindžiama įsigalėjusiu požiūriu, kad teisinės raidos reiškiniai per daug akivaizdžiai atspindi platesnius socialinės rai-

²⁶⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 69.

²⁶¹ Ten pat. P. 69.

²⁶² Nisbet R. *Twilight of Authority*. New York: Oxford University Press, 1975. P. 173.

²⁶³ Berman H. J. *Teisė ir revoliucija*. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 160–165.

dos reiškinius, kad neverta apie tai diskutuoti. Toks požiūris nėra teisingas, nes teisė dažnai sunkiai ir pavėluotai prisitaiko prie socialinių pokyčių, pavyzdžiui, Vakarų teisės prisitaikymo prie kompiuterių technologijos revoliucinių padarinių ir informacijos revoliucijos dabartinės problemos.

Kita vertus, teisė gali prisitaikyti prie pasikeitusių socialinių sąlygų, nebūtinai keisdama savo formą arba struktūrą. Gali išlikti tokios pačios teisiųjų reiškinių sampratos formos, nors iš esmės keičiasi jų socialinės funkcijos. Pavyzdžiui, nuosavybės teisinė forma, kuri iš pradžių apėmė savininko „namų ir visko aplink juos“ patrimonialinę nuosavybę (K. Reneris, 1949), naudojama ugdant kapitalistinę visuomenę, kad būtų įkūnyta titulo teisė į tą turtą, kuris sudaro sąlygas kapitalui kaupti. Kapitalas egzistuoja kaip titulo nuosavybė į pelną, palūkanas arba nuompinigus. Jis taip pat yra jėga; nurodinėjimo jėga, kurią jo savininkas turi kitų individų atžvilgiu. Tai kapitalistinių socialinių santykių pagrindas, kuris nėra svarbus teisei, nes ji operuoja tik pagrindinėmis nuosavybės, sutarties sampratomis ir jų doktriniais padariniais. Didžiausia revoliucija įvyko nesikeičiant jokioms normoms, – teigia Reneris²⁶⁴.

Efektyvaus teisinio veikimo ribos. XX a. teisininkų darbuose išivyravo požiūris, kad teisės veikimo pagrindu galima formuoti visuomenę. Ši teisės gebėjimą kai kurie autoriai, pavyzdžiui, R. Paundas (1917), D. J. Danelskis (1974), A. Alotas (1980) ir kiti, linko matyti griežtai apribotą. Danelskis ragina socialinių ir teisiųjų mokslų atstovus nagrinėti teisės etines ribas. Baigdamas studiją apie „teisės ribas“, Alotas teigia, „kad įstatymai yra dažnai neefektyvūs, pasmerkti pajuokai beveik nuo gimimo, pasmerkti dėl per didelių įstatymų leidėjų ambicijų ir būtinų reikalavimų efektyviam įstatymui nesilaikymo, kaip pavyzdžiui, [nėra] adekvačios išankstinės apžvalgos ir taikymo mechanizmo aptarimo“²⁶⁵.

Paundas išnagrinėjo pagrindines moderniosios teisės savybes ir jų pagrindu suformulavo principus, kurie nubrėžia efektyvaus teisinio veikimo ribas. Jis išskyrė šiuos principus:

1. Teisė gali turėti reikalų tik su žmonių ir daiktų išore, bet ne vidumi.
2. Teisė, kaip valdymo įrankis, remiasi tam tikru išoriniu veikimu, kuris „užveda“ jos mechanizmą. Jeigu teise nesiremiam, ji nega-

²⁶⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 71.

²⁶⁵ Ten pat. P. 72.

li formuoti elgesio. Teisiniai paliepipimai patys savęs neįgyvendi-
na.

3. Egzistuoja interesai ir poreikiai, kuriuos teisė gali pripažinti, bet dėl jų prigimties negali apsaugoti. Pavyzdžiui, teisė į privatumą. Be abejonės, privatumas yra labai svarbus interesas, tačiau jo sąvokinis apibrėžimas, kurį galima būtų pritaikyti teisėje, yra labai sunkus ir prieštaringas dalykas. Sunkumas susieti žala, padarytą privatumui, su jo šaltiniu priverčia aukoti santūrumo ir jautrumo interesus²⁶⁶.

Šiuos tris teisės apribojimus suponuoja sunkumas nustatyti faktus, kurių pagrindu teisė turi veikti. Iš esmės teisinių faktų nustatymo galimybės lemia teisės atsargumą, leidžiant atlyginti žalą, padarytą jausmams, psichikai. Teisingumo įgyvendinimas teisme turi būti pragmatiškai susietas su skubaus sprendimo priėmimo poreikiais. Teisėjas neturėtų įsivelti į tokių prieštaringų įrodymų nagrinėjimą, kurių negali objektyviai išspręsti. Teismo sprendimas turi būti padarytas žinomų faktų pagrindu.

Socialinę kaitą remiančių įstatymų leidybos strategija. Teisės įgyvendinimas yra toks pat svarbus, kaip jos turinys. Gali būti įvairios teisės įgyvendinimo strategijos: konkreti prievarta arba įtikinėjimas; rėmimasis pareigūnų pasiryžimo įgyvendinti teisę laipsniu, jų morale ir ištekiais, reikalingais užtikrinti įstatymo laikymąsi. Pavyzdžiui, pražūtinga alkoholinių gėrimų draudimo JAV patirtis trečiajame XX a. dešimtmetyje padėjo įtikinti Britanijos politikus, kad tiesioginis plačiai paplitusių lošimo formų teisinis draudimas turi būti pakeistas įvairiomis lankstesnėmis administracinės ir fiskalinės šios veiklos kontrolės priemonėmis (D. Dixonas, 1991)²⁶⁷.

Sociologas Y. Droras (1959) atskleidė esminį tiesioginio ir netiesioginio teisės taikymo remiant socialinę kaitą skirtumą. Jis teigia, kad tiesioginis teisės taikymas – mėginimas pakeisti elgesį ir galbūt pažiūras, primetant individualiems teisės subjektams teises pareigas, reikalingas tokiai kaitai, labai problemiška. Tačiau teisė gali vaidinti ir vaidina netiesioginį vaidmenį sukeldama socialinę kaitą daugeliu būdų. Droras išskiria socialinės kaitos netiesioginio rėmimo teises strategijas:

²⁶⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 73.

²⁶⁷ Ten pat. P. 79.

1. Teisė formuoja įvairius socialinius institutus, kurie savo ruožtu daro tiesioginę įtaką socialinės kaitos greičiui ir pobūdžiui. Pavyzdžiui, įstatymai, apibrėžiantys nacionalinę švietimo sistemą, nacionalines mokymo programas; patentų įstatymai, saugantys išradėjų teises, gali skatinti išradimus ir remti technologinių institutų pokytį, ir priešingai, pavyzdžiui, įvairūs informacijos, reikalingos realistiškai įvertinti esamas sąlygas ir politiką, atskleidimo teisiniai apribojimai gali užkirsti kelią arba stabdyti naujų idėjų, palankių socialinei kaitai, plitimą.
2. Teisės pagrindu įsteigiamos specialios įstaigos daryti įtaką socialinei kaitai. XX a. Vakarų visuomenėse įstatymų leidyba dažnai buvo naudojama steigiant įvairias valdybas, komisijas arba tarnybas, kurioms buvo keliami konkrečios politikos rėmimo tikslai. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Seimo 1995 m. ratifikuotai Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijai ir 1996 m. priimtam Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymui įgyvendinti buvo sukurta **Vaiko teisių apsaugos tarnyba** prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, kuri „atsako už vaiko teisių apsaugą reglamentuojančių įstatymų bei kitų teisės aktų vykdymo organizavimą, kontrolę bei priežiūrą“²⁶⁸.
3. Teisinių pareigų sukūrimas, kurių įgyvendinimas skatintų kaitą. Pavyzdžiui, įstatymų arba poįstatyminių aktų leidybos būdu vietinei valdžiai gali būti pavesta daugybė pareigų organizuoti įvairius viešuosius darbus. Netgi laisvosios rinkos ekonomikos apsaugojimas teise daugelyje valstybių yra vienas svarbiausių socialinės kaitos mechanizmų²⁶⁹.

Būtiniosios veiksmingų įstatymų sąlygos. Įvairūs autoriai mėgino apibrėžti sąlygas, kurioms esant teisė gali efektyviai paveikti elgesį ir galbūt pažiūras. Sociologas W. E. Evansas apibendrino JAV patirtį ir suformulavo septynias būtinas veiksmingų įstatymų sąlygas:

1. Įstatymo šaltinis turi būti autoritetingas ir prestižinis. Evansas teigia, kad Vakarų atstovaujamosiose demokratijose išleisti įstatymai atitinka šią sąlygą geriau nei kitos reguliavimo rūšys. Įstatymų leidybos institucijos demokratinis mandatas suteikia legitimacijos jo veiksmams,

²⁶⁸ Sakalauskas G. Vaiko teisių apsauga Lietuvoje. Vilnius: Vaiko teisių informacijos centras, 2000. P. 87.

²⁶⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 80.

sukeliantiems esminę kaitą. Toliau pagal prestižą seka vykdomieji poįstatyminiai aktai, administracinių įstaigų sprendimai ir pagaliau teismų sprendimai. Evanas pripažįsta, kad teismams labiau trūksta legitimacijos nei prestižo. Pavyzdžiui, buvo teigiama, kad teismų legitimacija priklauso tik nuo jų sprendimų priėmimo procedūrų suvokto teisingumo (Tylo-ras, 1990), ir kai šių procedūrų taikymas sukuria sprendimus, remiančius viešojoje visuomenėje nepopuliarią politiką, Aukščiausiojo Teismo prestižas gali padėti priimti šią politiką, bent jau tarp viešosios nuomonės lyderių.

2. Naujojo įstatymo esmė turi atitikti nusistovėjusius kultūrinius ir teisinius principus. Ši sąlyga grindžiama teiginiu, kad teisė gali būti galinga kaitos jėga, kai kaita kyla iš principo, giliai įaugusio į mūsų paveldą (J. R. Penockas ir J. W. Chapmanas, 1974). Ji puikiai atitinka Savinį mintis. Kaitai, kuri per daug kvepia teisine arba socialine revoliucija, tikriausiai bus pasipriešinta.

3. Naujojo įstatymo laikymosi pragmatiniai metodai turi būti apibrėžti pagrįstai ir aiškiai. Tai reiškia, kad įmanoma atskleisti naujų elgesio modelių, kurių reikalauja įstatymas, prigimtį ir reikšmę, nurodant socialines grupes, visuomenes ir bendrijas, kuriose šie modeliai egzistuoja. Tokiu būdu siekiama, kad teisė išvengtų utopiškumo ir būtų praktiška. Visiškai neišbandytoms idėjoms paprastai linkstama priešintis.

4. Įstatymų leidybos veiksmai turi būti grindžiami sąmoningu laiko elementu (Alotas, 1980). Pavyzdžiui, Alotas teigia, kad kuo trumpesnis pereinamasis laikotarpis, tuo lengviau prisitaikoma prie teisės reikalaujamos kaitos. Delsimo mažinimas riboja organizuoto arba spontaniško pasipriešinimo kaitai didėjimo galimybes.

Socialinės kaitos planas yra neabejotinai svarbus pagrindas įstatymams rengti. Reikia atsiminti, kad sudėtingą pramoninę arba komercinę praktiką reorganizuoti reikalaujantys įstatymai veiks geriau ir bus mažiau ardančios žalos padaryta, jeigu suinteresuotoms organizacijoms bus duodama laiko pasirengti. Dėl to modernieji įstatymai dažnai nurodo, kad įstatymų nuostatos įsigalioja tik praėjus tam tikram laikotarpiui priėmus įstatymą. Tai reiškia, kad aiškiai matomas teisinio pokyčio planavimas į laiko pakopas yra priemonė užtikrinama, kad pokytis yra tvirtai kontroliuojamas ir kad teisinė politika vadovaujasi atsargumu ir apdairumu.

5. Teisę taikantys pareigūnai turi elgtis tiksliai pagal įstatymo reikalavimus. Šios sąlygos esmė – išvengti teisės sumenkinimo, kuris neiš-

vengiamai atsiranda nukrypstant nuo įstatymo reikalavimų, ypač tais atvejais, kai įrodoma pareigūnų veidmainystė arba korupcija. Šios teisės taikymo sąlygos įgyvendinimas susijęs su kita labai rimta – teisinių institucijų nepriklausomumo įgyvendinimo problema: kokių rūšių spaudimas gali būti vykdomas teisę taikančioms įstaigoms ir jų viduje, kad būtų remiamas arba stabdomas jų vykdomas teisės taikymas? Tai sunkiai sprendžiamos modernios valstybės problemos.

6. Teigiamos teisinės sankcijos yra tokios pat svarbios kaip ir neigiamos. Kitaip tariant, teisės laikymosi pozityvios paskatos gali būti taikomos tada, kai teisė siekia aktyviai remti socialinę kaitą. Dotacijų, subsidijų, mokesčių ir kitų fiskalinių nuolaidų numatymas moderniuose įstatymuose yra reikšmingi tokių sankcijų pavyzdžiai. Pavyzdžiui, „žaliojo“ koridoriaus atidarymas muitinėse. Šios sąlygos esmę labai tiksliai apibrėžė Grosmanai: „Įstatymai, ... kurie siekia pagrindinių pozityvių socialinių pakitimų proporcijų, turi remtis auklėjimu ir įtikinėjimu tiek pat kiek ir negatyviomis sankcijomis. Kad papirkinėjimo ir įbauginimo požiūris būtų sėkmingas, tai turi būti matoma ir retkarčiais taikoma“.

7. Veiksminga teisių gynyba turi būti numatyta ir tiems, kurie nukentėtų dėl teisės išvengimo arba pažeidimo. Jiems turi būti suteikta paskata naudotis įstatymais. Šią mintį dar anksčiau pabrėžė Paundas, vėliau – Lustgartenas. Dėl to, pavyzdžiui, vartotojų apsaugos įstatymai mėgina skatinti vartotojus naudotis įstatymais, numatydami minimalią nuostolių atsiteisimo teismo būdu ribą, ir pan.²⁷⁰

Modernioji teisė naudojami daugybe įvairiausių paskatų, kad būtų garantuojamas jos įgyvendinimo veiksmingumas. R. Sumersas (1971) teigia, kad dauguma teisinių strategijų apima vieną iš penkių metodų: 1) teisė taikoma, siekiant sudaryti palankias sąlygas parengti privačius darinius, pavyzdžiui, sutartis arba testamentus, ir jos pagrindu užsitikrinti šių darinių teikiamą naudą; 2) teisė taikoma civiliniuose teismuose skriaudoms atlyginti, apibrėžiant privatinės teisės ir numatant atsakomąsias priemones už jų pažeidimą; 3) teisė tiesiogiai taikoma kontroliuojant elgesį, grasinant bausme arba ją taikant kaip baudžiamojoje teisėje; 4) teisė taikoma kaip „viešosios naudos suteikimo“ metodas, paskirstant viešąsias prekes ir paslaugas apibrėžtomis „gavėjų“ kategorijoms, pavyzdžiui, teikiant švietimo, sveikatos, gerovės paslaugas; 5) teisė taikoma apibrėžti išskirtinio reguliavimo standartų klases, pavyzdžiui, komu-

²⁷⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 82–86.

nalines paslaugas, įmones, ir jų elgesį reguliuoti licencijomis arba kito-
mis priemonėmis. Moderniose teisinėse sistemose šie metodai (teisės
taikymas elgesiui paveikti) tarpusavyje sudėtingai jungiami ir derina-
mi²⁷¹.

Teisės, kaip socialinės kaitos įrankio, samprata implikuota **Auto-
poiesis teorijoje**, kurią sukūrė garsus XX a. vokiečių sociologas **Niklas
Lumanas** (1927–1999). Lumanas buvo sisteminės funkcionalistinės ty-
rimų krypties atstovas ir profesionalus teisininkas. Svarbiausieji jo dar-
bai yra šie: „Teisės sistema ir teisės dogmatika“, „Sociologinis švieti-
mas“, „Pasitikėjimas ir valdžia“, „Visuomenės teisė“, „Rizikos sociolo-
gija“ ir kt.

Lumano sociologinis požiūris grindžiamas socialinės tikrovės, kaip
komunikacinės sistemos, nagrinėjimu. Jo požiūriu, šiuolaikinė visuome-
nė yra visą Žemę apimanti komunikacinė sistema. Šiai visuomenei bū-
dinga augančio sudėtingėjimo ir diferenciacijos tendencija. Tuo pačiu
metu ji išsaugo ir netgi didina vienybę stiprindama ir plėsdama komuni-
kacinius ryšius. Lumano požiūriu, kitaip nei Parsonso, socialinę sistemą
sudaro prasmės, kurias ji pati kuria. Tos prasmės ir visa iš jų sudaryta
sistema atsiranda komunikacinių procesų pagrindu. Tai reiškia, kad vi-
suomenės prigimtis yra komunikacinė. Socialinė tikrovė – tai tik vienas
egzistuojančių sistemų tipas greta mašinų, organizmų ir psichinių sistemų.

Lumanas pabrėžia, kad sistemų teorijoje įvyko giluminė teorinė
evoliucija. XVIII a. – sisteminio mąstymo atsiradimo pradžioje – siste-
mos ir jos dalies skirtis sistemoje buvo laikoma esminiu skirtumu, o da-
bar sistemų teorijos pagrindą sudaro „sistemos ir supančio pasaulio“ at-
skirtis. Teorija, kuri remiasi „sistemos ir supančio pasaulio“ atskirtimi,
vadinama atvirų sistemų teorija. Tokios teorijos pagrindinė problema –
atskleisti sistemos ir ją supančios aplinkos sąryšius, t. y. nagrinėti kaip
gyvają sistemą. Lumano nuomone, gyvajai sistemai būdinga *autopoiesis*
sugebėjimas: savęs organizavimas ir savęs atnaujinimas. *Autopoiesis* si-
stemos sugeba save pažinti ir atskirti nuo kitų sistemų, pažinimo būdu
sukurti savo aplinką. Tokį sistemos pažintinį gebėjimą Lumanas nagri-
nėja kaip specifinį elgesį, išsiskiriusį pačiame tokių sistemų egzistavi-
mo ir organizacijos principu. Visuomenė nėra tapati biologinėms siste-
moms. Kitaip nei jos, visuomenę kaip sistemą sudaro prasmės, kurias ji
pati kuria.

²⁷¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 86–87.

Lumanas nagrinėja visuomenę kaip funkciškai diferencijuotą sistemą, kuri apima įvairias funkcijas atliekančias posistemes. Jos atitinka skirtingas socialinio gyvenimo specializuotas sritis. Pavyzdžiui, teisė yra viena iš posistemių. Kadangi visuomenė, kaip gyvoji sistema, sugeba atskirti save iš supančios aplinkos, kiekviena jos posistemė taip pat sugeba taip elgtis. Vienos arba kitos posistemės aplinką sudaro kitos posistemes. Pavyzdžiui, teisė supančią aplinką sudaro ekonomika, politika, religija ir kitos socialinės sritys.

Socialinės sistemos elementai yra komunikacijos, kurias išreiškia informacijos, pranešimo ir supratimo vienovė (vienis). Toks vienis sukuria prasmę. Trys prasmės matmenys – dalykinis, temporalinis ir socialinis – struktūrina pačią prasmę. Į prasmės socialinį matmenį įeina santykis su kitomis sistemomis (veiksmas) ir apmąstymas (pergyvenimas).

Prasmės laiko matmenį sudaro lūkesčiai (viltys) ir lūkesčių laukimas. Lūkesčių laukimą Lumanas supranta kaip žmonių veiksmų racionalią tvarką, kuri nusistovi dėl to, kad sąveikos procese subjektai numato ir laukia iš partnerių į juos nukreiptų atitinkamo pobūdžio lūkesčių. Bet kuris subjektas sunormina lūkesčius: tai reiškia, kad net ir neišsipildžius konkrečiam lūkesčiui subjektas išlieka laukimo būsenos.

Komunikacijos posistemės turi savo skirties ženklus. Pavyzdžiui, teisė remiasi „teisėto-neteisėto“ prasmų skirtimi arba vadinamuoju kodu, moralė – „pagarbos-nepagarbos“, politika – „paklusnumas-nepaklusnumas“, mokslas – „teisingas-neteisingas“ prasmų skirtimi. Kiekviena šių skirčių leidžia išskirti tam tikras komunikacijos rūšis, kurios būdingos konkrečiai posistemai, ir šiuo pagrindu ją atskirti nuo „kitų“ į ją neįeinančių komunikacijų.

Bet ne tik „teisėta-neteisėta“ kodas apibūdina teisę kaip posistemę. Kartu su juo teisės posistemę apibūdina specifinė programa, kuri apima įstatymus ir kitus teisės normų aktus, kurie struktūrizuoja sistemai būdingus socialinius lūkesčius. Kodo kintamumas užtikrina sistemos ribų tęstinumą jos istorinių pokyčių procese.

Lumano nuomone, teisė yra socialinės komunikacinės prigimties ir atsiranda iš operaciškai susidedančių norminių lūkesčių. Jis rašo, kad „teisė atsiranda ne iš po įstatymų leidėjo plunksnos. Ją nulemia daugybė norminių lūkesčių, kitaip tariant, teisiniai reikalavimai“²⁷². Socialinė si-

²⁷² Luhmann N. A Sociological Theory of Law. London: Routledge and Kegan Paul, 1985. P. 281.

stema tapdama vis sudėtingesnė sukuria vis daugiau galimybių ir lūkesčių. Dėl to teisė tampa visapusiškesnė. Didelė lūkesčių įvairovė suponuoja poreikį veiksmingai atrinkti lūkesčius. Todėl teisinės sistemos funkcija yra atrinkti galimybes, kurios padėtų supaprastinti (redukuoti) subjektinių teisių lūkesčių kompleksiskumą. Teisinė sistema, kaip bendravimo sistema, yra atvira savo aplinkos pažinimui, bet norminiu požiūriu ji uždara²⁷³. Pažintine prasme tai reiškia, kad teisė, kaip bendravimo sistema, gali „stebėti“ savo aplinką pasitelkdama savo vertinimo arba aiškinimo kategorijas ir reguliariai pripažinti bei reaguoti į ekonominius, mokslinius, politinius arba kitokius įvykius ir reiškinius. Teisinė sistema yra norminiu požiūriu uždara, nes „teisėtumui ir neteisėtumui“ atskirti gali taikyti tik savus norminius kriterijus. Taigi teisė, kaip bendravimo sistema, visada įtvirtina savo norminius kriterijus, kuriais gali pažinti savo aplinką ir ją intelektualiai kurti.

Lumano požiūriu, teisė remiasi ne vertybėmis, kurios pačios yra santykinės ir operaciškai gali būti pervertintos, o funkcijomis, kurias ji normuoja socialinės komunikacijos procese. Ji aiškina vertybes kaip apibendrintus simbolius, kuriuos patogiau naudoti komunikavimo tikslais. Pavyzdžiui, vartojame tokias sąvokas kaip tiesa, nuosavybė, tikėjimas, meilė, teisėtumas ir panašias, kurios savo prigimtimi yra vertingos, nes jos yra visuotinės ir padeda įgyti kitų supratimą. Taigi Lumano nuomone, vertybės sąvoka simbolizuoja komunikacijos *autopoiesis* ir nieko daugiau. Ji neleidžia daryti kokių nors išvadų apie teisingą elgesį. Nėra jokios vertybių tranzityvumo tvarkos, kurią galėtume besąlygiškai pritaikyti aplinkybėms kaip stabiliai hierarchijai.

Lumano nuomone, teisės sociologija teisę turi nagrinėti kaip visuomenės *autopoiesis* sistemę. Kitaip nei teisininkas, kuris nagrinėja teisę, būdamas sistemos viduje, sociologas ją nagrinėja iš išorės. Funkcionalizmo požiūriu Lumanas išskyrė teisės funkcijas visuomenėje: **tai socialinio atsikūrimo, lūkesčių stabilizacijos, komunikacinė, pažintinė ir motyvacinė funkcijos**. Teisės, kaip socialinės sistemos, ypatumus apibrėžia stabilizacijos funkcija, pasireiškianti tuo, kad teisė atrenka ir aukštesniu abstrakcijos lygiu apibendrina atsiradusius socialinius lūkesčius, įtraukia apžvelgiamus formalizuotus variantus. Kartu teisė užtikrina socialinės komunikacijos kokybę.

²⁷³ Luhmann N. A Sociological Theory of Law. London: Routledge and Kegan Paul, 1985. P. 283.

Teisės vaidmuo visuomenėje glaudžiai susijęs su konfliktų sprendimais. Teisės normos struktūra numato konflikto galimybę ir kartu apibrėžia galimus jo sprendimo kelius, nes organizuoja ir stabilizuoja su konfliktu susijusius lūkesčius. Pirmiausia teisės suteikia subjektams galimybę numatyti kitų veiksmus ir lūkesčius veikiančios normų sistemos pagrindu. Kita vertus, teisės normos formuoja prievartos lūkesčius, nes teisės normos pažeidimo atveju turi būti taikomos iš anksto numatytos neigiamos sankcijos. Lumano požiūriu, vienas svarbiausių sociologijos uždavinių yra atskleisti ir nagrinėti struktūrinius konfliktus.

Autopoiesis teorija skatina tyrėjus teoriškai išnagrinėti sudėtingus būdus, kuriais teisinė kaita gali sietis su įvairiomis socialinio gyvenimo sritimis. Teisė „stebi“ gyvenimą. Ši teorija buvo panaudota Britanijoje nušviečiant, „kaip teisinis diskursas konfrontuoja su diskursais apie vaikų gerovę, pateikiamais teismo bylose dėl prievartos vaikų atžvilgiu, vaikų grobimo bylose arba nepilnamečių baudžiamosiose bylose ir dažnai, atrodo, neteisingai juos aiškina bei iškreipia“²⁷⁴. *Autopoiesis* teorija skatina analizuoti, „kaip teisė mąsto“, pabrėžiant, kad jos bendravimo sistema egzistuoja ir sugeba atsinaujinti nepaisant motyvų ir interesų tų, kurie dirba su teisinio bendravimo objektais arba siekia juos paveikti, sukelti, jų išvengti arba kurie patys yra teisinio bendravimo objektai. Teisės sociologija visada turėtų nagrinėti, kaip žmonės mąsto ir veikia patekę į sudėtingus laisvės ir suvaržymo modelius. Ji visada turėtų suprasti teisinę doktriną ir kalbėti tokių žmonių interesų ir motyvų aspektu.

5.2. Marksistinis ir neomarksistinis požiūris į teisę

Nepasitenkinimas socialinio konsensuso teorija nulėmė „konflikto“ teisės analizių raidą, pabrėžiant represinius teisės, kaip tam tikrų grupių arba klasių galios kitų atžvilgiu, įrankio aspektus. Jos nukreipė dėmesį į svarbius, bet anksčiau neįvertintus teisinio reguliavimo aspektus. „Tad čia jų bendras trūkumas buvo tas, – rašo Cotterrellis, – kad kaip kon-

²⁷⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 93.

sensuso teorija nepaaiškino jėgų, funkcionuojančių, kad būtų nustatytos ir palaikomos vyraujančios idėjos bei įsitikinimai apie visuomenę, taip konfliktų teorija neatkreipė dėmesio į faktą, kad teisė funkcionuoja ne tik kaip represinis mechanizmas šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse; priešingai, ji, atrodo, nusipelnė didelės paramos ir priimtumo šiose visuomenėse²⁷⁵.

Marksistinės teisės analizės įvairovė mėgino įveikti konfliktų ir konsensuso teorijų ribotumus. Minėtos analizės stengėsi paaiškinti teisės, kaip represijos įrankio, funkcionavimą, kuriuo pagrindžiami tam tikrų klasių interesai šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse, kita vertus, tuo pačiu metu šiose visuomenėse skatinamas pakantumas, sudarantis sąlygas teisės priemonėmis mažinti tiesioginę represiją iki minimumo. Marksizmas, kaip socialinė teorija, teigia mėginąs pasiekti visuotinę socialinių fenomenų analizę, nepripažįstančią jokių dalykinių ribų.

XX a. pradžioje Markso idėjas teisėje subtiliai išplėtojo tarybinis teisininkas **Eugenijus Pašukanis** (1891–1937), parašęs darbą „Bendroji teisės teorija ir marksizmas“ (1924). Daug dėmesio Pašukanis skyrė **teisės ir prekių formų ryšio sampratai**.

„Kapitale“ Marksas įrodinėja, kad viena svarbiausių kapitalizmo savybių yra tai, kad žmogaus kūrybiniai procesai vertinami prekių aspektu. Viskas gali būti perkama ir parduodama, ir tai suprantama prekinių vertės prasme. Prekinė forma vyrauja gyvenime. Taip patys socialiniai santykiai tampa daiktų santykiais. Vadinasi, individai vienas su kitu susitinka pirmiausia kaip savininkai: per prekes, kurias jie valdo, įskaitant ir jų darbo jėgą, arba į kurias jų veiksmai yra orientuoti. Tai paaiškina, kodėl kapitalistas gali pasiimti visą pelną iš kito žmogaus darbo: taip yra todėl, kad laisvai sudaryta sutartimi jis nusipirko darbininko darbo jėgą ir ji bei jos vaisiai priklauso jam.

Plėtodamas šias Markso idėjas teisėje, Pašukanis tvirtino, kad kapitalistinėje visuomenėje teisės esmė pasireiškia jos išskirtine forma – prieš įstatymą lygių individualių teisės subjektų forma. Ši teisės forma, – rašo Pašukanis, – yra tiesioginė juridinė analogija ir būtinas prekių formos pasiekimas. Vadinasi, teisės esminis pagrindas yra visuotinio teisės subjekto sąvoka. Nors ir kokie realūs būtų ekonominiai ir socialiniai individų tarpusavio skirtumai, kapitalistinė teisė linksta prie idėjos, kad jos akyse visi yra lygūs. Išskirtiniai teisinio statuso determinantai,

²⁷⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 139.

pagrįsti nuosavybe, religija, kilmingumu, rase, lytimi arba kitais požymiais, pamažu išnyksta teisei vystantis. Teisės taikymas gali labai diskriminuoti klases ir grupes, tačiau funkcionuojančios teisinės doktrinos ir teisinės ideologijos požiūriu kapitalistinė teisė laiko visus subjektus lygiais, taip paslėpdama faktinės nelygybės, kurias ji palaiko, struktūras.

Teisės subjektus teisė pripažįsta laisvais ir lygiais tiek, kiek jie gali būti laikomi savininkais. Jie turi bent jau savo sugebėjimus, savo darbo jėgą. Taigi prekių savininkų santykiai rinkoje yra tikrieji teisiniai santykiai. Teisė atsirado kartu su rinka. Ji pasiekė savo aukščiausią ir abstrakčiausią formą kapitalizme, kur visuose socialiniuose santykiuose vyrauja prekinė forma. Teisė, Pašukanio požiūriu, galų gale išnyks socialistinėje visuomenėje, kuri apsieina be rinkos ekonomikos mechanizmų ir ideologijos, kuri juos atspindi ir remia.

Pašukanio nuomone, tose kapitalistinės teisės srityse, kurios tarnauja pirmiausia represinėms funkcijoms, laisvės ir lygybės pavertimas teisės formomis, kurios turi nulemti derybas dėl teisių ir pareigų bei jų suderinamumo, yra „nuleidžiamas“ iš viršaus kaip valstybės galios įgyvendinimas, ypač baudžiamosiose bylose. Panašiai viešojoje teisėje išreiškia valstybės „teisinį veidą“: valstybės prievartinė galia atspindi išskirtinai nelengvo ir prieštaringo valstybės ir piliečio arba valstybės įstaigų teisių ir pareigų suderinimo formomis.

Pašukanio kapitalistinės teisės analizė grindžiama bendrąja marksistinės teorijos prielaida, kad teisė gali būti suprantama tik kaip valstybės teisė. Vis dėlto jis padaro nevisiškai marksistinę išvadą, kad kapitalistinė teisė yra kilusi iš socialinių santykių. Jo analizė pateikia griežtą ekonominės struktūros ir teisės formos santykio paaiškinimą. Esminis Pašukanio analizės trūkumas yra toks: susiaurindamas teisės formą iki prekinės formos, Pašukanis pabrėžia tik vieną teisės formos determinantą, todėl neįvertina teisinės doktrinos įvairovės bei Vakarų teisės formų adaptacijos ir variacijų galimybes. Lyginant teisę su prekiniais santykiais, pasidaro sunku tinkamai analizuoti tas kapitalistinių ir nekapitalistinių visuomenių teisės sritis, kurios yra nutolusios nuo rinkos santykių. Nors Pašukanis nurodo labai svarbų teisės formos ir ekonominės struktūros ryšį, jo teisinė teorija nepateikia adekvačių teisinės doktrinos sudėtingumo ir prieštaravimų analizės priemonių²⁷⁶.

²⁷⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 152–153.

XX a. antrosios pusės marksistinės teisės veikimo šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse analizės apima įvairius teisės ir visuomenės santykius. Apibūdinsime marksizmo požiūrį į svarbiausius šiuolaikinės kapitalistinės visuomenės ir teisės, individo ir visuomenės santykių aspektus: represinės ir ideologinės teisės funkcijas; teisės ir galios santykis; teisės ir ideologijos santykis; teisės ir individo santykis; teisė korporacijoje visuomenėje²⁷⁷.

Represinės ir ideologinės teisės funkcijos. Markso požiūriu, ant ekonominio pagrindo išskyla antstatas, kurį nulemia ekonominė struktūra. Antstatas apima teisinius ir politinius institutus bei „socialinės sąmonės formas“ – ideologiją. Markso teorija pabrėžia, kad ideologiniai įsitikinimai yra socialinių klasių požymiai ir atspindi klasės padėtį visuomenės klasinėje struktūroje, kuri savo ruožtu gali būti paaiškinta remiantis ekonominės gamybos sistema²⁷⁸. Gamybinių jėgų vystymasis nulemia gamybos santykių pobūdį, tinkamą tam tikrai visuomenės istorijos stadijai. Teisiniai ir politiniai institutai bei atitinkama ideologija kuriami tam, kad būtų apsaugoti tie santykiai ir socialinės sąlygos, kurie garantuoja atitinkamo gamybos būdo tęstinumą.

Teisės represiniai mechanizmai užvedami ir nukreipiami prieš tuos, kurie meta kokius nors rimtus iššūkius vyraujančio gamybos būdo sąlygoms. Markso veikalai mėgina parodyti, kaip istoriškai teisės represinis aparatas vaidino svarbų vaidmenį, pavyzdžiui, per žemės aptvėrimus, konfiskavimus, priverstinio darbo sąlygas, gyventojų judėjimo kontrolę, kapitalistinės tvarkos įtvirtinimo procese, kai gamybinių jėgų vystymasis feodalinis santykius pavertė nebetinkamais. Ankstyvieji marksistiniai teoretikai pabrėžė teisės policines funkcijas ir jos, kaip valdančiosios klasės, galios išraiškos priemonės palaikyti tvarką svarbą.

Markso raštai teigia, kad ir moderniajame kapitalizme teisės ideologinės funkcijos yra tiek pat svarbios socialinei tvarkai palaikyti. Iš tikrųjų valstybės galia ir ideologija yra tarpusavyje save įgyvendinančios. Kapitalizmo ideologiniam pagrindui svarbiausia yra teisės subjektų – darbininko ir kapitalisto lygybė prieš įstatymą. Laisva jų sutartis suteikia darbininkui teisę gauti darbo užmokestį, kuris yra jo darbo jėgos atkū-

²⁷⁷ Toliau remtasi: Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 142–167.

²⁷⁸ Sabine G. H., Thorson Th. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995. P. 774.

rimo šaltinis, o kapitalistui teisę pasiimti visą pelną, gautą naudojantis darbininko darbo jęga. Teisinė laisvė ir teisinė lygybė marksistams yra ekonominės prievartos pagrindas.

Kapitalizmo raidoje stiprėjo valstybės ir teisės vaidmuo, keitėsi kapitalizmo pobūdis. Tai visiškai neatitiko marksistinės analizės prognozių. Pagrindinį smūgį Markso analizei sudavė šiuolaikinė kapitalistinė valstybė, kuri nėra tiesioginis kapitalistų klasės tarnas. Valstybė yra institucija, kuri palaiko socialinę tvarką ir visuomenės stabilumą vyraujančio gamybos būdo sąlygomis. Pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje valstybė sukūrė darbo dienos trukmės teisinę kontrolę: valstybė saugojo kapitalistinę socialinę tvarką, kuri remiasi darbo jėgos pasipildymu, nuo konkrečių kapitalistų godumo. Modernioji valstybė paprastai yra nepriklausomas arbitras, palaikantis sistemą, kuri laimi daugiau už kitus. Valstybės klasinė esmė dažniausiai yra paslėpta, bet atsiskleidžia krizės laikotarpiu. Panašiai yra ir su teisės ideologine funkcija: ji turi būti neutrali, kaip palaikanti visų individų lygybę prieš įstatymą ir sauganti visų interesus.

Teisės ir galios santykio samprata. Šiuolaikinės teisės ir klasės santykio bei ideologijos prigimties analizės problemos meta iššūki marksistinei teorijai. XX amžiuje, ypač paskutiniame jo ketvirtyje, visuomenės struktūra virto labai sudėtinga, lyginant su XIX a. visuomenės struktūra. Visiškai nėra akivaizdu, kad teisė yra valdančiosios klasės galios ginklas išnaudoti kitą socialinę klasę. Marksistinei teorijai, kuri išveda dviejų klasių visuomenę, sunku paaiškinti teisės ir galios santykių šiuolaikinėje visuomenėje ryšį.

Daugelis XIX a. autorių teisės ir socialinio susisluoksniavimo santykį laikė savaimė suprantamu ir aiškino panašiai: pavyzdžiui, „įstatymai engia vargšus, o turtuoliai valdo teisę“; „darbo įstatymai beveik visada buvo klasiniai įstatymai“²⁷⁹. Iš tikrųjų pagal marksistinę klasės sampratą būtent pramoninio darbo teisė dažniausiai laikoma pagrindine klasių kovos vieta. Marksas apibrėžė klases pagal jų padėtį gamybos priemonių atžvilgiu ir tokiu būdu visuomenę suskaldė į dvi klases.

Šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje yra daugybė socialinių grupių, kurias galima apibrėžti įvairių užsiėmimų rūšių ir socialinių padėčių aspektu. Dauguma – verslo tarnautojai, fabriku darbininkai, nepriklausomi profesionalai, valstybės darbuotojai – „neturi tiesioginio finansinio ryšio

²⁷⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 144.

su darbo priemonėmis bei kur kas mažiau teisinių reikalavimų į nuosavybės duodamas pajamas. <...> Nors ši bendra sąlyga būtų būdinga buhalteriams ar angliakasiams, draudimo agentams ar fermų darbininkams, ligoninių gydytojams ar karjero kranininkams, bet, žinoma, jų klasinė padėtis nėra vienoda. Kad suprastume moderniųjų klasių padėties įvairovę, turime peržengti bendrą pajamų šaltinio faktą ir taip pat nagrinėti pajamų kiekį²⁸⁰.

Iš tikrųjų klasės sąvoka dabar plačiai vartojama sociologijoje, apima užsiėmimo grupę (jos socialinį statusą, santykį su valdžia) ir pajamų lygį arba tik užsiėmimo grupę. Daugeliu atžvilgių tai yra naudinga, tačiau taip ignoruojamas Markso nustatytas „klasės“ sąvokos teorinis statusas socialinėje teorijoje. Kita vertus, jeigu siekiame suprasti, kokį santykinį priėjimą prie šiuolaikinės teisės turi įvairios socialinės grupės – jų sugebėjimą formuoti teisės turinį ir formą bei ją įgyvendinti, turime nagrinėti ištisą iškilusių ir tarpusavyje susijusių empirinių veiksnių įvairovę, pavyzdžiui, socialinę padėtį, išsilavinimo lygį, techninių žinių turėjimą, asociacijų ryšius, sudėtingus rasinės, lyties, religinės arba kitų formų diskriminacijos veiksnius ir jų daromą žalą individams bei socialinėms grupėms. Taigi iš pažiūros „turėjimo“ ir „neturėjimo“ skirtumai lengvai nustatomi ir susiejami su teisės reikšme, – rašo M. Galanteris, – nes tokios miglotos bendrosios sąvokos pripažįsta visus arba bet kuriuos diferencijuojančius veiksnius, su kuriais galime atskirti galingąjį nuo santykinai bejėgio visuomenėje. Klasės sąvoka pasidarė perkrauta, kai vartojama teorijoje paaiškinti procesams, kuriuose šie įvairūs veiksniai funkcionuoja²⁸¹.

Taigi galios veiksniai ir būdai, kuriais teisė išreiškia ir formalizuoja galios santykius šiuolaikinėje visuomenėje, yra labai sudėtingi. Todėl šiandien yra mažai marksistų, kurie tvirtintų, kad, pavyzdžiui, teisinis teisės kūrimas yra vien klasinio intereso išraiška. Jeigu klasiniai santykiai ir gali būti laikomi tiesiogiai išreikštais teisėje, tai ji išreiškia, marksistinio teoretiko B. Edelmano požiūriu, „ne ką kita, kaip užregistruotus, kodifikuotus ir formalizuotus darbo klasės laimėjimus“, t. y. teisę, kuri yra ne tik valdančiųjų klasių veiksnys, bet ir „klasių kovos vieta ir investicija“²⁸². Šios rūšies klasių analizė pripažįsta teisinės doktrinos sudė-

²⁸⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 145.

²⁸¹ Ten pat.

²⁸² Ten pat. P. 146.

tingumą ir jos reikšmę. Todėl neišsami teisinės doktrinos analizė neatkleidžia lengvai nustatytos socialinės klasės interesų nuolatinės globos. Daug marksistinių ir nemarksistinių autorių laikė teisę priemone inkorporuoti darbo klasę į valstybę, perkant jos ištikimybę.

Dabar skirtingų požiūrių į galią ir teisę autoriai sutaria, kad teisė gali būti suprantama ir kaip galios santykių išraiška, ir kaip svarbus tokių santykių formalizavimo ir reguliavimo mechanizmas. Ji saugo ir legitimuoja galią, pavyzdžiui, garantuodama ekonominę galią, plėtodama nuosavybės sampratą ir palaikydama nuosavybės apsaugos taisykles. Be to, pačios teisės galia kyla: 1) iš dalies iš politinės galios, kurią ji išreiškia: arba iš nuolatinio galios elito, arba iš galios centrų kovos rezultatų; 2) iš dalies iš naudos, kurią suteikia pats galios reguliavimas ir formalizavimas. Tai reiškia, kad moderniose visuomenėse santykiniai galingieji ne tik sukuria valdymo sistemas, kad būtų galima vadovauti ir koordinuoti jų galios egzistavimą, bet ir patys priklauso nuo teisės ir teisinių struktūrų, kurios primeta svarbias organizuotas ir formalizuotas galios naudojimo taisykles. Tokiu būdu sujungiamos dvi priešingos prielaidos: 1) kad esminis teisės ir galios ryšys yra galios kontroliavimas teisės priemonėmis; 2) kad teisė yra tik galios ginklas. Tuo pačiu metu teisė kontroliuoja ir išreiškia galią, ir tai yra to paties proceso skirtingi aspektai,

Teisės ir ideologijos ryšio samprata. Teisės sociologija nagrinėja pažintinių ir vertinamųjų idėjų, kurios yra išreikštos teisinėje doktrinoje arba atsirado jos veikiamos, įtaką veiksmui ir apskritai socialiniam veikimui. Ji negali *a priori* pripažinti šių idėjų kaip savaime atsiradusių ir turi mėginti suprasti jų prigimtį bei vaidmenį socialinėje praktikoje. Tai nėra paprasta, nes daugelis idėjų apie teisę ir visuomenę atrodo kaip savaime suprantamos, tokios akivaizdžios, kad jų prigimties klausimas atrodo kaip nerealus, nes sunku suvokti, kad jų galima nepriimti „sveiku protu“. Būtent dėl šios sveiko proto savybės, kuri daugelį su teise susijusių idėjų paverčia teisinėje praktikoje ir kasdieniame gyvenime tarsi neginčijamomis tiesomis, mokslinė teisės studija jas turi nagrinėti.

Socialiniame gyvenime egzistuoja tokios idėjų sistemos, kurios garantuoja gyvenimo tikrumą ir saugumą, įsitikinimų pagrindą ir elgesio gaires. Jos vadinamos ideologijomis, arba ideologijos srovėmis: sistema idėjų, išreiškiančių visuomenės, socialinės grupės arba judėjimo idealus, interesus, pasaulėžiūrą. Kitaip nei mokslinis požiūris, kuris visada yra

dalinis, ribotas ir visada gali būti pakeistas, ideologija linksta pabrėžti, kad jos vizija yra visuotinė, teisinga ir negali būti pakeista.

Ideologija yra platesnės apimties ir konkretnė sąvoka nei prieš tai vartota „socialinio konsensuso“ sąvoka, tačiau patikslinti reikia ir ją. Norint tiksliai apibrėžti ideologijos sąvoką, reikia grįžti prie pradinio apibrėžimo, kurį pasiūlė Destutto de Tracy (1754–1836) – žmogus, pirmasis pateikęs pasauliui ideologijos sąvoką. Jo teigimu, *ideologie* yra mokslas apie idėjas. Taigi, pasak D. de Tracy, „ideologija: 1) yra paremta patikrinta bendra visuotinio ir visapusiško pobūdžio pažinimo teorija, aiškinančia žmones ir jų ryšius su išoriniu pasauliu bei kitais žmonėmis; 2) išreiškia save žmonių socialinės ir politinės organizacijos programa; 3) reikalauja būtinai kovoti dėl šios programos įgyvendinimo; 4) reikalauja prozelitizmo (karšto atsidavimo naujai teorijai, naujoms pažiūroms) bei išipareigojimo; 5) tinka plačiajai visuomenei, bet ypatingą lyderio vaidmenį suteikia tik kvalifikuotoms intelektualų grupėms (apsišvietusiam visuomenės „avangardui“)²⁸³.

Nagrinėjant teisės ir ideologijos ryšį marksistiniu požiūriu, reikia nepraleisti ideologijos sąvokos. Plintančios arba kontroliuojančios ideologinės sistemos egzistavimas visuomenėje negarantuoja konsensuso, tik riboja nesantarvę tam tikru mastu. Taip yra todėl, kad ji suteikia minties struktūrą, kurios pagrindu individai ir socialinės grupės interpretuoja konfliktų, į kuriuos yra įsitraukę, prigimtį ir suvokia jų remiamus interesus. Panašiai ideologija suteikia ir kontekstą, kuriame interpretuojami socialiniai simboliai. Ji įtvirtina jų prasmę ir reikšmes. Teisės ir valdžios simboliai egzistuoja ne izoliuotai, bet kaip ideologinio supratimo apie visuomenės ir individo gyvenimo prigimtį dalis. Manipuliavimas socialiniais arba politiniais simboliais paremtas egzistuojančia ideologija ir tai kartu palengvina jos palaikymą arba nukreipimą. T. W. Arnoldas teigia, kad tarpusavio prieštaravimas gali pasižymėti socialiai svarbiais simboliais²⁸⁴. Tai reiškia, kad ideologija linksta užmaskuoti savo ir miglotų, neapibrėžtų sąvokų neatitikimą.

Teisinė ideologija gali būti suprantama ne kaip savaiminė teisinė doktrina, o kaip „socialinės sąmonės forma“ – vertybių ir pažintinių prielaidų sistema, kuri yra atspindėta ir išreikšta teisinėje doktrinoje.

²⁸³ Štromas A. Ideologija, politika ir postkomunistinis pasaulis // Kultūros barai. 2000. Nr. 1. P. 8.

²⁸⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 149.

Teisinės ideologijos analizės uždavinys yra paaiškinti teisinės doktrinos prigimtį, šaltinius ir padarinius konkrečiose visuomenėse. Marksistinė teorija demonstruoja tris teisinės doktrinos socialinių šaltinių ir funkcijų bei idėjų kapitalistinėje visuomenėje pažinimo arba teisinės ideologijos analizės požiūrius:

1. Ekonominės kilmės požiūris. Šiuo požiūriu teisės forma yra esminių ekonominės struktūros savybių atspindys. Jos pobūdį paaiškina ekonominės tvarkos logika. Teisė yra autonomiška nuo ekonomikos tik griežta ribota prasme.
2. Struktūrinis požiūris. Šiuo požiūriu teisė ir vyraujančios ideologijos formos visuomenėje paaiškinamos kaip santykinai autonominės nuo ekonominės bazės. Politiškai organizuota visuomenė tam tikru istoriniu momentu suprantama kaip struktūra, sudaryta iš santykinai nepriklausomų lygių: ekonominio, ideologinio ir politinio. Visus šiuos lygius suvienija ir jų pobūdį nulemia vyraujantis gamybos būdas, pavyzdžiui, feodalinis arba kapitalistinis.
3. Klasinis instrumentinis požiūris. Šiuo požiūriu teisė ir vyraujanti ideologija yra valdančiosios klasės, kurios interesams teisė galų gale tarnauja ir kurios vertybes bei įsitikinimus ideologija atspindi, paliepiamu išplėtotos ir iškeltos. Šiam požiūriui svarbiausia yra empiriškai nagrinėti strategines galios ir įtakos pozicijas užimančių asmenų santykius ir jų galingus interesus kontroliuoti per žiniasklaidą.

Struktūrinio požiūrio, kuris ypač išreikštas prancūzų teoretikų L. Altiusero, B. Edelmano ir N. Poulantzaso darbuose, pagrindinė problema yra ta, kad teisės ir ideologijos funkcijos ir reikšmė nustatomos iš anksto prieš atliekant empirinę analizę. Laikomasi šios prielaidos: teisė ir ideologija neišvengiamai funkcionuoja, kad užtikrintų gamybos būdo poreikių patenkinimą. Kita vertus, teisės ir ideologijos laikymas santykinai autonomiškais nuo ekonominės bazės sudaro sąlygas jas suvokti kaip politinės kovos sritį.

Klasinio instrumentalizmo teorijų pagrindinė problema yra jų empirizmas. Jos kelia sunkų uždavinį – tinkamai empiriškai pademonstruoti klasinį susitelkimą ir bendruosius procesus, kuriais remdamasi klasė vyrauja tampa vyraujančia kurdama ir taikydama teisę bei ideologiją. Tai padaryti trukdo per daug abstrakčios prielaidos, sudėtingi priežastingumo empiriniai modeliai ir vartojamos sąvokos. Net pačios „klasės“ są-

voka dažnai būna tokia miglota, kad ją sunku pritaikyti empiriniuose tyrimuose.

Teisinis individualizmas. Pašukanio pastangos nustatyti teisinės doktrinos Vakarų visuomenėse konkretų pobūdį veiksmingai išryškino šių visuomenių ir jų teisės pagrindinį skiriamąjį bruožą – individualizmą. Jį pripažįsta visi socialinių mokslų teoretikai. Teisinis individualizmas yra pagrindinis teisinės ideologijos – vienos svarbiausių šiandieninių ideologijų pavyzdys. Ši idėja yra išreikšta garsioje XIX a. pabaigos H. Maino tezėje apie pažangių visuomenių istoriją, kaip vien judėjimą iš socialinių santykių, pagrįstų statutu, į sutartinius santykius; vokiečių sociologo Toneso šiuolaikinių visuomenių – *Gesellschaft* sampratoje ir Vėberio „svetimų bendrijos“ sampratoje, pagal kurią šią bendriją sukūrė rinka, kurios natūralūs santykiai pasireiškia per konkrečias ir ribotas (tikslingas) sutartis, o ne per viską apimančius, „broliškus“ bendražygių arba giminystės saitus²⁸⁵.

Vakarų visuomenėse individualizmas yra sudėtingas įvairių ideologinių komponentų lydinys. Daug marksistinių ir nemarksistinių autorių sutinka, kad teisė vaidino svarbiausią vaidmenį plėtojant šias ideologines sąlygas ir yra pagrindinė jų pasireiškimo forma. Modernioje teisėje įkūnytas individualizmas pabrėžia, kad individai yra savo likimo kūrėjai; būdami vieni jie atsako už jiems priskirtus veiksmus ir neveikimą. Individualizmas, kaip ideologija, suponuoja absoliutų požiūrį į socialinį arba individualų gyvenimą.

Vakarų teisė šią bendrąją – individualiai atsakingų individų – idėją išreiškė įvairiomis formomis, bet nenuosekliai. Bendroji sutarties teorija, kaip tiesioginis teisės komponentas ir teisinės doktrinos pagrindas, iki XIX a. nebuvo iki galo išplėtota, nors savanoriško laisvų individų susitarimo ideologija Anglijoje buvo socialiai ir politiškai reikšminga gerokai anksčiau. Kai teisėjai ir juristai vis labiau ėmė pripažinti sutarties laisvės idėją kaip pagrindinį teorinį teisinės doktrinos pagrindą, ją, kaip ideologiją, jau buvo pradėta vis silpniau atspindėti doktrinoje²⁸⁶.

Tai tik iliustruoja, kad ideologija plėtojasi daugybėje kontekstų ir įvairiais procesais. Be to, ji, kaip ir kiti visuomenės aspektai, prisitaiko prie socialinės kaitos procesų ir juos veikia. Pavyzdžiui, sutarčių teisės ideologija sutartį laiko susitarimo rezultatu, tačiau teisinė doktrina būti-

²⁸⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 154.

²⁸⁶ Ten pat. P. 155.

nai privalo tam tikru mastu formalizuoti susitarimo pripažinimą. Laisvo susitarimo prezumpcija anglų teisėje anksti nulēmė *caveat emptor* (pirkėjas tebūnie budrus) doktrina: ji pagrįsta taisykle, jog pats pirkėjas turi tikrinti ir nuspręsti, ką perka; pardavėjas neprivalo informuoti pirkėjo apie parduodamo daikto trūkumus. Dabar ši doktrina labiau taikoma teismo paskelbtose varžytinėse, parduodant vartojimo prekes arba panašiose srityse, kuriose įstatymai griežtai saugo pirkėjo interesus²⁸⁷.

Anais laikais (viduramžiais), kai plėtojosi prekyba, teisė vis labiau preziumavo sandorio šalių sugebėjimą rūpintis savo interesais.

Kuriantis didelėms korporacijoms, kurios skatina kapitalo kaupimą ir kartu ekonominę galią, laisvų susitarimų prielaida dramatiškai susikirta su tarp labai nelygių šalių sudarytų sutarčių padariniais. Ši situacija pavaizduota remiantis tipinių formų sutartimis, kuriose viena šalis pateikia kitai šaliai standartines sutartines sąlygas, kurios turi būti priimanamos arba atmetamos *in toto*. Taigi sutarčių rengimas šiomis aplinkybėmis tampa vienos šalies išimtinė teise, turint ekonominę ir kitokią galią, primesti kitai šaliai savo sąlygas. Sutarties laisvės doktrina sukėlė daug neapibrėžtumų XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kai pradėta kalbėti apie didėjančią vartotojų padėties problemą. Sutarčių teisės pagrindinės struktūros individualizmas atspindėjo „laisvų įmonių kapitalizmo etiką ir mažų įmonių, individualių prekeivių ir nepriklausomų amatininkų mobilios visuomenės teisingumo idėjas“²⁸⁸.

Standartinės sutarties sąlygos daugelį amžių buvo ekonominės galios įrankis. Socialinės ir ekonominės sąlygos keitėsi, ir teisėjai, kurie matė šią kaitą ir kurie sutarčių teisės ideologiją suprato laisvų įmonių kapitalizmo sąlygomis, ieškojo doktrininių priemonių, kuriomis galima būtų išvengti standartinės sutarties sąlygų padarinių labai skirtingomis monopolinio kapitalizmo sąlygomis. Įvairiose šalyse XX a. buvo įdiegta daug svarbių sutarties sąlygų ir jų padarinių kontrolės priemonių, kad būtų atsižvelgta į problemas, kylančias konfliktuojant doktrinai ir individualistinio požūrio į teisę patirčiai. Vis dėlto remiantis, pavyzdžiui, fikcinėmis „numanomomis sąlygomis“, siekiama apsaugoti individualistinių požūrių sutartinių sandorių pagrindinėmis formomis ir principais.

Teisės korporacinėje visuomenėje vaidmens samprata. Teisės subjekto sąvoka apibrėžia asmenį, kurį teisė pripažįsta kaip sugebantį

²⁸⁷ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 156.

²⁸⁸ Ten pat.

turėti teisių ir pareigų. Pašukanis aiškiai pabrėžė, kad ši sąvoka tam tikra prasme yra visos teisinės ideologijos pamatas. Ji leidžia teisinei doktrinai apraizgyti socialinių santykių aiškinimą painiu voratinkliu, nes teisė apibrėžia asmenis taip, kad tik individams suteikiamas arba apribojamas veiksnumas, tik jie išskiriami arba klasifikuojami įgyvendinant specialų teisinio reguliavimo tikslą. Pavyzdžiui, konkrečiose visuomenėse arba srityse gali nesimatyti dalies arba visiškai vaikų, individų, turinčių psichinę negalią, kalinių arba ištekėjusių moterų teisių arba minėtus individus galime laikyti kaip turinčius ribotą veiksnumą sudaryti sutartis, turėti nuosavybę arba pareikšti ieškinius²⁸⁹. Taip visuomenės savo raidos etapuose pasitelkusios teisę ne tik nustatė socialinius santykius, bet ir apibrėžė juose dalyvaujančių būtybių prigimtį. Panašiai apibrėžti asmenį visuomenės dar mėgino religija ir įvairiomis ideologijomis. Marksistas Altiuseras aiškina, kad individualūs subjektai „pakartojami“ ideologijoje ir save joje atpažįsta tarsi žvelgdami į veidrodį.

Taigi pagal Altiusero veidrodžio ideologiją marksistinė teorija linksta daryti prielaidą, kad asmuo arba subjektas būtinai yra žmogiška būtybė. Tačiau aišku, kad šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse svarbiausi juridiniai asmenys yra ne žmonės – individai, o bendrovės (korporacijos). Kadangi verslo bendrovė teisėje pripažįstama asmeniu, ji sugeba įgyti subjektines teises ir prisiimti teises pareigas, pavyzdžiui, sudarydama sutartis, turėdama nuosavybę, darydama nusikaltimus. Teisės istorija rodo, kad teisė įvairiais laikais ir įvairiose vietose asmenimis pripažįsta ne tik žmones, bet ir daug kitokių juridinių asmenų, pavyzdžiui, gyvūnus, lėšas, stabus, šventyklas, dievus ir daugybę korporacinių darinių rūšių. Taigi istoriškai, lygiagrečiai su religija ir filosofija, teisinė doktrina kovojo už apibrėžtą individualybę ir humaniškumą bei individualaus ir kolektyvinio gyvenimo santykius. Ji tai darė taip, kad buvo būtinai atspindėti interesai tų, kurie turi galią daryti įtaką kontroliuojant teises institucijas²⁹⁰.

Akivaizdu, kad konkreti individo ir visuomenės tarpusavio santykių samprata vyrauja modernioje Vakarų teisėje. Teisės sociologiją domina, kaip individualizmas teisinėje doktrinoje konfrontuoja su vis labiau įsivyravjančiomis korporacinėmis Vakarų visuomenių struktūromis. Sprendimų subjektas vis dažniau yra grupė, o ne individas, nes, pavyz-

²⁸⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 159–160.

²⁹⁰ Ten pat. P. 160.

džiui, verslo bendrovės ir profsąjungos vis daugiau yra asmeninių ir grupinių interesų objektas. Nemarksistiniai „poindustrinės visuomenės“ teoretikai linkę šią kryptį laikyti bendrosios istorinės tendencijos – racionalizacijos ir biurokratizacijos Vakarų visuomenėse aspektu. „Poindustrinės visuomenės“ pagrindinė reguliavimo problema laikoma didelių organizacijų (ne tik verslo įmonių) galios kontrolė. Įvairios analizės pabrėžia, kad ekonominė koncentracija didelėse verslo įmonėse yra galios šiuolaikinėse visuomenėse esmė. Sunku sumažinti korporacinę galią, tačiau galima ją taikyti tvarkingiau ir veiksmingiau.

Teisinės atsakomybės aspektu Vakarų visuomenių korporacinė organizacija jau užginčijo teisinio individualizmo prielaidas. Pavyzdžiui, draudimo nuo rizikos paplitimas leidžia individui veiksmingai perduoti savo individualią atsakomybę riziką prisiimančiam kolektyvui, pavyzdžiui, draudimo bendrovei. Nors kalbame apie individualią teisinę atsakomybę, praktiškai daugelyje teisės sričių, kuriose keliamas padarytos žalos kompensavimo klausimas, faktinė atsakomybė yra perduota asociacijoms, su kuriomis suinteresuoti individai susisiejo ir kurių globojamas individas eina į socialinius santykius, pavyzdžiui, transporto priemonių savininkų ir valdytojų civilinės atsakomybės privalomasis draudimas. Todėl plintanti kolektyvinės organizacijos formų įvairovė suponavo būtinybę kurti specialius teisinės kontrolės režimus, kurių analizei sunku pritaikyti lygiais laikomų teisės subjektų sąvoką.

Kyla ir doktrininis klausimas: kiek organizacijos arba grupės gali būti pripažįstamos teisėje kaip asmenys ir kiek tokie asmenys gali supanašėti su individualais. Šis klausimas akivaizdžiai yra ideologiškai svarbus, nes apima plačias teisinės legitimacijos, organizacijų teisių ir pareigų idėjas. Pavyzdžiui, nestebina, kad korporacinio juridinio asmens prigimtis ilgai buvo diskutuojama, tačiau iki šiol ji nėra aiškus dalykas modernioje Vakarų teisės filosofijoje. Amerikos teisės raidos komentatorius V. Verneris 1981 metais rašė, kad „nerandu nieko korporacijų teisės istorijoje, kas slopintų stambių bendrovių vystymąsi, tačiau daug, kas greitino. Aš radau stabilią augimo liniją nuo ankstyvųjų atvirų akcinių bendrovių iki šiandieninių multinacionalinių gigantų“²⁹¹. Taigi teisinis individualizmas kaip ideologija buvo perkeltas į teisinę doktriną, kad jo pagrindu būtų reguliuojamos socialinės sąlygos.

²⁹¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 163.

Verslo bendrovių reguliavimo problemos iliustruoja daugelį ideologijos ir galios tarpusavio santykių aspektų. Bendrovė yra asmuo, tačiau moraliniu požiūriu tam tikrais atvejais ji užima palankesnę padėtį nei individas. Buvo tvirtinama, kad „didele dalimi sunkių bausmių individualiems verslo žmonėms bauginantis efektas kyla iš baudžiamojo kaltinimo dėmės. Bet bendrovėje individai gali jaustis apsaugoti nuo bet kokios dėmės, būdingos korporaciniam dariniui; tada, taip pat, bendrovės kaltinimas negali sukelti tokio pat laipsnio moralinio pasibjaurėjimo liaudyje“²⁹². Taigi nors teisėje bendrovė yra pripažinta asmeniu, vis dėlto ji išlieka miglotu moraliniu dariniu, nes iš tikrųjų gali funkcionuoti tik per žmones.

Kiekviena bendrovė vengia nepalankaus viešumo dėl jos neteisėtos veiklos, nes tai gali turėti svarbių padarinių jos funkcionavimui. Kita vertus, gali būti labai sunku patraukti bendrovę teisinėn atsakomybėn, jeigu neįmanoma nustatyti konkrečių žmonių, atsakingų už nesėkmę ir veikiančių jos vardu. Kai nieko negalima apkaltinti, baudos bendrovėms dažnai sudaro nuostolius, kurie paaiškinami nepalankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis. Toks šios problemos sprendimo būdas turi ir kitą aspektą. Kai negalima nustatyti konkrečių bendrovės atstovų, kurie turėtų atsakyti už padarytą žalą bendrovės veiklos kontekste, tai gali nulemti negriežtas bausmes individams, kuriuos teismai laiko kolektyvinės įmonės atstovais.

Taigi atsižvelgiant į teisinei ideologijai būdingą individualumo svarbą, XX a. nuolat vyko diskusijos dėl bendrovės galių kontrolės, saugant bendruosius socialinius interesus. Diskusijų klausimas buvo pformuluotas taip: kiek veiksmingai teisė gali kontroliuoti bendrovės galias? Ypač svarbu išanalizuoti teisės pagrindu ir per teisę funkcionuojančių galių rūšis ir šaltinius. Kadangi Vakarų ekonomikoje vyrauja didelės verslo korporacijos, valstybė priklauso nuo jų gerovės tiesiogine prasme. Valstybė negali griauti savo pačios egzistavimo ekonominių sąlygų, kaip anksčiau teigė Ėrlichas. Valstybė priklauso nuo ekonominių prekių gamybos visuomenėje, kad galėtų apsirūpinti maistu, gauti išteklių finansuoti savo veiklą.

Marxistinėje analizėje ekonominiai santykiai galų gale nulemia valstybės veiksmus, valstybė gali būti tik „santykinai autonomiška“ nuo ekonominės bazės. Markso teorija iš anksto suteikė valstybei būtinąją

²⁹² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 164.

funkciją ekonomikos atžvilgiu. Tačiau problema yra ne iš įvairių verslo bendrovių ateinančios galingos įtakos valstybei pripažinimas, šį aki-vaizdų faktą pripažįsta dauguma neomarksistų, o sunkumas aiškinant šios įtakos reikšmę teoriškai, be dogmatizmo ir nuosekliai.

Daug jėgų daro įtaką vyriausybės politikai ir valstybės veiklai, įskaitant spaudimą palaikyti viešąją tvarką, saugumą, ekonominę ir socialinę gerovę, išorinę gynybą, individualius ir kolektyvinius interesus bei pan. Valstybė remiasi ekonominiais ištekliais. Korporacinėms galioms reikia vis daugiau saugumo, kurį siūlo valstybė. Verslas bijo nepageidaujamos teisinės intervencijos ir kontrolės. Didėjant verslo organizacijų bei jų sandorių mastui, sudėtingumui ir ekonominei rizikai, bendrovės darėsi vis daugiau priklausomos nuo valstybinės koordinacijos ir apsaugos.

Didėjant bendrovėms, stiprėja „didelio verslo“ pastangos nukreipti teisę prieš „mažą verslą“, kuris, turėdamas tam tikrus lankstumo pranašumus, kylančius iš ribotos jo apimties, gąsdina stabilią monopoliškai struktūrizuotą ekonominę aplinką, nuo kurios priklauso milžiniškos korporacijos. Čia dalyvaujantys galios santykiai geriausiai gali būti laikomi valstybės ir kitų korporacinės galios struktūrų konflikto ir koordinacijos kombinacija, atspindinčia teisės turinyje.

Marksistinė valstybės samprata tvirtina, kad klasė ir ekonominiai santykiai vienaip arba kitaip nuspręs valstybės veiklos pobūdį. Tačiau konkuruojančios modernios „korporatizmo“ teorijos teigia, kad modernioje korporacinėje visuomenėje valstybė gali vadovauti visuomenei, kooptuodama į pačią save ir koordinuodama visuomenėje egzistuojančius korporacinės galios centrus. Abu požiūriai patiria tam tikrą dogmatizmą: jie remiasi išankstine prielaida, kad teorija pateikia valstybės ir bendrovių santykių modelius. Korporacinės galios centrų tarpusavio santykiai gali būti paaiškinti konflikto ir bendradarbiavimo kontekste be tokios išankstinės prielaidos.

5.3. Teisinė konfliktologija

XX a. pabaigoje suklestėjo kitoks požiūris į teisę: ji formuojama ir patiriama konfliktinėje socialinėje situacijoje. Šis požiūris klostosi empirinių tyrimų pagrindu nagrinėjant, kaip ginčų ir skriaudų sprendimo patirtis (jų teisinio sprendimo patirtis) formuoja ir išreiškia eilinių piliečių teisinę sąmonę. Tyrimai stengiasi analizuoti sudėtingas, daugialypes ir dažnai prieštaringas arba painias eilinių piliečių teisinės sąmonės ir patirties savybes. Dažniausiai empiriniai tyrimai remiasi detaliais socialinės aplinkos, pavyzdžiui, teismų, teisininkų kontorų, socialinės rūpybos institucijų ir vietinių bendrijų stebėjimais ir interviu. Tyrimų tikslas yra: 1) atskleisti individų subjektyvią patirtį teismuose ir jų mąstymo apie teisių gynybą būdus; 2) atskleisti individų įsivaizdavimą, kaip ginčai gali būti ir yra sprendžiami, ar tai egzistuoja jų socialinėje aplinkoje; 3) atskleisti ginčų sprendimo sampratas, kurias individai sukūrė arba pertvarkė per sutartis su teisininkais, teismo pareigūnais arba kitomis valstybės įstaigomis²⁹³. Taigi į teisę siekiama pažvelgti per teisinių konfliktų sprendimo prizmę.

Konfliktas yra daugiau arba mažiau išreikšta dviejų arba daugiau šalių, kurios turi prieštaraujančias nuostatas, veikimo tikslus arba priešinasi agresijai į jos vertybes, kova²⁹⁴. Konfliktas yra visuomeninio gyvenimo būdingas reiškinys; jo išryškėjimas ir raida, laikomi naudingumu ir reikalingu dalyku. Visiems konfliktams bendra:

1. Kiekvieną konfliktą sudaro serija epizodinių dalinių konfliktų, kurių kiekvienam būdinga tam tikra seka ir raida. Kartu konfliktas yra ir stabilus.
2. Konfliktas gali būti ne tik neigiama, bet ir teigiama savybė. Jo šaknys gali glūdėti individualiame arba grupės kontekste, kurių nežinant konfliktų negalima spręsti.

²⁹³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 189.

²⁹⁴ Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995. P. 67.

3. Konfliktai yra susiję su individo arba grupės (organizacijos) stabilumu ir pasikeitimais. Ingrupėje (savųjų grupėje) atsiradę konfliktai gali gręsti jos stabilumui, tačiau konfliktai su autgrupėmis (svetimųjų grupėmis) prisideda prie savųjų grupės konsolidacijos ir stabilumo²⁹⁵.

Konfliktus lengviau suprasti, kai jie nagrinėjami kaip besikeičiantys procesai. Aprašant konfliktų visuminius procesus, jų struktūroje išskiriamos penkios stadijos²⁹⁶:

1. Latentinis, arba užslėptas, konfliktas. Tai pradinė konflikto stadija. Jį dažniausiai sukelia konkurencija, siekiant vienodų tikslų arba esant skirtingiems veikimo tikslams.
2. Suprastas konfliktas. Tai latentinio konflikto išsąmoninimas.
3. Jaučiamas konfliktas. Jis skiriasi nuo suprasto konflikto tuo, kad pasireiškia emocinėmis įtampomis ir krizėmis. Individai turi kaip nors išlieti įtampą ir susirūpinimą, kad išlaikytų vidinę pusiausvyrą.
4. Išreikštas konfliktas. Tai konfliktinės elgsenos variantas. Ryškiausias, kai pasireiškia atvira agresija. Vis dėlto prievartą dažniausiai draudžia įvairios grupinės normos, todėl ji gali reikštis švelnesnėmis formomis.
5. Konfliktų sprendimas ir padariniai. Ryšiai tarp suprasto ir išreikšto, jaučiamo ir išreikšto konfliktų yra tie taškai, kuriems taikomos įvairios konfliktų sprendimo programos. Jų tikslas – išvengti supratimo ir jautimo lygį pasiekusių konfliktų peraugimo į nekooperuojančią elgseną. Tam tikslui organizuojamos diskusijos, derybos, grupiniai susitarimai, perskirstomos materialinės vertybės, mažinama konfliktuojančių šalių savitarpio priklausomybė ir t. t. Jei konfliktas yra išspręstas, ypač atsizvelgiant į jo dalyvių pageidavimus, ir sukelia pasitenkinimą, galima tikėtis, kad jis vėliau neatsinaujins. Neišspręstas, o tik nuslopintas konfliktas atsinaujina anksčiau arba vėliau ir būna įgijęs pavojingesnes formas.

Teisinis konfliktas yra socialinio konflikto atmaina. Socialinis konfliktas yra tokia priešprieša, kuriai esant jos šalys siekia užvaldyti varžo-

²⁹⁵ Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995. P. 67.

²⁹⁶ Ten pat. P. 68–70.

vo išteklius arba teritoriją, grasina priešpriešos individams arba grupėms, jų nuosavybei arba kultūrai tokiu būdu, kad kova įgauna atakos arba gynybos pavidalą. Teisinė konfliktologija – konfliktų teorijos sritis, nagrinėjanti teisinius konfliktus bei teisės normų aktus, kurie apibrėžia individų ir socialinių grupių, institutų ir organizacijų teisinį statusą konfliktinės situacijos kontekste²⁹⁷.

Teisinė konfliktologija nagrinėja ir apibendrina tokius socialinius konfliktus, kurie susiję su teise: konfliktas atsirado arba buvo išspręstas teisės normų pagrindu, arba kurio nors jo dinamikos (raidos) etape išryškėjo teisinis aspektas. Jos teorinė reikšmė kyla iš galimybės konfliktus susieti su valstybiniais institutais (o teisė – vienas iš jų) ir nagrinėti konfliktus ne abstrakčioje socialinėje erdvėje, o realiai susijusius su veikiančiais teisiniais instrumentais ir struktūromis. Iš čia kyla tokio požiūrio praktinė prasmė: nustatyti, ar teisės normos gali turėti įtakos konflikto užsimezgimui, raidai ir jo sprendimui, ir jeigu gali, tai kaip padidinti šio poveikio veiksmingumą²⁹⁸.

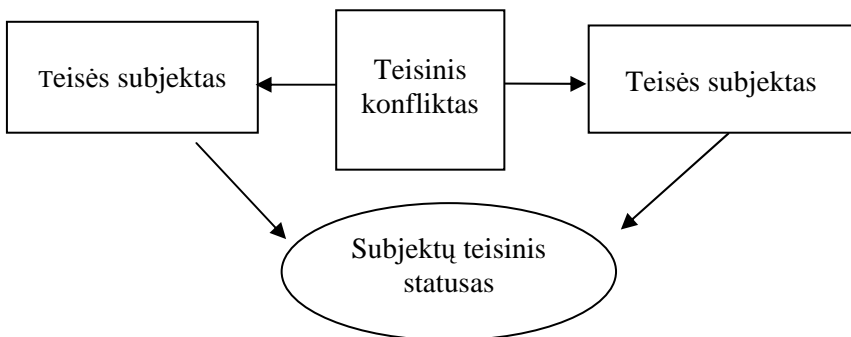
Teisės sociologija nagrinėja dviejų rūšių socialinius konfliktus: 1) teisinio pobūdžio konfliktus, kai visi jo elementai (motyvacija, dalyviai, objektas) yra susiję su teise, pavyzdžiui, visi ginčai darbo klausimais, daugelis šeiminių, buitinių, gamybinių ginčų; 2) neteisinio pobūdžio konfliktus, kurių turinyje yra teisinis elementas. **Teisiniu konfliktu vadiname tokius socialinių subjektų tarpusavio konfliktus, kurie atsiranda dėl jų teisėtų interesų skirtumų ir susiję su jų teisiniu statusu** (žiūrėti teisinio konflikto schema).

Iš karto atsiranda tik dalis teisinių konfliktų. Juos vadiname pirmniais teisiniais konfliktais. Neteisinio konflikto raidos procese gali atsirasti teisinis elementas, ypač kai jo šalys atlieka veiksmus, užtraukiančius teisinę atsakomybę, arba kai konflikto šalys kreipiasi į teismą, nes negali savo jėgomis išspręsti ginčą. Pavyzdžiui, kilus šeiminiam ginčui, situoktiniai gali apsispręsti išsiskirti ir dėl to kreiptis į teismą. Todėl, V. Kudriavcevo požiūriu, teisinis konfliktas yra „bet kuris konfliktas, kuriame ginčas vienai arba kitaip susijęs su šalių teisiniais santykiais (jų juridiskai reikšmingais veiksmais arba būsenomis), ir, vadinasi, konflik-

²⁹⁷ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 425.

²⁹⁸ Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995. С. 214.

to subjektai arba jų elgesio motyvacija, arba objektas turi teisinių požymių, o konfliktas sukelia teisinius padarinius²⁹⁹.

Teisinio konflikto schema³⁰⁰

Neteisinis socialinis konfliktas išpindamas į teisinius santykius įgyja teisinį pobūdį. Taip atsitinka dažniausiai tuo atveju, kai konflikto metu šalys savo veiksmais vienaip arba kitaip pažeidžia veikiančios teisės normas. Tokiu būdu susidaro antrinis teisinis konfliktas, kurio pagrindą sudaro įprasti socialiniai, ekonominiai, politiniai, nacionaliniai, šeiminiai ir kitokie konfliktai. Tik teisinėms valstybėms būdinga spręsti konfliktus teisės pagrindu, paverčiant juos teisiniais konfliktais.

Sąmoningas teisinės sistemos pasitelkimas sprendžiant konfliktus yra konflikto juridizacija. Konflikto juridizacija – tai teigiamas konflikto raidos momentas, kai neteisinė – neapibrėžta, chaotiška, neformalizuota konflikto situacija teisės pagrindu pertvarkoma į teisinę – apibrėžta, formalizuota, sutvarkytą konflikto situaciją, kurią jau galima tiesiogiai spręsti teisinėmis priemonėmis. Dažniausiai be sąmoningo išikišimo socialinis konfliktas virsta teisiniu konfliktu: konflikto metu jo subjektai dėl nežinojimo pažeidžia galiojančias teisės normas, ir taip konfliktas pavirsta teisiniu konfliktu. Tokia situacija būdinga žemos teisinės kultūros visuomenėms, kuriose išplitęs teisinis nihilizmas.

²⁹⁹ Юридическая конфликтология. Москва, 1995. С. 15.

³⁰⁰ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 426.

Visuomenės teisinės kultūros lygio augimą gali riboti abipusis individų ir valstybės susvetimėjimas. Kai įstatymų leidėjų išleidžiami įstatymai vis dažniau neatsižvelgia į visuomenės narių daugumos tikrąją ekonominę ir socialinę padėtį, neišvengiamai anksčiau arba vėliau susiklosto sąlygos, kuriose visuomenės nariai negali remtis egzistuojančios teisės normomis. Pavyzdžiui, ekonominis mokesčių tarifų nepagrįstumas verslininkus skatina slėpti pajamas; aukštos komunalinių paslaugų kainos ir maži bei ne laiku mokami atlyginimai sukuria konflikto sąlygas, kai gana didelė visuomenės dalis tampa nemoki, ir tai turi įtakos teisiniam nihilizmui išsitvirtinant visuomenėje. Taigi socialinis konfliktas yra objektyvių prieštaravimų pasireiškimo ir jų subjektyvios išraiškos forma.

Teisinio konflikto struktūra ir raida. Teisinio konflikto sandarą sudaro elementai, kurie gali turėti, bet ne visada turi teisinę reikšmę. Jie yra:

1. Teisinio konflikto motyvas arba dažniau – motyvacija, t. y. konfliktą sukeliantys motyvai. Jų pagrindu išskiriamos dvi konfliktų rūšys: interesų konfliktas ir pažintinis konfliktas. Interesų konflikte susikerta žmonių elgesio tikslai, interesai ir net konkrečių poelgių motyvai. Tokio konflikto teisinis elementas gali būti išreikštas skirtingo intensyvumo laipsniu: pavyzdžiui, a) pavydo scenoje vyrauja kiti konflikto skatinamieji motyvai, o ne teisinis motyvas, kuris gali būti susijęs su siekimu išvengti teisinių konflikto padarinių; b) konfliktą gali sukelti nenoras arba atsisakymas atlyginti padarytą žalą. Šiuo atveju konflikto teisinis motyvas būna aiškiai ir stipriai išreikštas. Dažniausiai dviejų juridinių asmenų ginčas – kiekvieno iš jų savo tikrųjų arba tariamų teisių gynimas – grindžiamas įstatymu.

Pažintinis konfliktas yra ginčas dėl pažinimo pagrįstumo arba problemos supratimo. Šios rūšies ginčiuose teisinis motyvas išreikštas silpnai. Retai susiklosto situacija, kad mokslinį ginčą reikia spręsti teismo keliu. Būna atveju, kai skirtingi tų pačių teisės normų veikimo aiškiniškai sukelia arba pagilina konfliktus.

2. Konflikto dalyviai – fiziniai ir juridiniai asmenys. Išskiriamos trys konflikto dalyvių grupės: a) tiesioginiai dalyviai – pagrindiniai konflikto subjektai; b) šalutiniai dalyviai – konflikto kurstytojai, bendrininkai, organizatoriai; c) tretieji asmenys – tai teisėjai, prisiekusieji, arbitražas, t. y. asmenys, kurie stengiasi išspręsti konfliktą. Konflikto dalyviai turi labai kruopščiai pasverti savo poelgius, nes priešingu atveju –

jeigu jų elgesys peržengs tam tikras leistino elgesio ribas, jie gali virsti teisinio santykio subjektais: ieškovu, atsakovu, auka, kaltinamuoju arba liudininku civiliniame, administraciniame arba baudžiamajame procese. Į tai dažnai įsivelia konflikto subjektai.

3. Konflikto objektas ir dalykas. Šis konflikto elementas dažniausiai būna susijęs su teisės kategorijomis, ypač su asmens statusu bei jo interesais arba vertybėmis. Visi šie elementai gali būti sureguliuoti teisės normų pagrindu, dėl to pats konfliktas įgyja teisinį aspektą. Pavyzdžiui, ginče dėl atleidimo iš darbo vyrauja teisiniai darbo santykiai, ir visus nesutarimus ginčo subjektai turi spręsti tik teisiniu būdu. Konflikto subjektų teisinis statusas pasireiškia kaip konflikto dalykas.

4. Konflikto situacija. Tai gali būti latentinė konflikto stadija, konflikto prielaidos ir užuomazgos. Teisiniu požiūriu konflikto situacija gali būti: a) apibrėžtai apibūdinta, pavyzdžiui, tarptautiniuose ginčuose; b) neaiškiai apibūdinta; c) visiškai neapibūdinta, pavyzdžiui, politinė diskusija, kuri neperžengia Konstitucijos ir galiojančių įstatymų ribų. Konflikto situacijos teisinis apibūdinimas suteikia pagrindą ginčą paversti teisiniu ginču ir šiuo pagrindu rasti jo teisinį sprendimo būdą. Konfliktas tik aštrėja, kai jo šalys ignoruoja savo tarpusavio santykių teisinį aspektą ir konfliktą bando išspręsti neteisėmis priemonėmis: jėga, gudrumu arba kitomis priemonėmis.

Konfliktas virsta suprastu, kai kyla incidentas (atsitikimas, įvykis) – viena šalis prieš kitą šalį imasi aktyvių veiksmų. Teisiniame konflikte incidento vaidmenį atlieka ieškinio padavimo, arešto orderio išdavimo faktas. Incidentui atsirasti reikia preteksto, kuriuo teisiniame konflikte dažniausiai tampa atsiradusi teisiškai reikšminga situacija. Dažnai incidentas sukuriamas dirbtinai, siekiant išprovokuoti tam tikrus veiksmus, pavyzdžiui, paleidus gandą apie banko nemokumą, ir panašiai. Bet kuri konfliktą, įskaitant ir teisinį, galima išreikšti tokia formule: „konfliktas = konflikto situacija + konflikto subjektai + incidentas“³⁰¹.

Teisiniam konfliktui būdinga dinamika – jo raida, kurią išreiškia tokios jo stadijos: a) konflikto teisinio pobūdžio motyvų atsiradimas; b) konflikto šalių teisinių santykių atsiradimas; c) teisinių santykių raiška (pasikeitimas, nutrūkimas), nagrinėjant šalių ginčą teisme arba kitose teisinėse institucijose; d) teisinio konflikto pabaiga, paskelbiant indivi-

³⁰¹ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 430.

dualų teisės taikymo aktą. Tai paprasčiausia teisinio konflikto raidos schema. Iš tikrųjų gali būti ir kitokia stadijų nuoseklumo seka arba visai nebūti kai kurių stadijų. Kiekvieno teisinio konflikto pabaiga susijusi su konkrečiu teisiškai įformintu sprendimu.

Egzistuoja du konfliktų sprendimo keliai: a) konfliktą išsprendžia jo dalyviai, kai nutraukiamas vienos šalies veikimas arba šalis žūsta; b) konfliktą išsprendžia trečioji šalis – teismas arba kita teisinė institucija. Tik pastarasis konfliktų sprendimo kelias yra civilizuotas ir priimtinas teisei valstybei. Teisinis konsensusas taikomas konstitucinėje, tarptautinėje, civilinėje, administracinėje teisėje: šiuo atveju parengiamas sprendimas, kuris tenkina abi konflikto šalis. Teisinis konsensusas taikomas netgi JAV baudžiamojoje teisėje, kai už savo kaltės prisipažinimą kaltinamajam mainais sušvelninama bausmė.

Valdžios šakoms teisiniai konfliktai taip pat būdingi. Jiems spręsti sukuriama specialios taikinamosios komisijos, kurias sudaro konfliktuojančių šalių atstovai ir nepriklausomi ekspertai. Valdžios šakų ginčus gali išspręsti ir Konstitucinis teismas. Jis nustato, ar ginčytinas teisės aktas atitinka, ar neatitinka šalies konstituciją, pateikia su konstitucija susijusių svarbiausių politinių klausimų sprendimus.

Teisinių konfliktų rūšys. Konfliktai gali būti skirstomi pagal įvairius požymius: pagal dydį – globaliniai ir regionaliniai konfliktai, tarpgrupiniai ir tarpasmenybiniai; pagal vertingumą – naudingi ir žalingi, pagal kovos pobūdį – verbaliniai, agresyvių veiksmų ir kito pobūdžio konfliktai. Teisinio konflikto specifika nulemia teisiniai požymiai: teisės šakos specifika, teisės normos struktūra, teisės normų taikymo institucijos veiklos specifika ir t. t. Taigi teisiniai konfliktai klasifikuojami šiais pagrindais: 1) pagal teisės šakas, 2) pagal teisės normų pobūdį, 3) pagal teisėtvarkos institucijų veiklos trūkumus, 4) pagal vidinius prieštaravimus teisinėje sistemoje.

Teisiniai konfliktai skiriami pagal teisės šakas, nes jie susiję su skirtinga teisės specifika: administracine, civiline, darbo, šeimos, finansų, baudžiamąja, baudžiamąja procesine teise. Būna ir mišrių teisinių konfliktų, kurie tuo pačiu metu susiję su keliomis teisės sritimis: pavyzdžiui, konfliktai susiję su administracine ir darbo teise, darbo ir konstitucine teise ir t. t. Labiausiai visuomenėje žinomi ir pavojingiausi yra su baudžiamąja, baudžiamąja procesine ir penitencinės veiklos teise susiję konfliktai, nors jų yra mažiau nei su civiline, administracine ir šeimos

teise susijusių konfliktų. Išskiriami dar ir tarptautiniai konfliktai, susiję su tarptautinės teisės normomis.

Teisiniai konfliktai skirstomi ir pagal teisės normų pobūdį: draudžiantys, įpareigojantys ir įgaliojantys konfliktai. Draudžiančios teisės normos pažeidimas sukelia valstybės ir pažeidėjo – fizinio arba juridinio asmens konfliktą, pavyzdžiui, valstybinės gamtos apsaugos inspektoriaus ir brakonieriaus konfliktas. Įpareigojančios teisės normos pažeidimo atveju kyla valdžios įgaliojimo atstovo ir teisės normos įpareigoto asmens konfliktas. Jeigu valdžios įgaliojimas nereikalauja iš įpareigoto asmens atlikti pareigą, jis konfliktuoja su valstybe. Gali būti ir priešingai: įgaliojančios teisės normos pažeidimas veda į įgaliojimo subjekto, viršijančio savo pareigas, ir asmens, kurio interesai šiuo būdu pažeidžiami, konfliktą.

Konfliktai kyla ir teisės taikymo institucijų veiklos klaidų arba trūkumų pagrindu. Teisėsaugos ir teisėtvarkos institucijos nėra apdraustos nuo jų veiklos organizavimo nesklandumų, klaidų, nekompetentingumo, įgaliojimų viršijimo. Kyla atskirų teisės taikymo institucijų, pavyzdžiui, advokatūros ir tardymo institucijos, konfliktai.

Teisės normų prieštaravimo pagrindu atsiranda norminiai teisiniai konfliktai. Tai gali būti: 1) dviejų arba daugiau teisės normų aktų, pavyzdžiui, įstatymo arba jo dalies ir šalies konstitucijos prieštaravimai; 2) teisės normų ir teisės taikymo praktikos prieštaravimai; 3) kelių teisės taikymo aktų prieštaravimai; 4) skirtingų teisės normų aiškinimų prieštaravimai. Skirtingi teisės normų aiškinimai tampa pretekstu skirtingų valdžios šakų, aukštesnės ir žemesnės valdžios institucijų, valstybinės valdžios institucijų ir savivaldybių konfliktams kilti.

5.4. Mikrosociologiniai požiūriai į teisę

Mikrosociologinių požiūrių į teisę nagrinėjimą reikia pradėti M. Vėberio socialinio veiksmo teorija. Vėberis yra mikrosociologinio požiūrio į visuomenę ir teisę pradininkas (plačiau žr. 4.4 skyrelį). Jis siekė suderinti pozityvistinį teisės supratimą (to meto vokiečių teisininkų ben-

druoju požiūriu – darnų supratimą) su sociologijos reikalavimu suprasti socialinį veiksma, t. y. veiksma, kuris yra orientuotas arba atsižvelgia į kitų elgesį ir dėl to yra subjektyviai reikšmingas veikėjui. Kitaip tariant, Vėberis siekė sukurti tokią teisės sociologiją, kuri, pabrėždama individualios patirties įvairovę bei subjektyvumą, kartu leistų: a) pripažinti teisę kaip pozityvią, objektyvią; b) teoriškai paaiškinti teisę kaip teisininkui pažįstamos doktrinos ir reguliavimo sistemą.

Pabrėždamas poreikį suprasti subjektyvią reikšmę, kurią socialinis veiksmas turi į jį įtrauktiems individams, ir teigdamas, kad toks supratimas yra sociologijos tikslas, Vėberis sukūrė mikrosociologinio požiūrio metodologinį pagrindą, kuriuo remiasi vėlesni mikrosociologiniai požiūriai – simbolinis interakcionizmas, fenomenologinė sociologija ir etnometodologija (plačiau žr. 2.4.4–2.4.6 skyrelius). Jo indėlis į teisės sociologijos analizę yra toks esminis, kad ir dabar išlieka labai svarbus.

Mikrosociologiniai požiūriai į teisę grindžiami teiginiu, kad socialiniai reiškiniai – įstatymai, politiniai institutai, socialinės normos, ekonominės sistemos – ne tik išoriškai paveikia individus, bet ir patys yra socialinės sąveikos rezultatas, jos įsikūnijimas³⁰². Pavyzdžiui, teisininkui įstatymai egzistuoja labai konkrečia forma kaip profesinės veiklos įrankiai; visada galima objektyviai patikrinti, ar jie „galioja“. Kitu požiūriu įstatymai ir teisinė praktika egzistuoja tik kaip individų – teisėjų, policininkų, teisininkų, piliečių – bendrosios idėjos ir sampratos. Jeigu nė vienas jų nepritaikytų savo asmeninių arba profesinių lūkesčių tokiu būdu, kuris suponuoja teisės „pripažinimą“ (konkrečios prasmės ir reikšmės suteikimą konkreitiems padarytiems pareiškimams arba sukurtiems dokumentams, arba atliktiems veiksams konkrečiomis aplinkybėmis), būtų neįmanoma teigti, kad įstatymai „egzistuoja“, turėdami kokią nors sociologinę svarbą. Taigi teisė, kaip ir kiti socialiniai reiškiniai, egzistuoja tik tiek, kiek ji yra įkūnyta kaip elgesio lūkesčių arba sampratų apie jį rinkinys.

Makrosociologiniu lygiu teisinės sistemos yra objektyviai pozityvistinėmis priemonėmis atpažįstami teisiniai reiškiniai arba, diurkheimiška prasme, „socialiniai faktai“, o mikrosociologiniu lygiu jos egzistuoja kaip individualių veikėjų subjektyvioji patirtis. Jos sudarytos iš daugybės kasdienių teisininkų ir pareigūnų – policininkų, antstolių, administratorių, teisėjų, kitų tarnautojų – sąveikų (jų pačių ir su piliečiais).

³⁰² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 186.

Jie susiduria su teisine sistema per sąveiką su pareigūnais. Šiuo požiūriu visiškai neįmanoma pritarti įsivaizdavimui, kad modernioji teisė tariamai egzistuoja virš visuomenės arba autonomiškai. Mikrosociologiniu požiūriu teisė yra etiketė, suteikta tam tikram visuomenės aspektui, tam tikras žmonių sąveikos laukas. Suprasti teisę reiškia suprasti sąveikos procesus, kurie susiję su teisės idėja.

Visi socialiniai reiškiniai gali būti suvokiami taip, kaip juos aiškina tarpusavyje sąveikaudami individai. Todėl XX a. antrojoje pusėje sociologijoje buvo plačiai pabrėžiami „mikrosociologijos“ požiūriai, apimančys smulkias sąveikos situacijas, pavyzdžiui, sąveikos organizavimą teismo salėje, pagarbaus elgesio modelio kūrimą mažoje grupėje, vaikų pokalbio struktūrą, vietinio konkretaus ginčo sprendimo būdą ir panašias situacijas. Smulkių sąveikos situacijų nagrinėjimo pagrindu „buvo padaryta prielaida, kad „visuomenę“ sudarančios „plytos“ turi būti suvestos taip, kaip šios smulkios socialinio gyvenimo struktūros yra nustatomos ir modeliuojamos, ir ypač taip, kaip bendrosios sąvokos ar sampratos pasidaro priimtinos ar primestos šiose situacijose“³⁰³.

Simbolinis interakcionizmas, fenomenologinė sociologija ir etnometodologija iškėlė idėjų apie socialinio gyvenimo prigimtį. Simbolinis interakcionizmas grindžiamas teiginiu, kad socialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) lemia tik vienu žmonių poveikis kitiems. Socialinė tarpusavio sąveika pirmiausia yra tiesioginė komunikacija, t. y. keitimasis simboliais. Svarbiausia komunikacijos savybė – žmogaus sugebėjimas suvokti, kuo jį laiko bendravimo partneris arba grupė, ir pagal tai atitinkamai interpretuoti situaciją, reguliuoti savo veiksmus. Per laiko tarpą tarp paskatos poveikio ir mūsų atsakomosios reakcijos vyksta paskatos interpretacija: mes įprasminame paskatos reikšmę ir priimame sprendimą. Neatsitiktinai, pavyzdžiui, kriminologijoje vadinamasis „interakcionistinis“ požiūris pabrėžė, kad nusikalstamumas arba nukrypimas (deviacija) gali būti geriausiai suprantamas ne pozityvistiškai, kaip nusikaltėlio arba kitokio pažeidėjo objektyvi sąlyga, kokybė arba savybė, bet kaip situacija, susidariusi socialinėje sąveikoje (H. S. Beckeris, 1963), arba kaip individų adaptacijos prie aplinkybių procesas, arba kaip taisyklių arba praktikos rinkinys, leidžiantis individui susidoroti ar įprasminti situacijas ar santykius, su kuriais yra susidūręs³⁰⁴. Panašiai

³⁰³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 187.

³⁰⁴ Ten pat. P. 187.

teigia ir šio požiūrio srovė – „etikečių teorija“: nukrypimas yra ne objektyvi situacija, o etiketė, kurią kai kurie visuomenės nariai primeta kitų elgesiui arba pažiūroms.

Fenomenologinis požiūris sociologijoje daugiausia dėmesio skiria žmogaus sąmonės vidiniam darbui – būdams, kuriais žmonės klasifikuoja ir įprasmina juos supantį pasaulį. Jis pabrėžė idėją, kad „socialinė tikrovė“ susideda iš bendrųjų sąvokų arba sampratų, kurias veikėjai priskiria socialinėms situacijoms, apimančioms santykius su kitais veikėjais. Fenomenologinio požiūrio pagrindu P. L. Bergeris ir T. Luckmannas paaiškina, kokiais būdais susiformavo iš pirmo žvilgsnio vientisi ir stabilūs pagrindiniai politiniai, socialiniai ir ekonominiai šiuolaikinių Vakarų visuomenių institutai – įprastos, visuotinai priimtose minties ir veiksmo struktūros. Jų susiformavimas pagrįstas nesuskaičiuojamomis individualių veikėjų subjektyviomis patirtimis. Iš pradžių individų veiksmai kasdieniame gyvenime turi tapti įprastais ir virsti jų pačių veiklos įpročiais. Vėliau tarpusavyje stebėdami situacijas ir perimdami veiksmingus įpročius individai palengva sukuria socialinio elgesio modelius. Tai reiškia, kad individai savo mąstymą ir elgesį vis labiau pagrindžia jiems svarbiais socialinio elgesio modeliais. Taip formuojasi socialinių institutų pagrindas (plačiau žr. 7.2.1 skyrelį). Institutai neverčia iš naujo pergaltoti mūsų reakcijas į situacijas, nes jos tampa standartizuotos: mes perimame negalvodami nusistovėjusias situacijų prasmes ir atitinkamus veiksmų būdus³⁰⁵.

Tai turi akivaizdžios tiesioginės įtakos teisės ir jos veikimo analizei. Fenomenologiniu požiūriu socialinės taisyklės ir jų prasmės sukuriamos sąveikaujant. Taigi nors teisininkui atrodo, kad teisė yra pozityviai apibrėžtas normų kodeksas arba taisyklių rinkinys, iš tikrųjų ji funkcionuoja kaip cirkuliuojančios jos sampratos individams sąveikaujant: tarp teisėjo ir advokato teisme, tarp policininko ir įtariamojo viešojoje vietoje ar policijos nuovadoje, tarp kalėjimo prižiūrėtojo ir nusikaltėlio, teisininko ir kliento. Ši cirkuliacija apibrėžia daugybę neoficialių tinkamo elgesio ir lūkesčių taisyklių, kurios nulemia „tikrąją“ teisės knygoje surašytų oficialių taisyklių reikšmę ir jų prasmę.

Vis dėlto yra autorių, kurie fenomenologinės pozicijos pagrindu mato galimybę gerokai radikaliau plėtoti socialinių sąveikų teoriją, va-

³⁰⁵ Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 74–90.

dinamą etnometodologija. Etnometodologija – tai mokslas apie metodus, kuriais žmonės sukuria socialinę tvarką ir atkuria socialinį pasaulį. Dažniausiai etnometodologija apibūdinama kaip fenomenologinės sociologijos atmaina, nes jas suartina socialinio gyvenimo sutvarkymo būdų nagrinėjimas. Vis dėlto iš esmės jos skiriasi: Šiuo fenomenologinė sociologija³⁰⁶ supranta socialinę tvarką kaip kolektyvių bendrųjų žinių rezultata, o etnometodologija ją traktuoja kaip turinčią vidinio nestabilumo, kuris leidžia kiekvieną kartą sukurti „kažką“ nauja. Kiekviena ilgai trunkanti socialinė sąveika yra to „kažko“ sukūrimas, todėl tyrinėtojas keliamas uždavinys išaiškinti priemones ir būdus, kuriais tai pasiekama.

Etnometodologija susijusi su Hobso klausimu: kaip galima pasiekti socialinę tvarką? Etnometodologijos požiūriu neįmanoma atsakyti į šį klausimą vien iš bendrų teorinių pozicijų. Reikia nagrinėti konkrečias situacijas ir iš jų išsamių studijų atsekti taisykles, kurias išplėtojo individai kasdieniame gyvenime, siekdami sukurti tvarkos galimybę. Tai apima ir priemonių, kuriomis individas apibrėžia arba atpažįsta tam tikrą situaciją, supratimą, pavyzdžiui, tardytojo pateikiamas „savižudybės“ apibrėžimas (J. M. Atkinsonas, 1978), policininko arba kalėjimo prižiūrėtojo pateikiamas „nusikalstamos“ jaunuomenės klasifikavimas arba policininkų pateikiama „įtartino charakterio“ identifikacija (H. Saksas, 1972)³⁰⁷. Šių priemonių pagrindu jie nusprendžia, kaip reikia reaguoti.

Taigi etnometodologija nagrinėja, kas nulemia „sveiką protą“ įvairiose situacijose. Ji mėgina suprasti aprioriškai priimtas taisykles, kurios apibrėžia tas situacijas, ir tokiu būdu bendrąją socialinės tvarkos problemą sociologijoje siekia sujungti su individo motyvais ir pasaulėžiūra.

³⁰⁶ Nesavas A. A. Šiuo fenomenologinė sociologija // Problemos. 1987. Nr. 37. P. 93–99.

³⁰⁷ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 188.

5.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

I. Funkcionalistinis požiūris į teisę

a) teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas:

1. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės tikslo ir funkcijų ryšio analizės problemškumą.
2. Apibrėžkite galimus teisės tikslų lygius teisės tikslo ir funkcijų ryšio analizėje ir paaiškinkite analizės ypatumus.
3. Kodėl teisės tikslo ir funkcijų ryšio analizė griežtai atskiria teisės tikslo lygius?
4. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip socialinės integracijos mechanizmo, sampratą.
5. Apibrėžkite socialinio konsensuso reikšmę funkcinėje analizėje.
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite R. Paundo į teisę orientuoto socialinio susitelkimo teorijos pagrindinę idėją.
7. Kaip R. Paundas bandė išspręsti formaliosios teisės pastovumo ir socialinės tikrovės kintamumo prieštaravimą?
8. Apibrėžkite R. Paundo teisinės kūrybos idealą.
9. Kokių teisės tikslų lygiu R. Paundas analizuoja teisės paskirties ir funkcijų ryšį?
10. Apibrėžkite R. Paundo požiūriu teisiniu reguliavimu siekiamus tikslus ir paaiškinkite teisinių taisyklių tobulinimo būtinybę.
11. Apibrėžkite teisinės doktrinos sampratą ir jos vaidmenį R. Paundo teorijoje.
12. Apibrėžkite interesų grupes ir paaiškinkite jų vaidmenį R. Paundo teorijoje.
13. Kaip teisė turi derinti konfliktuojančius interesus?
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinių vertybių vaidmenį R. Paundo teorijoje.
15. Apibrėžkite ir paaiškinkite „juridinių postulatų“ ir jų formulavimo sampratą.

16. Kaip „juridiniai postulatai“ daro įtaką teisinės sistemos raidai?
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinių vertybių ir socialinių vertybių santykio problemą R. Paundo teorijoje.
18. Paaiškinkite R. Paundo teorijos įtaką amerikiečių Realistinės teisės mokyklos teisinės doktrinos sampratai.
19. Kritiškai apibendrinkite R. Paundo teorijos reikšmę išspręsti formališios teisės pastovumo ir socialinės tikrovės kintamumo prieštaravimą.
20. Apibendrinkite R. Paundo indėlį į teisės sociologiją.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės funkcijų visuotinumą prielaidą K. Levelyno teorijoje.
22. Kokios analizės pagrindu K. Levelynas suformulavo visuotines socialinės teisės funkcijas?
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite K. Levelyno socialines teisės funkcijas.
24. Kodėl K. Levelynas atmetė Ėrlichio „gyvosios teisės“ sampratą?
25. Kritiškai apibendrinkite K. Levelyno teorijos ir jos indėlio į teisės sociologiją reikšmę.
26. Apibrėžkite T. Parsonso socialinio veikimo teorijos esmę.
27. Apibrėžkite T. Parsonso socialinės sistemos ir visuomenės sampratą.
28. Apibrėžkite mažiausią socialinės sistemos elementą ir paaiškinkite jo reikšmę socialinės sistemos sampratoje.
29. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės sistemos funkcinius rekvizitus.
30. Apibrėžkite Vakarų visuomenės pagrindines posistemas ir paaiškinkite jų išskyrimo pagrindą.
31. Paaiškinkite socialinės sistemos funkcijų ir visuomenės pagrindinių posistemų ryšį.
32. Paaiškinkite visuomenės normatyvinės struktūros elementų vaidmenį visuomenės stabilumui.
33. Kokių dviejų priešingų procesų pusiausvyra T. Parsonso požiūriu nulemia socialinės tvarkos būklę ir jos raidą?
34. Apibrėžkite ir paaiškinkite T. Parsonso išskirtus pagrindinius socialinės evoliucijos procesus.
35. Paaiškinkite visuomenės integraciją T. Parsonso požiūriu.
36. Kokiomis sąlygomis visuomenės normatyvinė struktūra atlieka visuomenės integracijos funkciją?
37. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės sistemos vaidmenį šiuolaikinėje visuomenėje.

38. Apibrėžkite teisinės sistemos poveikio visuomenės socialinei integracijai veiksmingumo sąlygas.
39. Paaiškinkite normų sistemos vidinio ir išorinio neprieštaravimo lygio įtaką visuomenės socialinei integracijai.
40. Kodėl T. Parsonsas apibrėžia teisę plačiau nei teisės normų aktų visumą?
41. Paaiškinkite šiuolaikinėje visuomenėje vyraujančią tendenciją daugumai normatyvinės sistemos elementų suteikti teisinį statusą.
42. Kodėl visuomenės nariai turi internalizuoti visuomenės normatyvinius-teisinius reikalavimus ir institucionalizuotus socialinius lūkesčius?
43. Kokių procesų pagrindu vyksta visuomenės normatyvinių-teisinių reikalavimų ir institucionalizuotų socialinių lūkesčių internalizacija?
44. Paaiškinkite teisės normų legitimacijos ryšį su religinėmis (pasaulietinėmis) vertybėmis ir morale.
45. Apibendrinkite T. Parsonso indėlį į teisės sociologiją.

b) teisė kaip socialinės kaitos įrankis:

1. Paaiškinkite teisės ir socialinės kaitos sampratą iki modernios valstybės.
2. Kodėl pasikeitė teisės ir socialinės kaitos santykio samprata išaugus valstybės galiai?
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip socialinės kaitos įrankio (moderniosios teisės), esmę.
4. Apibrėžkite moderniosios teisinės sistemos esmę.
5. Apibrėžkite moderniosios valstybės esmę.
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite moderniosios teisės ir moderniosios valstybės ryšio ypatybes.
7. Apibrėžkite ir paaiškinkite moderniosios teisės ir šiuolaikinės visuomenės ryšio ypatybes.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kaitos sampratą.
9. Išvardykite ir paaiškinkite socialinės kaitos požymius ir lygius.
10. Paaiškinkite socialinės kaitos greičio priežastis.
11. Paaiškinkite rašytinės teisės galią daryti įtaką socialiniams reiškiniams ir virsti nepriklausoma socialine jėga.
12. Apibūdinkite teisės ir socialinės kaitos ryšio analizės dvipusiškumą.
13. Paaiškinkite teisės prisitaikymo prie kintančių socialinių sąlygų plastiškumą.

14. Kuo grindžiamas teiginys, kad ūiulaikiniai įstatymai gali formuoti visuomenes pagal įstatymų leidėjų valią?
15. Apibrėžkite ir paaiškinkite veiksmingo teisinio veikimo ribas.
16. Apibrėžkite socialinę kaitą remiančias teisės įgyvendinimo strategijas.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite Y. Droro išskirtas socialinės kaitos netiesioginio rėmimo teises strategijas.
18. Apibrėžkite ir paaiškinkite W. E. Evano suformuluotas efektyvių įstatymų būtinas sąlygas.
19. Apibrėžkite ir paaiškinkite moderniosios teisės įgyvendinimo veiksmingumo metodus.
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Lumano socialinės tikrovės ir visuomenės sampratas.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Lumano požūriu gyvosios sistemos būdingus sugebėjimus.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Lumano požūriu komunikacijos, kaip socialinės sistemos elemento esmę, ir jos prasmės matmenis.
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Lumano teisės sampratą.
24. Apibrėžkite ir paaiškinkite N. Lumano išskirtas teisės socialines funkcijas.
25. Apibendrinkite *autopoiesis* teorijos reikšmę teisės sociologijoje.

II. Marksistinis ir neomarksistinis požūris į teisę

1. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip represinio mechanizmo sampratos, raidos priežastis.
2. Apibrėžkite teisės marksistinės analizės pagrindinius uždavinius.
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės ir prekių formų ryšio marksistinės analizės prielaidą.
4. Apibrėžkite ir paaiškinkite E. Paūkano teisės ir prekių formų ryšio sampratos pagrindinę idėją.
5. Kodėl, E. Paūkano požūriu, prekių savininkų santykiai yra tikrieji teisiniai santykiai?
6. Kodėl, E. Paūkano požūriu, socialistinėje visuomenėje išnyks teisė? Kritiškai įvertinkite ūį požūrių.
7. Paaiškinkite ir kritiškai įvertinkite E. Paūkano požūrių, kad laisvės ir lygybės pavertimas kapitalistinės teisės formomis išreiškia valstybės prievartos galią.
8. Paaiškinkite E. Paūkano analizės ribotumą.

9. Marksistiniu požiūriu apibrėžkite antstatą ir jo elementus.
10. Marksistiniu požiūriu apibrėžkite gamybos būdo ryšį su teise ir ideologija.
11. Kodėl marksistiniu požiūriu pasitelkiami teisės represiniai mechanizmai?
12. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip valstybės galios, represinę funkciją.
13. Apibrėžkite ir marksistiniu požiūriu paaiškinkite teisės, kaip valstybės galios, ir ideologijos ryšį.
14. Paaiškinkite marksistinių ekonominės prievartos pagrindą.
15. Kritiškai paaiškinkite teisės funkcijų marksistinės analizės ribotumus moderniajame kapitalizme.
16. Apibrėžkite ir paaiškinkite klasės sąvoką.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite marksistinės visuomenės sandaros sampratos ir tikrosios XX a. visuomenės sandaros prieštaravimą.
18. Paaiškinkite B. Edelmano neomarksistinės analizės išvadą, kad teisė yra ne tik valdančiųjų klasių veiksnys, bet ir klasių kovos vieta ir investicija.
19. Apibrėžkite teisės ir galios ryšio aiškinimo prielaidas neomarksistiniu požiūriu.
20. Paaiškinkite neomarksistinę teisės ir galios ryšio sampratą.
21. Apibrėžkite ideologijos sąvoką.
22. Paaiškinkite ideologijos ir socialinio konsensuso santykį.
23. Paaiškinkite ideologijos ir socialinių simbolių santykį.
24. Apibrėžkite teisinės ideologijos sąvoką.
25. Apibrėžkite teisinės ideologijos ir teisinės doktrinos santykį.
26. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės ideologijos marksistinės ir neomarksistinės analizės požiūrius.
27. Apibrėžkite individualizmo sampratą ir pagrindinę teisinio individualizmo idėją.
28. Apibrėžkite ir paaiškinkite sutartį ir nuosavybę kaip individualizmo išraiškos teises formas.
29. Paaiškinkite sutarčių teisės ideologijos raidą.
30. Paaiškinkite neomarksistinę teisinės ideologijos sampratą.
31. Paaiškinkite Vakarų teisinės ideologijos korporacinėje visuomenėje neomarksistinę kritiką.
32. Paaiškinkite individualizmo ir korporacinių Vakarų visuomenių struktūrų santykį teisinėje doktrinoje.

33. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindinę „poindustrinės visuomenės“ teisinio reguliavimo problemą.
34. Paaiškinkite fizinio asmens ir juridinio asmens santykį teisinės atsakomybės aspektu.
35. Kodėl ir kokių požiūriu juridinis asmuo užima palankesnę padėtį nei individas?
36. Paaiškinkite teisės galimybes veiksmingai kontroliuoti bendrovių galias, saugant bendruosius socialinius interesus.
37. Neomarksistiniu požiūriu paaiškinkite valstybės ir bendrovių santykį.
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite galimybes „didžiojo verslo“ ir „mažojo verslo“ santykį išreikšti teisėje.
39. Kritiškai apibendrinkite valstybės ir korporacinės galios centrų santykio neomarksistinę analizę.

III. Teisinė konfliktologija

1. Apibrėžkite konflikto, teisinio konflikto, konfliktologijos ir teisinės konfliktologijos sąvokas.
2. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės konfliktologijos tyrimų tikslus.
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite konfliktų bruožus.
4. Apibrėžkite ir paaiškinkite konfliktų raidos sampratą.
5. Kokių rūšių socialinius konfliktus nagrinėja teisės sociologija?
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite pirminį teisinį konfliktą.
7. Apibrėžkite antrinį teisinį konfliktą ir paaiškinkite konflikto juridizaciją.
8. Apibūdinkite savaiminį socialinio konflikto vartimą teisiniu konfliktu žemos teisinės kultūros visuomenėse. Pateikite pavyzdžių.
9. Apibrėžkite teisinio konflikto sandarą.
10. Kodėl ir kokios išskiriamos konflikto dalyvių grupės?
11. Kodėl išskiriami konflikto objektas ir dalykas?
12. Kodėl konflikto situacija yra labai svarbus teisinio konflikto sandaros elementas?
13. Paaiškinkite incidento reikšmę siekiant suprasti konfliktą.
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio konflikto raidos sampratą.
15. Apibrėžkite teisinio konflikto pabaigos reikšmę.
16. Apibrėžkite konfliktų sprendimo kelius ir paaiškinkite jų skirtumus.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinių konfliktų tipologijos pagrindą.
18. Paaiškinkite teisinių konfliktų skirstymą pagal teisės šakas.

19. Paaiškinkite teisinių konfliktų skirstymą pagal teisės normų pobūdį.
20. Paaiškinkite teisinių konfliktų skirstymą pagal teisės taikymo institucijų veiklos trūkumus.
21. Kodėl ir kokiais atvejais kyla norminiai teisiniai konfliktai?

IV. Mikrosociologiniai požiūriai į teisę

1. Kodėl mikrosociologinių požiūrių į teisę nagrinėjimą reikia pradėti M. Vėberio socialinio veiksmo teorija?
2. Kodėl socialinio veiksmo teorija pabrėžia poreikį suprasti subjektyvią reikšmę? Ar tai svarbu teisės ir jos veikimo analizei?
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite mikrosociologinio požiūrio į teisę pagrindinį teiginį.
4. Apibrėžkite teisinių sistemų egzistavimo aiškinimą mikrosociologiniu lygiu ir palyginkite su analogišku aiškinimu makrosociologiniu lygiu.
5. Apibrėžkite socialinių reiškinių aiškinimo specifiką mikrosociologiniu lygiu.
6. Apibrėžkite simbolinio interakcionizmo pagrindinį teiginį ir paaiškinkite komunikacijos esmę.
7. Paaiškinkite „interakcionistinį“ ir „etikečių teorijos“ požiūrius į deviaciją.
8. Apibrėžkite sociologijos fenomenologinį požiūrį ir paaiškinkite „socialinės tikrovės“ sampratą.
9. Fenomenologinio požiūrio pagrindu paaiškinkite socialinių institutų susikūrimo būdus.
10. Apibrėžkite ir paaiškinkite fenomenologinį požiūrį į teisę ir jos veikimą.
11. Apibrėžkite etnometodologiją ir paaiškinkite jos santykį su fenomenologinės sociologijos požiūriu.
12. Apibrėžkite etnometodologijos požiūrį į socialinę tvarką ir jos kūrimą.
13. Paaiškinkite etnometodologijos požiūrio į teisę esmę.

Antroji dalis.

**SOCIOLOGINIO
POŽIŪRIO Į TEISĘ
TEORINIAI
PAGRINDAI**

ŠEŠTAS SKYRIUS. SOCIOLOGINĖ TEISĖS SAMPRATA

Sociologinė teisės samprata apima socialinių grupių ir teisės ryšį, jo ypatumus ir dėsningumus. Be valstybinės teisės, iš tikrųjų funkcionuoja „gyvoji“ ir nevyriausybinių organizacijų sukurta teisė, kuri atsiranda ir kaip subjektinė teisė, ir kaip reakcija į esantį „teisinį vakuumą“ arba pozityviosios teisės normų neveiksmingumą. Priešingai teisinio pozityvizmo teisės sampratai, sociologinė teisės samprata nesiekia suabsoliutinti kurios nors socialinės grupės valios. Kita vertus, socialinis „organizmas“ yra labai sudėtingas reiškinys, todėl neįmanoma sukurti vienintelės sociologinės teisės sampratos.

6.1. Prasminės „teisės“ sąvokos ribos

Subjektinė ir objektinė teisė. „Teisės“ sąvokos prasmės ribas apibrėžia priešingos teisės reikšmės. Teisės reikšmė – tai, ką ji reiškia visuomenės gyvenimui, ir priklauso nuo funkcijų, kurias ji atlieka žmonių veikloje. Praktinė teisės reikšmė fiksuojama, įtvirtinama ir išlaikoma per žodžių reikšmę. Žodis „teisė“ turi daug praktinių reikšmių, pavyzdžiui, turime žmogaus teisę, prigimtine teisę, objektinę teisę (teisės sistemą), pozityviają teisę (sukurtą valstybės), subjektinę teisę (pareigų vykdymu konkretaus asmens susikurtą leistiną elgesį).

Teisės prasmė atskleidžiama ir jos ribos apibrėžiamos sukonkretinant ir tarpusavyje lyginant skirtingas praktines teisės reikšmes. Teisės praktinių reikšmių santykį, nuo kurio priklauso teisės prasmė, lemia ir

objektyvūs tikrovės veiksniai, objektyvi samprotavimų logika ir subjektyvūs veiksniai: žmogaus asmeniniai ir visuomeniniai norai, siekliai, tikslai ir ketinimai, pavyzdžiui, sutartys. Su žodžio „teisė“ reikšmėmis siejame daug teisinių reiškinių kategorijų, kurių šaltinis yra ir socialinė-valstybinė ir nevalstybinė, ir žmogaus asmeninė valia. Vadinasi, „teisės“ termino prasmė „telpa“ tarp dviejų skirtingų reikšmių: subjektinės teisės ir objektinės teisės.

Subjektinė teisė susijusi su individo arba socialinės grupės valia ir jų atžvilgiu atlieka vieną arba kitą funkciją, pavyzdžiui, sutarčių teisė, balsavimo teisė, teisė laisvai reikšti savo įsitikinimus, teisė į mokslą, į darbą ir t. t. Įvairiose žmogaus teisių ir laisvių deklaracijose „teisės“ terminas vartojamas ir subjektyviaja reikšme, t. y. pats žmogus gali spręsti, kiek naudosis jam suteiktomis teisėmis.

Objektinė teisės reikšmė susijusi su tokiomis elgesio normomis, kurias turi jų adresatai – individai ir socialinės grupės – įgyvendinti (jų laikyti, vykdyti arba taikyti), nes priešingu atveju jie užsitrauks teisinę atsakomybę. Ši bendra formuluotė yra subjektinės teisės priešingybė: subjektinė teisė yra laisva valios raiška, o objektinė teisė dažniausiai suprantama kaip pareiga.

Taigi „teisės“ terminas apima viena kitai priešingas reikšmes. Kodėl tokia situacija įmanoma? Iš tikrųjų subjektinė teisė nėra visiškai atsieta nuo prievartos idėjos, kaip gali atrodyti iš pirmojo žvilgsnio. Subjektinė teisė yra tokios elgesio normos, kurios per sankcijas siekia užsitikrinti deklaruojamos laisvės įgyvendinimą. Vadinasi, subjektinės teisės pagrindas, kaip ir objektinės teisės pagrindas, yra susijęs su pareigos idėja, kurios tikroji išraiška juose skiriasi savo apimtimi. Čia dar kartą reikia atsiminti jau minėtus Vaišvilos žodžius: teisė yra ne kas kita kaip tiesi linija, kur nei subjektinės teisės neiškyla virš teisinių pareigų, nei pareigos – virš teisių. Kitaip tariant, subjektinę teisę visada turi atsverti teisinė pareiga.

Objektinė teisė dar skirstoma į viešąją ir privatinę teisę. Viešąją teisę sudaro normos, kurios reglamentuoja individų ir jų bendrijų tarpusavio santykius (konstitucinė, administracinė, baudžiamoji teisė ir t. t.) ir valstybės santykius su kitomis šalimis (tarptautinė teisė). Privatinei teisei priskiriame normas, kurios reguliuoja asmeninių interesų sąveiką, pavyzdžiui, civilinė arba komercinė teisė.

Teisėneje tikrovėje daug kas būna sudėtingiau. Dažnai vienu metu susiduria ir viešieji, ir asmeniniai interesai. Tai akivaizdu nusikaltimų

atvejais: nusikaltimai padaro žalą ne tik aukai, bet ir socialinės grupės pasitikėjimui funkcionuojančia teisėtvara. Dėl to nusikaltimai sulaukia viešo pasmerkimo. Asmeninių ir viešųjų interesų susidūrimas civilinės teisės plotmėje yra mažiau akivaizdus. Tai nereiškia, kad jų yra mažiau arba visuomenei nepadaro žalos. Štai dėl ko siekiame juos atriboti pasitelkę specialų įstatymą.

Sociologinis požiūris į teisę turi apimti skirtingas teisės reikšmes – subjektinę ir objektinę teisę. Todėl labai svarbu suformuluoti gana tikslių sociologinių teisės apibrėžimą: **teisė yra socialinės grupės vertybės ir interesai, jos paversti visuotinai privalomo elgesio normomis, skirtomis reglamentuoti grupei priklausančių individų santykius.** Taigi sociologinėje teisės sampratoje pabrėžiami trys elementai: a) socialinės grupės valia, iš kurios kyla normos; b) šių normų privalomumas; c) šių normų kintamumas. Yra įvairaus dydžio socialinių grupių. Viena jų – valstybė.

„Pareigos“ sąvoka. Iš socialinės grupės valios kyla teisės norma, kurios struktūroje implikuojamos teisės ir pareigos. Pareiga yra pamatinis teisės elementas, todėl išnagrinėkime jos reikšmę. Būtent pareigos, o ne subjektinės teisės išreiškia teisės normos privalomumą. Jiems išsąmoninti įvairiais lygiais (valdymo ir kitose socialinėse institucijose) skiriamos labai menkos pastangos. Net Visuotinėje Žmogaus Teisių Deklaracijoje (1948) beveik nekalbama apie žmogaus pareigas, ir turėjo praeiti beveik 50 metų po jos paskelbimo, kol susigriebta, kad reikia apibrėžti visuotines žmogaus pareigas. Taigi šiuolaikiškai mąstant žodis „teisė“ suvokiamas subjektine reikšme, kaip kažkas priešinga normai, kylančiai iš socialinės grupės valios.

Minėjome, kad žodžio „teisė“ etimologinė reikšmė yra tiesumas, tiesi linija – jutiminė teisių ir pareigų pusiausvyros išraiška. Nors žodis „teisės“ mums sukelia laisvės pojūtį, kuris yra visiškai priešingas prievartos pojūčiui, jų įgyvendinimas susijęs su pareigų atlikimu. Priešingu atveju būtų neįmanoma kalbėti apie teises. „Demokratinėje valstybėje teisė neegzistuoja kitaip, kaip tik teisių ir pareigų vienovės pavidalu, ir ta vienovė yra < ... > pati šiuolaikinės teisės esmė“, – rašo Vaišvila¹.

Žmonės dažnai neįsisąmonina socialinio elgesio modelio esmės: funkcionuojantys socialinio elgesio modeliai riboja elgsenos pasirinkimo galimybes, t. y. jie reguliuoja, valdo žmogaus veiklą taip, kaip ins-

¹ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 104.

tinkamai valdo gyvūnų elgesį (A. Gehlemas, 1956). Ypač giliai į mūsų mąstymo ir suvokimo būdus įaugo praeityje susiklosčiusios ir dabar veikiančios normos. Tai reiškia, kad esame įpratę paklusti joms, kad beveik jų nepastebime. Kita vertus, šios apgaulingos egzistencijos visuomenėje išvalgos galimybės yra ribotos, nes tik labai retai atsiduriame situacijoje, kai reikia patiems kurti naujus elgesio modelius ir vėliau jais vadovautis.

Dėl šių priežasčių, kurių žmonės neįžvelgia, individualios laisvės laipsnis yra labai mažas ir net visiškai liberalių teisinių režimų šalyse. Neegzistuoja visiškos laisvės netgi sutarčių teisės srityje, kurioje laisvė kyla iš „autonomiškos valios“. Iš tikrųjų „autonominę valią“ riboja socialinės normos, kurios priešinasi bet kokiai naujai iniciatyvai. Šalys turi tik išipareigojimus, kurie svarbūs praktiškai, bet nėra esminiai teoriniu požiūriu. Bendrija teisėmis arba kasdieninėmis normomis nustato sutarčių struktūrą, kuri gali būti pakeista tik tiek, kiek tai atitinka pokyčius bendrijos mastu.

Sankcijos. Be jų negali būti ir pareigų. Teisinės sankcijos dažniausiai – tai teisės normoje nurodytos neigiamo poveikio priemonės, taikomos tos normos pažeidėjui. Neigiamas poveikis pasireiškia atitinkamais žmogaus socialinės ir materialinės padėties praradimais. Teisinės sankcijos yra labai įvairios, dėl to jos klasifikuojamos. Labiausiai skiriasi civilinės ir baudžiamosios teisės sankcijos, nes civilinė teisė dažniausiai būna restitucinio pobūdžio, o baudžiamoji teisė – represinio. Tai reiškia, kad civilinės teisės tikslas – aiškiai apibrėžti ir apsaugoti civilinę būklę, teisinę turto padėtį, ekonominių santykių formas ir padarinius. Jos normų funkcionavimas visuomenėje yra beveik nepastebimas ir nestipriai veikia viešąją nuomonę. Panašiai yra ir administracinėje teisėje, nors ji apima ir viešuosius interesus. Dėl to Diurkheimas pabrėžė, kad civilinės teisės sankcijos atitinka „žemą kolektyvinės sąmonės lygį“. Baudžiamosios teisės normų pažeidimai sukelia labai stiprią socialinės grupės reakciją. Jos laipsnis priklauso nuo nusikalstamos veikos aukos socialinio statuso ir padarytos žalos dydžio. Nusikaltimai visada sukelia visuomenės pasipiktinimą – „aukštą kolektyvinės sąmonės lygį“. Dėl to baudžiamosios teisės sankcijos negali būti restitucinio pobūdžio.

6.2. Šiuolaikinės teisės „sluoksninis“ pobūdis

Šiuolaikinėje teisėje išskiriami ir pripažįstami šeši jos sluoksniai²: 1. Žmogaus teisės ir laisvės. 2. Teisės principai. 3. Referendume priimtos teisės normos. 4. Valstybės išleistos teisės normos. 5. Korporatyvinės teisės normos. 6. Sutartinės normos.

Žmogaus teisės ir laisvės. Žmogaus teisės yra teisės, priklausiančios kiekvienai žmogiškai būtybei. Žmogaus teisės yra moralinės teisės, kitaip nei tos teisės, kurias išleidžia valstybė, vadinamosios „pozityviosios“ arba „įstatymiškos teisės“, kurios gali būti žmogaus teisės, bet gali ir nebūti. Žmogaus teisės yra bendriausios teisės normos, išreiškiančios teisės gilųjį sluoksnį, jos „genus“.

Žmogaus teisės ir laisvės yra iš šiuolaikinės valstybės valios kylančios pozityvinės teisės pagrindas. Žmogaus teisės ir laisvės – tai žmogaus galimybės, leidžiančios jam oriai gyventi ir dirbti. Jos priklauso kiekvienam žmogui nuo jo gimimo, nepaisant jo turtinės ir socialinės padėties. Jos kyla iš žmogaus (aukščiausios vertybės) orios egzistencijos sampratos, kuri paverčiama teisinėmis idėjomis, o pastarosios įgyvendinamos teisės normų pavidalu. Žmogaus teisės ir laisvės sudaro: a) asmeninės arba pilietinės teisės ir laisvės, kurios kartu su politinėmis teisėmis dar vadinamos pirmosios kartos teisėmis ir laisvėmis; b) socialinės ekonominės arba kultūrinės teisės, dar vadinamos antrosios kartos teisėmis. Pilietinės teisės ir laisvės yra teisė į gyvybę, teisė į orumą, teisė į garbę, teisė į fizinę laisvę ir asmens neliečiamybę, teisė į privatų gyvenimą, teisė į būsto neliečiamybę, laisvė pasirinkti gyvenamąją vietą, sąžinės ir religijos laisvė, minties ir žodžio laisvė.

Anksčiau žmogaus teisės ir laisvės egzistavo kaip dieviškoji arba prigimtinė teisė dažniausiai vien teisinių idėjų forma, dabar jos yra įtvir-

² Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. Москва, 1999. С. 312–315.

tintos tarptautiniuose teisiniuose dokumentuose, kurie ratifikuoti tampa nacionalinės teisės sistemos sudėtine dalimi. Šiuo metu žmogaus teisių ir laisvių sąrašas yra daugiau kaip penkiasdešimt žmogaus teisių ir laisvių. Šis sąrašas nėra baigtinis. Visuomenės raidoje žmogaus teisių ir laisvių skaičius didėja. Tai susiję su gerovės reikalavimų apimties didėjimu. Jau dabar keliamas tikrųjų žmogaus teisių ir jų atskyrimo nuo gerovės reikalavimų bei grupių teisių klausimas³.

Teisės principai. Tai teisės esmės reiškimo pagrindinės idėjos (būdai). „Jeigu teisės esmę sudaro subjektinių teisių ir teisinių pareigų vienovė, – rašo Vaišvila, – tai pereinant prie praktinio jos įgyvendinimo kyla poreikis konkretinti šią abstrakciją. Tam reikia išskirstyti vientisą teisės esmę į atskiras, ją sudarančias pagrindines idėjas arba požymius“⁴. Iš teisių ir pareigų vienovės išvedami: a) visuotiniai žmogiškojo sugyvenimo principai – demokratiškumas, humanizmas, lygiateisiškumas, kurie galioja ne tik teisei; b) grynietiški teisės principai. Grynai teisės principai yra šie⁵: 1. Įstatymui ir teisei visi lygūs. 2. Visų asmenų subjektinių teisių santykiškumas, išreiškiantis neatskiriamą subjektinių teisių priklausomybę nuo pareigų vykdymo. 3. Privilegijų ir absoliučių teisių neleistinumas (tai antroji teisių santykiškumo pusė). 4. Socialinio kompromiso, arba saiko, principas, derinantis priešingus interesus, suteikdamas šiai darnai teisių ir pareigų vienovės pavidalą. 5. Padarytą žalą būtina atlyginti (padaryti žalą kito teisėms – tai padaryti žalą savo paties teisėms – tokia teisių ir pareigų vienovės logika).

Šiuolaikinė teisės samprata pabrėžia, kad teisės esmę sudaro subjektinių teisių ir pareigų vienovė (pusiausvyra). Šiuo požiūriu teisingumas nėra teisės principas vien dėl to, kad jis visiškai sutampa su teisių ir pareigų vienove ir tėra tik jos sinonimas. Tai reiškia, kad subjektinių teisių ir pareigų vienovė yra teisingumas. Iš teisingumo kyla teisių ir pareigų vienovė, o iš šios vienovės – teisingumas⁶.

Teisės principai yra valstybės, organizacijų, piliečių teisėkūrinės veiklos pagrindas. Teisės principai gali būti išreikšti teisėkūroje tiesiogiai arba netiesiogiai. Dažnai jie įgyja reguliavimo reikšmę, pavyzdžiui, tada, kai teismas, neradęs atitinkamos teisės normos konkrečios bylos

³ Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 63–67.

⁴ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 123.

⁵ Ten pat. P. 124.

⁶ Ten pat. P. 125.

sprendimui priimti, pats ją sukuria teisės principų pagrindu, kuriuos taiko nagrinėjant keblias bylas.

Žmogaus teisės ir teisės principai sudaro vientisą teisės pagrindą. Šio pagrindo pagrindinė funkcija yra dvejopa: 1) tiesiogiai reguliuoti socialinius santykius; 2) suteikti valstybinių institucijų, organizacijų ir piliečių teisėkūros veiklai pagrindą.

Referendume priimtos teisės normos. Tai pozityvinės teisės normos, kurios išreiškia visos visuomenės – tautos valią. Jokia tautos institucija, išskyrus pačią tautą, negali pakeisti šios valios. Referendume priimtomis normomis tauta apibrėžtai pasako, kaip turi būti sureguliuoti svarbiausi šalies gyvenimo dalykai. Visose valstybėse šis teisės sluoksnis nėra labai platus. Tai nesumažina jo reikšmingumo. Referendume priimtoms normoms turi didesnę teisinę galią nei įstatymų leidėjų išleistos teisės normos. Netolimoje ateityje pilietinės visuomenės vis labiau įsitrauks į tiesioginę valstybinę teisėkūrą, tam naudodama elektronines priemones.

Šiuolaikinės pilietinės visuomenės nariai gali tiesiogiai dalyvauti valstybinėje teisėkūroje dviem būdais: 1) naudotis referendumo iniciatyvos teise; 2) dalyvauti valstybės inicijuotame referendume. Labai svarbu, kad referendumo iniciatyvos įgyvendinimo konstitucinė norma nesuvaržytų ir pačios visuomenės narių konstitucinės teisės inicijuoti referendumą, kad ji virstų vien konstitucine deklaracija be gyvybės ženklu.

Valstybės išleistos teisės normos. Tai valstybės institucijų parengtos ir išleistos teisės normos. Valstybės institucijų išleisti teisės normų aktai turi skirtingą teisinę galią. Aukščiausią teisinę galią turi parlamento išleisti konstituciniai įstatymai (jų papildymai ir pataisos) ir paprastieji įstatymai. Svarbūs yra ir poįstatyminiai aktai: parlamento nutarimai, Prezidento dekretai, vyriausybės nutarimai ir potvarkiai, ministerijų ir departamentų įsakymai ir instrukcijos, savivaldybių tarybų sprendimai, savivaldybių valdybų potvarkiai, įmonių, įstaigų, organizacijų vadovų teisės normų aktai. Poįstatyminiai aktai dar vadinami deleguota teisėkūra. Visų poįstatyminių aktų turinys negali išeiti už tų ribų, kurias nubrėžė parlamentas atitinkamuose įstatymuose. Ši teisės normų aktų subordinacija įgyvendinama remiantis teisės principu – prieš įstatymą ir teisę visi yra lygūs. Tai reiškia, kad visų poįstatyminių aktų teisinė galia yra mažesnė nei įstatymo galia. Šiuo pagrindu visos valstybinių institucijų išleistos teisės normos sujungiamos į valstybinės teisės sistemą.

Referendume priimtos teisės normos ir valstybės institucijų išleistos teisės normos tarpusavyje yra susijusios, nes išreiškia visuomenės bendruosius interesus. Taigi iš tautos ir valstybės valių kilusių teisės normų visumą galima vadinti viešąja teise. Dažniausiai visų visuomenės narių interesai susitelkia į struktūras ir būdus, kuriais kuriama ir įgyvendinama valstybinė valdžia, apmokestinimas, užtikrinama teisėtvara, ekologija, įgyvendinamas teisingumas ir kt. Viešosios teisės pagrindu atsiradę subjektų santykiai yra subordinacinio arba valdymo ir pavaldumo pobūdžio. Kitaip tariant, šie santykiai yra vertikalaus pobūdžio.

Korporatyvinės teisės normos. Šiuolaikiniame valstybės raidos etape atsakyta skirstyti visuomenę į luomus, ir korporatyvinės teisės normos suprantamos nauja prasme, kuri skiriasi nuo ankstesniojo supratimo. Korporatyvinės teisės normos – tai elgesio taisyklės, kurias sukūrė organizacijos (korporacijos). Šios taisyklės įgyvendinamos organizacijų bendrijose.

Korporatyvinės teisės normos apima įvairius organizacijos veiklos aspektus. Šių normų pagrindu reguliuojami finansiniai, vadybiniai, darbo, turtiniai ir kiti santykiai. Pastaruoju metu ryškėja toks dėsniumas: kuo aukštesnis yra šalies ekonomikos raidos lygis, tuo aukštesnis yra jos teritorijoje gyvenančių teisės subjektų (individualių ir kolektyvinių) laisvės laipsnis. Tai reiškia, kad vis labiau gali pasklisti korporatyvinės teisės normos, kuriomis pati organizacija savarankiškai apibrėžia savo elgesio parametrus. Šiuolaikinėse Vakarų šalyse yra ypač išaugusi korporatyvinių teisės normų apimtis, lenkianti valstybinės teisės normų apimtį ir reikšmę.

Sutartinės teisės normos. Šias normas formuluoja organizacijos ir piliečiai, siekdami sureguliuoti santykius, kurių valstybė nereguliuoja, arba tokią galimybę suteikia patiems teisės subjektams. Sutartys ir jose esančios sutartinės normos įpareigoja abi sutartį sudariusias šalis ir teisumą, kuris galbūt nagrinės kilusį sutarties šalių ginčą.

Sutartys paplitusios daugelyje veiklos sričių, todėl laikoma, kad sutarties teisinė konstrukcija yra visuotinė.

Korporatyvinės teisės normos ir sutartinės normos gali sudaryti vieną teisės normų grupę: jos išreiškia atskirų teisės subjektų (organizacijų, piliečių) privačius interesus. Šių teisės subjektų tarpusavio santykiai grindžiami jų teisinės lygybės pagrindu ir yra horizontalaus pobūdžio. Taigi korporatyvines normas ir sutartines normas galima vadinti private teise.

6.3. Teisės tikroviškumas

Teisės sociologijos pagrindinis uždavinys yra nagrinėti teisės normų, kurios iš tikrųjų reguliuoja socialinių institutų veiklą ir individų elgesį, atsiradimo ir raidos socialinius dėsningumus. Dėsningumai išryškėja nagrinėjant teisės normų ir kitų veikiančių socialinių normų sąveikos procesą bei nustatant teisės socialinio veiksmingumo laipsnį. Teisės normos gali atsirasti iš įstatymų leidėjo valios, gali kilti iš kitų socialinių grupių valios ir gali „atsirasti“ savaime kaip individų ir socialinių grupių sąveikavimo padarinys. Tikrasis teisės socialinis egzistavimas atsiskleidžia nagrinėjant šiuos ryšius:

- Individų ir socialinių grupių santykį su veikiančia teise. Individu- alios ir grupinės sąmonės vertybės, nuostatos ir žinios sąveikauja su socialinėmis normomis, kurias įkūnija visuomenės teisinė sistema ir kiti konkretūs socialiniai institutai.
- Teisės sistemos ir platesnių socialinių struktūrų – visuomeninės teisinės sąmonės, moralės ir ideologijos – santykį.
- Politinių, teisinių, etinių ir moralinių, korporacinių normų ir vertybių santykį su svarbiausiais konkretaus laikmečio visuomenės bruožais.

Teisės sociologui svarbiausia yra teisės tikroviškumas, kurio egzistavimas gyvenime pasireiškia nuolatos pasikartojančiais elgesio, socialinių veiksmų aktais, savo turinyje išikūnijančiais teisės normos esmę. Sociologui rūpi išnagrinėti tokio elgesio mechanizmą, todėl jis turi atskleisti dviejų kintamųjų – teisės normos ir asmenų, kurių elgesys susijęs su jos tikroju funkcionavimu, interesų, motyvų, tikslų ir nuostatų turinčiuosius bruožus. Šių kintamųjų sąveikos pagrindu galima spręsti apie atitinkamų socialinių veiksmų turinį ir jų kryptingumą.

Individų veikla, jų elgesio aktai (veiklos tikslo išsąmoninimas, priemonių pasirinkimas, sprendimo priėmimas ir jo įgyvendinimas) neišvengiamai veikia visuomenės gyvenimą, jos socialines grupes ir sluoksnius, atskirus visuomenės narius. **Sociologiniu požiūriu teisės**

tikroviškumas – tai žmonių gyvenimo, konkrečių individų veiklos vienoks arba kitoks ryšys su teise. Todėl teisė yra ne tik instrumentas spręsti socialinius klausimus, ne tik politinės valdžios nustatyta taisyklių sistema. Teisė – tai tiesioginis žmonių gyvenimas, kuriame ji suaugusi su jų buitimi, lūkesčiais, poreikiais, aistromis ir svajonėmis.

6.4. Sociologinis teisinės sistemos apibūdinimas

Sociologinis požiūris į teisę teigia, kad socialinė grupė reglamentuoja savo narių elgesį teisės normomis. Tokį tvirtinimą reikia paaiškinti, nes nepakanka pasakyti, „kur visuomenė, ten ir teisingumas“ (*ubi societas, ibi jus*) ir socialinę grupę prilyginti visuomenei. Dėl to kyla keletas svarbių klausimų: kokia socialinė grupė sukuria teisės normas? Ar kiekviena socialinė grupė gali sukurti savo teisę? Kitaip tariant, ar egzistuoja bet kurios socialinės grupės ir jos teisinės sistemos ryšys? Šio ryšio atskleidimas yra svarbiausias teisinės sistemos sociologinio apibūdinimo požymis.

Socialinė grupė. Dabartinis lietuvių kalbos žodynas žodį „grupė“ apibrėžia taip: grupė yra visuma asmenų, kuriuos jungia bendri interesai, reikalai ir kt.⁷ Socialinėje psichologijoje grupėmis laikomos tokie žmonių sambūriai, kuriuose atskiriems grupę sudarantiems individams pasireiškia bendri psichiniai reiškiniai. Vienais atvejais tai būna bendros psichinės savybės (interesai, papročiai, charakterio bruožai, specialūs gabumai, etc.), kitais atvejais – bendras darbas, reikalaujantis veiksmų koordinavimo, trečiu atveju – tam tikri santykiai (draugystės, pavaldumo, giminystės)⁸. Pats aukščiausias socialinės grupės išsivystymas – jos virtimas bendruomene⁹.

⁷ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 191.

⁸ Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995. P. 45.

⁹ Šlapkauskas V. Šiuolaikinės bendruomenės savikūros sąlygos ir veiksniai // Str. rinkinys: Bendruomeniškumas ir savivalda. Kaunas, 2000. P. 40.

Socialinės grupės egzistuoja atributiškai – kartu su savo socialine erdve. Kitaip tariant, jos negali egzistuoti be savo socialinės erdvės. Socialinė erdvė – tai socialinės grupės išsidėstymo, perimtoje gamtinės aplinkos dalyje, vieta ir forma, kuriai būdinga socialinė struktūra. Socialinės grupės struktūra – tai jos narių bendravimo ir bendradarbiavimo pagrindu sukurti tarpusavio ryšiai ir bendro veikimo formos. Tai reiškia, kad socialinė grupė institucionalizuoja – kuria ir įtvirtina savo narių elgesio modelius (plačiau žr. 7.2.1 skyrelį).

Socialinė grupė – tai sąlygiškai nekintanti bendrija žmonių, kuriuos jungia bendri interesai, vertybės, elgesio normos ir nuosava socialinė erdvė.

Du požiūriai į teisės kilmę. Egzistuoja du priešingi požiūriai į teisės kilmę. Vieni laikosi požiūrio, kad teisė neatsiejama susijusi su valstybe, ir jos nebuvo ikivalstybinėse visuomenėse arba patikslina, kad šiuolaikinė teisė susijusi tik su valstybe. Šio požiūrio, vadinamo monistiniu, atstovai tvirtina, kad tik viena socialinė politinė grupė, t. y. valstybė pajėgi sukurti teisės normas (tai atitinka siaurąją teisės sociologijos sampratą). Atitinkamai atmetama kitų socialinių grupių galimybė sukurti teisę. Valstybės sukurta teisė vadinama valstybine teise.

Egzistuoja ir priešingas požiūris, kuriam pritaria dauguma autorių. Jo šalininkai teigia, kad kiekvienas bent kiek reikšmingesnis socialinis darinys gali sukurti ir sukurti savo funkcionavimo taisykles, kurios jam virsta teisės normomis. Šis požiūris vadinamas pliuralistiniu (tai atitinka plačiąją teisės sociologijos sampratą). Teisės sociologija laikosi šio požiūrio ir pripažįsta, kad atskiros socialinės grupės turi teisėkūros poreikių. Valstybei neatstovaujančių socialinių grupių sukurta teisė vadinama nevalstybine teise.

Pirmasis požiūris, kurio laikėsi teisės klasikai ir kuris susijęs su Hėgelio ir Markso teorijomis, yra akivaizdžiai klaidingas. Pakanka pažvelgti į socialinį gyvenimą, kad įsitikintume, jog egzistuoja teisės normos, nesusijusios su valstybės kompetencija, pavyzdžiui, kanonų teisės normos, bendrijų teisės normos ir t. t. Taigi greta valstybinės teisės egzistuoja ir nevalstybinė teisė. Toks skirtingos kilmės teisinių reiškinių koegzistavimas yra teisinio pliuralizmo išraiška (plačiau žr. 6.6 skyrelį).

Teisės sociologija nagrinėja socialines grupes, nes siekia atsakyti į vieną klausimą: ar atskira socialinė grupė iš tikrųjų sukuria nuosavą teisinę erdvę, ar jos kūrimas yra išimtinai tik visos visuomenės (valstybės) reikalas? Monistinio požiūrio šalininkai teisinės erdvės kūrimą susieja

su valstybės teritorija. Teisės sociologija su „teisinės sistemos“ sąvoka siekia atskleisti socialinių grupių socialinės ir teisinės erdvės ryšį, valstybinės ir nevalstybinės kilmės teisinių reiškinių sugyvenimą (koegzistavimą), jų ryšius.

Teisinės sistemos sąvoka. Šią sąvoką teisės sociologija perėmė iš lyginamosios teisės. Jos turinys šiose mokslo disciplinose nesutampa. Lyginamoji teisė su teisinės sistemos sąvoka apibūdina teisės sistemų šeimą. Įvairių šalių nacionalinės teisės sistemos yra skirtingos. Jos lyginamos pagal teisės institutų panašumą. Panašios nacionalinės teisės sistemos grupuojamos į teisės sistemų šeimas, pavyzdžiui, romėnų-germanų teisinė sistema, anglosaksų teisinė sistema.

Teisės sociologijoje vartojama „teisinės sistemos“ sąvoka konkreitiems socialinių grupių teisiniams reiškiniams apibūdinti, pavyzdžiui, valstybės arba bendrijų sukurtai teisei, teisei sąmonei, teisei kultūrai ir pan. Tai reiškia, kad „teisinė sistema“ turi apimti ne tik teisės normas, bet ir jų kūrėjus bei vartotojus. Teisine sistema susiejame socialinių subjektų veikimą su iš tikrųjų (prireikus ir su teoriškai) funkcionuojančiomis teisės normomis, todėl reikia skirti dvi sąvokas:

- 1) teisės sistema, kuri loginių ryšių ir prasmės pagrindu į vientisą sistemą sujungia valstybės sukurtas teisės normas ir institutus, teisės šakas ir pošakius;
- 2) teisinė sistema. Teisinę sistemą sudarančių elementų ryšiai turi sujungti teisės normų kūrėją, vartotoją su pačiomis normomis. Atsižvelgiant į socialinės grupės dydį, teisinė sistema gali būti ir nacionalinė (valstybės lygio), ir atskirų socialinių grupių.

Teisinė sistema – tai sąvoka, kuri išreiškia visuomenėje arba jos dalyje egzistuojančių teisinių reiškinių visumą. Teisinę sistemą galima apibrėžti remiantis vienu iš dviejų požymių: siauruoju arba plačiuoju. Siauruoju požimiui teisinė sistema suvedama arba į įstatymų leidybos sistemą, arba į teisės sistemą, arba į jų abiejų visumą, ir dar vadinama teisės sistema.

Plačiuoju požimiui teisinė sistema nėra tapati teisės sistemai. Teisės literatūroje įsitvirtino ir platusis teisinės sistemos supratimas, pagal kurį teisinės sistemos turinys nesuvedamas vien į teisę ir teisėkūrą. Teisė ir teisėkūra yra tik teisinės sistemos normatyvinis pagrindas, jos pagrindinė siejančioji grandis, kurios pagrindu teisinė sistema apima ir teisės teoriją, teisinę sąmonę, teisės politiką, t. y. teorinius ir pasaulėžiūros elementus bei teisinę kultūrą (teisinę praktiką). Pavyzdžiui, S. Aleksejevo

požiūriu, teisinę sistemą sudaro trijų teisinių reiškinių – objektinės teisės, teisinės praktikos, teisinės ideologijos vienovė¹⁰. Jo nuomone, teisinė sistema išreiškia konkrečios šalies teisinės tikrovės ypatumus. Toks teisinės sistemos supratimas labiau atitinka siaurąją teisės sociologijos sampratą.

Plačiąją teisės sociologijos sampratą labiau atitinka, pavyzdžiui, N. Matuzovo suformuluotas teisinės sistemos turinys. Jo požiūriu, teisinė sistema jungia tokius elementus: 1) teisę – valstybės sukuriamų ir saugomų teisės normų visumą, 2) įstatymų ir kitų norminių aktų leidybą, 3) teisinės įstaigas, kurios įgyvendina valstybės teisinę politiką, teismų ir kitokią teisinę praktiką, 4) teisinio reguliavimo mechanizmą, 5) teisės įgyvendinimo procesą, 6) subjektinę teisę, 7) teisinius santykius, 8) teisėtumą ir teisėtvarką, 9) teisinę ideologiją (teisinę sąmonę, teisės teoriją, teisinę kultūrą ir t. t.), 10) teisės subjektus (individualius ir kolektyvinius), 11) teisinės sistemos sudarymo ryšius, 12) kitus teisinius reiškinius (pvz., teisinę atsakomybę, teisinį subjektiškumą, teisėtus interesus ir pan.¹¹

Teisės sociologija vartoja „teisinės sistemos“ sąvoką ne jos formaliai teisiniu aspektu, o jos sociologinio turinio aspektu. Tai reiškia, kad pabrėžiama tikroji teisinės sistemos sociologinė struktūra, o ne jos forma. „Jeigu „teisinės sistemos“ sąvoka būtų paprastas „objektinės“ teisės arba „pozityvinės teisės“ sinonimas, – rašo Carbonnier, – tai jos reikšmė būtų abejotina. Todėl reikia turėti galvoje, kad ji išreiškia tam tikrą ir labai svarbią idėją, būtent teisė yra kompleksas, kurį sudarantys jo elementai (kalbant apie juos, dažniausiai atsimenamos normos ir institutai), sujungti tarpusavyje ne atsitiktiniu būdu, o neišvengiamais ryšiais ir santykiais“¹².

E. Diurkheimas kalbėdamas apie teisę pabrėžė, kad „teisiniai reiškiniai nėra izoliuoti vienas nuo kito, tarp jų egzistuoja įvairiarūšiai ryšiai ir bet kurioje visuomenėje jie sudaro visetą, vientisą specifinio pobūdžio kompleksą. Kaip teisinių reiškinių susijungimų su kitais rezultatas iš pradžių atsiranda pirmojo laipsnio visetas, turintis tam tikrą autonomiją, ir šį visetą galima pavadinti institutu... Po to tam tikros tautos visi teisiniai institutai susijungia vienas su kitu ir šiuo būdu sudaro naują, sudė-

¹⁰ Алексеев С. С. Теория права. Харьков, 1994. С. 99.

¹¹ Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. С. 26.

¹² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 176.

tingiau organizuotą kompleksą – tam tikros visuomenės teisinę sistemą¹³. Ir Diurkheimas, ir Carbonnier kalba ne apie šiuolaikiniu požiūriu kodifikuotą teisę, o apie gyvenimo tėkmėje tam tikroje socialinėje erdvėje – visuomenėje – susiklostančius įvairių teisinių reiškinių, kurie sudaro kompleksą, ryšius.

Taigi vienu metu ir toje pačioje socialinėje erdvėje egzistuojantys kurios nors socialinės grupės (pvz., valstybės, organizacijos, bendrijos, bendruomenės) visi teisiniai reiškiniai yra susiję bendrumo santykiais, kurie juos sujungia į sistemą. Teisinė sistema yra tuo pačiu metu ir erdvės, ir laiko sritis. Teisinių reiškinių perkėlimas į teisinę sistemą – tam tikrą erdvėlaikį – leidžia atskleisti jų naujus aspektus, pavyzdžiui, teisinių reiškinių egzistavimo pliuralistinius pavidalus, infrajuridinius reiškinius ir kt., kurie yra suaugę su socialine struktūra.

Teisinės erdvės ir socialinės erdvės ryšys. Vienas svarbiausių teisinių reiškinių egzistavimo požymių yra teisinė erdvė, kurios natūralus pagrindas – teritorija. Nagrinėjamo klausimo požiūriu teritorija yra svarbi, nes leidžia kelti mintį apie skirtingų socialinių grupių joje koegzistavimą. Skirtingų socialinių grupių egzistavimas toje pačioje teritorijoje neišvengiamai suponuoja ir skirtingų socialinių erdvių joje buvimą. Tačiau ar skirtingos socialinės grupės turi atitinkamai nuosavą teisinę sistemą?

Formaliu požiūriu teritorija yra abiejų erdvių – ir teisinės, ir socialinės – bendras pagrindas. Šis pagrindas pats savaime neatskleidžia, ar kiekviena socialinė grupė turi savo teisinę erdvę, ar ji yra tik valstybinės teisinės erdvės vartotoja. Čia gali būti keli atsakymai: 1) socialinė grupė yra tik valstybinės teisinės erdvės vartotoja; 2) socialinė grupė vienu metu yra ir valstybinės teisinės erdvės vartotoja, ir turi savo teisinę erdvę, pavyzdžiui, parapija; c) socialinė grupė turi tik savo teisinę erdvę. Pastarojo atvejo būdingiausias pavyzdys yra klajokliškas čigonų taboras, kuris neturi teritorinių teisių, bet turi savo teisinę sistemą. Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad teisinės erdvės susiformavimui svarbesnė yra socialinė grupė, o ne teritorija. Todėl teisinga yra prielaida, kad skirtingos socialinės grupės gali susikurti savo teisinę erdvę (teisinę sistemą).

Jeigu pabrėžiame ne teritoriją, o socialinę grupę, kurios narius susieja bendra sąmonė, tai teisinė erdvė yra socialinė psichologinė konstrukcija, kurią apibrėžia teisinių santykių tinklas. Socialinės grupės teisi-

¹³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 177.

nė sistema yra tiek tikroviška, kiek ji pasireiškia atitinkamai įsivaizduojamais teisiniais santykiais. Vadinasi, toje pačioje teritorijoje gali egzistuoti keletas skirtingų teisiųjų erdvių. Bet kuri socialinė grupė, juo labiau bendruomenė gali turėti teisėkūros poreikį, nes bendriausiu požiūriu teisė yra socialinis interesas, paverstas visuotinai privalomo elgesio taisykle, skirta norminti savo narių elgesį, derinti priešingus interesus (A. Vaišvila). Šie poreikiai įgyvendinami dažniausiai spontaniškai, t. y. nėra aiškios organizacijos. Būtent socialinės grupės vertybių ir interesų reiškimo pagrindu susiformuoja teisiniai reiškiniai ir jų bendrumo santykiai. Teisėkūros poreikį įgyvendinimo procese skirtingos socialinės grupės „formuoja“ savo teisę pagal joms būdingą teisinę sąmonę ir teisinę kultūrą. Skirtingų socialinių grupių teisinės sistemos gali būti vienokiu arba kitokiu laipsniu tarpusavyje panašios; gali vykti jų konkurencija. Tai išreiškia teisinio pliuralizmo idėjos esmę.

Kiekviena visuomenė turi savo teisinę sistemą. Jeigu tokios visuomenės erdvė sutampa su valstybės ribomis, jos teisinė sistema gali būti vadinama nacionaline teisine sistema. Už jos ribų yra kitų valstybių nacionalinės teisinės sistemos. Visuomenės viduje nacionalinė teisinė sistema yra ne monistinė, bet heterogeninė, nes pati visuomenė yra nevienalytė. Visuomenės viduje egzistuoja įvairaus dydžio socialinės grupės ir bendruomenės, kurios tarpusavyje varžosi dėl socialinės erdvės. Šiuo pagrindu teisės sociologija skaido monistinę teisinę erdvę į skirtingus segmentus ir nagrinėja teisinio pliuralizmo raišką visuomenėje.

6.5. Socialinis reguliavimas ir normatyvinis pliuralizmas

Socialinis reguliavimas ir socialinių normų sistemos. Socialinis reguliavimas – tai socialinių santykių tvarkymas, siekiant užtikrinti socialinės tvarkos stabilumą ir bendruomenės laisvės ribų plėtimą. Socialiniai santykiai – tai žmogaus ir žmogaus, žmogaus ir socialinės grupės, socialinių grupių, žmogaus ir visuomenės arba jos institucijų stabilūs ryšiai. Socialinis reguliavimas susiformuoja individams bendraujant ir

bendradarbiaujant, „kai įvairaus tipo veikėjai abipusiai tipizuoja habitualizuotus veiksmus“¹⁴. Kitaip tariant, bendruomenės nariai ima visuotinai laikytis atskirų individų įpročių, nes jų laikymasis teikia bendruomenei naudą, pavyzdžiui, didesnę saugumą. Iš įsitvirtinusių naudingiausių įpročių palengva susikuria institucija [lot. *institutio* – nustatymas, su tvarkymas], kaip nusistovėjusi visuomeninio (socialinio) santykiavimo forma, pavyzdžiui, privatinė nuosavybė. Tai reiškia, kad institucija suvokiama kaip vidinis žmogaus veiklą reguliuojantis, valdantis veiksnys, priverčiantis eiti ją visuomenės (bendruomenės) pageidaujamosis vėžėmis. Dėl jos imperatyvų tariamo neišvengiamumo žmogus perima jam „primetus“ elgesio, veiksmų modelius ir lieka įsitikinęs, kad jo veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė gyvenimiškai prasminga¹⁵. Dar institucija suvokiama kaip išorinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, pavyzdžiui, universitetas, arba žmonių susivienijimas, bendrija.

Institucijos yra būtinos socialinio reguliavimo formos, kurių turinį išreiškia atitinkamos socialinės normos. Kiekvienoje visuomenėje susikuria ir egzistuoja socialinės normos. Šis reiškinys yra grynai žmogiškos prigimties (plačiau žr. 7 skyriuje). Tik žmonių elgesys ir veiksmai vertinami jų ir normų atitikimo požiūriu. Gyvūnų elgesys reguliuojamas kitaip.

Socialinės normos yra žmonių bendruomeniškos kūrybos rezultatas ir atlieka įvairias socialinio gyvenimo (sugyvenimo) reguliavimo funkcijas. Socialinės normos susidaro iš subjektyvios žmonių reakcijos į objektyviai egzistuojančią ir kintančią tikrovę. Supanašėjanti žmonių subjektyvi reakcija į tuos pačius tikrovės reiškinius įsitvirtina tarp bendruomenės narių kaip jų elgesio norma. Socialinių normų ir apskritai sąmoningo socialinio reguliavimo atsiradimas susijęs su žmonių santykių socializacijos procesu, pereinant jiems iš gamtinio būvio į bendruomeninį. Šis perėjimas – ilgas ir laipsniškas, trukęs milijonus metų. Todėl subjektyviai atsiradusios socialinės normos įsitvirtino ir funkcionuoja kaip žmonių bendruomenės objektyvūs kūriniai. Kita vertus, keičiantis tikrovei, vienos iš jų praranda savo ankstesnę reikšmę ir palengva pasi-

¹⁴ Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 75.

¹⁵ Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB Litera, 1995. P. 90–92.

keičia arba net sunyksta, atsiranda naujų arba būna tam tikrų socialinių grupių (ypač, valdžios) primestos. Pavyzdžiui, E. Lukaševa pabrėžia, kad „istoriškai teisė atsiranda kaip moralės „nepakankamumo“ kompensacija, kuris išryškėja atsiradus privatinei nuosavybei ir politinei valdžiai“¹⁶.

Socialinių reguliavimą tyrinėja ir Lietuvos mokslininkai. Pavyzdžiui, R. Šimašius pabrėžia socialinio reguliavimo prigimtį ir socialinių normų vaidmenį¹⁷:

1. Socialinis reguliavimas susikuria decentralizuotoje individų veikloje iš individams naudingų socialinių normų.
2. Socialinėms normoms atsirasti svarbią reikšmę turi ne tik dabar, bet ir ateityje iš jų gaunama individų nauda.
3. Visiems individams naudingą socialinį reguliavimą garantuoja decentralizuotas grupinės atrankos mechanizmo veikimas, net ir tuomet, kai atskiri individai yra linkę nepaklusti socialinėms normoms.

Žmogui iš prigimties lemta gyventi visuomenėje (šv. Tomas Akvinielis), todėl jis negali išvengti vienu arba kitų socialinių (bendruomeninių) normų reguliacinio poveikio. Visas žmogaus gyvenimas „vyksta“ dviejų normų grupių – socialinių ir techninių¹⁸ – kontekste. Išskiriamos šios socialinių normų rūšys: 1) įpročių, papročių ir tradicijų normos, 2) moralės normos, 3) religinės normos, 4) korporacinės normos, 5) šeimos normos, 6) verslo normos, 7) etiketo normos, 8) teisės normos.

Socialinė norma yra ne šiaip sau abstrakti pageidaujamo elgesio taisyklė, o išreiškia ir realų veiksmą, kuris faktiškai įsitvirtino žmonių gyvenime, jų praktinėje veikloje. Tai reiškia, kad realūs poelgiai tampa taisykle. Kitaip tariant, socialinė norma išreiškia ne tik „reikiamą“, bet ir „esamą“.

¹⁶ Лукашева Е. А. Право, мораль, личность. Москва, 1986. С. 86.

¹⁷ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 144–146.

¹⁸ Techninių normų sąvoka šiuo atveju apima visas nesocialines normas, t. y. ne tik grynai technines, bet ir sanitarines higienos, ekologines, biologines ir kitokias normas, kurios tiesiogiai nekyla iš žmonių tarpusavio santykio. Socialines ir technines normas skiria reguliavimo dalykas. Socialinės normos reguliuoja žmonių ir jų grupių tarpusavio santykius, o techninės normos – žmonių santykius su išoriniu pasauliu, gamta, technika, darbo įrankiais.

Normos – tai socialinės sąveikos (bendravimo ir bendradarbiavimo) subjektų elgesio tam tikri standartai, pavyzdžiai, etalonai, modeliai. Jų pagrindu išikūnija socialinė tvarka, be jų būtų neįmanomas joks žmonių sugyvenimas, visuomenės ir valstybės atsiradimas ir buvimas. **Socialinės normos yra objektyviai būtinos žmogiškosios būties bendros taisyklės, apibrėžiančios prideramo (reikiamo) ir galimo elgesio ribas.**

Sąvokos „norma“ ir „taisyklė“ nėra vienareikšmės, nors dažnai tapatinamos. Jų analizė atskleidžia, kad „taisyklė“ yra siauresnė sąvoka už „normą“, dėl to jos ne visada ir nevisiškai sutampa¹⁹. Pavyzdžiui, dauguma teisės normų yra turiningesnės nei taisyklės, kurios išreiškiamos dispozicijoje. Plačiuoju socialiniu požiūriu į šiuos skirtumus neatsižvelgiama, nes socialinėje tikrovėje funkcionuoja didelė taisyklių ir normų įvairovė.

Bendroji pliuralizmo samprata. Šiuolaikinėse Europos visuomenėse vyksta kultūrinė polemika. Ji apima ne tik viena kitai „svetimų“ kultūrų sąveiką, bet ir skirtingų kultūrinių nuostatų koegzistavimo (sugyvenimo) tos pačios visuomenės viduje problemą, vadinamą realiu pliuralizmu. Pagrindinę pliuralizmo problemą sudaro individualumo ir socialumo, laisvės ir tvarkos santykiai.

Žodis pliuralizmas [lot. *pluralis* – daugybinis] reiškia, kad egzistuoja keli vienas nuo kito nepriklausomi, tarpusavyje prieštaraujantys arba vienas kitą atmetantys požiūriai į tuos pačius reiškinius. Pasaulio aiškinimų konflikto negalime pašalinti, nes jį suponuoja šiame pasaulyje gyvenančiųjų gyvenimo būdo skirtumai. Šia prasme individų ir grupių išsąmonintas pliuralizmas yra jau anksčiau susiklosčiusių santykių pripažinimas: „daugybės simbolinių pasaulių ir su jais susijusių žmogiškųjų veiksmų būdų, gausaus pasaulio įvaizdžių ir savivaizdžių skaičiaus, kultūrinių ir elgsenos skirtumų pripažinimas“²⁰. Taigi ženklas (pvz., teisė) neturi vienintelės teisingos reikšmės. Jis apima daugybę lygiaverčių reikšmių; dorovinis veiksma nepateikia vienintelio visiems laikams teisingo kelio, bet gali vystytis keliais visaverčiais teisingais būdais. Tai reiškia, kad vienintelio suvereno – valdovo sampratą taip pat pakeičia

¹⁹ Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва, 1999. С. 289–290.

²⁰ Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии, 1999. № 2. С. 36.

daugybės viešpatavimo subjektų samprata. Toks vertybių politeizmas dažnai virsta skirtingų pliuralizmo variantų konfliktu.

Siekdami jo išvengti, pliuralizmui suteikiame normatyvinį matmenį: iš jo išvedame pasaulio skirtingų teorinių pažintinių interpretacijų konfliktų ir praktinių ginčų protingo sprendimo taisykles ir būdus. Pliuralizmas pripažįsta daugybę legitimacijos būdų, jis nepanaikina nuomonių ir elgesio būdų įvairovės, nes gerbia kito autonomiją. Tai politinio monizmo alternatyva, programa kurtis visuomenei, kurioje bendrų vertybių ir interesų pagrindu susivienijusios skirtingos grupės gali autonomiškai ginti savo laisves ir teises, o valstybės plėtra remiasi tik individų interesų konsensuso pagrindu. Tokiu būdu absoliutus pliuralizmas apribojamas ir virsta santykiniu pliuralizmu. Reikia siekti laisvės ir tvarkos pusiausvyros, užuot siekus atskirų tiesų ir metodų, interesų ir moralinių anarchijos.

Teorine pažintine prasme pliuralizmas apima daugybę tikrovės pažinimo požiūrių. Egzistuoja daugybė simbolių sistemų, pagal kurias įvykiai ir savybės gali būti jungiami į klases, suvedami į sąvokas ir pavadinti vardais (simbolių formų, diskursų, pasakojimų pliuralizmas). Visa tai susiję ir su teise. Iš esmės teisės normos yra kultūriškai pakrauti „jutiminiai turiniai“, „aiškinimų schemas“; jos įtrauktos į istoriją ir priklauso kultūros įprasminimui²¹.

Taigi pliuralizmas – tai daugybės atskirų vienetų koegzistavimo teorija. Atskiri vienetai, pavyzdžiui, atskiros socialinės normų sistemos arba nevalstybinės teisės formos, egzistuoja nepriklausomai nuo visumos ir tik išoriškai įsilieja į visumos tvarką. Nuo pliuralizmo, Viljamso Džeimso (W. James, 1909) požiūriu, neatsiejamas kompromisas. Tai reiškia, kad nėra jokio vienintelio atskaitos taško, pagrindinės normos. Tai kuo tada galime remtis? „Viskas, ką turime, tai objektyvumas ir racionalumas; žmogiškuoju supratimu tai geriau nei niekas“ (H. Putnamas, 1982)²². Putnamo suformuluotas „žmogiškojo išmatavimo“ (*humanly speaking*) principas nėra „moralinio reliatyvizmo“ pagrindas, nes tikėjimas pliuralistiniu idealu nesutampa su tikėjimu, pagal kurį žmogiškosios gerovės idealas yra santykinė vertybė. Būtent tikėjimas pliuralizmo idealu pasireiškia reikalaujant teisių, kai jas kas nors ginčija arba

²¹ Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии, 1999. № 2. С. 36.

²² Ibid. С. 37.

sutrypia. Tai apima ne tik teisingumo reikalavimus, bet ir teisės sampratą; tarpusavyje besivaržančios teisinės kultūros glaudžiai susijusios su konkuruojančiais socialiniais, ekonominiais, politiniais ir kultūriniais individų ir socialinių grupių poreikiais ir interesais.

Normatyvinis pliuralizmas. Pliuralizmo požiūriu socialinės normos yra sunorminto pliuralizmo išraiškos. Neišvengiamai vyksta socialinių normų tarpusavio varžymasis. Socialinių normų tarpusavio varžymasis vadinamas normatyviniu pliuralizmu.

Žmogaus gyvenimą visuomenėje reguliuojančios teisės normos nėra vienintelės ir dažnai ne pačios svarbiausios. Normatyvinio pliuralizmo teorija pabrėžia, kad kitos socialinių normų sistemos dažnai veikia geriau nei teisė. Teisės normos nepaliaujamai varžosi su kitomis neteisėmis socialinėmis normomis.

Teisės sociologija nagrinėja neteisinių socialinių normų veikimą visuomenėje. Jos nagrinėjamos ne dėl savo prigimties, bet dėl ypač glaudaus ryšio ir varžymosi su teise, papildant pačią teisę. Teisė sąveikauja ne tik su morale, bet ir su kitomis socialinių normų sistemomis. Teisės ir kitų socialinių normų sistemos tarpusavio sąveika būna įvairaus pobūdžio: atsiranda ir nutrūksta jų sąryšiai, jos susipina, konfliktuoja. Visos šios situacijos vadinamos tarpnormatyviniais reiškiniais. Vieni jų yra evoliucinio pobūdžio, pavyzdžiui, istorijos raidoje tai stiprėjanti, tai silpnėjanti teisės ir moralės sąveika. Kiti tarpnormatyviniai reiškiniai yra statiškesni. Dažniausiai tarpnormatyviniai reiškiniai kyla iš teisės normų sąveikos su: a) mitu; b) papročiais; c) religija; d) morale.

Mitas ir teisė. Mitas yra seniausia normatyvinė sistema, perteikianti senovės tautų religines pažiūras apie pasaulį ir gamtos reiškinių kilmę, dievus ir legendinius herojus. Apskritai mitas ir ritualas yra istoriškai pirmoji pasaulėžiūrinė paradigma, kuri išreiškia ir iš kartos į kartą perteikia visuomenėje įprastas elgesio ir savitarpio santykių normas. Mito vaidmuo ypač svarbus archajiškų (senovinių) kultūrų gyvenime, kuriame jis gali būti suprantamas kaip dramatinis pasakojimas, struktūrinantis visą visuomenės gyvenimą. Tai ne individo asmeninės patirties, bet bendruomenės pasakojimas, su kuriuo susiję bendruomenės nariai.

Kita vertus, mitas pateikia reikalingą interpretacinę paradigmą, įrėmindamas kasdienę individų veiklą savo pagrindiniais globėjais. Mitologiniai globėjai yra įsikūniję rituale – archajiškos pasaulėžiūros veikliame komponente. Ritualas yra socialinio elgesio forma, grindžiama archetipiniu simbolizmu, išreiškiančiu svarbiausias bendruomenės ver-

tybes ir kartu praktiškai įgyvendinantis mitologinę pasaulėžiūrą. Yra glaudus kalbos ir ritualo ryšys: kalba yra simbolių sistema, o ritualą sudaro simbolių veiksmų sistema, kuri kuriama pagal tam tikras taisykles. Dažniausiai ritualu apibūdiname konkrečias gyvūnų ir žmonių elgesio formas. Antropologiniai tyrimai atskleidė, kad ritualinis elgesys būdingas vien žmogui, nes šis jo sugebėjimas susijęs su verbaline išraiška. Ritualinio elgesio pasikeitimai dažniausiai vyksta lygiagrečiai su pokyčiais kalboje.

Ritualas ir mitas turi bendrų bruožų: abu juos sudaro pagrindinės veiksmų biologinės ir kultūrinės programos; abu jie atlieka komunikacijos funkciją. Ritualas yra neverbalinės komunikacijos priemonė, ypač buvusi svarbi tuo senovės epochos laikotarpiu, kai verbalinis mąstymas dar nebuvo tapęs svarbiausia išraiškos priemone. Ritualas išreiškia žmogiškosios pasaulėjautos, apimančios mikro- ir makrokosmosą, biopsichinį vientisumą. Nesunku įsivaizduoti, kad pradiniu žmonijos raidos laikotarpiu gyvenimo krizės, statuso pokyčiai, mirtis, gimimas, santuoka ir kiti reiškiniai buvo sakralizuoti. Ritualo subjektu anksčiau arba vėliau tapdavo kiekvienas bendruomenės narys, taip įgydamas asmeninio bendravimo su šventumu patirtį. Asmeninio bendravimo su šventumu patirtis – tai stiprus emocinis išgyvenimas, kuris visam laikui įsirėzdavo į žmogaus atmintį. Tai papročių stiprumo garantas.

Ritualinis elgesys jungia socialinės sąveikos simbolinius ir struktūriškai funkcionalius aspektus ir formuoja visų institucinių sričių bei makrosocialinės tvarkos pradines sociokultūrinės normas²³. Tai reiškia, kad ritualinis elgesys simbolių persiformavimu užtikrindavo socialinės hierarchijos ir organizacijos pagrindinių institucinių formų sutvarkymą (valdžios sistemą, giminystės ir santuokos taisykles, religijos ir kulto sritį ir kt.).

Ritualinė patirtis suteikia kiekvieno individo ir bendruomenės gyvenimui norminį pobūdį, reglamentuoja kasdienę žmonių veiklą, įnešdama į ją būtinus draudimus, užtvaras individualiai savivalei. Taigi svarbiausia ritualo funkcija buvo atskirti šventumo sritį nuo jos profonacijos. Ritualas taip pat įkūnija bendruomenės narių solidarumo, svetimo nepriėmimo, pagarbos mirčiai ir užuojautos mirusiojo artimiesiems, pagarbos santuokai ir tėvams, lyčių savitarpio santykių normas.

²³ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 178–179.

Papročiai ir teisė. Bendruomenės (tautos) raidoje susikūrė paprotinių normų sistema, kurios evoliucija vyksta ir šiais laikais. Monteskjė savo veikalė „Apie įstatymų dvasią“ (18 knyga, XII skyrius) aiškiai nubrėžė teisės ir socialinių įpročių skirtį. Jis teigė, kad teisė atsirado kartu su nuosavybe. Prieš tai egzistavo tik įpročiai ir papročiai. Tik daugiau kaip po 150 metų W. Sumneris išsamiai išnagrinėjo papročius, kaip socialinių reikalų ir problemų sprendimo būdus. W. Sumneris atskleidė įpročių ir papročių tarpusavio santykį bei jų santykį su teise. Įpročiai arba kasdieniai papročiai (*folkways*) pritaikyti visiems gyvenimo poreikiams: jie nurodo geriausią būdą įkurti ugnį, virti mėsą, sveikinti savo kaimyną, auginti vaikus. Grupėje jie yra vientisi, visuotiniai, imperatyvūs ir nekintami. Bėgant laikui, jie darosi vis labiau priverstiniai, pozityvūs ir imperatyvūs. Kai grupė įgyja intelektualinės refleksijos patirties ir pradeda suvokti iš įpročių kylantį socialinį gėrį, jų abipusė jungtis įpročius paverčia papročiais (*mores*) – moraliai privalomais įpročiais. „Kai tiesos ir teisės elementai išplėtojami į gerovės doktrinas, įpročiai pakeliami į kitą lygmenį. Tada jie pajėgūs sukurti padarinius, kurie savo ruožtu gali įgyti naujas formas ir išplėsti visuomenėje savo konstruktyvią įtaką žmonėms“²⁴. Čia Sumneris kalba apie papročių pajėgumą kurti teisę ir laiduoti jos formų tolesnę sklaidą. Dėl papročių ir teisės akivaizdus panašumo dažnai menkai kreipiamas dėmesys į kitas normatyvines sistemas.

Religija ir teisė. Religija irgi yra normatyvinė sistema. Jos bruožai yra šie: iš Dievo išvedama religinių normų kilmė, jos per tarpininkus pateikiamos žmonėms; religinės normos yra absoliučios, jos negali turėti alternatyvų ir jų pažeidimas negali būti pateisinamas; religinės normos veikia kaip imperatyvai, kurių negalima paneigti; tikėjimo pagrindu religinės normos reikalauja tam tikro socialinio elgesio.

Pirmykštėse bendruomenėse teisė buvo suaugusi su religija. Tai lengva paaiškinti, nes žmonių elgesio modelius lėmė jų tikėjimas aukščiausia galia. Laipsniškai vyko elgesio normų sekuliarizacijos procesas, kuriame teisė atsiskyrė nuo religijos. Šiuolaikinių visuomenių religinėje teisėkūroje išvedamas teisingumo ir sąžinės skirtumas. Religija nagrinėja sąžinės klausimus. Teisė gali reglamentuoti tik išorinį elgesį, o ne sąžinę, kuri yra vidinis žmogaus apsisprendimas.

²⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 24.

Moralė ir teisė. Teisininkų dėmesį ypač traukia teisės ir moralės ryšys, jų panašumai ir skirtumai. Jau Digestai užfiksavo Romos teisininko Pauliaus maksimą – „*non omne quod licet honestum est*“ (ne viskas, kas teisėta, yra tauru), virtusių teisės norma. Dažniausiai teisininkus domina moralės vaidmuo teisės srityje. Carbonnier požiūriu²⁵, verta klausti ir priešingai: „ar negali teisė įeiti į moralės šventyklą ir ją galų gale pakeisti?“. Deja, istorijoje buvo tokių socialinių eksperimentų, pavyzdžiui, jakobinų legalistinė ideologija, „mokslinio“ komunizmo ideologija ir pan., kurių įgyvendinimas atvėrė kelią nusikalstamai prievartai ir nusinešė milijonus nekaltų aukų.

Lietuvių kalboje vartojami du terminai – dorovė ir moralė. Šie terminai yra vienareikšmiai, nes lotynų kalbos žodis *moralis* pažodžiui reiškia „dorovingumas“. Moralės etimologija pirmiausia nurodo socialinę kontekstą, kuriame etika, moralė arba dorovė iš pradžių egzistuoja kaip bendras įprotis, kaip bendruomenės tradicija, paprotys ir įstatymas. Tik vėliau tų žodžių reikšmė įgyja *subjektyvų* ir *individualų* asmeninės moralinės nuostatos bei charakterio aspektą.

Dažniausiai dorovė apibrėžiama kaip individualios sąmonės forma, atspindinti visuomenės moralę, kuri reguliuoja konvencinius (lot. *conventio* – susitarimas, sutartis) individo santykius su savimi, kitais žmonėmis, darbu, turtu, aplinka. Taip pabrėžiamas dorovės subjektiškumas – individo poelgiai, santykiai. Tuomet lieka neaiškus dorovės ir visuomenės santykis, todėl būtina pabrėžti, kad moralė yra svarbiausias socialinis institutas, visuomeninės sąmonės forma. Ji išreiškia istoriškai susiklosčiusią ir besivystančią bendruomeninio gyvenimo principų, požiūrių, vertinimų, įsitikinimų visumą ir jos pagrindu veikiančias elgesio normas, kurios apibrėžia ir reguliuoja žmonių tarpusavio santykius, jų santykius su visuomene, valstybe, šeima ir supančia tikrove. Svarbiausia moralėje – gėrio ir blogio supratimas.

Išskiriami du moralės aspektai: vidinis ir išorinis. Pirmasis aspektas išreiškia individo įsisąmoninto savojo „Aš“ gelmę, atsakingumo matą, dvasingumą, bendruomeninę pareigą. Anot I. Kanto, nėra nieko didingiau už žvaigždėtąjį dangų virš mūsų ir tauriau už dorovės įstatymą mūsų viduje. Kantiškojo taurumo imperatyvo prasmė paprasta: su kitais reikia elgtis taip, kaip norėtum, kad jie elgtųsi su tavimi. Šis imperatyvas užbrėžia ribą prievartai, egoizmui. Tai reiškia, kad kiekviena asme-

²⁵ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 161.

nybė savyje turi aukščiausio dorovingumo įstatymą, kurio turi savanoriškai ir nenukrypstamai laikytis. „Gyvenantis mumyse įstatymas, – rašė Kantas, – vadinamas sąžine; sąžinė iš esmės yra mūsų poelgių santykis su šiuo įstatymu“²⁶.

Antrasis moralės aspektas – vidinių vertybių išorinės išraiškos konkrečios formos, nes moralė nėra vien principai. Šie du aspektai yra glaudžiai susipynę, todėl apie žmogų negalima spręsti remiantis tuo, ką jis pats apie save galvoja arba deklaruoja. Tik poelgiai atskleidžia jo tikrąją esmę.

Bendriausiu požiūriu moralė turėtų būti teisės ir teisingumo vertybinis pagrindas, nes tai lemia moralės socialinę prigimtį. To teisei dažniausiai trūksta. Tokios situacijos priežastis paprasta – laikomasi nuostatos, kad demokratijos sąlygomis negali būti vieningos visuomenės, juo labiau jos bendros moralės. Visuomenę sudarančių individų ir socialinių grupių moralė skiriasi, todėl dažnai apsiribojama viduriniojo socialinio sluoksnio arba vyraujančios klasės moralės buvimo konstatavimu. Dėl to teisės ir moralės santykis būna įvairus. Jis išreiškiamas keturiais elementais: vienybe, skirtumais, sąveika ir prieštaravimais²⁷.

Šiuolaikinis moralės ir teisės santykio aiškinimas gali būti grindžiamas vienu iš dviejų besivaržančių požiūrių: 1) moralės ir teisės veikimo sritys yra gretimos ir tik jų dalis sutampa; 2) moralės veikimo sritis yra platesnė už teisės veikimo sritį ir pastarąją apima.

Pirmuoju požiūriu šiuolaikinė moralė yra menkliau „socialiai“ išreikšta nei teisė: tikroji moralės veikimo sritis „telpa“ individualioje sąmonėje, o teisės veikimo sritis tuo pačiu laipsniu yra susijusi ir su socialine grupe, ir su individu. Tai reiškia, kad teisės normų įgyvendinimas grindžiamas ne tik vidiniais individo psichiniais procesais, bet ir išorinės valstybės prievartos naudojimo galimybe. Todėl moralės normų taikymo sritis skiriasi nuo teisės normų taikymo srities, nors jos yra greta toje pačioje socialinėje erdvėje. Tai galima pavaizduoti kaip du iš dalies susikertančius skritulius. Atitinkamai pagal ryšį su teisės ir moralės normomis išskiriamos trys pagrindinės žmonių elgesio rūšys: a) elgesys, kurį reguliuoja tik moralės normos; b) elgesys, kurį reguliuoja tik teisės

²⁶ Кант И. Метафизика нравов. Соч. Т. 4. Ч. 2. Москва, 1965. С. 329.

²⁷ Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юрист, 1999. С. 294.

normos; c) elgesys, kurį tuo pačiu metu reguliuoja ir teisės, ir moralės normos.

Šis požiūris įtikinamai nepaaiškina, kodėl visus teisinius reiškinius galima ir reikia morališkai įvertinti, priešingai – teisiškai įvertinti moralinius reiškinius dažnai nėra galimybių. Šią situaciją bandoma paaiškinti moralinių vertinimų visuotinumumu, nes teisinių vertinimų naudojimo galimybes riboja tikrovės sritys. Lyginant su teise, moralė yra vienu metu ir labiau imperatyvi, ir mažiau imperatyvi. Tai reiškia, kad yra daug amoralių poelgių, kuriems teisė visiškai abejinga, o kas nėra uždrausta, tas leidžiama! Kita vertus, nusikaltimo atveju teisė remsis ta sankcija, kuri implikuota jos atitinkamoje normoje. Taigi teisės prievarta bus kur kas didesnė nei moralės, kurios normos neturi sankcijos. Moralės normų pažeidimas gali užtraukti viešą pasmerkimą, kurio reikšmės negalima menkinti. Kartais viešas pasmerkimas arba tik išjuokimas gali sukelti rimtų psichinių sutrikimų, sugadinti karjerą ir net pastūmėti į savižudybę.

Antruoju požiūriu moralės veikimo sritis yra platesnė ir apima teisės veikimo sritį kaip savo vidaus dalį. Toks požiūris grindžiamas tvirtinimu, kad visi kokių nors veikų teisiniai pasmerkimai sukelia ir moralinius pasmerkimus, o priešingai tvirtinti negalime. Ne visada moralinį pasmerkimą lydi reikalavimas panaudoti teises sankcijas. Šį požiūrį galima pavaizduoti dviem skrituliais: moralę išreiškiančio skritulio viduje yra mažesnis – teisę išreiškiantis skritulys. Tai reiškia, kad viešosios nuomonės požiūriu egzistuoja dvi reiškinių sritys: a) moralinio pobūdžio arba grynai moralinių reiškinių sritis ir b) moralinio teisinio pobūdžio, arba mišrūs, reiškiniai. Vadinasi, šiuo požiūriu neegzistuoja grynieji teisiniai reiškiniai²⁸.

Negalima teigti, kad kuris nors iš šių požiūrių yra teisingas, o kitas – neteisingas. Taip pat negalima atmesti galimybės, kad egzistuoja ir kitokie moralės ir teisės santykio paaiškinimo požiūriai. Moralė ir teisė labai susijusios įvairiausiais saitais, kurie jų raidoje gali tai ryškėti ir stiprėti, tai silpnėti ir atrodyti kaip išnykstantys. Vėliau, pasikeitus socialinei būklei, jie vėl ima ryškėti, galbūt kitokiu intensyvumu, pobūdžiu ir pan.

²⁸ Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Изд. Прогресс, 1974. С. 256–257.

6.6. Teisinis pliuralizmas ir jo apraiškos

Teisinio pliuralizmo samprata. Teisinio pliuralizmo sąvoka reiškia keleto teisinių sistemų sugyvenimą vienoje visuomenėje, jų susikirtimą ir tarpusavio konkurenciją. Ši sąvoka pabrėžia, kad tuo pačiu metu vienoje visuomenėje koegzistuoja kelios teisinės sistemos. R. Šimašius pabrėžia, kad teisinio pliuralizmo reiškiniui apibūdinti literatūroje vartojamos ir kitos sąvokos, pavyzdžiui, „nehierarchinė teisė“, „policentrinė teisė“, „teisinis policentrizmas“, „nemonopolinė teisė“, „heterogeninė teisė“²⁹. Šios sąvokos labiau pabrėžia vieną arba kitą teisės aspektą.

Teisinio pliuralizmo samprata pradėjo formuotis antikos laikais ir buvo plėtojama viduramžiais: tai prigimtines, dieviškosios ir žmonių sukurtosios teisės santykio problemos nagrinėjimas filosofijoje, teologijoje ir jurisprudencijoje. Kiekvienoje epochoje kyla nauji šio santykio aspektai, kuriuos būtina išnagrinėti³⁰. Daugelyje klasikinių studijų nuo antikos laikų pripažįstamas šių teisių atskirumas, o kartu ir poveikis viena kitai. Moderniaisiais laikais ši problema įgavo naują – sociologinį požiūrį. Nuo XX a. pradžios socialinė teorija (E. Diurkheimas, M. Vėberis, P. Bergeris, T. Luckmanas, F. Hayekas), sociologinė jurisprudencija (W. Sumneris, E. Ėrlichas, K. Levelynas, N. Timaševas) ir teisės sociologija (L. Petražickis, P. Sorokinas, G. Gurvičius, J. Carbonnier, D. Blekas, R. Cotterrellis) vis aiškiau parodė, kad svarbiau yra tai, kokių taisyklių iš tikrųjų paisoma gyvenime, o ne kokios taisyklės formaliai egzistuoja teisės aktų pavidalu. Pavyzdžiui, Gurvičius išskyrė šiuolaikinėje visuomenėje teisę kuriančius centrus: a) virš valstybės esantys centrai – įvairios tarptautinės organizacijos; b) valstybė; c) valstybės viduje

²⁹ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 8.

³⁰ Beinoravičius D. Teisės ir įstatymo santykis. Daktaro disertacijos santrauka. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003. P. 8.

– profsajungos, kooperatyvai, trestai, įmonės, decentralizuotos viešosios tarnybos³¹.

Teisinio pliuralizmo idėją išpopuliarino Haroldo Bermano fundamentali monografija „*Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*“, išleista 1983 metas ir išversta į daugelį užsienio kalbų, įskaitant ir lietuvių kalbą. Bermanas rašo, kad „galbūt būdingiausias Vakarų teisės tradicijos bruožas – tai skirtingų jurisdikcijų ir skirtingų teisės sistemų sambūvis ir konkurencija toje pačioje bendruomenėje. Kaip tik šitoks jurisdikcijų ir teisės sistemų pliuralizmas nulemia teisės viršenybės būtinumą ir galimumą. <...> Teisinis pliuralizmas kilo iš bažnytinės valdžios atskyrimo nuo pasaulietinių valdžių. <...> Pati pasaulietinė teisė buvo padalyta į įvairius besivaržančius teisės tipus, tokius kaip karališkoji teisė, feodalinė, dvaro teisė, miestų teisė ir prekybos teisė. To paties asmens vieną bylą galėjo nagrinėti bažnytinis teismas, kitą – karaliaus teisė, trečią – senjorų teismas, ketvirtą – dvaro teismas, penktą – miesto teismas, šeštą – pirklių teismas“³². Jis rodo, kad teisinis pliuralizmas, kaip teisinės praktikos reiškinys, skatino Vakarų politinio ir ekonominio gyvenimo pliuralizmą, buvo teisinio, taip pat politinės bei ekonominės pažangos šaltinis.

Šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse teisinis pliuralizmas nėra oficialiai pripažintas teisėtvarkų egzistavimo pagrindas. Bermanas skeptiškai vertina teisinio pliuralizmo vaidmens iškėlimo galimybes dabartinėje Vakarų teisėje. Dauguma XX a. teisininkų apskritai buvo linkę abejoti, ar egzistuoja teisinio pliuralizmo reiškinys, arba nepripažino, kad šalia valstybės kuriamos arba sankcionuojamos pozityviosios teisės dar egzistuoja kitos teisės normos, kurios gali varžytis su pozityviaja teise.

Naują postūmį teisinio pliuralizmo paradigmos raidai XX a. pabaigoje suteikė B. Santoso, J. Griffithso, G. Teubnerio, S. Sinha, J. Arnauodos, H. Zahlė ir kitų autorių darbai³³. JAV Kritinių teisės studijų (*Critical legal studies*) mokykla pripažįsta savaiminį teisinio pliuralizmo reiškinio egzistavimą. Šios mokyklos atstovai ir jos pasekėjai Skandinavijo-

³¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 180.

³² Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 26–27.

³³ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 11. Pavyzdžiui: Legal Polycentricity: Consequences of Pluralism in Law. Eds. Petersen H., Zahlé H. Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Sydney: Dartmouth, 1995.

je, ypač Suomijoje ir Danijoje, svariai prisidėjo prie pliuralizmo tyrimų. Jie atskleidė: 1) teisei visuomet būdingas tam tikras nesistemiškumas; 2) teisinių sistemų konkurenciją; 3) teisės, kaip hierarchinės monocentrinės sistemos, sampratos ribotumus.

Prie pliuralizmo teisėje tyrimų prisidėjo ir kiti socialiniai mokslai. Reikšmingų rezultatų šioje srityje duoda teisės ir ekonomikos mokslų sąveika bei nuo XX a. šeštojo dešimtmečio gyvuojanti teisės ir ekonomikos mokykla. B. Bensonas, R. Coase, R. Epsteino, D. Friedmano ir kitų autorių atlikti tyrimai susiję su teisės sistemos, kaip visumos, ir teisės normos, kaip teorinės konstrukcijos, analize. Šios mokyklos teisės tyrimuose taikomi ekonominiai metodai leido kritiškai įvertinti teisės institutus ir padėti atsakyti į klausimus: kodėl teisė yra vienokia, o ne kitočia; kokia teisė yra veiksmingesnė ir kokia ji turi būti; kodėl atskiroms visuomenės grupėms kartais reikalingos skirtingos teisės normos? Šie tyrimai pateikė daug įrodymų, kad: 1) centralizuota teisėkūra yra neveiksminga; 2) teisės sistema yra veiksmingesnė konkurencinėmis sąlygomis – kaip susiklosčiusių racionalių individų ginčų sprendimo ir teisės įgyvendinimo modeliai³⁴.

Ne mažiau reikšmingas yra ir teisinės antropologijos tyrimų indėlis į pliuralizmo teisėje nagrinėjimą. Teisinė antropologija nagrinėja, J. Carbonnier žodžiais tariant, „teisinį folklorą“ ir siekia žmonių elgesio taisyklės suvokti teisės aspektu, kreipdama dėmesį į socialinio reguliavimo teisinį turinį, o ne į siaurai suvokiamą teisės formą. Nuo XX amžiaus vidurio įvairių visuomenių papročių tyrimai atskleidžia vis naujų paprotinės teisės apraiškų ir pateikia faktų, kad teisinio folkloro apraiškos iš esmės nesiskiria nuo valstybės teisės. Panašus yra ir įvairių pakraipų socialinės istorijos indėlis. Antropologijos ir istorijos tyrimai atskleidė ypač daug teisinio pliuralizmo apraiškų komercinių ginčų sprendimo, interneto reguliavimo, nedidelių bendruomenių santykių reguliavimo, santykių įvairiose korporacijose reglamentavimo, „trečiojo pasaulio“ tautų teisinėje praktikoje srityse, taip pat Europos istorijoje, ypač viduramžių laikotarpiu³⁵.

Taigi sociologinės krypties teisės tyrimai atskleidė, kad: 1) socialinė tvarka grindžiama taisyklėmis, kurios visuomenėje yra neišvengia-

³⁴ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 10.

³⁵ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1. P. 52.

mos; 2) valstybė sukuria arba patvirtina tik dalį žmonių elgesį reguliuojančių taisyklių; 3) be valstybės įsikišimo visuomenėje egzistuoja ir tokios taisyklės, kurias patys žmonės supranta kaip teisę; 4) teisė šiandien yra išskaidyta ir jos atsiradimo šaltinis neatitinka tradicinio suvereniteto arba aukščiausio valdžia besiremiančios sistemos modelio.

R. Šimašius išplėtojo teisinio pliuralizmo sampratą, atskleidęs teisinio pliuralizmo vaidmenį³⁶. Jo nuomone, teisinis pliuralizmas yra:

1. Pliuralizmo visuomenėje garantavimo, įtvirtinimo šaltinis. Jis leidžia išvengti visuomenės narių niveliavimo ir didesniai skaičiui žmonių, su labai skirtingais poreikiais ir vertybėmis, rasti tinkamą vietą visuomenėje, nedarant žalos kitiems. Istorija pateikia daugybę pavyzdžių, kaip bandymas visą visuomenę pajungti vienai hierarchiškai organizacijai atvedė ne prie visuomenės stiprėjimo, bet prie jos išsigimimo ir žlugimo. Ir ekonomikoje, ir teisėje, jei įstatymų leidėjams ir teisėjams neturi įtakos vartotojų pasirinkimas, o jų veiksmai nėra patikrinami konkurencijos, kaip teigia B. Leoni, negalima paneigti, kad teisė neišgaus tų nepageidaujamų bruožų, kurie bus nenaudingi visuomenei³⁷.

2. Žmogaus laisvės garantas. Kiekvienos centralizuotos sistemos viršūnėje esantys asmenys siekia kuo didesnės valdžios. Jei visuomenėje neegzistotų galimybės išvengti šios valdžios, centralizacija įgautų totalinį pobūdį. Teisinis pliuralizmas padeda žmonėms išvengti politizuotų valstybės teisės sistemų³⁸.

3. Teisės raidos variklis. Konkurencija sudaro prielaidas, kad įsivertintų tik geriausi, veiksmingiausi, naudingiausi kultūros produktai. Teisės normos yra kultūros produktas, skirtas padėti žmonėms taikiai sugyventi, kuo veiksmingiau derinti interesus ir spręsti ginčus. Realiame gyvenime išryškėja, kurios taisyklės – rašytinės ar nerašytinės – yra geriausios. Todėl pliuralistinė teisinė tvarka yra tokios sąlygos, kuriose varžosi ir išlieka tik veiksmingos taisyklės.

4. Tvarkos sąlyga. Nevalstybinės teisės sistemų egzistavimas visuomenėje negriauna socialinės tvarkos. Atvirkščiai – bandymas nuosekliai ir dogmatiškai įgyvendinti valstybės teisės absoliučią viršenybę sutrikdytų socialinę tvarką ir nebūtų vertinamas kaip teisingas.

³⁶ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1. P. 54–55.

³⁷ Leoni B. Freedom and the Law (3rd edition). Indianapolis: Liberty Fund, 1991. P. 24.

³⁸ Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question // European Journal of Law and Economics. 1999. Vol. 8. P. 116.

5. Teisės efektyvaus prisitaikymo prie nuolat kintančių socialinių sąlygų garantas. Gyvenimas yra komplikuoatas, ir vienas elgesio modelis, vienodos taisyklės netiks visiems³⁹. Žmonės saistomi skirtingų tarpusavio ryšių, priklauso daugeliui socialinių grupių, jose siekia skirtingų tikslų. Visos šios įvairovės centralizuota taisyklių sistema neapima. Vieningumas reikštų tai, kad kai kurioms socialinėms grupėms primateamos ne tos taisyklės, kurios joms būtų veiksmingiausios. Teisinis pliuralizmas skirtingoms grupėms leidžia perimti veiksmingas taisykles vienai iš kitos ir taip sudaro sąlygas kultūrinės evoliucijos būdu visuomenėje nusistovėti tik veiksmingiausioms taisyklėms⁴⁰.

Pripažįstant visus šiuos teigiamus teisinio pliuralizmo aspektus reikia sutikti, kad teisinis pliuralizmas tam tikra prasme komplikuoja teisinę tvarką, nes be klausimo, kokias taisykles taikyti, reikia spręsti ir kitą klausimą – kokioje teisės sistemoje ieškoti šių taisyklių. Kita vertus, esant teisiniam pliuralizmui, sumažėja poreikis komplikuoti teisės sistemą. Šiuo metu galima pastebėti, kad kartu su siekiu, jog valstybės teisė apimtų visas sritis ir nepaliktų „spragų“, ne mažiau stengiamasi įgyvendinti ir kitą siekį – pritaikyti valstybės teisę komplikuotiems ir įvairiapusiems visuomenės santykiams. Šių siekių įgyvendinimo rezultatas yra toks: valstybės teisė tapo tokia komplikuota, kad joks asmuo negalėtų vadintis visos šios teisės žinovu. Teisės aktų kiekis ir atitinkamai teisės normų kolizijos yra didelė problema, kurios efektyviai išspręsti nepavyksta. Taigi centralizuota monocentrinė teisės sistema yra sudėtingesnė nei policentrinė pliuralistinė sistema.

Teisinis pliuralizmas turi pavojų – jis gali paskatinti visuomenės susiskaldymą. Jei vieni žmonės vadovaujasi vienomis taisyklėmis, o kiti – kitomis, tai skirtingų grupių žmonėms tampa sunkiau bendrauti. Tačiau visuomenei būtinos tam tikro turinio taisyklės. Šios taisyklės turi laiduoti žmogaus teisių ir laisvių apsaugą. Praktiškai būtent teisinis pliuralizmas leido išvengti visuomenės susiskaldymo ir pateikė tokias taisykles. Pavyzdžiui, *lex mercatoria* suklestėjimas pirmiausia susijęs su tuo, kad tai buvo taisyklės, kurios egzistavo krikščionių ir arabų pasaulyje ir leido šių pasaulių pirkliais bendrauti, nors centralizuotos valstybių teisės

³⁹ Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question // European Journal of Law and Economics. 1999. Vol. 8. P. 96.

⁴⁰ Hayek F. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism. London: Routledge, 1990. P. 16.

sistemos nebuvo pajėgios rasti bendras taisykles⁴¹, ir atvirkščiai – prievartinė centralizuota valdžia retai prisidėdavo prie kooperacijos ir naujų visuotinių taisyklių. Pliuralistinė teisinė tvarka sukuria tokias taisyklių taikymo ribas, kurios labiausiai atitinka veiksmingumo kriterijų. Taigi teisinis pliuralizmas yra ne tik separatizmo, bet ir visuotinumų variklis⁴².

Teisinio pliuralizmo tyrimą Šimašius apibendrina šiomis išvadomis⁴³:

1. Teisės sąsaja su valstybe (prievartos monopolija) yra nebūtina.
2. Teisinis pliuralizmas yra neišvengiamas teisinės tvarkos bruožas.
3. Teisinio pliuralizmo aplinkoje yra mažiau prievartos nei teisinės monopolijos aplinkoje.
4. Teisinis pliuralizmas egzistuoja visuomenėje netgi vyraujant valstybinei teisei.
5. Nevalstybinė teisė kyla spontaniškai arba iš savanoriškų organizacijų.
6. Visuomenėje veikia ir yra svarbios teisės sistemos, kurios nėra valstybės subordinuotos.
7. Nevalstybinė teisė ir valstybinė teisė yra atskiros teisės sistemos, darančios viena kitai įtaką.
8. Individų tikslams pasiekti teisinis pliuralizmas yra veiksmingesnis nei teisinė monopolija.
9. Teisės normos labiau atitinka subjektyvų teisingumo supratimą (individo vertybes) teisinio pliuralizmo sąlygomis nei teisinės monopolijos sąlygomis.

Teisinio pliuralizmo apraiškos ir jų sąveikos reiškiniai. Vakarų teisės tradicijos istorijoje yra ryškus nevalstybinių organizacijų vaidmuo. Viduramžiais, kuomet, pasak Bermano, klostėsi Vakarų teisės tradicija, bent jau pagrindinės nevalstybinės organizacijos nebuvo subordinuotos valstybės valdžiai, normalu buvo tai, kad nevalstybinės organizacijos ir jų teisės sistemos ne tik sugyvena, bet ir varžosi tarpusavyje bei su valstybe, dubliuodamos pagrindinius valstybės elementus. Išskirtiniu pavyzdžiu laikytina viduramžių Islandija, kurioje IX–XI a. neeg-

⁴¹ Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question // European Journal of Law and Economics. 1999. Vol. 8. P. 118.

⁴² Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1. P. 55.

⁴³ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 146–152.

zistavo jokia centralizuota teisinė tvarka, tačiau teisė neabejotinai egzistavo kaip įrankis nesutarimams spręsti. Teisinis pliuralizmas ryškiai atsiskleidžia kai kuriose atskirose dabartinėse visuomenėse. Pirmiausia tai Afrikos tautos, kuriose išlikusi stipri bendruomeninės teisės tradicija.

Teisinis pliuralizmas nėra vientisas reiškinys. Egzistuoja įvairios teisinio pliuralizmo apraiškos, kurias Carbonnier klasifikuoja keliomis susikertančiomis klasifikacijomis⁴⁴:

1. Kolektyvinės ir individualios teisinio pliuralizmo apraiškos.

Kolektyvinės teisinio pliuralizmo apraiškos yra kokios nors socialinės grupės, pavyzdžiui, Bažnyčios arba šeimos, tradicijų sukurta teisė, kuri skiriasi nuo valstybės nustatytos teisės. Visiškai nesvarbu, ar tai bus organizuotos socialinės grupės teisė (pvz., savivaldos institucijų, Bažnyčios ir pan.), ar neorganizuotos ir nepastovios grupės teisė, pavyzdžiui, spontaniškos sportinių varžybų grupė.

Teisinio pliuralizmo apraiškos gali kilti ir iš individualios teisinės sąmonės: žmogus jaučia, kad vienu metu priklauso dviem teisėtvaroms. Taip bus, pavyzdžiui, jeigu ketinantys tuoktis jaunavedžiai pripažins ir Romos katalikų bažnyčios kanonų teisės reikalavimus, ir civilinės teisės reikalavimus.

Modernioje šių dienų visuomenėje galima kalbėti apie labai skirtingas kolektyvines teisinio pliuralizmo apraiškas – įvairiai tarpusavyje sąveikaujančias teisės sistemas: valstybės teisę, prigimtinę teisę, įvairių socialinių grupių paprotinę teisę bei skirtingų nevalstybinių organizacijų kuriamą teisę. Šios taisyklės ne tik egzistuoja, bet socialiniu požiūriu turi labai svarbią teisinę prasmę. Tai gali paliudyti keli šiandieninės Lietuvos visuomenės pavyzdžiai: a) bažnytinė santuoka ir civilinė santuoka, b) šeimos tradicijos, c) civiliniai ir komerciniai papročiai, d) sporto taisyklės ir viešoji teisė⁴⁵.

a) bažnytinė santuoka ir civilinė santuoka. Santuokos srityje ypač akivaizdžiai susiduria alternatyvios teisinės sistemos. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnis įtvirtina nuostatą, kad „valstybė pripažįsta ir bažnytinę santuokos registraciją“. Tai reiškia, kad bažnyčioje sudaryta santuoka yra lygiavertė civilinei santuokai. Netgi tais atvejais, kai dėl įvairių priežasčių bažnytinės santuokos valstybės institucijos nenori įregistruoti, tai laikoma procedūrinio taisyklių neįvykdymu, kuris

⁴⁴ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 180–182.

⁴⁵ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1. P. 53–54.

nepanaikina paties santuokos sudarymo fakto. Taigi santuoka reglamentuojama dviejų skirtingų teisės sistemų. Dalis žmonių tuokdamiesi pasirenka vieną jurisdikciją, dalis – kitą, o dalis – abi. Formaliai žiūrint, tai turėtų sukelti daugybę problemų. Pavyzdžiui, bažnytinė teisė nepripažįsta skyrybų, o valstybės teisė jas leidžia. Nors valstybės kuriama teisė atsakymo į tokių potencialų konfliktą neduoda, jis yra susiformavęs praktikoje. Bažnytinė teisė nesikiša į turtinius klausimus, kai santuoka yra nutraukta pagal pasaulietinę teisę, tačiau verta atkreipti dėmesį į tai, kad norėdami nutraukti santuoką, jei ji buvo sudaryta pagal bažnytinę teisę, sutuoktiniai iš pradžių turės santuoką įregistruoti pagal pasaulietinę teisę.

b) šeimos tradicijos. Ir dogmatiškai traktuojama prigimtinė teisė, ir valstybės viešoji teisė draudžia prievartą kito asmens atžvilgiu. Tačiau visuomenės ir valstybės struktūros dažnai visai nereaguoja arba labai nerangiai reaguoja, kai konfliktas kyla šeimoje. Šeimose kyla įvairių konfliktų: pavyzdžiui, vienaip atrodo konfliktas, kai tėvai neleidžia sergančio vaiko žaisti į lauką, kitaip – kai vaiko atžvilgiu vartoja fizinę arba psichologinę prievartą.

Lietuvoje, kaip ir kitose Vakarų visuomenėse, vyksta skirtingų taisyklių sistemų konkurencija. Pavyzdžiui, ar galima naudoti fizinę prievartą auklėjant vaikus? Iki pat XX a. pabaigos valstybė nesikišo į šiuos santykius, jei prievarta nebuvo ypač didelė. Tai liudija net lietuviška patarlė: „už vieną muštą devynis nemuštus duoda“. Įgyvendinant Vaiko teisių konvenciją ir Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymą, keičiasi požiūris į vaikų auklėjimą, ir šeimos autonomijos ribos šioje srityje gerokai sumažėjo. Tai galima suprasti kaip valstybės teisės stiprinimą, bet iš tikrųjų Vakarų visuomenėse laipsniškai vyksta auklėjimo tradicijos kaita.

Prieš keletą dešimtmečių prievarta vaikų atžvilgiu, kitaip nei suaugusiųjų buvo toleruojama net už šeimos ribų, pavyzdžiui, mokykloje. Šiuo metu situacija jau pasikeitusi. Nedaug rastume tėvų, kurie pateisintų mokytojo „pagrįstą“ fizinę arba psichologinę prievartą vaiko atžvilgiu. Prievartos naudojimas vaikų atžvilgiu susilaukia visuomenės reakcijos ir valstybės teisės įvertinimo. Toks įvertinimas dar menkai pasiekia tėvų ir vaikų santykius. Nors valstybės teisė skirta visiems ir turėtų būti taikoma vienodai, tikroji situacija yra kitokia, nes pati šeimos autonomija riboja netinkamų santykių paviešinimą.

c) civiliniai ir komerciniai papročiai. Jie įtraukiami į šiuolaikinę civilinę ir komercinę teisę. Šis įtraukimas nėra absoliutus, nes dėl papročių skirtingumo jų neįmanoma suvienodinti. Todėl papročiai ir toliau išlieka atskira svarbia taisyklių sistema. Civilinė teisė dažnai pateikia tik nuorodas į paprotinės teisės normas, kurios savo ruožtu yra skirtingose skirtingose visuomenės grupėse. Tiesioginių nuorodų į papročius dažniausiai būna labai mažai. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 1.4 straipsnis numato, kad tik įstatymo arba sutarčių nustatytais atvejais civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius⁴⁶.

„Tačiau netiesioginių nuorodų į papročius yra daugiau, – rašo Šimašius, – nes tik naudojantis papročiais galima atskleisti, ką konkrečiu atveju reiškia plačiai naudojami teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijai bei daugelio konkrečių teisės normų prasmę. Taip pat verta atkreipti dėmesį, kad valstybės valdžiai, kuri neišvengiamai susijusi su privačių interesų gynimu, ne visuomet yra naudinga pripažinti paprotinės komercinės teisės principus, todėl valstybės visuomet blaškosi tarp tarptautinės komercinės teisės ribojimo ir jos autonomijos pripažinimo. Visa tai nulemia, kad, nepaisant įtraukimo į valstybės teisę, papročiai toliau išlieka atskira svarbia taisyklių sistema“⁴⁷.

d) sporto taisyklės ir viešoji teisė. Baudžiamasis įstatymas numato atsakomybę už žmogaus žalojimą, netgi jei tai daroma abiejų asmenų sutikimu ir sąmoningai prisiimta rizika. Tačiau būtent tai daroma bokso varžybose ir kitose kovinėse sporto šakose atliekamais veiksmais. Galima būtų teigti, kad valstybė, patvirtindama sporto federacijos įstatus, tarsi suteikia jai teisę nustatyti taisykles tam tikroje srityje. Toks teisių perdavimas yra įmanomas ir gali būti labai praktiškas, tačiau tai neleidžia aptariamoms situacijoms apibrėžti tradiciniais valstybės kuriamos teisės rėmais, nes valstybės teisėje draudžiamas toks įstatymų leidybos galių perdavimas, dėl kurio būtų sukurta ir taikoma teisės norma, priešinga įstatymui. Be to, net kai organizacija nėra registruota kaip sporto federacija arba apskritai registruota, tačiau yra kryptingas sporto šakos praktikas, absurdiška būtų bausti už sporto salėje atliktus tokius veiksmus, už kuriuos, jei jie būtų atlikti gatvėje, dažnai būtų baudžiama⁴⁸.

⁴⁶ Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas // Valstybės žinios. Nr. 74–2262. 2000.

⁴⁷ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 87.

⁴⁸ Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1. P. 53.

Tai tinka ir kitų sporto šakų taisyklėms. Kiekviename žaidime patiriama traumų. Netgi tais atvejais, kai trauma įvyko dėl tyčia ne pagal taisyklės atliktų arba tiesiogiai prieš kitą asmenį nukreiptų veiksmų, toks veiksmas nėra traktuojamas kaip tyčinis kūno sužalojimas ir pritaikomos ne baudžiamosiose teisėje, o sporto šakos taisyklėse numatytos sankcijos.

2. Konkuruojančios ir grįžtamosios teisinio pliuralizmo apraiškos. Teisinio pliuralizmo teoretikai pabrėžia konkuruojančius teisinio pliuralizmo reiškinius. Veikiančiai valstybinės kilmės teisei supriešinamos tuo pačiu metu veikiančios kitų teisės sistemų normos. Labai svarbi yra ir tokia situacija, kai oficialiai panaikinta teisės norma faktiškai nenustoją veikti, lieka įsišaknijusi grupės arba individo teisinėje sąmonėje. Tai reiškia, kad formalus teisės normos panaikinimas nesutampa su jos sociologiniu panaikinimu. Formaliai panaikintas įstatymas gali veikti dar gana ilgai ir toks reiškinys gali būti teisinių konfliktų pagrindu. Šio pobūdžio teisinio pliuralizmo apraiškos jaučiamos ir Lietuvos visuomenėje, nes: a) modernioji Vakarų teisinė sistema varžosi su sovietine teisine sistema, nors jau įvyko perėjimas iš sovietinės totalitarinės valstybės teisės sistemos į šiuolaikinę Vakarų teisės sistemą; b) nesukurtas modernios visuomenės poreikius atitinkantis teisinis švietimas, išplitęs teisinis nihilizmas.

3. Aiškios ir neaiškios teisinio pliuralizmo apraiškos. Teisinis pliuralizmas gali būti labai aiškus ir kategoriškas. Taip būna tada, kai šalia valstybinės teisėtvarkos egzistuojanti teisėtvarka yra labai aiškiai apibrėžta. Pavyzdžiui, 1945–1950 metų laikotarpiu tikrai egzistavo Lietuvos pasipriešinimo judėjimo sovietinei okupacijai įvesta teisėtvarka, kuri kaimuose buvo stipresnė už sovietinę teisėtvarką, ir žmonės jai pakluso. Panaši situacija pasikartojo ir 1990–1991 metais, kai atsikuriančios Lietuvos valstybės teisėtvarka įveikė sovietinę teisėtvarką.

Neaiškios teisinio pliuralizmo apraiškos susijusios su dviejų taisyklių sistemų sugyvenimu vienos teisėtvarkos mastu, pavyzdžiui, perėjimas prie „laisvų kainų“. Iš pradžių jos pradmenys egzistuoja tik turguje, nors valstybė draudžia spekuliaciją. Įsigalint nuostatoms, kad valstybė neturėtų kištis į rinkos santykius, dar kurį laiką egzistuoja spekuliaciją draudžiančios teisės normos, bet jų taikymas yra selektyvus. Taigi neaišku, kokios teisėtvarkos laikytis: oficialios, kuri turi pasikeisti, ar turgaus, kuri veikia pagal senus turgaus papročius.

6.6.1. Poteisiniai reiškiniai

Nagrindėdami teisinio pliuralizmo raišką, susiduriame su netikrais, arba kvaziteisiniais, reiškiniais, kuriuos Carbonnier vadina infrajuridiniiais reiškiniais⁴⁹, lietuviškai – poteisiniais reiškiniais. Juos reikia aptarti dėl labai paprastos priežasties: poteisiniai reiškiniai varžosi su valstybinė teisėtvarka.

Poteisiniai reiškiniai yra elgsenos apraiškos, paplitusios kokioje nors visuomenės grupėje, bet jų visuomenė nepripažįsta kaip priimtino elgesio modelio, dėl to šie reiškiniai neįgauna nei papročio, nei teisinio reiškinio statuso. Tokių reiškinių egzistavimą galima įsivaizduoti labai siauroje socialinėje erdvėje, kurią užima subkultūros grupės. Elgesio normų požiūriu poteisiniai reiškiniai užima tarpinę poziciją tarp papročių ir teisės normų. Poteisinius reiškinis sunku tiksliai apibrėžti, nes jie iki šiol menkai teoriškai išnagrinėti, dažniausiai tyrinėjami empiriniu būdu.

Nesant labai aiškiai apibrėžto teisiųjų ir socialinių neteisiųjų reiškinių skirties kriterijaus – teisiškumo, kyla problema, pavyzdžiui, kuriuos papročius pripažinti kaip veikiančios teisės normas, o kuriems tokio statuso nesuteikti. Problemą siekiama išspręsti išskiriant kurios nors teisės normos arba teisinio elgesio rūšies atsiradimo procese tam tikras fazes, kurios turi atsirasti iki sankcijos. Tokias fazes galima palyginti su poteisinio reiškinio panašiomis fazėmis. Pavyzdžiui, galima pamėginti atskleisti atsakomybės jausmą, kuris atsiranda už padarytą materialinę žalą iki sankcijos taikymo ir palyginti suaugusio žmogaus atsakomybės jausmo pasireiškimus su vaiko atsakomybės jausmo pasireiškimais. Dažniausiai vaikų atsakomybės jausmas yra infrajuridinio pobūdžio, t. y. jie nesuvokia padarytos materialinės žalos dydžio.

Visuomenė nepripažįsta tų papročių, kuriais remiasi išskirtinės socialinės grupės, pavyzdžiui, vaikų grupės arba subkultūros grupės. Dažniausiai poteisinės reikšmės elgesio normos ir formos susikuria tokiose socialinėse grupėse, kurios yra atskirtos, izoliuotos arba atsiskyrusios nuo visuomenės. Atskirties sąlygos reikalingos subkultūrai susiformuoti. Tai reiškia, kad poteisiniai reiškiniai dažniausiai yra teisinė subkultūra,

⁴⁹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 186.

pačios subkultūros išraiškos. Poteisinių reiškinių rudimentai egzistuoja ir pačioje visuomenėje.

Teisė ir poteisiniai reiškiniai iš esmės skiriasi formos požiūriu. Poteisiniai reiškiniai – tai normų ir sprendimų sistema, kuri dėl savo primumo nepasiduoda teisinės technikos įsikišimui, todėl niekada negali įgauti teisės formos. Poteisiniai reiškiniai yra labai įvairūs, nes šio pobūdžio normomis faktiškai remiasi įvairios socialinės grupės: socialinės klasės, amžiaus grupės, socialinės mažumos ir pan. Poteisinius reiškinius Carbonnier klasifikuoja. Jis išskiria šias infrajuridinių reiškinių kategorijas⁵⁰: a) folklorinė teisė; b) vaikiškoji teisė; c) vulgarioji teisė.

Folklorinė teisė – tai jau išgyventa teisė, buvusios paprotinės teisės nuolaužas. Folklorine teise negalima vadinti seno įstatymo sociologinio išgyvenimo. Folklorinė teisė išliko kaip vietinio pobūdžio poteisiniai papročiai. Šių ankstyvosios paprotinės teisės nuolaužų negalima tapatinti su dabar egzistuojančia vietine paprotine teise. Daugelis papročių – tai ne folkloras, o ankstyvasis pozityvizmas, kurio egzistencija tęsiama paprotinės teisės normomis. Tai reiškia, kad atsekamos paprotinės teisės ištakos. Dažniausiai folklorinės teisės ištakų atsekti neįmanoma, nes jos išnyksta istorijos gelmėse. Folklorinė teisė neturi jokio ryšio su valstybės teisėtvara ir kaip poteisiniai reiškiniai gyvuoja mūsų tarpusavio santykiuose, pavyzdžiui, nuotakos išsipirkimo ir kiti vestuvių papročiai.

Vaikiškoji teisė – tai vaikų elgesio normos ir formos, kurios susiklosto vaikų grupėse arba su suaugusiais mišrioje grupėse. Išskiriami du vaikiškosios teisės aspektai: a) iš suaugusiųjų perimta teisė; b) vaikų grupėje savaime susiformavusi teisė. Abiem atvejais tai poteisiniai reiškiniai, nes ir iš suaugusiųjų perimamus elgesio modelius deformuoja vaikų mąstymas. J. Pjažė (Šveicarijos psichologas, nagrinėjęs vaikų mąstymą ir kalbą) nustatė, kad skirtingais amžiaus tarpsniais vaikai nevienodai suvokia privalomą taisyklių pobūdį. Pavyzdžiui, 7–8 metų vaikas yra įsitikinęs, kad žaidimo taisyklės nustato vyresnieji; 10 metų ir vyresnis vaikas mano, kad tai žaidėjų laisvas susitarimas.

Suaugusieji primeta savo elgesio modelius vaikams šeimoje, mokykloje, netgi kieme, gatvėje. Vaikas paklūsta suaugusiųjų reikalavimams iš pagarbos. Būtent pagarba yra pirmoji teisės perėmimo iš suaugusiųjų forma. Kita teisės perėmimo forma yra pamėgdžiojimas. Vaikų žaidimai dažnai yra tėvų teisinių žaidimų pamėgdžiojimas: mergaitės

⁵⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 187–194.

žaidžia prekybą, berniukai – karą. Visa tai – sukarikatūrinta teisė, bet ji palengvina stebėjimą, apskritai normų perėmimą. Dažnai pamėgdžiojimas derinamas su tradicija. Pamėgdžiojimo modelis susiklostė labai seniai ir būtent vaikų folkloras padėjo jį išsaugoti.

Vaikai ne tik perima elgesio normas, bet ir patys jas kuria ir taip save atskleidžia. Tai reiškia, kad vaikų teisinė sąmonė pajėgi savaip įvertinti susiklosčiusią kokią nors situaciją. Šiuo atveju svarbus ne tiek savitumas, o apskritai vaikų mąstymo panašumas į suaugusiųjų. Taigi vaikų žaidimuose, jiems bandant suvokti naujai susiklosčiusią situaciją, formuojasi vaikiškoji spontaninė teisė.

Jurisprudentiškai vulgarioji teisė – tai vietinių papročių ir tam tikru laipsniu deformuotos romėnų teisės mišinys. Vulgarioji teisė buvo paplitęs reiškinys tarp Vokiečių imperijos paprastos liaudies socialinių grupių. Carbonnier rašo, kad „už šio istorinio fakto galima pamatyti sociologinę konstantą – paprastos liaudies tendenciją sukurti savo ypatingą teisę, kuri nuosavus papročius pavaldumo ryšiais derina su elementais, perimtais iš valstybės teisės“⁵¹. Būtent ši sociologinė konstanta skatina teisės sociologus pažvelgti į istorinį vulgariosios teisės faktą kaip į metaforą, kuri būdinga ir dabarties laikais. Žinoma, galima būtų sumenkinti vulgariosios teisės reikšmę, nes šios elgesio normos ir formos nėra garantuotos įstatymo sankcijos ir tuo remiantis jas galima prilyginti tik papročiams. Toks požiūris neįvertintų viso to, kas šioms elgesio normoms ir formoms suteikia panašumo su teise.

Teisės sociologijos požiūriu vulgarioji teisė – tai nauja infrajuridinių reiškinų sritis, kuri ryšių su pozityvistine teisės sistema pagrindu įgyja dinaminį ar net dialektinį pobūdį. Tarp vulgariosios teisės ir pozityvistinės teisės vyksta nuolatinė konkurencija. Būna ir taip, kad vulgarioji teisė tiek sugadina, suprastina pozityvistinę teisę, kad ši lieka be gyvybės, tampa netinkama praktiškai taikyti. Būna ir priešingai: pozityvistinei teisei pavyksta atmesti vulgariąją teisę, paskelbti ją neveiksminga ir netgi griebtis sankcijų už jos taikymą. Kartais tarp jų susiklosto kompromisas: į pozityviosios teisės sistemą įtraukiama kokia nors vulgariosios teisės dalis.

Šiuolaikinėse visuomenėse nuolat ritasi vulgariosios teisės bangos. Pavyzdžiui, laisva sąjunga gretinama su santuoka; faktiškai atskira gyvenamoji vieta gretinama su teisiškai įformintais atskirais gyvenimais ir

⁵¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 192.

skrybomis. Toks lyginimas turi įtakos ir pozityvistinės teisės raidai – išplečiamos atskirų teisinių reiškinių, pavyzdžiui, santuokos, sampratos. Ar tai turi teigiamos įtakos pačiai teisės raidai? Į šį klausimą kol kas nėra aiškių atsakymų. Norint geriau pažinti didžiąją vulgariosios teisės dalį, reikia atlikti specializuotas visuomenės viešosios nuomonės apklausas.

6.6.2. Teisinės sistemos evoliucija ir teisinė akultūracija

Su teisiniu pliuralizmu susijusi teisinės sistemos evoliucijos samprata ir teisinė akultūracija kaip teisės evoliucijos reiškinys.

Teisinės sistemos evoliucijos samprata. Evoliucija [lot. *evolutio* – išvyniojimas; išsirutuliojimas] suprantama dviem reikšmėmis: 1) pasaulio, visuomenės kitimo procesas, raida; 2) nedideli, lėti kokybiniai pakitimai. Dažnai ją bandoma sutapatinti su pažanga. Toks evoliucijos aiškinimas nėra teisingas, nes pokyčių procese yra abu dėmenys – pažanga ir grįžimas, smukimas (regresas), ir kuris nors iš jų gali įsivyrėti. Teisės sociologija laikosi evoliucionizmo teorijos, kuri psichologinius, sociologinius ir etnologinius pokyčius aiškina kaip perėjimą nuo paprasčiausių prie vis sudėtingesnių formų.

Dogmatinės teisės požiūriu teisė ilgai buvo aiškinama kaip sustabarėjusi. Du veiksniai trukdė teisininkams priimti teisės evoliucijos sampratą: 1) neįprastai ilgas romėnų teisės gyvavimas; 2) prigimtinės teisės doktrinos galia, kylanti iš ryšio su religija arba metafizika. Teisės sociologija visada laikėsi priešingos pozicijos: teisė pasireiškia evoliucijos sraute ir nagrinėjama jai kintant. Tai reiškia, kad teisės sociologai remiasi evoliucionizmu kaip išankstiniu filosofiniu pagrindu. Iš pradžių evoliucionizmo principas buvo suprantamas kaip postulatas, o ne kaip įrodyta tiesa. Evoliucionizmo principas kaip postulatas – tai metodologinis reikalavimas atskleisti teisės kitimą. Šį reikalavimą visiškai atitiko lyginamojo metodo taikymas atskleidžiant teisės dinamiškumą jos istorinės raidos perspektyvoje.

Laikantis evoliucionizmo požiūrio, teisinė sistema yra permainų sritis ir objektas. Kyla labai svarbūs klausimai: kaip ir kodėl vyksta teisinės sistemos evoliucija? Atsakymai į šiuos klausimus „apnuogina“ skirtingas teisininkų ir sociologų pozicijas.

Iš pradžių aptarsime permainų teisinėje sistemoje pobūdį. Apšvietos amžiuje susiformavo optimistinis teisininkų požiūris į teisės raidą: pažanga teisėje vyksta viena kryptimi – užtikrina vis didesnį teisingumą, vis didesnį saugumą. Sociologai neatmeta tokio teisės slenkamojo judėjimo įvaizdžio, bet kartu pripažįsta, kad jos raida gali vykti ir spirale. Teisės evoliucija vyksta ciklais, kuriuos įtikinamai atskleidžia teisės istorija: pavyzdžiui, išskiriami du nuosavybės teisės deformacijos laikotarpiai. Pirmasis nuosavybės teisės deformacijos laikotarpis prasidėjo Romos kviritų epochoje ir truko iki feodalizmo. Vėliau prasidėjo šio teisės instituto struktūros atkūrimo procesas. Antrasis nuosavybės teisės deformacijos laikotarpis buvo XX a. ir susijęs su nekilnojamojo turto nuoma. Kitas pavyzdys: privatinėje teisėje atsekamas perėjimas iš griežto formalizmo pozicijos prie konsensuso vaidmens civiliniuose teisiniuose santykiuose išsivyravimo, o vėliau vėl atgimė formalizmas⁵².

Teisės raidos istorinis nagrinėjimas suponavo teisininkų požiūrį, kad nieko naujo teisėje nevyksta, nes tai, kas vyksta, yra tik išnykusių teisės institutų atgimimas. Evoliucionizmo požiūris reikalauja kiekvieno atveju patikrinti, ar atgimė senasis institutas, ar tik tai jo išorinė forma.

Kokio pobūdžio permainos vyksta teisėje? Susiklostė du požiūriai:

1. Permainos teisėje vyksta slenkamuju būdu. Visuomenė nepaliaujamai atsinaujina biologiniu ritmu. Tai reiškia, kad atsinaujinančios visuomenės individai gali turėti naujų interesų, kurie yra kitokie nei jų pirmtakų interesai. Nauji interesai išreiškiami teisinėmis idėjomis, kurios įkūnijamos teisės normomis. Visa tai atitinkamai slenkamu judėjimu keičia teisę.
2. Permainos teisėje vyksta šuoliais. Tai įvyksta dažniausiai tada, kai dėl permainų teisėje susitaria įstatymų leidėjai.

Ar socialiniai pokyčiai gali turėti įtakos permainas teisėje? Į šį klausimą marksizmas atsako vienareikšmiškai: permainas teisėje nulemia gamybinių santykių permainos. Už marksizmo ribų atsakymai į šį klausimą yra tokie: 1) permainos teisėje susijusios ne tik su ekonominiais veiksniais, bet ir su visa socialinių (plačiaja žodžio prasme) veiksnių visuma, kuri apima urbanizaciją, žiniasklaidą, turizmą, gyvenimo trukmės ilgėjimą ir kitus veiksnius; 2) socialinių permainų ir permainų teisėje ryšys yra ne tik priežastinio, bet ir adaptacinio pobūdžio. Adapta-

⁵² Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 195.

cija dažniausiai yra savanoriška, susijusi su įstatymų leidyba, kurios vaidmuo ypač išaugo Europoje, JAV, Kanadoje.

Teisinė akulturacija. Akulturacija [angl. *acculturation* < lot. *ad* – prie + lot. *cultura* – apdirbimas, ugdymas] – tai dalinis arba visiškas vienos tautos kultūros susilieėjimas su kitos tautos kultūra, atsirandantis dėl ilgo tautų bendravimo. Pirmą kartą akulturacijos sąvoką pavartojo JAV etnologas Pauelas 1880 metais. Su šia sąvoka jis apibūdino perėjimą iš primityvaus kultūros būvio civilizacijos link. Iš tikrųjų ši sąvoka yra daug platesnė: ji išreiškia bet kurį vienos kultūros elementų perkėlimą į kitą kultūrą. Gali būti įvairių akulturacijos rūšių ir formų.

Teisė yra kultūros dalis. Tai reiškia, kad akulturacijos idėją išreiškia ir teisės formos – ratifikuotos tarptautinės konvencijos, dvišalės sutartys, tarptautinė teisė ir kiti teisės normų aktai. Teisinė akulturacija – tai vienos nacionalinės teisinės sistemos arba jos elementų įskiepijimas į kitą nacionalinę teisinę sistemą. Didžiausias ir geriausiai žinomas teisinės akulturacijos pavyzdys yra romėnų teisės recepcija Europos šalių nacionalinėse teisinėse sistemose. Praeityje būta įvairios apimties teisinės akulturacijos apraiškų, pavyzdžiui, Romos imperatorius Karakala [Caracalla] 212 m. išleido ediktą, pagal kurį Romos pilietybę gavo beveik visi laisvieji provincijų gyventojai; Galicijos teisinėje sistemoje buvo įdiegta vokiečių paprotinė teisė; „muitai ir muitinės buvo arabų sodinukai Prancūzijos žemėje“⁵³. Teisės sociologija nagrinėja teisinę akulturaciją – šio reiškinio priežastis, formas ir padarinius.

Recepcija [lot. *receptio* – priėmimas] – tai kokių nors praeities visuomenės sociologinių ir kultūrinių formų perėmimas ir pritaikymas vėlesnėje visuomenėje. Teisės recepcija – tai užsieninės teisinės sistemos, kaip viseto, integracija į nacionalinę teisinę sistemą. Apimties požiūriu teisės recepcija yra didžiausia teisinės akulturacijos forma. Kitaip tariant, teisės recepcija yra globalus teisinės akulturacijos reiškinys. „Recepcijos“ sąvokos atsiradimas susijęs su romėnų teisės recepcija Vokietijoje XIV–XV amžiais. Šis istorinis įvykis aiškinamas skirtingai: 1) vienu autorių požiūriu, recepciją nulėmė politinės priežastys (vokiečių imperatoriaus suinteresuotumas remtis tekstais, kurie įtvirtino Romos imperatoriaus vienvaldystę); 2) kitų autorių požiūriu – ekonominės priežastys; 3) marksistiniu požiūriu – auganti miesto buržuazija, kuri romėnų teisėje išvelgė teisinius instrumentus – privatinės nuosavybės ir su-

⁵³ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 199.

tarčių laisvės institutus, kurie gali padėti skatinti prekybinio kapitalizmo raidą. Vėberio požiūriu, recepciją nulėmė nauja klasė teisininkų, kurie teisinį išsilavinimą įgijo ir racionalaus mąstymo bei tvarkos poreikį susiformavo Italijos universitetuose⁵⁴.

Šiuolaikinė lyginamoji teisė teikia galimybę stebėti „gyvają“ – dabar vykstančią teisinę akulturaciją. Ji vyksta ten, kur susiduria bent dvi teisinės sistemos. XX a. teisinės akulturacijos „klasikos pavyzdžiai“ yra prancūzų civilinės teisės ir bendrosios teisės procesinių formų susidūrimas Kvebeke; Šveicarijos kodeksų recepcija Turkijoje – pirmojo prezidento Atatürko valdymo metu; iš kolonijinės priespaudos išsivadavusios šalys, kurios į savo paprotinio pobūdžio teises sistemas įtraukė įvairios apimties buvusio kolonizatoriaus teisinės sistemos elementus. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje intensyvi teisinė akulturacija vyksta iš komunistinio jungo išsivadavusiose Europos šalyse, ypač joms integruojantis į Europos Sąjungą.

Teisei akulturacijai įtakos turi: a) psichologinis visuomenės klimatas; b) viešosios valdžios veikla; c) privati fizinių asmenų veikla. Teisinė akulturacija gali vykti, jeigu šiam reiškiniui palankus visuomenės psichologinis klimatas: visuomenės atvirumas, jos narių tarptautinis komunikabilumas sukuria palankias socialines sąlygas teisei akulturacijai. Tačiau dažnai toks psichologinis klimatas nesusiklosto, jei visuomenės yra uždaros. Taigi uždaros yra ir jų teisinės sistemos. Visuomenės uždarumas – tai nacionalizmas, kaip totalinio reiškinių, vienas aspektų. Nacionalizmas pirmiausia yra politinis principas, kuris teigia, kad politinis ir tautinis vienetas turi sutapti. Nacionalizmas kaip jausmas arba kaip judėjimas geriausiai gali būti apibrėžtas remiantis šiuo principu⁵⁵. Nacionalizmas – tai valstybės arba jos pagrindą sudarančios tautos ideologijos ir politinio elgesio pobūdis, kuriuo siekiama užsitikrinti tokią valstybingumo sklaidą, kurioje valstybės, kaip politinio vieneto, ribos sutaptų su tauta.

Nacionalizmo atmosferoje pabrėžiama ir įsijaučiama į nacionalinės teisinės sistemos savitumą, kuris „geriau“ atitinka ir išreiškia tautinį charakterį nei gretimų šalių teisinės sistemos. Dėl to visuomenės nariai atmeta svetimos valstybės teisėtvarką ir geriau priimama savos valsty-

⁵⁴ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 200.

⁵⁵ Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. Vilnius: Pradai, 1996. P. 13.

bės teisę kaip nuosavą teisę, nors ir jaučia iš jos sklindančią jiems priešišką jėgą.

Vis dėlto egzistuoja ir priešingas požiūris: visuomenė yra atvira tarptautiniams santykiams ir priima iš jų kylančius reiškinius, įskaitant ir teisinius reiškinius. Visuomenės atvirumas nėra vien šiuolaikinis reiškinys. Apie tai Carbonnier rašo: „Galima atsiminti legendą apie graiką Hermodorą, kuris padėjo decemvirams parengti Dvylikos lentelių įstatymus. 451 m. pr. Kr. buvo išrinkta 10 patricijų komisija, kuri parengė 10 įstatymų lentelių; 450 m. buvo išrinkti nauji decemvirai, kuriems vadovavo Apijus Klaudijus. Jie parengė dar dvi įstatymų lenteles⁵⁶. Viduramžiais Lukoje [Lucca, miestas Italijoje, Toskanos sr. šiaurėje] ir Genujoje [Genova, miestas Italijos šiaurės vakaruose] egzistavo paprotys kviesti svetimšalius dirbti teisėjais“⁵⁷. Taigi atviras visuomenės klimatas parengia terpę teisei akultūracijai, kuri gali vykti ir viešosios valdžios organizuotu būdu, ir spontaniškai.

Viešojo valdžia gali tikslingai organizuotu būdu įgyvendinti įvairių apimčių teisinę akultūraciją. Pavyzdžiui, valdant Karakalai Romos imperijoje ir valdant Atatiurkui Turkijoje, įvyko globalinė akultūracija. XIX ir XX a. visuomenėse teisinė akultūracija dažniausiai pasireiškė nedideliu mastu. Sovietinės sistemos žlugimas nulėmė iš raudonojo maro išsivadavusiose šalyse naują, tikslingai organizuotą teisinę akultūraciją, kuri įgauna globalinį pobūdį.

Sociologiniu požiūriu reikšminga yra globalaus pobūdžio teisinė akultūracija, nes jos įtakoje vyksta ir dvasinės (teisinis mąstymas, teisės samprata), ir materialinės kultūrinės (teisinės veiklos produktai) permainos. Teisės sampratos struktūros požiūriu dalinė teisinė akultūracija apriorinės logikos turėtų būti atmesta, nes sistemos vidinės pusiausvyros pažeidimas sukeltų jos suirimo grėsmę. Faktai liudija priešingai: dalinė teisinė akultūracija dažniausiai sėkmingai modifikuoja teises sistemas. Kai modifikacija paliečia labai svarbius institutus, ypač privačias teisės subjektų teises, šiais atvejais kyla pasipriešinimo reakcijos, dėl to galutinė modifikacijos vertė būna mažesnė, nei buvo įsivaizduota iš pradžių.

Viešojo valdžia tikslingai organizuoja teisinę akultūraciją dviem būdais: 1) įstatymų leidybos būdu; 2) teismų veiklos būdu. Geriausiai šiam reikalui tinka įstatymų būdas, nes įstatymo forma išleistos teisės normos

⁵⁶ Antikos žodynas. Vilnius: Alma Littera, 1998. P. 98.

⁵⁷ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 200–201.

galioja visiems tuo pačiu metu ir toje pačioje teritorijoje gyvenantiems asmenims. Šiuo pagrindu Lietuvos Respublikos teisės sistema derinama su Europos Sąjungos teise. Pavyzdžiui, „Lietuva, siekdama kuo greičiau įsilieti į Europos demokratinių valstybių politines, gynybines ir ekonomines struktūras, 1993 m. gegužės 14 d. pasirašė Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją ir jos papildomus Ketvirtąjį (1963 m.), Septintąjį (1984 m.) bei Vienuoliktąjį (1994 m.) protokolus, o 1995 m. balandžio 27 d. juos ratifikavo“⁵⁸.

Teisinė akulturacija gali būti įgyvendinama ir per teismų veiklą. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas teikia ginčytinų įstatymų normų išaiškinimus vadovaudamasis susiklostančia Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija. Pranas Kūris pabrėžia, kad „ratifikuota Konvencija [Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija] ir jos Protokoliai tapo ne tik sudėtine Lietuvos teisės sistemos dalimi, bet ir tiesioginio taikymo aktu, savo teisine galia prioritetą teikiančiu Konstitucijai, tačiau lenkiančiu kitus įstatymus. Deja, nacionalinės teismo institucijos, vykdydamos teisingumą, labai nedrąsiai ryžtasi pasiremti šiais tarptautiniais (kartu ir vidaus teisės) dokumentais“⁵⁹. Garsusis mūsų tėvynainis skatina Lietuvos teismo institucijas ne tik tiesiogiai remtis Konvencija, bet ir nuolat domėtis Europos Tarybos sistemoje vykstančiu nenutrūkstamu teisės plėtros procesu, pasireiškiančiu unikalios jurisprudencijos kūrimu.

Teisinė akulturacija gali atsirasti spontaniškai dėl individų privačios veiklos, kurios reguliavimas patenka į dviejų teisėtvarkų sankirtą. Tokios veiklos pagrindas – sutartys, grindžiamos tam tikras galias suteikiančiomis teisės normomis. Pavyzdžiui, dėl privačios veiklos po 1960 metų į Prancūzijos prekybos teisę buvo įtraukta išperkamoji nuoma, žydra kortelė ir kiti anglosaksų teisinės sistemos elementai⁶⁰. Tai reiškia, kad įvairių nacionalinės teisės subjektų ir užsienio partnerių tarpusavio privačių ryšių pagrindu atsiradę teisiniai padariniai – teisėtų interesų teisinė apsauga ir gynyba – neišvengiamai vienaip arba kitaip paveikia nacionalinės teisinės sistemos evoliuciją.

⁵⁸ Kūris Pr. Žodis skaitytojui // Berger V. Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija. Vilnius: Pradai, 1997. P. 5–6.

⁵⁹ Ten pat. P. 6.

⁶⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 202.

Tai nereiškia, kad privati veikla sąmoningai siekia sukelti teisinę akulturaciją. Ją gali suponuoti atsitiktinai susiklosčiusios sąlygos, kurios palankios užsienio teisės institutų skverbimuisi į nacionalinę teisę. Tam įtakos gali turėti ir teisės mokslų sklaida, panaši į tą, kuri viduramžiais sklido iš Italijos universitetų ir darė įtaką romėnų teisės recepcijai. Šiais laikais teisės mokslų sklaida, vykstanti mokslinių idėjų ir teorijų bei mokslininkų mainų forma, daro įtaką teisinės doktrinos raidai, o per ją sukelia pokyčius, t. y. teisinę akulturaciją teisinėje sistemoje. Šis teisinės akulturacijos raiškos būdas labai svarbus, lyginant su kur kas mažiau įtakingais kasdieniais teisiniais santykiais. Tai labai svarbus faktas, nes per prekybinius, kultūrinius ir kitokius tautų ryšius vyksta kažkas panašaus į keitimąsi papročiais. Toks procesas yra lėtas ir savaiminis.

Nacionalumo ir visuotinumų santykis teisėje. Teisės sociologija nagrinėja šį santykį lygindama nacionalinės teisinės sistemos elementus su kitų šalių teisinių sistemų elementais. Šalių ir jų teisės subjektų bendradarbiavimo lygiais susiklosto jų tarpusavio teisinių santykių padariniai, kurie sukelia teisinę akulturaciją. Galima teigti, kad tarptautiniai santykiai skatina skirtingų teisinių sistemų suartėjimą. Bendriausiu atveju šio santykio pobūdį suponuoja du kintantys socialiniai reiškiniai – visuomenės sąmonės būklė ir teisinė akulturacija. Jei įsivyravo visuomenės uždaramas ir dėl to nevyksta teisinė akulturacija, nacionalinę teisinę sistemą apima stagnacija, kuri grįžtamai riboja visuomenės pažangą. Visuomenė patiria kultūrinį nuosmukį, ir priešingai, jei visuomenė yra atvira, tai teisinė akulturacija gali vykti skirtingais būdais ir skirtingu mastu daryti įtaką tiek savo, tiek svetimos visuomenės teisinės sistemos raidai. Tokiu atveju vyksta nacionalinių teisinių sistemų supanašėjimo procesas, kuris skatina dviejų šalių ir net tarptautinio bendradarbiavimo plėtrą. Šis procesas gali pasiekti ir tokį mastą, kad pasireiškia išskirtinė teisinės akulturacijos forma: užsienio teisė sugeria nacionalinės kilmės teisę ir ją pakeičia. Taip visuomenėje įsivyrąja užsienio kilmės teisinė sistema.

Lietuvos tauta ir valstybė integruojasi į Europos Sąjungą, kuri yra daugiatautis nacionalinių valstybių junginys. Netgi jei Europos Sąjunga taptų suvienyta valstybe, ji stotų suvienytos tautos bruožų. Dažniausiai pabrėžiami argumentai už Europos Sąjungą yra ekonominio ir strateginio, o ne kultūrinio pobūdžio. Nors Europos tautos ir tautinės grupės turi daug ką bendra ir kultūros prasme, ateityje Europos Sąjungoje gali paaštrėti nacionalumo ir visuotinumų santykio teisėje problema. Pavyz-

džiui, ir dabar Vakarų šiuolaikinės visuomenės vertina savo nacionalinę teisinę sistemą kaip tobulą teisinės technikos požiūriu ir iš esmės teisingą. Todėl jos labdaros tikslu kitoms tautoms siūlo perimti jų teises sistemas. Atkūrus ir įtvirtinant Lietuvos valstybingumą, tokia teisinės pagalbos labdara Lietuvos teisinę sistemą padėjo perorientuoti iš sovietinės teisės į šiuolaikinę Vakarų teisę. Ateityje tokios pagalbos poreikis sumažės, bet tai nereiškia, kad sumažės ekspansyvus nacionalizmas. „Tarptautinės privatinės teisės srityje, – rašo Carbonnier, – konfliktus spręsti pašaukti teisėjai tendencingai stengiasi suteikti pirmenybę savajam nacionaliniam įstatymui“⁶¹. Europos Tarybos sistemoje rengiamos įvairios sutartys, kuriose varžosi šalių atstovų teisinės sistemos ir argumentuoti reikalavimai remtis tik jų šalies nacionaline teise. Norint suprasti teisinio nacionalizmo reiškinį, reikia išsiaiškinti šios problemos vidinius veiksnius ir galimas šio reiškinio neutralizavimo tendencijas.

Sociologiniu požiūriu, jei kurioje nors visuomenėje vienu metu egzistuoja kelios socialinės grupės, turinčios savo teises sistemas, šių grupių sąveikos procese neišvengiamai vyksta ir teisiųjų sistemų konkurencija. Konkurencijos procese teisinės sistemos supanašėja (teisinė akultūracija). Išskiriami du teisiųjų sistemų konkurencijos lygiai: 1) nacionalinis ir 2) tarptautinis.

Savo šalies teritorijoje egzistuojančių socialinių grupių teisiųjų sistemų tarpusavio sąveikos ir jų sąveikos su kitais socialiniais veiksniais procese susiklosto tautos arba nacionalinė teisinė sistema, kurios raida nesustoja, jeigu visuomenė yra atvira. Labai svarbu pabrėžti, kad nacionalinė teisinė sistema savo ruožtu padeda formuoti visuomenės kultūrinės bendrijas ir visą tautą. Tauta – tai istoriškai susiformavęs socialinis politinis žmonių junginys, grindžiamas tautybe ir pilietybe. Taigi nacionalinė teisinė sistema padeda formuoti ir palaikyti visuomenės nacionalumą – visuomenės narių socialinę politinę ištikimybę savo tautai. Nacionalumas – tai socialinio politinio junginio narių mąstymo ir elgesio modeliai, užtikrinantys paties žmonių junginio egzistencinį stiprumą. Nacionalumas grindžiamas tautiškumu ir pilietiškumu. Šių socialinių reiškinų tarpusavio sąveika išreiškia visuomeninės sąmonės būklę.

Tautiškumo ir pilietiškumo sąvokos išreiškia iš tikrųjų egzistuojančių tautybės ir pilietybės turinį. Taigi egzistuoja dvi poros nevysiškai tapačių sąvokų: teoriškai tautybės nereikėtų tapatinti su tautiškumu, o pilietybės

⁶¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. С. 197.

– su pilietiškumu. Kiekvienoje šių sąvokų poroje yra vos išvengiama skirtis. Pirmosios šių porų sąvokos reiškia formalesnį asmens tapatumo bruožą, o antrosios – tikrosios asmens mąstysenos bei elgsenos bruožus.

Tautybė apima narystės išivaizduojamoje bendruomenėje jausmą ir tam tikro kultūrinio bei bendruomeninio tapatumo prisiėmimą ir įpročius. Tautybė giliau nei pilietybė nusako asmens priklausomybę žmonių dvasinei bendruomenei, jungiamai ne tiek pragmatinėmis, kiek dvasinėmis vertybėmis, turinčiai savo etnokultūrinę atmintį arba paveldą, savo papročius bei tradicijas, etnopsichologinius bruožus, istorinį likimą ir jo tęstinumą, ryšio su gamta specifiškumą ir pan.⁶² „Tautybė egzistuoja, kai jos nariai tiki, kad ji egzistuoja“, – rašo Milleris⁶³. Jam pritaria E. Gellneris: „du žmonės yra tos pačios tautos, jeigu – ir tik jeigu – jie pripažįsta vienas kitą priklausant tai pačiai tautai“⁶⁴. B. Andersonas tvirtina, kad tautos yra palaikomos individualios ir kolektyvinės vaizduotės veiksmų⁶⁵. Jam pritaria Y. Tamira: tautos yra „... kultūrinės bendruomenės, kurių ribas nustato jų narių vaizduotė“⁶⁶. Taigi pačios tautybės sąvokos turinyje yra keli sandai – ir etninis, ir etinis, ir teisinis, ir politinis. Šių sandų tarpusavio sąveika suponuoja tikrąjį tautybės arba tautiškumo turinį. Bet kurio nors jų didesnis pabrėžimas gali nuvesti klystkeliais, t. y. į nacionalizmą, visuomenės uždaramą, tautiškumo nykimą.

Pilietybė pirmiausia yra teisinė sąvoka, susijusi su valstybės ir formalių jos narių santykiu. Ji apima tokius klausimus kaip įgaliojimai, teisės ir laisvės. Pilietybė reiškia žmonių bendravimo lygiateisį pobūdį, viešosios veiklos kultūrą, kuri labiau sietina su konkrečių socialinių problemų sprendimu bei tikslų įgyvendinimu, valstybės institucijų veikla. Pilietybės, arba pilietiškumo, sąvoka yra sudėtingas ir ginčytinas klausimas netgi tuomet, kai apsiribojama jos aiškinimu Vakarų demokratinių visuomenių kontekste.

Neišvengiamai kyla tautybės ir pilietybės sąveikos problema, tiksliau – tautiškumo ir pilietiškumo suderinamumo problema. Ji kyla šiuolaikinėse valstybėse, nes jos dėl jų vidinio kultūrinio nevienalytiškumo

⁶² Grigas R. Tautinė savivoka. Vilnius: Rosma, 2001. P. 40.

⁶³ Miller D. In defence of nationality // Journal of Applied Philosophy. Vol. 10. Nr. 1. 1993. P. 6.

⁶⁴ Gellner E. Tautos ir nacionalizmas. Vilnius: Pradai, 1996. P. 22.

⁶⁵ Anderson B. Imagined communities. London: Verso, 1983.

⁶⁶ Tamir Y. Liberal nationalism. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. P.

negali būti sutapatintos su tautine visuomene: nemažai valstybių yra daugianacionalinės, nes jose gausu tautinių bendruomenių ir kultūrų. Šis kultūrinis nevienalytiškumas dar ryškesnis Europos Sąjungoje.

Tautybės ir pilietybės sąveikos problema sprendžiama Vakarų demokratinių visuomenių kontekste. Tai reiškia, kad „tautybė“ gali ir turi būti atsiejama nuo neigiamų ir iš tikrųjų dažnai tragiškų nacionalizmo reikšmių. M. Ignatieffas išvedė pilietinio ir etninio nacionalizmo skirtį: pilietinis nacionalizmas yra demokratinio pobūdžio, žvelgiantis į tautą kaip lygių teises ir pareigas turinčių piliečių bendruomenę, patriotiškai susijusią su iš dalies sutampančiais politiniais įpročiais ir vertybėmis; o etnis nacionalizmas – priešingai – tautinį tapatumą laiko esant pagrįstą greičiau etniškumu nei pilietybe ir įstatymu. Pilietinis nacionalizmas gali būti racionalus, lankstus, pliuralistinis ir moraliai turtingas, o etnis nacionalizmas linkęs į iracionalumą, fanatizmą ir autoritarizmą⁶⁷. Taigi per didelis etniškumo pabrėžimas kalbant apie tautiškumą veda prie visuomenės ir visuomenių susipriešinimo.

Įvairūs tautiškumo apibrėžimo būdai siekia rehabilituoti pilietinį, o ne etninį tautiškumą. Skirtingi teiginiai, nusakantys tautiškumą, suprantamą pilietine prasme, apima tokias sąvokas kaip priėmimas į narius, prijungimas, įtvirtinimas, priklausymas ir bendruomeninis tapatumas bei solidarumas. Nacionalizmo tyrinėtojai pabrėžia tautiškumo reikšmę tapatumo formavimuisi. Taigi šiuolaikinio tautiškumo vertė yra labai didelė. Ji susijusi su bendruomenės atsikūrimu dabartinio gyvenimo sąlygomis.

Pilietinio tautiškumo gynimo kryptis susiduria su įvairiais sunkumais, iš kurių rimčiausios yra dvi problemos: 1. Ar gali būti užtikrintos bendruomeninės tautiškumo ypatybės, kai tautiškumą suprantame pilietine prasme, išsiliejantį į liberalią demokratišką struktūrą ir jos ribojamą? 2. Koks yra tikslus „tautiškumo“ gynimo požiūris?⁶⁸ Pirmoji problema nurodo pagrindinę ir bendrą įtampą, būdingą bandant suderinti bendruomenines ir liberalias perspektyvas. Pavyzdžiui, kai šią problemą bandoma spręsti pliuralizmo pripažinimu, kyla jo ribų problema: koks gali būti priimtinas šio reiškinio visuomeninės erdvės mastas, besiski-

⁶⁷ Ignatieff M. Blood and belonging. Journeys into the new nationalism. London: Vintage, 1994. P. 3–6.

⁶⁸ McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997. P. 106.

riantis nuo subkultūros? Į šį klausimą ateityje dar reikės rasti visuomenei priimtina atsakymą. Iki šiol nėra aišku, koks yra tikslus „tautišku- mo“ gynimo požiūris. Pavyzdžiui, Tamira pateikia kultūrinę požiūrio interpretaciją, kiti autoriai šį požiūrį jungia su politiniu skirtingumu ir au- tonomija.

Pilietybė nereiškia kultūrinio supanašėjimo arba suvienijimo. Ta- čiau tai aiškiai reiškia, kad bus sunku išsaugoti pilietinio nacionalizmo „plačias“ bendruomenines ypatybes. Kultūrinė fragmentacija arba ge- riausiu atveju „plona“ visuomenės kultūros rūšis čia yra numatomas re- zultatas, ypač kalbant apie atskirą edukacinį rūpinimąsi „tautiniu“ for- mavimu⁶⁹.

Taigi nacionalumo ir visuotinum s santykio teisėje problema yra pamatinė, nes susijusi su konkrečios visuomenės kultūrinio savitumu ir jos pasirengimu priimti užsienio teisinės sistemos elementų akultūraciją taip, kad jie taptų visuomeninės teisinės sąmonės ir teisinės veiklos kul- tūros dalimi. Būtina atsiminti, kad „importuojant“ teisės institutus kei- čiasi ne tik juos priimanti teisinė sistema, bet ir „importuota“ teisė. Ji praranda kai kuriuos savo pirmapradžius bruožus ir įgyja naujų. Tokio proceso rezultatas – hibridinė teisė, kuri gali patenkinti nacionalinę tei- sinę sistemą, jeigu sėkmingai susijungė teigiami bruožai. Priešingu atve- ju skirtingų teisių maišymas veda prie teisės institutų išsigimimo.

Vykstant vis platesnei Europos Sąjungos šalių integracijai, kils na- cionalumo ir visuotinum s suderinamumo problema, nes dabar Europos Sąjungos visuomenių „europinis“ tapatumas stokoja kultūros šaknų ir gyvenimo būdo bei sąlygų vienuarūšiškumo. Būtina įvesti Europos Są- jungos pilietybę, tačiau jos formavimo ideologija paaštrins tautišku- mo problemą. Šios problemos sprendimas susijęs ir su tarptautinio teisinio pliuralizmo pripažinimu, ir su tokiu tikslingu „europinio“ tapatumo formavimu, kuris turi remtis nacionalinio lygio kultūrinio pliuralizmu ir pilietiniu tautišku- mu. Tarpnacionalinis teisinis pliuralizmas turės kom- pensuoti Europos Sąjungos visuomenių „europinio“ tapatumo stoką. Eu- ropos Sąjungos visuomenėse prigyjant „europiniam“ tapatumui, plėsis visuotinės teisės dalis nacionalinėse teisinėse sistemose ir atitinkamai mažės nacionalinės kilmės teisės bei tikrojo teisinio pliuralizmo taiky- mas. Vis dėlto visuotinė teisė skirtinga apimtimi įtraukiama į skirtingas

⁶⁹ McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997. P. 107.

nacionalines teises sistemas, nes ji pati dažnai yra kurios nors visuomenės nacionalinės teisės produktas. Nemažiau svarbu yra ir tai, „kad įvairių Europos tautų teisiniai institutai, nors nuo XVI a. tapo tautiškesni ir vis mažiau europietiški, vis dėlto išsaugojo savo vakarietišką pobūdį“⁷⁰. Todėl Europos Sąjungos didžiųjų narių teisinės sistemos patirs mažesnę visuotinės teisės poveikį nei teisinės mažųjų valstybių sistemos.

6.7. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite teisės sąvoką.
2. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės reikšmės sampratą.
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės prasmės ir jos ribų sampratą.
4. Palyginkite teisės subjektinę reikšmę su teisės objektine reikšme.
5. Apibrėžkite ir paaiškinkite subjektinės teisės ir objektinės teisės ryšį.
6. Paaiškinkite viešosios teisės ir privatinės teisės santykį.
7. Sociologiniu požiūriu apibrėžkite teisės sąvoką ir paaiškinkite šį teisės apibrėžimą.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite pareigos ir teisinės pareigos sampratą.
9. Kodėl individai nepastebi, kad funkcionuojantys socialinio elgesio modeliai riboja galimybes pasirinkti elgseną?
10. Kodėl visuomenėje neegzistuoja ir negali jokia forma egzistuoti absoliuti individo laisvė?
11. Apibrėžkite ir paaiškinkite pareigų ir sankcijų ryšio sampratą.
12. Kuo pasireiškia neigiamas teisinių sankcijų poveikis?
13. Apibrėžkite ir sociologiniu požiūriu paaiškinkite civilinės teisės ir baudžiamosios teisės sankcijų vaidmenų skirtumus.
14. Apibrėžkite šiuolaikinės teisės „sluoksnių“ pobūdį.

⁷⁰ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 45.

15. Apibrėžkite žmogaus teisių sampratą ir paaiškinkite jų išskirtinį vaidmenį teisėje.
16. Sociologiniu požiūriu paaiškinkite žmogaus teisių ir laisvių reikšmę.
17. Apibrėžkite ir paaiškinkite žmogaus teisių ir laisvių kilmės sampratą.
18. Apibrėžkite prigimtinių teisių ir žmogaus teisių egzistavimo teisinės formos ir paaiškinkite jų skirtumą.
19. Kodėl keliamas tikrųjų žmogaus teisių ir jų atskyrimo nuo gerovės reikalavimų bei grupių teisių klausimas?
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės teisės ir teisės principo santykį.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite visuotinius žmogiškojo sugyvenimo ir grynuosius teisės principus.
22. Kodėl, A. Vaišvilos požiūriu, teisingumas visiškai sutampa su teisės esme – teisių ir pareigų vienvone?
23. Apibrėžkite žmogaus teisių ir teisės principų pagrindinę funkciją.
24. Apibrėžkite referendume priimtas teisės normas ir jų socialinę reikšmę bei teisinę galią.
25. Apibrėžkite ir paaiškinkite Lietuvos piliečių galimybes tiesiogiai dalyvauti valstybės teisėkūros procese.
26. Apibrėžkite valstybės išleistas teisės normas ir paaiškinkite jų skirstymą pagal teisinę galią.
27. Paaiškinkite valstybės išleistų teisės normų teisinės galios ir socialinės reikšmės ryšį.
28. Paaiškinkite referendume priimtų teisės normų ir valstybės išleistų teisės normų ryšį.
29. Apibrėžkite korporatyvinės teisės normas ir jų socialinį reikšmingumą.
30. Paaiškinkite valstybės ekonominės raidos ir teisės subjektų laisvės ryšį bei jo poveikį korporatyvinės teisės normų vaidmeniui.
31. Apibrėžkite sutartinės teisės normas ir paaiškinkite jų socialinę reikšmę ir teisinę galią.
32. Sociologiniu požiūriu apibrėžkite teisės tikroviškumą.
33. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės tikroviškumo atskleidimo galimybes.
34. Apibrėžkite svarbiausią teisinės sistemos sociologinio apibūdinimo požymį.
35. Apibrėžkite socialinės grupės sąvoką.

36. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės grupės ir socialinės erdvės ryšį.
37. Apibrėžkite ir paaiškinkite monistinį ir pliuralistinį požiūrius į teisės kilmę.
38. Kodėl teisės sociologijoje vartojama „teisinės sistemos“ sąvoka?
39. Apibrėžkite teisinės sistemos sąvoką siauruoju ir plačiuoju požiūriais, palyginkite juos.
40. Apibrėžkite „teisės sistemos“ ir „teisinės sistemos“ sąvokų skirtumą.
41. Apibrėžkite teisinės sistemos turinį teisės sociologijos plačiuoju požiūriu.
42. Kokie teisinės sistemos turinio elementai išreiškia sociologinę struktūrą?
43. Apibrėžkite teisinės erdvės ir socialinės erdvės ryšį ir jo pagrindus paaiškinkite teisinės sistemos sąvoką.
44. Paaiškinkite visuomenės teisinės sistemos pliuralistinį pobūdį.
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinį reguliavimą ir jo formas.
46. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinių normų prigimtį ir jų reikšmę socialiniam reguliavimui.
47. Apibrėžkite ir paaiškinkite bendrojo pliuralizmo sampratą.
48. Kodėl bendrąjį pliuralizmą siekiama sunorminti?
49. Apibrėžkite normatyvinio pliuralizmo sąvoką.
50. Paaiškinkite tarpnormatyvinių reiškinių sampratą.
51. Apibrėžkite ir paaiškinkite mito ir teisės, papročių ir teisės, religijos ir teisės ryšius ir apibūdinkite jų reikšmę šiuolaikiniam socialiniam reguliavimui.
52. Apibrėžkite ir paaiškinkite moralės ir teisės ryšį moralės etimologijos požiūriu.
53. Kodėl socialinėje raidoje išsivaldė teisės ir moralės atribojimo požiūris?
54. Apibrėžkite ir palyginkite teisės ir moralės santykio aiškinimo šiuolaikinius požiūrius.
55. Apibūdinkite moralės svarbą šiuolaikiniam socialiniam reguliavimui.
56. Apibrėžkite „teisinio pliuralizmo“ sąvoką.
57. Paaiškinkite teisinio pliuralizmo sampratos formavimąsi antikoje ir jos plėtrą viduramžiais.
58. Apibrėžkite ir sociologiniu požiūriu paaiškinkite teisinio pliuralizmo sampratą.

59. Apibrėžkite JAV Kritinių teisės studijų mokyklos ir kitų XX a. socialinių mokslų indėlį į teisinio pliuralizmo tyrimų plėtrą.
60. Apibrėžkite ir paaiškinkite R. Šimašiaus indėlį į teisinio pliuralizmo tyrimus.
61. Apibrėžkite ir paaiškinkite kolektyvines ir individualias teisinio pliuralizmo apraiškas.
62. Apibrėžkite ir paaiškinkite besivaržančias ir grįžtamasias teisinio pliuralizmo apraiškas.
63. Apibrėžkite ir paaiškinkite aiškias ir neaiškias teisinio pliuralizmo apraiškas.
64. Apibrėžkite ir paaiškinkite poteisinių reiškinių sampratą.
65. Apibrėžkite ir paaiškinkite poteisinių reiškinių kategorijas.
66. Suformuluokite evoliucionizmo principą.
67. Paaiškinkite evoliucionizmo požiūrį į teisinę sistemą.
68. Apibrėžkite ir paaiškinkite permainų teisinėje sistemoje pobūdį.
69. Apibrėžkite „akultūracijos“ sąvoką ir paaiškinkite teisinės akultūracijos sampratą.
70. Apibrėžkite teisinę recepciją ir paaiškinkite jos ryšį su teisine akultūracija.
71. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės akultūracijos sąlygas, būdus ir mastą.
72. Paaiškinkite šiuolaikinę teisinę akultūraciją Lietuvoje.
73. Apibrėžkite ir paaiškinkite nacionalumo ir visuotinumio santykio teisėje sampratą.
74. Apibrėžkite ir paaiškinkite tautos ir nacionalinės teisinės sistemos ryšį.
75. Apibrėžkite ir palyginkite dvi poras sąvokų: tautybę su tautiškumu, pilietybę su pilietiškumu.
76. Apibrėžkite ir palyginkite pilietinio ir etninio nacionalizmo sampratas.
77. Apibrėžkite ir paaiškinkite Europos Sąjungos šalių integracijoje nacionalumo ir visuotinumio suderinamumo problemą ir galimą teisinio pliuralizmo pripažinimą.

SEPTINTAS SKYRIUS. SOCIALINIS TEISĖS EVOLIUCIJOS PAGRINDAS

Šiuolaikinės teisės institutinė struktūra yra ilgos jos istorinės raidos (evoliucijos) rezultatas. Teisės evoliucija – tai teisės institutinės struktūros kitimas nuo paprasčiausių teisės formų – teisingumo ir papročių prie vis sudėtingesnių formų – įstatymų, jurisprudencijos, teisinės doktrinos. Ši procesą nulėmė įvairūs gamtiniai ir socialiniai veiksniai ir jų grupės. Svarbiausia socialinės evoliucijos varomoji jėga yra kultūrinė atranka, susiformavusi ilgame antropogenezės procese, kuriame kartu veikė ir gamtinė atranka, ir socialiniai istoriniai dėsniumai.

Siekiant sociologiniu požiūriu atskleisti teisės raidą, iš pradžių ji analizuojama socialinių ryšių sistemoje, atskleidžiant socialinės tvarkos prigimtį ir jos atmainas, o tada jos evoliucija analitiškai aiškinama kaip reakcija į socialinės diferenciacijos ir integracijos procesų vyksmą. Šie priešingos krypties procesai istorinėje raidoje sąveikauja ir abipusiškai vienas kitą lemia. Kai pirmykštės bendruomenės raidoje ima ryškėti tokių socialinių institutų kaip gentiniai ryšiai, religija, ekonomika, politika, švietimas savarankiškos socialinės funkcijos (diferenciacija), dėl šių procesų įtakos neišvengiamai skaidosi tradicinės socialinės kontrolės formos. Teisinė sistema yra viena svarbiausių socialinės kontrolės struktūrų (integrojančių struktūrų), reguliuojančių bendruomenės gyvenimą (plačiau žr. 10 skyriuje). Kad teisinė sistema galėtų gyvybingai atlikti savo svarbiausią socialinę funkciją – integracijos funkciją, ji turi irgi atitinkamai diferencijuotis socialinės raidos procese.

7.1. Analitinė teisės evoliucijos samprata

Teisinės sistemos struktūrinio formavimosi procesas suprantamas kaip atsakas į socialinės diferenciacijos procesų iššūkius. Diferenciacijos procesai ardo įprastus (tradicinius) bendruomenės (visuomenės) ryšius, todėl stiprėja jos poreikis užtikrinti bendruomenės sutelktumą pakitusiomis gyvenimo sąlygomis. Tam tikromis istorinėmis sąlygomis besiformuojantys ir evoliucionuojantys teisės sistemos institutai grįžtamai veikia socialinę raidą: dėl jų įtakos atsiranda naujos socialinių santykių sistemos, greitėja apskritai pati socialinė raida ir kartu teisė riboja galimus socialinės diferenciacijos procesų neigiamus padarinius.

Analitinis teisinės sistemos evoliucijos nagrinėjimas grindžiamas „grįžtamojo ryšio“ samprata⁷¹. Grįžtamasis ryšys suprantamas dviem jos formomis: kaip „neigiamas“ ir „teigiamas“ grįžtamasis ryšys. Iš pradžių grįžtamojo ryšio samprata buvo aiškinama kaip tam tikra veikimo sistema, užtikrinanti galimybes tikslingai nukreipti veiksmą ir sistemingai gauti informacijos apie veiksmo padarinius, rezultatus socialinėje aplinkoje. Tokia informacija buvo aiškinama kaip grįžtamasis ryšys, leidžiantis koreguoti veikimo sistemą, siekiant jos tokio būvio, kuris leistų toliau tęsti tikslingai nukreiptą veikimą. Toks grįžtamojo ryšio supratimas vadinamas neigiamu: remiasi iš anksto nulemtu tikslu, kurio siekimą turi užtikrinti veikimo sistema ir galimybė koreguoti pačią veikimo sistemą. Tai ir yra veikimo sistemos funkcija – pašalinti jos veikimo aplinkoje atsiradusius nukrypimus, trukdančius sistemai pasiekti tikslus.

Tolesnėje grįžtamojo ryšio sampratos raidoje buvo įsisąmoninta, kad, be neigiamo grįžtamojo ryšio, gali egzistuoti ir teigiamas grįžtamasis ryšys. Tai toks grįžtamasis ryšys, kuris praneša, kad dėl sistemos veikimo atsiradę atitinkami nukrypimai ne tik nemažėja, bet priešingai –

⁷¹ Яковлев А. М. Социальная структура общества. Москва: Экзамен, 2003. С. 119–120.

stiprėja. Šiuo atveju nukrypimais vadiname ne tik neigiamus, bet ir teigiamus aplinkos pokyčius. Gavę informacijos apie teigiamus pokyčius, galime atsižvelgti į juos ir performuluoti arba išplėsti savo veiklos tikslus bei imtis tokių veiksmų, kurie esmingai skiriasi nuo pirmąkartės programos.

Analizuodami socialines sąveikas, kalbėti apie neigiamą grįžtamąjį ryšį galime tada, kai gauname informacijos apie padarinius, ribojančius socialinės sistemos struktūrinę raidą. Teigiamas grįžtamasis ryšys bus tada, kai gausime informacijos apie padarinius, padedančius socialinei sistemai tobulėti. Ši konstrukcija, vadinama analitiniu evoliucijos modeliu, gali būti pritaikyta teisinių sistemų evoliucijai aiškinti per grįžtamąjį ryšį su gentiniais santykiais, religija, ekonomika, politika, švietimu⁷². Kita vertus, teisės sistema ir teisėtvara funkcionuoja ir evoliucionuoja būdamos ankstesnės ir platesnės – normatyvinės prigimties socialinės tvarkos, kurios turinį suponuoja kultūros vertybės ir socialinės normos, dalimi.

7.2. Socialinės tvarkos prigimtis

Žmogaus savikūra visada ir neišvengiamai yra bendruomeninis vyksmas, nes „*homo sapiens* visada ir tokiu pat mastu yra *homo socius*“ (E. Diurkheim. *Formes elementaires de la vie religieuse*). Žmonės kartu kuria savo gyvenamąją aplinką (kultūrinius ir psichologinius darinius) ir jiems svarbu padidinti bendruomeninę (vienas kito) laisvę, nedidinant valdžios priespaudos. To jie nuolat siekia, nes akivaizdu, kad visuomenėje turi būti kokia nors tvarka, kitaip jos nariai negalėtų gyventi kartu.

Dažniausiai žmonės tiesiog žino, kokio elgesio iš jų tikimasi ir kokio elgesio jie gali tikėtis iš kitų žmonių įvairiose gyvenimo situacijose, nes koordinuoja savo veiksmus vadovaudamiesi tam tikromis taisyklėmis ir vertybėmis. Todėl kiekvienas ir visi gali užsiimti savo veikla. Jie

⁷² Яковлев А. М. Социальная структура общества. Москва: Экзамен, 2003. С. 120.

gali numatyti įvykius ir darniai gyventi su kitais tik todėl, kad kiekvienoje visuomenėje egzistuoja tam tikra tvarka, kurią galima vadinti sistema, kurioje ir pagal kurią jos nariai gyvena savo gyvenimą (E. E. Evansas–Prichardas, 1951)⁷³. Jeigu to nebūtų, nė vienas iš mūsų negalėtų tvarkyti jokių savo reikalų ir net tenkinti elementariausių poreikių. Apie tai rašė ir Vėberis. Taigi akivaizdu, kad socialiniame gyvenime yra dėsningumų ir reguliarumų.

Kaip gali atsirasti socialinė tvarka, kokia jos prigimtis? Socialinės tvarkos atsiradimas yra procesas, susijęs su žmonių bendruomenės pamatiniu saugumo poreikiu, kurį tenkina nuolat stebėdami ir permąstydami gamtinę tvarką ir jos kontekste kurdami socialinę tvarką. Galime kelti prielaidą, kad tarp žmonių turi įsitvirtinti pasitikėjimą keliantys santykiai, nes kitaip neįmanoma gyventi bendruomenėje. Kalbame apie tokią visuomenėje egzistuojančią tvarką, kuri žmogui kelia pasitikėjimą. Ji yra naudingesnė už pasitikėjimo nekeliančią socialinę tvarką bent dviem požiūriais: 1) reikalauja mažiau papildomų išlaidų skirti individų veikimo kontrolei, siekiant užtikrinti pačios socialinės tvarkos sėkmingą funkcionavimą, 2) sukuria pasitikėjimą, kaip tam tikrą socialinį turtą, reikalingą demokratijos veiksmingumui (R. Putnamas, 1993) ir ekonomikos augimui (F. Fukuyama, 1995). Per pasitikėjimo kūrimąsi priartėjame prie bendruomeninių vertybių ir jų norminių išraiškų – socialinių normų.

Pasitikėjimas – tai saugumo ir patogumo žmonių santykiuose jausmas, kuris būtinas kuriant žmonių gerovę ir saugumą. Pasitikėjimą galima priskirti prie tų bazinių poreikių, kurie yra bendri visai žmonijai ir todėl yra bendros vertybės. A. Maslow pabrėžė, kad „šie poreikiai, arba vertybės, susiję hierarchiškai ir evoliuciškai – pagal stiprumą ir pirmumą. Pavyzdžiui, saugumas yra galingesnis ir stipresnis, skubesnis, anksčiau atsirandantis, gyvybiškesnis poreikis nei meilė, o maisto poreikis paprastai yra stipresnis už kiekvieną kitą. Be to, visus šiuos poreikius galima laikyti žingsniais laiko taku prie bendro savęs aktualizavimo, kuris apima visus bazinius poreikius“⁷⁴. Be pasitikėjimo neįmanoma nustatyti gerų, artimų santykių. Pasitikėjimu pabrėžiame subjektyvų saugu-

⁷³ Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas: 1998. T. 1. P. 87.

⁷⁴ Maslow A. Psichologiniai duomenys ir vertybių teorija // Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989. P. 343.

mą, kuris nebūtinai siejasi su tikru saugumu, kita vertus, subjektyvus saugumas implikuoja ir susiklosčiusią žmogaus padėtį visuomenėje bei jam kylančias grėsmes. Todėl pasitikėjimo didinimas pirmiausia susijęs su pažinimu to, „kas privaloma daryti arba neleistina daryti tam tikromis aplinkybėmis. Vengiant pavojaus ne mažiau svarbu žinoti, ko neleistina daryti, negu žinoti, kas būtina daryti norint gauti konkretų rezultatą“⁷⁵.

Pagrindiniai pavojai individui kyla dėl to, kad žmonės gyvena visuomenėje, kuri asmeniui daro neišvengiamą socialinį spaudimą. Socialinės grėsmės asmeniui reiškiasi ekonominiu, politiniu, socialiniu (siaurąja prasme), ekologiniu (fiziniu), psichologiniu ir apskritai kultūriniu spaudimu. Socialinis spaudimas siaurąja prasme – tai grėsmės užimtumui, naujų darbo vietų kūrimui, švietimui, išsilavinimui, savišvietai, sveikatai, gyvenimo kokybei, bendravimui socialinėse grupėse ir tarp jų, grėsmės teritorinės bendruomenės socialiniam sutelktumui. Dažniausiai skiriami keturi pagrindiniai grėsmių tipai: fizinės grėsmės (skausmas, sužeidimas, mirtis); ekonominės (nuosavybės atėmimas arba sunaikinimas, įsidarbinimo arba naudojimosi ištekliais galimybių atėmimas); grėsmės teisėms (įkalinimas, normalių pilietinių teisių paneigimas) ir grėsmės socialiniam statusui (viešas pažeminimas)⁷⁶. Vadinasi, galime teigti, kad siekiant pasitikėjimo socialine tvarka, svarbu rasti ir pašalinti kylančias grėsmes arba bent sušvelninti jų neigiamą poveikį.

Socialinių grėsmių individui egzistavimas suponuoja būtinybę spręsti pirminę problemą: kaip apriboti individualią individo veikimo laisvę, kad ji nekeltų tikros ir potencialios grėsmės savo ir kitų individų laisvėms? Kad individo veikimo laisvė nevirstų potencialia grėsme jam pačiam, jis turi suvokti save kaip vidinio sugyvenimo subjektą. Kitaip tariant, žmogus suvokia save kaip visada egzistuojantį tarp to, kad jis yra kūnas, ir to, kad jis turi kūną. Šią pusiausvyrą kiekvienas žmogus turi be paliovos atkurti (tai virsta žmogaus įgūdžiu) ir tai yra socialinės tvarkos kūrimo bei jos palaikymo pirminis šaltinis. Todėl „norint tinkamai suprasti visus žmogiškus reiškinius, nes jų prielaidos yra pamatiniai antropologiniai faktai, būtina atsižvelgti į abu šiuos aspektus“, – rašo P. L. Bergeris ir Th. Luckmanas⁷⁷.

⁷⁵ Hayek Fr. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 36.

⁷⁶ Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Vilnius: Eugrimas, 1997. P. 71.

⁷⁷ Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 71.

Žmogaus egzistavimas, jeigu jis turėtų remtis tik savo organizmo ištekliais, būtų chaotiškas. Nors tokį chaosą galima teoriškai įsivaizduoti kaip prigimtinės būklės įvaizdį, kuriuo Hobsas postuluoja pirminę anarchiją, jis nesuvokiamas empiriniu požiūriu. Tikrovėje žmogus egzistuoja normatyvinės tvarkos, kryptingumo ir stabilumo kontekste. Socialinio gyvenimo raidoje, siekiant vengti pavojų ir didinti tarpusavio pasitikėjimą, susikūrė vertinimų sistema: to, kas vyksta, kas yra gėris, kas – blogis, ko reikia siekti, o ko reikia vengti, kaip reikia elgtis vienoje arba kitoje situacijoje ir t. t. Taip susikūrė vertybių (kas gyvenime svarbu) ir socialinių normų (kaip reikia ir nereikia elgtis) sistemos. Jų pagrindu sprendžiama, ką reiškia vienas arba kitas įvykis, reiškinys (reikšmių sistema), koks yra įvykių, reiškinų, daiktų (santykių sistema) santykis. Visa tai – kultūros elementai.

Kultūra yra sudėtingiausias socialinis reiškinys, kurio svarbūs bruožai yra simbolinė ir normatyvinė tvarka. „Simbolio“ terminu suprantame bet kokią ženklą, kurį pavartojame vietoje konkretaus objekto arba jo įvardijimo (sąvokos), turintį kokią nors sutartinę reikšmę arba išreiškiantį kokią nors idėją, įsitikinimą, svarbią vertybę. Pavyzdžiui, žodis „teisėjas“ gali apibrėžti ir konkrečią teisininko veiklą, ir apskritai pažymėti teisingus, konfliktus mokančius spręsti žmones. Pirmuoju atveju „simbolio“ terminu apibūdiname konkrečius objektus. Toks simbolis vadinamas referentiniu simboliu. Antruoju atveju, kai simbolis įgauna papildomą reikšmę, jis vadinamas ekspresyviu (išraiškingu) simboliu.

Konkrečios visuomenės kultūroje labai svarbų vaidmenį atlieka ekspresyviniai simboliai, nes sukelia stiprias žmonių emocines reakcijas. Jais svarbias reikšmes suteikiame individų ir socialinių grupių savi-monei, apibrėžiame asmeninį ir grupinį tapatumą. Ekspresyviųjų simbolių paveikti žmonės išgyvena arba džiaugsmą, pasitikėjimą, pasididžiavimą, dvasinį pakylėjimą, arba nerimą, nepasitikėjimą, pažeminimą, įžeidimą. Tautos istorinės pergalės, valstybė, vėliava, himnas – tai visuomenės narius jungiantys, socialiai sutelkiantys ekspresyviniai simboliai.

Visuomenės socialinį sutelktumą itin veikia ir jos narių laikymasis socialinio elgesio normų, kurios susiklostė ir toliau evoliucionuoja kasdienės žmonių socialinės sąveikos procese. Socialinių normų visuma išreiškia konkrečioje visuomenėje vyraujančią normatyvinę tvarką. Normatyvinė tvarka apibrėžia, kokias teises ir pareigas turi prisiimti kiekvienas konkrečios socialinės sąveikos dalyvis, sąlygas, kurioms esant

sąveikos dalyvis privalo, gali arba negali elgtis. Socialinės normos išreiškia tris elgesio modelių formas: teisėtą, pageidautiną ir draudžiamą. Teisėtu laikomas elgesys (plačiau žr. 9 skyrių), atitinkantis teisių ir pareigų vienovę, kurią apibrėžia normatyvinė tvarka. Atitinkamų elgesio normų pažeidimas išreiškia neigiamas vertybes. Neigiamų vertybių klasė yra bet kurioje normatyvinėje sistemoje (pvz., nuodėmė, nusikaltimas ir pan.). Taigi apibendrintai galima teigti, kad **socialinė tvarka yra vertybinės ir normatyvinės prigimties**.

Bendriausiu atveju socialinę tvarką suprantame kaip neišvengiamą ir nenutrūkstancią žmogaus kūrybą, egzistuojančią tik kaip žmogaus veiklos kūrinį. Žmogus kuria ją nuolat save eksternalizuodamas, t. y. savo mintis projektuodamas į išorinį pasaulį ir jas įkūnydamas, suteikdamas joms konkretų pavidalą. Žmogaus mintys dažniausiai būna susijusios su savo saugumo didinimu ir kitų egoistinių interesų tenkinimu. Socialinė tvarka nėra „daiktų prigimties“ dalis ir jos negalima kildinti iš „gamtos dėsnių“. Jos atsiradimo (socialinė tvarka yra žmogaus veiklos rezultatas) ir jos egzistavimo bet kurią akimirką (socialinė tvarka egzistuoja tik tiek ir tik tol, kol ją kuria žmogus savo veikla) požiūriu ji yra žmogaus kūrinys.

Apmąstant socialinės tvarkos prigimtį, labai svarbu pabrėžti šiuos dalykus:

1. Socialinės tvarkos būtinybę lemia žmogaus biologinis aparatas (pagrindė A. Gehlenas),
2. Eksternalizacijos produktai – socialinė tvarka, ją įkūnijančios kultūros vertybės ir socialinės normos yra *sui generis* (savito, tam tikro) pobūdžio (E. Diurkheimas).
3. Kultūros vertybės ir socialinės normos yra socialinės tvarkos prigimtiniai bruožai, kurie sukuria pasitikėjimo/nepasitikėjimo socialine tvarka vienokios arba kitokios apimties išteklių.

Retai arba visai neišsąmoniname, kad gyvename socialinėje tvarkoje, kurios gana nemažai taisyklių yra „žmogiškojo veiksmo, bet ne žmogiškojo sumanymo rezultatas (A. Fergusonas)⁷⁸. Šių reiškinių kategorijų skirtumas davė Hayekui pagrindą apmąstyti save organizuojančias sistemas ir išskirti dvi socialinės tvarkos atmainas: a) savaime (spontaniškai) išaugusią socialinę tvarką (lyg ji būtų susiklosčiusi iš vidaus be iš ankstinio tikslo) ir b) konkrečių žmonių sukurtą, padarytą so-

⁷⁸ Hayek Fr. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 38.

cialinę tvarką (lyg ji būtų sukurta sąmoningai iš išorės)⁷⁹. Labai svarbu pabrėžti, kad savaiminės socialinės tvarkos taisyklės, valdančios žmogaus elgesį ir jam suteikiančios racionalumo bruožų, pasižymi dviem ypatybėmis: 1) jomis vadovaujamosi veikloje, nors veikiančiam individui jos nėra žinomos artikuliuotu pavidalu. Jos tiesiog reiškiasi kaip veiksmų reguliarumas; 2) tokių taisyklių pradėdama laikytis todėl, kad faktiškai jos suteikia jomis besivadovaujanti grupei pranašumo kitų grupių atžvilgiu, bet ne todėl, kad yra žinomos⁸⁰. Kitaip tariant, žmogus jau veikė prieš pradėdamas mąstyti bei suprasti. Tai, ką vadiname supratimu, galiausiai yra ne kas kita kaip žmogaus sugebėjimas reaguoti į aplinką pagal tokią elgesio schemą, kuri jam padeda išlikti.

Siekiant išsiaiškinti šį požiūrį, visuomenės egzistavimą reikia nagrinėti ir kaip objektyvią, ir kaip subjektyvią tikrovę. Šie jos egzistencijos aspektai būna tinkamai pripažįstami tada, kai visuomenė suprantama kaip nenutrūkstamas dialektinis procesas, susipynęs iš eksternalizacijos, objektyvacijos ir internalizacijos⁸¹ (plačiau žr. 7.2.1 skyrelį).

Šiuolaikinės savaiminės tvarkos idėja yra tokia: tvarka leidžia skirtingus interesus ir vertybes puoselėjantiems žmonėms sugyventi visuomenėje, nepuolant į nesantaiką, konfliktą ar pilietinį karą⁸². Pirmasis tokią savaiminės tvarkos sampratą suformulavo Bernardas de Mandevilis savo knygoje „Pasakėčia apie bites“. Jis pastebėjo, kad individų, kurie veikia turėdami skirtingus motyvus, suma sukuria komercinę visuomenę, nors nė vienas jų neturėjo tokio ketinimo. Šią idėją, kad žmogiškų institucijų raida leidžia individams teikti paslaugas vieni kitiems, net jei jų motyvai ir atrodo egoistiški, vėliau plėtojo škotų Apšvietos filosofai⁸³. Šiandien vėl reikia atsigręžti į savaiminės socialinės tvarkos idėją, kuri tampa aktuali informacijos visuomenėje.

Šiandien socialinė tvarka visuotinai suprantama kaip žmonių santarvės būklė. Kalbėdami apie „tvarką“, visada turime įsivaizduoti padėtį,

⁷⁹ Hayek Fr. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 65–67.

⁸⁰ Ten pat. P. 35–37.

⁸¹ Toliau remtasi P. L. Bergerio ir Th. Luckmanno studijoje „Socialinės tikrovės konstravimas“ pateikta eksternalizacijos, objektyvacijos ir internalizacijos samprata. Eksternalizacija – tai individo minčių (mąstymo produktų) projektavimas į išorinį pasaulį, suteikiant joms konkrečią formą arba jas ikūnijant. Objektyvacija – tai procesas, kai subjektyvūs mąstymo produktai įgyja savarankišką (objektyvią) egzistenciją. Internalizacija – tai kitų žmonių požiūrių, nuomonių, standartų, vertinimų vidinis perėmimas.

⁸² Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 108.

⁸³ Ten pat. P. 108–109.

„kai įvairiarūšiai elementai taip sąveikauja vieni su kitais, jog pažinę erdvinę arba temporalinę visumos dalį galime suformuoti teisingus lūkesčius likusiųjų atžvilgiu ar bent jau tokius lūkesčius, kurie turi puikių šansų pasitvirtinti“, – rašo Fr. A. von Hayekas⁸⁴.

7.2.1. Socialinės tvarkos savaiminio formavimosi modelis

Socialinės tvarkos savaiminis susiformavimas aiškinamas bendruomenės saugumo didinimo ir jos narių laisvės ribų plėtimo ryšio analizės pagrindu. Savaiminės socialinės tvarkos susiformavimo ir jos tęstinumo modelį sudaro šie elementai: 1) eksternalizacija – žmogaus poreikis savo mintis nuolat projektuoti į aplinką, 2) habitualizacija (pvz., įpročių formavimasis) – žmogaus sugebėjimas apmąstyti savo veiksmus ir jų daliai suteikti šablono pavidalą, 3) institucionalizacija (pvz., papročių formavimasis) – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus dalį šabloniškų veiksmų paversti, įtvirtinti institucijomis, 4) legitimacija – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus įteisinti susiklosčiusias institucijas, 5) internalizacija – žmogaus sugebėjimas perimti kitų žmonių ir bendruomenės vertybes ir elgesio modelius.

Eksternalizacija. Žmogus negali egzistuoti užsisklendęs savyje. Jis turi nuolat kreipti savo mintis į aplinką ir jas įgyvendinti savo veikloje. Tai lemia žmogaus biologiniai poreikiai. Dėl prigimtinio žmogaus organizmo nestabilumo būtina, kad pats žmogus susikurtų stabilią savo elgesio aplinką. Pats žmogus privalo specializuoti ir valdyti savo paskatas (vidinius ir išorinius poveikius, kurie sukelia jo reakcijas). Šie biologiniai faktai yra būtina išankstinė prielaida socialinei tvarkai kurti. Kitaip tariant, nors egzistuojančios socialinės tvarkos negalima kildinti iš biologinių duomenų, socialinės tvarkos būtinybę lemia žmogaus biologinė prigimtis. Šie biologiniai faktai yra būtina išankstinė prielaida socialinei tvarkai kurti. Socialinės tvarkos atsiradimą, palaikymą ir perdavimą lemia ne tik biologinės konstantos, bet ir kitos priežastys, pavyzdžiui, žmogaus veiklos objektyvacija (habitualizacija, institucionalizacija, legitimacija) ir internalizacija. Siekiant giliau pažinti socialinės tvarkos ir

⁸⁴ Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1. P. 64.

pasitikėjimo ryšį, būtina atskleisti žmogaus veiklos objektyvacijos ir internalizacijos procesus.

Habitualizacija. Procesas, kai eksternalizuoti žmogaus veiklos produktai įgyja objektyvų pobūdį, yra objektyvacija. Jis prasideda habitualizuojant žmogaus veiklą (paverčiant ją įpročiais). Habitualizacija reiškia, kad kiekvienas dažnai kartojamas veiksmas tampa įpročiu, kurį galima pakartoti sutaupant pastangų ir kurį jo atlikėjas suvokia kaip įprotį. Tai būdinga bet kuriai žmogaus veiklai. Įpročiai išlieka prasmingi individui, nors šių veiksmų prasmės bendrame jo žinojimo багаže (A. Šuico terminas) tampa rutiniškos. Individas laiko jas savaime suprantamomis ir naudoja kurdamas ateities projektus. Psichologinė habitualizacijos nauda yra svarbi dvejopai:

- 1) sumažėja galimybių rinktis, t. y. kiekvieną kartą iš naujo analizuoti teoriškai įmanomus tos pačios veiklos būdus,
- 2) didėja individo subjektyvusis saugumas, nes savo įpročiais jis plečia artimosios aplinkos įvairiausių situacijų įprasminimą.

Tokiu būdu habitualizacija suteikia žmogaus veiklai kryptį ir specializaciją, kurių trūksta biologiniam jo aparatui, kartu mažina įtampą, kurią sukelia nekryptingos paskatos. Daugybei įvairiausių situacijų galima taikyti habitualizacijos nulemtus išankstinius apibrėžimus, t. y. iš anksto numatyti veiksmus, kuriuos reikia atlikti šiose situacijose. Kitaip tariant, habitualizuotos veiklos pagrindas leidžia žmogui veikti eikvojant minimaliai laiko sprendimams priimti ir taip „sutaupo“ laiko bei energijos.

Institucionalizacija. Po habitualizacijos procesų gali vykti veiksmų institucionalizacija: kokio nors įpročio arba fakto socialinis įtvirtinimas, tapimas institucija, pavyzdžiui, papročiu. Habitualizacijos procesai yra visada ankstesni už bet kokią institucionalizaciją ir gali būti taikomi net su niekuo socialiai nebendraujančiam individui. Institucionalizacija vyksta tik tuomet, kai įvairaus tipo veikėjai abipusiškai tipizuoja habitualizuotus veiksmus, t. y. paverčia juos konkrečiais elgesio modeliais (institucijomis). Sociologinė sąvoka „institucija“ dažniausiai apibrėžiama kaip tam tikras socialinių veiksmų kompleksas, pavyzdžiui, teisė, klasė, santuoka arba religija. Toks apibrėžimas nepasako, kaip institucija susijusi su individų veikla. Į šį klausimą vaizdingai atsakė šiuolaikinis vokiečių sociologas A. Gehlemas (1956): institucija reguliuoja, valdo

žmogaus veiklą taip, kaip instinktai valdo gyvūnų elgesį⁸⁵. Kitaip tariant, institucijos pateikia metodikas, pagal kurias modeliuojamas žmogaus elgesys, priverčiantis eiti jį visuomenės pageidaujamomis „vėžėmis“. Tai pasiekama pateikiant šias „vėžes“ individui kaip vienintele galimas.

Glaustai aptarsime institucionalizacijos procesą. P. Bergeris ir Th. Luckmanas pabrėžia ne tik habitualizacijos procesų pirmumą institucionalizacijos atžvilgiu, bet ir institucinių tipizacijų abipusiškumą: kiekviena tipizacija yra institucija. Tai reiškia, kad tik tie habitualizuoti veiksmai, kuriuos individai abipusiškai pripažįsta, jiems tampa institucija. Kartu pabrėžiama ir tai, kad tipiški yra ne tik veiksmai, bet ir institucijų veikėjai. Šie teiginiai turi latentiškos prasmės.

Pirmiausia Bergeris ir Luckmanas institucijos sąvoką supranta plačiau nei tą, kuri vyrauja šiuolaikinėje sociologijoje. Toks sąvokos išplėtimas grindžiamas jos naudingumu visapusiškai analizuojant pamatinius socialinius procesus, tarsi jie vyktų grupėje, susidedančioje iš dviejų žmonių. Iš tikrųjų institucijos atsiranda gausiose bendruomenėse. Teoriškai svarbu pabrėžti, kad institucinant abipusio tipizavimo procesas vyktų net ir tuo atveju, jeigu tam tikrą laiką bendrautų tik du individai. Jiems bendraujant, abipusės tipizacijos bus išreikštos konkrečiau elgesio modeliais, kurių atlikimas ir kartojimas sukuria galimybę ne tik prisiimti kito vaidmenį, bet ir jį įtraukti į savo vaidmens sudėtį. Taip atsiranda abipusiškai tipizuotų veiksmų rinkinys, kuris yra institucionalizacijos branduolys. Tai dar nėra visavertė institucionalizacija, nes iš dviejų individų nesusikuria veikėjų tipologija. Jų bendravimas svarbus psichologine prasme: „aš vėl tai darau“ tampa „mes vėl tai darome“, t. y. taip smarkiai sumažinama abu individus apėmusi įtampa; jie sutaupo laiko ir pastangų; jie gali atlikti daug veiksmų menkai įtempdami dėmesį; jie savo veiksmais nebekelia nuostabos ir potencialaus pavojaus vienas kitam. Kitaip tariant, vyksta socialinio pasaulio konstravimo procesas, kuriame glūdi besiplečiančios institucinės tvarkos, mažinančios grėsmės, ištakos.

Iš patirties žinome, kad kokio nors įpročio tapimas institucija apima ir atitinkamus reikalavimus būsimiems veikėjams, nes institucija yra daugiau nei veiksmo šablonas. Veiksmų institucionalizacija susijusi su bendruomene, habitualizacija – su atskiru individu. Tai reiškia, kad

⁸⁵ Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB „Litera“, 1995. P. 90.

abiejų reiškinių reikšmės skiriasi socialinės prasmės požiūriu. Institucijos išreiškia ne atskiro individo, o bendruomenės socialinio gyvenimo patirtį, kuriai bendruomenė suteikia moralinę reikšmę. Jos nariai priima atitinkamos socialinio gyvenimo patirties moralinę reikšmę kaip jiems skirtą valią⁸⁶. Vadinasi, tam tikrus institucinius veiksmus gali atlikti ne bet kuris veikėjas, o tik tas, kuris atitinka institucijos keliamus reikalavimus. Pavyzdžiui, santuokos institucija reglamentuoja santuokos kūrimo sąlygas: pirmiausia įveda kraujomaišos tabu, amžiaus cenzą.

Kokių tikslų siekia bendruomenė savo valią išreikšdama ir įtvirtindama institucijose? Be abejonės, ji siekia sumažinti grėsmes savo egzistencijai ir kartu išplėsti laisvės ribas, nedidindama išorinės kontrolės. Šis tikslas išryškėja iš socialinio pasaulio konstravimo proceso esmės – tvarkos savaiminio kūrimosi individo lygmeniu, jam refleksuojant habitualizacijos reikšmę. Kaip jis įgyvendinamas bendruomenės lygmeniu? Galime daryti prielaidą, kad būti žmogumi – reiškia faktiškai visą laiką žinoti, ką darai ir kodėl tai darai. Tokio požiūrio logika buvo gerai ištyrinėta egzistencinės fenomenologijoje ir L. Vitgenšteino filosofijoje. Socialines konvencijas, kurias kuriame ir atkuriamo savo kasdienėje veikloje, individas refleksyviai kontroliuoja kaip mūsų gyvenimo „vykmo“ aspektą. Refleksyvinis supratimas šia prasme būdingas visiems žmogaus veiksmams ir yra konkreti sąlyga rasti tam nepaprastai išplėtotam instituciniam refleksyvumui⁸⁷.

Taigi remiantis šia prielaida, galima teigti, kad bendruomenės sąmonė refleksuoja ir apibendrina savo narių rūšinio veikimo patirtis. Toks procesas turi implikuoti bent du sąryšingus aspektus: 1) rūšinio veikimo patirčių sutvarkymą loginiu pagrindu ir 2) veikimo unifikavimą. Rūšinio veikimo patirčių suvienodinimo reikšmė – sunorminti veikimą taip, kad juo galėtų naudotis kiti bendruomenės nariai ir tai padidintų bendro (socialinio) veikimo veiksmingumą.

Svarstant, koku būdu susiformuoja institucijos loginis pagrindas, reikia kreipti dėmesį į institucijų istoriškumą. Institucijos visada turi is-

⁸⁶ Lotynų kalbos žodžio *mos*, iš kurio kilo žodis „moralė“, pirmą kartą reikšmė buvo „valia“. Ilgainiui jis ėmė reikšti (dievų arba valdovų) žmonėms skirtą valią, taigi instrukcijas ir įstatymus, paskui tradicinius papročius (*mores*). Galiausiai pakitus žodžio reikšmei, jis ėmė reikšti asmeninę gyvenseną, individo mąstyseną, charakterį ir dorumą. Taip įsitvirtino subjektinės moralės samprata, kuri nepaneigia objektyviosios moralės buvimo ir jos svarbos.

⁸⁷ Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000. P. 52.

toriją ir yra istorijos kūriniai, nes abipusės veiksmų tipizacijos kuriamos bendroje istorijoje. Tai reiškia, kad abipusės veiksmų tipizacijos procese „dalyvauja“ ne tik individai, bet ir socialinis kontekstas kaip istoriškos skirtingu greičiu besikeičiančios aplinkybės, kuriose susidaro bendruomenės reikšmingos tipizacijos: bendri įpročiai, tradicijos, papročiai ir įstatymai. Pavyzdžiui, moralės „etimologija“ pirmiausia nurodo socialinį kontekstą, kuriame etika, moralė arba dorovė iš pradžių egzistuoja kaip bendras įprotis, kaip bendruomenės tradicija, paprotys ir įstatymas. Tik vėliau tų žodžių reikšmė įgyja subjektyvų ir individualų asmeninės moralinės nuostatos bei charakterio aspektą⁸⁸. Bet ir tuomet šiame aspekte išlieka (tiksliau – turi išlikti) bendruomeninis matmuo: išankstinis moralinių dalykų supratimas, kuris būdingas mus supantiems žmonėms. Jį sudaro šie elementai: moralinis vertinimas, sąžinė, savanoriškumas, atsakomybė, socialinis ryšys, savigarbos suvokimas (savęs vertė). Visus šiuos elementus jungia juos apimantis prasmės ryšys. Be tokio išankstinio supratimo apskritai negalėtume įsivaizduoti moralinių diskursų.

Pabandykime įsivaizduoti institucijų formavimosi modelį. Socialinis kontekstas suponuoja individualią individo veikimo patirtį, kurią apmąstydamas jis mėgina įprasminti savo veiksmus, t. y. juos išsprauti į sėkmingo veikimo schemą. Ši tendencija stiprėja, kai individas pradeda dalytis su kitu individu savo veiksmų prasmėmis. Situacija tampa kokybiškai kitokia, kai prie jų dar prisideda kiti individai: pasikeičia tarp dviejų individų vykstančios socialinės sąveikos pobūdis. Institucinis pasaulis, egzistavęs dviejų individų bendravimo situacijoje, dabar perduodamas ir kitiems. Habitualizacijos ir tipizacijos, kurios iki tol buvo dviejų individų *ad hoc* koncepcijos, dabar tampa istorinėmis institucijomis. Vykstant šiam procesui, tobulėja pati institucionalizacija. Patirties dalijimasis, jos kartojimas ir apmąstymas suteikia galimybę išryškinti sėkmingo veikimo sąlygas, kuriose implikuotas itin svarbus ryšys – veiksmų ir sėkmingo veikimo veikėjų bruožų ryšys. Tačiau galimybė pažinti sėkmingo veikimo veikėjus nereiškia vien to, kad tik diskursyviai įsisažmoninamos jų veiklos sąlygos. Daugelis sugebėjimo perimti sėkmingo veikimo sąlygas elementų būdingi praktinei sąmonei, įtrauktai į kasdienę veiklą. Praktinė sąmonė yra integrali refleksyvios veikimo kontrolės dalis, tačiau ji yra „nesąmoninga“, o ne pasąmoninga. Daugumos praktinės sąmonės formų negalima „turėti galvoje“ vykstant socialinei veik-

⁸⁸ Anzenbacher A. Etikos įvadas. Vilnius: Aidai, 1995. P. 17.

lai, nes jų nenusakomumas arba savaiminis suprantamumas yra esminė sąlyga, leidžianti veikėjams susitelkti prie atliekamų uždavinių.

Bendruomenės praktinė sąmonė suteikia veiksmų ir veikėjų ryšiui draudimų ir leidimų formą, t. y. išreiškia savo valią, kuri turi du sandus: pažintinį ir emocinį. Kitaip tariant, draudimų ir leidimų forma bendruomenės praktinė sąmonė „suskliaudžia“, kalbant fenomenologijos terminais, tas patirtis, kurias suponuoja natūrali egzistencinio saugumo siekimo nuostata kasdieniame gyvenime. Anapus to, kas galėtų atrodyti esą visiškai banalūs kasdienės veiklos aspektai, tyko chaosas. Šis chaosas nėra tiesiog dezorganizacija, tai paties daiktų ir kitų asmenų tikroviškumo jausmo praradimas. Chaosą, keliantį grėsmę anapus įprastinių kasdienių konvencijų, psichologiškai galima suprasti kaip S. Kierkegardo nurodytą baimę: tai perspektyva būti užvaldytam nerimo, prasiskverbiančio iki pačių aiškaus „buvimo pasaulyje“ jausmo šaknų⁸⁹. Praktinė sąmonė ir jos atkuriamą kasdienę rutiną padeda riboti tokį nerimą, nes jos implikuoja socialinį stabilumą ir atlieka konstitutyvų vaidmenį organizuojant aplinką. Jos pateikia orientavimosi modelius, kurie praktiškai padeda „atsakyti“ į klausimus dėl egzistencijos struktūros ir leidžia „tikėti“ siektinu kasdienio gyvenimo aiškumu. Kad konkretūs atsakymai būtų „priimtini“ ir leistų „pasitikėti“ kasdieniu gyvenimu, turi būti visiems bendras tikrovės karkasas. Bendras žmonių ir daiktų tikrovės jausmas yra kartu ir stiprus, ir trapus. Jo stiprumą liudija didelis patikimumas tų kasdienės socialinės sąveikos kontekstų, kuriuos kuria ir reprodukuoja ne specialistai. Vien kognityvinės prasmės orientavimosi modeliai nesukurs šio tikėjimo, jeigu jo negrįš atitinkamas emocinis atsidaivimas⁹⁰, kuriam reikšmingi yra pasitikėjimas, viltis, drąsa. Todėl pagrindiniai tokių „atsakymų“ aspektai yra labiau emociniai nei kognityviniai. Kitaip tariant, refleksuojanti bendruomenės sąmonė suteikdama logikos institucinei tvarkai ją ypač motyvuoja dvasiškai ir emociškai. Tai paaiškina pripažintų konvencijų stiprumą ir jų irimą patyrusių žmonių dramatiškas reakcijas.

Kyla klausimas – kaip paaiškinti institucijų kontroliuojantį pobūdį? Iš kur kyla institucijų imanentinė individų kontrolės savybė? Individų elgesys dažniausiai be išorinio spaudimo kartoja institucinio elgesio modelius. Giliau pažvelkime į institucijų prigimtį.

⁸⁹ Giddens A. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai, 2000. P. 55.

⁹⁰ Ten pat. P. 55.

Institucijų tapimas istoriniais dariniais stiprina jų kitą esminę – objektyvumo – savybę, atsiradusią tada, kai tik du individai pradėjo abipusiai tipizuoti savo elgesį. Tai reiškia, kad dabar susikūrusios institucijos suvokiamos kaip nepriklausomos nuo individų, kurie „atsitiktinai“ jas įkūnija. Kitaip tariant, institucijos dabar suvokiamos kaip turinčios savo pačių tikrovę – tikrovę, kuri iškyla prieš individą kaip išorinis ir privers-
tinis faktas⁹¹.

Taigi institucijų kontroliuojamasis pobūdis kyla iš pačios institucionalizacijos esmės – tipizacijų bendrumo. Šis pobūdis atsiranda pirmiau bei nepriklausomai nuo visų sankcijų mechanizmų, kurie sukuriami vėliau siekiant naująją kartą įtraukti į institucinę tvarką ir palaikyti institucijas. Nors tie mechanizmai egzistuoja daugelyje institucijų, jų kontroliuojamasis poveikis yra papildomo pobūdžio. Pirminę socialinę kontrolę lemia pačios institucijos egzistavimas.

Legitimacija. Vis dėlto instituciniam pasauliui reikia legitimacijos, t. y. būdų, kuriais ji galima „paaiškinti“ ir pateisinti bei paversti tikėjimo simboliu, esančiu žmonių sąmonėje. Tokį poreikį suponuoja būtinybė perduoti naujai kartai egzistuojantį socialinio pasaulio supratimą. Institucijų kūrimas grindžiamas tėvų kartos individų habitualizuotų veiksmų tipizacijomis, kurios visada yra bendros. Jas taip suvokia visi esantys konkrečios socialinės grupės nariai ir tai užtikrina institucijos atsiradimą. Vadinasi, jie gali suvokti institucijos prasmę pasitelkdami savo atminties galias. Vaikų padėtis yra visai kitokia. Jie susipažinę su institucijų istorija iš „gandų“. Todėl dabar būtina aiškinti jiems šią prasmę pasitelkus įvairias legitimacijos formules. Jos turi aiškinti institucinę tvarką nuosekliai ir nuodugnai, kad galėtų perduoti įsitikinimus naujai kartai. Kitaip tariant, visiems vaikams turi būti pasakojama ta pati istorija.

Legitimacijos procesas tiksliausiai apibūdinamas kaip „antrinis“ institucinių procesų prasmės objektyvavimas. Legitimacija „aiškina“ institucinę tvarką kognityviai pagrįsdama objektyvuotas jos prasmes, ji kuria naujas prasmes, leidžiančias integruoti tas prasmes, kurios jau suteiktos kitiems instituciniams procesams. Legitimacijos funkcija – padaryti objektyviai suvokiamas ir subjektyviai įtikimas „pirmines“ objektyvacijas, kurios jau buvo suinstitucintos. Ji pateisina institucinę tvarką suteikdama normatyvinį pobūdį praktiniams jos imperatyvams. Taigi le-

⁹¹ Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 80.

gitimacija turi du aspektus: kognityvinį ir normatyvinį. Tai reiškia, kad legitimacijos klausimas nėra vien „vertybių“ klausimas, nes visada implikuoja ir „žinojimą“. Pavyzdžiui, giminystės struktūrą legitimuoja ne tik konkrečių jos kraujomaišos tabu etika, bet ir vaidmenų žinojimas, kurio pagrindu apibrėžiami „teisingi“ ir „klaidingi“ šioje struktūroje atliekami veiksmai⁹². Tokiu būdu besiplečianti institucinė tvarka iškelia ir atitinkamą legitimacijų skliautą, išskleisdama virš jo apsauginį kognityvinės ir normatyvinės interpretacijos gaubtą. Nauja karta išmoksta šias legitimacijas vykstant tam pačiam procesui, kurio metu ji įtraukiama į institucinę tvarką.

Čia svarbu pabrėžti psichologinį Gehleno institucijos teorijos aspektą, kuris susijęs su tvarkos ir pasitikėjimo ryšiu – institucijos imperatyvų tariamą neišvengiamumą. Eilinis mūsų visuomenės narys įsitikinęs, kad institucionalizacijos nulemta veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė ontologiškai priimtina. Tokių veiksmų supratimą lemia tai, kad žmogus suvokia socialinį pasaulį kaip objektyvų: institucijos iškyla prieš individą kaip nepaneigiami, jo atžvilgiu išoriški ir savo realumą išlaikantys faktai, kurie negali išnykti jam panorėjus; institucijos priešinasi individo mėginimams jas keisti arba jų išvengti. Taigi iš institucijų faktiškumo kylanti jėga, susijusi su kontrolės mechanizmais, suteikia institucijoms prievartinę galią individo atžvilgiu. Žinoma, šis pasaulis neįgyja ontologinio statuso, nepriklausomo nuo jį sukūrusio žmogaus veiklos. Kita vertus, institucijos egzistuoja kaip išorinė tikrovė, kaip neaišku konkrečiai kada ir kieno sukurta ar, tiksliau, tariant spontaniškai susikūrusi tvarka, kurios visuotinis laikymasis sukuria ir tarpasmenybinio saugumo šaltinį. Egzistuojančios institucijos ne tik suponuoja individų elgesį, jomis remdamiesi jie gali gana patikimai numatyti vieni kitų veiksmus.

Institucinio pasaulio legitimacijos analizė atskleidžia bendruomenės vaidmenį: ji yra pasitikėjimą keliančios tvarkos šaltinis – suteikia logikos ir bendros valios (moralės) institucinei tvarkai, t. y. didindama tarpasmenybinį pasitikėjimą plečia laisvės ribas. Ši išvada pagrindžia kitą labai svarbią prielaidą: žmonių pasitikėjimą keliančią tvarką gali kurti tik tokia valstybė, kuri baigdamą bendruomenės savikūrą įkūnija ben-

⁹² Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 119–121.

druomeniškumo dvasią – sukuria piliečių fizinio ir emocinio saugumo „namus“.

Internalizacija. Socialinės tvarkos ir pasitikėjimo ryšio analizė būtų neišsami neatskleidus, kaip institucijos, pavyzdžiui, objektinė moralė, transformuojasi į subjektyvumo dimensiją. Visuomenė egzistuoja ir kaip objektyvi, ir kaip subjektyvi tikrovė. Abiejų egzistencijos aspektų susiejimo pagrindu visuomenė suprantama kaip nenutrūkstamas dialektinis procesas, susipynęs iš trijų momentų: eksternalizacijos, objektyvacijos ir internalizacijos. Šiais momentais vienu metu apibūdinama ir visuomenė, ir jos dalis arba pavienis visuomenės narys. Pavienis visuomenės narys tuo pačiu metu eksternalizuoja savo paties būtį socialiniame pasaulyje ir šį pasaulį internalizuoja kaip objektyvią tikrovę. Šie momentai jų sąveikos procese suformuoja pamatinio pasitikėjimo⁹³ ir moralės ryšį. Todėl bet kurie nukrypimai šiame procese turi įtakos pamatinio pasitikėjimo ir moralės ryšiui.

Būti visuomenėje – reiškia dalyvauti jos dialektikoje. Kokiu būdu individas ištraukia į šią dialektiką – jis juk negimsta visuomenės nariu? Individas gimsta su polinkiu į socialumą ir tampa visuomenės nariu. Tapimo procesas prasideda internalizacija: objektyvių socialinių vertybių, normų, požiūrių, nuomonių, standartų, vertinimų subjektyviu perėmimu. Šis perėmimas būdingas kiekvienam žmogui ir atsiranda todėl, kad individas perima iš kitų pasaulį, kuriame kiti jau gyvena. Kartą perimtas iš kito pasaulis gali būti kūrybiškai modifikuotas. Tai reiškia, kad individai gyvena tuo pačiu laiku ir kad jie abipusiškai apibrėžia situacijas, kuriose dalyvauja. Juos sieja motyvacijų tinklas, kuris driekiasi į ateitį. Svarbiausia tai, kad dabar jie nuolat identifikuoja vienas kitą, dalyvauja ne tik tame pačiame pasaulyje, bet ir vienas kito būtyje. Taigi internalizacija šia plačiąja prasme yra pagrindas, padedantis suprasti, pirma, kitus, antra – pasaulį kaip prasmingą ir socialinę tikrovę. Pasiekęs šitokią internalizacijos lygį, individas tampa visuomenės nariu.

Individo tapimas visuomenės nariu yra socializacija (plačiau žr. 9 skyrių), kurią galima apibūdinti kaip visapusišką bei nuoseklų individo išitraukimą į objektyvų visuomenės pasaulį arba kurią nors jo sritį. Ji vyksta visą individo gyvenimą. Skiriama pirminė ir antrinė socializaci-

⁹³ Pamatinis pasitikėjimas – tai ankstyviausias ir stipriausias vaiko saugumo potyris, kylantis iš jo tėvų (pirmųjų globėjų) meilės ir laiduojantis jam pagrindą susikurti savo suderintą emocinę ir pažintinę orientaciją į kitus individus, objektų pasaulį ir savo tapatumą.

jos. Svarbiausia yra pirminė socializacija, kurią individas patiria vaikystėje ir per kurią tampa visuomenės nariu. Ši socializacija užduoda antrinės socializacijos pamatinę struktūrą. Antrinė socializacija yra tolesnis procesas, padedantis jau socializuotam individui įsitraukti į naujas objektyvaus jo visuomenės pasaulio sritis.

Kiekvienas individas gimsta objektyvioje socialinėje struktūroje ir objektyviame socialiniame pasaulyje. Objektyvioje socialinėje struktūroje jis susiduria su jam reikšmingais kitais individais (pvz., tėvais, kitais vyresniais artimaisiais), kurie atsakingi už jo pirminį socializavimąsi. Jų pateikiami jo situacijos gyvenime apibrėžimai jam tampa objektyvia tikrove. Taip jis atsiduria ne tik objektyvioje socialinėje struktūroje, bet ir objektyviame socialiniame pasaulyje. Jam ir šiam pasauliui tarpininkaujantys reikšmingi kiti individai ne tik atrenka tam tikrus pasaulio aspektus, bet ir keičia šį pasaulį jį perduodami. Taigi vyksta individo pažintinis mokymasis.

Vis dėlto pirminė socializacija yra kur kas daugiau negu grynai pažintinis mokymasis. Aplinkybės, kuriomis ji vyksta, būna kupinos didelės emocinės įtampos. P. L. Bergeris ir Th. Luckmanas rašo: „Be šitokio emocinio prisirišimo prie reikšmingų kitų individų mokymosi procesas būtų sunkus, o gal apskritai neįmanomas. Vaikui tapatintis su reikšmingais kitais padeda įvairiausi jo emociniai saitai. Kad ir kokie jie būtų, internalizacija įvyksta tik tada, kai įvyksta identifikacija“⁹⁴: individas įgyja subjektyvų tapatumą – tampa toks, kokį jį esant mano jam reikšmingi kiti individai. Šis procesas suponuoja dialektinį objektyviai jam priskirto ir jo paties subjektyviai pripažinto tapatumo ryšį. Tai reiškia, kad vaikas perima jam svarbių individų vaidmenis bei požiūrius ir juos paverčia savais vaidmenimis ir požiūriais. Labai svarbu, kad šiame vyksme vaikas perima ir socialinį pasaulį. Subjektyvus tapatumo perėmimas (identifikacija) ir subjektyvus socialinio pasaulio perėmimas yra tik skirtingi to paties – internalizacijos – proceso aspektai. Taip objektinė moralė internalizacijos procese subjektyvizuojasi⁹⁵.

⁹⁴ Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 166.

⁹⁵ Moralės subjektyvizacija suprantama pagal L. Kolbergo asmenybės dorovinės raidos teoriją. Ji pabrėžia, kad asmenybės dorovinė raida apima keletą vienas po kito einančių laikotarpių. Juose numatoma pažinimo sugebėjimų ir kitų žmonių jausmų supratimo raida. L. Kolbergas išskyrė šešis asmenybės raidos laikotarpius, kurie keičia vienas kitą nuoseklia tvarka kaip ir Ž. Pjažė (Piaget) teorijoje.

Konkretūs turiniai, kurie internalizuojami pirminės socializacijos metu, būna skirtingi įvairiose visuomenėse. Tačiau yra ir tai, kas bendra, pavyzdžiui, kalba. Būtent kalba turi būti pirmiausia internalizuota. Su kalba ir per ją įvairios motyvacijų ir interpretacijų schemas internalizuojamos kaip instituciskai apibrėžtos. Pavyzdžiui, noras elgtis kaip mažam drašiam berniukui suponuoja prielaidą, kad maži berniukai natūraliai skirstomi į drašuolius ir bailius. Šios ir panašios schemas perduoda vaikui suinstitucintas kasdienio gyvenimo programas. Kai kurios iš jų jam tuoj pat taikomos, kitos numato elgesį, kurio visuomenė reikalauja vėlesniais gyvenimo tarpsniais.

Pirminės socializacijos metu susikuria pirmasis individo pasaulis, kuris yra ypač tvirtas. Kas lemia šio pasaulio tvirtumą, kas sukuria ontologinio saugumo jausmą, leidžiantį individui išverti pereinamuosius laikotarpius, krizes ir labai pavojingas aplinkybes? Išskirtinį jo tvirtumą lemia individo ankstyvoje vaikystėje įgyjamas neišvengiamas emocinis ryšys su pirmaisiais jam reikšmingais asmenimis. Šio ryšio esmė – pasitikėjimas artimaisiais. Pasitikėjimas artimaisiais, arba tai, ką E. Eriksonas vadina „pamatinio pasitikėjimu“, sukuria pirminį tinklą, iš kurio randasi suderinta emocinė–kognityvinė orientacija į kitus, objektų pasaulį ir asmens tapatumą. Pamatinio pasitikėjimo patirtis yra šerdis tos ypatingos „vilties“ (pasak E. Blocho), arba „drašos būti“ (pasak P. Tilicho), šaltinis. Pirmųjų globėjų meilės ugdomas pamatinis pasitikėjimas lemtingai susieja asmens tapatumą su kitų vertinimais. Pamatinio pasitikėjimo numanomas abipusis ryšys su pirmaisiais globėjais iš esmės yra pasąmoningas socialumas, kuris ankstesnis už „Aš“ ir „mane“ ir yra svarbiausias bet kokio jų diferencijavimo pagrindas (A. Gidensas, 1991). Pamatinį pasitikėjimą galima suprasti kaip savotiškus emocinius skiepus nuo egzistencinio nerimo, kaip apsaugą nuo būsimų grėsmių ir pavojų, kuri leidžia individui palaikyti viltį ir drašą visomis vėlesnėmis žlugdančiomis aplinkybėmis. Pamatinis pasitikėjimas yra priedanga nuo veiklą ir sąveiką persekiojančių rizikų ir pavojų. Jis yra emocinis gynybinis šarvas, gaubiantis visus eilinius individus ir leidžiantis jiems tvarkyti kasdienio gyvenimo reikalus⁹⁶.

Svarbu pabrėžti, kad pamatinis pasitikėjimas esminiu būdu susijęs su tarpasmeninės ir apskritai tvarkos organizavimu. Pamatinį pasitikėjimą

⁹⁶ Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000. P. 57–58.

mą padeda „nukalti“ vadinamoji „potenciali erdvė“⁹⁷, kuri susieja ir kartu atitolina vaiką ir jo pirminį globėją (pvz., tėvus). Šioje erdvėje nuo pirmųjų gyvenimo dienų pagrindinį vaidmenį mezgant vaiko ir globėjų santykius vaidina įprotis ir rutina. Įvirtinami esminiai rutinos, koordinuojančių konvencijų reproduktivumo ir ontologinio saugumo jausmo vėlesnėje individo veikloje ryšiai. Kaip parodė Vitgenšteinas, rutiniška veikla niekada nebūna atliekama tiesiog automatiškai⁹⁸. Kūno kontrolės ir diskurso atžvilgiu veikėjas privalo nuolat būti budrus, kad sugebėtų „tęsti“ socialinį gyvenimą. Įpročių ir rutinos palaikymas yra lemiamas apsauga nuo grasinančio nerimo. Būtent todėl privalomas nustatytos tvarkos laikymasis yra įtampos kupinas reiškinys, suponuojantis giluminės koordinuojančių konvencijų internalizacijos kontekstą.

Būtina teisingai suprasti rutinos ir privalomos tvarkos ryšį. Rutina yra pagrindinis bręstančio individo autonomijos elementas – praktinė patirtis ir sugebėjimas „gyventi toliau“ socialinio gyvenimo kontekstuose. Todėl be disciplinos vaikas negali susiformuoti reikiamų socialinio gyvenimo įpročių. Kita vertus, rutinos disciplina, puoselėdama „būties“ prasmę ir ją atskirdama nuo „nebūties“, padeda įsisąmoninti egzistencijos rėmus – ontologinio saugumo pamatus. Ji skatina orientuotis į tuos objektų pasaulio aspektus, kurie turi prasminės vertės tolesnėje individo socializacijoje. Kitaip tariant, pirminė socializacija skatina vaiko sąmonę vis labiau abstrahuotis nuo konkrečių kitų individų vaidmenų bei požiūrių ir pereiti prie vaidmenų ir požiūrių apskritai. Tai reiškia, kad internalizuojant elgesio normas, laipsniškai apibendrinama sava patirtis, einant, pavyzdžiui, nuo „Mama dabar pyksta ant manęs“ prie „Mama pyksta ant manęs, kai aš išlieju sriubą“. Kadangi ir kiti vaikui reikšmingi asmenys (tėvas, senelė ir kt.) pritaria šiam mamos neigiamam požiūriui, elgesio normos bendrumas subjektyviai išplečiamas. Lemiamas žingsnis žengiamas tada, kai vaikas suvokia, kad apskritai visi yra prieš sriubos išliejimą, ir elgesio norma apibendrinama teiginiu „niekas nelieja sriubos“. Ši abstrakcija, atsirandanti apibendrinant konkrečių ir

⁹⁷ D. W. Winnicotto sukurta potencialios erdvės sąvoka apibūdina laiką ir erdvę kaip priemonę, leidžiančią vaikui pereiti nuo visagalybės prie realybės principo suvokimo. Tačiau „realybę“ čia reikia suprasti kaip visumą vaiko patirčių, kurios konstitutyviai organizuojamos per vaiko ir globėjų tarpusavio ryšį.

⁹⁸ Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000. P. 57.

reikšmingų kitų vaidmenis ir požiūrius, vadinama „apibendrintu kitu“⁹⁹.

„Apibendrinto kito“ formavimasis bręstančio individo sąmonėje reiškia, kad dabar jis tapatinasi ne tik su reikšmingais kitais individais, bet ir su visuomene. Tik dėl šio apibendrinto tapatinimosi jo paties tapatumas tampa stabilus ir nenutrūkstamas, apimantis visus vaidmenis ir požiūrius. Taigi „apibendrinto kito“ formavimasis žymi lemiamą pirminės socializacijos fazę: su „apibendrinto kito“ atsiradimu sąmonėje atsiranda simetrinis subjektyvios ir objektyvios tikrovės ryšys. Objektyvią tikrovę galima lengvai „išversti“ į subjektyvią tikrovę, ir atvirkščiai. Visiškos simetrijos tarp šių tikrovių negali būti, nes jos nėra vienodos apimties. „Prieinama“ objektyvi tikrovė visada platesnė nei ta tikrovė, kuri iš tikrųjų internalizuojama bet kurioje individualioje sąmonėje. Joks individas neinternalizuoja viso to, kas yra objektyvuota kaip tikrovė jo visuomenėje. Kita vertus, visada būna subjektyvios tikrovės elementų, kurie atsiranda ne iš socializacijos. Tai reiškia, kad objektyvios ir subjektyvios tikrovės simetrija niekada nebūna statiška, visam laikui nusistovėjusi būklė.

Objektyvios tikrovės permanentinė kaita neturėtų tapti priežastimi užsisklęsti savo subjektyvume ir taip sugriauti objektyvios ir subjektyvios tikrovės ryšio nuolatinę pusiausvyrą. Toks pavojus iš tikrųjų egzistuoja sparčiai kintančiomis socialinės tikrovės sąlygomis. Neatsitiktinai F. Fukuyama, analizuodamas pasitikėjimo reikšmę šiuolaikinėje visuomenėje, pabrėžia, kad „sugebėjimas bendrauti, atlikti kolektyvinius veiksmus savo ruožtu priklauso nuo to, kaip vienos ar kitos bendruomenės laikosi bendrų normų bei vertybių ir kaip jos įstengia atskirų asmenybių individualius veiksmus pajungti didelių grupių interesams“¹⁰⁰. Taigi pasitikėjimas turi būti grindžiamas bendromis kolektyvinėmis normomis ir vertybėmis. Kitaip tariant, individualaus ir objektyvaus socialinio pasaulio ryšio nuolatinė pusiausvyra turi būti grindžiama pamatinio pasitikėjimo palaikymu. Šią funkciją turi atlikti ir teisė. Tai reiškia, kad ir moderniosios teisės normų turinys turi būti moralinio pobūdžio, t. y. išreikšti bendruomeninę, o ne tik valdymo institucijų valią.

⁹⁹ Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999. P. 167.

¹⁰⁰ Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Москва: Академия, 1999. С. 129.

7.2.2. Savaiminės ir organizuotos socialinių tvarkų santykis¹⁰¹

Hayekas išskiria tris socialinių taisyklių kategorijas: 1) taisyklės, kurias sukuria konkretūs žmonės, pavyzdžiui, Seimo priimami įstatymai; 2) „nebylaus žinojimo“ taisyklės, kurių visi laikomės, pavyzdžiui, sąžiningo žaidimo, arba neteisybės, kurią visi suprantame, bet negalime išreikšti žodžiais, pojūtis; 3) naudingo elgesio taisyklės, kurias galima užrašyti popieriuje, tačiau kodifikavimo pastangos vis tiek neapims visos principų, kurių laikomės, visumos. Būtent antroji ir trečioji taisyklių kategorijos sukuria tą sudėtingą socialinę tvarką, kuri suvartoja daugiau žinių, nei jas galėtų apimti vieno žmogaus protas.

Sąmoningai kuriamos socialinės tvarkos bruožai atskiria ją nuo savaimės susiformavusių tvarkų. Hayekas išskiria organizuotos (padarytos) tvarkos bruožus:

1. Organizuotos tvarkos kaip sistemos konkretumas ir santykinis paprastumas. Šis bruožas padeda jos kūrėjams intelektualiai apimti kuriamą tvarką.
2. Organizuotų tvarkų egzistavimą galima nustatyti jutimiškai, stebėjimo būdu.
3. Sąmoningai sukurta tvarka tarnauja (arba tarnavo) jų kūrėjų tikslams.

Nė vienas iš šių bruožų nėra būtinas savaiminei (spontaninei) tvarkai. Jos sudėtingumo lygio neriboja žmogaus proto galimybės. Savaimės susiklosčiusios tvarkos egzistavimas nebūtinai atsiskleidžia mūsų pojūčiams, nes ji gali būti grindžiama grynai abstrakčiais santykiais, kuriuos galime rekonstruoti tik mintyse. Kadangi savaimės susiklosčiusi tvarka nėra padaryta, negalime pagrįstai teigti, kad ji turi apibrėžtą tikslą. Jos egzistavimo suvokimas mums gali būti nepaprastai svarbus, nes tai leidžia sėkmingai siekti daugybės skirtingų tikslų.

Spontaninės tvarkos atvejai nebūtinai yra sudėtingi, tačiau, kitaip nei žmogaus sąmoningo tvarkymo atvejai, jie gali pasiekti bet kokią sudėtingumo lygį. Vienas svarbiausių Hayeko teiginių, kad sudėtingiausios socialinės tvarkos sistemos, apimančios daugiau konkrečių faktų

¹⁰¹ Remtasi: Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1. P. 67–90.

nei galėtų apimti arba apdoroti kieno nors protas, gali atsirasti tik veikiančios vidinės jėgos, skatinančioms spontaninės tvarkos atsiradimą.

Spontaninė socialinė tvarka klostosi tada, kai jos elementai – žmonės, reaguodami į savo tiesioginę aplinką, laikosi tam tikrų taisyklių. Spontaninę tvarką apibrėžiančios taisyklės labai smarkiai skiriasi nuo taisyklių (įsakų), kurios reikalingos organizacijai tvarkyti. Bendruomenė gali egzistuoti tik tokiu atveju, jeigu taisyklių atrankos procese susiklosto taisyklės, skatinančios individus elgtis taip, kad galėtų atsirasti bendruomeninis gyvenimas. Tuo pačiu pagrindu susiformuoja teisingumo jausmas. Taigi taisyklių atranka vyksta įvairių tipų visuomenėse. Besiklostančią bendruomeninę tvarką palaiko tik individų pasiryžimas laikytis tų elgesio taisyklių, kuriomis remiasi socialinės grupės kaip visumos veiksmų tvarka. Kitaip tariant, konkrečios bendruomeninės tvarkos aplinkybės, į kurias reaguoja socialinės grupės nariai, žinomos tik jiems patiems. Socialinės grupės nariai laikosi taisyklių, generuojančių socialinę tvarką, o šios individualios reakcijos į konkrečias aplinkybes kurs visuminę savaiminę tvarką, kurią dar galima vadinti teisingumu.

Kai kurių tų taisyklių bendruomenę sudarantys individai laikosi todėl, kad savo socialinę aplinką jie suvokia vienodai. Kitų taisyklių jie spontaniškai laikysis todėl, kad jos sudaro jų bendro kultūrinio paveldo dalį. Tačiau bus ir tokių taisyklių, kurioms paklusti jie gali būti verčiami. Galbūt kiekvienam iš jų naudinga jų nepaisyti, bet bendroji socialinė tvarka, nuo kurios priklauso jų, kaip socialinės grupės, veiksmų sėkmė, gali atsirasti tik tada, kai visų taisyklių bus laikomasi visuotinai. Kad susiklostanti socialinė tvarka keltų pasitikėjimą, žmonės turi laikytis ir tam tikrų konvencinių taisyklių, t. y. sutartinių normų, nurodančių, ką jie privalo daryti arba ko negali nedaryti.

Kiekvienoje bent kiek didesnėje organizacijoje (daugiau nei keletas žmonių) bendradarbiavimas grindžiamas ir spontaninės tvarkos, ir sąmoningo organizavimo pagrindu. Todėl kitas svarbus Hayeko teiginys yra toks: nors spontaninė tvarka ir organizacija visada koegzistuoja, vis dėlto neįmanoma šių dviejų tvarkos principų kombinuoti kaip patinka. Šio teiginio dažniausiai nesilaikoma, nes apibrėždami abiejų rūšių tvarką, turėtume kliautis taisyklėmis, o ne įsakais. Bet taip nėra, nes dažniausiai nesuvokiame taisyklių ir įsakų skirtumų.

Kiekviena organizacija turi tam tikru mastu kliautis taisyklėmis, o ne vien specifiniais įsakais. Spontaninė socialinė tvarka grindžiama vien taisyklėmis, o ne specifiniais įsakais. Tik vadovaujantis taisyklėmis in-

dividams atsiranda galimybė naudotis žiniomis, kurių, kaip visumos, niekas neturi. Kiekviena organizacija, kurių nariai nėra organizatoriaus įrankiai, savo įsakais apibrėžia kiekvieno nario vykdytiną funkciją, siektinus tikslus bei tam tikrus bendrus naudotinių metodų bruožus, o visa kita palieka spręsti individams pagal jų turimas žinias bei sugebėjimus.

Taisyklės, reguliuojančios veiklą organizacijoje, pasižymi tuo, kad yra skirtos iškeltiems organizacijos veiklos tikslams įgyvendinti. Jos numato, kad kiekvieno individo vietą fiksuotoje struktūroje apibrėžia įsakas ir kad taisyklės, kurioms individas turi paklusti, priklauso nuo jam paskirtos vietos organizacijoje bei vadovybės jam paskirto konkretaus tikslo. Šios taisyklės reguliuoja skiriamų pareigūnų arba valdžios agentūrų veiklos detales.

Spontanine tvarką valdančios taisyklės nepriklauso nuo tikslų ir vienodai galioja visiems visuomenės nariams arba bent jau individualiai neįvardytoms jų socialinėms grupėms. Tai reiškia, kad bendros taisyklės, kuriomis grindžiama spontanine tvarka, yra orientuotos į abstrakčią socialinę tvarką, kurios specifinis arba konkretus turinys nėra niekam žinomas arba numanomas. Kuo sudėtingesnė numanoma socialinė tvarka, tuo didesnę dalį individualių veiksmų lems aplinkybės, nežinomos tiems, kurie „valdo“ visumą, ir juo labiau kontrolė priklausys nuo taisyklių, o ne nuo specifinių įsakų.

Todėl teiginys, kad dėl šiuolaikinės visuomenės sudėtingumo privalome sąmoningai ją planuoti, yra paradoksalus ir byloja apie visišką reikalo esmės nesupratimą, – rašo Hayekas. Iš tikrųjų šios sudėtingos tvarkos negalime išlaikyti tiesiogiai vadovaudami jos nariams, ją galime išlaikyti tik netiesiogiai – palaikydami ir tobulindami taisykles, leidžiančias formuotis spontaninei tvarkai¹⁰².

Neįmanoma spontaninės tvarkos pakeisti organizacijos tvarka, nes šiame procese pašalinamos galimybės veiksmingai panaudoti išsklaidytas žinias, kurių negali apimti vieno individo protas; neįmanoma jos patobulinti arba ištaisyti tiesiogiai į ją įsikišant įsakais. Toks spontaninės tvarkos ir organizacijos derinys niekad negali būti racionaliai pagrįstas. Gali būti siekiama papildyti organizacijos įsakus spontaninės tvarkos taisyklėmis bei organizacijas paversti spontaninės tvarkos elementais. Niekada negalima papildyti spontanine tvarką apibrėžiančių taisyk-

¹⁰² Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1. P. 81–82.

lių atskirais pagalbinais įsakais, skirtais veiklai, besivadovaujančiai bendromis elgesio taisyklėmis.

7.3. Teisingumas

Teisingumo idėja. Plačiausiu požiūriu teisingumas yra visuomenės priedermių jos narių atžvilgiu samprata (arba bendro gėrio samprata) ir jos praktinis įgyvendinimas. Visuomenės priedermės yra moralinės, socialinės, politinės, teisinės. Priedermes suprantame kaip tai, ką dera, būtina atlikti, pareigą. Jų įgyvendinimą aiškiname normatyviniu požiūriu: teisingumas – tai taisyklės, pagal kurias paskirstoma laisvė, teisė ir pareigos, įvairios medžiaginės gėrybės. Teisingumą kaip paskirstymo taisyklės subordinuoja bendrojo gėrio samprata, jeigu ją visuomenė pripažįsta. Tai reiškia, kad laisvės, teisių ir pareigų, įvairių medžiaginių gėrybių paskirstymas turi atitikti bendrojo gėrio sampratą. Taigi teisingumą išreiškia du hierarchiškai susieti dalykai: 1) visuomenės priedermių (arba bendrojo gėrio) samprata ir 2) bendrojo gėrio įgyvendinimo arba paskirstymo taisyklės. Teisingumą dar galima aiškinti kaip subjektinę jauseną, kuri susiformuoja socialinių santykių pagrindu įgyvendinant socialinę teisingumą kaip paskirstymo taisyklės.

Normatyviniu požiūriu teisingumas – tai sąvoka, apibūdinanti dalykų padėtį kaip deramą, atitinkančią žmogaus esmę ir teises. Todėl teisingumas teoriškai grindžiamas žmogaus esmės ir jo teisių supratimu. Jis apima politinių, socialinių, teisinių ir dorovinių santykių sritį. Tai reiškia, kad teisingumas apibūdina atskirų žmonių arba jų grupių vaidmenį visuomenės gyvenime ir jų socialinės padėties, darbo ir atlyginimo, kieno nors padarytos veikos ir atpildo, nusikaltimo ir bausmės, žmonių dorybių ir jų visuomeninio pripažinimo, teisių ir pareigų santykių.

Teisingumo, kaip normatyvinės sąvokos esmę, išreiškia toks reikalavimas: individų (socialinių grupių) vaidmenų praktinė reikšmė visuomenės gyvenime turi atitikti jų socialinę padėtį, teisės – pareigas, atpildas – nuopelnus, bausmė – nusikaltimą. Neatitikimas šiais atvejais vertinamas kaip neteisingumas. Šio reikalavimo nepaisymas veda prie tei-

singumo ir organizuotos tvarkos supriešinimo. Taigi normatyviniu požiūriu teisingumas yra visuma principų ir procedūrų, reguliuojančių gyvenimo gėrybių ir sunkumų, individų ir jų grupių teisių ir pareigų paskirstymą.

Šiuolaikinė visuomenė nepripažįsta bendrojo gėrio sampratos. Todėl teisingumas suprantamas siaurai – tik kaip paskirstymo (procedūrinės) taisyklės ir jų gyvendinimas. Netgi pabrėžiama, kad tradiciškai teisingumas būdavo procedūrinis dalykas: kaip apsaugoti žmonių laisvę ir kaip nubausti tuos, kurie nesugeba gerbti kitų laisvės¹⁰³. Tokio „teisingumo“ vertės kriterijumi tampa įstatymas, o ne bendrasis gėris. Tai neišikia, kad socialinės grupės neturi grupės bendrojo gėrio (teisingumo) nuojautos. Gali susidaryti didelis teisinio teisingumo ir teisingumo nuojautos skirtumas. Kylanti įtampa tarp individo teisių ir visuomenės gėrovės, arba, tarp teisės, kaip teisingumo (bendrojo gėrio), ir teisės, kaip organizuotos tvarkos (paskirstymo taisyklių), neigiamai atsiliepia teisės sampratai: visuomenės nariai jaučia, kad teisinio pozityvizmo teisės samprata stokoja teisingumo. Teisingumą, kaip bendrojo gėrio idealą, visuomenės nariai supriešina teisingumui, kaip paskirstymo taisyklėms, tvarkai. „Anksčiau egzistavusios teisės kaip tvarkos nuvertimas, – rašo Bermanas, – buvo pateisinamas fundamentalesnės teisės kaip teisingumo atgaivinimu“¹⁰⁴. Teisingumo, kaip bendrojo gėrio, sunykimas riboja pilietinės visuomenės ir jos poreikius atitinkančios teisės formavimąsi. Todėl šiuolaikinė teisės samprata pabrėžia, kad teisės esmė yra teisingumas: „iš teisingumo kyla teisių ir pareigų vienovė, o iš šios vienovės – teisingumas“¹⁰⁵. Taigi taip pabrėžiamas visuomenės aukščiausių vertybių ir bendrojo gėrio ryšio sampratos poreikis.

Teisingumo, kaip taisyklių idėjos branduolį, išreiškia gyvenimo išteklių ir sąlygų, visuomeninių privilegijų ir pagarbos simbolių, piliečių teisių ir pareigų paskirstymo principai. Susiklostęs santykių paskirstymo tipas nulemia socialinę struktūrą ir visuomenės moralinį pamatą, daro įtaką piliečių bendradarbiavimo ir socialinių institutų produktyvumo lygiui, žmonių kentėjimų ir laimės laipsniui.

¹⁰³ Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 68.

¹⁰⁴ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 41.

¹⁰⁵ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 125.

Teisingumo įtvirtinamų principų turinį sudaro individualaus ir socialinio gyvenimo normatyvinės ribos ir standartai. Nuolat vykstanti individualaus ir socialinio sąveika sukuria teisingumo aiškinimo poliškumo galimybes. Vieni teisingumui suteikia pokyčių reikšmę, kuri turi revoliucinės vertybės prasmę, kiti jį supranta kaip siekimą išsaugoti ir apginti esamą socialinę sanklodą. Šiuo atveju teisingumas turi konservatyvios vertybės prasmę. Tai reiškia, kad teisingumo nėra absoliutaus, jis – santykinis. Todėl nėra ir tokio teisingumo apibrėžimo, kuris apimtų visus įmanomus jo požiūrius, atskleistų jo idėjos konceptualinį sudėtingumą ir daugiareikšmiškumą, kurie išryškėja teisingumo kanonų identifikacijos ir interpretacijos procesuose.

Teisės sociologijos požiūriu svarbu nustatyti, kokia teisingumo idėja iš tikrųjų vyrauja visuomenėje, kaip tarpusavyje derinasi abi – plačioji ir siauroji teisingumo supratos. Teisingumo idėja, kaip viena svarbiausių žmonijos dvasinio pasaulio išraiškų, lemia ir žmogaus padėtį visuomenėje, ir pačios visuomenės egzistenciją. Jos naujos traktuotės kiekvieną kartą transformuoja išties visuomenių gyvenimą, pakeičia kartų likimus, socialinių ir politinių institucijų pobūdį. Ateityje teisingumo prioritetas sietinas su socialinės teisinės valstybės populiarėjimu, kai siekiama ne apskritai teisėtumo, o teisėtumo, kuris pavaldus teisingumui. Teisingumas apibūdinamas kiekvieno asmens, siekiančio visuomenėje įgyvendinti savo interesus, vidiniu nusistatymu artimo atžvilgiu (pagarbus arba agresyvus)¹⁰⁶.

Išskiriamos trys teisingumo formos: pataisomasis teisingumas, procedūrinis teisingumas ir socialinis, arba paskirstomasis, teisingumas. Svarbu išsiaiškinti, kokios idėjos implikuotos šiomis teisingumo formomis.

Pataisomasis teisingumas. Jį dar vadina baudžiamuoju, kai kada – kriminaliniu teisingumu. Pataisomasis teisingumas nustato specialią veikslių tvarką kaltei pripažinti, bausmės arba žalos kompensacijos riboms apibrėžti ir priemonėms išrinkti. Iki šiol veikia senasis bausmių principas. Vieni jo šalininkai teigia, kad sankcijos turi būti taikomos pažeidėjui paprasčiausiai dėl teisingumo, kiti jį grindžia poreikiu atkurti arba sureguliuoti pažeistų žmonių tarpusavio ryšius bei poreikiu sulaikyti potencialius pažeidėjus nuo galimų teisės pažeidimų.

¹⁰⁶ Vaišvila A. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas) // Jurisprudencija. 2002. T. 24(16). P. 201.

Procedūrinis teisingumas. Pataisomojo teisingumo nuostatų buvimas visai nereiškia, kad jos garantuoja teisingumą. Gyvenime matyti gana daug atvejų, kai nukrypstama ir netgi piktnaudžiuojama taisyklėmis ir vertinimo kriterijais. Todėl reikia ypatingos teisingumo formos – procedūrinio teisingumo, kuris būtų taikomas priimant pataisomuosius ir paskirstomuosius sprendimus. Šį teisingumą sudaro taisyklės, kurios akivaizdžia arba latentiška forma egzistuoja kiekvienoje visuomenėje.

Ko nors paskirstymo procesas turi laikytis griežtų taisyklių. Procedūrinio teisingumo uždavinys yra gerbti taisykles. Čia svarbus ne turinio teisingumas, bet sprendimų priėmimo būdas. Teisingas rezultatas yra tas, kuris pasiekiamas, laikantis taisyklių. Plačiau žinomos dvi procedūrinio teisingumo įgyvendinimo sampratos: 1) procedūrinių stadijų kontrolės mechanizmas¹⁰⁷ ir 2) procedūrinių elementų rinkinys, kuris padeda sąžiningai laikytis taisyklių¹⁰⁸.

Thibautas ir Valkeris procedūrinio teisingumo sampratą atskleidžia procedūrinių stadijų kontrolės mechanizmą. Bet kurio ginčo nagrinėjimo ir svarstymo procesą sudaro dvi stadijos: iš pradžių suinteresuotos šalys pateikia įrodymus, vėliau vertinamos prielaidos ir priimamas sprendimas. Šis požiūris vertingas todėl, kad visada galima stebėti, kaip atrenkama informacija, kuri bus būsimojo sprendimo pagrindas, ir kaip vyksta sprendimo rengimo procesas.

Tačiau procedūrinio teisingumo įgyvendinimo praktikoje susiklostė, kad jį lemia konkrečių vadybos subjektų veiklos stilius. Pavyzdžiui, autokratinė (vienvaldė) procedūra visiškai kontroliuoja abi minėtas stadijas. Arbitražo procedūra įrodymų pateikimą palieka besibylinėjantioms šalims, o teisėjai arba arbitrai kontroliuoja tik baigiamojo akto priėmimą. Todėl neįmanoma visiškai užkirsti galimybes piktnaudžiauti taisyklėmis.

Leventhalis pateikė labiau detalizuotą procedūrinio teisingumo sampratą. Jo požiūris remiasi prielaida, kad pagrįstai parengti ir aiškūs procedūros elementai padeda sąžiningai paskirstyti gėrybes. Leventhalis išskyrė septynis procedūros elementus:

¹⁰⁷ Thibaut J., Walker L. Procedural justice. Hullsdale: Lawrence Erlbaum Associations, 1975.

¹⁰⁸ Leventhal G. S. What Should be done with equity theory? // Social Exchange. New York: Plenum Press, 1980.

1. Apibrėžiama ekspertų atranka, t. y. procedūros, kuriomis vado-vaujantis bus atrinkti tie, kurie surenka informaciją ir priima sprendimą.
2. Apibrėžiami pagrindiniai vertinimo kriterijai, t. y. procedūros, kuriomis remiantis galima įvertinti potencialias elgesio formas, reikalingas užsitarnauti atlyginimui.
3. Apibrėžiamas informacijos surinkimas ir naudojimas, t. y. proce-dūros, kuriomis remiantis gaunami ir naudojami duomenys apie kandidatus į atlyginimą.
4. Apibrėžiama sprendimo struktūra, t. y. procedūros, kuriomis grindžiamas paskirstomojo sprendimo parengimo procesas.
5. Apibrėžiama apeliacija, t. y. nesėkmingų arba nepriimtinių spren-dimų peržiūrėjimo procedūros.
6. Apibrėžiamos garantijos, t. y. piktnaudžiavimo pašalinimo proce-dūros.
7. Apibrėžiami pokyčių mechanizmai, t. y. pataisų paskirstymo praktikoje darymo procedūros.

Procedūros dar neužtikrina jų laikymosi griežtumo, todėl buvo pa-remtos procedūrų įgyvendinimo taisyklės: 1) konsistencijos (būsenos) taisyklė, kuri reikalauja visiems, pavyzdžiui, teismo dalyviams, taikyti vienodas procedūrinės normas; 2) šališkumo slopinimo taisyklė, kuri reikalauja atsisakyti išankstinio nusistatymo arba kurios nors ideologi-nės doktrinos įgyvendinimo; 3) tikslumo taisyklė, kuri reikalauja išva-das grįsti tik patikimais faktais; 4) korekcijos taisyklė, kuri reikalauja užtikrinti galimybę pakeisti arba panaikinti sprendimą; 5) reprezentaty-vumo taisyklė, kuri reikalauja atstovauti visų dalyvių interesams; 6) etiškumo taisyklė, kuri reikalauja užtikrinti moralinių standartų lai-kymosi pirmumą.

Labai svarbu procedūrinio teisingumo normas diegti į paskirstomo-jo teisingumo sistemą. Visuomenės narių pasitikėjimą paskirstomąja si-stema labiausiai lemia procedūrinio teisingumo įgyvendinimo kultūros lygis. Teisės sociologija nagrinėja visuomenės procedūrinio teisingumo sampratą ir jos įgyvendinimo kultūros lygį bei raidą.

Paskirstomasis teisingumas. Visoks teisingumas yra „socialinis“ ta prasme, kad apima daugiau kaip vieno asmens sąveiką. Socialinio tei-singumo reikalavimas siekia kur kas daugiau. Jis tariamai leidžia supras-ti, kad egzistuoja vienintelis moraliai pateisinamas medžiaginių gėrybių paskirstymas ir kad dabartinėje visuomenėje jo nėra. Todėl, siekiant mo-

ralaus paskirstymo, valstybei leistina perskirstyti pajamas ir turtą tų, kurie juos turi, ir atiduoti privilegijuotoms grupėms¹⁰⁹.

Socialinį teisingumą sukonkretina jo deklaruojamos paskirstymo normos, kurios savo ruožtu remiasi socialinėmis vertybėmis. Kai žmonės sutaria arba nesutaria tarpusavyje, su darbdaviais arba valdžios struktūra, jie išreiškia savo požiūrius į pagrindines vertybes ir normas. Jie atspindi ir socialinio teisingumo supratimą. Jis gali būti įvairus.

Pliuralistinei visuomenei žinomi įvairūs paskirstymo principai: lygybės, poreikių, nuopelnų, produktyvumo, pastangų, profesionalumo, laimėjimų, sugebėjimų, socialinio rango, visuomeninio naudingumo, paklausos ir pasiūlos.

Lygybės principo esmę išreiškia tokia taisyklė: su visais žmonėmis turi būti elgiamasi vienodai arba lygiai. Iš čia išvedamas gėrybių paskirstymo po lygiai reikalavimas, nes visi piliečiai yra lygūs. Tai egalitarizmo (lygiavos teorijos, skelbusios visuotinę lygybę pagrindiniu visuomenės organizavimo principu) šalininkų idealas – visuomenė be jokios socialinės diferenciacijos ir diskriminacijos. Toks idealas yra patrauklus, kartais – pateisinamas, bet jo praktinis realizavimas visada grindžiamas neteisingumu. Iš neteisingumo niekad nepigimsta teisingumas.

Akivaizdu, kad žmonės savo būdo bruožais, talentais, gabumais, išvaizda arba pomėgiais nėra vienodi ar „lygūs“. Kokia prasme žmonės yra lygūs? Išskiriami dažniausiai penki skirtingi lygybės tipai: moralinė lygybė, lygybė prieš įstatymą, politinė lygybė, galimybių lygybė ir rezultato lygybė. Pirmieji trys tipai yra pageidaujami, paskutinysis – ypač nepageidaujamas. Lygių galimybių vertė priklauso nuo to, kaip tos galimybių suprantamos¹¹⁰.

Moralinės lygybės principas kyla iš žmogiškos būties supratimo ir remiasi įsitikinimu, kad egzistuoja tam tikri dalykai, kurie bendri visiems žmonėms, pavyzdžiui, prigimtinės teisės, ir kurie padaro žmones vertus pagarbos. Individas, kaip žmogus, turi teisę gyventi taip, kaip pats nusprendžia, jeigu netrukdo gyventi kitiems. Todėl griežtai draudžiama, pavyzdžiui, vergovė ir prekyba žmonėmis, nes tokiu atveju iš žmonių atimama teisė gyventi taip, kaip jie nori. Tai nereiškia, kad visi

¹⁰⁹ Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 74.

¹¹⁰ Ten pat. P. 31–39.

žmonės savo elgesiu yra lygūs moraline prasme. Žmonės padaro ir gerų, ir blogų dalykų, bet vis dėlto jų gyvenimai išlaiko vertę.

Svarbiausias moralinės lygybės pripažinimo padarinys yra teisinės lygybės principas. Besąlygiškai pripažįstame visų lygybės prieš įstatymą reikalavimą, nes niekas negali ir neturi išvengti teisinės atsakomybės už savo veikimą arba neveikimą. Neabejojame lygybės politikoje reikalavimu, nes tik tokiu būdu galima užtikrinti kiekvieno teisę išreikšti savo nuomonę, interesus ir daryti įtaką visuomeniniams sprendimams. Reikalavimas materialines gėrybes skirstyti po lygiai yra ne kas nors kita, kaip kėsintis į dalį gėrybių, kurias sukūrė kiti, parodydami daugiau sugebėjimų ir labiau stengdamiesi. Pažeidžiant darbščiausiųjų ir gabiausiųjų nuopelnus ir orumą, lygiavinis paskirstymas lengvai pavirsta neteisingu ir išnaudojimu. Toks lygiavinis paskirstymas yra disfunkcionalus ir savo prigimtimi neracionalus. Mūsų visuomenė patyrė, kaip lygiavinio paskirstymo koncepcijos įgyvendinimas naikina bet kokias pastangas, mažina žmonių atsakomybę, stabdo talentų atsiskleidimą.

Lygybės tema visada buvo, yra ir bus aktuali, „gyva“. Tai lemia jos, kaip žmogiškosios vertybės, fundamentalumas. Todėl nė vienas politikas atvirai nepasisako prieš šią idėją, kurios įgyvendinimas dažniausiai neturi nieko bendra nei su humanistinėmis, nei su racionaliomis vertybėmis. Anot Hayeko, lygybės troškimo neįmanoma suderinti su laisvės sąvoka. Polinkio į lygybę šaltinis yra pavydas¹¹¹. Laisva ir teisinga visuomenė atmeta diskriminavimą ir egalitarizmą.

Poreikių principas artimai susijęs su lygybės principu ir kviečia gėrybes skirstyti pagal svarbiausius individų poreikius. Šio principo esmė – siekimas sumažinti kančias tų, kurie nepajėgūs materialiai save išlaikyti. Daugelio šalių vyriausybės yra priėmusios pragyvenimo standartą, žemiau kurio neleidžiama nukristi gyvenimo kokybės lygiui. Jungtinės Tautos kviečia savo nares laiduoti žmogaus socialinę raidą ir laikytis svarbiausių trijų sociokultūrinių reikalavimų: esant bet kuriam išsivystymo lygiui, žmogus privalo turėti galimybę ilgai ir sveikai gyventi, įgyti žinių, apsirūpinti ištekliais, reikalingais normaliam gyvenimo lygiui pasiekti. Jei nėra šių pagrindinių dalykų, daugelis kitų pasirinkimo galimybių lieka neprieinamos.

¹¹¹ Hayek F. A. The constitution of liberty. Chicago: University of Chicago Press, 1961. P. 86–88.

Žmogaus socialinė raida šiais dalykais neapsiriboja. Papildomos pasirinkimo galimybės, kurias labiausiai vertina žmonės, apima politines, ekonomines ir socialines laisves ir galimybes kurti ir gaminti, gyventi gerbiant save bei turint žmogaus teisių garantijas.

Poreikių principas įvairiais požiūriais (politiniu, teisiniu, moraliniu, socialiniu) yra svarbus. Suabsoliutintas, vieninteliu idealu paverstas poreikių principas veda prie socialinės utopijos, kurios praktinis įgyvendinimas tik sukuria neteisingumą ir sukelia kančias. Kita vertus, šis principas išivyrauja tada, kai kyla bado, stichinių nelaimių, socialinių kataklizmų padarinių grėsmės. Šis socialinio teisingumo principas išreiškia bendruomenės atsakomybę rūpintis savo nariais.

Nuopelnų principas susijęs su individualiomis pastangomis ir sugebėjimais. Paskirstymo dėsnis „kiekvienam pagal nuopelnus“ orientuotas ugdyti individualius sugebėjimus, atskleisti talentą, skatinti papildomas pastangas ir uolumą. Jis nukreiptas į asmenybės vidines savybes, paslėptas galimybes. Tai reiškia, kad teisingumo, kaip nuopelnų, interpretacija įtvirtina individo atsakomybę už savo pasirinkimą ir veiksmus, atkaklumo laipsnį, mokėjimų tobulinimą, realų įnašą į visuomenės gyvenimą. Todėl visuotinai pripažįstama, kad nuopelnų kriterijus yra įtikinamiausias ir teisingas. Jo reikšmė didėja kartu su išsivystymu, kad lygybės ir poreikių principai yra ginčytini ir abejotini¹¹².

Profesionalumo (profesinio tinkamumo) principas teigia, kad tarnybinės pareigos, konkretūs darbai paskirstomi atsižvelgiant į žmogaus profesinę kvalifikaciją, pasirengimą, būtinus įgūdžius. Maksimalaus atitikimo skiriamam vaidmeniui kriterijus padeda žmogui veiksmingai tvarkyti jam patikėtus išteklius ir teisingai naudoti įgaliojimus, – teigia Eckhofas¹¹³.

Socialinio rango principas išreiškia teisingumą hierarchinėje visuomenėje. Atlyginimų, pagarbos, privilegijų ir įgaliojimų paskirstymas dažnai priklauso ne nuo asmenybės teigiamų savybių, ne nuo jos profesinio ir moralinio tinkamumo, bet nuo jos statuso socialinėje struktūroje. Individo statusai skirstomi pagal tokius požymius: nomenklatūrinės pareigos, priklausymas partijai, paveldėjimas, turto dydis, lytis ir amžius, rasė ir religija, ištikimybė, lojalumas ir pan.

¹¹² Cambell T. Justice. London: Macmillan Education, 1988. P. 150.

¹¹³ Eckhoff T. Justice. Its determinants in social interaction. Rotterdam: Rotterdam university press, 1974. P. 227.

Socialinių rangų norma atspindi klasines, ideologines, nacionalistines (bet ne nacionalines) teisingumo sampratas. Tai feodalinio principo atspindys, kuris buvo įteisintas sovietinės nomenklatūros, pavyzdžiui, specialiosios parduotuvės, skirtos nomenklatūros atstovams apsipirkti. Šio principo šešėlis persekioja ir demokratijos šalis, pavyzdžiui, valdininkų naudojimas paslaugomis, už kurias moka mokesčių mokėtojai.

Demokratijos raidoje, ypač neturtingose šalyse, išryškėja „kiekvienam duoti tai, kas jam priklauso pagal įstatymą“ principas. Pagal šią formulę teisingumas reiškia privalomą šalies įstatymų taikymą¹¹⁴. Jei nepatinka įstatymai, reikia siekti juos išnagrinėti teisinėmis priemonėmis. Išskiriami du šios formulės principai: „statinis teisingumas“ ir „dinaminis teisingumas“. Pirmasis principas palaiko nustatytą socialinę tvarką, dėl to jis yra konservatyvus. „Dinaminis teisingumas“ susijęs su pokyčių veiksniais, todėl jis greitai į juos reaguoja. Akivaizdu, kad santykinai stabili visuomenė turėtų siekti nuolatos derinti abu šios formulės principus. Priešingu atveju demokratija gali susidurti su šliaužiančios anarchijos ir diktatūros grėsme.

Visuomeninio naudingumo principas pabrėžia, kad aukščiausia vertybė yra bendruomenės gyvenimas, jos interesai ir gerovė. *Pro bono publico* (dėl liaudies gerovės) reikia iš dalies arba visiškai paaukoti savo asmeninius interesus. Taip suprantamas socialinis naudingumas išreiškia teisingumo prasmę. Dažniausiai vadovujamasi tokia logika: nuoširdus tarnavimas liaudies gerovei suteikia gerą galimybę gana gerai gyventi. Tokį teisingumo supratimą nuolatos pabrėžia bet kuri valdžia savo pavaldiniams. Ji skatina valdininkų atsidavimą atlyginimų priedais.

Moralės ir ekonomikos požiūriais neaišku, kodėl dėl bendros gerovės reikia paaukoti asmeninį gyvenimą, kodėl nuoširdus tarnavimas visuomenei turi būti papildomai atlyginamas? J. Rawlsas teigia, kad teisingumas neleidžia net pagalvoti, jog dalies žmonių paaukojimą galima kompensuoti daugumos aukščiausia gerove¹¹⁵. Šis kraštutinumas yra pražūtingas, nes gyvenimas tik dėl beasmenių tikslų ir interesų niekada neužtikrina žmonių motyvacijos ir atsakomybės. Nyčė pastebėjo, kad „pavojus prasideda, kai tikslai tampa beasmeniais...“¹¹⁶.

¹¹⁴ Perelman Ch. Justice, law and argument. Dordrecht: D. Reidel, 1980. P. 5–6.

¹¹⁵ Rawls J. A theory of justice. Cambridge, Mass: The Belknap press of Harvard university press, 1972. P. 3–4.

¹¹⁶ Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое // Соч. В 2-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1990. С. 437.

Paklausos ir pasiūlos principo tėvas yra Adonas Smitas. Jo požiūriu, laisvosios rinkos dėsniai patys generuoja moralines normas, socialinę sėkmę, individų motyvaciją ir atsakomybę. Suinteresuoti gamintojai (paslaugų teikėjai) aprūpina suinteresuotus vartotojus prekėmis ir paslaugomis. Socialinių produktų paskirstymas vyksta rinkos mainų procese.

Vieni, ypač tie, kurie yra prieš rinkos santykius iš anksto nuteikti arba įgijo blogos patirties, teigia, kad rinkos santykiai yra bedvasiai, nepatikimi, be moralinių imperatyvų. Kiti teigia priešingai – kad rinkos santykiai remiasi teisių, vertybių, asmeninių nuopelnų gerbimu. Teisūs ir vieni, ir kiti, bet niekas neturi tiesos monopolio. Rinkos santykiai yra tik dalis visų socialinių santykių, kurie turi politinius, dorovinius, socialinius ir teisinius aspektus. Jie grindžiami vyraujančios visuomenės dalies kultūros lygiu. Jei rinkos santykiuose dalyvaujančios visuomenės kultūra yra neaukšto lygio, neverta dėl to kaltinti patį principą. Todėl yra didelis teoriškai suprantamo paklausos ir pasiūlos principo, kaip teisingumo kriterijaus, ir jo suabsoliutinto taikymo gyvenime skirtumas.

Realiame gyvenime socialinis teisingumas pasireiškia žmonių ir jų grupių jausena – reakcijomis į socialinius reiškinius būdais. Jų analizė atskleidžia, kad žmonės, vertindami atskirų individų, socialinių grupių arba institutų elgesį, remiasi ne vienu kuriuo nors socialinio teisingumo principu, bet jų specifine samplaika, kuri jų akyse įgyja teisinio reikalavimo statusą. Todėl teisės sociologija siekia nustatyti konkrečioje visuomenėje esančių socialinių grupių teisingumo požiūrius, kuriuos jos išreiškia kaip teisinius reikalavimus.

Teisingumo idėjos interpretacija. Teisingumo normos skiriasi ne tik pagal prasmę. Jos skiriasi savo imperatyvumu, konkretumu, moralinio tikrumo, praktinio tikslingumo laipsniu ir išmatavimo galimybėmis. Todėl dažnai sunku parengti tokias procedūras ir taisykles, kurios sureguliuotų teisingumo principų pažeidimus. Tokių procedūrų rengimo galimybes riboja paskirstymo modeliui keliami reikalavimai. Gyvenimo gėrybių ir sąlygų, teisių ir pareigų, atsakomybės ir išlaidų paskirstymo modelis turi būti lankstus, racionalus ir humaniškas. Priimtino paskirstymo modelio paieškos priklauso nuo daugelio problemų sprendimo. Pavyzdžiui, turime nuspręsti, ko labiausiai sieksime: ar skatinti geriausius, ar palaikyti „saviškius“, ar patenkinti visų po lygiai poreikius ir pan.

Eksperimentiškai įrodyta, kad siekiant užtikrinti kurios nors grupės darbo našumo didėjimą, būtina pasirinkti pagal indėlį į darbo rezultatus proporcingą paskirstymą ir atsiriboti nuo lygybės, poreikių patenkinimo, socialinio rango principų. Jeigu pagrindinis tikslas yra socialinės grupės narių priimtų tarpusavio santykių stabilumo palaikymas, laipsniškai gali įsivyrtauti sulyginimo pradmenys.

Austrų mokslininkas G. Mikula specialiai išnagrinėjo teisingų sprendimų priėmimo kolektyve procesą. Jis atskleidė, kad šį procesą dažniausiai nulemia paskirstymo tikslų pasirinkimas. Pasirenkami tokie tikslai: išgyvenimui būtiniausių išteklių tiekimas; konkrečių užduočių atlikimo garantavimas; konfliktų vengimas; darbo našumo didinimas; apdovanojimų arba bausmių už konkrečias elgesio formas skyrimas; ne-nutraukiamos narystės kolektyve galimybės kūrimas; noras patikti kolektyvo nariams¹¹⁷.

Teoriniu požiūriu nėra sudėtinga sukurti paskirstymo modelį viešiesiems arba kitiems tikslams įgyvendinti. Sunkiausia yra įveikti konfliktuojančių socialinių grupių interesų dilemą. Pavyzdžiui, viena grupė reikalauja lygių atlyginimų, kita – proporcingo, pagal kiekvieno produktyvumą kvalifikacijos inašo. Šiuo atveju lygybės reikalavimas nesuderinamas su racionalumo reikalavimu.

Dažnai siekiama teisingumo idėjai suteikti politinį skambesį ir dėl to teisingumo principai formuluojami visuomenės lygiu. Socialiniu požiūriu išvedamos bendros normos, kurios negali reaguoti į individualias žmonių savybes. Šiuo požiūriu siekiama užtikrinti socialinę tvarką ir pilietiškumą, garantuoti pragyvenimo minimumą ir vidutinį gyvenimo lygį. Visuomenei pateikiamas toks paskirstomojo teisingumo principų rinkinys, kuris turi padėti veiksmingai visuomenės savireguliacijai. Paskirstomojo teisingumo principų taikymas individo lygiu susijęs su dideliais sunkumais, nes reikia skatinti konkrečius žmonių veiksmus, vertinti, ar veiklos parametrai ir asmeninės savybės atitinka teisingo paskirstymo reikalavimus.

Neretai išaiškėja, kad socialinio mąstymo pagrindu priimtos normos visai netinkamos individo lygiu. Toks individo poreikių neatitikimas būna labai didelis nedemokratinėse šalyse: autoritarinė ideologija diegia homogeniškus, vienpusius, griežtus bendrojo gyvenimo principus, pa-

¹¹⁷ Mikula G. On the role of justice in allocation decisions // Justice and social interaction. Berlin: Hans Huber publisher, 1980.

brėžia žmogaus normatyvinį konformizmą. Aišku, kad vieno teisingumo kriterijaus nepakanka, kad būtų galima atsižvelgti į daugybę individualių bruožų ir poreikių, daugybę gyvenimiškų situacijų.

Dažniausiai išskiriamos šios paskirstomojo teisingumo interpretacijos:

1. Liberalinė (I. Kantas, J. S. Milis, J. Rawlsas, R. Dvorkinas ir kt.).
2. Marksistinė-sovietinė (K. Marksas, F. Engelsas, V. Leninas ir kt.).
3. Libertalinė (F. van Hayekas, R. Nozickas, M. Fridmanas ir kt.).
4. Krikščioniškoji.

Liberalinė teisingumo interpretacija remiasi socialinės sutarties ir utilitarizmo tradicijomis. Socialinės sutarties tradicija grindžiama žmonių pasiektu susitarimu dėl santykinai pagrindinių taisyklių – piliečio teisių ir pareigų, kurių pagrindu funkcionuoja visuomeninė politinė sistema. Iš čia išplaukia, kad neteisinga pažeisti susitarimą, todėl teisinga reikalauti panaudoti priemones pažeistam susitarimui atkurti. Utilitarinė samprata išvedama iš tam tikrų pamatinių moralinių nuostatų, kurių griežtas laikymasis labai svarbus socialinio naudingumo maksimalizacijai. Pavyzdžiui, neteisinga apgaulinėti; teisinga, kai kiekvienas gauna tai, ko nusipelnė; teisingumas nesuderinamas su šališkumu.

Liberalinė teisingumo interpretacija gina individualiąją laisvę, žmogaus teisių prioritetą visuomeninės gerovės atžvilgiu. Ji teigia, kad vardan teisingumo atsisakoma neteisėtomis priemonėmis įgyti gerovę. Tokiu būdu liberalinė teisingumo teorija, kitaip nei marksistinė ir libertalinė, laisvę ir socialinę lygybę bando sujungti į vieną etinį idealą. Ši doktrina gina rinkos ekonomikos ir liberalios demokratijos institutus.

Marksistinė-sovietinė paskirstomojo teisingumo interpretacija teoriškai grindžiama skatinamuoju principu: „Iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius“. Praktiškai šis principas negalėjo veikti, nes darbas išliko priverstinio, iš esmės išnaudotojiško pobūdžio, o paskirstymas buvo įgyvendinamas pagal lygiavos schemą, kurios negalėjo užmaskuoti nežymi diferenciacija. Lygiavos tendencija buvo neatsitiktinė: socialistinio idealo esmė – visuotinė lygybė. Jam įtvirtinti buvo sunaikinta gamybos priemonių privatinė nuosavybė ir sukurtas planinis ūkis. Tikrovė buvo kitokia, nei deklaravo teorija: lygiavinis paskirstymas buvo skirtas eiliniams piliečiams, o partokratija ir nomenklatūra naudojosi gėrybėmis pagal kitokius principus. Nozickas pasmerkė šį socialinio teisingumo principą kaip totalitarinį, nes, jo nuomone, tur-

tas laikomas bendra nuosavybe, kurią valstybė gali laisvai dalyti, kaip panorėjusi.

Būtų visiškai neteisinga galvoti, kad „teisingą teoriją“ kažkas blogai įgyvendino. Tik prievartos būdu įmanoma įgyvendinti suabsoliutintą lygybės principą. Tokio eksperimento kaina baisi: daugelio milijonų žmonių gyvybės ir laisvės atėmimas, pilietinių teisių suvaržymas, žmogiškojo orumo sutrypimas. A. Kamiu taikliai pasakė: „absoliutinis teisingumas siekia nuslopinti bet kokius prieštaravimus: jis nužudo laisvę“¹¹⁸.

Libertalinė teisingumo interpretacija teigia, kad gėrybės paskirstomos visuomenėje pagal tai, ką žmogus sukūrė, pagamino. Individai laisvai renkasi profesiją, laisvalaikį, gyvenimo stilių ir savanoriškai dalyvauja rinkos procese. Jie turi pamatinę teisę elgtis savo nuožiūra su savo nuosavybe ir savo darbo produktais. R. Nozicko požiūriu, netgi paskirstomojo teisingumo terminas nėra vertybiškai neutralus, nes nėra jokio centrinio skirstymo, nėra jokio asmens arba asmenų grupės, turinčių teisę kontroliuoti visus išteklius ir kartu spęsti, kaip juos reikėtų išdalyti. Tai, ką gauna kiekvienas asmuo, jis gauna iš kitų, kurie jam duoda tai mainais už ką nors arba kaip dovaną. Laisvoje visuomenėje skirtingi asmenys valdo įvairius išteklius, ir nauja nuosavybė atsiranda kaip asmenų savanoriškų mainų ir veiksmų rezultatas. Todėl R. Nozickas lakoniškai išreiškia pagrindinę libertalizmo formulę: „iš kiekvieno – kiek jis sutinka, kiekvienam – kiek sutinka jam duoti“¹¹⁹.

Krikščioniškasis socialinis mokymas teisingumą laiko dorybe, tokia dorovine nuostata, „pagal kurią tvirta ir atkakli valia kiekvienam garantuoja jo teisę“ (šv. Tomas Akviniėtis). Teisingasis nesiekia savo paties teisių, bet suteikia kitam jo teisę. Teisingumo pamatas yra teisė, ypač prigimtinė teisė, kuri teisingumui suteikia prasmę ir kryptingumą. Tai reiškia, kad teisingumo dorybė atspindi tris teisės bruožus: ryšį su kitais, tikrą buvimą skolingumui ir pusiausvyrą tarp to, kas paskolina, ir to, kas atiduota. Jeigu trūksta kurio nors iš bruožo arba jis yra susilpnėjęs, vadinasi, tai jau ne pagrindinė teisingumo dorybė, o tik viena iš išvestinių dorybių, pavyzdžiui, pagarba, tiesumas, dėkingumas arba dosnumas¹²⁰.

¹¹⁸ Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990. С. 392.

¹¹⁹ Šiuolaikinė politinė filosofija. Antologija. Vilnius: Pradai, 1998. P. 237.

¹²⁰ Höffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996. P. 68.

Pagrindinės krikščioniškojo teisingumo formos išskiriamos socialinių santykių pagrindu: 1) lygiaverčiai teisės partnerių tarpusavio santykiai, 2) socialinių darinių santykiai su savo nariais, 3) narių santykiai su socialiniais dariniais.

Jeigu susiduria to paties lygmens teisės partneriai, vyrauja bendravimo, sutarties, mainų teisingumas (*justitia commutativa*). Komutatyvinis teisingumas (*justitia commutativa*) – pirmoji teisingumo forma, kuri turėtų lemti kainų, darbo santykių ir socialinio draudimo teisingumą.

Žmonių bendrabūviui labai svarbus yra santykių teisingumas, bet dar svarbiau yra tos teisingumo formos, kurios reguliuoja individo ir socialinių darinių įtemptus santykius. Pirmiausia reikia paminėti pagrindinę teisingumo formą, reguliuojančią socialinių darinių santykių su savo nariais tarsi iš viršaus į apačią. Tai paskirstomasis, arba distribucinis, teisingumas (*justitia distributiva*). Jo tikslas – teisingai vadovaujant leisti individui dalyvauti visuotinėje gerovėje, kad kiekvienam būtų suteikta galimybė tobulėti dvasiškai ir doroviškai. Kadangi kiekvieno individo ir kiekvienos grupės santykiai nevienodai svarbūs socialinei struktūrai, paskirstomąjį teisingumą atitinka ne komutatyviam teisingumui taikomas aritmetinis santykis, o geometrinis santykis. Jis yra toks, kuriuo naudojasi mokesčių įstatymai. Paskirstomąjį teisingumą iškreipia korupcija, individams arba grupėms teikiamos privilegijos arba naudojimas jomis. Todėl paskirstomasis teisingumas pirmiausia įpareigoja socialinių darinių (bendruomenių arba valstybės) vadovus. Jų nariai vadovaujasi paskirstomojo teisingumo dvasia, jeigu yra patenkinti funkcionuojančia teisėtvara. Jeigu valstybė nuvertina piliečius, kaip valstybės visumos dalį, ji nusižengia tiek distribuciniam, tiek komutatyviajam teisingumui¹²¹.

Socialiniai dariniai yra teisės subjektai. Todėl kyla trečioji, pagrindinė teisingumo forma – legalusis, arba įstatymų, teisingumas (*justitia legalis*), kuris formaliai skirtas visuotinei gerovei kurti. Legalųjį teisingumą reikia skirti nuo paskirstomojo teisingumo; būtent legaliajam teisingumui rūpi sukurti visuotinę gerovę, o paskirstomojo teisingumo reikalas yra individui, kaip visuomenės nariui, paskirti jo padėtį atitinkančią visuotinės gerovės dalį. Struktūros požiūriu legaliojo teisingumo pradžia yra įstatymų leidėjai ir valdantieji, o tik paskui ir veikia kaip „įgyvendinamas“ teisingumas jis iškyla tarp piliečių. Įstatymų leidėjų

¹²¹ Höffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996. P. 70.

legalusis teisingumas įpareigoja pirmiausia teisingai leisti įstatymus ir valdyti; iš piliečių pastarasis reikalauja paklusti įstatymams ir, jeigu būtina, visuotinę gerovę ginti turto, kūnu ir gyvybe. Nors legalusis teisingumas pirmiausia susijęs su valstybe, jis yra veiksnus visur, kur reikia apsaugoti visuotinę gerovę¹²².

Nuo XIX a., šalia minėtų trijų pagrindinių teisingumo formų, pradedama minėti ketvirtoji – socialinis teisingumas. Daugelis socialinį teisingumą tapatina su legaliuoju teisingumu, kiti jį apriboja prigimtinėmis teisėmis, o ne įstatymų nustatytais visuotinės gerovės principais. Treiems socialinio teisingumo sąvoka jungia legalųjį ir paskirstomąjį teisingumą. Dar kiti socialinį teisingumą laiko „teisingai suprasto legalaus, paskirstomojo ir komutatyviojo teisingumo harmonija“¹²³.

Kai kurie autoriai socialinį teisingumą mėgina apibrėžti kaip naują specifinį dalyką. Pavyzdžiui, J. Messneris teigia, kad socialinis teisingumas reguliuoja visuomenės grupių ir klasių tarpusavio santykius, o žinomas skirstymas į tris dalis „visai akivaizdžiai“ susijęs su valstybe. G. Gundlachas socialinį teisingumą aiškina dar plačiau, nei tai galima padaryti remiantis įprastu teisingumo skirstymu į tris dalis. Trys teisingumo formos esą statiškos, o socialinis teisingumas yra dinamiško pobūdžio, formuoja teisinės tvarkos tapsmą ir pasireiškia „trejomis minėtomis statiškoms teisingumo formomis“¹²⁴.

Höffneris atmeta mėginimus socialinį teisingumą laikyti ketvirtąja pagrindinės dorybės esmine forma. Jo požiūriu, socialinis teisingumas veikiau sutampa su teisingai suprastu legaliuoju teisingumu. Höffnerio neįtikina pasiūlymas socialiniam teisingumui priskirti vien visuomeninių grupių ir klasių santykius, nes čia įvardijama tik tam tikra legaliojo teisingumo pritaikymo sritis. Jis aiškina, kad tradiciniam legaliajam teisingumui jokia būdu netrūksta dinamikos.

Visos teisingumo sampratos yra svarbios, nes atsispindi visuomenėje ir grupinėje sąmonėje. Teisingumo reikalavimai gali virsti „gyvosios teisės“ normomis ir daryti įtaką žmonių elgesio modelių pasirinkimui. Neatsitiktinai Vaišvila rašo, kad šiuolaikinė „teisingumo socialinė reikšmė sietina su jį konkretinančia subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra. Būtent ji lemia teisingumo gebėjimą: a) ugdyti žmonių pasiti-

¹²² Höffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996. P. 71.

¹²³ Ten pat. P. 72.

¹²⁴ Ten pat.

kėjimą vienas kitu, skatinti juos sutelktai veikti, bendradarbiavimu ir kompromisais didinti atskiro asmens teisių įgyvendinimo galimybes; b) stabilizuoti teisėkūrą (draudžia priimti įstatymus, naudingus tik kuriai nors vienai socialinei grupei); c) stiprinti teisėtumą (įstatymai, kurie neįtvirtina teisingumo, negali būti uoliai vykdomi); d) susieti rinkos ekonomiką su „žmogaus ekonomika“¹²⁵. Todėl teisės sociologijos vienas iš svarbiausių uždavinių nuolatos nagrinėti visuomenėje funkcionuojančių teisingumo interpretacijų turinį, jų santykį ir raidą socialinės kaitos kontekste.

7.4. Paprotys ir įstatymas

Papročio visuotinumas. Į paprotį galima žvelgti siauruoju ir plačiuoju požiūriu. Siauruoju požiūriu paprotį suprantame kaip nusistovėjusią, nerašytinę elgesio normą, kuri šiuolaikinėse visuomenėse vaidina antraeilį vaidmenį. Plačiuoju požiūriu paprotį suprantame kaip atitinkamų idėjų visumą, kurią vadiname paprotiniu socialiniu mąstymu. Paprotinis socialinis mąstymas yra tiek paplitęs ir integruotas šiuolaikiniame mūsų gyvenime, kad jo dažnai nepastebime ir sunkiai atpažįstame. Pavyzdžiui, švenčių ir atmintinų dienų įvedimas grindžiamas paprotiniu socialiniu mąstymu.

Paprotinis socialinis mąstymas labai svarbus ir teisėje. Teisė nėra sustingusi, ji nuolatos keičiasi socialinės kaitos procese ir yra šio proceso organiška dalis. Tuo pačiu metu teisė išreiškia ir griauinančius, ir kuriančius veiksmus, kurie, panašiai kaip erozija, nenutrūksta keičia socialinius santykius. Būtent paprotinio socialinio mąstymo pagrindu formuojasi nauja teisė. Paprotinis socialinis mąstymas – tai teisės institutų gyvybės jėga. Jis užtikrina teisinių idėjų ir teisės normų turinio tęstinumą.

Paprotinis socialinis mąstymas būtų nepastebimas, jeigu nepasireikštų atitinkamomis veiksmy formomis. Išskiriamos dvi jo raiškos

¹²⁵ Vaišvila A. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas) // Jurisprudencija, 2002. T. 24(16). P. 201–202.

formas: neigiama ir teigiama. Neigiamos papročio raiškos formos esmė – pozityviosios teisės normos neveiksmingumas. Čia susiduriame su ypač svarbiu reiškiniu – teisės normos socialiniu neveiksmingumu (plačiau žr. 12 skyriuje). Iki šiol teisininkai laikėsi nuostatos, kad pakanka teisėkūros subjektui išleisti teisės normą, kad ji imtų veikti. Todėl beveik nebuvo keliamas klausimas, kad dėl susiklosčiusių papročių gali neveikti išleista teisės norma. Tik teisės sociologijos paveikti teisininkai pastebėjo ir įvertino šią problemą.

Istatymo neveiksmingumas. Visuotinai pripažįstama, kad visose teisės sistemose yra normų, kurios yra neveiksmingos. Jos gali būti nepritaikomos dėl trijų pagrindinių priežasčių: 1) jos neveiksmingos iš karto, nes blogai parengtas jų tekstas; 2) jos neveiksmingos iš karto, nes nebuvo pritaikytos prie socialinės tikrovės; 3) jos tampa neveiksmingomis po tam tikro jų normalaus veikimo laikotarpio, nes ima neatitikti naujų visuomenės poreikių. Tokių teisės normų yra daugiausia. Šis gerai žinomas reiškinys vadinamas „veikimo nutrūkimas dėl neveiksmingumo“. Bet kuriuo atveju dalis pozityviosios teisės normų nėra veiksmingos, nes neatitinka visuomenėje nusistovėjusių papročių.

Pozityviąją teisę kuriantys ir ją panaikinantys papročiai. Be pozityviosios teisės normas naikinančių papročių, yra ir teisę kuriančių papročių. Kai kurie iš jų gali vienu metu atlikti abi funkcijas. Teisę kuriantys papročiai yra bendras ir visuotinis reiškinys, ypač tose visuomenėse, kurioms būdingas tam tikras spontaniškumas ir minimalus bendruomeninio gyvenimo intensyvumas. Tai reiškia, kad paprotinis socialinis mąstymas šiose visuomenėse yra pagrindinis teisinės pažangos veiksnys. Kitaip yra pirmykštėse bendruomenėse, nes ten gyvenimas paklūsta konkreitiems papročiams (siauruoju požiūriu). Kai bendruomenė savo raidoje pasiekia gana aukštą savo patirties refleksijos lygį, jos sąmonė interiorizuoja paprotinio gyvenimo modelius, t. y. apibendrinta konkrečių papročių teikiama gyvenimo patirtis virsta paprotinio socialinio mąstymo modeliais. Būtent savaiminis socialinės tvarkos kūrimasis yra geriausias paprotinio socialinio mąstymo pavyzdys.

Paprotinio socialinio mąstymo egzistavimą dažniausiai matome tada, kai jis duoda rezultatų: atmeta įstatymų leidėjo išleistą teisės normą ir sukuria paprotį. Šiame skyriuje išsiaiškinome, kaip papročiai atsiranda, pasklinda ir virsta privalomais. Būtent papročių interiorizacija yra būtinas paprotinio socialinio mąstymo susiklostymo ir perėmimo pagrindas.

Kai socialinėje grupėje atsiranda nauja idėja, ji gali būti ir įtvirtinama, ir atmetama. Pastarųjų atvejų yra daugiausia. Dabartiniais laikais gana dažnai naujas sprendimas subręsta mažoje grupėje, pavyzdžiui, profesionalų būryje; vėliau įgavęs profesinės bendrijos palaikymą, plinta už profesijos ribų ir virsta gyvenimo praktinių santykių dalimi, t. y. papročiu; galų gale po tam tikro laiko, įstatymų leidėjas gali jai suteikti sankciją, kuri apima ir teismo sankciją.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad socialinėje grupėje susiformavęs paprotys veikia ir be įstatymų leidėjo palaikymo. Tiksliau tariant, atskiros socialinės grupės gali susikurti ir savo viduje laikytis tokių normų (papročiu), kurios „izoliuoja“ analogiškas įstatymų normas (jas panaikina) ir kurių „teisėtumas“ išryškėja tik konflikto teismo nagrinėjimo procese. Šiuo atveju teismas turi spręsti: 1) ar tam tikras paprotys iš tikrųjų egzistuoja socialinėje grupėje; 2) ar tam tikrų socialinių santykių reguliavimas vyksta būtent šio papročio pagrindu; 3) ar nėra įstatymo normos ir papročio kolizijos. Esant įstatymo normos ir papročio kolizijai, laikantis aukštesnės teisinės galios principo, jis bus išspręstas įstatymo normos naudai.

Nors teisinėje valstybėje paprotys pripažįstamas kaip teisės evoliucijos šaltinis, jis neturi to pagrindo, kurį sukuria įstatymų leidėjo sankcija. Todėl siekiama išvengti papročio ir įstatymo normos kolizijos nagrinėjimo, perkeltiant ginčo nagrinėjimą į profesines grupes ir arbitražus.

Papročio susiformavimas ir įsigalėjimas yra socialinės grupės valios raiškos aktas, kurio pripažinimas turėtų įgauti formalizuotos tvarkos pagrindą. Tai gana aktualus šiandienos klausimas, kurio sprendimų ieškota ir viduramžiais. Viduramžių teisininkai laikėsi požiūrio, kad paprotys turi atitikti racionalumo (protingumo) reikalavimą. Su šiuo reikalavimu jie kovojo prieš tuos papročius, kurie jiems atrodė kaip nepriimtini, nes sueidavo į koliziją su kanonų teise ir krikščioniškojo gyvenimo būdu. Ir šiais laikais teisininkai reikalauja iš teisės racionalumo, jeigu paprotys sueina į koliziją su pamatiniais teisės principais ir dėl to jų negali pripažinti teisėjai.

7.5. Teisė ir ekonomika

Teisės sistemos institucinei raidai ypač daug įtakos turėjo ekonomi- nių santykių sklaida, kurių kontekste formavosi galimybės gaminti ne tik egzistencijai būtinus produktus, bet ir jų perteklių, iš kurio kilo pre- kių mainų būtinybė. Produktų pertekliaus mainų procese susiformavo poreikis sukurti galimybes atskleisti sandėrio dalyvių gerą valią, t. y. taip reguliuoti mainų procesą, kad galima būtų atskirti netyčia sandėrio dalyviui padarytą žalą nuo nusikalstamos veikos. Šio poreikio įgyvendi- nimas vedė prie atsakomybės instituto pirmą kartą diferenciacijos: ne- tinkamai įgyvendinamo sandėrio atveju atsirandantys įsipareigojimai (įsipareigojimai, atsiradę dėl padarytos žalos) atsiskyrė nuo nusikalsta- mų pasikėsinių. Įsipareigojimai dėl padarytos žalos, kaip svarbiausias civilinės (tiksliau, prekybos) teisės institutas, atsirado prieš 4000 m. iki Kr. senovės Egipte.

Babilonijos valdovas Hamurapis (1792–1750 m. prieš Kr.) išleido įstatymų kodeksą (Hamurapio įstatymas), kuriame buvo numatyti įsipa- reigojimai, kylantys padarius žalą. Panašus įsipareigojimų institutas su- siformavo viduramžių Europoje ir buvo vadinamas „prekybos teise“. Prekių mainų dalyviai jo laikėsi nenukrypstamai, nors jis nebuvo įtrauk- tas į įstatymų kodeksą.

Tokių įsipareigojimų atskyrimas nuo baudžiamosios teisės įpareigo- jimų buvo susijęs teismų daugėjimu ir jų funkcijų plėtimusi, nes tik tei- smų buvimas galėjo užtikrinti naujomis prekybos sąlygomis nuolat atsi- randančių ir dažnėjančių ginčų sprendimą. Būtina atkreipti dėmesį į tai, kad teismo sprendimų vykdymą dažniausiai garantavo pati prekybinių santykių subjektų bendruomenė. Profesionalios policijos atsiradimas mažiausiai susijęs su poreikiais vykdyti teismo sprendimus ekonomikos srityje. Jos atsiradimą nulėmė augantys valstybės biurokratinio aparato poreikiai. Šiuo atveju ekonomikos poveikis buvo tarpinis: profesionalių teisėtvarkos jėgų augimas priklausė nuo papildomai sukuriamo produkto apimtys.

Taigi ekonominių santykių plėtimasis nulėmė teismų darbo intensyvumą: teismai kūrė prekybos teisę, daugėjo teismų ir plėtėsi jų funkcijos. Nauji teisės institutai neišvengiamai paveikė tolesnę ekonomikos raidą: prekybinių mainų reguliavimo praktika grįžtamuoju ryšiu teigiamai skatino gamybinį ekonomikos sektorių. Vėliau, augant valstybės galioms ir formuojantis profesionaliai policijai, prekybos teisės veikimo sritis išsiplėtė, pradėjo kurtis moderni civilinė teisė, kuri skatino ekonomikos raidos greitėjimą.

Labai svarbu pabrėžti priežastinį ir grįžtamąjį ryšius: kokiu mastu vyko baudžiamosios bausmės taikymo reguliuojant ūkinius santykius siaurėjimas (įsipareigojimų dėl padarytos žalos atsiskyrimas nuo nusikaltamų pasikėsinimų į nuosavybę) ir atitinkamai plėtėsi prekybos teisės sritis iki civilinės teisės lygio, vystėsi teismų sistema, tokiu pačiu mastu formavosi teigiamas grįžtamas teisės sistemos ir ekonomikos ryšys, nes ekonomikos augimas skatino civilinės teisės ir teismų sistemą. Tai leido įgyvendinti būtiną politikos raidą, kuri turėjo atitikti pasiektą teisinės sistemos reglamentacinių ir apsauginių elementų tobulumo laipsnį.

Kita vertus, būta šalių, kuriose teisinė atsakomybė išliko tik baudžiamosios teisės dalimi. Jose nevyko intensyvi ekonominė raida. Pavyzdžiui, Rusijoje nesusiklostė išvystyta civilinės teisės justicija net ir panaikinus baudžiamą. Šiuo pagrindu A. Jakovlevas pagrįstai teigia, kad „netgi įstatymų leidybos būdu atitinkamų institutų įvedimas nepajėgus nedelsiant išjudinti minėtą teigiamą grįžtamąjį ekonomikos ir teisės ryšį“¹²⁶.

Tolesnė teisinės sistemos raida gali inicijuoti naują teisės ir ekonomikos sąveikos ciklą, kuriame greitėja ekonominė raida. Jeigu politinės institucijos trukdo civilinei teisinei atsakomybei atsiskirti nuo baudžiamosios teisės bausmių, tai atsiranda neigiamas teisės ir ekonomikos sąveikos grįžtamas ryšys, ir ekonominė raida sulėtėja. Šio ryšio negalima suabsoliutinti ir pašalinti iš visuomenės pripažintamų vertybių konteksto. Teisinės sistemos galimybės skatinti ekonomikos augimą būna labai mažos, kai būtinų struktūrinių sąlygų (technologijos, urbanizacija, kapitalo įperkamas ir kt.) raida nėra grindžiama visuomenėje pripažintamų vertybių sistema, kurioje svarbiausios yra siekimas sukaupti, taupumas, iniciatyvumas, verslumas.

¹²⁶ Яковлев А. М. Социальная структура общества. Москва: Экзамен, 2003. С. 135–136.

7.6. Teisė ir politika

Politikos raida istoriškai susijusi su valdžios visuomenėje įtvirtinimu. Iš pradžių toks įtvirtinimas vyko giminės ryšių pagrindu – viena giminė bendrija vadovavo kitoms, bet vėliau istorinėje raidoje vis labiau ryškėjo ir galų gale įsitvirtino biurokratija – valstybės arba kitos socialinės organizacijos valdymo sistema su įtakingų valdininkų aparatu. Valdžios paveldėjimo institutą laipsniškai pakeitė socialiniu palaišymu pasiekiamos valdžios institutas. Politinių sistemų istorinėje raidoje vykstantys centralizuotos valdžios struktūrų konsolidacijos procesai neišvengiamai skatino teisės sistemos raidos tendenciją, kuri padėjo valstybei sutelkti savo rankose politinę valdžią.

Bet kuri valdžia grindžiama sugebėjimu priversti paklusti, prireikus panaudoti jėgą. Tai reiškia, kad politinė būtinybė panaudoti jėgą suponuoja pradines sąlygas gentinių ir bendruomeninių socialinės kontrolės institucijų diferenciacijai. Tik policijos, kaip specializuotos teisėtvarkos priežiūros institucijos, sukūrimas paskatino tolesnę teisės sistemos raidą, nes be tokios socialinės kontrolės sistemos veikimo įstatymų ir teismų sprendimų įgyvendinimas būtų likęs vien giminės ir bendruomenės socialinės kontrolės reikalas. Tai būtų trukdę prekybos teisės instituto susiformavimui ir tolesnei teisinei raidai, nes vietinės bendruomenės socialinės kontrolės struktūrų veiksmingumo jau ėmė nepakakti naujų ekonominių santykių raidai užtikrinti.

Politinės valdžios įsitvirtinimas grindžiamas ne tik jėga, bet ir jos legitimacijos būdais, kurie svarbesni už jėgos demonstravimą. Istoriškai politinės valdžios legitimizmas buvo grindžiamas tam tikrais religiniais simboliais, kuriuos dažnai buvo bandoma kodifikuoti, paverčiant bendraisiais teisės principais. Tai paragindavo aiškiau apibrėžti politinės valdžios legitimumą. Tokia legitimumo rūšis žinoma visose šiuolaikinėse visuomenėse. Pavyzdžiui, iškilminga prezidento, kitų aukštų valstybės pareigūnų priesaika tautai jos pasitikėjimą turinčių ir ją įkūnijančių atstovų akivaizdoje. Politinės valdžios instituto raidą lydėjo tolesnė vie-

šios ir privatinės teisės diferenciacija, kol jų skirtis tapo akivaizdi: valstybė siekė apibrėžti savo sąveikos su visuomene specifiką (apibrėžti viešosios teisės sritį), kita vertus, kuo tiksliau apibrėžti privačių interesų, t. y. privačios teisės sritį.

Civilinės teisinės atsakomybės už padarytą netyčinę žalą ūkiniu santykių srityje atsiskyrimas nuo baudžiamosios teisinės atsakomybės yra pakankamai rimtas pagrindas viešosios ir privatinės teisės „skyryboms“. Šis procesas turėjo įtakos viešosios teisės tolesnei diferenciacijai, išryškinant nenusikalstamus valstybės ir visuomenės santykius: administraciniai santykiai buvo išskirti iš baudžiamosios atsakomybės srities. Šios „skyrybos“ pradėjo iki šiol visose šiuolaikinėse valstybėse vykstantį administracinės teisės raidos procesą.

Plečiantis valstybės ir visuomenės santykių sureguliuavimo įstatymais mastams, panašiu mastu politinė sistema siekia išplėsti teismų sistemą. Ši tendencija neišvengiamai atveda prie centralizuotos teismų hierarchinės sistemos kūrimo. Būtent civilinės teisės institutų raidoje susikuria teisės sistemos plėtros ir tobulėjimo būtinos sąlygos. Istoriniu požiūriu galima teigti, kad politinė raida parėmė teisės sistemos raidą, kurią sukėlė besivystanti ekonomika. Savo ruožtu teisės raida grįžtamojo teigiamo ryšio grandine davė postūmį politinės sistemos formavimuisi: leido konsoliduotis politinei valdžiai, plėsti valdžios veikimo sritį. Politinės valdžios konsolidacija, specializuotos socialinės kontrolės srities plėtimas grįžtamai reikalavo tolesnės teisės sistemos raidos. Taip susiklostė abipusiškai vienas kitą stiprinantis, ciklinis grįžtamasis teisės ir politikos consistemų ryšys.

Teisės ir politikos ryšio poveikio teisės sistemos raidai analizėje negalima apeiti Romos katalikų bažnyčios poveikio Vakarų teisės tradicijos formavimuisi ir tolesnei jos raidai. Tas poveikis buvo ir teologinės¹²⁷, ir politinės prigimties. Nuo ankstyviausių laikų egzistavusi Vakarų bažnyčia tik 1054 metais galutinai atsiskyrė nuo Rytų bažnyčios. „Šis skilimas, – rašo Bermanas, – sutapo su vakarietišku sąjūdžiu, kurio tikslas buvo Romos vyskupą padaryti vienintele bažnyčios galva, dvasininkiją išlaisvinti nuo imperatoriaus, karalių bei feodalų kontrolės ir bažnyčią, kaip politinį bei teisinį esinį, griežtai atriboti nuo pasaulietinių politijų (*polities*). Šis judėjimas, kurio kulminacija buvo vadinamoji Griga-

¹²⁷ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 225–267.

liaus reformacija ir kova dėl investitūros (1075–1122), davė postūmį formuotis pirmajai moderniai Vakarų teisės sistemai, Romos katalikų bažnyčios „naujamajai kanonų teisei“ (*jus novum*), o vėliau ir naujoms pasaulietinės teisės sistemoms – karališkajai, miestų teisei ir kitoms¹²⁸.

Pamatiniai pokyčiai teisės srityje neišvengiamai susipindavo su pamatiniais kitų socialinio gyvenimo struktūrinių elementų pokyčiais. Štai XI a. pabaigos ir XII a. pradžios Popiežių revoliucijoje teisės reforma buvo glaudžiai susijusi su kitais pamatiniais socialiniais bei ekonominiais pokyčiais: su revoliucija žemės ūkyje ir prekyboje, su Europos miestų ir karalysčių kaip autonomiškų teritorinių politijų atsiradimu, su universitetų ir scholastinio mąstymo atsiradimu ir su kitomis svarbiomis permainomis, kurios lydėjo Vakarų gimimą per vėlesnius aštuonis šimtmečius ir vėliau¹²⁹.

7.7. Teisė ir teisinis švietimas

Politikos ir ekonomikos diferenciacija skatina teisės evoliuciją. Šių veiksnių nepakaktų, jeigu prie jų neprisidėtų teisininkai. Teisės sistemų socialinei sklaidai tiesioginę įtaką daro teisininkų išsimokslinimo lygis. Švietimo sistemos raida apskritai ir profesionaliai kompetentingų teisininkų rengimas yra būtina teisinės sistemos raidos sąlyga. Politinio elito teisinė kompetencija irgi yra svarbus teisinės sistemos raidos veiksnys.

Vakarų modernių teisės sistemų atsiradimas XI a. pabaigoje ir XII a. buvo glaudžiai susijęs su pirmųjų Europos universitetų atsiradimu¹³⁰. Būtent universitetuose pirmą kartą Europoje teisė dėstyta kaip savarakiška ir susisteminta žinių visuma, kaip mokslas, kurio „rėmuose“ pavieniai teisiniai sprendimai, teisės normos ir potvarkiai buvo studijuo-

¹²⁸ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 16.

¹²⁹ Ten pat. P. 32–43.

¹³⁰ Ten pat. P. 166–224.

jami objektyviai ir aiškiniami remiantis bendrais principais ir tiesomis, pagrindžiančiomis sistema kaip visumą. Išauklėti naujojo teisės mokslo dvasia universitetų absolventai karta po kartos ateidavo darbuotis į atsi-randančių bažnytinių bei pasaulietinių valstybių kanceliarijas bei kitas įstaigas patarėjais, teisėjais, advokatais, administratoriais, įstatymų pro-jektų autoriais. Remdamiesi savo žiniomis, jie sutvarkydavo ir padary-davo nuoseklią besikaupiančią teisės normų masę, taip „lipdydami“ nau-jas teisės sistemas iš senesnių teisėtvarkų, kurios anksčiau buvo beveik visiškai ištirpusios visuomenės papročiuose ir apskritai politiniuose bei religiniuose institutuose.

Ypač pagarsėjo Bolonijos teisės mokykla ir vienas jos mokytojų – Gvarnerijus, į istoriją įėjęs Iriverijaus vardu. Aplink jį būrėsi studentai iš visos Europos. Jo mokykla pergyveno jį patį. Pagal dabartinius apskai-čiavimus, Bolonijoje XII–XIII a. vienu metu teisę studijuodavo nuo 1000 iki 10 000 studentų¹³¹.

Moderniosios teisės raida siejama ir su Prancūzų civiliniu (Napole-ono) kodeksu. Sėkmingai jį sukurti galėjo tik įtakinga teisininkų korpo-racija, kurios nariai įėjo į Civilinio kodekso rengimo komisiją. Napoleo-nas asmeniškai dalyvavo Kodekso rengimo procese, būdamas daugelio komisijos posėdžių pirmininku.

Įstatymų leidėjai ir apskritai teisėkūros subjektai turėtų būti susipa-žinę su teisės pagrindais, nes tik tuomet jie gali sėkmingai užtikrinti to-lesnę civilinės teisės raidą. Taip pat ir teismų sistemos tobulinimas neį-manomas be profesionaliai parengtų teisininkų ir jiems padedančio pe-sonalo. Tolesnis pilietinės visuomenės formavimasis ir jos socialinis veikimas sietinas su jos platesniu ir kryptingu teisiniu švietimu. Tokį teisinį švietimą reikia pradėti bendrojo lavinimo mokykloje, mokant vaikus teisės pagrindų ir teisinio mąstymo.

¹³¹ Berman H. J. *Teisė ir revoliucija*. Vilnius: Pradai, 1999. P. 170–171.

7.8. Teisinio pozityvizmo teisės evoliucijos formos

Istatymas. Istatymas yra labiausiai paplitęs organizuotos socialinės tvarkos kūrimo pagrindas. Iš esmės jis mažai kuo skiriasi nuo papročio: abu jie kyla iš socialinės grupės valios. Jie skiriasi instrumentiniu požiūriu: paprotys yra savaiminis ir labiau pasąmoningas reiškinys, o įstatymus kuria ir skelbia speciali institucija, laikydama iš anksto nustatytų įstatymų leidybos procedūrą. Istatymas išreiškiamas raštu, o paprotys perduodamas žodžiu.

Istatymas atsirado vėliau nei paprotys. Įstatymų atsiradimą siejame su dviem pripažintomis priežastimis: 1) raštijos išradimu, ir 2) specializuotos įstatymų leidybos institucijos atsiradimu. Seniausi įstatymų tekstai žinomi iš II tūkst. prieš Kr. ir rasti Mesopotamijoje – dabartinėje Irako teritorijoje. Iš jų žinomiausias yra Babilonijos valdovo Hamurapio kodeksas. Kiti įstatymai atsirado daug vėliau, pavyzdžiui, judėjų dešimt priesakų sukurti praėjus keliems amžiams. Pirmieji įstatymai turėjo būti dar panašūs į papročius ir greičiausiai buvo jų oficiali redakcija. Žinomi ankstyvieji įstatymai nebuvo izoliuoti vienas nuo kito, o sudarė daugiau arba mažiau sistemintus rinkinius, vadinamus kodeksais.

Šiuolaikiniai kodeksai yra visiškai kito pobūdžio. Jie yra kruopštaus ir apgalvoto darbo rezultatas. Dažniausiai tai susistemintos teisės kūrinys.

Teisinės minties raidos istorijoje kildavo klausimas – kuri teisės sistema – paprotinės teisės ar įstatymų – yra svarbesnė? XIX a. pradžioje šiuo klausimu ginčijosi vokiečių teisininkai Savinji ir Tibo. Pirmasis buvo paprotinės teisės, antrasis – kodifikuotų įstatymų atstovas. Nagrinėjant su šiuo klausimu susijusią faktinę medžiagą, buvo nustatyta, kad paprotys nėra lankstesnis už įstatymą ir nepajėgia greitai prisitaikyti prie naujų sąlygų, jam būdinga išsaknyti visuomenės sąmonėje, dėl to sunku jį pakeisti. Šiuolaikinėse valstybėse įsivyravo kodifikuotų įstatymų teisė

(modernioji teisė), nes ją galima ne tik lengviau ir greičiau suprasti, bet jos atsiradimas siejamas su politinės grupės valia.

Labai svarbu tai, kad politinė grupė išreikštų ne tik savo interesus, bet ir tautos atitinkančią valią. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucijoje sakoma: „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“ (2 str.), „Niekas negali varžyti ar riboti Tautos suvereniteto, savintis visai Tautai priklausančių suverenių galių“ (3 str.)¹³². Taigi įstatymas, kaip ir paprotys, turi išreikšti daugumos valią. Įstatymai turi būti labai kruopščiai rengiami taip, kad jų turinys atitiktų visuomenės poreikius. Visuomenės poreikių negalima žinoti aprioriškai, juos reikia nustatyti empiriškai.

Teisėkūros procese galima išskirti dvi kryptis – oficialiąją ir „šešėlinę“. Oficialioji teisėkūra yra valstybinės ir visuomeninės veiklos tikslingas procesas – tvarkoma ir vystoma teisės sistema. Jos dalis yra įstatymų leidybos veikla. Teisės sociologus domina su įstatymų leidyba ir apskritai teisėkūra susijusios problemos: kaip socialiniai veiksniai daro įtaką įstatymų leidybos veiklai, koks visuomenės stratifikacijos įtakos teisėkūrai laipsnis?

„Šešėlinė“ teisėkūra atsiranda tais atvejais, kai visuomenės arba jos grupių netenkina funkcionuojanti oficiali teisė, joje esančios spragos, oficialios teisėkūros veikloje egzistuojantys neteisinės kilmės elementai. Visuomenės krizių metu gyventojai linkę patys kurti savo elgsenos normas, kurių nėra įstatymuose, bet kuriomis savo veikloje vadovaujasi daugelis žmonių. Pavyzdžiui, reketavimo sąlygomis formavosi pačių verslininkų organizuotas pasipriešinimas nusikaltėliams, nors įstatymas to nenumatė. Taigi šalia įstatymų teisės gyvenime egzistuoja ir faktinė teisė.

Jurisprudencija. Įstatymo taikymo galimybės priklauso nuo jam suteikiamos prasmės, t. y. įstatymo interpretacijos. Svarbiausias įstatymų aiškintojas yra teisėjas, kuris nagrinėdamas bylą ne tik remiasi įstatymu, bet ir aiškina jį teisės mokslo – jurisprudencijos pagrindu.

Siauruoju požiūriu „jurisprudencijos“ terminas reiškia teismų sprendimus. Teismų sprendimai gali būti teisės šaltinių būsimiems analogiškų bylų sprendimams. Dėl to kyla labai svarbus klausimas: kokia yra teisėjo funkcija, jei ji nėra vien egzistuojančios teisės taikymas? Toks klausimas atrodo teisingas tik iš pirmojo žvilgsnio. Iš tiesų teisėjas

¹³² Lietuvos Respublikos pagrindiniai įstatymai. Vilnius: Saulužė, 1999. P. 3.

vykdo teisingumą egzistuojančių įstatymų pagrindu (bent romėnų-germanų teisinės sistemos šalyse). Jis turi spręsti silogizmą – nustatyti padarytos veikos arba socialinės problemos ir įstatymo normų ryšį. Tai nėra mechaniška veikla, nes iš principo įstatymų leidėjas nepajėgus sugalvoti ir į įstatymus sudėti „visus“ įmanomus būsimų socialinių problemų sprendimo variantus. Todėl įstatymo taikymas grindžiamas teisėjo sugebėjimu jį aiškinti.

Įstatymas yra griežtas ir jo lankstumo galimybės – labai ribotos. Dėl to sunku įstatymą pritaikyti prie nuolatos kintančių visuomenės poreikių. Atmeskime tuos atvejus, kai gali nustoti veikti įstatymas, kaip prieštaraujantis pakitusiems visuomenės poreikiams, ir jį latentiskai pakeičia paprotys. Kitais atvejais teisėjui reikia spręsti, kaip pritaikyti įstatymą kilusiam konfliktui spręsti. Teisėjo pareiga – remtis įstatymo raide. Kartais toks rėmimasis atveda teisėjus prie naujų teisės normų išvedimo. Šiais atvejais siekiama sukurti regimybę, kad formaliai taikomi tik egzistuojantys įstatymai. Įsigalėjęs toks teismo sprendimas virsta teismo precedentu, kuriuo reikia vadovautis panašiose bylose. Taigi galima apibrėžti teisėjų teisėkūrinio vaidmens esmę: suteikti įstatymo tekstui aiškinimą – nesvarbu, platesnį ar siauresnį, kuris atitiktų teisės dvasią ir skirtųsi nuo įstatymo leidėjo įdėtos prasmės, nes pastaroji jau nebeatitinka naujų socialinių sąlygų. Tokiu būdu teismo sprendimas tampa teisės šaltiniu būsimiems teismo sprendimams.

Anglosaksų teisinės sistemos šalyse vyrauja precedentinė teisė, dėl to teisėjų vaidmuo yra kur kas didesnis. Teisėjų iniciatyva yra tokia didelė, kad teismas tampa gyvosios teisės šaltinis. Dėl to šių šalių teismų praktika vertinama kaip teisės šaltinis. Vis dėlto yra ir kitokių nuomonių. Pavyzdžiui, Anri Levi–Briulio požiūriu, tokia teismų praktika teisės nesukuria, nes priimdami sprendimus teisėjai tik randa visuomenėje jau egzistuojančią normą, kuri labiausiai atitinka visuomeninės nuomonės reikalavimus, keliamus sprendžiant tokio pobūdžio bylas. Galbūt neatsitiktinai senoviniuose germanų tekstuose teisėjai kartais vadinami „Urteilsfinder“ – „randantys“ teisės normas.

Ar visada įstatymą reikia aiškinti? Jeigu įstatymas skaidrus, t. y. jame nėra poteksčių, atkrenta ir būtinybė jį aiškinti, netgi priešingai – jį aiškinti būtų nenaudinga ir net pavojinga. Prancūzijos civilinis kodeksas išmintingai pataria: „Kai įstatymas aiškus, nėra reikalo nukrypti nuo jo raidės dėl preteksto laikytis jo dvasios“. Neleistina savavališkai įvesti apribojimus arba apibrėžimus, kurie leidžia išvengti įstatymo paliepiamų:

tai reikštų bendrosios ir privalomos normos pakeitimą individualia ir subjektyvia nuomone. Aiškų įstatymą reikia aiškinti tik vieninteliu atveju – kai įstatymų leidėjas įvėlė klaidą arba apsiriko.

Teisinė doktrina. Teisinė doktrina yra pozityviosios teisės forma, kuri vartojama kaip teisės aiškinimo šaltinis. Teisinė doktrina – tai teisi- nių vertybių sistema, kuri apima teisės pažintinius vertybinius principus ir koncepcijas. Kiekvienas teisininkas žino, kad teisė gali būti analizuo- jama savo pačios, t. y. teisės doktrinos vidinės loginės struktūros prie- monėmis¹³³.

Teisinė doktrina yra netiesioginis teisės aiškinimo šaltinis ir šiuo savo pobūdžiu skiriasi nuo kitų – tiesioginių teisės šaltinių. Teisės mokslo darbuose, teoriniuose ir praktiniuose projektuose, įstatymų in- terpretacijose, tyrimų ataskaitose išdėstyti teisininkų teiginiai ir požiū- riai savaime neturi jokios teisinės galios. Jie įgauna veiksmingumą, kai jais remiamasi aiškinant įstatymų pagrįstumą, papročius arba teismų praktiką.

7.9. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite teisės evoliucijos esmę.
2. Apibrėžkite ir paaiškinkite svarbiausią socialinės evoliucijos varo- mąją jėgą.
3. Apibrėžkite sociologinį požiūrį į teisės evoliuciją.
4. Paaiškinkite socialinės diferenciacijos ir teisinės sistemos struktū- rizacijos procesų ryšį.
5. Apibrėžkite ir paaiškinkite „grįžtamojo ryšio“ sampratą.
6. Kodėl teisinės sistemos evoliucijos analizė grindžiama „grįžtamojo ryšio“ samprata?
7. Apibrėžkite socialinės tvarkos sąvoką.
8. Kodėl pabrėžiamas socialinės tvarkos ir pasitikėjimo ryšys?

¹³³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 13.

9. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės tvarkos prigimties sampratą.
10. Apibrėžkite ir palyginkite dvi socialinės tvarkos atmainas.
11. Apibrėžkite socialinės tvarkos savaiminio susikūrimo analizės pagrindą.
12. Apibrėžkite socialinės tvarkos savaiminio susikūrimo modelio elementus.
13. Paaiškinkite eksternalizacijos esmę.
14. Paaiškinkite habitualizacijos esmę.
15. Apibrėžkite habitualizacijos ir institucionalizacijos ryšį.
16. Kokių tikslų siekia bendruomenė savo valią įtvirtindama institucijomis?
17. Paaiškinkite institucijų susikūrimo modelį.
18. Kodėl institucijos turi imanentinę individų elgesio kontrolės savybę?
19. Kodėl instituciniam pasauliui reikia legitimacijos?
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite legitimacijos funkciją ir jos aspektus.
21. Apibrėžkite visuomenės egzistavimo aspektus ir paaiškinkite jų ryšio būtinybę.
22. Paaiškinkite internalizacijos vaidmenį individo tapimo visuomenės nariu procese.
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite individo tapimo visuomenės nariu procesą.
24. Kodėl individo pirminė socializacija yra svarbiausia jam įsitraukiant į visuomenės gyvenimą?
25. Kodėl pirminė socializacija yra daugiau negu pažintinis mokymasis?
26. Apibrėžkite internalizacijos aspektus ir paaiškinkite jų skirties esmę.
27. Apibrėžkite ir paaiškinkite pamatinio pasitikėjimo sampratą.
28. Apibrėžkite ir paaiškinkite pamatinio pasitikėjimo ir tvarkos organizavimo ryšį.
29. Apibrėžkite „apibendrinto kito“ sampratą ir jos pagrindu paaiškinkite subjektyvios ir objektyvios tikrovės ryšį.
30. Kodėl F. Fukuyama pabrėžia pasitikėjimo visuomenėje reikšmę?
31. Kodėl moderniosios teisės normų turinys turi būti moralinio pobūdžio?
32. Kokias socialinių taisyklių kategorijas išskyrė Fr. Hayekas?

33. Apibrėžkite ir paaiškinkite organizuotos socialinės tvarkos bruožus.
34. Paaiškinkite Fr. Hayeko teiginį: sudėtingiausios socialinės tvarkos sistemos gali atsirasti tik veikiant vidinėms jėgoms, skatinančioms spontaniškos tvarkos atsiradimą.
35. Apibrėžkite ir paaiškinkite bendruomeninio gyvenimo, teisingumo ir taisyklių atrankos ryšį.
36. Paaiškinkite Fr. Hayeko teiginį: nors spontaniškos tvarka ir organizacija visada koegzistuoja, neįmanoma šių dviejų tvarkos principų derinti kaip patinka.
37. Kodėl neįmanoma spontaniškos tvarkos pakeisti organizacijos tvarka?
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisingumo idėją plačiąja prasme.
39. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisingumo idėją siaurąja prasme (normatyviniu požiūriu).
40. Paaiškinkite teisingumo, kaip visuomenės bendro gėrio, sampratos ir teisingumo, kaip paskirstymo taisyklių, sampratos ryšį.
41. Kodėl šiuolaikinėje visuomenėje teisingumas suprantamas siaurąja prasme?
42. Kodėl egzistuoja įtampa tarp įstatymų teisingumo ir teisingumo nuojautos? Kaip ši įtampa daro įtaką teisės sampratos raidai?
43. Pateikite teisės, kaip tvarkos, ir teisės, kaip teisingumo, supriešinimo pavyzdžių.
44. Kodėl nėra ir negali būti absoliutaus teisingumo?
45. Kodėl teisės sociologija nagrinėja teisingumo reiškinius?
46. Išvardykite teisingumo formas.
47. Apibrėžkite pataisomąjį teisingumą ir paaiškinkite jo esmę.
48. Apibrėžkite procedūrinį teisingumą.
49. Apibrėžkite ir paaiškinkite procedūrinio teisingumo, kaip procedūrinių stadijų, kontrolės mechanizmo sampratą.
50. Apibrėžkite ir paaiškinkite procedūrinio teisingumo, kaip procedūrinių elementų rinkinio, sampratą.
51. Kodėl pačios procedūros neužtikrina jų laikymosi griežtumo? Kaip siekiama šią problemą spręsti?
52. Apibrėžkite paskirstomąjį (socialinį) teisingumą.
53. Apibrėžkite lygybės principą ir paaiškinkite jo esmę.
54. Apibrėžkite ir paaiškinkite lygybės tipus.
55. Kodėl lygybės principo suabsoliutinimas veda prie neteisingumo?

56. Apibrėžkite poreikių principą ir paaiškinkite jo esmę.
57. Kodėl poreikių principo suabsoliutinimas veda prie socialinės utopijos?
58. Apibrėžkite ir paaiškinkite nuopelnų ir profesionalumo principus.
59. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinio rango principą.
60. Kodėl socialinio rango principo taikymas nepriimtinas demokratinėse visuomenėse?
61. Paaiškinkite „kiekvienam duoti tai, kas jam pagal įstatymą priklauso“ principą ir jį taikant kylančius pavojus.
62. Paaiškinkite visuomeninio naudingumo principą ir jį taikant kylančius pavojus.
63. Apibrėžkite ir paaiškinkite paklausos ir pasiūlos principą ir jo ryšį su visuomenės moralės normomis.
64. Apibrėžkite teisingumo idėjos interpretacijos problemas.
65. Paaiškinkite socialinės grupės vyraujančio tikslo ir paskirstomojo teisingumo ryšį.
66. Kodėl dažniausiai teisingumo principai formuluojami visuomenės lygiu?
67. Kodėl paskirstomojo teisingumo principų taikymas individų lygiu yra problemiškas?
68. Išvardykite dažniausiai išskiriamas teisingumo interpretacijas (sampratas).
69. Apibrėžkite liberalinę teisingumo sampratą ir paaiškinkite jos esmę.
70. Apibrėžkite marksistinę sovietinę teisingumo sampratą ir paaiškinkite jos esmę.
71. Apibrėžkite libertalinę teisingumo sampratą ir paaiškinkite jos esmę.
72. Apibrėžkite krikščioniškąją teisingumo sampratą ir paaiškinkite jos esmę.
73. Apibrėžkite ir paaiškinkite krikščioniškojo teisingumo formas.
74. Apibrėžkite ir paaiškinkite krikščioniškąją socialinio teisingumo sampratą.
75. Paaiškinkite teisingumo socialinę reikšmę ir jos sociologinio tyrimo poreikį.
76. Apibrėžkite paprotį siauruoju ir plačiuoju požiūriais.
77. Paaiškinkite paprotinio socialinio mąstymo vaidmenį teisėje.
78. Apibrėžkite paprotinio socialinio mąstymo raiškos formas.

79. Apibrėžkite ir paaiškinkite įstatymų normų neveiksmingumo priežastis.
80. Paaiškinkite pozityviają teisę kuriantį paprotinį socialinį mąstymą.
81. Kokiais būdais papročiai gali sukurti arba panaikinti pozityviosios teisės normas?
82. Apibrėžkite ir paaiškinkite įsigalėjusio papročio prilyginimo pozityviajai teisei formalizavimo problemas.
83. Apibrėžkite ir paaiškinkite prekių mainų įtaką teisės sistemos institucinei raidai.
84. Paaiškinkite ekonomikos augimo tiesioginę ir netiesioginę įtaką profesionalių teisėtvarkos institutų formavimuisi.
85. Paaiškinkite teisės institucinės diferenciacijos grįžtamojo ryšio poveikį ekonomikos augimui.
86. Paaiškinkite teisės institucinės diferenciacijos ir ekonomikos augimo ryšio poveikį politinės valdžios raidai.
87. Kodėl valdžios paveldėjimo institutą laipsniškai pakeitė biurokracija?
88. Paaiškinkite politinės sistemos raidos ir civilinės teisės diferenciacijos ryšį.
89. Paaiškinkite administracinės teisės ir baudžiamosios teisės „skyrybų“ socialines priežastis.
90. Kodėl politinė sistema siekia išplėsti teismų sistemą?
91. Paaiškinkite teisės raidos ir politinės sistemos raidos abipusio poveikio ciklinį grįžtamąjį poveikį.
92. Apibrėžkite ir paaiškinkite Romos katalikų bažnyčios poveikį Vakarų teisės tradicijos formavimuisi ir tolesnei raidai.
93. Paaiškinkite pamatinių pokyčių XI a. pabaigoje ir XII a. teisėje, socialinėje ir ekonominėje srityse ryšį.
94. Paaiškinkite profesionalių teisininkų rengimo poveikį teisinės sistemos raidai.
95. Paaiškinkite Vakarų modernių teisės sistemų atsiradimo XI a. pabaigoje ir XII a. ryšį su pirmųjų Europos universitetų atsiradimu.
96. Paaiškinkite teisininkų korporacijos vaidmenį kuriant Prancūzų civilinį kodeksą ir jo poveikį moderniosios teisės raidai.
97. Paaiškinkite visuomenės kryptingo teisinio švietimo plėtimo ir pilietinės visuomenės formavimosi ryšį.
98. Paaiškinkite įstatymą kaip organizuotos socialinės tvarkos kūrimo pagrindą.

99. Instrumentiniu požiūriu palyginkite įstatymą ir paprotį.
100. Apibrėžkite ir tarpusavyje palyginkite oficialiąją ir „šešėlinę“ teisėkūras.
101. Siaurąja ir plačiąja jurisprudencijos prasme paaiškinkite jos poveikį teisės raidai.
102. Apibrėžkite teisėjų teisėkūrinį vaidmenį teisės raidoje.
103. Apibrėžkite teisinės doktrinos sampratą ir paaiškinkite jos vaidmenį teisės raidoje.

AŠTUNTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIALINIS VEIKIMAS

Teisė yra sudėtingas socialinis reiškiny, kuriam visuomenė, socialinės grupės ir pats žmogus suteikia skirtingas reikšmes. Todėl teisę galima nagrinėti skirtingais aspektais. Sąlygiškai svarbiausieji teisės nagrinėjimo aspektai susiję su teisės, kaip teisingumo, ir teisės, kaip tvarkos, sampratomis. Teisė, kaip teisingumas, yra visuomenės narių laisvės matas ir civilizacijos socialumo skiriamasis bruožas, išreiškiantis vienkį arba kitokį asmenybės ir visuomenės santykį. Kitaip tariant, teisės, kaip teisingumo, sampratai svarbiausias yra teisės socialinės paskirties klausimas. Teisės, kaip tvarkos, samprata apibrėžia visuomenės praktinių uždavinių sprendimo, tenkinant visuomenės narių interesus, logiką ir priemonių bei būdų visumą. Kitaip tariant, instrumentinei teisės sampratai svarbiausias yra veikimo teisinių būdų ir priemonių parinkimo klausimas.

Visuomenių socialinėje raidoje būta laikotarpių, kai buvo pabrėžiama viena arba kita teisės samprata; jų giluminis susipriešinimas virsdavo didžiosiomis revoliucijomis (H. Bermanas). Liberalios demokratijos visuomenėse siekiama sujungti teisės, kaip teisingumo, ir teisės, kaip tvarkos, sampratas. Sociologinis požiūris į teisę siekia paaiškinti teisės socialinį veikimą: 1) atskleisti teisės socialinę (bendruomeninę) paskirtį ir funkcijas, kuriomis teisė tiesiogiai įsiprasmina visuomenėje ir kaip socialinės santarvės pagrindas, ir kaip ginčų sprendimo priemonė; 2) paaiškinti teisės socialinio veikimo modelį: priemones, mechanizmus ir formas.

8.1. Teisės socialinė (bendruomeninė) paskirtis ir funkcijos

Teisės socialinė paskirtis – tai tas tikslas, kuriam teisė savaime susiklosto arba sąmoningai kuriama ir dėl kurio egzistuoja. Teisės socialinė paskirtis lemia teisės funkcijų turinį ir pobūdį. Todėl atskleisti teisės socialinę paskirtį – tai atsakyti į klausimą, kodėl atsiranda ir egzistuoja teisė, – rašo Vaišvila¹³⁴. Praeitame skyriuje atskleidėme, kaip teisė tiesiogiai atsiranda iš žmonių bendravimo ir bendradarbiavimo, susijusi su tokios socialinės tvarkos kūrimu, kuri didintų individų ir bendruomenės saugumą bei tarpusavio pasitikėjimą, nesiaurindama jų laisvės ribų. Dabar plačiau pagrįsime šią nujaučiamą teisės socialinę paskirtį ir ją įgyvendinančias funkcijas.

1. Socialinės struktūros ir žmogaus padėties visuomenėje ryšys.

Visuomenės arba socialinės grupės negalima lyginti su žirnių maišu, kurį išpylus žirniai išsilaksto į pašalius. Tarp žirnių nėra jokių ryšių, kurie juos jungtų, ir tik maišas suteikia tam tikrai jų visumai laikiną formą. Visiškai priešingai yra visuomenėje: individus visuomenėje arba socialinėje grupėje sieja įvairiausi socialiniai ryšiai ir socialiniai santykiai. Žmonės bendrauja ir bendradarbiauja dažniausiai ne atsitiktiniu būdu, o laikydamiesi atitinkamų bei asmeninių socialinių statusų ir juos atitinkančių vaidmenų (žr. 2.2 skyrių). Tai reiškia, kad žmonių tarpusavio santykiai yra socialiai sureguliuoti ir dėl to nuspėjami.

Visuomenė suprantama kaip istoriškai susiformavusi ir nuolatos besivystanti žmonių, jų ryšių ir santykių visuma. Ši visuma turi sistemos bruožų, todėl ją vadiname socialine sistema. Visuomenė yra socialinė sistema, kurios pagrindiniai elementai – žmonės ir jų santykiai. Todėl visiškai pagrįstai galima klausti – koks yra visuomenės požiūris į žmogų ir kokios jėgos jį išreiškia bei nulemia jo pokyčius? Visuomenės požiūrį į žmogų išreiškia ir jo pokyčius nulemia visuomenės socialinė struktūra.

¹³⁴ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 137.

Socialinė struktūra yra visuomenės, kaip socialinės sistemos, sandara, kurios elementai – socialiniai institutai, socialinės grupės, socialinės organizacijos ir socialinio veikimo formos – susieti tarpusavio ryšiais. Socialinių institutų funkcionavimo pobūdis, socialinių grupių išsidėstymo ypatumai, socialinės organizacijos ir socialinio veikimo formų išsivystymo laipsnis suponuoja konkrečios visuomenės savitumą, jos požiūrį į žmogų.

Lotynų kalbos žodis *structura* išreiškia kokio nors objekto arba reiškinių sistemos sandarą, kurios elementai yra susieti tarpusavio ryšiu. Socialinė struktūra – tai visuomenės, kaip bendruomeniško organizmo, griaučiai, kuriuos išreiškia socialiniai statusai ir juos atitinkantys socialiniai vaidmenys. Tai reiškia, kad socialiniai statusai ir vaidmenys yra socialinės struktūros „statybinė medžiaga“. Žmogaus užimtas statusas turi du matmenis – socialinį ir asmeninį. Socialinis statusas – tai visuomenės arba socialinės grupės struktūroje esanti individo padėtis, kurią jis užima kaip didelės socialinės grupės (profesijos, klasės, tautybės, amžiaus, lyties, religijos) atstovas ir kuri susieta su kitomis padėtimis per teisių ir pareigų sistemą. Socialinis vaidmuo – tai elgesio modelis, orientuotas į atitinkamą socialinį statusą, tiksliau – į teisių ir pareigų atlikimą.

Socialinė struktūra suteikia mūsų grupinei patirčiai tikslingumo ir organizuotumo. Per socialinę struktūrą tam tikrus mūsų patirties faktus savo sąmonėje susiejame ir vadiname juos, pavyzdžiui, „šeima“, „teismas“, „bažnyčia“, „mokykla“, „įmonė“, „prokuratūra“ ir t. t. Visa tai yra socialinės struktūros pavyzdžiai. Tai reiškia, kad socialinė struktūra išreiškia socialinės grupės arba visuomenės narių tarpusavio nuolatinis ir sureguliuotus ryšius, suteikia gyvenimui organizuotumo ir stabilumo pojūtį.

Apibendrintai galima pasakyti, kad socialinė struktūra apima visą įvairaus lygio santykių, priklausomybių, atskirų socialinės sistemos elementų sąveikų visumą. Jos elementai yra įvairių rūšių socialiniai institutai, socialinės grupės ir bendrijos. Jų prigimties ir sandaros analizė atskleidžia, kad pagrindinis socialinės struktūros vienetas yra vertybės ir normos. Vertybės – tai visuomenės narių daugumai būdingas supratimas to, kas yra gėris, teisingumas, patriotizmas, draugystė, meilė, garbė, atsakomybė, atjauta, ištikimybė, pareiga, nesavanaudiška pagalba ir pan. Aukščiausia vertybė yra žmogus.

Vertybės priklauso socialinei grupei arba visuomenei. Jos implikuotos socialinėse normose. Kai bendruomenė (visuomenė) pradeda įsisaugoti, kad žmogus yra aukščiausia vertybė, anksčiau arba vėliau turi susiformuoti socialinės normos, skirtos šiai vertybei apsaugoti.

Socialinės struktūros poveikį individams sociologai aiškina diurkheimiškojo požiūriu. Mes socialinę struktūrą suvokiame kaip socialinį faktą, kuris tarsi egzistuoja kaip nepriklausoma tikrovė, mūsų aplinkos dalis. Socialinės struktūros riboja mūsų elgesį ir veiksmus, nukreipia juos tam tikra vage. Taigi sąvoka „socialinė struktūra“ išreiškia tam tikrą idėją: žmonės formuoja socialinius santykius, kurie yra ne atsitiktiniai, o turi tam tikrą reguliarumą ir pastovumą. Socialinis gyvenimas yra ne amorfiškas, bet diferencijuotas socialinėmis grupėmis, pozicijomis ir institutais, kurie palaiko funkcinį tarpusavio ryšį. Nors socialinių grupių sąryšingi bruožai susiklosto iš individų socialinių veiksmų, jie nėra vien jų norų ir ketinimų tiesioginis padarinys; priešingai, individualius pasirinkimus formuoja ir riboja socialinė aplinka. Kitaip tariant, socialinė struktūra reiškia, kad žmonės nėra visiškai laisvi ir jų veiksmų pasirinkimus riboja socialinis pasaulis, kuriame jie gyvena, socialiniai santykiai, kuriuos jie tarpusavyje palaiko.

Konkrečių visuomenių socialinės struktūros formavimosi ir raidos ypatumai apibrėžia ribas, kuriose vyksta žmogaus egzistencijos materialinių priemonių atkūrimas. Laipsniškai susiformuoja toks visuomenės (bendruomenės) vientisumas, vadinamasis „socialinis organizmas“, kuris įprasmina savo egzistenciją: visuomenė (bendruomenė) ima teisės normomis saugoti sąlygas, būtinas žmonių egzistencijos priemonėms ir jai pačiai atkurti. Tokios sąlygos yra: socialinės erdvės (valdomos teritorijos) vientisumas, ekonominės ir teisinės erdvės vienovė, kalbos bendrumas, socialinių normų, stereotipų ir vertybių vienovė. Šios sąlygos leidžia žmonių grupėms nusistatyti nekintamas sąveikos formas. Iš jų išvedami reguliavimo principai, įskaitant ir žmogaus padėtį visuomenėje apibrėžiančius principus.

Taip anksčiau arba vėliau „subręsta“ žmogaus padėties bendruomenėje (visuomenėje) klausimas. Asmenybės santykio su socialine visuma klausimas yra esminis ir, Dumonto¹³⁵ nuomone, atsakymo į jį ieško kiekviena civilizacija. Žmogaus padėtį visuomenėje visada lemia ir re-

¹³⁵ Kavolis V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą // Kultūros barai. 1998. Nr. 8–9. P. 3.

guluoja joje veikianti teisė kaip socialinis institutas. Teisės normos ir jų interpretacijos atspindi tikrąjį asmenybės statusą. Galima sakyti, kad visuomenės požiūris į teisę lemia ir jos požiūrį į asmenybę. Kai teisės nepaisoma ir jos reikšmė socialinių ryšių sistemoje mažėja, dažnai pažeidinėjamos visuomenės narių teisės, ir priešingai, kai teisė labai vertinama, atsiranda tam tikros žmogaus egzistavimo garantijos, kurias gerbia visuomenė.

Taigi visuomenės (bendruomenės), kaip socialinio organizmo, formavimosi procese išsikristaluoja žmogaus egzistencinės būties norminis pagrindas, kuris apibrėžia žmogaus laisvės ribas. Savo egzistenciją laipsniškai apmaštanti ir jos norminį pagrindą išsąmoninanti bendruomenė siekia formuluoti žmogaus orios egzistencijos idėjas ir jas sunorminti. Iš pradžių žmogaus orios egzistencijos normos vadinamos dieviškąja, o vėliau – prigimtinė teise. Taip pabrėžiama, kad jų kūrėjas yra kažkas aukščiau už bet kurį konkretų žmogų. Tačiau dieviškąją ir prigimtinę teisę sukūrė ne metafizinis kūrėjas, jos susiklostė ilgame „mokymosi iš patirties“ procese. „Dieviškosios teisės“ ir „prigimtinių teisės“ sąvokos išreiškia tokias elgesio taisykles, kurios susiklostė ne todėl, kad buvo suvoktos kaip sąlygos kokiam nors žinomam tikslui pasiekti (t. y. lyg jos būtų specialiai sukurtos), o todėl, kad padėjo išlikti didesniajam jas praktikuojančių grupių skaičiui, išstumiant kitas šių taisyklių nepraktikuojančias grupes¹³⁶.

Prigimtinė teisė yra tokia privalomai sektino elgesio modelių visuoma, kuri išreiškia žmonių, kaip socialinės bendrijos, egzistencijos svarbiausią interesą – apsaugoti žmogaus gyvybę ir orumą. Bermanas rašo: „Vakarų teisės tradicijos formavimosi epochoje vyravo prigimtinės teisės teorija. Buvo visuotinai tikima, kad galiausiai žmogiškasis įstatymas kilo iš proto ir sąžinės ir todėl galiausiai gali būti patikrintas tik remiantis protu ir sąžine. Ne tik pagal to meto teisės filosofiją, bet ir pagal pačią veikiančiąją teisę, bet kokia veikiančioji teisė, tiek priimtas įstatymas, tiek paprotys, turi atitikti prigimtinę teisę, nes kitaip ji stokotų teisinės galios ir jos būtų galima nepaisyti“¹³⁷. Taigi prigimtinių žmogaus teisių pripažinimas ir realus įgyvendinimas laipsniškai įtvirtino Vakarų

¹³⁶ Plačiau žr.: Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I d.: Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998. P. 34–37.

¹³⁷ Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999. P. 29.

Europoje individo absoliutaus iškėlimo virš visuomenės principą. Neatsitiktinai Diurkheimas pabrėžia, kad pagarba individo žmogiškajam orumui yra bendroji ir visuotinė vertybė.

Teisės sociologija laikosi požiūrio, kad Vakarų teisės tradiciją visada palaikantis tikėjimas teisės „kūnu“ – aukštesniąja teise, kuri kadaise buvo vadinama dieviškąja teise, vėliau – prigimtinė teise, o šiuo metu – žmogaus teisėmis, yra gyvybingas ir šio pamatinio fakto negali paneigti aukščiausios politinės valdžios teisė. E. Sprugis rašo: „Iš prigimtinių teisių šiuolaikinė tarptautinė bendruomenė išskiria žmogaus gyvybę ir orumą. Pripažįstama, kad kiekvienas žmonių bendruomenės narys turi prigimtinių orumą, kuris yra svarbiausias teisių šaltinis <...>. Žmogaus gyvybė ir jo orumas sudaro asmenybės vientisumą, reiškia žmogaus esmę. Gyvybė ir orumas yra neatimamos žmogaus savybės, todėl negali būti traktuojamos atskirai. Prigimtinių žmogaus teisės – tai individo prigimtinių galimybių, kurios užtikrina jo žmogiškąjį orumą socialinio gyvenimo srityse. Jos sudaro tą minimumą, atskaitos tašką, nuo kurio plėtojamos ir papildomos visos kitos teisės ir kurios sudaro tarptautinės bendruomenės neginčijamai pripažintas vertybes. Žmogaus gyvybė ir orumas <...> yra aukščiau įstatymo. Atsižvelgiant į tai, žmogaus gyvybė ir orumas vertintini kaip ypatingos vertybės“¹³⁸.

Tačiau patirti Antrojo pasaulinio karo žiaurumai, žmogaus orumo išniekinimai ir gyvybės vertingumo paniekėjimai tapo svarbiausiais Vakarų visuomenių akstiniais 1948 metais priimti Visuotinę Žmogaus Teisių Deklaraciją. Jos Preambulė teigia, kad „visiems žmonių giminės nariams būdingo orumo ir lygių bei neatimamų teisių pripažinimas yra laisvės, teisingumo ir taikos pasaulyje pagrindas“¹³⁹. Tarptautiniu mastu 1993 metais Vienos konferencijoje beveik visos JT narės patvirtino savo paramą Visuotinei Žmogaus Teisių Deklaracijai. Laipsniškai žmogaus teisių sistema įsigali civilizacijų sambūvyje¹⁴⁰. Tačiau XXI a. pradžioje žmogaus teisėms grėsmingą iššūkį metė terorizmas.

Taigi apibendrintai ir pagrįstai galima teigti, kad žmogaus teisės yra žmonių giminės planetos mastu svarbiausioji vertybė. Todėl svarbiau-

¹³⁸ Sprugis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 52–53.

¹³⁹ Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991. P. 12.

¹⁴⁰ Plačiau žr.: Miliauskaitė K. Žmogaus teisių sistema civilizacijų sambūvyje. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.

sioji teisės socialinė paskirtis – saugoti ir ginti žmogaus teises ir laisves.

Tai reiškia, kad žmogaus orumas nėra vien subjektyvus asmens sąvęs vertinimas. Jis tapo ir visuomenės nuolatinio rūpinimosi objektu. Žmogaus teisės į orumą įgyvendinimo galimybių analizė atskleidžia, kad siekiant užtikrinti normalų, visavertį žmogaus gyvenimą, nepakanka negatyviųjų asmens teisių ir laisvių. Todėl šiuolaikinės visuomenės sąmonėje ir kultūroje pamatinės žmogaus teisės apima ne tik asmenines ir politines teises ir laisves (pirmosios kartos teises), bet ir socioekonominės teises ir laisves (antrosios kartos teises).

2. Negatyviųjų ir pozityviųjų žmogaus teisių ir laisvių santykis.

Negatyviosios asmens teisės ir laisvės – tai asmeninės (pilietinės) ir politinės žmogaus teisės ir laisvės, visuotinės vakarietiškos civilizacijos teisinės vertybės ir šiuolaikinių demokratinių valstybių konstitucijų bei tarptautinių teisės aktų vertybinis pagrindas. Šių žmogaus teisių ir laisvių, kaip teisės gelminio pagrindo, išivyravimą Vakarų teisėje nulėmė Jungtinių Tautų priimta Deklaracija (1948 m.), kurią ratifikavo šalių parlamentai ir taiko teismai. Asmeninės (pilietinės) bei politinės teisės ir laisvės riboja valstybinės valdžios poveikį žmogui¹⁴¹, stabdo ir riboja valstybės galias¹⁴² žmogaus atžvilgiu.

1990 metais Jungtinių Tautų vystymo programos parengtame Praešime apie žmogaus socialinę raidą buvo pirmąsyk apibrėžta žmogaus socialinės raidos samprata. Žmogaus socialinė raida – tai procesas, kuris didina žmonių pasirinkimo galimybes. Apskritai rinktis galima iš begalinio skaičiaus alternatyvų, kurios laikui bėgant kinta. Bet kokio išsivystymo lygio žmogus privalo turėti galimybę rinktis tris svarbiausius dalykus: ilgai ir sveikai gyventi, įgyti žinių ir apsirūpinti ištekliais, reikalingais normaliam gyvenimo lygiui pasiekti. Jei nėra šių pagrindinių dalykų, daugelis kitų pasirinkimo galimybių lieka neprieinamos. Tačiau žmogaus socialinė raida tuo neapsiriboja. Papildomos pasirinkimo galimybės, labai vertinamos daugelio žmonių, apima politines, ekonomines ir socialines laisves bei galimybes gaminti ir kurti, gyventi gerbiant save bei turint žmogaus teisių garantijas. Žmogaus socialinė raida yra dvipu-

¹⁴¹ Human rights in International Law. Legal and Policy Issues. Ed. by T. Meron. Oxford: Clarendon Press, 1992. P. 205–272.

¹⁴² Robertson G. Freedom, the individual and the law. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1993. P. 1–64.

sė: 1) formuojamos žmogaus galimybės: gera sveikata, žinios ir įgūdžiai; 2) įgytos galimybės naudojamos laisvalaikiui, darbui, kultūriniam, socialiniam ir politiniam aktyvumui. Nesuderinus šių aspektų, žmonės gali labai nusivilti. Pagal šią žmogaus socialinės raidos sampratą pajamos, be abejo, yra labai svarbios, bet toli gražu ne viskas, ko žmogui reikia. Taigi žmogaus socialinė raida yra daugiau negu vien pajamų ir turto didėjimas. Dėmesio centre turi būti žmogus¹⁴³.

Taigi pozityviųjų teisių – socialinių, ekonominių ir kultūrinių (socioekonominių) teisių paskirtis yra užtikrinti normalų, orų gyvenimą asmens, atsidūrusio žemiau tam tikros materialinės ir socialinės gerovės bei išsilavinimo ribos. Šią ribą apibrėžia ne politinė koncepcija, o konkrečios visuomenės išsivystymo ekonominis, socialinis ir kultūrinis lygis¹⁴⁴. Kitaip tariant, kiekvienoje konkrečioje visuomenėje ir valstybėje egzistuoja tam tikras normalaus gyvenimo lygio supratimas, kuris priklauso nuo jos ekonominio išsivystymo lygio, kultūros ir tradicijų. Kai kyla gyvenimo lygis visuomenėje, didėja ir galimybė rinktis tris minėtus svarbiausius dalykus.

Žmogaus socialinės raidos samprata pabrėžia žmogaus socioekonominės teisės, kurių esmė yra priešinga asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmei. Asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmė yra valstybinės valdžios ribojimas, aiškiai apibrėžiant minimalios asmeninės laisvės erdvę, o socialinės teisės, atvirkščiai, išplečia valstybės veiklos sritį¹⁴⁵. Socioekonominėms teisėms įgyvendinti, priešingai nei neigatyvioms teisėms, reikalinga aktyvi valstybės pagalba, jos stumiantysis veiksnys arba pozityvus elgesys (*affirmative action*)¹⁴⁶, grindžiamas visuomenės solidarumu. Tai reiškia, kad antrosios kartos teisių įgyvendinimas gali sukelti visuomenėje įtampą: „socioekonominės teisės užkrauna pareigas valstybei ir visuomenei, tačiau jos visiškai nesukuria jokių pareigų patiems asmenims; <...> jų dėka asmuo tampa pasyvus politiniuose santykiuose; socioekonominės teisės ardo asmeninių ir poli-

¹⁴³ Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1995. Vilnius: Jungtinių Tautų vystymo programa, 1995. P. 1.

¹⁴⁴ Rawls J. Politinis liberalizmas. Vilnius, 2002. P. 197–201.

¹⁴⁵ Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 55.

¹⁴⁶ Cappelletti M. The judicial process in comparative perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989. P. 14–30.

tinių teisių bei laisvių paskirtį užtikrinti nepriklausomą, autonomišką individo būti¹⁴⁷.

Taigi žmogaus padėtis visuomenėje yra prieštaringa: teisė saugo ir gina žmogaus laisvės erdvę, kita vertus, šios teisės gali nepakakti, ir visuomenė prisiima teisinius įsipareigojimus žmogui teikti papildomą pagalbą. Teikti socioekonominę pagalbą žmogui visuomenė pajėgi tada, kai yra sukūrusi gana aukštą gyvenimo lygį. Tai reiškia, kad tarp socioekonominės pagalbos žmogui ir visuomenės pažangos lygio augimo yra įtampa, kuri gali ir skatinti visuomenės pažangą, ir jai trukdyti.

Realistinė teisės socialinė paskirtis turi jungti abu šiuos elementus, nes vieno iš jų didesnis pabrėžimas veda prie kraštutinumų ir galiausiai – prie visuomenės krizių. **Teisės socialinė (bendruomeninė) paskirtis – saugoti ir ginti žmogaus teises bei laisves ir sudaryti teises galiomybes visuomenės pažangos raidai, kuri turi užtikrinti žmogaus gyvenimo kokybės augimą.** Kita vertus, reikia žinoti, kad žmogaus teisių ir laisvių, kaip teisės vertingumo pagrindo, konstitucinis pripažinimas nėra vienkartinis aktas ir reikalauja iš visuomenės nenutrūkstamų moralinių pastangų saugoti visų jos narių teises ir spręsti jų įgyvendinimo klausimą¹⁴⁸.

3. Teisės socialinės funkcijos. Teisė yra socialinis institutas. Kiekvienam socialiniam institutui būdingos dvi raiškos formos – išorinė ir vidinė. Išoriškai socialinis institutas pasireiškia kaip įstaigų, finansinių ir materialinių priemonių, žmogiškųjų išteklių visuma. Socialinio instituto vidinė pusė – instituto turinys pasireiškia kaip standartizuotų elgesio modelių visuma. Teisei būdingi visi bendrieji socialinio instituto bruožai: tam tikros funkcijos, hierarchija, normatyvinis pagrindas ir kultūriniai ideologiniai simboliai.

Pažvelkime į teisės, kaip socialinio instituto, svarbiausius bruožus. Teisė yra socialinės tvarkos svarbiausias veiksnys. Ji užtikrina socialinį stabilumą, saugo individus ir visą visuomenę nuo įvairių destruktivaus ir antisocialinio elgesio apraiškų. Teisė yra visuomeninių santykių stabilumo garantas ir suteikia pagrindą juos numatyti. Teisės normos reguliuoja visus svarbiausius visuomeninio gyvenimo santykius, kontroliuo-

¹⁴⁷ Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002. P. 120.

¹⁴⁸ Šlapkauskas V. Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys // Jurisprudencija: mokslo darbai. 2002. T. 24(16). P. 192.

ja valstybinių įstaigų ir organizacijų veiklą. Kaip normatyvinis darinys, teisė dalyvauja kuriant visuomenės struktūrą, kontroliuoja leistinumą ribas individų ir valstybės veikloje. Taigi teisė yra visuomenėje veikiančios socialinės kontrolės dalis. Teisė glaudžiai susijusi su visuomenės ekonominiu ir politiniu gyvenimu, yra jų įrankis. Ekonomikoje ir politikoje teisė pasireiškia dvejopai: 1) kaip ekonomikos ir politikos raidos išraiška ir reguliavimo įrankis; 2) kaip ekonomikos ir politikos raidą lemiantis veiksnys. Teisė yra ir visuomenės vertybinės sistemos sudėtinė dalis, įkūnijanti ir išreiškianti konkrečiai visuomenei būdingas vertybes.

Visi šie teisės, kaip socialinio instituto, funkcionavimo bruožai yra svarbūs, nes suponuoja teisės socialinių funkcijų išskyrimo prielaidas. Funkcija yra veikimo kryptis ir būdas. Socialinė funkcija – tai vaidmuo, kurį atlieka vien tas arba kitas socialinės sistemos elementas, jo organizacija, įgyvendinanti socialinių grupių ar visos visuomenės interesus. **Teisės socialinės funkcijos – tai teisės, kaip socialinio instituto, veikimo kryptys ir būdai įgyvendinant teisės socialinę paskirtį.**

Teisės sociologijoje dar nesusiklostė vientisa teisės socialinių funkcijų tipologija. Vieni autoriai išskiria daugiau teisės socialinių funkcijų, kiti – mažiau, net ta pati funkcija dažnai vadinama skirtingai¹⁴⁹. Dažniausiai išskiriamos šios teisės socialinės funkcijos: integracijos, reguliavimo, komunikacijos, socializacijos, socialinės prievartos legalizavimo ir norminimo.

Teisinės integracijos funkcija. Integracija [lot. *integratio* – atnaujinimas, atkūrimas] – tai dalių, elementų jungimas (-is) į visumą. Teisės socialinės integracijos funkcija – tai teisės kūrimas ir jos įgyvendinimas siekiant užtikrinti ir išsaugoti visuomenės narius jungiančią ir visą visuomenę persmelkiančią socialinę tvarką, kuri palaikytų ir skatintų santykinai susitelkusios visuomenės stabilų gyvenimą. Ji yra svarbiausia teisės socialinė funkcija. Ši funkcija dar vadinama socialinio kompromiso funkcija¹⁵⁰, kai siekiama pabrėžti demokratinėje visuomenėje vyraujančių socialinės integracijos pobūdį: tokius teisės subjektų savitarpio susitarimus, kurie laidoja jų interesų patenkinimą tokiu mastu, kuris nesiurina kitų socialinių grupių galimybių įgyvendinti savo interesus ir

¹⁴⁹ Pieniāžek A., Stefaniuk M. Sociologia prawa. Zarys wykładu. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000. S. 267–275.

¹⁵⁰ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 147.

nemažina visuomenės sutelktumą. Vis dėlto socialinis kompromisas neapima visų socialinės integracijos būdų, kuriuos teisė gali išreikšti.

Teisinės sistemos ir teisės normomis sukuriama visuomenėje pasitikėjimo ir saugumo išsaugojimo, visuomenės sutelktumo stiprinimo tendencija, kuri persveria ir nustelbia griovimo tendencijas. Tai reiškia, kad teisinė sistema, sąveikaudama su moraline, ekonomine, politine ir kitomis gretimomis socialinėmis sistemomis, turi įgyvendinti teisės socialinę paskirtį, kurioje pabrėžiama: 1) saugoti ir ginti žmogaus pamatinius interesus; 2) užtikrinti visuomenės grupių socialinę ir politinę santarvę; 3) skatinti visuomenės gyvenimo kokybės raidą. Nors teisės socialinė paskirtis yra nedaloma, dėl aiškumo pabrėžime jos aspektus ir integracinės funkcijos svarbias subkryptis.

Pirmoje teisinės integracijos subkryptyje teisinė sistema turi nepaliaujamai žmogaus teisių ir laisvių požiūriu „matuoti“ ir vertinti visus teisinius reiškinius ir šalinti išryškėjusius nukrypimus, ginti žmogaus teises ir laisves. Antroje teisinės integracijos subkryptyje teisė turi organizuoti ir skatinti žmonių elgesį ir veiklą taip, kad jie siektų socialinio solidarumo bendražmogiškų vertybių ir liberalios demokratijos normų pagrindu. Trečioje subkryptyje teisė turi garantuoti būtiną minimalų pragyvenimo lygį ir prisidėti prie visuomenės, kaip sistemos, išlikimo ir adaptacijos. Taigi teisė turi veikti kaip visuomenės imuninė sistema, todėl visos kitos teisės socialinės funkcijos yra išvestinės iš teisinės integracinės funkcijos, ją papildančios.

Teisinio reguliavimo funkcija. Reguliacija [lot. *regulo* – tvarkau, nukreipiu] – norimos, reikiamos būsenos, režimo, padėties, tvarkos su(si)darymas, at(si)kūrimas. Teisinio reguliavimo funkcija – tai socialinių santykių ir veiklos sunorminimas teisės normų pagrindu.

Teisė yra visuotinis socialinis reguliatorius, kurio veikimas vyksta teisės normų pagrindu. Teisė gali sureguliuoti visus socialinius santykius ir visuomenėje vykstančius procesus, jeigu jie turi išorinio pasireiškimo bruožus. Kiekvienam individui, jų grupei, organizacijai ir valstybei teisė suteikia aiškiai apibrėžtas teises ir pareigas. Teisinio reguliavimo funkcija ne tik įtvirtina, bet ir saugo susiklosčiusius visuomeninius santykius, skatina jų tobulėjimą – tolesnę raidą, pavyzdžiui, naujų nuosavybės formų, paskirstymo, mainų ir kitų santykių. Kartu teisė skatina visuomenės, kaip socialinio organizmo, sklandžią raidą.

Teisinė sistema užtikrina teisinį reguliavimą ne vien pareigų, leidimų ir draudimų nustatymo būdais, bet ir sukurdamą teigiamas visuome-

ninės veiklos paskatas, civilinio teisinio aktyvumo raidos prielaidas. Demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės išivyravimo kontekste išauga teisinės sistemos, kaip pozityvaus mąstymo, vaidmuo, ypač skatinant teisės subjektų civilinį teisinį aktyvumą.

Apskritai teisinis reguliavimas yra organizacinės prigimties. Šia teisinio reguliavimo prigimtimi labiausiai remiasi politiniai sprendimai, kuriuos priima valstybinės institucijos ir įgyvendina viena arba kita teisės forma. Teisniam reguliavimui pagrindą sukuria teisėkūros subjektų veikla. Ji nebūna tobula, nes iš principo neįmanoma apimti visą visuomeninių santykių ir procesų įvairovę, kurios dalis yra teisėkūros subjektai. Tai reiškia, kad įvairias visuomeninės veiklos sritis reglamentuojantys teisės normų aktai negali formalizuoti visas reguliuojamų santykių įmanomas situacijas. Teisės normų aktuose sunku išvengti vienokio arba kitokio laipsnio teisės spragų, teisės normų kolizijų ir panašių trūkumų. Todėl įgyvendinant teisės reguliavimo funkciją, svarbų vaidmenį atlieka teisės taikymo institucijos ir jų pareigūnai. Teisės taikymo institucijų ir pareigūnų teisinė kultūra gali veiksmingai skatinti socialinių grupių koegzistenciją ir apskritai visuomenės narių integracijos procesus. Gali būti ir priešingai: menka teisės taikymo institucijų ir pareigūnų teisinės veiklos kultūra konfliktuoja su besiformuojančia pilietine visuomene ir šiame kontekste suponuoja įvairaus sunkumo sociologines problemas. Kai teisinis reguliavimas pradeda neatitikti socialinių lūkesčių ir poreikių, jis gali paveikti visuomenę dezorganizacijos kryptimi. Panaši situacija buvo susiklosčiusi mūsų šalies valstybingumo įtvirtinimo proceso pradžioje¹⁵¹.

Teisinės komunikacijos funkcija. Komunikacija [lot. *communicatio* – pranešimas] – bendravimas, keitimasis patirtimi, mintimis, išgyvenimais. Teisinės komunikacijos funkcija – tai socialinės teisinės sąveikos rūšis, kai perduodami ir priimami teisinės reikšmės pranešimai. Šie pranešimai perduodami reikšminiais veiksmais, kurie dažniausiai sąmoningai yra adresuoti kitiems žmonėms. Todėl galima išskirti teisinio komunikavimo procesą ir jį sudarančius veiksmus, pavyzdžiui, įstatymų paskelbimas „Valstybės žiniuose“, sprendimai ir t. t. Teisinės komunikacijos funkcija apima: 1) teisinių reikšmių informacijos rengimą ir perdavimą; 2) teisinės informacijos priėmimą; 3) grįžtamąjį teisinės informa-

¹⁵¹ Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // Jurisprudencija. 2001. T. 19(11). P. 44–54.

cijos gavėjo ir siuntėjo ryšį. Teisinė informacija yra viena socialinės informacijos liepiamojo pobūdžio rūšių.

Visuomenė yra vientisa informacinė erdvė (laukas), kurioje egzistuoja įvairiausi informaciniai ir komunikaciniai ryšiai. Šios erdvės elementai yra visi socialiniai institutai, kaip informacijos šaltiniai, nešėjai arba informacinių ryšių sankirtos taškai. Teisinės informacijos nešėjai yra visi teisiniai dokumentai, pavyzdžiui, teisės aktai: teisės normų aktai (įstatymai ir poįstatyminiai aktai), teisės aiškinimo aktai ir teisės normų taikymo aktai; įvairaus lygio sutartys. Teisiniai dokumentai praneša individams ir socialinėms grupėms labai svarbią informaciją apie jų teisių ir pareigų turinį bei reikalavimus, kuriuos jiems iškelė valstybė ir visuomenė. Teisės subjektai informuojami apie būdus ir priemones, kuriuos jie gali pasitelkti įgyvendindami savo interesus ir atsakomybę, kurią užsitraukia nesilaikydami teisiųjų paliepiamų.

Teisinio komunikavimo procesas padeda sukurti socialinę bendriją ir kartu išsaugoti kiekvieno jos nario individualumą. Teisinė komunikacija labai glaudžiai susijusi su kitomis teisės socialinėmis funkcijomis, nes „komunikaciniai veiksmai atlieka valdymo, informacinę, emocinę ir fatinę (susijusią su ryšių užmezgimu) funkcijas; valdymo funkcija genetiškai ir struktūriškai yra pradinė“¹⁵², t. y. teisinės komunikacijos funkcijos dalinė paskirtis yra teisine informacija valdyti socialinę bendriją. Pagal tai, kokie komunikaciniai veiksmai vyrauja, teisiniai pranešimai skirstomi į skatinamuosius (itikinėjimas, įtaiga, įsakymas, prašymas), informacinius (žinių perdavimas), ekspresyvinius (emocinio išgyvenimo sužadėjimas) ir fatinius (ryšio užmezgimas ir palaikymas).

Dažniausiai teisinės komunikacijos funkcija įgyvendinama nevisavertiškai, nes valstybė pabrėžia teisiųjų žinių perdavimą ir menkai domisi kitais komunikaciniais veiksmais bei grįžtamoju ryšiu, kuris išryškėja nagrinėjant įvairaus lygio teisės pažeidimus. Todėl neatsitiktinai ir pačią funkciją vieni autoriai vadina informavimo, o kiti – informacine komunikacine. Tokį siaurą požiūrį valstybė „pateisina“ taip: 1) įstatymo žinojimu turi rūpintis patys teisės subjektai, nes įstatymo nežinojimas neatleidžia nuo atsakomybės; 2) šiuolaikinių teisinės informacijos pateikimo priemonių pakanka patenkinti žinojimo poreikį. Toks „pasiteisinimas“ visiškai neatitinka pakitusių visuomenės funkcionavimo sąlygų: teisei atsiskyrus nuo moralės, „pastaraisiais metais socialinė tikrovė vis

¹⁵² Psichologijos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 143.

labiau traukėsi, ir „nuogas“ ekonominis santykis iškilo į pirmą vietą“¹⁵³. Socialinei (bendruomeniškai) tikrovei atkurti būtina remtis sąmoningai valdoma teisine komunikacija.

Visuomenėje dar neįsisąmoninta, kad grįžtamuju ryšiu turi būti ugdomas visuomenės narių poreikis teisinei informacijai, teisinė sąmonė ir kultūra. Šiuo pagrindu formuojama visuomenės narių komunikacinė kompetencija teisės srityje: individo teisinių sugebėjimų, žinių ir išgyvenimų visuma, turinti įtakos jo lankstumui, pasitikėjimui savimi ir orientacijai bendraujant su kitais individais, organizacijomis ir valstybe. Todėl labai svarbu pabrėžti, kad teisinis informavimas yra tik teisinės komunikacijos funkcijos dalis.

Teisinės socializacijos funkcija. Socializacija [lot. *socialis* – draugiškas, sąjunginis, visuomeninis] – tai individo tapimas visuomeniniu (bendruomeniniu) žmogumi, asmenybe. Individo socializaciją lemia tikslingas valstybės ir visuomenės institucijų – šeimos, mokyklos, bažnyčios, organizacijų bei kitų susivienijimų – poveikis. Individo socializacijos įrankiai yra auklėjimas ir mokymas. Todėl dažnai teisinės socializacijos funkcija pervadinama jos pagrindinio įrankio – auklėjimo vardu ir vadinama teisės auklėjamąja funkcija¹⁵⁴.

Teisinės socializacijos funkcija – tai asmenybės formavimo procese teisingo socialinio elgesio patirties ir teisėto elgesio modelių (teisės normų) perėmimas. Asmenybės formavimas yra toks visuminis procesas, kuriame asmenybės sąveikos su tikrove suponuoja naujų fizinių ir socialinių psichologinių darinių asmenybės struktūroje atsiradimą ir išvirtinimą.

Teisinės socializacijos funkcija yra tiesioginis teisinės integracijos funkcijos tęsinys, nes siekiant užtikrinti santykinai stabilų visuomenės gyvenimą, būtina, kad auganti karta iš tikrųjų perimtų socialinės tvarkos pagrindą – socialines vertybes ir normas. Visi visuomenėje egzistuojantys socialiniai institutai atlieka ne tik savo tiesiogines funkcijas, bet ir dalyvauja individų socializacijoje, padeda jiems ištraukti iš socialinio gyvenimo procesus. Teisės, kaip socialinio instituto, dalyvavimas asme-

¹⁵³ Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. Vilnius: Alma littera, 2003. P. 395.

¹⁵⁴ Pavyzdžiui: Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 150; Pieniāžek A., Stefaniuk M. Sociologija prawa. Zarys wykladu. Krakow: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000. S. 270; Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1999. С. 156.

nybės socializacijos procese yra svarbi funkcija. Ji įgyvendinama per teisinį auklėjimą ir mokymą. Ypač pabrėžiamas teisinis auklėjimas – „demokratinio auklėjimo pamatas, nes visuomenės tvarkos gynimas institucionuojamas pirmiausia teisės mokslu, teisėsauga, teisėtvara, įvairiomis teisinėmis įstaigomis. Kaip rašo garsus pedagogikos mokslo profesorius Leonas Jovaiša, „teisinio auklėjimo uždavinys – supažindinti su demokratinės visuomenės normomis, kurių įgyvendinimas palaiko visuomeninę tvarką“¹⁵⁵.

Teisinis auklėjimas yra sąmoningo, sistemingo ir kryptingo asmenybės formavimo procesas, kuriame individas iš pradžių supažindinamas su teisės vertybėmis ir normomis, o vėliau jas interiorizuoja. Tai reiškia, kad auklėjimo procese asmenybė paverčia teisės vertybes ir normas savo vidine savastimi, savo giliais įsitikinimais, kurie neleidžia jai daryti teisės pažeidimų. Teisinio auklėjimo rezultatas yra asmenybės teisinė sąmonė ir teisinė kultūra (plačiau žr. 9 skyriuje).

Socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija. Dėl įvairių priežasčių dalis visuomenės narių gali ignoruoti teisės normų reikalavimus ir neatlikti teisinių pareigų. Jiems sudrausminti ir prireikus perraukti visuomenė naudoja socialinę prievartą. Demokratinėje visuomenėje socialinė prievarta teisės subjektų atžvilgiu gali būti tik teisėta ir apibrėžtos apimtys. Tai reiškia, kad socialinė prievarta turi būti sąmoninga ir kilti iš specializuotos institucijos. Ją įteisina ir sunormina atitinkamus teisinius įgaliojimus turinčios valstybinės valdžios institucijos, pavyzdžiui, Seimas, teismai, ir visuomeninės institucijos, pavyzdžiui, arbitražas arba specialiai sukurtos komisijos.

Todėl labai svarbu pabrėžti du dalykus: 1) socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija „išplaukia iš būtinybės garantuoti teisės normomis nustatomų pareigų išsakytumą (reguliavimo funkcijos veiksmingumą)“¹⁵⁶ arba sutartiniu būdu priimtų teisinių pareigų vykdymą, 2) socialinės prievartos galimybės teisėtumą ir jos norminį apibrėžtumą. Socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija apibrėžia pobūdį ir mastą socialinės prievartos, kurią leidžiama taikyti už reguliacinių teisės normų nustatomų įpareigojimų, draudimų ar už priimtų sutartinių įsipareigojimų nevykdymą. Jos esmę sudaro imperatyvas – bausti¹⁵⁷, ku-

¹⁵⁵ Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995. P. 140.

¹⁵⁶ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 147–148.

¹⁵⁷ Ten pat. P. 148.

ris gali būti įgyvendintas įvairiomis formomis, pavyzdžiui, pinigine bauda, saviraiškos daliniu suvaržymu arba visišku laisvės apribojimu.

8.2. Teisės socialinio veikimo samprata

1. Teisės socialinio veikimo sąvoka. Teisė yra socialinio valdymo instrumentas, kuriuo tikslingai kuriama ir nuosekliai organizuojama socialinė tvarka, užtikrinanti socialinį visuomenės integralumą. Socialinio valdymo procese pasireiškia teisės socialinis veikimas. Teisės socialinis veikimas – tai nuolatinio, daugkartinio arba vienkartinio teisės poveikio visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui atsiradimas, jo kaitos procesas ir rezultatai. Teisės poveikis atsiranda, keičiasi ir įgyvendinamas teisinėmis priemonėmis. Teisinės priemonės – tai teisiniai instrumentai, kuriais laiduojamas teisės socialinės paskirties ir teisės subjektų teisėtų interesų įgyvendinimas. Teisės įgyvendinimas pasireiškia konkrečiais poveikio visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui rezultatais. Taigi teisės socialinis veikimas apima teisės, kaip reiškinio, raidos tarpsnį arba etapą nuo teisės atsiradimo iki jos įgyvendinimo rezultatų.

„Teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ etape teisinės priemonės sąveikauja su įvairiomis socialinėmis normomis ir veiksniais, kurie teisės socialinį veikimą gali sustiprinti (padaryti teigiamą poveikį), susilpninti arba netgi neutralizuoti. Kitaip tariant, dėl teisinių priemonių, socialinių sąlygų ir veiksnių sąveikos teisė, kaip socialinis reiškiny, patiria atitinkamus būvius ir procesus, kurie išreiškia teisės judėjimą „teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ etape.

2. Teisinio poveikio priemonės. Pagrindinės teisinio poveikio arba tiesiog teisinės priemonės yra teisinės idėjos ir teisės normos. Tai teisės socialinio veikimo „varomosios jėgos“. Su jomis susijusios kitos teisi-

nės priemonės: teisės taikymo aktai, sutartys, teisiniai faktai, subjektinės teisės ir teisinės pareigos, teisinė atsakomybė, draudimai, lengvatos, paskatinimai, baudmės ir kt. Visos teisinės priemonės išreiškia teisės subjektų interesų tenkinimo būdus ir turi teisinę galią.

Teisinės priemonės skirstomos: a) pagal teisės sritis: konstitucinės, civilinės, administracinės, baudžiamosios ir pan.; b) pagal pobūdį: materialinės ir procesinės; c) pagal atliekamas funkcijas: reguliacinės ir sankcijos nustatančios; d) pagal informacinį ir psichologinį kryptingumą: elgesį skatinančios (leidimai, lengvatos ir pan.) ir ribojančios (pareigos, draudimai, baudmės) teisinės priemonės.

Teisės sociologija nagrinėja teisinių priemonių ir jų taikymo socialinį pagrįstumą ir veiksmingumą. Teisinis poveikis visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui gali būti daromas apibrėžtoje teisinėje erdvėje. Teisinė erdvė – tai ne tik valstybės teritorija, kurios gyventojai patiria valstybinės teisės poveikį. Teisinė erdvė yra psichologinė konstrukcija, susijusi su žmonių grupėmis – jų vertybėmis ir socialinio elgesio normomis. Todėl realūs teisiniai santykiai susiklosto rašytinių teisinių priemonių ir gyvosios teisės normų sąveikos kontekste.

Realių teisinių santykių pagrindas – teisinis faktas. Teisės teorijos požiūriu teisinis faktas yra konkrečios gyvenimiškosios aplinkybės, su kurių buvimu teisės normos sieja konkrečių teisinių santykių atsiradimą, pasikeitimą arba pabaigą. Vadinasi, kol nesusiklosto atitinkamos socialinės sąlygos, kurios leidžia konkrečiai teisės normai įsikūnyti subjektinėje teisėje, teisės normos savaimė neveikia. Tai gi teisinis faktas yra teisinė priemonė, kuri „praneša“ apie atsiradusį, pasikeitusį ar pasibaigusį konkretų teisinį santykį, apie teisės normos įsikūnijimą subjektinėje teisėje. Tačiau sociologiniu požiūriu svarbiau yra nustatyti teisės socialinio veikimo dėsningumus. Todėl dėmesys kreipiamas ne į pavienius teisinius faktus, kurie yra svarbūs konkrečiam teisingumui įgyvendinti, bet į panašių teisinių faktų sklaidą, kurios sociologinė analizė gali atskleisti teisinių priemonių ir jų taikymo socialinį pagrįstumą ir veiksmingumą.

3. Teisės socialinio veikimo mechanizmai. Tai teisės, kaip socialinio reiškinio, patirti būviai ir procesai „teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ tarpsnyje. Teisės sociologijos plačiuoju požiūriu išskiriami keturi santykinai savarankiški teisės socialinio veikimo mechanizmai: 1) teisinio reguliavimo; 2) socialinis; 3) psichologinis; 4) informacinis-

komunikacinis. Kiti autoriai dažniausiai išskiria tik tris pirmuosius mechanizmus, pavyzdžiui, V. Lapajeva¹⁵⁸.

Teisinio reguliavimo mechanizmas – tai teisinių priemonių sistema, tikslingai kuriama ir nuosekliai organizuojama siekiant garantuoti teisės socialinės paskirties ir teisės subjektų teisėtų interesų įgyvendinamą kintančiomis socialinėmis sąlygomis. Teisės socialinio veikimo sampratos požiūriu šis mechanizmas yra svarbiausias, nes juo galima įveikti teisės socialinio veikimo kliūtis. Kliūtys – tai natūralūs ir dirbtiniai sunkumai, barjerai arba kitokie veiksniai, kurie dėl vienu arba kitų priežasčių trukdo įgyvendinti teisės socialinę paskirtį, piliečių ir organizacijų teisėtų interesus, veikia prieš teisės principus, ardo besiklostančius socialinius ryšius.

Teisės socialinio veikimo kliūtys skirstomos į paklūstančias ir nepaklūstančias socialiniam valdymui. Pavyzdžiui, valdymui paklūstančios kliūtys gali būti teisės taikymo trūkumai, teisės normų kolizijos ir panašūs veiksniai, kuriuos galima pašalinti socialinio valdymo procese. Nepaklūstančios kliūtys yra stichinės nelaimės, gamtos reiškiniai, tam tikros situacijos arba kitokie veiksniai, esantys už socialinio valdymo galimybių ribų.

Atsižvelgiant į tam tikrų kliūčių buvimą arba nebuvimą, socialinio valdymo procese kliūtys dar skirstomos į: a) esančias ir su teisiniu reguliavimu besivaržančias kliūtis, pavyzdžiui, teisės pažeidimas; b) nesančias kliūtis, kurių trūkumas neigiamai paveikia teisinio reguliavimo veiksmingumą. Pavyzdžiui, teisinio fakto trūkumas virsta kliūtimi įgyvendinti vienus arba kitus interesus.

Teisinio reguliavimo mechanizmas yra tokia teisinių priemonių sistema, kuri leidžia nuosekliai ir teisiškai garantuotais būdais įveikti kliūtis, kurių negalima įveikti atskirais teisės instrumentais. Toks mechanizmas yra objektyviai reikalingas, nes tik juo galima garantuoti teisės socialinės paskirties įgyvendinimą ir teisinius būdus teisės subjektams įgyvendinti savo teisėtus interesus.

Teisinio reguliavimo mechanizmo sandara gali būti aiškinama teisinio pozityvizmo ir sociologinės teisės požiūriais. Pavyzdžiui, S. Aleksejevas teisinio pozityvizmo požiūriu išskiria tris teisinio reguliavimo mechanizmo elementus: 1) teisės normos ir individualūs teisės taikymo pa-

¹⁵⁸ Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве. Москва: Юридическая литература, 1987. С. 77.

liepimai; 2) teisiniai santykiai; 3) teisių ir pareigų įgyvendinimo aktai¹⁵⁹. Šiuo požiūriu A. Malko detalizuoja teisės judėjimą „teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ tarpsnyje. Jo nuomone, teisinio reguliavimo procesą sudaro penkios pagrindinės stadijos (kitai tariant, šiame etape teisė pereina penkis būvius): 1) teisės norma; 2) teisinis faktas arba faktinę sudėtį išreiškiantis teisės taikymo aktas; 3) teisinis santykis; 4) teisių ir pareigų įgyvendinimo aktai; 5) apsauginis teisės taikymo aktas (fakultatyvinis elementas)¹⁶⁰. Penktoji teisinio reguliavimo stadija pradeda veikti tik tada, kai nepavyksta įgyvendinti teisės ir į pagalbą nepatenkintam interesui turi ateiti atitinkama teisės taikymo veikla. Šiuo atveju teisės taikymo atsiradimas susijęs su neigiamo pobūdžio kliūtimis, išreiškiančiomis arba potencialiai realią teisės pažeidimo galimybę, arba tiesioginį teisės pažeidimą.

Teisės teorijoje yra bandymų vadovaujantis sociologiniu požiūriu išplėsti teisinio reguliavimo elementus. Pavyzdžiui, Lapajeva pabrėžia sociologinį požiūrį į teisinį reguliavimą ir išskiria tokius juridinio mechanizmo elementus: 1) tinkamos teisės formos pasirinkimas (t. y. teisingas teisės normų akto lygio – įstatymo, poįstatyminio akto pasirinkimas; teisingas teisės normų akto rūšies – administracinio, civilinio ir pan. teisės normų akto pasirinkimas); 2) tarpnorminių kolizijų buvimas arba nebuvimas; 3) visuomeninių santykių teisinio sureguliuavimo laipsnis (optimalus sureguliuavimas, normų aktų gausa arba teisėkūros spragos); 4) teisingas teisinio poveikio subjektų nustatymas; 5) tinkamo teisinio poveikio būdo pasirinkimas; 6) teisių ir pareigų pusiausvyros užtikrinimas; 7) numatytos paskatinimo normos arba sankcijos reikšmė teisinio poveikio adresatams; 8) būtinų teisinių garantijų buvimas ir jų veiksmingumas (pvz., materialinių teisės normų užtikrinimas atitinkamomis procesinėmis formomis, konfliktų sprendimo procedūros institucinis užtikrinimas); 9) įstatymo stabilumo laipsnis; 10) teisės taikymo veiklos kokybė ir veiksmingumas; 11) teisinė visuomenės kultūra, pareigūnų ir piliečių teisinė sąmonė¹⁶¹. Toks teisinio reguliavimo mechanizmo detalizavimas svarbus bent dviem aspektais: a) išryškina teisinio

¹⁵⁹ Алексеев С. С. Общая теория права. Москва: Юридическая литература, 1982. Т. 2. С. 27.

¹⁶⁰ Теория государство и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристь, 1999. С. 627.

¹⁶¹ Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве. Москва: Юридическая литература, 1987. С. 78–79.

reguliavimo mechanizmą kaip specifinį teisinį „kanalą“, sujungiantį subjektų interesus su vertybėmis (teisės socialine paskirtimi) ir socialinio valdymo procesą užbaigiantis logišku rezultatu¹⁶²; b) išskleisto teisinio reguliavimo mechanizmo elementų sociologinis tyrimas gali pateikti naujų žinių tolesnei teisės teorijos ir teisės sociologijos raidai.

Teisės veikimo socialinis mechanizmas (teisės veikimo socialinė aplinka) – tai socialinių sąlygų (socialinės neteisinės normos) ir veiksnių (pvz., paprotinis mąstymas) visuma. Jie suponuoja teisės atsiradimą, sąveikauja su teise įvairiuose jos funkcionavimo etapuose ir atsispindi teisės įgyvendinimo socialiniuose padariniuose. Teisė kuriama ir atsiranda ekonominio, politinio, dorovinio ir kitokio pobūdžio socialinių veiksnių sąveikos kontekste. Šie veiksniai sąveikauja su teise visuose jos funkcionavimo ir įgyvendinimo proceso etapuose, t. y. sudaro teisės veikimo socialinę aplinką (sociumą). Todėl vienas svarbiausių teisės sociologijos uždavinių – nagrinėti socialinės aplinkos struktūrą, jos elementų ryšį su teise.

Socialinė aplinka, kaip teisės veikimo kontekstas, dažniausiai nagrinėjama šiais požiūriais:

1. Aksiologiniu (vertybių teorijos) požiūriu. Šiuo požiūriu nagrinėjama: teisės vaidmuo ir jos reikšmė visuomenės socialinių vertybių sistemoje; teisinių ir kitų socialinių vertybių suderinamumas (arba prieštaringumas); teisėtumo ir tikslingumo principų santykis; teisės socialinio prestižo lygis; teisės ir socialinių lūkesčių atitikimo laipsnis. Išsiaiškinama, kiek visuomenė pripažįsta ir palaiko teisės saugomas socialines vertybes ir reikalaujamas elgesio formas. Modeliuojant teisės socialinį veikimą, ypač svarbu tinkamai vertinti visuomeninės sąmonės formų – politinės ir dorovinės sąmonės – poveikį teisei sąmonei. Sociologiniai tyrimai šioje srityje turėtų atskleisti visuomenės teisinį mąstymą, atitinkančius dabarties iššūkius, realius formavimosi procesus.

2. Socioreguliaciniu požiūriu. Šis požiūris pabrėžia socioreguliacinio normatyvinį pagrindą. Tai reiškia, kad nagrinėjama teisės, kaip socialinio regulatoriaus, sąveika su kitais socialiniais regulatoriais. Šiuo požiūriu siekiama atskleisti, koks susiklostė teisės normų ir faktiškai veikiančių socialinių normų (veiklos įpročių vienoje arba kitoje veiklos srityje) santykis – normų suderinamumas ir prieštaravimai; kokio reikia

¹⁶² Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юрист, 1999. С. 625–626.

papildomo teisėkūrinio pastiprinimo, kad įsigalėtų teisės normų ir kitų socialinių reguliatorių pozityvinės sąveikos formos.

3. Socialinės kontrolės požiūriu. Visavertiška teisės socialinio veikimo mechanizmo analizė turi atskleisti teisės vietą ir vaidmenį socialinės kontrolės institutų sistemoje. Dažnai socialinės kontrolės samprata apibrėžiama tik visuomenės lygiu, ignoruojant individų socializacijos reikšmę. Susiaurinta socialinės kontrolės samprata suprantama kaip socialinės sistemos socioreguliacijos būdas. Tuomet išplečiamas socioreguliacinis požiūris. Dažnai toks socialinės kontrolės požiūris susiaurinamas yra nepagrįstas ir riboja teisės socialinio veikimo modeliavimo galimybes. Neatsitiktinai T. Parsonsas pabrėžė socialinės kontrolės, kaip individų socializacijos, reikšmę: socialinė kontrolė – tai „societariinių normų ir vertybių internalizacija asmenybių sistemose“¹⁶³. Būtent individų socializacija yra socialinės kontrolės visuomenės lygiu pagrindas. Tai reiškia, kad socialinės kontrolės veikimas neapsiriboja vien normatyvinio reguliavimo procesais, o apima ir visų visuomenėje veikiančių socialinių normų ir institutų funkcionavimą (pvz., šeimos ir santuokos, švietimo, mokslo, sveikatos apsaugos, teisingumo, viešosios nuomonės institutus). Socialinės kontrolės tikslas – tai faktinių visuomeninių santykių pavertimas tokiais santykiais, kurie atitiktų visuomenės lūkesčius ir vertybiškai normatyvinius reikalavimus. Tai galima pasiekti dviem būdais: arba paisant visuomenėje priimtų vertybių ir normų kuo tikslingiau organizuoti socialinę tikrovę (auklėjimu, įtikinėjimu, prievarta ir kitomis socialinio poveikio priemonėmis), arba keisti pasenusias normas ir vertybes. Tikroji socialinė kontrolė vyksta spontaniškai derinant abu būdus.

Teisės veikimo psichologinis mechanizmas – tai teisės poveikio žmonių elgesio motyvams laidavimo būdai. Motyvai yra veiklos paskatos, susijusios su individo poreikių tenkinimu: individo aktyvumą skatinantys ir jo veiklos kryptį lemiantys aplinkos arba vidaus veiksniai; materialūs arba idealūs individo tikslai; individo veiksmų ir poelgių pasirinkimo priežastis, kurią pats individas suvokia¹⁶⁴. Motyvams priskiriame visa tai, kas skatina žmogaus veiklą: poreikius ir interesus, potraukius ir emocijas, nuostatas ir idealus. Dažniausiai išskiriami du pagrindiniai teisinio poveikio elgesio motyvams būdai: 1. Sulaikantieji moty-

¹⁶³ Американская социология. Москва: изд -во МГУ, 1972. С. 372.

¹⁶⁴ Psichologijos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. P. 177.

vai. Jie formuojami įvedant bendruosius ir specialiuosius draudimus. 2. Skatinamieji motyvai. Jie formuojami numatant pareigas ir leidimus. Šie teisinio poveikio būdai dažniausiai veikia darniai, vienas kitą papildydami ir kiekvienoje visuomeninių santykių srityje bei apskritai apibrėždami teisinio reguliavimo režimą.

Elgesio motyvacijai įtakos turi vyraujantys visuomeninių santykių reguliavimo metodai: imperatyvusis arba dispozityvusis. Pavyzdžiui, kai atitinkami visuomeniniai santykiai yra sureguliuoti administracinės ir baudžiamosios teisės normomis, tai reiškia, kad šioje visuomeninių santykių srityje vyrauja teisinės pareigos ir draudimai, o civilinės teisės reguliavimo srityje visuomeniniai santykiai grindžiami subjektinėmis teisėmis. Subjektinių teisių deklaravimas suponuoja atitinkamas pareigas. Konkrečioje socialinėje srityje teisinio poveikio elgesio motyvacijai būdų santykis yra istoriškai kintantis reiškinys, kurį suponuoja įvairių veiksnių sąveika, pavyzdžiui, valstybės politinio režimo, visuomenės teisinės kultūros būklės, tautos tradicijų ir psichologijos (savireguliacijos mechanizmu) sąveika. Todėl visuomenėje įsivyravęs teisinio poveikio būdų santykis yra labai svarbus egzistuojančio teisinio režimo ir teisės socialinio veikimo bruožas.

Nagrinėjant teisės socialinio veikimo psichologinį mechanizmą, reikia apibūdinti visuomenės savireguliacijos ir valdžios vykdomos reguliacijos santykį. Šį santykį nėra lengva tiksliai apibrėžti, ir tai turi įtakos teisės socialinio veikimo modeliavimo tikslumui. Dažniausiai spontaniškai susiformuoja ir keičiasi visuomenės savireguliacijos pobūdis, kurį atspindi teisinio poveikio elgesio motyvams būdų santykis: vyrauja arba sulaikantieji, arba skatinamieji motyvai, arba jų dinaminė pusiausvyra. Šiuolaikinės pilietinės visuomenės savireguliacija – tai jos sugebėjimas neperžengiant leistinų ribų išlaikyti savo esminius parametrus ir funkcijas. Šio sugebėjimo pagrindas yra visuomenės, kaip sistemos, dėl jos vidinės organizacijos darinių autonomiškumo ir stabilumo mokėjimas priešintis aplinkos poveikiams. Kitaip tariant, ypač pabrėžiamas pilietinės visuomenės nevyriausybinų organizacijų vaidmuo – būti žmogaus ir valstybės tarpininku, neleidžiant pastarajai paminti žmogaus teisės ir laisvės, imtis savavališkai vienašališkų veiksmų reglamentuoti piliečių veiklą.

Pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmas padeda suderinti piliečių privačius interesus ir visuomenės socialinius interesus, išreiškiamus įstatymo forma. Jeigu šio mechanizmo nėra arba jis dar ne-

susiformavo, valstybė perima visuomenės savireguliacijos funkciją, pakeisdama ją išorine reguliacija. Išorinės reguliacijos stiprinimas ir jos plėtimas, nors ir be išankstinio sumanymo, veda prie visuomenės biurokratizavimo, o kova su šiuo reiškiniu – prie imperatyvinio teisinio režimo pabrėžimo.

Teisės veikimo informacinis-komunikacinis mechanizmas – tai teisinės informacijos komunikaciniai tinklai, kurie turi laiduoti teisės informacinį komunikacinį poveikį teisės subjektams. Komunikacinis tinklas – tai socialinei grupei reikšmingos informacijos perdavimo ir priėmimo struktūra. Teisėkūros ir teisės taikymo subjektų skelbiami teisės aktai yra reikšminiai veiksmai, sąmoningai adresuoti kitiems žmonėms. Todėl juos galima vadinti komunikaciniais veiksmais. Didėjant teisės ir plečiantis elektroninės erdvės vaidmeniui, šiuolaikinėje visuomenėje teisės teorijai kyla labai sunkus uždavinys – apibrėžti informacinį-komunikacinį mechanizmą ir jo ryšius su kitais teisės veikimo mechanizmais. Šiuolaikinė teisės sociologija siekia atskleisti teisės socialinio veikimo informacinį-komunikacinį mechanizmą, teisinės komunikacijos valdymo dėsningumus.

Žmonių gyvenimo kokybei didelės įtakos turi bendravimo pobūdis. Kokybiškas bendravimas laiduoja įvairių lygių produktyvius santykius. Šio poreikio reikšmė išauga pilietinėje visuomenėje, kurios nariai tarpusavio santykius grindžia ne tik draugyste, bet remiasi ir teise kaip komunikacijos priemonių visuma. Komunikacijos būdų ir priemonių įvairovei plečiantis, kyla jų tinkamo pasirinkimo problema. Komunikacinio būdo ir priemonės pasirinkimas perduoti atitinkamo tipo pranešimą yra labai svarbus mums ir mūsų partnerių gerovei, siekiant sėkmingai įgyvendinti tikslą¹⁶⁵.

Visuomenėje dažniausiai yra įvairių tipų komunikacinių tinklų, kurie skirstomi pagal tai, koku būdu kiekvienos grupės narys gauna grupėi reikšmingą informaciją. Teisei informacijai perduoti ir grįžtamajam ryšiui gauti pilietinėje visuomenėje svarbiausios yra formalių grupių (pvz., valstybės, jos institucijų ir nevalstybinių organizacijų) komunikacinės struktūros. Šios struktūros yra griežtos ir stabilios, informacija pateikiama pagal tam tikras taisykles, pavyzdžiui, „Valstybės žiniuose“,

¹⁶⁵ Перспективы социальной психологии. Второе международное издание. Редакторы-составители М. Хьюстон, В. Штребе, Дж. М. Стефенсон. Москва: ЭКСМО, 2001. С. 343.

Lietuvos visuomeninės televizijos informacinėje laidoje „Panorama“ ir pan. Įvairios žinybos ir organizacijos sukūrė jų pačių valdomus teisinės informacijos sklaidos ir komunikacijos tinklus. Be abejonės, perspektyviausias yra teisinės informacijos perdavimas elektroninėje erdvėje. Teisinės informacijos sklaida elektroninėje erdvėje laipsniškai perauga į teisinės komunikacijos tinklus (grįžtamojo ryšio užtikrinimas), kurių tipai gali būti įvairios struktūros.

Sudėtingėjant teisei ir didėjant jos vaidmeniui šiuolaikinėje visuomenėje, būtina kurti ir plėtoti teisės komunikacinius tinklus, kurie laiduotų teisinės informacijos sklaidą ir teisinės komunikacijos procesų valdymą (grįžtamojo ryšio užtikrinimas) visuomenėje. Teisės komunikaciniai tinklai arba jų dalis turi būti atviri ir prieinami visuomenės nariams, kurie siekia savo interesus įgyvendinti teisiniu pagrindu. Tai, kad nėra teisės komunikacinių tinklų arba jie menkai išplėtoti, tampa kliūtimis visuomenės teisei kultūros raidai. Mūsų visuomenėje dabar susiklostęs teisinės informacijos perdavimo tinklas turi nepakankamai galimybių organizuoti grįžtamąjį ryšį ir gauti informaciją apie teisės įgyvendinimą, juo labiau – valdyti teisinės komunikacijos procesus.

4. Teisinio poveikio formos. Teisinio poveikio formos susijusios su teisės veikimo mechanizmų išraiškomis. Jų pagrindu išskiriamos šios teisinio poveikio formos: 1) reguliacinė forma (teisės reguliacinis poveikis); 2) etinė forma (etinis poveikis, apimanti paprotines, religines ir korporatyvines normas); 3) psichologinė forma (psichologinis poveikis); 4) informacinė komunikacinė forma (informacinis komunikacinis poveikis).

Teisinio poveikio reguliacinė forma. Visuomeninių santykių teisinis suregulavimas yra specifinė ir svarbiausia teisinio poveikio forma. Ši teisinio poveikio teisės subjektams forma išreiškiama suteikiant jiems teises ir uždėdant pareigas. Reguliacinio poveikio pobūdis daro įtaką kitų teisinio poveikio formų pobūdžiui.

Teisinio poveikio etinė forma. Teisės normos yra ir socialinės laisvės matas, ir objektyvių visuomenės teisių poreikių išraiška. Tai reiškia, kad jos atspindi ir/arba valdančiosios grupės, ir/arba visuomenėje įsivyravusio socialinio teisingumo reikalavimus. Teisės norma yra teisinga, kai tuo pačiu metu ji yra ir morali, orientuota į visuomenės socialinės raidos etinius idealus.

Taigi teisės normos moralinis potencialas – jos teisingumas. Jeigu teisingumas tinkamai atspindi tikrąsias socialines galimybes, kartu jis

sukuria ir sėkmingo teisės socialinio veikimo prielaidas. Tai reiškia, kad teisingos, „morališškai pagrįstos“ teisės normos gali atitinkamai paveikti gyvenimo dorovinę sritį, įtvirtinti stiprią ir stabilią teisėtvarką. Šiuo atveju pastebimas teisinio poveikio moralinės ir psichologinės formų sąryšis.

Teisinio poveikio psichologinė forma – tai asmenybės psichologinis reagavimas į reguliacinį poveikį. Atitinkamu visuomeninių santykių reguliavimu apibrežiami ne tik pageidautini teisiniai santykiai, bet ir formuojamas tam tikras asmenybės santykis su veikiančios teisės normomis. Šis santykis nėra tik paprastas asmenybės prisitaikymas prie sureguliuotos vienos arba kitos situacijos. Asmenybės santykis su veikiančios teisės normomis yra sudėtingas: ji gali vienoms normoms pritarti ir jų laikytis, vykdyti; kitas – gali atmesti, ignoruoti, pažeisti. Taigi teisės normoje implikuotų vertybių ir elgesio modelio reikalavimų santykis su personaliniu asmenybės psichologiniu kryptingumu būna įvairus: gali skirtingu laipsniu sutapti, nesutapti ar net prieštarauti. Kai valstybės išleistos teisės normos atitinka objektyviai egzistuojančius visuomenės socialinius ekonominius poreikius ir yra sėkmingai įgyvendinamos net subjektinėje teisėje, galima tvirtinti, kad egzistuoja didžiausias teisės normų suderinamumo su personaliniu asmenybės psichologiniu kryptingumu laipsnis. Asmenybės teisinių nuostatų ir teisės normos reikalavimų atitikimas tampa asmenybės teigiamos veiklos veiksmu. Kaip rašo V. Kudriavcevas ir V. Kazimirčiukas, šiuo atveju galima kalbėti apie asmenybės teisinį aktyvumą kaip vertingiausią teisėto elgesio formą¹⁶⁶.

Jeigu asmenybė yra psichologiškai indiferentiška (abejinga, nesidominti, neveikli) teisės normų atžvilgiu, ji dažniausiai konformistiškai renkasi teisėtą elgesio modelį. Formaliuoju teisės požiūriu toks pasirinkimas yra normalus, jam būdingas prisitaikymas prie veikiančios teisės normų. Sociologiniu požiūriu tai nebrandžios asmenybės elgesys, nes jo ir teisės normų atitikimas yra ne tik formalus pobūdžio, bet ir žalingas pačios asmenybės tolesniam formavimuisi. Abejingas požiūris į teisę gali lengvai pavirsti neigiamu teisinių reikalavimų vertinimu, o ši pozicija – tai pusiaukelė neteisėto elgesio link. Taigi jaunimo indiferentiškos vertybinės pozicijos susiformavimas yra pavojingas jų pačių kaip asmenybių brendimui, ir tai virsta neteisėto elgesio paskata.

¹⁶⁶ Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995. С. 76.

Asmenybės vertybinių nuostatų susidūrimas su teisės normų reikalavimais gali tapti tiesiogine teisės pažeidimo prielaida. Tokį susidūrimą galima aiškinti dvejopai: 1. Kai teisės normų reikalavimai neatitinka daugumos visuomenės narių vertybinių orientacijų, tokių normų visuotinai nesilaikoma ir dėl to jos dažniausiai netaikomos. Jeigu tokių normų yra daug veikiančioje teisėje, padaroma didelė psichologinė žala visuomenei ir reikia naudoti daug išteklių pasitikėjimui teise atkurti ir įtvirtinti. 2. Kai teisės normų reikalavimai prieštarauja marginalių asmenybių (esančios visuomenės paribyje, pvz., benamiai, bedarbiai ir pan.) orientacijoms, teisę ir neteisę skirianti riba pasidaro per plona sulaikyti neteisėto elgesio proveržį, kuris virsta aktyviu neteisėtu elgesiu.

Psichologinio teisės poveikio rezultatas – tai teigiamo teisės vaizdo kūrimas arba, kitaip tariant, „teisinės tikrovės, kaip vaizdinių apie įstatymus ir jų įgyvendinimo metodus, apie justicijos institucijas, komplekso atspindėjimas apibendrinta, emocionaliai nuspalvinta forma“¹⁶⁷. Visuomenėje egzistuojantis teisės vaizdas – tai savita ir konkreti visuomeninės teisinės sąmonės kopija. Be abejonės, teisės vaizdo kūrimui įtakos turi įstatymų, teisėtvarkos ir teisėsaugos institucijų veiklos psichologinis poveikis. Tai tik vienas teisės vaizdo kūrimo aspektas. Kitas teisės vaizdo kūrimo aspektas susijęs su visuomenės išsivaizdavimu: kokie turi būti įstatymai? kokia turi būti teisinių institucijų ir jų pareigūnų veikla? Taigi kaip šių reiškinų sąveikos padarinys susikuria teisės vaizdas, visuomenės „teisinis klimatas“.

Teisinio poveikio informacinė-komunikacinė forma. Atitinkamo požiūrio į teisę kūrimui (teigiamo, neigiamo, abejingo) įtakos turi dvejopos prigimties informacija: 1) racionali informacija, kuri implikuota teisės normoje; 2) informacija, kuri atsiranda sąveikaujant teisei ir socialinei aplinkai. Teisinis pozityvizmas ypač pabrėžia teisės normose esančios racionali informacijos vaidmenį. Tai žinios apie teisės turinį: apie objektinės teisės normose implikuotas elgesio taisykles; apie subjektnių teisų pobūdį; apie teisinių santykių ir teisinių ryšių specifiką ir t. t. Iš teisės sklindančios informacijos turinys ir pobūdis daro įtaką asmenybės, socialinės grupės ir visos visuomenės teisės vaizdo formavimuisi. Racionali informacija turi padėti teisės subjektams suprasti teisės normos paskirtį, jos struktūrą ir perimti atitinkamus elgesio reikalavimus.

¹⁶⁷ Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. Москва, 1986. С. 27–28.

Šalia šios informacijos nuolat atsiranda ir kitas informacijos srautas, kurį sukuria teisinio komunikavimo procesas, t. y. teisės sąveika su kitais visuomeninio gyvenimo socialiniais veiksniais, reiškiniais ir procesais. Šios informacijos turinį suponuoja kelios sąveikos: 1) teisės normos sąveika su kitomis socialinėmis neteisinėmis normomis; 2) teisės sąveika su socialinėmis permainomis; 3) teisės racionaliojo prado sąveika su socialiniu iracionaliuoju pradū, kurį suponuoja įvairūs komunikaciniai barjerai. Komunikaciniai barjerai – tai psichologinės kliūtys, trukdančios skleisti ir priimti informaciją. Tas kliūtis sukelia įvairios priežastys: žmonių prietaringumas, jų socialiniai, doroviniai ir kitokie (pvz., skirtumai tarp informacijos šaltinio ir jos adresato) skirtumai, nepasitikėjimo valstybės institucijomis laipsnis. Pavyzdžiui, įvairios socialinės baimės (susijusios su socialinio statuso pasikeitimu) – atsakomybės baimė, nesėkmės baimė, drovumas, sėkmės baimė yra komunikaciniai barjerai¹⁶⁸. Kiti bendravimo barjerai yra: neigiamų emocijų barjeras, suvokimo barjeras, kalbos barjeras, skirtingų nuostatų barjerai, pirmojo įspūdžio barjeras, tarpusavio supratimo barjerai¹⁶⁹. Taigi iš teisės ir socialinės aplinkos sąveikos atsiradusi informacija yra ypač svarbi, nes ji nulemia galutinį teisės normos veikimą. Teisės sociologija siekia surinkti žinias ir išnagrinėti šią informacijos srautą, kad galėtų visavertiškai įvertinti teisės socialinę raidą, kuri suponuoja pačios teisinės srities dinamiką.

5. Teisės socialinio veikimo stadijos. Išskiriamos dvi pagrindinės teisės socialinio veikimo mechanizmo funkcionavimo stadijos (raidos tarpsniai): 1) teisės veikimo socialinių prielaidų formavimas; 2) teisės veikimas. Perėjimas iš pirmosios stadijos į antrąją stadiją įvyksta tik tuomet, kai egzistuoja trijų veiksmų – teisinio fakto (formalusis pagrindas), atitinkamų socialinių sąlygų (socialinis pagrindas) ir asmenybės atitinkamos psichologinės orientacijos (subjektinis pagrindas) – ryšio sistema¹⁷⁰.

Sociologiniu požiūriu teisė egzistuoja savo veikimu. Veikti teisė gali tik tuo atveju, jeigu jos teisinė išraiška atitinka objektyvius visuomenės poreikius, socialinių santykių prigimtį. Ypač artimai teisės veikimas

¹⁶⁸ Щербатых Ю. Психология страха. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 38–48.

¹⁶⁹ Курбатов В. И. Стратегия делового успеха. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. С. 132–138.

¹⁷⁰ Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995. С. 83.

susijęs su socialinių sąlygų sistema. Teisės veikimą skatina ir informacijos apie teisę sklaida, kurios pagrindu gali sėkmingai susiklostyti teisinė komunikacija. Taigi egzistuoja teisės, kaip teisėkūros rezultato, ir teisės veikimo griežtos priklausomybės ryšys, kurio negalima ignoruoti.

Teisės socialinio veikimo mechanizmas gali funkcionuoti dviem kryptimis: ir kaip teigiamas socialinis veikimas, ir kaip neigiamas socialinis veikimas. Vieną arba kitą socialinio veikimo kryptį turi pasirinkti pati asmenybė. Tai reiškia, kad teisės socialinio veikimo svarbiausias elementas yra asmenybė, kurią teisiniu požiūriu galime apibūdinti teisinės sąmonės kategorija. Reikia nuolat atsiminti, kad tik pats žmogus gali „užvesti“ teisės socialinio veikimo mechanizmą. Jį „užvesti“ gali ir sąmoningai, ir nesąmoningai, pavyzdžiui, kai susiklosto įvykis. Taigi asmenybės veiklos procese vykstanti jos sąveika su įvairiais teisiniais ir socialiniais neteisinais veiksniais yra ne tik sudėtinga, bet ir nevienareikšmiška.

Teisės normos informacinis ir psichologinis poveikis rengia asmenybę racionaliai ir psichologiškai veikti teisinėje srityje. Kita vertus, jos neigiama psichologinė nuostata gali „susikirsti“ su teisiniu faktu ir nulėmti tokį teisės socialinio veikimo mechanizmo funkcionavimą, kurį vadiname teisės pažeidimu. Tai reiškia, kad asmenybės teisinė psichologija (asmenybės teisinės sąmonės sandas) buvo stipresnė nei jos teisinė ideologija (kitas asmenybės teisinės sąmonės sandas) ir nulėmė elgesio modelio pasirinkimą.

Reikia atsiminti, kad teisinį poveikį asmenybės elgesiui iškreipia socialinės sąlygos, kurių vaidmuo yra platesnis nei buvimas teisiniu faktu. Teisės socialinio veikimo sociologinė analizė atskleidžia, kad socialinės sąlygos gali riboti asmenybės galimybes įgyvendinti neigiamas psichologines nuostatas. Kita vertus, bet kuri asmenybė jaučia (skirtingu laipsniu) teisinio reguliavimo moralinę aplinką, kuri gali skatinti teisinių normų įsikūnijimą teisėtu socialiniu elgesiu. Pastaruoju atveju labai svarbu, kad teisės normoje implikuoti teisiniai reikalavimai atitiktų daugumos visuomenės narių socialinius lūkesčius ir interesus.

8.3. Teisės socialinio veikimo modeliavimo problemos

1. Teisės socialinio veikimo modelis. Teisės socialinio veikimo elementų – teisinių priemonių, teisės būvių ir procesų, teisės poveikių formų – ir jų ryšių nagrinėjimas atskleidžia teisės, kaip socialinio valdymo instrumento, raidos vaizdą, kurį galima struktūrizuoti ir paversti modeliu. Toks teisės socialinio veikimo modelis yra pavyzdys, pagal kurį galima projektuoti konkrečių teisės normų socialinį veikimą, tirti egzistuojančių arba kuriamų (projektuojamų) teisės normų socialinį veikimą.

Teisės socialinio veikimo modelis – tai teisės, kaip socialinio valdymo instrumento, raidos struktūrinis atvaizdas. Teisės socialinio veikimo modelio struktūrą išreiškia šie elementai:

1. Socialinio valdymo sistemos (valstybinio valdymo aparatas, nevalstybinio valdymo sistemos, teisės normos).
2. Socialiniai veiksniai (ekonominiai, politiniai, demografiniai, situaciniai).
3. Perdavimo sistemos (informacinės, vertybinės norminės, socialinės psichologinės).
4. Reguliuojamos socialinės sistemos (asmenybė, grupė, bendruomenė, visuomenė).
5. Teisėto ir socialiai aktyvaus elgesio padariniai¹⁷¹.

Šie teisės socialinio veikimo modelio elementai išreiškia ir apima teisės, kaip socialinio valdymo instrumento, raidą „teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ etape.

Socialinio valdymo sistemų lygmuo. Teisės socialinio veikimo modeliavimas pradedamas teisės socialinės paskirties analize. Čia susiduriame su pirmąja esmine problema, nes nėra oficialiai suformuluoto

¹⁷¹ Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995. С. 74–75.

teisės socialinės orientacijos tikslo. Iš tikrųjų yra skirtingo lygio teisės tikslai: 1) nujaučiamas arba išreiškiamas kaip moraliai būtinas teisės socialinės orientacijos tikslas, į kurį turėtų orientuotis teisinė sistema; 2) atskirų teisės formų bei teisę įgyvendinančių institucijų tikslai.

Šiame teisės veikimo modeliavimo etape neišvengiamai susiduriame su dviem pamatinėmis vertybėmis – žmogumi ir bendruomene. Žmogaus savikūra visada ir neišvengiamai yra bendruomeninis vyksmas. Pastangos atriboti šias vertybes atveda prie kraštutinumų: arba suabsoliutinamas bendruomenės, arba – individo vaidmuo. Vakarų civilizacija (ir Lietuva) irgi neišvengia pavojų, kuriuos sukelia įsikerojanti tariamo individualizmo doktrina. Tačiau yra vilčių atsigręžti į tikrąjį individualizmą, kuris nesuspriešina su bendruomeniškumu¹⁷². Todėl šiuo lygmeniu modeliuojant teisės paskirtį žmogaus teises turime sieti su bendruomeniškumu kaip būtina žmogaus gyvenimo kokybės sąlyga.

Liberaliai demokratiškos visuomenės raidos pagrindas – žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimas. Tai reiškia, kad teisės socialinė paskirtis – saugoti ir ginti žmogaus teises ir laisves. Ši minimalistinė teisės socialinė paskirtis šiuolaikinėje visuomenėje yra nepakankama bent dviem aspektais:

1. Egzistuoja įtampa tarp pirmosios ir antrosios kartos žmogaus teisių ir laisvių. Socialinių, ekonominių ir kultūrinių (socioekonominių) žmogaus teisių paskirtis – užtikrinti normalų, orų gyvenimą asmenims, atsidūrusiems žemiau tam tikros materialinės ir socialinės gerovės bei išsilavinimo ribos. Šią ribą apibrėžia ne politinė koncepcija, o lemia konkrečios visuomenės išsivystymo ekonominis, socialinis ir kultūrinis lygis. Socioekonominės teisės užkrauna pareigas valstybei ir visuomenei, tačiau jos visiškai nesukuria jokių pareigų patiems asmenims.

2. Neapibrėžtas teisės vaidmuo kurti bendruomenišką visuomenę, t. y. socialinis teisinis mechanizmas, kurio pagrindu būtų galima iš tikrųjų siekti visuomenės narių savitarpio susitarimo (socialinio kompromiso) ir kartu užtikrinti visuomenės dinaminę pusiausvyrą.

Teisine sistema ir teisės normomis turime nuolatos kurti ir palaikyti visuomenėje pasitikėjimo ir saugumo, visuomenės sutelktumo stiprinimo tendencijas, kurios persveria ir nustelbia griovimo tendencijas. Tai reiškia, kad teisinė sistema, sąveikaudama su moraline, ekonomine, po-

¹⁷² Hayek F. A. Individualizmas ir ekonominė tvarka. Vilnius: Eugrimas, 2002. P. 9–38.

litine ir kitomis gretimomis socialinėmis sistemomis, turi įgyvendinti maksimalistinę teisės socialinę paskirtį, kurioje pabrėžiama: 1) saugoti ir ginti pamatinius žmogaus interesus; 2) užtikrinti visuomenės grupių socialinę ir politinę santarvę; 3) skatinti bendruomeniškos visuomenės gyvenimo kokybės raidą.

Teisės socialinės paskirties kontekste išryškėja teisės vaidmuo ir supratimas, kad jos veikimas turi būti derinamas su kitais socialiniais reguliatoriais, ypač su morale ir religija. Tai reiškia, kad kuriamos teisės normos turi neprieštarauti pačios teisės socialinei paskirčiai, o jų įgyvendinimas – neturėti tokių šalutinių rezultatų, kurie sukelia neigiamų padarinių visuomenėje, pakerta jos narių tikėjimą pagrindinėmis socialinėmis vertybėmis.

Teisės norma sukuriama kaip įstatymų leidėjo valios išraiška. Tai reiškia, kad įstatymų leidėjo lygmeniu vienu metu vyksta keli socialiniai procesai: 1) socialinės grupės deklaruoja interesus, kuriuos įgyvendindamos tikisi sulaukti teisinio pastiprinimo; 2) jų pagrindu įstatymų leidėjas turi išanalizuoti kitų socialinių grupių lūkesčius; siekdamas šio tikslo, įstatymų leidėjas turėtų bendradarbiauti su nevyriausybinėmis organizacijomis, viešosios nuomonės apie socialinius ir teisinius poreikius tyrimo institucijomis; 3) socialinių tyrimų duomenų pagrindu įstatymų leidėjas įvertina esamus ir galimus socialinius veiksmus, kurie gali teigiamai arba neigiamai pakreipti naujo įstatymo veikimą, jo veikimo siekiamus ir galimus socialinius padarinius – pagerinti, pabloginti arba neutraliai paveikti bendrą socialinę situaciją. Šių socialinių procesų galutinėje stadijoje sukuriama teisės norma, kuri negali pažeisti teisės socialinės orientacijos paskirties.

Socialinių veiksnių lygmuo. Tolesniam priimtoms teisės normos veikimui turi įtakos ir visa susipynusių socialinių sąlygų ir veiksnių visuma, ir atskiri naujai susiklostę socialiniai veiksniai. Labai sunku modeliuojant teisės socialinį veikimą atsižvelgti į naujų socialinių veiksnių galimą įtaką teisės normos įgyvendinimui. Dalies tokių veiksnių atsiradimą gali lemti pats teisės normos įgyvendinimas, ir tokios socialinės situacijos kartais būna sunku išvengti. Pavyzdžiui, rinkos ekonomikai būdingi nusikaltimai pradėti daryti anksčiau, negu susiformavo pati rinka, nes „atitinkamos struktūros“ jau buvo „pasirengusios“ ekonominių santykių teisiniui liberalizavimui ir valstybinio ūkio objektų privatizavimui. Šiomis sąlygomis jos veikė ne tik nusikalstamu būdu, bet ir apskritai greičiau, negu susikūrė ir ėmė veikti įprasti rinkos subjektai. Tai nei-

giamai paveikė pačios rinkos kūrimosi procesą. Kita dalis veiksnių atsiranda socialinių permainų procese ir gali įvairiai veikti teisės normos įgyvendinimą. Dėl to teisėkūros subjektas, remdamasis teisės veikimo empirinių tyrimų duomenimis, turi koreguoti galiojančias teisės normas ir taip išvengti nepageidautinų socialinių padarinių.

Teisinės informacijos perdavimo sistemų lygmuo. Modeliuojant teisės socialinį veikimą, dažniausiai remiamasi valstybės valdomomis informacijos perdavimo priemonėmis (pvz., „Valstybės žinios“, kodeksai) ir grįžtamojo ryšio gavimo kanalais (pvz., teismai). Kitaip tariant, modeliuojant nepakankamai atsižvelgiama į teisinės informacijos perdavimo galimybes pusiau formaliais ir neformaliais komunikacijos kanalais, neapibrėžiami ir neįvertinami jų sukuriami socialiniai padariniai. Jie teisinės komunikacijos erdvėje sukelia ne tik triukšmo foną, bet ir gali reikšmingai iškreipti teisės reikšmes. Kai visuomenė jaučia formalių informacijos perdavimo tinklų galimybių ribotumą arba dar blogiau – menkai jais pasitiki, pasinaudodami vertybinėmis normomis, socialinėmis psichologinėmis sistemomis šią erdvę užima ir joje įsitvirtina pusiau formalūs ir neformalūs komunikaciniai tinklai.

Didelis visuomenės pasitikėjimas, pavyzdžiui, žiniasklaida, turėtų įpareigoti ją tarnauti visuomenės socialinėms reikmėms. Taip nėra ir vargu ar tai įmanoma, kai žiniasklaidos tarnavimas visuomenei susiejamas su verslo interesais. Suprasdama savo padėties dvilypumą, žiniasklaida susiaurina tarnavimo visuomenės socialinėms reikmėms erdvę iki valstybinės valdžios institucijų veikimo kontrolės, kuri derinama prie verslo interesų. Žiniasklaida siekia neprisiimti atsakomybės už visavertę teisinę ir apskritai informacijos perdavimą, dažnai perduodama informaciją iškraipo savo komentarais ir vertinimais. Kai kurios žiniasklaidos priemonės nesivaržo paskelbti nevisiškai patikrintą informaciją ir netgi gandus, kurie pasitikėjimo žiniasklaida kontekste virsta didelės visuomenės narių dalies kryptingų veiksmų signalu ir taip sukelia vienkios arba kitokios trukmės socialinį chaosą. Žiniasklaida tapo labai svarbiu teisės socialinio poveikio veiksmu, formuojančiu visuomenės ir jos narių sąmonę, empirinę teisę ir jos veikimo socialines sąlygas. Todėl reikia siekti kuo tiksliau teisiniu būdu apibrėžti tokį jos vaidmenį, kurį būtų galima tinkamai įvertinti ir atspindėti modeliuojant teisės socialinį veikimą. Kita vertus, pati valstybė turi imtis aktyvių kryptingų veiksmų plėtojant teisinę komunikacijos tinklus, ypač elektroninėje erdvėje.

Reguliuojamų sistemų ir teisėto elgesio padarinių lygmenys.

Teisės socialinio veikimo modeliavimo netobulumą didina nesuklasifikuoti dabarties visuomenės ir jos narių teisinės sąmonės apraiškos ir teisinio elgesio padariniai, kuriuos vengiama empiriškai sistemingai nagrinėti. Teisės teorijoje pabrėžiamas asmenybės teisinės sąmonės ir jos valingo elgesio vaidmuo teisės įgyvendinimo procese. Iš asmenybės reikalaujama labai daug: ji turi žinoti ir mokėti įvertinti savo veikimo teisinės galimybes susiklosčiusiomis sąlygomis. Ar tai įmanoma visais atvejais? Jeigu pripažįstame teisinio reglamentavimo sudėtingumą, turime sistemingai nagrinėti visuomenės narių sugebėjimus teisingai suprasti teisinį reglamentavimą ir empirines galimybes juo vadovautis, kad būtų surastos tinkamos pagalbos žmonėms priemonės išvengti grėsmingo dviejų teisės būvių – knyginės ir gyvosios atotrūkio. Šią klasikinę teisės veikimo problemą savo laiku sprendė daug įžymių teisės ir teisės sociologijos mokslininkų (pvz., E. Ėrlichas, R. Paundas, K. Levelinas, G. Gurvičius, W. Evansas ir kiti). Reikia pabrėžti, kad šios problemos neįmanoma vienareikšmiškai išspręsti, nes priimtinus sprendimus suponuoja konkretaus laikmečio visuomenės ypatumai.

Teisinė sąmonė daro įtaką asmenybės poelgiams, kreipia jos veiksmus teisine arba neteisine vaga. Teisinė sąmonė ir teisinis elgesys nėra visiškai tapatūs. Žmonių veiksmai rodo įvairius jų santykius su teisės normų reikalavimais: galima žinoti teisės normas ir savo poelgio padarinius, bet veikti priešingai, nei reikalauja teisės normos (pvz., kai teisės subjekto sąmoningai padaryta veika duoda jam akivaizdžiai daugiau naudos, nei jis patiria kentėjimų, kylančių iš su šios veikos padariniais susijusios maksimalios teisinės atsakomybės); galima neišmanyti objektinės teisės normų, bet jų laikytis (tai gali nulemti, pvz., padorumas arba sankcijos baimė); galima neišmanyti įstatymų, bet veikti pagal teisinį jausmą, susiformavusį auklėjimo procese; galima sąmoningai laikytis teisės normų ir savo teisinės žinias naudoti savo teisėms ir laisvėms įgyvendinti. Akivaizdu, kad teisinio poveikio priemonių pagrindas yra ne tik teisės normos, bet ir moralinės normos (jų interiorizacijos laipsnis).

2. Teisės socialinis pasiskirstymas. Teisės socialinio veikimo modelis išreiškia teisės socialinį paskirstymą, kuris yra ir sudėtingas, ir komplikotas, nors teisei ir įstatymui visi esame lygūs. Kaip rašo A. Vaišvila, šiuo teisės principu „postuluojama, kad kiekvienas asmuo yra

teisės subjektas ir visų žmonių teisės branginamos vienodai¹⁷³. Iš tikrųjų gyvenime ne visada šios maksimos laikomasi. Mes nesidalijame vienuodu mastu savo teisių su kitais individualiais ir galime turėti tokių teisių, kurių visiškai nesidalijame. Galime turėti abstrakčią teisę į gydymą, bet neturėti lėšų ją įgyvendinti. Mūsų teises gali riboti liga, materialiniai nepritekliai arba patraukimas atsakomybėn. Pastaruoju atveju mums reikia labai gero advokato patarimo. Taigi socialinis teisės pasiskirstymas prasideda nuo paprasto fakto pripažinimo, kad kiekvienas iš mūsų iš tikrųjų neturime tų pačių teisių. Šis faktas būdingiausias nedemokratinėms visuomenėms. Todėl teisės sociologijai labai svarbu bent bendrais bruožais išsiaiškinti, kaip teisė pasiskirsto tarp individų ir jų grupių, socialinių sluoksnių ir klasių.

Sociologija dažnai nagrinėja sankcijų – „pozityviųjų“ (atlyginamųjų) ir „negatyviųjų“ (baudžiamųjų) vaidmenį visuomenėje. Negatyviosios sankcijos – tai veiksmai, tikslingai nukreipti į individą siekiant esmingai apriboti jo veikimo galimybes ir taip jam sukelti kentėjimų ir išgyvenimų. Šia prasme sankcijos yra ne tik tikslingai nukreipti, bet ir leistini, ir būtini priimto socialinio elgesio nukrypimai. Visuomeninė sąmonė pateisina tokius sankcionuotus veiksmus, kurie atlieka baudžiamąją funkciją. Priešingu atveju tokie veiksmai būtų uždrausti arba sulauktų viešo visuomenės pasmerkimo. Atlyginimų sistemos yra kitokios struktūros nei bausmių sistemos: pavyzdžiui, jos akivaizdžiai mažiau sureguliuotos. Dažnai tenka apsvarstyti ir priimti sprendimą, ar iš tiesų verta atlyginti individui už vieną arba kitą jo poelgį. Taigi negatyviųjų sankcijų vaidmuo visuomenėje yra svarbesnis nei teigiamų. Šio jų skirtumo negalima suabsoliutinti. Neegzistuoja tokios visuomenės, kuriose visi nusikaltimai arba prasižengimai susilauktų bausmės.

Visuomenės normatyvinė sistema yra „gyva“ ir joje vykstančius pokyčius apibūdina įvairūs jos kitimo momentai, tarpiniai. Dažniausiai pokyčiai prasideda nuo sankcijos nebuvimo. Iš pradžių dažnai išnyksta vadinamosios socialinės sankcijos, o baudžiamosios sankcijos išlieka. Pavyzdžiui, pereinant į rinkos ekonomiką, iš pradžių pasikeitė požiūris į spekuliaciją ir tik vėliau buvo panaikintos administracinės nuobaudos. Būna ir priešingai: valstybė bando baudžiamosiomis sankcijomis įvesti naują teisės normą, kurią visuomenė įsisąmonina labai pamažu, ir tik po kurio laiko gali susiformuoti šios teisės normos pažeidimo socialinis pa-

¹⁷³ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 124.

smerkimas – baudžiamosios sankcijos socialinis pastiprinimas. Tai reiškia, kad normų keitimasis susijęs su socialinės struktūros giliais pokyčiais, pavyzdžiui, su materialinių gėrybių persiskirstymu, skirtingų socialinių sluoksnių grupinio statuso pasikeitimu ir kt. Jeigu kurios nors socialinės grupės veikla yra sėkminga ir pasiekė aukštesnę padėtį visuomenėje, ji daro įtaką visos visuomenės vertybinėms orientacijoms ir elgesio normoms, pavyzdžiui, Lietuvos verslininkų ir politikų, kaip socialinių grupių, poveikis visuomenės vertybinių orientacijų ir teisėto elgesio modelių sklaidai¹⁷⁴.

Valdžios galia visuomenėje reiškiasi per jos normatyvinę sistemą ir sankcijų taikymo įgaliojimų pasiskirstymą. Įsigaliojusios įstatymų normos visada yra susijusios su valdančiųjų poreikiais. Valdžia visada pasilieka sau teisę ne tik nustatyti teisės normas, nepripažinti kai kurių normų, bet ir paskirstyti negatyviasias sankcijas ir reikalauti jas įgyvendinti. Negatyviosiomis ir pozityviosiomis sankcijomis valdžia reguliuoja socialinę raidą. Taip formuojamos vienaarūšės normatyvinės struktūros, susijusios su valdžios elito interesų patenkinimu. Jeigu valdžios elito interesai išreiškia Tautos interesus ir besiformuojančios normatyvinės sistemos vienaarūšės struktūros nesukelia nepageidautinų egalitarinių tendencijų, tai padeda stabilizuoti valdžios sistemą ir pačią visuomenę. Žinoma, egzistuoja ir tokios valdžios sistemos, kurių galia grindžiama manipuliavimu nelygiomis galimybėmis skirtingiems socialiniams sluoksniams įgyvendinti teisės normas. Gali būti ir priešingai. Pavyzdžiui, valdžia sukuria visuomenėje keletą skirtingų, bet tuo pačiu metu egzistuojančių daugiau arba mažiau autoritarinių normatyvinių sistemų.

Visuomenėje egzistuoja keletas teisės normų pripažinimo lygių. Labai dažnai pabrėžiama, kad dažniausiai teisės normų laikomasi dėl sankcijų baimės. Toks aiškinimas būdingas toms visuomenėms, kurioje vyrauja baudžiamoji teisė ir imperatyvinis teisinis režimas. Demokratinės plėtra ir pilietinės visuomenės kūrimasis susijęs su žmonių protingumo ir atsakomybės supratimo pabrėžimu. Žmonės įgyvendina teisės normas (jų laikosi, vykdo ir jomis naudojasi) todėl, kad jie yra protingos būtybės, suvokiančios tarpusavio priklausomybės ryšius ir jų išsaugojimo reikšmes. Labai svarbu pabrėžti, kad teisės normų pripažinimas dėl protingumo ir teisei kelia reikalavimų: skirtingos teisės normos turi eg-

¹⁷⁴ Babachinaitė G., Novagrodckienė J., Rauličkytė A., Valickas G. Lietuvių valdžių elito teisinės sąmonės ir savimonės ypatumai. Vilnius: Eugrimas, 1998.

zistuoti ne izoliuotai viena nuo kitos, o sudaryti vientisą sistemą. Kartais teisės normos pripažįstamos dėl įsivaizduojamo jų ryšio su pripažintomis vertybėmis ir normomis, pavyzdžiui: „jeigu žmonės nenori sukelti pavojų gyvybei, reikia atidžiai vairuoti automobilį“.

Dažniausiai normos perimamos socializacijos procese. Jei sėkmingai vyko elgesio normų interiorizacijos procesas, internalizacija „paslepią“ normos imperatyvų pobūdį, nes vidine savastimi pavirtusios normos neiššaukia protesto. Tuomet normų laikymąsi reguliuoja arba vidinis sąžinės balsas, arba apskritai išnyksta normos išorinio spaudimo jautimas: paklusimas normoms virsta įpročiu ir juos pažeisti trukdo atsiradę psichologiniai barjerai: gėda, pasibjaurėjimas, baimė.

8.4. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite ir paaiškinkite visuomenės sampratą.
2. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės struktūros, socialinio statuso ir socialinio vaidmens tarpusavio ryšį.
3. Paaiškinkite teiginį: „socialinė struktūra suteikia mūsų grupei patirčiai tikslingumo ir organizuotumo“.
4. Kokią idėją išreiškia sąvoka „socialinė struktūra“?
5. Funkcionalistiniu požiūriu paaiškinkite socialinės struktūros sampratą.
6. Apibrėžkite socialinės struktūros vienetus – vertybes ir normas, paaiškinkite jų ryšį.
7. Kodėl ir kokias savo egzistencijos sąlygas bendruomenė (visuomenė) saugoja teisės normomis?
8. Paaiškinkite teisės normų išskirtinumą kitų socialinių normų rūšių atžvilgiu.
9. Kodėl asmenybės ir socialinės visumos santykiai yra svarbiausia kiekvienos bendruomenės (visuomenės) ir civilizacijos problema?
10. Paaiškinkite visuomenės požiūrio į teisę ir žmogų ryšį.
11. Apibrėžkite ir paaiškinkite žmogaus orios egzistencijos idėjas.

12. Paaiškinkite prigimtinės (dieviškosios) teisės susikūrimo pobūdį.
13. Apibrėžkite prigimtinės teisės sampratą.
14. Kodėl pagarba individo gyvybei ir jo žmogiškajam orumui suprantama kaip bendroji ir visuotinė vertybė?
15. Apibrėžkite negatyviasias žmogaus teises ir paaiškinkite jų vaidmenį šiuolaikinėje teisėje.
16. Apibrėžkite ir paaiškinkite žmogaus socialinės raidos sampratą.
17. Apibrėžkite pozityviasias žmogaus teises ir paaiškinkite jų įgyvendinimo reikšmę žmogaus socialinės raidos požiūriu.
18. Apibrėžkite ir palyginkite negatyviųjų ir pozityviųjų žmogaus teisių įgyvendinimo problemas.
19. Paaiškinkite šiuolaikinės žmogaus padėties visuomenėje prieštarinumą.
20. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinę paskirtį.
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip socialinio instituto, sampratą.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinių funkcijų sampratą.
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinės paskirties ir funkcijų ryšį.
24. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės integracijos funkciją.
25. Kodėl teisinės integracijos funkcija yra svarbiausia teisės socialinė funkcija?
26. Kodėl teisinės integracijos funkcija dar vadinama socialinio kompromiso funkcija?
27. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės integracijos funkcijos subkryptis.
28. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio reguliavimo funkciją.
29. Kodėl teisinio reguliavimo funkcija pavaldi teisinės integracijos funkcijai?
30. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės komunikacijos funkciją.
31. Paaiškinkite teisės informacinių-komunikacinių ryšių svarbą visuomenėje ir jų plėtimo reikšmę.
32. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės komunikacijos funkcijos įgyvendinimo Lietuvoje problemas.
33. Kodėl šiuolaikinėje visuomenėje pabrėžiamas grįžtamasis teisinės komunikacijos ryšys?
34. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės socializacijos funkciją.
35. Kodėl teisinės socializacinė funkcija dažnai vadinama teisinio auklėjimo funkcija?

36. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės socializacijos ir teisinės integracijos funkcijų ryšį.
37. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio auklėjimo sampratą.
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinės prievartos įteisinimo ir norminimo funkciją.
39. Apibrėžkite teisės socialinio veikimo sąvoką.
40. Apibrėžkite teisinės priemones ir paaiškinkite jų paskirtį.
41. Paaiškinkite teisės socialinio veikimo sampratą.
42. Kodėl teisinės priemonės vadinamos teisės socialinio veikimo „varomosiomis jėgomis“?
43. Kodėl ir kokios išskiriamos teisinių priemonių rūšys?
44. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio fakto, kaip teisinės priemonės, vaidmenį teisės teorijos ir teisės sociologijos požiūriais.
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo mechanizmo sampratą.
46. Apibrėžkite teisinio reguliavimo mechanizmą ir paaiškinkite jį teisės socialinio veikimo sampratos požiūriu.
47. Kodėl teisinio reguliavimo mechanizmas yra objektyviai reikalingas?
48. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio reguliavimo mechanizmo sandaros skirtumus teisinio pozityvizmo ir sociologinės teisės požiūriais.
49. Kodėl sociologinės teisės požiūriu labai svarbu detalizuoti teisinio reguliavimo mechanizmą?
50. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veikimo socialinį mechanizmą.
51. Paaiškinkite socialinės aplinkos nagrinėjimo požiūrius.
52. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veikimo psichologinį mechanizmą.
53. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindinius teisinio poveikio elgesio motyvams būdus.
54. Kodėl ir kokie vyraujantys visuomeninių santykių reguliavimo metodai turi įtakos asmenybės elgesio motyvacijai?
55. Apibrėžkite ir paaiškinkite visuomenės savireguliacijos ir valdžios vykdomos reguliacijos santykio įtaką asmenybės elgesio motyvacijai.
56. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veikimo informacinį-komunikacinį mechanizmą.
57. Kodėl labai svarbu teisingai pasirinkti tinkamą komunikacijos būdą ir priemones pranešimui perduoti?

58. Kodėl šiuolaikinėje visuomenėje reikia kurti ir plėtoti teisės komunikacinius tinklus?
59. Apibrėžkite teisinio poveikio formas.
60. Apibrėžkite teisinio poveikio reguliacinę ir etinę formas ir paaiškinkite jų ryšį.
61. Paaiškinkite asmenybės ir veikiančios teisės normų santykio galimus variantus.
62. Kodėl asmenybės teisinis aktyvumas yra vertingiausia jo elgesio forma?
63. Kodėl ir kokiais atvejais asmenybės vertybinių nuostatų ir teisės normų reikalavimų sąveika gali tapti tiesiogine teisės pažeidimo prielaida?
64. Apibrėžkite ir paaiškinkite psichologinio teisės poveikio rezultatą.
65. Kokios prigimties informacija formuoja asmenybės požiūrį į teisę?
66. Paaiškinkite racionalios informacijos vaidmenį teisinio pozityvizmo požiūriu.
67. Paaiškinkite dėl teisės ir socialinės aplinkos sąveikos susiformavusios informacijos vaidmenį teisės sociologijos požiūriu.
68. Apibrėžkite komunikacinius barjerus ir paaiškinkite jų poveikį teisinės informacijos sklaidai.
69. Apibrėžkite teisės socialinio veikimo stadijas ir paaiškinkite jų tarpusavio ryšį.
70. Paaiškinkite teisinio fakto, tikrųjų socialinių sąlygų ir asmenybės psichologinės orientacijos ryšį.
71. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo modelio sąvoką.
72. Kokie elementai sudaro teisės socialinio veikimo modelio struktūrą?
73. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo modeliavimo esmę socialinio valdymo sistemų lygmeniu.
74. Kodėl teisės socialinio veikimo modeliavimas pradedamas teisės socialinės paskirties analize?
75. Kodėl ir kokie socialiniai procesai vyksta įstatymų leidėjo lygmeniu?
76. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo modeliavimo esmę ir problemas socialinių veiksmų lygmeniu.
77. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo modeliavimo esmę ir problemas teisinės informacijos perdavimo sistemų lygmeniu.

78. Paaiškinkite priežastis, dėl kurių žiniasklaidos tarnavimas visuomenei yra prieštaringas.
79. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veikimo modeliavimo esmę reguliuojamų sistemų ir teisėto elgesio padarinių lygmenimis.
80. Kodėl reikia nagrinėti visuomenės narių sugebėjimus teisingai suprasti teisinį reglamentavimą ir empirines galimybes juo vadovautis?
81. Apibrėžkite teisinės sąmonės ir teisinio elgesio atotrūkį.
82. Kodėl teisinio poveikio priemonių pagrindas yra ne tik teisės, bet ir moralės normos?
83. Kodėl gyvenime ne visada laikomasi teisės principo, kad teisei ir įstatymui visi asmenys yra lygūs?
84. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės „teigiamų“ ir „negatyviųjų“ sankcijų vaidmenį visuomenėje.
85. Kodėl įsigaliojusios įstatymų normos ir jų taikymas susiję su valdžios poreikiais?
86. Paaiškinkite visuomenėje egzistuojančius teisės normų pripažinimo lygius.

DEVINTAS SKYRIUS. TEISINĖ SĄMONĖ IR TEISINĖ KULTŪRA

Teisinė sąmonė, teisinis elgesys ir teisinė kultūra yra trys tarpusavyje susijusios sąvokos, kuriomis apibrėžiamas ir paaiškinamas visuomenės, jos narių ir teisės santykio turinys bei raida. Žmogaus žinių, vaizdinių ir jausmų apie teisę visumą vadiname jo teisine sąmone. Ji yra visuomeninės prigimties. Teisinės sąmonės samprata apima individų, jų grupių ir visuomenės žinias apie teisę, jų teisės vaizdinius ir vertinimus, teisės išraiškos ir įgyvendinimo formas. Individų ir jų grupių teisinė sąmonė įsikūnija jų teisiniame elgesyje. Elgesys yra subjekto veikimo ir gyvenimo būdas, kurį reglamentuoja įvairios socialinės normos.

Teisinis elgesys – tai subjekto valingas socialinis elgesys, kuris vertinamas pagal veikiančios teisės normas ir neatitikimo joms atveju užtraukia jam teisinę atsakomybę. Teisinė sąmonė daro įtaką asmenybės ir grupės poelgiams, kreipia jos veiksmus teisine arba neteisine vaga. Teisinė sąmonė ir teisinis elgesys nėra tapatūs. Iš žmonių ir jų grupių elgesio galima spręsti: 1) apie teisės, kaip socialinių santykių regulatoriaus, suvokimo lygį, 2) apie objektinės teisės normų laikymąsi ir vykdymą, 3) apie asmenybės, kaip teisės subjekto, naudojimąsi jai suteiktomis teisinėmis galimybėmis.

Teisinio elgesio sąvoka teisinę sąmonę susieja su teisine kultūra. Galima turėti teisinių žinių, bet jomis negrįsti savo elgesio. Teisinės kultūros sąvoka vartojama vertinant teisinio elgesio kokybę. „Teisinės kultūros kategorija įtraukiama į teisinę apyvartą tam, – rašo Vaišvila, – kad ja remiantis būtų galima įvertinti pavienio asmens ir visos visuomenės pasiektą gebėjimą gyventi pagal teisės reikalavimus, įsitikinti, kokiomis žmogaus teisių gynybos ir socialinės santarvės pasiekimo priemonėmis visuomenė disponuoja ir kiek žmonių tarpusavio santykiai, politiniai sprendimai yra realiai paveikti teisės“¹⁷⁵. Teisinė kultūra – tai įgyven-

¹⁷⁵ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 367.

dintų ir idealių teisinių priemonių sistema, kuria apibūdiname visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo laimėjimų lygį.

Teisės sociologija nagrinėja įvairius visuomenės ir jos narių teisinės sąmonės, teisinio elgesio ir teisinės kultūros formavimosi ir funkcionavimo aspektus, pavyzdžiui, visuomenės teisinės sąmonės struktūros elementų santykį, teisinės socializacijos, teisinės kultūros formavimosi ypatumus pilietinės visuomenės raidos kontekste.

9.1. Teisinė sąmonė

Pavieniai individai ir socialinės grupės labai dažnai savaip aiškina teisės esmę, savo teises ir pareigas bei kitų žmonių teises ir pareigas. Tai lemia jų teisinės sąmonės skirtumai, kurie gali būti labai dideli, pavyzdžiui, teisininko ir ne teisininko. Didelė visuomenės narių teisinės sąmonės sklaida gali virsti, pavyzdžiui, teisinio nihilizmo paskata arba rimta kliūtimi palaikyti reikiamą teisėtvarkos lygį. Apskritai teisinės tikrovės pažinimas susijęs su teisinės sąmonės pažinimo problema¹⁷⁶.

Kas yra teisinė sąmonė ir apskritai sąmonė? Sąmonė yra tik žmogui būdinga reakcija į aplinką, pasireiškianti suvokimo, vaizduotės, jausmų sąsaja su sąvokiniu mąstymu, proto veiksmis. Empiriškai sąmonė aiškinama taip: tai nuolat kintanti jutiminių ir protinių vaizdinių visuma; tie vaizdiniai kyla žmogui kaip jo sukauptos patirties rezultatas ir lemia jo veiklą. Kitaip tariant, sąmonė yra žmogaus dvasinis įrankis, kuriuo žmogus siekia pažinti savo gyvenamąją aplinką, kad galėtų prie jos prisitaikyti ir kartu ją pritaikyti prie savo poreikių.

XX amžiuje pažinimo psichologai, antropologai, filosofai ir komunikacinių ryšių specialistai daug dėmesio skyrė žmogiškosios sąmonės bendruomeninei prigimčiai pagrįsti¹⁷⁷. Dabar neabejojama, kad „suvo-

¹⁷⁶ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 167–169.

¹⁷⁷ Plačiau žr.: Šiučas A. Sveikas protas ir žmogaus veikla // Problemos. 1987. Nr. 37. P. 100–117; Проблема человека в западной философии. Москва: Прогресс, 1988; Стюарт Дж. Возвращаясь к символической модели: нерепрезентативная модель природы языка // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. Новосибирск: Наука, 1990. С. 88–96.

kiančiosios būtybės susivokimas“ arba „suvokimų įsisąmoninimas“ yra esminis žmonių gyvenimo bruožas, skiriantis jį nuo kitų gyvų būtybių gyvenimo. Pavyzdžiui, žmogiškosios sąmonės ypatybę – suvokti savo suvokimą – H. G. Gadameris vadina tokiu santykiu, kuris išreiškia perspektyvą arba tam tikros rūšies atitiktį, leidžiantį elgtis „tiek nepriklausomai nuo to, ką sutinkame pasaulyje, kad galime įsivaizduoti (pasaulį) tokį, koks jis ir yra“¹⁷⁸. Gadamerio požiūriu, ši išskirtinė perspektyva arba tam tikros rūšies atitiktis leidžia žmogui apgyvendinti „pasaulį“, judėti nuo egzistavimo supančioje aplinkoje (*Umwelt*) žmogiškojo gyvenimo pasaulyje link (*Welt*). Turėti „pasaulį“ reiškia užimti jo atžvilgiu kokią nors poziciją. Taigi Gadamerio samprotavimai apie sąmonę arba įsisąmoninimą, kuris yra išskirtinis žmogaus bruožas, leidžia teigti: žmogaus sąmonė yra bendruomeninio pobūdžio. Šiai išvadai pritaria ir G. Höffneris: „subjektyvumas ir pasaulis egzistuoja kartu. Subjektą atskiria nuo objekto tai, kad jis < ... > turi pasaulį“¹⁷⁹.

Viena sąmonės formų yra teisinė sąmonė ir jai būdinga bendruomeninė (visuomeninė) prigimtis. Teisinė sąmonė susijusi su vienu pagrindinių žmogaus ir socialinės grupės siekių – pažinti egzistuojančią socialinę tvarką ir ją remiantis paversti savo egzistencinius interesus visiems privaloma tvarka. Savųjų interesų vertimo visiems privaloma tvarka procese neišvengiamai keičiasi ir pati socialinė tvarka. Todėl pažinti teisinę sąmonę – „tai pažinti, kaip žmonės kolektyviniu būdu įsisąmonina savo interesus, kaip ir kodėl juos transformuoja į teises idėjas – pageidaujamo elgesio idėjinį modelį, o vėliau – į visuotinai privalomą teisinę tvarką“, – rašo A. Vaišvila¹⁸⁰.

Teisinė sąmonė – „tai sistema vaizdinių, idėjų, teorijų, kurias susikuria tam tikrais interesais besivadovaujantys žmonės apie galiojančią ir pageidautiną teisę, apie galiojančių įstatymų sutikimą ar nesutikimą su jų interesais (teisingumu), taip pat teigiamos ar neigiamos emocijos, kurias patiria skirtingų interesų turėtojai, susidūrę su galiojančia teise, vertindami ją savo ir visuomenės interesų apsaugos požiūriu“¹⁸¹. Šiuo teisinės sąmonės apibrėžimu Vaišvila pabrėžia teisinės sąmonės kokybę –

¹⁷⁸ Gadamer H. G. *Truth and method*. New York, 1975. P. 402.

¹⁷⁹ Höffner G. *The human situation*. Notre Dame, 1989. P. 25.

¹⁸⁰ Vaišvila A. *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia, 2000. P. 169.

¹⁸¹ Ten pat.

teisinių vaizdinių, idėjų, teorijų sistemą. Tokia teisinės sąmonės kokybė būdingesnė teisininkams nei eiliniams visuomenės nariams.

Teisinė sąmonė – tai objektyviai egzistuojanti vaizdinių, idėjų, teorijų ir emocijų sąryšinga visuma, išreiškianti visuomenės, grupių ir individų santykį su teise, kaip socialiniu institutu, santykį su teisės sistema ir jos struktūra, santykį su atskirais įstatymais ir kitais teisinės sistemos elementais. Šis santykis gali būti labai įvairus, pavyzdžiui, pritari ti teisei kaip socialiniam institutui ir tuo pačiu metu nepritari atskiriems teisinės sistemos elementams. Konkrečios teisinės sąmonės formavimuisi įtakos turi visuomenės istorinė patirtis bei individų ir grupių sava socialinė patirtis.

Teisinę sąmonę sudaro du struktūriniai elementai: teisinė psichologija ir teisinė ideologija. Teisinė psichologija – tai jausminiai žmonių išgyvenimai, kuriuos jie patiria susidurdami su įvairių socialinių struktūrų teisėkūros ir teisės įgyvendinimo veikla, vertindami, kokiu mastu atsižvelgiama į jų asmeninius interesus. Jos turinį sudaro jausmai, emocijos, nuotaikos, įpročiai ir stereotipai, kuriuos sukelia pasitikėjimas arba nepasitikėjimas valstybinėmis ir nevyriausybinėmis institucijomis, teismų vykdomu teisingumu, nepakantumas savo teisių pažeidimams, įsitikinimas gerbti arba negerbti konkrečius įstatymus, ryžtas ginti savo teises ir kita¹⁸². Teisinė psichologija – tai gaivališkas, neorganizuotas, nesusistemintas teisinės sąmonės sluoksnis, pasireiškiantis bet kurio žmogaus arba socialinės grupės psichologinėmis reakcijomis į valstybės ir teisės reiškinius.

Teisinė psichologija yra labiausiai paplitusi teisės ir jos praktikos suvokimo forma, kurioje vyrauja jausmų sąsaja su sąvokiniu mąstymu. Ji atitinka praktinį, kasdienišką visuomeninės sąmonės lygį ir dėl to būdinga visiems teisės pagrindu atsiradusiems socialiniams santykiams. Būtent psichologinėmis reakcijomis įgyvendinami pagrindiniai teisės pradai – demokratiškumas, humanizmas, lygiateisiškumas ir kiti teisės principai, kaip išreiškiantys žmogiškuosius jausmus ir vertinimus. Ji dalyvauja formuojant ir palaikant įvairius teisinio mąstymo stereotipus – pradedant teisės samprata ir baigiant mąstymo įgūdžiais, kurie gali skatinti ir teisėtą, ir neteisėtą elgesį.

Teisinė psichologija yra pamatinis veiksnys arba emocinė paskata:

a) kurti ir įgyvendinti tam tikros vertybinės orientacijos teisinę ideologi-

¹⁸² Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 170.

ją; b) siūlyti ir priimti atitinkamus įstatymus; c) ryžtingai ginti savo pažeistas teises; d) stichiškai priešintis vienu arba kitu įstatymų įgyvendinimui; e) organizuotai stiprinti pašlijusią teisėtą tvarką ir kovoti prieš nedemokratišką teisėtą tvarką. Apskritai teisinė psichologija yra veiksnys, kuris dažnai nulemia galiojančios teisės veiksmingumą, teisinių ir kitokių reformų sėkmę.

Teisinė ideologija yra kitas teisinės sąmonės struktūros elementas: tai sistema teisinių idėjų, teorijų ir požiūrių, kuriais besivadovaujantys žmonės atpažįsta galiojančią teisę ir vertina teisinę tikrovę bei išreiškia pageidaujamą teisę. Jos turinį sudaro teisinės idėjos, požiūriai, teorijos ir mokymai. Teisinė ideologija pagrindžia socialinių interesų pavertimo teise tikslingumą.

Palyginti su teisine psichologija, kuri laikoma pirmine ir labiau stichiška teisinės sąmonės dalimi, teisinė ideologija yra kryptingas mokslinis apmąstymas teisės, kaip vientiso socialinio instituto, glaudžiai susijusio su kitais žmogaus kūrybos (kultūros) reiškiniais – ekonomika, politika, visuomenės socialine struktūra ir kita. Joje atsispindi įsisąmoninti įvairių socialinių grupių interesai, pagrindžiama jų pretenzija tapti teisine tvarka, tokio tapimo priemonės. „Šiuolaikinė teisinė ideologija, – rašo Vaišvila, – siekia sumodeliuoti tokią socialinę tvarką, kuri būtų atvira įvairių socialinių grupių interesams ir kurioje kompromiso pagrindu dalyvautų įvairių socialinių grupių interesai“¹⁸³.

Teisinė ideologija yra pranašesnė už teisinę psichologiją teisės pažinimo laipsniu ir pobūdžiu. Teisinė psichologija fiksuoja labiau išorinius, paviršinius – su kasdiene patirtimi susijusius teisinius reiškinius, o teisinė ideologija siekia atskleisti teisės esmę, pateikti jos prigimties ir socialinės prasmės sampratą, kaip kultūrinių istorinių žinių sistemą.

Teisinė ideologija yra tokia teisinių žinių konceptuali sistema, kurią gali suvokti ir perimti ne tik specialistai, bet ir dauguma visuomenės narių, ir kuri formuoja gyvenimo prasmę, padeda orientuotis sudėtingame ir prieštaringame pasaulyje. Visuomenės lygiu teisinė ideologija – tai visuomenės teisinės sąmonės lygio rodiklis, išreiškiantis svarbiausių kultūrinių ir teisinių vertybių sistemą.

Teisinė sąmonė yra žmogaus dvasinis įrankis, kuriuo siekiama paveikti visuomeninius santykius, t. y. teisinė sąmonė atlieka visuomeninių santykių pažintinę, vertinamąją ir reguliacinę funkcijas. Norint vi-

¹⁸³ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 171.

suomeninius santykius reguliuoti, prieš tai reikia juos pažinti ir įvertinti. Teisinės sąmonės pažintinės funkcijos esmė – tai socialinio gyvenimo pažinimas, vykstantis suvokiant ir apmaštant teisinius reiškinius. Tokio pažinimo uždaviniai kasdienėje praktikoje susiję su gyvenimo įvykių, veiksmy, būsenų ir požymių ryšio su teisine tikrove nustatymu. Šio pažinimo subjektu gali būti bet kuris teisės subjektas, pavyzdžiui, ir teisėkūros subjektai, ir piliečiai: siekdami teisiškai sureguliuoti kuriuos nors visuomeninius santykius, jie remiasi savitu teisės, teisėtumo, privalomo elgesio supratimu.

Teisinės sąmonės vertinamoji funkcija yra konkrečių gyvenimo aplinkybių įvertinimas kaip teisiškai reikšmingų. Teisinis įvertinimas – tai teisės subjektų (pvz., piliečių ir teisės taikymo subjektų) veikla, kuria siekiama nustatyti skirtingų gyvenimo aplinkybių socialinę ir teisinę kvalifikaciją pagal savitą teisės, teisėtumo, privalomo elgesio supratimą. Tai atsakinga veikla, nes, norint teisingai įvertinti konkretų elgesį veikiančios teisės požiūriu, reikia būti gana aukšto teisinės sąmonės lygio.

Teisinės sąmonės reguliacinė funkcija – tai įsivaizdavimas, kaip turi būti sureguliuotas vienas arba kitas socialinis santykis arba jų visuma, ir sureguliovimo padarinių supratimas. Reguliacinė funkcija įgyvendinama per motyvų, vertybinių orientacijų ir teisinių nuostatų sistemą, kurios elementai vienokiu arba kitokiu laipsniu „dalyvauja“ teisės socialinio veikimo mechanizmo veikloje. Pavyzdžiui, informacija apie teisės normas sukelia teisės subjektų psichologinių reakcijų kompleksą: jausmus, emocijas, išgyvenimus, su kuriais susijęs skatinančių arba slopinančių konkretaus elgesio motyvų atsiradimas. Šiuo atveju teisinė sąmonė pasireiškia teisinės psichologijos forma kaip konkretaus elgesio motyvas.

Teisinė sąmonė skirstoma į rūšis remiantis dviem kriterijais: 1) subjektų atžvilgiu; 2) asmenų teisinio išmanymo (kompetencijos) laipsniu.

Subjektų atžvilgiu išskiriama individo, grupės ir visuomenės teisinė sąmonė. Kiekvienas individas, kaip visuomenės narys, turi teisinę sąmonę – savitą galiojančios ir veikiančios teisės supratimą bei savo požiūrį į pageidaujamą teisę. Individo teisinę sąmonę formuoja įvairūs veiksniai: 1) žinios apie teisę, įgytos šeimoje, mokykloje, darbovietėje, savišvietos būdu, iš draugų ir pažįstamų asmenų pasakojimų, žiniasklaidos priemonių; 2) teisinių santykių praktinė patirtis; 3) emocinis teisingumo išgyvenimas, kylantis iš teisinių santykių praktinės patirties. Ši teisinės sąmonės rūšis apima plačią savo raiškos įvairovę – nuo įstatymo laikymosi ir vykdymo iki protesto, galiojančių teisės normų neigimo ir

kovos su esama teisėtvara. Individo teisinė sąmonė – tai asmenybės aktyvumo formavimosi ir skatinimo naudotis teisėmis ir atlikti pareigas veiksnys.

Individo teisinė sąmonė yra kitų dviejų rūšių – grupės ir visuomenės teisinės sąmonės egzistavimo prielaida. Grupės sąmonė grindžiama bendra grupės individų psichika, kurią sudaro grupės nariams būdingi poreikiai, vaizdiniai, mintys, jausmai, tarpusavio santykiai, jų elgsena ir kiti psichiniai reiškiniai. Taigi grupės teisinė sąmonė – tai kokios nors socialinės grupės narių apibendrintas požiūris į galiojančią arba pageidaujamą teisę. Yra daug skirtingų socialinių grupių, pavyzdžiui, teisėjų, advokatų, valdininkų, darbdavių, darbuotojų, bedarbių, studentų, tautinių ir socialinių mažumų, kalinių ir kitų grupių teisinė sąmonė. Ji visada yra diferencijuota.

Visuomenės teisinė sąmonė – tai visuomenės narių daugumos apibendrintas galiojančios arba pageidaujamos teisės supratimas. Ji nustatoma referendumais, rinkimais ir socialiniais tyrimais. Šiuolaikinės visuomenės teisinę sąmonę labiausiai formuoja žiniasklaidos priemonės, teisinių santykių praktinė patirtis ir teisėtvarkos būklės raida.

Asmenų turimo teisinio išmanymo laipsnio požiūriu išskiriamos trys teisinės sąmonės rūšys: paprastoji (kasdienė), profesionalioji ir mokslinė. Paprastoji, arba kasdienė, teisinė sąmonė – tai stichiškai susiformavęs teisės ir teisėtumo supratimas, kuriame vyrauja teisinė psichologija. Žmonių jausmai teisės atžvilgiu susiklosto tiesiogiai: žmonės įgyvendina savo interesus esamomis gyvenimo sąlygomis – bendrauja ir bendradarbiauja tarpusavyje, su įvairiomis socialinėmis institucijomis, ypač su teisėtvarkos institucijomis, dalyvauja sprendžiant ginčus teismo procesuose ir t. t. Dabarties gyvenimo procesuose susiklosto skirtinga žmonių teisinė patirtis. Todėl paprastoji teisinė sąmonė nėra vientisa. Ji būdinga daugeliui individų, kurie neturi teisinio išsilavinimo.

Profesionalioji teisinė sąmonė – tai teisininko ugdymo ir teisinės praktikos procese susiklosčiusi teisininkų sąvokų, vaizdinių, idėjų, įsitikinimų, tradicijų, stereotipų sistema. Ji yra gana vientisa. Dėl to profesionalioji teisinė sąmonė yra svarbiausias dvasinis įrankis įgyvendinti teisės normas ir laiduoti teisinės praktikos demokratinį bei humanistinį pobūdį. Vis dėlto profesionalioji teisinė sąmonė nėra duotybė – jai būdingi iškraipymai ir net deformacijos („kaltinamasis“ arba „išteisinama-

sis“ nukrypimas, biurokratizmas, abejingumas žmogiškajai nelaimei ir t. t.)¹⁸⁴.

Mokslinė teisinė sąmonė – idėjos, sampratos, požiūriai, išreiškiantys susistemintą ir teorinį teisės supratimą. Pageidautina, kad šiuolaikinė teisėkūra vis dažniau būtų grindžiama moksline teisine sąmone. Šios sąmonės nešėjai yra teisės mokslininkai.

Teisės sociologija nagrinėja visas teisinės sąmonės rūšis, bet daugiausia dėmesio skiria labiausiai paplitusioms teisinės sąmonės rūšims – paprastajai teisei sąmonei ir profesionaliajai. Pavyzdžiui, teisininkų profesionaliąją sąmonę formuoja ne tik teisinė praktika, bet ir teisės mokslas (ideologija), kuris jų teisinę sąmonę pažymi teisės mokslo šakų specifika.

Piliečiai dažniausiai menkai įsivaizduoja skirtingas teisės sritis. Jie (pvz., teismo proceso dalyviai – kaltinamasis, ieškovas, auka, liudytojas) gali per patirtį įgyti svarbių teisinių žinių, bet jos bus susijusios tik su konkrečia ir labai siaura teisės sritimi. Jų kitų teisės sričių išmanymas išliks miglotas, todėl nesunku suprasti, kad neišvengiamai egzistuoja „knyginės“ teisės ir „gyvosios“ teisės skirtumas. Dėl to teisės sociologams kyla pagunda teisinę sąmonę skirstyti į sustabarėjusią ir gyvąją. Sustabarėjusi teisinė sąmonė įsikūnija knygoje idėjų ir sampratų pavidalu. Realiame gyvenime veikia gyvoji teisinė sąmonė, kuri reguliuoja individų, grupių ir organizacijų sąveiką¹⁸⁵.

Teisinės sąmonės tyrinėtojai nagrinėja skirtingų socialinių grupių santykių su teise ir įstatymais. Kiekviena tokia grupė užima tam tikrą socialinę padėtį visuomenės struktūroje: nuo aukščiausios (elito) iki žemiausios (socialinio dugno žmonių). Be abejonės, geriausiai informuoti ir teisinius klausimus išmano visuomenės aukščiausiojo sluoksnio atstovai – verslininkai, valdininkai, inteligentija. Jie įgyja teisės žinių įgydami aukštą išsilavinimo lygį ir savo profesinėje veikloje, kurioje dažnai susiduria su teisės normomis. Su teisės normomis labiausiai susijusi įvairių lygių valstybinių ir privačių institucijų vadovų bei vadybininkų veikla. Taigi socialinės grupės vaidmuo visuomenėje formuoja jos teisinę sąmonę. Pavyzdžiui, stambūs arba smulkūs verslininkai sudaro atski-

¹⁸⁴ Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1999. С. 565.

¹⁸⁵ Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права. Санкт-Петербург, 1996. С. 140.

ras socialines grupes, kurioms būdingas skirtingas savitas teisės supratimas. Kita vertus, vadybininkų, verslininkų arba administratorių profesinė veikla skatina juos įgyti teisinių išsilavinimą. Tai reiškia, kad rinkos ekonomikos raidoje susiformuoja visuomenės sluoksniškas, kuris orientuotas įgyti teisinių žinių sistemą ir ja remtis savo profesinėje veikloje.

Tam tikrą teisinių pasirengimą įgyja ir politikai, dalyvaudami rinkimų į valstybinės valdžios ir savivaldos institucijas kampanijose, jų rinkimų štabų vadovai bei aktyvistai.

Mūsų visuomenės sąmonėje vyksta vertybių kova iš esmės: išsivadavę iš sovietinės okupacijos, atsidūrėme labai retoje situacijoje, kai reikia patiems kurti visiškai naujus elgesio modelius ir jais vadovautis. Per penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų susiformavo *homo sovieticus* mąstymas, kuris nepažino teisės ir teisine prasme buvo iškreiptas: visuomenėje vyravo imperatyvinis teisinis režimas ir baudžiamoji teisė. Todėl neatsitiktinai, išsivaduojant iš totalitarinio režimo ir kuriant demokratiją, mums reikėjo pereiti ne tik ekonominio nuopuolio slėnį (R. Dahrendorfą), bet ir įveikti socialinę dezorganizaciją: kultūros vertybių ir socialinių normų (įskaitant ir teisės normų) ryšių silpnėjimą, išnykimą ir net jų tarpusavio prieštaravimą¹⁸⁶. Teisine prasme socialinė dezorganizacija pasireiškia ir teisiniu nihilizmu kaip teisės devalvacijos forma. Išplitęs teisinis nihilizmas labai svarbus visuomenės teisinės sąmonės silpnumo požymis.

Visuomenė suinteresuota teisinės sąmonės formavimu, nes teisinė sąmonė yra stiprus socialinės kontrolės dvasinis įrankis. Per savo teisinę sąmonę individai įgyja naujas vertybines orientacijas, socialinę doktriną, kuri virsta žmogaus moraline pozicija, teisėto elgesio paskata.

Apibendrintai galima išskirti svarbiausius teisinės sąmonės modelio komponentus¹⁸⁷:

- žinios apie teisę kaip visuomeninių santykių reguliatorių;
- žmogaus teisių ir laisvių, teisinės atsakomybės bei teisės reguliuojamos veiklos rūšių supratimas;
- požiūris į teisinius reiškinius: į teisės sistemą, konkrečių teisės normų reikalavimus, teisingumo institucijas ir jų veiklą;

¹⁸⁶ Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // Jurisprudencija. 2001. T. 19(11). P. 47.

¹⁸⁷ Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: изд. Норма, 2000. С. 155–156.

– savo teisinio statuso, veikiančių įstatymų ir socialinio aktyvumo galimybių teisinis vertinimas.

9.2. Teisinis elgesys

Individų ir jų grupių teisinė sąmonė išikūnija jų teisiniame elgesyje. Elgesys yra subjekto veikimo ir gyvenimo būdas, kurį reglamentuoja įvairios socialinės normos. Teisinė sąmonė daro įtaką asmenybės poelgiams, kreipia jos veiksmus teisine arba neteisine vaga. Teisinė sąmonė ir teisinis elgesys nėra visiškai tapatūs. Žmonių veiksmai demonstruoja įvairius jų santykius su teisės normų reikalavimais: galima žinoti teisės normas ir savo poelgio padarinius, bet veikti priešingai, nei reikalaujama teisės normose (pvz., kai teisės subjekto sąmoningai padaryta veika duoda jam akivaizdžiai daugiau naudos, nei jis patiria kentėjimų, kylančių iš su šios veikos padariniiais susijusios maksimalios teisinės atsakomybės); galima nepritari objektinės teisės normoms, bet jų laikytis (tai gali nulemti, pavyzdžiui, padorumas arba sankcijos baimė); galima menkai įsivaizduoti teisę ir įstatymus, bet veikti pagal teisinį jausmą, susiformavusį auklėjimo procese; galima sąmoningai laikytis teisės normų ir savo teises žinias naudoti savo teisėms ir laisvėms įgyvendinti. Taigi iš žmonių elgesio galima spręsti: 1) apie teisės, kaip santykių reguliatoriaus, perėmimo lygį, 2) apie objektinės teisės normų laikymąsi ir vykdymą, 3) apie asmenybės, kaip teisės subjekto, naudojimąsi jai suteiktomis teisinėmis galimybėmis.

Teisinis elgesys – tai subjekto valingas socialinis elgesys, kuris vertinamas pagal veikiančios teisės normas, ir neatitikimo atveju užtraukia jam teisinę atsakomybę. Taigi teisinis elgesys yra sudėtinga sąvoka, nes: 1) „teisinio elgesio“ sąvoka glaudžiai susijusi su norminio elgesio sąvoka, bet jos nesutampa. Egzistuoja daug norminio elgesio pavyzdžių, kurie susiję ne su teisės sritimi, o su kitomis socialinių (moralinių, religinių, estetinių) normų sritimis. Tai reiškia, kad nuolat vyksta socialinių neteisinių ir teisinių elgesio modelių konkurencija ir kyla pagrįstų abe-

jonių teisės normų funkcionalumu; 2) teisinis elgesys yra tiesiogiai susijęs su teisine atsakomybe.

Teisės normos pagrindu teisinis elgesys skirstomas į dvi priešingas elgesio rūšis: teisėtą ir neteisėtą elgesį. Teisėtas elgesys – tai socialinis elgesys, atitinkantis visuomenėje egzistuojančias teisės normas. Jis skirstomas į tris elgesio rūšis: 1) asmenybės vidinių įsitikinimų nulemtas teisėtas elgesys: asmenybės elgesys atitinka teisės normas, nes ji yra įsitikinusi teisės normų būtinybe ir jų racionalumu; 2) aplinkybių nulemtas teisėtas elgesys: konkrečioje gyvenimo situacijoje asmenybės elgesys atitinka teisės normas, nes tokį jos elgesį nulemia naudos siekimas arba bausmės vengimas, o ne vidiniai įsitikinimai; 3) įstatymui paklūstantis elgesys: asmenybė paklūsta teisės normų reikalavimams, nors jie ir neatitinka jos interesų.

Neteisėtas elgesys – tai socialinis elgesys, kuris prieštarauja veikiančios teisės normoms. Jis skirstomas į dvi elgesio rūšis: 1) asmenybės vidinių įsitikinimų nulemtas neteisėtas elgesys, kai asmenybė sąmoningai padaro teisės normoms priešingą veiką; tyčia neatlieka savo teisinių pareigų; 2) aplinkybių nulemtas neteisėtas elgesys, kai teisės pažeidimas padarytas visiškai netyčia, nepalankiai susiklosčius aplinkybėms arba dėl afekto poveikio.

Bet kurio teisinio elgesio pagrindinis požymis yra jo ryšys su teisės normomis: įpareigojamosiomis, draudžiamosiomis ir įgaliojančiosiomis. Nesant ryšio su teisės normomis, nėra ir teisinio elgesio. Teisėto elgesio galimybę arba teisę atlikti pozityvius veiksmus subjektams suteikia įgaliojančiosios teisės normos, o draudžiamosios teisės normos draudžia neteisėtą elgesį.

Nors abi teisinio elgesio rūšys yra priešingos, jas sieja bendri požymiai:

1. Teisinio elgesio socialinis reikšmingumas. Teisinis gali būti tik toks subjekto elgesys, kuris paveikia socialinių-ekonominių, politinių, pilietinių santykių visuomenėje būklę, elgesio subjekto statuso ar jo interesų įgyvendinimo būvį. Teisinio elgesio socialinis reikšmingumas gali nesutapti su ta psichologine reikšme, kurią šiam elgesiui suteikia pats subjektas. Subjekto lygiu jo elgesio psichologinė motyvacija atlieka svarbiausią vaidmenį.

2. Teisinio elgesio sąmoningumas. Teisiniu elgesiu galima vadinti tik suaugusio veiksnauš žmogaus sąmoningą elgesį. Tai reiškia, kad teisinio elgesio kategorija neapima poelgių, kuriuos asmuo padaro būda-

mas, pavyzdžiui, traso būsenos arba neveiksnius. Elgesio sąmoningumas apima ne tik aktualius, bet ir potencialius sugebėjimus suvokti savo veiksmus. Tarkime, žmogus, būdamas laikino stipraus narkotinio apsvaigimo būklės, padarė teisės normoms prieštaraujančią veiką. Šiuo atveju svarbu nustatyti teisės pažeidėjo pakaltinamumą darant veiką, nes laikino apsvaigimo būklė nėra neišsąmoninto elgesio liudijimas. Priešingai, laikino apsvaigimo būklė gali būti vertinama kaip sunkinanti aplinkybė ir dėl to padidinti teisinės atsakomybės laipsnį už padarytą veiką.

3. Teisinio elgesio ryšys su teisės normomis, kurios įtvirtintos teisės normų aktuose. Šio ryšio pagrindu išskiriamos dvi pagrindinės teisinio elgesio rūšys: teisėtas ir neteisėtas elgesys.

4. Subjektų teisinį elgesį tiesiogiai kontroliuoja valstybė, kuriai atstovauja teisėsaugos institucijos. Specialių kontrolės įgyvendinimo mechanizmų buvimas sukuria teisėto elgesio teisinio laidavimo ir teisinės atsakomybės už neteisėtą elgesį neišvengiamumo pagrindą. Dėl kontrolės sistemos poveikio teisinis elgesys nėra tik piliečių asmeninis reikalas: valstybė aktyviai dalyvauja šioje jų gyvenimo srityje. Valstybė ne tik užtikrina teisėto elgesio įgyvendinimo socialines, ekonomines, teisines, organizacines ir kitokias garantijas, bet ir numato neigiamus teisinius padarinius neteisėto elgesio subjektui.

Ir teisėtas elgesys, ir neteisėtas elgesys įgyvendinami teisinių santykių srityje. Vis dėlto jie iš esmės skiriasi. Priešingas yra jų socialinis reikšmingumas. Teisėtas elgesys yra socialinės tvarkos, visuomenės solidarumo ir integracijos stiprinimo svarbus elementas, o neteisėtas elgesys savo prigimtimi yra socialiai destruktivus ir dezorganizuoja visą visuomeninių santykių sistemą. Kita vertus, šios teisinio elgesio rūšys skiriasi savo teisinėmis ypatybėmis. Teisėtas elgesys grindžiamas įgaliojančiosiomis ir įpareigojamosiomis teisės normomis ir dėl to yra normatyvinis, o neteisėtas elgesys yra uždraustas draudžiamosiomis teisės normomis ir yra normatyvus, nes pažeidžia teisėkūros subjekto išleistus draudimus ir pareigas.

Šių skirtumų pagrindu skiriasi valstybinio reguliavimo ir kontrolės turinys, kuris taikomas priešingoms teisinio elgesio rūšims: teisėtą elgesį valstybė skatina kurdama ir plėtodama įvairias jo garantijas ir apsaugos režimą (pvz., „žalioji“ važiavimo juosta tiems, kurie nepažeidžia deklaravimo muitinėje taisyklių); valstybė netoleruoja neteisėto elgesio ir siekia jam užkirsti kelią, kurdama įvairius jo užkardymo modelius ir

teisinėmis priemonėmis persekiodama neteisėto elgesio subjektus, kol bus įgyvendinta jų teisinė atsakomybė už padarytus teisės pažeidimus.

Teisinis elgesys yra dvipusis arba suprantamas dvejopai – objekti- niu ir subjekti- niu požiūriu. Objektiniu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto elgesio ir teisės normų atitikimas arba neatitikimas. Subjekti- niu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto savo veiksmų ir motyvų įsisąmo- ninimo laipsnis ir pobūdis. Asmenybės elgesį, veiksmus ir apskritai veiklą skatina motyvacija, kurią sukelia įvairūs motyvai, pavyzdžiui, bi- heavioristo R. Bolleso požiūriu, „motyvacija nėra nei patirties faktas, nei elgesio faktas, tai greičiau idėja arba sąvoka, kurią išvedame, kai ban- dome paaiškinti elgesį“¹⁸⁸. Tam tikri asmenybės poreikiai, vertybinės orientacijos ir nuostatos, interesai ir tikslai sudaro jo elgesio bet kurioje socialinio gyvenimo srityje, įskaitant ir teisinį, motyvacinį mechanizmą.

Žmonių išoriškai panašius teisinius veiksmus, poelgius gali sukelti skirtingi motyvai. Giliausios asmenybės elgesio vidinės paskatos yra jos poreikiai ir interesai. Teisinius veiksmus padarome siekdami išreikšti arba apsaugoti savus, grupinius, visuomeninius arba trečiųjų asmenų in- teresus. Dažniausiai išskiriami šie teisinio elgesio motyvai:

- vidinis įsitikinimas, kad teisės normų reikalavimai yra teisingi ir teisėti;
- vidinio poreikio laikytis įstatymų buvimas;
- įstatymų laikymosi visuomeninės būtinybės įsisąmoninimas;
- sąmoningas paklusimas įstatymų reikalavimams;
- savo teisių supratimas;
- grupinių interesų įsisąmoninimas;
- teisinės atsakomybės baimė;
- tradicijos;
- pasyvus, įprastas tam tikrų taisyklių laikymasis;
- savanaudiški interesai;
- neigiami motyvai (pvz., kerštas, pavydas), įgyvendinami teisėto- mis priemonėmis.

Taigi teisinį elgesį gali lemti įvairūs motyvai ir jų deriniai. Aukš- čiausiu teisėto elgesio pavyzdžiu laikomi tie veiksmai ir poelgiai, kurie atitinka teisės normų reikalavimus, ir juos asmenybė padaro dėl vidinio įsitikinimo ir poreikio gyventi santarvėje su teise. Tolesnė demokratijos

¹⁸⁸ Bolles R. Theory of Motivation. New-York, 1967. P. 2.

sklaida susijusi su teisės normų reikalavimų laikymusi. Turime siekti, kad teisės normos virstų asmenybės elgesio motyvacijos (vidinio mechanizmo) neatsiejama dalimi. Šiam siekiui įgyvendinti valstybė ir visuomenė turi sutelkti daug pastangų, nes, pavyzdžiui, 1963 m. norvegų mokslininkų tyrimai atskleidė, kad teisės normos tiesiogiai žmogaus elgesiui įtakos neturi¹⁸⁹. Žmonės savo elgesį orientuoja dažniausiai ne pagal teisės normų reikalavimus, o pagal visuomenėje įsigalėjusius stereotipinio elgesio imperatyvus (įskaitant ir teisinius). Jie atskleidė, kad pagrindinis elgesio motyvacinis veiksnys yra susiklosčiusi grupės nuomonė, kurią skleidžia referentinės grupės (asmenybei reikšmingiausia grupė), neformalūs lyderiai ir t. t. Nustatyta, kad asmenybės elgesys patikimai atspindi grupinius lūkesčius ir orientacijas, o jo galimi invariantai priklauso nuo išorinės kontrolės veiksmingumo ir susiklosčiusių situacinių aplinkybių, kurios skirstomos ne pagal vieną ar kitą (t. y. ne dichotomiškai), bet pagal daugybę požymių.

Stereotipinio elgesio struktūra yra daug platesnė ir variantiškesnė nei veiksmų struktūra, įtvirtinta kaip teisės norma. P. Stjernquistas teigia, kad galima praplėsti elgesio norminius pagrindus, į teisės normą įtraukiant ne tik teisinius, bet ir kitus imperatyvus. Jo požiūriu, „grupės vidinę nuostatą, rodančią, koku būdu turi elgtis grupės nariai (arba kiti individai) tam tikroje situacijoje ir kurioje atsispindi kritiška arba nepalanki reakcija į nukrypstančio elgesio asmenis, reikia suprasti kaip normą“¹⁹⁰.

Išnagrinėję žmonių elgesį iki ir po teisės normos išleidimo, norvegų mokslininkai atskleidė, kad naujos teisės normos poveikio siekiamas efektas išryškėja tada, kai ji praeina keturis savo raidos tarpsnius: 1) individo gyvenimo lūkesčių (artimų ir tolimų) aktualinimas nauja teisės norma; 2) individo įsisąmoninimas, kad nauja teisės norma yra labiau tinkama arba geriau pritaikyta nurodytiems tikslams siekti; 3) naujo norminio elgesio modelio pavertimas kasdieniško elgesio stereotipu; 4) ankstesnės elgesio formos diskreditacija, t. y. jos neveiksmingumo atskleidimas.

Akivaizdu, kad teisės norma turi objektyviai išreikšti kokius nors labai svarbius individų interesus. Tik tokiu atveju jos įgyvendinimas

¹⁸⁹ Stjernquist P. How are changes in social behavior developed by means of legislation. Oslo, 1963. P. 155.

¹⁹⁰ Ibid. P. 163.

tampa įpročiu: vyksta norminio elgesio modelio virsmas kasdienio elgesio norma, formuojasi įprotis vadovautis teisės normomis. Kai dėl šio proceso individų elgesio forma vis labiau ima atitikti naująją normą ir galų gale pakeičia ankstesniąją, galima konstatuoti, kad teisės norma pakeitė individų elgesį. Kitaip tariant, individai pripažino tas socialines vertybes, kurias saugo teisės norma.

Teisėtas elgesys grindžiamas ne tik orientacija į teisės normas, bet ir mokėjimu pasirinkti savo teisių naudojimo ir gynimo bei teisinių pretenzijų reiškimo būdus. Tokių būdų individai gali išmokyti tik aktyviame socialiniame gyvenime. Demokratinėje visuomenėje yra įvairiausios veiklos potencialių ir esamų galimybių, bet visos jos vienaip arba kitaip susijusios su teise. Individai turi norėti ir mokėti įsitraukti į visuomeninį teisinį gyvenimą, nes nėra kito būdo realizuoti savo lūkesčius.

Tai sunkus uždavinys, nes Lietuvoje dar nesusiformavo tradicija laikyti teisę svarbiausiu socialinių santykių reguliatoriumi. Visuomenėje dar vyrauja teisės, kaip baudžiamosios priemonės, suvokimas. Teisės dispozityvinė forma, reguliuojanti daugelį kasdienių santykių, buvo ir tebėra blogai žinoma visuomenėje. Dar nepakankamai plačiai individai kreipiasi į teismus tam, kad apgintų savo teises. Kasdienėje sąmonėje teismas vis dar siejamas tik su baudžiamosiomis bylomis (tokį požiūrį ypač palaiko žiniasklaida) ir skyrybomis. Visuomenės nariai dažniausiai neturi teisinės gynybos socialinės patirties, blogai žino arba visai nežino savo teisių ir laisvių. Be abejonės, pereinant iš visuomenės būvio, kuriame teisė buvo suprantama kaip laikinas reiškinys, į kokybiškai naują visuomenės būvį, kuriame turi viešpatuoti teisė, žmonių sąmonė ir elgesys negali staiga persitvarkyti. Tai sudėtingas procesas, kuriame nepakanka tik individo pastangų, reikalinga ir atitinkama valstybinė teisinio švietimo politika, nes demokratinė valstybė yra ypač įsipareigojusi teisei. Vis dėlto šioje srityje dar nesusiklostė aiški valstybinė politika, kuri aktyviai skatintų visuomenės teisinės sąmonės ir teisėto elgesio sklaidą. Tai gali turėti ateityje neigiamų socialinės (plačiąja prasme) raidos padarinių, nes neįmanoma plėtoti teisinę socialinę valstybę be atitinkamo visuomenės narių teisinės sąmonės laipsnio ir teisėto bei socialiai aktyvaus elgesio sklaidos.

9.3. Teisinė kultūra

Vertinant teisinio elgesio kokybę, vartojama teisinės kultūros sąvoka. Teisinės kultūros sąvokos nagrinėjimą pradėsime kultūros termino apibūdinimu¹⁹¹. Kultūra [lot. *cultura* – apdirbimas, ugdymas, auklėjimas, lavinimas, tobulinimas, vystymas, garbinimas] dažnai suprantama dvejopai: 1) objektiniu požiūriu – tai žmogaus bei visuomenės sukurti veiklos produktai, jos formos ir sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, naudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes; 2) subjektyviu požiūriu – tai žmogaus tobulumo laipsnis, pasiektas kurioje nors mokslo arba veiklos srityje; išprusimas. Ši dvejopą požiūrį pritaikome ir tada, kai nagrinėjame atskiras kultūros rūšis.

Šiuolaikinėse Europos kalbose išskiriamos keturios pagrindinės žodžio „kultūra“ prasmės:

- tai intelektinės, dvasinės, estetiškos raidos bendro proceso abstraktus ženklas;
- tai visuomenės būvio, grindžiamo teise, tvarka, papročiais ir t. t., ženklas. Šia prasme žodis „kultūra“ sutampa su viena žodžio „civilizacija“ reikšmių;
- tai kokiai nors visuomenei, žmonių grupei arba istorijos laikotarpiui būdingo gyvenimo būdo ypatumų abstraktus ženklas;
- tai intelektinės ir pirmiausia meninės veiklos formų ir produktų abstraktus ženklas¹⁹².

Yra daug mėginimų apibrėžti tai, kas vadinama kultūra, bet iki šiol nėra vienareikšmio kultūros apibrėžimo, ir tokio apibrėžimo negalima sukurti, nes kultūra yra itin sudėtingas socialinis reiškinys.

JAV antropologai A. L. Kröberis ir C. Kluckhohnas, surinkę 350 vartojamų kultūros termino apibrėžimų ir parengę jų specialią studiją, pasiūlė socialinėje srityje vartotiną kultūros sąvokos apibrėžimą: „Kultūrą sudaro išreikšti ir neišreikšti elgesio ir skirti elgesiui įgyti modeliai,

¹⁹¹ Plačiau žr.: Kultūros prigimtis: 5 t. Serija „Kultūros fenomenas“. Vilnius: Valsybinių leidybos centras, 1993.

¹⁹² Ионин Л. Г. Социология культуры. Москва: Логос, 1996. С. 11.

kurie perduodami simboliškai ir sudaro atskirų žmonių grupių vystymosi laimėjimus, įskaitant jų realizaciją artefaktuose; esminę kultūros šerdį sudaro tradicinės (t. y. istoriškai išvestos ir atrinktos) idėjos, kurioms ypač priskiriamos vertybės; kultūrinės sistemos gali būti laikomos veiksnių produktais, kita vertus, tolesnius veiksmus nulemiančiais elementais¹⁹³. Kultūros tyrinėtojai labiau pabrėžia objektyvų požiūrį į kultūrą ir bendrosios kultūros neatsiejamą ryšį su socialine organizacija ir jos institucijomis.

Bet kuriame kultūros raidos etape galima išskirti keturis bendruosius kultūros elementus: 1) visuomenės sukauptas žinias apie gamtą, visuomenę, mąstymą, techniką ir veiklos būdus; 2) praktinės veiklos patirtį; 3) kūrybinės (ieškomosios) veiklos patirtį nagrinėjant naujas problemas; 4) santykių su pasaulio reiškiniiais ir tarpusavio santykių normas.

Vis dėlto kultūra turi būti suprantama ir subjektyviu požiūriu: tai subjekto išlavintų sugebėjimų atpažinti ir naudoti visuomenės sukurtų vertybių ir normų sistemas bei savo elgesį grįsti elgesio standartais ir normomis lygis. Nagrinėjant kultūrą socialinėje srityje, labai svarbu pabrėžti abu požiūrius, nes tarp jų gali būti didelis atotrūkis: gali būti aukšta profesionalioji kultūra ir žema apskritai visuomenės bendroji kultūra. Tai gali turėti neigiamos įtakos tolesnei visuomenės pažangos raidai, ypač visuomenės teisinės kultūros srityje.

Todėl neatsitiktinai Vaišvila pabrėžia abu požiūrius į teisinę kultūrą. „Objektyviu požiūriu teisinė kultūra – tai visuma žmogaus sukurtų teisinių priemonių ir procedūrų, skirtų norminti, socializuoti savo elgesį. Į jos apimtį tada patenka visa teisinė sistema: teisinės idėjos (doktrina), teisėkūros procedūros, teisės normos, teisinė santykių apdorojimo technika, teisės sistema, teisiniai santykiai, taip pat valstybė su savo teisėkūros ir teisėsaugos institucijomis bei jų funkcijomis, ir patenka tik todėl, kad tai yra žmonių kūriniai, skirti sukultūrinti tų pačių žmonių tarpusavio santykius, daryti juos tinkamus garantuoti kiekvieno asmens saugumą ir gerovę. <...> Bet visos šios teisinės priemonės savaime neveikia. Kad jos realiai socializuotų žmonių elgesį, jas reikia sujungti su konkrečiu žmogaus, kuriančio tą sistemą ir ja besinaudojančio, sąmone. Tada sakome, kad teisinė kultūra įgyja subjektyvų prasmę, nes teisinė sistema virsta konkrečiu asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių

¹⁹³ Kröber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Vintage Books, 1963. P. 181.

sistema, kadangi tik šios gynybos atžvilgiu išryškėja visi teisinių priemonių privalumai ir trūkumai¹⁹⁴. Labai svarbu pabrėžti šią jungtį, nes galima sukurti išivaizduojamai aukšto lygio arba, kitaip tariant, idealią teisinių priemonių sistemą, kuri gali būti praktiškai neveiksmingai vien todėl, kad žmonės nesugeba arba nenori ja naudotis. Nepamirškime, kad romėnų moralinio degradavimo nesustabdė jų ištobulinta teisės sistema ir demokratinis valdymas.

Teisės sociologija pabrėžia teisinės kultūros turiningąjį supratimą, kuris integruoja abu požiūrius. **Teisinė kultūra – tai įgyvendintų ir idealių teisinių priemonių sistema, kuria apibūdiname visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo lygį.**

Teisinė kultūra įsikūnija piliečių ir socialinių grupių teisine sąmone ir teisiniu elgesiu. Tiesiogiai teisinė kultūra nesutampa nei su teisine sąmone, nei su teisiniu elgesiu, nei su jais abejais kartu, nes išreiškia jų pagrindu pasiektą visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo kokybę.

„Teisinių imperatyvų žinojimas yra pagrindinis ir pakankamas teisinės sąmonės elementas“, – rašo Vaišvila¹⁹⁵. To teisei kultūrai nepakanka, nes ji apima ir teisinių imperatyvų žinojimą, ir reikalavimą veikti pagal šį žinojimą, ir patį veikimą bei jo kokybę. Galima gerai žinoti teisės paliepiamus ir jų įgyvendinimo procedūras bei reikšmę, bet jais nesivadovauti. Taigi subjekto teisei kultūrai apibrėžti nepakanka vien jo teisinės sąmonės. Būtina pabrėžti subjekto teisinio elgesio, kuriame vienaip arba kitaip įsikūnija jo teisinė sąmonė, lygį (kokybę). Teisės subjektų teisinis elgesys yra teisinės kultūros struktūrinis elementas, išreiškiantis normų ir vertybių atitikimo laipsnį, pasiektą teisės socialinio veiksmingumo laipsnį.

Visuomenės teisinė kultūra turi grįžtamąjį poveikį subjektų teisei sąmonei ir teisiniam elgesiui. Kasdienybėje teisinė kultūra nulemia žmogaus teisinį elgesį netiesiogiai. Visuomenėje egzistuojančių teisingo ir teisėto elgesio žinių ir sampratų pagrindu teisinė kultūra formuoja legitimiškus ir visuotinai pripažįstamus elgesio modelius ir požiūrį į pozityvistinę teisę, kuri reguliuoja socialinių subjektų veiklą. Teisinės kultūros ir teisinio elgesio sąryšį lemia jų abiejų funkcinis kryptingumas palaikyti visuomenės narių tarpusavio santykių, savitarpio supratimą ir są-

¹⁹⁴ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 367–368.

¹⁹⁵ Ten pat. P. 368.

veikų svarbiausią tinklą taip, kad būtų užtikrinta socialinė tvarka ir saugumas. Bet koks teisinis elgesys ir visokia teisinė kultūra yra savo pobūdžiu ambivalentiški: viduje jungia ir teigiamus, ir neigiamus pastovius bruožus, kurie pasireiškia, pavyzdžiui, politinio proceso subjektų sąmonėje ir elgesyje. Tokie stabilūs bruožai suprantami kaip savotiškos teisinio gyvenimo matricos, nuteikiančios piliečių, socialinių grupių ir institucijų bei visos visuomenės sąmonei ir elgesiui stabilias formas.

Teisinė kultūra įsikūnija ir teisėtu, ir neteisėtu elgesiu. Nuo teisės normų nukrypstantis elgesys būna ne visada piktavališkas, neretai jį nulemia menkas teisinis informuotumas, socialinis naivumas ir veiklos nekompetentingumas. Teisėtas individo elgesys grindžiamas savo teisių žinojimu, sugebėjimu jas ginti, mokėjimu reikšti savo teisėtas pretenzijas. Šias labai svarbias individo savybes visuomenė išugdo nuolatinių socialinių sąveikų kontekste. Tai reiškia, kad jų raida priklauso ne tik nuo paties individo, bet ir visuomenės, kurioje individas gyvena, teisinės sąmonės ir teisinės kultūros lygio, socialinių santykių pobūdžio. Iki pramoninės ir totalitarinės visuomenės individas turi menkas galimybes savo iniciatyvos ir asmeninės atsakomybės raiškai. Vienose viską reglamentuoja tradicijos, valdovo autoritetas, kitose – baimė pakliūti į visagalių jėgos institucijų gniaužtus. Todėl nenuostabu, kad iš komunistinio jungo išsivadavusios ir demokratinę valstybę kuriančios Lietuvos visuomenės teisinė kultūra yra neaukšta.

Stiprus vidinis individų įsitikinimas teisėtai elgtis intensyviai formuojasi tada, kai visuomenėje yra stiprūs savivaldos pradai. Neatsitiktinai teisinės socialinės valstybės sukūrimas neatsiejamai susijęs su pilietinės visuomenės kūrimusi.

9.3.1. Teisinės kultūros formavimasis pilietinės visuomenės raidos kontekste

Pilietinę visuomenę sudaro visos savanoriškos organizacijos. Tai šeima, bažnyčia, sporto ir muzikos klubai bei kitos bendrijos. Šiuolaikinė pilietinė visuomenė yra visuma skirtingų nevyriausybinių institucijų, pakankamai stiprių, kad tarnautų atsvaru valstybei ir jai netrukdydama atliktų pagrindinių interesų grupių taikdario ir arbitro vaidmenį bei

sulaikydama jos siekimą vyrauti ir atomizuoti visuomenę¹⁹⁶. Pilietinė visuomenės idėja yra civilizacijos vaisius, nes tai, ką Tocqueville'is vadino mokėjimu vienyti į sąjungas, yra šiuolaikinės praktikos laimėjimas: žmonės bendradarbiauja su kitais jiems nepažįstamais žmonėmis, norėdami pasiekti savo tikslų¹⁹⁷.

Pilietinės visuomenės sąvoka neatsiejama nuo laisvės idėjos. Yra paplitusi klaidinga nuomonė, kad individas gali būti visiškai laisvas ir kad laisvė yra suvaržymų nebuvimas. Pilietinės visuomenės teorija aiškina, kad laisvės būseną yra tokia, kurioje žmonėms taikomi teisingi apribojimai ir kad kiekvieno jų būklę gali pagerinti tik žmonių vienijimasis į sąjungas¹⁹⁸. Socialiniu filosofiniu požiūriu pilietinė visuomenė – tai žmonių gyvenimo ir veiklos sritis, kurios svarbiausias požymis – žmogaus teisių ir laisvių spontaniškas savirealizacija.

Šiuolaikinės pilietinės visuomenės svarbiausios funkcijos yra šios: savireguliacija; socialinė integracija (susiorganizavimas); socialinių subjektų saviraida; ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių gyvenimo sąlygų homogenizacija (suvienodinimas). Svarbiausia pilietinės visuomenės savybė yra jos narių savireguliacijos sugebėjimas, arba homeostazė. Homeostazė yra dinaminės pusiausvyros modelis, būdingas sudėtingai susiorganizuojančioms sistemoms, sugebančioms neperžengiant leistinų ribų išlaikyti savo esminius parametrus ir funkcijas. Šio sugebėjimo pagrindas yra sudėtingų sistemų mokėjimas priešintis aplinkos poveikiams jų vidinės organizacijos autonomiškumu ir stabilumu. Kitaip tariant, ypač pabrėžiamas piliečių savaveiksmių organizacijų vaidmuo – būti žmogaus ir valstybės tarpininku, neleidžiant pastarajai paminti žmogaus teises ir laisves, imtis savavališkai vienašališkų veiksmų reglamentuoti piliečių veiklą.

Pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmas grindžiamas tiesioginiais ir grįžtamaisiais ryšiais (teigiamais ir neigiamais), kurių pagrindu ji gali priešintis išoriniams (pvz., valstybės) poveikiams ir transformuotis savisaugos tikslais. Remiantis sistemų teorija pabrėžiama, kad pilietinėje visuomenėje įsivyrąja teigiamas grįžtamasis ryšys, kai demokratizacijos proceso rezultatai stiprina jo veikimą. Tuomet

¹⁹⁶ Гелнер Э. История свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва, 1995. С. 15.

¹⁹⁷ Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003. P. 11.

¹⁹⁸ Ten pat. P. 11–12.

grįžtamasis ryšys greitina įvairius procesus, techninių ir socialinių naujovių raidą. Pavyzdžiui, pasaulinė ir nacionalinė rinka (ne tik prekių, bet ir įvairių kitų mainomų verčių) yra svarbiausias grįžtamojo ryšio mechanizmas. Šis mechanizmas daro įtaką teisinės akultūracijos mastui.

Pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmas padeda suderinti atskirų piliečių interesus ir įstatymo, išreiškiančio visuomenės interesus, normas. Jeigu šio mechanizmo nėra arba jis dar nesusiformavo, šią funkciją perima valstybė, įgyvendindama išorinę reguliaciją. Išorinės reguliacijos stiprinimas ir plėtimas veda prie totalitarinės sistemos.

Pilietinės visuomenės savireguliacijos funkcija susijusi su kita jos funkcija – socialine integracija. Tik pilietinei visuomenei būdinga aukščiausia socialinės integracijos forma – socialinis susiorganizavimas, kuris priešingas išorinei integracijai, kylančiai iš valstybės.

Susiorganizavimas yra sudėtingų sistemų savybė ir kaip pilietinės visuomenės funkcija ji visavertiškai išsiskleidžia socialiniu lygiu. Žinomos įvairios susiorganizavimo visuomeninės formos, pavyzdžiui, ekonomikoje, yra pramonės ir verslo korporacijos, politikoje – visuomeniniai judėjimai ir partijos, sociokultūroje – kūrybinės sąjungos, mokslinės asociacijos, profesinės sąjungos ir kitos įvairios bendrijos. Susiorganizavimas, kaip integracijos forma, yra lankstesnė ir mobilesni, palyginti su konservatyviomis viduramžių formomis, kurių bendras įvaizdis yra kaimo (klasikinė) bendruomenė. Įsitraukimas į šiuolaikinės susiorganizavimo formas nėra susijęs su paveldimomis privilegijomis, teritorine ir etnine priklausomybe. Dabar tai priklauso nuo asmenybės savanoriškumo ir iniciatyvos. Socialiniai ryšiai grindžiami platesniais nacionaliniais arba sociokultūriniais interesais ir vertybėmis nei giminystės ir klaniniais ryšiais. Tai nereiškia, kad išnyko arba turi išnykti tos pamatinės socialinės organizacijos funkcijos, kurių pradmenis išvelgiame gilioje senovėje. Tai ir savo bendruomenės narių ekonominių, politinių ir dvasinių interesų tiesioginis gynimas, ir savo narių pajungimas korporatyvizmo dvasiai, ir kartu buvimas virš jų individualybės tam tikros priedartos, kuri atriboja lygiagrečias socialines bendrijas.

Susiorganizavimas, kaip pilietinės visuomenės specifinė funkcija, apima visus jos socialinius subjektus – bendrijas, socialines institucijas ir kitus jos struktūrinius darinius. Todėl pilietinė visuomenė yra aukštesnio integralumo laipsnio nei ankstesnės visuomenės.

Kita šiuolaikinės pilietinės visuomenės funkcija – tai jos socialinių subjektų saviraida. „Sukurk pats save“ yra labai svarbus pilietinės vi-

suomenės leitmotyvas, motyvuojantis socialinių subjektų pasitikėjimą savo jėgomis ir bendradarbiavimą. Pilietinėje visuomenėje sąmoningai kuriamos asmenybės subjektyvizacijos – asmeninių pažiūrų, interesų, skonio formavimosi ir raiškos socialinės sąlygos. Šis procesas nėra visiškai savaiminis ir neribotas: jis vyksta susiorganizavimo funkcijos skleidimosi pagrindu, kai visuomenės nariai vis labiau internalizuoja žmogaus teises ir laisves. Asmenybės subjektyvizacijos socialinių sąlygų kūrimo procese žmogaus teisės ir laisvės atlieka dvejopą funkciją: jų visuotinis įgyvendinimas yra šio proceso sklaidos teisinis pagrindas ir kartu jo teisinės ribos.

Labai svarbi yra ketvirtoji pilietinės visuomenės funkcija – gyvenimo ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių sąlygų homogenizacija (suvienodinimas). Ši funkcija būdinga tik pilietinei visuomenei, nes tik ten, kur ji iš tikrųjų egzistuoja, laipsniškai kuriama demokratiškos teisų ir pareigų vienovės ir jos prisiėmimo vienodų galimybių socialinė erdvė, kurioje įgyvendinama veiklos ir mainų formų pasirinkimo laisvė; asmeninės iniciatyvos ir saviraiškos, nedarančios žalos kitų piliečių ir visuomenės interesams, laisvė; bet kokios informacijos, jeigu ji neprieštarauja bendražmogiškosioms vertybėms ir normoms, perdavimo laisvė. Šie socialinio vienodumo požymiai nėra baigtiniai, bet jie yra svarbiausi išsivysčiusių šalių artimiausios perspektyvos raidos orientyrai. Palengva pilietinės visuomenės bruožai įgauna visuotinumą pobūdį.

Pilietinės visuomenės pagrindas – kultūringas, iniciatyvus ir visateisis pilietis, nes jis yra svarbiausias ir mažiausias socialinės sistemos savivaldus elementas. Tai reiškia, kad pilietinės visuomenės formavimasis neatsiejamas susijęs ir su individualios laisvės, kaip kiekvienos asmenybės, vertingumo pripažinimo idėja ir asmenybės išipareigojimais visuomenei (pilietis). Labai svarbu suvokti tarp jų esantį priežastinį ryšį. Akivaizdu, kad individualios laisvės reikia individo savarankiškumui skleisti. Jos turi būti tiek, kad ji skatintų individo savirealizaciją ir neaptų kitų individų gyvenimą griaušančia jėga. Būtent asmenybė yra tikrasis teisinės kultūros ir teisinio elgesio subjektas, kurio asmeninėje kultūroje vienokiu arba kitokiu laipsniu interiorizuotos visuomenės teisinės ir politinės kultūros tradicijos.

Asmenybės vertingumo neįmanoma išvesti iš pilietiškumo sąvokos, greičiau priešingai, asmenybės vertingumo pripažinimas daro įtaką pilietiškumo sąvokos turinio raidai. Apskritai pilietiškumo sąvoka yra sudėtingas ir ginčytinas klausimas. Jis sprendžiamas grupuojant didelę dalį

pilietiškumo sąvokai būdingų dviprasmiškumų ir įtampų į minimalistines ir maksimalistines šios sąvokos interpretacijas. Minimalistinės ir maksimalistinės pilietiškumo sąvokos interpretacijos gali būti pavaizduotos apibrėžiant keturiais pilietiškumo sąvokos požymiais: individui suteikiamu tapatumu; dorybėmis, kurių reikalaujama iš piliečio; politiniu aktyvumu, kurio tikimasi iš individo; efektyviam pilietiškumui keliamais išankstiniais socialiniais reikalavimais¹⁹⁹.

„Minimalistiniu“ požiūriu tapatumas, kurį individui suteikia pilietiškumas, traktuojamas vien tik formaliu – įstatymų požiūriu: pilietis yra tas, kuris turi tam tikrą pilietinį statusą, visas su tuo susijusias teises tam tikroje įstatymų valdomoje bendruomenėje. Tačiau „maksimalistiniu“ požiūriu tapatumas yra daug platesnė sąvoka, apimanti ne tik teisinį, bet ir socialinį, kultūrinį ir psichologinį aspektus. Tai reiškia, kad pilietis privalo suvokti save kaip esamos bendruomenės narį, kurioje jis dalijasi demokratine kultūra, turi pareigų, atsakomybės, taip pat ir teisių, bendro gėrio, brolybės suvokimą. Ši maksimalistinė piliečio tapatumo interpretacija yra greičiau dinamiška nei statiška, nes suprantama kaip reikalaujanti nuolatinio tikrinimo ir svarstymų.

Piliečio dorybės irgi suprantamos analogiškais požiūriais. Minimalistiniu požiūriu pilietis yra tas, kas paklūsta įstatymui ir yra „visuomeniškai aktyvus“ savanoriškos pagalbos kaimynui prasme. Kitaip tariant, piliečio, pavyzdžiui, lojalumas ir atsakomybė interpretuojami konkrečiai – čia ir dabar. Maksimalistiniu požiūriu to nepakanka. Iš piliečio reikalaujama platesnio lojalumo ir atsakomybės sampratos: pavyzdžiui, piliečiai suprantami kaip jaučiantys atsakomybę aktyviai aiškintis ir plėsti savo suvokimą iki bendresnių sampratų, tokių kaip teisingumas, arba dirbti, kad sukurtų socialines sąlygas, kurios užtikrintų tam tikrų galių visiems piliečiams suteikimą anksčiau minėta prasme.

Politinio aktyvumo laipsnis taip pat yra viena iš pilietiškumo apraiškų. Minimalistiniu požiūriu į pernelyg didelį politinį aktyvumą žiūrima įtariai – pilietis pirmiausia suprantamas tik kaip privatus individas, iš kurio reikalaujama išmintingo balsavimo už kandidatus. Maksimalistinis požiūris – priešingai, teikia pirmenybę aktyviam dalyvavimui demokratijos procese. Spėjama, kad, pavyzdžiui, ateities rinkimų modelis

¹⁹⁹ Remtasi: McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997. P. 73–75.

yra toks „visuotinis dalyvavimas“, kai piliečiai nebėra tik pasyvūs politinių akcijų dalyviai, o aktyviai dalyvauja procese.

Kalbėdami apie pilietiškumui keliamus išankstinius socialinius reikalavimus, minimalistai pasitenkina formalaus teisinio statuso garantija, tuo tarpu maksimalistai teigia, kad nors pilietiškumas teoriškai yra lygybės statuso šalininkas, nereikia užmiršti įvairių socialinės negalios formų, pavyzdžiui, asmeninių ekonominių galimybių nepakankamumo²⁰⁰, jei to statuso norime iš tikrųjų ir prasmingai pasiekti.

Taigi nė viena pilietiškumo sąvokos interpretacija neatskleidžia, kad pilietinės visuomenės formavimosi išankstinė sąlyga yra būtinybė teisiškai apibrėžti ir garantuoti minimalias asmenybės individualios laisvės ribas. Priešingai, pilietiškumo sąvoka interpretuojama jau teisiškai pripažintų teisių, pavyzdžiui, prigimtinių teisių, pagrindu. Šiuolaikinės pilietinės visuomenės narių individualios laisvės minimalias teises ribas apibrėžia žmogaus teisės ir laisvės, kurios yra privalomas jos požymis. Tai reiškia, kad visuomenė skelbia žmogaus teisių ir laisvių bei piliečio interesų pirmenybę atžvilgiu kitų materialinių vertybių. Šis požiūris turi virsti barjeru, kuris stabdo valstybės institucijų ir pareigūnų visagalybę, užkerta kelią valstybei uzurpuoti visuomenę, kaip tai įvyksta totalitarinių režimų sąlygomis. Tokiu būdu pilietinėje visuomenėje kuriamos naujos individo ir valstybės santykio formos, kurios išreiškia glaudžią jų sąveiką ir jų veiklos sričių atribojimą.

Labai svarbu pabrėžti, kad pilietinė visuomenė pripažįsta visiems žinomą asmenybės savivaldos ir apsisprendimo arba asmenybės suvereniteto sritį, į kurią įsibrauti valstybė neturi teisės. Tai ne valstybė dovanoja žmogui teisę, o žmogus pats sąmoningai ir atsakingai naudojasi nenusavinamų teisių ir laisvių visuma, kurią jam suteikė visuomenė. Asmenybės suvereniteto pagrindą išreiškia žmogaus orumo ir neliečiamumo teisė tvarkyti savo gyvenimą ir likimą savo nuožiūra. Be šio suvereniteto negali būti ir laisvos asmenybės valios, kuri yra teisinio elgesio pagrindas.

Asmenybės suverenitetas susideda iš žmogaus asmeninių, socialinių, politinių ir kitokių teisių. Pirmojoje žmogaus teisių vietoje pripažįstamos asmeninės teisės ir laisvės. Jos užtikrina asmenybės autonomiją, jos raidos individualių, vidinių orientyrų prioritetą, asmenybės apsi-

²⁰⁰ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 369.

sprendimo galimybes ir turi žmogų ginti nuo išorinio spaudimo ir slopinimo.

Svarbiausia asmenybės suvereniteto problema – tai jos savirealizacijos problema. Šiame kontekste ypač sudėtinga apibrėžti asmenybės socializacijos kaip visuomenės gyvenimo standartų perėmimo idėjos turinį. Realiame gyvenime greta funkcionuoja skirtingi pasaulio matymo požiūriai ir gyvenimo standartai. Todėl vis svarbiau tampa lavinti individo susiorientavimo sugebėjimą. Išoriniai gyvenimo standartai turi būti suvokiami ne tik kaip individualios būties įgyvendinimo „įrankių rinkinys“ (jų siekimas dažnai paverčiamas vieninteliu asmenybės gyvenimo tikslu ir šiuo pagrindu formuojasi vartotojiška visuomenė arba gyvenimu nusivylusios asmenybės), bet ir susiejami su tikrosiomis socialinėmis sąlygomis, kurioms esant asmenybės įgyvendina sumanymus ir interesus. Asmenybės suverenitetas turi remtis realiomis galimybėmis – prieinamu „instrumentų rinkiniu“ save realizuoti.

Per pilietinės visuomenės ir socialinės teisinės valstybės santykio prizmę įsivaizduojamas asmenybės teisinis elgesys, kurio modelis sudaro valdžios ir žmogaus dialoge. Teisinio elgesio modelis turi apimti šiuos imperatyvus:

- teisinis elgesys grindžiamas asmeninės iniciatyvos principu;
- teisinis elgesys remiasi individo savo vertingumo ir teisinio statuso suvokimu;
- teisinis elgesys išreiškia asmenybės pagarbą teisei ir jo pasirenkamą besąlygiškai laikytis įstatymo normų.

Šiuolaikinio gyvenimo sąlygų sudėtingėjimas ir grėsmių įvairovė neišvengiamai atveda prie teisės, kaip pagrindinės reguliacinės sistemos, vaidmens ir jos vertingumo didėjimo. Šiame procese tobulėja ir teisinė pasaulėžiūra kaip individų, socialinių grupių ir visos visuomenės sėkmingos egzistavimo mentalinė sąlyga. Teisinė sąmonė tampa aktuali socialinių permainų ir politinių revoliucijų laikotarpiais, kuriais gana didelė visuomenės narių dalis išreiškia „teisingesnės“ teisinės sistemos formavimo lūkesčius. Tokiais laikotarpiais objektyviai atsiranda teisėkūros vakuumas, nes senoji teisės sistema jau negali reguliuoti naujo visuomeninių santykių modelio, pavyzdžiui, rinkos santykių, o naujoji dar neparengta. Tuomet socialinių permainų ir politinės revoliucijos idealų ir tikslų pagrindu formuojasi idealūs teisėkūros vaizdiniai, turintys užtikrinti visuomeninių santykių reguliavimą pagal naują modelį. Šia pra-

sme teisinė sąmonė atlieka svarbiausio kriterijaus vaidmenį teisėkūroje, o vėliau ir taikant teisę. Kaip rašo V. Kudriavcevas, „krizės skausmingai atsiliepia toms pažinimo sritims, kurios nagrinėja stabilius, nekintančius reiškinius ir procesus. Joms priskiriama ir jurisprudencija. Juk teisės normos – tai stabilumo salelės besikeičiančiame pasaulyje; teisinės sistemos yra apskritai nepaslinkios; jos keičiasi „šuoiais“, kartais pralenkdamos įvykius, bet dažniausiai atsilikdamos nuo gyvenimo. Keičiasi ir teisės suvokimas, be to, būtent krizinės situacijos gali atskleisti, kartais netikėtu rakursu, viską, kas pozityvu ir negatyvu teorijose ir postulatuose, kurie iki tol atrodė neiginčijami“²⁰¹.

Taigi teisinė sąmonė yra pilietinės visuomenės viena svarbiausių sąmonės formų, kuri sukuria teisinę pasaulėžiūrą ir susiklosčiusių teisi- nių sistemų tobulinimo programas. Dėl jos įtakos pagreitiname arba stabdome teisiųjų naujovių įdiegimą. Todėl ir Lietuvos elito grupių svarbiausias uždavinys yra savo elgesiu formuoti visuomenės narių tei- sinę sąmonę ir teisinį elgesį, kuris atitiktų laikmečio ir vykstančių socia- linių permainų dvasią, teiktų galimybes atviros, teise grindžiamos de- mokratinės visuomenės sklaidai ir tautos savitumo išsaugojimui. Tai ge- riau nei tik specialiųjų priemonių įgyvendinimas padėtų užkardyti ko- rupcinius santykius ir įveikti įsikerojusį teisinį nihilizmą.

Pilietinės visuomenės socialinė sistema yra giliai įsišaknijusi šiuo- laikinių Vakarų visuomenių istorijoje ir tradicijose bei jos narių pasau- lėžiūroje. Pilietinės visuomenės narių teisinės pasaulėžiūros pagrindas yra teisės, kaip racionalaus dorovinių vertybių, gynimo instrumento samprata, išreiškianti nekritikuojamą tiesioginę moralės įtaką formalizuotai sistemai. Būtent pilietinės visuomenės teisinės kultūros būvis už- tikrina visos visuomenės ir valstybės orientaciją į žmogų, į jo asmeninių teisių ir saugumo – psichologinio komforto apsaugą. Atitinkamai apibū- dinamas ir individų teisinis elgesys: vyrauja teisėtas elgesys, kuris susi- jęs su aukštu individualios savimonės ir teisinės sąmonės lygiu. Šių ko- kybių dabar stokoja Lietuvos visuomenė, ypač jos elito grupės.

Kai kalbame apie visuomenės teisinę kultūrą, turime įsivaizduoti teisėtą elgesiu ir apskritai teisėta veikla pasiektus visuomenės laimėji- mus. Darbas – tai veikla, o darbo kultūra, kuri turi ir teisinį aspektą, – tai žmogaus ir visuomenės veiklos laimėjimų visa sistema: kvalifikuotu-

²⁰¹ Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности // Государство и право. 1994. № 3. С. 3.

mas, organizuotumas, produktyvumas, techninis aprūpinimas ir t. t. Šia prasme pilietinės visuomenės teisinė kultūra yra sistema laimėjimų, kuriuos ji pasiekė saugodama, atkurdamą ir tobulindama savo egzistavimo konstitucines teisine sąlygas. Ši pilietinės visuomenės teisinės kultūros samprata grindžiama teisinės būties trimis sąryšingais parametrais: teisėtvarkos būkle, teisėto elgesio paplitimo mastu, teisinės sąmonės lygiu. Šie teisinės būties parametrai apima visą visuomenę ir jos narius. Jeigu visuomenėje susiklosto prasta teisėtvarkos būklė, tai ji yra signalas apie visuomenėje išplitusį neteisėtą elgesį ir žemą jos teisinę sąmonę. Tai reiškia, kad bet kurio parametro būklė pilietinėje visuomenėje tiesiogiai atsispindi kituose parametruose ir nulemia visos teisinės kultūros apibūdinimą.

Teisėtvarkos būklės gerėjimas yra pirmas pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis. Į pilietinės visuomenės teisinės kultūros mastą teisėtvarkos būklė įeina tiek, kiek ji priklauso nuo visuomenės veiklos, nuo jos pastangų ir sugebėjimų išsaugoti ir atkurti savo egzistavimo konstitucines teisine sąlygas. Šia prasme pilietinė visuomenė pati sukuria teisėtvarkos būklę, nuo kurios ji yra priklausoma ir už kurią atsakinga. Teisėtvarkos būklę suponuoja socialiniai doroviniai ir valstybiniai teisiniai procesai, susiję su teisėtumo garantijomis. Teisėtumo garantijos – tai objektyvių (visuomeninės raidos dėsningumų nulemtų) ir subjektyvių sąlygų ir teisinių priemonių bei būdų sistema, kuri užtikrina teisėtumo įgyvendinimą ir kartu formuoja tokį socialinių santykių sutvarkymą, kuris atitinka demokratiją ir skatina visuomenės raidą socialinės teisinės valstybės kūrimo link.

Išskiriamos dvi teisėtumo garantijų grupės: bendros ir specialios teisėtumo garantijos. Pirmajai grupei priklauso ekonominės, politinės ideologinės, dorovinės garantijos. Antrajai grupei – tik teisinės garantijos. Lemiamos įtakos teisėtumo įgyvendinimui padaro ekonominės, politinės ir dorovinės teisėtumo garantijos. Tai nuosavybės įgijimo ir disponavimo ja galimybės, ūkio raida nepatiriant krizės, gyventojų užimtumo lygis, politinė sistema, ideologija, kultūros būklė. Padėties prieštaringumas šiose srityse sukuria aplinką teisės pažeidimams kilti, taip pat visuomenės kriminalizacijai. Todėl visuomenėje vykstančios socialinės permainos kelia daug klausimų apie ekonominių, politinių ideologinių ir ypač dorovinių dvasinių garantijų vaidmenį įgyvendinant teisėtumą. Ypač krizių laikotarpiais apie savo šalies bendrapiliečių elgesį ir veiklą žmonės sprendžia kultūrinių vertybių ir moralinių normų požiūriu. Sąži-

nė, garbė, padorumas, atjauta yra amžinosios vertybės. Visais laikais visuomenė labiausiai vertino ištikimybę, pareigą, meilę Tėvynei, dvasinį tyrumą, nesavanaudišką pagalbą, sugebėjimą užjausti.

Jeigu visuomenėje yra kultūros, dvasingumo nuopuolis, tai didelė tikimybė, kad valdant valstybę įsivyras improvizacija, administracinis spaudimas, vien valiniai sprendimai. Vyraujant voliuntarizmui, ignoruojamos teisės ir moralės normos, gerieji papročiai. Visa tai atveda prie žalos darymo asmenybei ir visuomenei. Tai gi visuomenės raidos etinių pagrindų ignoravimas veda prie teisėtumo ekonominių, politinių ir socialinių garantijų sunykimo. Todėl labai svarbu atminti, kad bet kuriame socialiniame procese dorovinis dvasinis pradas turi funkcinį pirmumą ekonomikos ir politikos atžvilgiu. Tai yra būtina, bet ne vienintelė teisėtumo užtikrinimo sąlyga.

Teisėtvarkos būklės apibūdinimas susijęs su jos gerėjimo arba blogėjimo konstatacija. To nepakanka, nes iki tam tikrų ribų šie pokyčiai tiesiogiai nedaro įtakos pilietinės visuomenės egzistavimo galimybėms. Konstitucinės normos apibrėžia ribas, kurioms esant nepasikeičia pilietinės visuomenės egzistavimo galimybės. Siekiant jas išsaugoti, nustatomi atitinkami teisėtumo reikalavimai: vienodo teisėtumo, žmogaus teisių ir laisvių garantavimas, teisėtumo visuotinumumas, bausmės už padarytą teisės pažeidimą neišvengiamumas, teisėtumo ir tikslingumo suderinamumas, teisėtumo ir kultūringumo sąryšis. Šių reikalavimų įgyvendinimo (arba neįgyvendinimo) padarinių pagrindu piliečiai gali savarankiškai įvertinti teisėtvarkos būklę ir ištraukti į teisinio reguliavimo pagerinimą. Pilietinės visuomenės nariai daro įtaką teisėtvarkos būklės gerėjimui įgyvendindami teisėto elgesio formas.

Pilietinės visuomenės narių teisėto elgesio paplitimas išreiškia ne tik jos mokėjimą sėkmingai atkurti saugios teisėtvarkos būvį, bet ir sugebėjimą formuoti savo narių teisėto elgesio nuostatas neapleidžiant žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo valstybėje kontrolės. Šie pilietinės visuomenės laimėjimai įgauna teisinę prasmę ypač tada, kai aktualizuojasi teisėtvarkos būvis. Tai reiškia, kad savo elgesiu visuomenės nariai neišvengiamai išreiškia savo santykį su esamu teisėtvarkos būviu: susitaikymą su jos blogėjimu arba pasipriešinimą jam. Neutralios pozicijos, kuri nedarytų įtakos kuriai nors iš šių teisėtvarkos raidos tendencijų, tiesiog neegzistuoja. Todėl galima teigti, kad aktualizuotos teisėtvarkos būvio žmogus savo elgesiu palaiko vieną arba kitą tendenciją, dėl to jo teisinė orientacija vadinama arba teigiama (konstruktyvia), arba nei-

giama (destruktyvia). Konstruktyvios teisinės orientacijos išsivyravimas visuomenėje liudija pilietinės visuomenės brandumą, jos sugebėjimą išsąmoninti savo interesus ir mobilizuoti jėgas teisėtvarkos būklės gerinimo tikslais.

Teisėto elgesio pasklidimo visuomenėje mastas yra labai svarbus pilietinės visuomenės kultūros antras požymis. Teisėto elgesio mastas skirtingose pilietinėse visuomenėse būna skirtingas, nes tai lemia įvairūs veiksniai. Todėl šiuo požūriū galima vertinti pilietinės visuomenės teisinės veiklos laipsnį: ji būna ir produktyvi, ir mažai produktyvi. Teisinės veiklos kultūros nepakankamumas gali pasireikšti įvairiomis apraiškoms: teisinės veiklos nepakankamu materialiniu techniniu aprūpinimu, menku teisėtumo reikalavimų laikymusi, viešais gąšdinimais ir realiomis grėsmėmis, kurias sukelia didėjantis nusikalstamumas.

Trečias pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis yra jos teisinės sąmonės lygis, kurį suponuoja atitinkamas žinojimas ir įsitikinimai. Visuomenės nariai turi žinoti veikiančios teisės normas, kad galėtų sąmoningai ir sėkmingai veikti. Visuomenės teisinio žinojimo kultūrą nulemia trys veiksmių grupės:

- teisėtvarkos būklės ir teisėto elgesio paplitimo laipsnio įvertinimo kokybė (tikslumas, patikimumas, operatyvumas, įvairiapusiškumas ir pan.);
- teisės mokslo žinių ir teisinės informacijos paplitimo pilietinėje visuomenėje mastas;
- rėmimosi teisės mokslo žiniomis ir teisine informacija mastas įgyvendinant teisės normas, ypač jas taikant.

Vien teisinio žinojimo nepakanka, nes galima žinoti, kaip reikia teisingai pasielgti, bet sąmoningai rinktis priešingą elgesio modelį. Teisinės žinias dar reikia paversti konstruktyvios teisinės orientacijos motyvu. Tai įvyksta tada, kai teisinės žinios pavirsta žmonių įsitikinimais, išitvirtina jų sąmonėje kaip teisingo elgesio principai ir nuostatos (plačiau žr. 9.4 skyrelį).

Žinios negali savaime pavirsti principais ir nuostatomis. Jos teikia faktus ir jų paaiškinimus, reikalingus intelektualinėms programoms rengti, taip pat renkantis veiklos ir teisės normų įgyvendinimo kryptis. Teisės principai ir teisinės nuostatos kyla iš pagrindinių vertybių, kuriomis grindžiama visa kultūra. Tai žmogiškosios egzistencijos, dorovinių reikalavimų, sugebėjimo prisiimti išipareigojimus ir atsakomybę,

valios pastangomis įveikti kliūtis ir gerinti gyvenimą vertingumas ir kitos vertybės. Teisinės žinios gali teikti prasmę tik tokio žmogaus veiklai, kuriam visuomenės, tautos gyvenimas turi prasmę.

Teisėtvarkos būklės prastėjimas pagrįstai kelia pasipiktinimą tų žmonių, kurie gyvenimą suvokia plačiau nei vien patogumus ir malonumus, kai jų būtis nesusiveda tik į savanaudiškų tikslų siekimą, bet grindžiama ir tokiais tikslais, kuriems įprasminti reikia peržengti savo egoizmo ribas ir prisiimti atsakomybę už savos bendruomenės arba tautos likimą. Todėl rūpinimasis teisėtvarkos būkle negali būti aiškinamas tik kaip specifiskai profesionalus užsiėmimas arba kaip psichologinis polinkis į teisingumą. Reikiamos teisėtvarkos būklės palaikymu rūpinasi pilietinė visuomenė, nes tai vienas svarbiausių jos saugios ateities aspektų. Kita vertus, susirūpinimas ateitimi turėtų būti šiuolaikinio žmogaus poreikis pragyventi prasmingą gyvenimą.

9.4. Asmenybės socializacija teise

Socialinės grupės, bendruomenės ir visa visuomenė yra suinteresuoti savo gyvenimo saugumu ir tęstinumu. Todėl gyvenimo vertybes ir elgesio normas siekiama įskiepyti jaunajai kartai, kuri augdama turi ne tik nesugriauti savo tėvų ir protėvių sukurto pasaulio, bet ir kurti jį toliau. Taigi augdamas individas patiria socializaciją – suvisuomeninimą. Socializacija – tai bendrijos kultūros (vertybių, idėjų, elgesio normų ir supratimo stereotipų) perėmimo procesas ir jo rezultatai. Šis procesas yra dvipusis: žmogus perima visuomenės (socialinės grupės) kultūrą ir šiame procese save atskleidžia, t. y. įgyja subjektyvų tapatumą ir daro grįžtamąjį poveikį socializacijos agentams²⁰².

Socializacija teise yra vientiso arba bendrosios socializacijos proceso sudėtinė dalis arba sandas. Tai procesas, kuriame asmenybė internalizuoja teisingo elgesio modelius. Nors socializacija teise vyksta bendro-

²⁰² Smelser N. *Sociology*. New-Jersey: Prentice Hall, 1988. P. 82–88.

sios socializacijos vaga, jai būdingi ir specifiniai bruožai, kurie susiję su konkrečia visuomene. Kiekvienai konkrečiai visuomenei būdinga: valstybinės struktūros tipas, savita teisės samprata, savitos taisyklės, kuriais individai vadovaujasi visuomenėje. Todėl iš pradžių susipažinsime su bendrąja socializacija, o vėliau – su socializacija teise.

Asmenybės sąvoka išreiškia socialinę psichologinę žmogaus esmę. Asmenybė – tai žmogaus vidinių veiksnių visuma, nulemianti jo veiklą ir elgesį, savarankiškumą ir atsakingumą. Savarankiškumui bręsti būtina laisvė, atsakingumui – netrukdyti kito laisvei. Aukščiausia savarankiškumo išraiška – kūrybingumas, atsakingumo – dorovingas elgesys. Asmenybės laisvė pasireiškia tokių elgesio variantų sąmoningai tikslingu pasirinkimu, kuris grindžiamas savo veiksnių padarinių ir atsakomybės už juos suvokimu. Būti asmenybe – tai reiškia turėti pasirinkimo laisvę ir prisiimti jos našta (atsakomybę). Todėl asmenybę reikia ugdyti plėtojant individo mąstymo bei praktinės veiklos savarankiškumą ir atsakingumą tokiomis laisvės sąlygomis, kurios riboja pačioje laisvėje tūnantis destrukcijos jėgas, apsaugo laisvę nuo savigriovos (A. Vaišvila).

Asmenybės socializacija – tai jos formavimo tam tikromis socialinėmis sąlygomis ir socialinės patirties perėmimo procesas, kuriame socialinę patirtį žmogus paverčia savo vertybėmis ir orientacijomis, perima socialinės grupės (visuomenės) elgesio normas ir mąstymo stereotipus.

Socializacija susijusi ne tik su asmenybės raida, bet ir su dvasiniu žmogaus rengimu gyvenimui: išugdomos žmogaus tipinės – gerai atpažįstamos ir numatomos socialinės reakcijos ir aktyvumo formos. Taigi socializacijos proceso funkcinė reikšmė – tai individo sugebėjimų, įgūdžių ir žinių, reikalingų artimam žmonių sambūviui (sugyvenimui) formavimas ir jo rengimas būsimoms sąveikoms ir abipusiam supratimui.

Patikimi faktai liudija, kad jeigu vaikų kūdikystės raida vyktų už visuomenės (bendruomenės) ribų, jie liktų gyvūnų raidos lygio: nesusiformuotų kalba, sąmonė, mąstymas, stati eisena. Vadinasi, jokia asmeninė individo, kaip žmogiškosios rūšies atstovo, patirtis negali atvesti jo prie loginio mąstymo. Tam reikalingas ne vienas, o tūkstančiai gyvenimų. Tik dalyvaudami įvairioje visuomeninėje veikloje žmonės išvysto sugebėjimus, kuriuos susiformavo žmonija savo raidos procese. Todėl visuomeninės-istorinės patirties perėmimo būtinos socialinės sąlygos yra: 1) vaiko bendravimas su suaugusiais žmonėmis, kurio metu vaikas mokosi veiklos, perima kultūrą, 2) vaiko tokia veikla, kurios pagrindu ben-

dradarbiaudamas su suaugusiaisiais jis perima esminius žmogiškosios veiklos būdus. Todėl be socialumo individui neįmanoma susiformuoti kaip asmenybei. Kita vertus, be žmogui, kaip biologinei rūšiai, būdingų morfologinių savybių, be biologinio visavertiškumo neįmanoma net auklėjimo pastangomis suformuoti aukščiausias žmogiškasias savybes.

Mokslininkų požiūriai į socializaciją yra skirtingi. Vieni iš jų pabrėžia tikslingą visuomenės institucijų – šeimos, mokyklos, bažnyčios, organizacijų bei kitų analogiškų susivienijimų poveikį. Taip pabrėžiama auklėjimo, kaip individo socializacijos įrankio, paskirtis. Pavyzdžiui, „socializacijos“ sąvoką Diurkheimas siejo su kolektyvinės sąmonės funkcionavimo problemomis, dažniausiai su socialinių normų ir tradicijų perdavimu naujai kartai. Vėberis ją skaidė į asociacinę (savanorišką) socializaciją ir institucinę socializaciją, kuri įgyvendinama socialinio skatinimo ir prievartos būdais. Parsonsas aiškino socializaciją kaip individo funkcinės adaptacijos (prisitaikymo) procesą.

Kiti mokslininkai žmogų traktuoja kaip biologinę būtybę, gebančią įgimtas elgesio formas, paveldėtus instinktus pritaikyti prie visuomenės gyvenimo normų, t. y. socializaciją iš esmės sutapatina su natūraliu individo adaptacijos procesu. Dar egzistuoja pažiūra, kad žmogaus socializaciją suponuoja jo paties siekiai, veikla: aktyviai dalyvaudamas visuomeninėje veikloje, individas tampa žmonių bendruomenės nariu.

Aiškinant socializaciją, reikia vengti kraštutinių požiūrių, nes asmenybės formavimosi procese paveldimi individo ypatumai susipina su socialinėmis sąlygomis ir jo aktyvumu. Golemano (1986), Leo (1987) atlikti 348 dvynukų porų (iš kurių 44 porų vaikai buvo atskirai vienas nuo kito auginami) tyrimai atskleidė asmenybės bruožų paveldimumo bendrąsias tendencijas²⁰³. Pavyzdžiui, prigimtis gali nulemti asmenybės socialinį pajėgumą (vadovavimo gebėjimą) iki 61 proc., polinkį jautrumui (lengvai susijaudina, nuolatos susirūpinęs), polinkį gyvai išsivaizduoti (prarandą tikrovės pojūtį), polinkį į savęs izoliaciją – iki 55 proc., gerą nuotaiką (pasitikėjimą gyvenimu, optimizmą) – iki 54 proc., rizikos ir pavojų vengimą – iki 51 proc., polinkį į fizinę agresiją – iki 48 proc., stropumą darbe – iki 46 proc., polinkį planuoti veiklą – iki 43 proc., polinkį į socialinį artumą (kreipiasi į kitus ieškodamas pagalbos) – iki 33 procentų. Taigi prigimtis labai svarbi, bet vien ji socializacijos nenulemia. Šalia prigimties ir aplinkos veiksnių yra svarbi ir pati asmenybė: ką

²⁰³ Vander Zanden J. W. Human Development. New York: McGraw-Hill, 1989.

ji daro su savo prigimtimi, kaip ją lavina? Sociologai laikosi požiūrio, kad žmogaus gyvenimą ir veiklą nulemia biologinių (prigimties) ir socialinių veiksnių vientisumas ir sąveika.

Dauguma dabarties sociologų socializaciją aiškina kaip individų sąveikos procesą, kurio metu individai perima visuomenės vertybių ir normų sistemą, nors patys individai vystosi visuomenėje savomis strategijomis. Socializacija – tai „procesas, kuriame žmogus suvokia ir perima savo aplinkos sociokultūrinius elementus, juos integruoja į savo asmenybės struktūrą veikiamas reikšmingų socialinių veiksnių ir tokiu būdu prisitaiko prie socialinės aplinkos, kurioje jam reikia gyventi“²⁰⁴. Socializacija padeda individui įgyti patirties veiksmingai gyventi jį išauklėjusioje visuomenėje. Individas turi išmokti jo socialinei grupei būdingų elgesio taisyklių, įgyti jos buities įgūdžių, mitybos pomėgius, prisitaikyti prie savo grupės gyvenimo geografinės aplinkos. Tik organiškai perėmęs savo socialinei grupei būdingų vertybių ir simbolių, tradicijų ir elgesio modelių visumą, gyvenimo ideologiją individas tarp savo grupės narių jausis saugiai.

Asmenybė yra ne tik visuomeninių santykių objektas ir produktas, bet ir aktyvus bendravimo ir veiklos subjektas, t. y. asmenybė socializacijos procese perima ir išreiškia savo socialinį tapatumą. Subjektyvus tapatumo perėmimas ir subjektyvus socialinio pasaulio perėmimas yra skirtingi to paties – internalizacijos – proceso aspektai (plačiau žr. 7.2.1 skyrelį). Subjektyvus tapatumo perėmimas reiškia, kad individas laikosi savo socialinės grupės vertybių, tradicijų ir elgesio modelių bei nepripažįsta svetimų. Šis perėmimas yra toks procesas, kuriame galima išskirti požiūrio į savo ir svetimų kultūrą raidos etapus. Pavyzdžiui, JAV psichologas Charlesas Osgoodas išskiria tris požiūrio į savo ir svetimų kultūrą raidos etapus:

- 1) savos kultūros vertybės ir normos suvokiamos kaip natūralios ir normalios, o svetimų – kaip svetimos ir keistos;
- 2) pripažįstama, kad svetimųjų kultūros gali būti sunormintos, bet tai vis tiek laikoma „keistomis“ normomis;
- 3) suvokiama savos kultūros normų specifika ir kultūrinis reliatyvumas²⁰⁵.

²⁰⁴ Campeau R., Sirois M., Rheault E., Dufort N. Individu et societe. Introduction a la sociologie. Montreal-Paris-Casablanca, 1998. P. 149.

²⁰⁵ Interkultureller Austausch. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995. P. 48.

Socializacija vyksta visą žmogaus gyvenimą. Subjektyviu tapatumu asmenybė daro grįžtamąjį poveikį jo socializacijos agentams. Šiuo pagrindu vyksta socializacijos proceso koregavimas. Intensyviausiai socializacija vyksta vaikystėje, bet ir suaugusiam žmogui tenka nuolat prisitaikyti prie socialinių pokyčių: pereinant iš vienos socialinės aplinkos į kitą (pvz., socialinio statuso, gyvenamosios vietos arba darbo pakeitimas), mokantis naujų vaidmenų. Todėl Bergeris ir Lukmanas išskiria du socializacijos tipus: pirminę ir antrinę (plačiau žr. 7.2.1 skyrelį).

Sėkmingą socializaciją lemia trys veiksmų grupės: lūkesčiai, elgesio pokyčiai ir konformizmo siekimas. Socializacijai įtakos turi tėvai, mokytojai, bendraamžiai ir kiti artimos socialinės aplinkos žmonės. Kiekvienas žmogus turi vilčių. Todėl socializacijos procese susiduria sutampantys ir prieštaraujantys lūkesčiai. Dėl viso to formuojasi mūsų intelektualiniai, socialiniai ir fiziniai įgūdžiai, reikalingi socialiniams vaidmenims atlikti, vyksta elgesio pokyčiai. Kuo labiau sutampa namų, mokyklos, draugų ir visuomenės vertybės ir elgesio modeliai, tuo greičiau ir tvirčiau vyksta socializacija, ir atvirkesčiai, kuo daugiau šiame procese yra konfliktų, tuo socializacija yra lėtesnė ir mažiau sėkminga. Paspriešinimas, protestas, netinkamas elgesys gali suteikti socializacijos procesui savitą pobūdį. Vaikų socializacija ne visada atitinka tėvų, mokytojų ir net bendraamžių lūkesčius.

Socializacija yra ypač didelė jėga. Individai nuolatos ieško kompromiso su visuomene. Konformizmo siekimas yra labiau dėsningas nei atsitiktinis reiškiny. Tai lemia dvi priežastys: žmogaus biologinių ir kultūrinių galimybių ribotumai. Pavyzdžiui, mes neturime biologinių galimybių skraidyti ir to negalime išmokyti. Kiekviena kultūra apriboja socializaciją, nes iš daugelio galimų elgesio modelių atrenka tik tam tikrus. Ji taip pat riboja ir biologines galimybes, pavyzdžiui, fizinę agresiją.

Vaikų socializacija aiškinama keturiais psichologiniais mechanizmais: mėgdžiojimu, susitapatimu, gėdos ir kaltės jausmais. Mėgdžiojimu vadiname vaiko sąmoningą siekimą kopijuoti elgesio modelius. Vaikai dažniausiai mėgdžioja tėvus, vyresnius šeimos narius, mokytojus ir kitus žmones, kurie jiems yra svarbūs, jei susiklostė palankūs emociniai santykiai. Vaikai linkę kopijuoti ir juos baudžiančio suaugusio žmogaus elgesį. Mėgdžiojimas neapsiriboja vien vaikyste, nes visiškai tikėtina, kad įgyta patirtis virs mūsų įpročiais, kurių pagrindu mokysime savo vaikus. Neatsitiktinai mėgdžiojimas susijęs su nemaloniais

gyvenimo dalykais: vaikus skriaudžiantys suaugusieji dažniausiai yra patys vaikystėje patyrę užgauliojimus.

Susitapatinimas – tai būdas, kuriuo vaikai perima tėvų elgseną, nuostatas ir vertybes kaip nuosavas. Vaikai suvokia tėvų ir kitų jiems artimų žmonių asmenybinius ypatumus. Šiuo pagrindu formuojasi vaiko gyvenimiškoji pozicija, lūkesčiai ir siekiai.

Mėgdžiojimas ir susitapatinimas yra teigiami mechanizmai, nes padeda tam tikro elgesio modeliui susiformuoti. Priešingai yra su gėda ir kalte, nes tai neigiami mechanizmai, kurie draudžia arba slopina nepriimtino elgesio modelius. Gėdos ir kaltės jausmai yra tarpusavyje artimai susiję, dažniausiai sutampa. Gėdą vaikai patiria tada, kai būna sučiupti „nusikaltimo vietoje“, pavyzdžiui, be tėvų leidimo imdami saldinius. Gėda dažniausiai susijusi su jausmu, kad esate „sučiuptas“ ir suteršęs savo garbę.

Kaltės jausmas susijęs su tuo pačiu išgyvenimu. Vaikas išgyvena kaltės jausmą nepriklausomai nuo kitų žmonių. Nesvarbu, ar jį pagavo „nusikaltimo vietoje“, ar nepagavo, jis vis tiek jaučiasi nusikaltęs dėl to, kad be leidimo paėmė saldinių. Tai reiškia, kad jį kankina jo paties sąžinė. Išgyventos gėdos ir kaltės jausmai ilgam laikui „apsigyvena“ sieloje.

Iš esmės socializacija yra individo sugebėjimų suvokti norminio elgesio modelius ir juos praktiškai įgyvendinti raidos procesas arba, kitaip tariant, moralės subjektyvizavimo raidos procesas. Išnagrinėjęs šį procesą, JAV psichologas Lorensas Kolbergas (1963) sukūrė asmenybės dorovinės raidos teoriją. Ši teorija pabrėžia, kad asmenybės dorovinė raida apima keletą vienas po kito einančių laikotarpių. Juose numatoma pažinimo sugebėjimų ir kitų žmogaus jausmų supratimo raida. Perėjimas iš vieno laikotarpio į kitą vyksta kaip pažinimo įgūdžių ir empatijos sugebėjimų tobulėjimo padarinys. Asmenybės dorovinės raidos laikotarpiai nesusieti su konkrečiu amžiumi.

Kolbergas išskyrė tris moralinės raidos lygius, kurie apima šešis asmenybės raidos laikotarpius:

1. Iki konvencinis (ikimoralinis) lygis. Vaikas vykdo suaugusiųjų reikalavimus vien dėl paklusnumo, kuris apima du laikotarpius: 1) siekimą išvengti bausmės ir 2) siekimą užsitarnauti paskatinimą. Pirmuoju laikotarpiu vaiko siekimas išvengti bausmės pratina jį prie elgesio normų laikymosi. Kita vertus, vaiko elgesys – tai tėvų autoriteto nulemtas

rezultatas. Bet būtina atminti, kad griežtai draudžiamos tokios baudmės, kurios veda į agresiją vaiko atžvilgiu.

Antrasis laikotarpis išryškėja tada, kai vaikas laikosi norminio elgesio siekdamas paskatinimo. Tai reiškia, kad jis jau supranta savo interesus ir sąmoningai siekia savo norminiu elgesiu įtikti kitiems, iš kurių mainais už įtikimą tikisi kokių nors nuolaidų jo interesų patenkinimui. Šiomis sąlygomis vyksta norminio elgesio laikymosi įpročių formavimasis.

2. Konvencinis lygis. Šiuo lygiu formuojasi „dorovinė“ individo sąmonė, individualaus, ne vien perimamo iš kitų, supratimo apie gėrį ir blogį pradmenys. Išskiriami du laikotarpiai: 1) kitų nuomonės suvokimas ir siekimas savo veikla užsitarnauti socialinį pagyrimą, 2) visuomenės interesų ir elgesio taisyklių suvokimas. Pirmuoju laikotarpiu vaikas norminį elgesį motyvuoja siekimu išvengti gėdos ir užsitarnauti jam reikšmingų suaugusiųjų palankumą, pagyrimą. Antruoju laikotarpiu dorovinį elgesį ima lemti bendrų elgesio taisyklių suvokimas ir pagarba joms.

3. Autonominės (savarankiškos) moralės lygis. Žmogus sugeba pats, be išorinės pagalbos, suprasti, kas konkrečioje situacijoje yra gėris, o kas – blogis. Vėl išskiriami du laikotarpiai: 1) galimų skirtingų dorovinių įsitikinimų įprasminimo prieštaravimų laikotarpis, 2) savo etinio jausmo, visuotinių ir nuoseklių dorovinių principų formavimosi laikotarpis. Pirmuoju laikotarpiu žmogus įsisąmonina elgesio taisyklių ir normų santykinumą ir išmoka jas lanksčiai įgyvendinti. Pavyzdžiui, negalima apgauti mokesčių inspekcijos, nes jeigu visi imtų taip elgtis, mūsų ekonominė sistema, kuri ir šiaip dar yra labai trapi, neišvengiamai sugriūtų. Atskirais atvejais galime pateisinti „melą dėl išgelbėjimo“, užjaučiant kitą žmogų.

Vis aiškiau suvokdamas socialinio gyvenimo logiką, kuri nesusiveda tik į individų interesų įgyvendinimą, suaugęs žmogus gali savo moralinėje raidoje pasiekti aukščiausią pakopą: jis elgiasi moraliai nepriklausomai nuo aplinkybių, naudos arba racionalių samprotavimų. Šiuo laikotarpiu formuojasi savi žmogaus moraliniai principai, moralinių reikalavimų nešėju tampa vien jo sąžinė. Šią paskutinę moralinę raidos pakopą pasiekia labai nedaug suaugusiųjų.

Perėjimas iš vieno laikotarpio (pakopos) į kitą aiškinamas kaip išmokymas. Tai reiškia, kad moralinių principų susiformavimą reikia aiškinti labiau kaip asmenybės pažintinių sugebėjimų sistemos kūrybinio

pertvarkymo procesą, o ne tik ir ne tiek kaip socialinės aplinkos ar „genetinės“ programos poveikio rezultata. Kita vertus, eksperimentiniai tyrinėjimai atskleidė ir kai kuriuos Kolbergo teorijos netikslumus. Žmonių elgesys dažnai nevisiškai atitinka vieną arba kitą moralinės raidos laikotarpį: net ir būdami toje pačioje pakopoje jie gali panašiose situacijose elgtis skirtingai. Nepaisant trūkumų, Kolbergo darbas padeda geriau suprasti žmogaus dorovinę raidą.

Kaip vyksta socializacijos procesas? R. Cloutierio ir A. Renaudo požiūriu, socializaciją įgyvendina keturios hierarchiškai susijusios struktūros: mikrosistema, mezosistema, ekzosistema ir makrosistema²⁰⁶. Pirmoji iš šių struktūrų yra mikrosistema – šeima, vaikų darželis, mokykla, draugų būrelis. Jai funkcionuojant, tiesiogiai dalyvauja socializuojamas individas. Antroji struktūra – mezosistema. Tai mikrosistemos elementų, pavyzdžiui, šeimos ir mokyklos, šeimos ir vaiko draugų būrelio, santykiai. Trečioji struktūra – tai ekzosistema, kurią sudaro institutai, netiesiogiai dalyvaujantys individo socializacijoje, bet vis tiek dalyvaujantys ir kartais darantys jai labai stiprų poveikį. Pavyzdžiui, tėvų darbas, jų dalykinės veiklos aplinka, vadovai ir pavaldiniai, kurių santykiai su tėvais dažnai svarbūs formuojant vaiko supratimą apie suaugusiųjų pasaulį. Ketvirtoji struktūra yra makrosistema, arba kultūrinė aplinka. Tai socialinės vertybės ir ideologijos, kurios tiesiogiai ir netiesiogiai daro įtaką pirmųjų trijų struktūrų funkcionavimui.

Šeima yra svarbiausias socializacijos agentas. Ji sudaro artimiausią vaiko „socialinę aplinką“ ir kartu yra platesnės socialinės aplinkos elementas, patiriantis jos poveikį. A. Percheronas rašo, kad „būti šeimoje – tai reiškia dalyvauti tam tikroje emocinių santykių sistemoje, priklausyti šiai socialinei grupei, turėti bendrą su ja istoriją, gyventi tam tikroje vietoje“²⁰⁷. Šeima – ypatingas socialinis darinys, kurio nariai susieti meile, kraujo giminyse, bendru gyvenimu ir likimu. Jie sukuria savitą pasaulį, veikiantį kiekvieno asmens socializaciją. Šeimos padedamas vaikas išilieja į visuomenę, nes šeima, kaip auklėjimo veiksnys, socializuoja jį savo visuma: savo ekonomine būkle, tarpusavio santykiais, kultūra, profesija, ryšiais su visuomene. Visa tai sukuria šeimoje palankias arba ne-

²⁰⁶ Cloutier R., Renaud A. Psychologie de l'enfant. Boucherville, 1990. P. 24.

²⁰⁷ Percheron A. La socialisation politique: defense et illustration // Traite de science politique, M. Grawitz et J. Leca. Paris, 1985. Vol. 3. P. 181.

palankią sąlygą ne tik vaiko socializacijai, bet ir suaugusiųjų auklėjimuisi.

Svarbiausios šeimos funkcijos susijusios su vaiko socializacija: jo saugumo ir kitų gyvybinių poreikių patenkinimo užtikrinimas, rūpinimasis jo sveikata ir gyvenimo tarp žmonių įgūdžių formavimu. Būtent šeima supažindina vaiką su elgesio visuomenėje ir bendravimo su kitai žmonėmis taisyklėmis. Šeimoje vaikas pirmą kartą susipažįsta su lyčių vaidmenų stereotipais ir įgyja lyties tapatybę.

Šeima yra toks institutas, kuris gali padaryti ir daugiausia žalos vaiko socializacijai. Žema tėvų socialinė padėtis, alkoholizmas, konfliktai ir vaidai, prasta socialinė aplinka, kurio nors iš tėvų trūkumas šeimoje, tėvų elgesio nukrypimai, šiurkštus elgesys su vaikais – visa tai neišdildomai pažymi vaiko pasaulėžiūrą ir socialinį elgesį. Šio teiginio nereikia suprasti tiesmukiškai, nes nėra griežto priežastinio tėvų ir vaiko elgesio ryšio. Daug ką lemia ir prigimtiniai asmenybės bruožai. Pavyzdžiui, alkoholiko sūnus gali tapti alkoholiku, bet nebūtinai, nes galbūt vaikystės patirtis jam kelia pasibjaurėjimą alkoholiu. Skaudžias bausmes patyręs vaikas gali išaugti sadistu, bet gali tapti ir humanistu, aktyviu kovotoju su žiaurumu.

Mokykla, kaip socializacijos agentas, visiškai skiriasi nuo šeimos savo emociškai neutralia aplinka, kurioje santykis su vaiku grindžiamas be išankstinio jo išskirtinumo pripažinimo, remiantis tikrosiomis jo savybėmis. Mokykloje vaikas praktiškai patiria konkurenciją, sėkmę ir pralaimėjimo kartėlį. Jis išmoksta įveikti sunkumus arba įpranta jiems pasiduoti. Būtent mokykloje vykstanti socializacija formuoja vaiko savęs vertinimą (savęs paties, savo galimybių, savybių ir vietos tarp kitų žmonių vertinimas), kuris dažniausiai išlieka su juo visą gyvenimą. Buvęs geras mokinys dažniausiai išsaugoja gyvenime aukštą savęs vertinimą ir savigarbos laipsnį. Nesėkmės mokykloje dažnai formuoja nevisavertiškumo kompleksą. Mokykla, kaip didesnės socialinės sistemos dalis, skiepija vaikui vyraujančią kultūrą, jos vertybes ir prietarus. Todėl labai rimtos vaiko sėkmingo mokymosi kliūtys mokykloje yra jo tėvų žema socialinė padėtis, šeimos skurdas, tėvų neprestižinė profesija ir t. t. Mokykloje vaikas pradeda suprasti socialinį neteisingumą.

Kitas socializacijos agentas yra bendraamžių aplinka. Paauglystės tarpsnyje (tarp 12–16 metų) tėvų ir mokytojų įtaka vaikui nusilpsta. Jų įtaką pakeičia bendraamžių įtaka. Bendraamžių pagarba kompensuoja paaugliui jo mokymosi nesėkmės arba tėvų dėmesio nebuvimą. Todėl

ypač nesėkmingų šeimų vaikai ieško savo bendraamžių kompanijos. Tarp bendraamžių paauglys mokosi rasti konfliktinių situacijų sprendimus ir lygiavertiškai bendrauti. Čia jis suvokia savo vietą grupėje.

Paauglių santykiai grupėje leidžia vaikui geriau pažinti save patį: savo sugebėjimus, pranašumus ir trūkumus. Grupė koreguoja ankstyvoje vaikystėje įgytas vertybines orientacijas. Paauglys mokosi savo kartos vertybių, kurios dažnai kovoja su tėvų vertybėmis ir sukelia „tėvų ir vaikų konfliktą“. Ši žmogiškoji situacija yra neišvengiama, nes, H. Arendt požiūriu, jos prigimtyje „glūdi tai, kad kiekviena nauja karta ateina į seną pasaulį, ir todėl naująją kartą parengti naujam pasauliui gali reikšti tik tai, kad iš naujai atėjusiųjų rankų siekiama išmušti jų pačių galimybes kurti kažką naują“²⁰⁸.

Bendraamžių grupėje paauglys patiria du tuo pačiu metu vykstančius procesus: savęs sutapatinimą su kitais grupės nariais ir išsiskyrimą iš jų. Taigi vyksta dviejų pozicijų – lenktyniavimo ir konformizmo kova, kurioje įsigali paauglio prisiderinimo prie susiklosčiusių grupės elgesio normų pozicija. Pavyzdžiui, jei bendraamžių grupė gerai besimokančiuosius pravardžiuoja „kalikais“, dauguma jos narių nesieks geresnių mokymosi rezultatų.

Vaikas patiria įvairių socialinių grupių ir institucijų socializacinį poveikį. Neišvengiamai jis susiduria su prieštaravimais. Pavyzdžiui, šeimoje vertinama savitarpio pagalba, o mokykloje vaikas patenka į sąlygas, kuriose vyrauja lenktyniavimo dvasia. Jis patiria įvairių žmonių įtaką ir bando pritaipyti naujoje aplinkoje. Augdamas ir intelektualiai brėsdamas, vaikas susiformuoja sugebėjimą matyti ir analizuoti prieštaravimus. Bandydamas juos išspręsti, jis susikuria nuosavą vertybių skalę. Tai padeda žmogui geriau suvokti save, įsivaizduoti savo gyvenimo orientyrus ir tapti aktyviu visuomenės nariu.

Informacijos sklaidos epochoje vis svarbesnę vietą tarp socializacijos agentų užima žiniasklaida, ypač televizija ir internetas. Dažnai teigiama, kad visuomenės informavimo priemonių pateikiama informacija yra objektyvi, nešališka, todėl ja tikima. Iš tiesų žiniasklaida įvairiai paveikia žmogaus sąmonę ir gali atlikti galingą teigiamo auklėjimo vaidmenį už masinės kultūros ribų, kompensuodama žinių plėtimo galimybių spragas. Negalima nesutikti ir su K. Stoškaus teiginiu, kad žiniasklaidos invazija į kultūrą šiandien tapo didele politine, ekonomine, ideo-

²⁰⁸ Arendt H. Tarp praeities ir ateities. Vilnius: Aidai, 1995. P. 197.

logine, kultūrine bei kontrakultūrine galia, darančia didelę įtaką visuomenės gyvenimo pokyčiams, jo pakilimams ir nuosmukiams. Nereikia užmiršti, kad didžiajai visuomenės daliai žiniasklaida ima atstoti visą kultūrą, išeinančią už jos narių profesinių interesų ribų²⁰⁹. Žiniasklaidoje suklestėjęs nepasitikėjimo, galios ir smurto kultas daro neigiamą poveikį bręstančios asmenybės dorovinės ir teisinės sąmonės formavimuisi²¹⁰.

Ypač svarbus socializacijos veiksnys yra veikla, ypač darbas. Būtent darbo pagrindu vyksta individo socialinė integracija į suaugusiųjų pasaulį. Todėl veiklos ideologiją vaikas turi internalizuoti dar vaikystėje. Veikdamas vaikas susipažįsta su vienos arba kitos darbo aplinkos taisyklėmis ir vertybėmis. Jis įgyja dalykinio bendravimo patirties. Tam įtakos turi ir tėvų profesija. Darbas padeda individui įgyti socialinį reikšmingumą, rasti savo vietą socialinėje sistemoje.

Ypač suaugusių žmonių socializacija darbe yra antrinė socializacija, nes ji susijusi su susiformavusio žmogaus prisitaikymu prie naujų sąlygų: reikia rasti teisingą jau interiorizuotų vertybių ir tų vertybių, kuriomis vadovautis reikalauja darbas, santykį. Pavyzdžiui, nepriklausomumo ir savarankiškų sprendimų priėmimo dvasia išauklėti žmonės dažnai patiria sunkumų darbe dėl būtinybės rodyti paklusnumo valdžiai ženklus. Kūrybiškai iniciatyvūs žmonės dažnai būna prasti vykdytojai, o geriems vykdytojams dažnai trūksta iniciatyvumo. Suaugęs žmogus kritiškai vertina vertybes, kuriomis jam reikia vadovautis darbe. Jis priima tik tas darbo vertybes, kurios jam priimtinos. E. Scheinas išskyrė individo reakcijų į darbo socializaciją tris tipus: 1) protestas, t. y. visų darbo vertybių ir normų atsisakymas; 2) kūrybinis individualizmas, t. y. tik pagrindinių darbo vertybių ir normų priėmimas; 3) konformizmas, t. y. visų darbo vertybių ir normų besąlygiškas priėmimas. Toks elgesys slopina individo kūrybos potencialą ir gali jį paversti biurokratu²¹¹.

Svarbiausias socializacijos rezultatas yra individo įtraukimas į socialinės kontrolės sistemą, t. y. toks socialinis individo elgesio reguliavimas, kuris veda prie paklusnumo grupei, kurioje individas integruotas.

²⁰⁹ Stoškus K. Mass-media invazija ir šiuolaikinė kultūra // Kultūros barai. 1996. Nr. 7. P. 9–14.

²¹⁰ Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 1997. С. 109–124, 178–187.

²¹¹ Schein E. N. Organisational socialisation and the profession of management // Les fondements de la psychologie sociale, R. J. Vallerand. Boucherville, 1994. P. 677.

Paklusnumas grupei pasireiškia jos vertybių ir elgesio normų savaiminiu arba įsisąmonintu laikymusi.

Socializacijos teise esmė – perimti socialinio sugyvenimo visuomenėje normas ir taisykles. Išskiriamos trys socializacijos teise formos: socializacija išmokymo būdu, socializacija patirties perdavimo būdu ir „simbolinė socializacija“²¹².

Socializacija išmokymo būdu – tai elementarių teisės žinių ir teisės normų perėmimas. Socializacija gali vykti ir patirties perdavimo būdu, kai įsisąmoninamos savo elgesio klaidos ir apmąstomi savojo bei kitų šalia esančių žmonių gyvenimiškosios patirties įvykiai. Simbolinė socializacija grindžiama subjektyviai abstrakčiu žmogaus teisių, valstybės, tautos supratimu.

Demokratinės visuomenės teisė siekia socializuoti žmonių santykius taip, kad jie būtų grindžiami ne jėga, o abipuse nauda, lygiateisiškumu, bendradarbiavimu. Čia siekiama, kad kiekvienas galėtų dalyvauti lygiaverčiuose mainuose, laisvai plėtoti savo asmenybę, tikėtis savo teisių saugos ir tais atvejais, kai pats dėl objektyvių priežasčių nepajėgia pareigų vykdymu užtikrinti minimalios savo teisių saugos. Vadinasi, šios orientacijos teisės esmė išreiškia pagarbos reikalavimas ir įsipareigojimas pagarbai arba egoizmo ir altruizmo vienovė, kuri teisės terminais suprantama kaip subjektyvių teisių ir pareigų vienovė (A. Vaišvila).

Asmenybės socializacijos teise labai svarbi dalis yra teisinis auklėjimas. Kaip rašo žymus Lietuvos edukologas L. Jovaiša, auklėjimas yra sudėtinga veikla, nes reikia padėti žmogui susiorientuoti vertybių gausoje, jas išsirinkti pagal žmogiškai vertingesnius kriterijus, juos įsisąmoninti ir jais vadovautis sprendžiant gyvenimo klausimus. Taigi auklėjimo esmė yra pagalba ir vadovavimas žmogui jam santykiaujant su aplinka pagal vertingiausias kriterijus arba gyvenant pagal aukščiausias vertybes. „Santykiauti“ – tai veikti esant santykiui: individo santykiui su kitu žmogumi arba jų grupe, daiktu, veikla, pačiu savimi. Tą santykį lemia paties individo vidinė būseną, jo intelektualinės arba emocinės, charakterio nuostatos, įvairūs motyvaciniai dariniai (pažiūros ir įsitikinimai, interesai ir polinkiai, potraukiai ir poreikiai). Atsižvelgiant į šiuos darinius, užsimezga specifinis ryšys su aplinkos objektais. Tas ryšys lemia vienokį arba kitokį žmogaus mąstymą, elgesį su tais objektais. Tie ob-

²¹² Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. С. 321.

jektai irgi daro įtaką vidinių santykių kokybei, jų kaitai. Todėl auklėjimui kyla uždavinys sudaryti sąlygas individui susikurti tokius vidinius santykius, kad jis gebėtų adekvačiai suvokti save ir aplinką, ją veikti²¹³. Kai kalbama apie auklėjimo sąlygas, turimas galvoje kompleksas daiktų, situacijų, būsenų, nuo kurių būtinai priklauso darnios bei adekvačios asmenybės ir demokratinės visuomenės nario ugdymas. Pavyzdžiui, šeiminiis ir mokyklinis auklėjimas neįmanomas be bendruomenės, kurioje viešpatauja broliški santykiai, laisvės ir demokratijos dvasia. Tokias sąlygas reikia sukurti. Taip pat turi būti sudarytos tinkamos materialinės bei ekonominės sąlygos, nes skurdas nepalankus dvasiniam klestėjimui. Jis alina žmogus jėgas, trukdo tobulėti, kurti²¹⁴.

Teisinis auklėjimas yra demokratinio auklėjimo pagrindas, nes visuomenės tvarkos apsauga ir gynimas pirmiausia institucionuojamas teise: teisės samprata ir teisine doktrina, teisės normų leidybos ir taikymo institucijomis, teisės normomis. Teisinis auklėjimas – tai sistemingas, teigiamas poveikis teisinei sąmonei kaip pradiniam teisinės kultūros elementui. „Jo tikslas – ne tiek teikti teisinę informaciją apie teisėtą elgesį, – rašo A. Vaišvila, – kiek ugdyti valinį asmens pasiryžimą elgtis teisėtai, diegti teisėtam elgesiui palankią motyvaciją, ugdyti vientisą, minties ir elgesio požiūriu nesusidvejusią, socializuotą asmenybę“²¹⁵. Taigi vien tik teisinių žinių pateikimo ir išaiškinimo bei žinojimo nepakanka tam, kad būtų išugdytas asmenybės sugebėjimas gyventi remiantis teisiniais reikalavimais.

Pirmoji teisinio auklėjimo priemonė yra teisinės informacijos turinys, kuris išdėstomas įvairiose programose, vadovėliuose, knygose, kodeksuose ir įstatymuose, periodinėje spaudoje, radijo ir televizijos laidoje, internete. Didelę jo dalį sudaro įvairios vertybės: pavyzdžiui, tiesos, gėrio, grožio, tikėjimo, teisingumo, atjautos, pakantumo, patriotizmo, žinojimo, profesinės ir t. t. Jos sudaro teisinio auklėjimo turinio esmę, bet ne visą turinį. Šis apima teisės ir kitus dvasios mokslus, pavyzdžiui, teisės filosofiją ir istoriją, kultūros istoriją ir filosofiją, etiką ir kt. Šis turinys sukonkretinamas ir taikomas atsižvelgiant į žmonių amžiaus tarpsnius, išsilavinimo ir išsiauklėjimo lygius, interesus. Todėl nėra lengva parengti teisinio auklėjimo turinį, sieti jį, pavyzdžiui, su formaliojo mo-

²¹³ Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995. P. 11.

²¹⁴ Ten pat. P. 22–23.

²¹⁵ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 370.

kymo mokykloje turiniu, parengti šeimai reikalingą teisinio auklėjimo medžiagą ir t. t.

Kita teisinio auklėjimo priemonė yra žodis, kalba. Kalba yra pagrindinė bendravimo priemonė. Ja atskleidžiamas pasaulis ir prabylama į sąmonę, pajudinami įmigę sąmonės laukai, išryškinamos mintys, jausmai, plečiamos asociacijos. Kalba išreiškiamos mintys, jausmai ir valios sprendimai. Todėl teisiškai auklėjant, reikia rūpintis bręstančios asmenybės teisinio žodyno formavimusi ir teisinės kalbos tobulinimu.

Ypač didelį vaidmenį kalba atlieka teisinės savimonės plėtotei. Žmonių pasisakymai, pastabos, kito žmogaus veiklos ir elgesio pagyrimai sukelia savęs vertinimus, leidžia geriau pažinti ir suprasti save, korreguoja mintis, norus, elgesį ir veiklą. Taip savimonė turtėja, darosi objektyvesnė, dalykiškesnė aplinkos ir savęs atžvilgiu, kol ilgainiui susiformuoja adekvatūs santykiai su pasauliu ir savimi. Būtent asmenybės santykių su pasaulio reiškiniiais bei įvykiais adekvatumas laiduoja žmogaus gyvenimo dorovinį saiką, pusiausvyrą, sveiką mąstyseną ir jauseną, protingus valios sprendimus²¹⁶. Visa tai atsiranda dėl žmonių dialogo. Dialogas tampa ne tik įprastine kalbos forma, bet ir esminiu teisinio auklėjimo metodu.

Labai svarbi teisinio auklėjimo priemonė yra veiksmas. Veiksmiais kas nors daroma siekiant tikslo. Auklėjimas yra tikslingų veiksmų atlikimas. Įvairūs tyrimai įtikina, kad praktinis auklėtinių veikimas palieka jiems gilų pėdsaką, gilesnį už žodinių poveikį. Pavyzdžiui, dalyvavimas teismo procese. Praktinė teisinio išsiauklėjimo patirtis formuoja teisinės mąstysenos ir teisėto elgesio įgūdžius bei įpročius, o šie vėliau daro įtaką veiklai, elgesiui, santykiams, bendravimui.

Labai svarbi teisinio auklėjimo priemonė yra teisėto elgesio pavyzdys. Pavyzdys yra pats auklėtojo asmuo (pvz., tėvas, mokytojas, Seimo narys), jo mintys, kalba ir veikla. Kad šis pavyzdys būtų geras, patrauklus, šią priemonę (auklėtojo asmenį) savo pastangomis reikia tobulinti, nes joks žmogus nėra tobulas. Savo asmens tobulinimas tampa metodu, kuriuo siekiama gero pavyzdžio.

Teisinio auklėjimo, kaip proceso, svarbus elementas yra teisinio auklėjimo metodai. Jie tiesiogiai susiję su teisinio auklėjimo priemonėmis ir turiniu. Metodas – tai priemonių ir turinio taikymo būdų sistema auklėjimo tikslams pasiekti. Išskiriami žodiniai, pavyzdžio, veikdina-

²¹⁶ Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995. P. 20.

mieji, skatinamieji auklėjimo metodai²¹⁷. Pavyzdžio metodai – tai elgesio modelių demonstravimas, iliustravimas. Žodiniai auklėjimo metodai – tai auklėjamasis pokalbis, skatinimų ir bausmių skelbimas, blogų padarinių užkardymas. Šių metodų taikymui keliami etiniai, psichologiniai reikalavimai.

Veikdinamieji auklėjimo metodai taikomi įtraukiant auklėtinius į veiklą, kuria jie kauptų praktinę etinę ir teisinę patirtį. Tai veiklos tikslų kėlimas, praktinių užduočių skyrimas, mokymas juos įgyvendinti, veiklos ir elgesio kontrolė, vertinimas, koregavimas, apskaita, teisinės savišvietos organizavimas. Skatinamaisiais auklėjimo metodais siekiama auklėti be prievartos, skatinama adekvati teisinė saviraiška.

Teisinio auklėjimo priemonių ir metodų taikymo veiksmingumas priklauso nuo dviejų sąlygų: nuo teisinio auklėjimo metodikos pagrįstumo ir auklėtinių suvokimo, mąstymo, jausmų ir valios adekvatumo. Kitaip tariant, auklėtojai turi būti parengti taikyti tas priemones ir metodus, o auklėtiniai pajėgūs savo vidinėmis priemonėmis atitinkamai perimti teisinio auklėjimo vertybes. Čia reikia pedagoginės kompetencijos teisinio auklėjimo srityje. Demokratinė valstybė ir pilietinė visuomenė turi rūpintis, kad tėvai ir visi kiti auklėtojai įgytų šią kompetenciją. Todėl teisinis visuomenės švietimas yra būtinas ir neišvengiamas.

Teisinis auklėjimas yra sudėtingas edukologijos ir pedagoginės praktinės uždavinys. Kada jį pradėti? Vieni teigia, kad paauglystėje jau galima mokyti teisės pagrindų. Kiti prieštarauja, kad paaugliai gali išsugdrinti išvengti teisinės atsakomybės ir pradėti rizikuoti daryti teisės pažeidimus. Šie prieštaravimai darosi mažai reikšmingi, jeigu teisinis auklėjimas siejamas su doroviniu auklėjimu. Dievo įstatymas „Nevok“ turi apibrėžtus teisinius padarinius. Kaip rašo Jovaiša, teisinis auklėjimas turi būti pradedamas kur kas anksčiau, kai vaikai skiria „gera“ ir „bloga“²¹⁸. Šio proceso pradžioje vaikai perima socialinio elgesio, žmonių bendravimo ir sąveikos normas, socialinius ir dorovinius draudimus ir reikalavimus.

Pagrindinėje mokykloje mokiniai supažindinami su pagrindinėmis žmogaus (kartu ir vaiko) teisėmis ir pareigomis. Vyresnieji paaugliai jau sužino, ką reiškia teisė į gyvenimą ir laimę, kokiomis pareigomis ši teisė įgyvendinama, ką reiškia žodžio, spaudos ir sąžinės laisvė, kaip ji įgy-

²¹⁷ Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995. P. 21.

²¹⁸ Ten pat. P. 140–141.

vedinama, kaip suprantama įsitikinimų laisvė. Visa tai siejama su dorove, teikia šioms laisvėms prasmingą turinį. Vėliau tikslinga būtų mokyti konstitucinės teisės pagrindų, siekiant ugdyti sąmoningą pilietinės visuomenės žmogų.

Teisinis auklėjimas paveikia žmogų trimis kryptimis: 1) teisinis auklėjimas tikslingai, kryptingai socializuoja individą, formuoja jo sugebėjimus atlikti tam tikrus socialinius vaidmenis, elgtis pagal visuomenei priimtinus elgesio modelius. Taip teisinis auklėjimas formuoja asmenybę ir padeda jai prisitaikyti prie gyvenimo visuomenėje; 2) teisinis auklėjimas skatina individą perimti tam tikrų vertybių sistemą; 3) teisinis auklėjimas padeda individui susiformuoti teisėto elgesio įgūdžius. Taip teisinis auklėjimas nulemia individo teisinės kultūros formavimąsi.

Socializacijos teise procese asmenybė laipsniškai integruojasi į visuomenę. Vis dėlto vykstant socializacijai gali atsirasti ir nukrypimų, kurie formuoja individo teisinį nihilizmą, veda individą prie teisės pažeidimų ir asocialios elgsenos. Ypač dažnai tokie nukrypimai išryškėja nusilpus socialinei kontrolei.

9.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite sąmonę ir paaiškinkite jos bendruomeninę prigimtį.
2. Apibrėžkite teisinę sąmonę ir paaiškinkite jos paskirtį.
3. Paaiškinkite sąmonės ir teisinės sąmonės ryšį.
4. Apibrėžkite teisinės sąmonės struktūrą ir paaiškinkite teisinės psichologijos sampratą.
5. Paaiškinkite teisinės psichologijos turinį.
6. Kodėl teigiama, kad teisinė psichologija yra labiausiai paplitusi teisės suvokimo forma?
7. Paaiškinkite teisinės psichologijos įtaką individo požiūriui į įstatymus.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės ideologijos sampratą.

9. Paaiškinkite teisinės ideologijos turinį ir įtaką individo požiūriui į teisę.
10. Palyginkite tarpusavyje teisinę psichologiją ir teisinę ideologiją.
11. Apibrėžkite teisinės sąmonės funkcijas.
12. Kodėl labiau vyrauja teisinė psichologija arba teisinė ideologija?
13. Apibrėžkite ir subjektų atžvilgiu paaiškinkite teisinės sąmonės rūšis.
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės sąmonės rūšis asmenų turimos teisinės kompetencijos laipsnio požiūriu.
15. Kodėl teisės sociologija nagrinėja teisinės sąmonės rūšis?
16. Kodėl mūsų visuomenės sąmonėje vyksta fundamentali vertybių kova?
17. Apibrėžkite svarbiausius teisinės sąmonės modelio komponentus.
18. Apibrėžkite elgesio sąvoką.
19. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės sąmonės ir teisinio elgesio ryšį.
20. Kaip asmenybės ir teisės santykį apibūdina žmonių elgesys?
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio elgesio sąvoką.
22. Paaiškinkite teisinio elgesio skirstymo į rūšis pagrindą.
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisėto ir neteisėto elgesio sąvokas.
24. Apibrėžkite teisinio elgesio bendruosius požymius.
25. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisėto ir neteisėto elgesio principinius skirtumus.
26. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinį elgesį objektiniu ir subjektiniu požiūriu.
27. Apibrėžkite ir tarpusavyje palyginkite dažniausiai išskiriamus teisinio elgesio motyvus.
28. Kodėl žmonės dažniausiai savo elgesį orientuoja pagal visuomenėje įsigalėjusius stereotipinio elgesio reikalavimus?
29. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės normos socialinės raidos tarpsnius iki jos poveikio individų elgesiui.
30. Kodėl demokratinės visuomenės nariai turi norėti ir mokėti įsitraukti į visuomeninį teisinį gyvenimą?
31. Kodėl Lietuvos visuomenės nariai vangiai įsitraukia į visuomenės teisinį gyvenimą?
32. Apibrėžkite ir objektiniu ir subjektiniu požiūriais paaiškinkite kultūros sąvoką.
33. Apibrėžkite pagrindines žodžio „kultūra“ prasmes.
34. Kodėl nėra vienareikšmio kultūros apibrėžimo?
35. Kodėl kultūros tyrinėtojai pabrėžia objektinį požiūrį į teisę?

36. Apibrėžkite bendruosius kultūros elementus ir paaiškinkite jų tarpusavyo ryšį.
37. Kodėl socialinėje srityje labai svarbu objektinį ir subjekcinį požiūrius įtraukti į kultūrą?
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinę kultūrą objekciniu ir subjekciniu požiūriu.
39. Pateikite apibendrintą teisinės kultūros apibrėžimą.
40. Kodėl teisinė kultūra nesutampa su teisine sąmone, teisiniu elgesiu ir abiem kartu?
41. Paaiškinkite teisinės kultūros poveikį subjektų teisei sąmonei ir teisiniam elgesiui.
42. Paaiškinkite teisinės kultūros įsikūnijimą teisėtu ir neteisėtu elgesiu.
43. Apibrėžkite ir paaiškinkite pilietinės visuomenės sąvoką.
44. Paaiškinkite pilietinės visuomenės ir laisvės ryšį.
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės visuomenės savireguliacijos funkciją.
46. Ką vadiname homeostaze ir koks jos vaidmuo aiškinant pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmą?
47. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės visuomenės susiorganizavimo funkciją.
48. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės visuomenės subjektų saviraidos funkciją.
49. Apibrėžkite ir paaiškinkite šiuolaikinės visuomenės ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių gyvenimo sąlygų suvienodinimo funkciją.
50. Paaiškinkite asmenybės individualios laisvės ir išpareigojimų visuomenei ryšį pilietinėje visuomenėje.
51. Apibrėžkite pilietiškumo sąvoką minimalistiniu ir maksimalistiniu požiūriu bei juos tarpusavyje palyginkite.
52. Kodėl pilietiškumo sąvoka aiškinama žmogaus teisių ir laisvių pagrindais?
53. Kodėl visuomenė turi pripažinti asmenybės suverenitetą ir kokios teisės jį išreiškia?
54. Kodėl asmenybės savirealizacija yra svarbiausia jos suvereniteto problema?
55. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio elgesio pilietinėje visuomenėje modelį.

56. Kokiomis socialinio gyvenimo sąlygomis ir kodėl aktualinama visuomenės teisinė sąmonė?
57. Kodėl pilietinės visuomenės teisinė sąmonė yra viena svarbiausių visuomeninės sąmonės formų?
58. Apibrėžkite ir paaiškinkite pilietinės visuomenės kultūrą kaip savo egzistavimo konstitucinių teisinių sąlygų saugojimo ir tobulinimo sistemą.
59. Paaiškinkite teisėtvarkos ir teisėtumo garantijų ryšį.
60. Kokį poveikį teisėtvarkos būklei gali padaryti visuomenės dorovinis nuopuolis?
61. Kodėl pabrėžiamas dorovinio dvasinio prado funkcinis pirmumas ekonomikos ir politikos atžvilgiu?
62. Kokias ribas apibrėžia konstitucinės normos pilietinės visuomenės funkcionavimo požiūriu?
63. Kodėl pilietinės visuomenės narių teisėto elgesio paplitimas gali atkurti ir išsaugoti saugios teisėtvarkos būklę?
64. Apibrėžkite ir paaiškinkite veiksmų grupes, kurios nulemia pilietinės visuomenės teisinio žinojimo kultūrą.
65. Kodėl teisinio žinojimo nepakanka teisingo elgesio modeliui pasirinkti?
66. Paaiškinkite teisiųjų žinių, dorovinių reikalavimų ir sugebėjimo priimti asmeninę atsakomybę ryšio reikšmę visuomenės gyvenimo kokybės tobulinimui.
67. Kodėl visuomenė siekia gyvenimo vertybes ir elgesio normas įskiepyti jaunajai kartai?
68. Apibrėžkite socializaciją ir paaiškinkite šio proceso dvipusiškumą.
69. Paaiškinkite socializacijos ir socializacijos teise ryšį.
70. Apibrėžkite asmenybės sąvoką ir paaiškinkite aukščiausią savarankiškumo išraišką.
71. Ką reiškia būti asmenybe?
72. Apibrėžkite asmenybės socializaciją ir paaiškinkite jos funkcinę reikšmę.
73. Kodėl ir kokios socialinės sąlygos reikalingos asmenybei perimti visuomenės istorinę patirtį?
74. Apibrėžkite ir paaiškinkite mokslinius socializacijos aiškinimo požiūrius.

75. Paaiškinkite teiginį, kad asmenybė yra ne tik visuomeninių santykių objektas ir produktas, bet ir aktyvus bendravimo ir veiklos subjektas.
76. Apibrėžkite ir paaiškinkite sėkmingos socializacijos veiksmų grupes.
77. Apibrėžkite ir paaiškinkite vaikų socializacijos psichologinius mechanizmus.
78. Apibrėžkite L. Kolbergo sukurtos asmenybės dorovinės raidos teorijos esmę.
79. Apibrėžkite L. Kolbergo išskirtus dorovinės raidos lygius ir asmenybinės raidos laikotarpius bei paaiškinkite jų tarpusavio ryšį.
80. Kodėl L. Kolbergas pabrėžia, kad perėjimas iš vieno asmenybinės raidos laikotarpio į kitą aiškinamas kaip išmokymas?
81. Kaip vyksta socializacijos procesas?
82. Paaiškinkite vaiko socializacijos procesą šeimoje ir mokykloje, palyginkite šiuos socializacijos agentus.
83. Paaiškinkite bendraamžių poveikį paauglių socializacijai.
84. Kodėl bręsdamas vaikas turi susiformuoti nuosavą vertybių skalę?
85. Apibrėžkite ir paaiškinkite didėjantį žiniasklaidos socializacinį poveikį individams ir su tuo susijusias problemas.
86. Apibrėžkite ir paaiškinkite darbą kaip socializacijos veiksmą.
87. Kodėl individo išitraukimas į socialinės kontrolės sistemą yra svarbiausias socializacijos rezultatas?
88. Apibrėžkite socializaciją teise ir paaiškinkite jos esmę demokratinėje visuomenėje.
89. Apibrėžkite ir paaiškinkite socializacijos teise formas.
90. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio auklėjimo sąvoką.
91. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio auklėjimo priemones.
92. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinio auklėjimo metodus.
93. Kada reikia pradėti vaiko teisinį auklėjimą?
94. Kokiomis kryptimis žmogų paveikia teisinis auklėjimas?

DEŠIMTAS SKYRIUS. SOCIALINĖ KONTROLĖ IR DEVIACIJA

Visuomenė susiformuoja ir gali normaliai funkcionuoti, kai daugumos ją sudarančių individų elgesys yra nukreiptas į jos išsaugojimą, o ne sugriovimą. Bet kurioje visuomenėje savaime susiklosto jos apsaugos nuo destruktivių tendencijų svarbiausias mechanizmas – socialinė kontrolė. Šiuolaikinėje visuomenėje šis mechanizmas tikslingai palaikomas ir plėtojamas. Socialinė kontrolė apima daugybę priemonių ir būdų, kuriuos visuomenė naudoja nepaklusniems nariams sutramdyti. Jokia visuomenė negali egzistuoti be socialinės kontrolės. „Net nedidelė, retai susiburiančių žmonių grupelė turi susikurti kontrolės mechanizmus, – teigia Bergeris, – kad jų grupelė tuoj pat nesubyrėtų“²¹⁹. Kontrolės priemonės yra skirtingos įvairiose socialinėse situacijose.

10.1. Socialinė kontrolė: samprata ir funkcijos

Socialinė tvarka gali egzistuoti, kai dauguma žmonių laikosi elgesio taisyklių. Jei žmonės nesilaikytų bendrų elgesio taisyklių, neegzistuotų socialinė tvarka ir žmonių sąveika pavirstų sudėtingiausia socialine problema, o jų lūkesčiai prarastų prasmę. Egzistuojančios socialinės tvarkos palaikymą visuomenėje garantuoja socialinė kontrolė. **Socialinė kontrolė – tai žmonių elgesio socialinės reguliacijos mechanizmas, kuris užtikrina laikymąsi tam tikrų bendrų apribojimų, kurių pažeidimas**

²¹⁹ Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Vilnius: Litterae Universitatis, 1995. P. 71.

trikdo socialinės sistemos funkcionavimą. Bendri elgesio apribojimai gali būti paprotiniai, doroviniai, teisiniai. Socialinė kontrolė grindžiama materialiniais ir simboliniais ištekliais, kuriais disponuojanti visuomenė skatina savo narių teigiamą elgesį ir smerkia jo nukrypimus (deviaciją). Išsamiai socialinę kontrolę apibrėžė Gurvičius: „socialinė kontrolė gali būti apibrėžta kaip kultūrinių modelių, socialinių simbolių, kolektyvinių reikšmių, vertybių, idėjų ir idealų visuma, taip pat kaip ir [visuma] veiksmų ir procesų, kurie juos apima, nagrinėja ir naudoja, ir kuriais kiekviena globali visuomenė, kiekviena atskira grupė, kiekviena socialinės galios forma ir kiekvienas individas įveikia antinomijas [prieštara-vimus], įtampas ir konfliktus, kurie [yra] jiems būdingi, laikinos ir nestabilios pusiausvyros būdu, taip pat randa sąlyčio taškų naujoms pastan-goms, nukreiptoms kolektyvinei kūrybai“²²⁰.

Išskiriami du socialinės kontrolės funkcionavimo aspektai: norma-tyvinė ir institucinė. Vertybinių – norminių žmogaus elgesio reguliatorių (socialinių normų sistemų) veikimas išreiškia socialinės kontrolės norma-tyvinį funkcionavimą. Institucinį socialinės kontrolės funkcionavimą išreiškia socialiniai institutai, kurių funkcijos – reguliuoti žmonių elgesį sankcijomis. Socialiniame gyvenime „vyksta“ trys pagrindiniai sociali-nės kontrolės procesų tipai: 1) procesai, kuriuose individai skatinami in-ternalizuoti savo visuomenės normatyvinius lūkesčius (socialines nor-mas); 2) procesai, kuriuose organizuojama (tvarkoma) individų socialinė patirtis; 3) procesai, kuriuose taikomos įvairios formalios ir neformalios socialinės sankcijos.

Socialiniame gyvenime nenutrūkstamai vyksta visuomenės narių socializacijos procesas, kurio metu jie perima savo visuomenės kultūrai būdingas mąstymo, jausmų ir elgesio sistemas (plačiau žr. 9 skyrių). Vaiko elgesio ir kitų žmonių lūkesčių atitikimas pirmiausia yra išorinių kontrolės procesų rezultatas. Žmogui bręstant, jo elgesį vis labiau valdo vidiniai reguliatoriai; jie atlieka daug funkcijų, kurias vaikystėje atliko išoriniai kontrolės mechanizmai. Jeigu socializacija vyksta sėkmingai, tai neteisingas poelgis sukelia žmogui kaltės jausmą ir gėdą. Tai reiškia, kad socializacijos procese žmogus internalizuoja vyraujančius visuome-nėje elgesio normas (standartus) taip giliai, kad jos virsta asmenybės „antrąja prigimtimi“. Kitaip tariant, elgesio standartai virsta žmogaus savastimi, ir taip socialinė kontrolė pavirsta savikontrolė.

²²⁰ Gurvitch G. *Dialectique et sociologie*. Paris: Flammarion, 1972. P. 297.

Apskritai socialinės kontrolės įgyvendinamas labai remiasi savi-kontrolė. Kai visuomenės nariams būdinga aukšta savikontrolė, sumažė-ja išorinė kontrolė, didėja tarpusavio pasitikėjimas.

Individualią patirtį tvarko ne tik pats individas, bet ir socialiniai ins-titutai. Visuomenė suformuoja pagrindines socialines problemas ir jų sprendimo alternatyvas. Dažniausiai žmogus nesąmoningai perima vie-šosios nuomonės spaudimą ir jos pagrindu susidaro savąjį tikrovės su-pratimą. Žmogus gyvena ribotame pasaulyje ir jo ribotumo laipsnį nu-lemia žmogaus uždarumo socialinėje aplinkoje laipsnis. Dažniausiai šio ribotumo žmogus nejaučia, nes retai kada susimąsto, kad gali egzistuoti ir alternatyvūs elgesio, gyvenimo standartai. Žmogus gyvena savos vi-suomenės kultūros lauke, kuris neišvengiamai jį riboja. Jis negali sekti neprišitaikančiais elgesio modeliais, nes visuomenė nežino alternatyvų. Labai retai susiklosto tokių permainų visuomenėje situacija, kai būtina atsisakyti įprastų elgesio modelių ir kurti naujus. Mes kaip tik ir gyve-name tokioje retoje socialinėje situacijoje, kai patiems reikia kurti pilie-tinės (bendruomeniškos) visuomenės institucinę struktūrą: institucijų si-stemą ir naujus elgesio modelius bei jais vadovautis.

Žmogus laikosi savo visuomenės elgesio normų ir dėl to, kad žino, jog priešingu atveju užsitrauks bausmę. Nusistovėjusios socialinės tvar-kos laikotarpiu visuomenė yra nepakanti žmonėms, kurie pažeidžia vie-šojo elgesio taisykles. Nepakantumą visuomenė išreiškia įvairiais bū-dais: kritika, socialine izoliacija, persekiojimu ir fizine izoliacija. Nu-krypimo nuo elgesio normų padariniais gali tapti kalėjimas ir netgi mir-tis, ir priešingai: konformistas įgyja populiarumą, prestižą ir susilaukia kitokių socialinių paskatinimų. Žmonės labai greitai įsisąmonina nepri-sitaikančio elgesio nenaudingumą ir konformistinio elgesio pranašumus.

Gurevičiaus nuomone, visuomenėje egzistuoja įvairios socialinės kontrolės sritys, kuriose galima išskirti įvairias vertybių ir idealų hierar-chijas. Socialinės kontrolės sritys yra religija, moralė, teisė, menas, pa-žinimas ir švietimas. Šias socialinės kontrolės sritis galima traktuoti kaip socialinės kontrolės egzistavimo formas. Jų tarpusavio santykį nulemia konkrečios visuomenės tipas. Įvairiose visuomenėse gali išivyrauti skir-tingos šių formų sritys. Pavyzdžiui, skirtingose visuomenėse gali vyrauti metafizinis arba mokslinis pažinimas. Teisės srityje gali būti skirtingų teisės apraiškų persvara, pavyzdžiui, socialinės teisės, tarpasmenybinės teisės, organizuotos teisės arba stichinės teisės, iš anksto apibrėžtos tei-sės, lanksčios teisės, intuityvios teisės persvara.

Taigi visuomenės arba socialinės grupės pobūdis suponuoja kultūrinčius modelius, socialinius simbolius, vertybes ir idealus, kuriais grindžiama funkcionuojanti socialinė kontrolė. Istoriniu požiūriu egzistavo įvairios socialinės kontrolės formos, kurios atitiko vyraujančias vienos arba kitos epochos vertybes, idealus ir vaizdinius.

Pirminė socialinės kontrolės forma yra paprotys. Būtent jis senovės visuomenėse apibrėždavo, koks individo elgesys yra leistinas ir koks neleistinas. Įsivyravus religijai, ji atliko svarbiausio socialinio regulatoriaus vaidmenį. Šiuolaikinėse visuomenėse ši vaidmenį atlieka teisė. Teisė yra veiksmingiausias ir formalizuotas socialinės kontrolės būdas. Vis dėlto labai pavojinga jį suabsoliutinti ir sumenkinti kitų socialinių regulatorių vaidmenį, nes žmogaus, socialinių darinių ir visos visuomenės gyvenimas yra itin daugiabriaunis reiškinys, kurio atskirų elementų reguliavimas teisei nepasiduoda.

Šiuolaikinė socialinė kontrolė yra daugiaaukštė ir daugiabriaunė sistema, kurią įgyvendina įvairūs visuomenės institutai. Bergeris pavaizdavo socialinės kontrolės sistemas penkių koncentrinų apskritimų pavidalu ir išskyrė šias socialinės kontrolės sistemas: 1. Teisinė ir valstybinė (politinė) sistema. 2. Visuomeninės moralės normų, papročių ir įpročių sistema. 3. Profesijos reikalavimų sistema. 4. Bendrijų neformalių reikalavimų sistema. 5. Šeimos ir privataus gyvenimo reikalavimų sistema. „Šeima galime suvokti stovintį koncentrinų apskritimų centre, – rašo Bergeris, – t. y. taške, kur spaudimas yra maksimalus. Kiekvienas apskritimas simbolizuoja socialinės kontrolės sistemą“²²¹.

Išorinį apskritimą sudaro valstybės teisinė ir politinė sistema, kurios reikalavimų žmogus privalo laikytis. Ši sistema susijusi su formaliai teisiniu žmogaus gyvenimo ir veiklos aspektu: jam reikia mokėti mokesčius, tarnauti armijoje, paklusti įstatymams ir daugybei potvarkių. Kita socialinės kontrolės sistema, daranti spaudimą atskiram individui (šią sistemą simbolizuoja arčiau centro esąs apskritimas), – tai moralė, papročiai ir įpročių normos. Teisinės priemonės čia taikomos tik būtiniausiais atvejais. Čia veikia visai kiti socialinės kontrolės būdai. Už amoralumą baudžiama darbo praradimu, už ekscentriškumą – nėra galimybių susirasti naują darbą, o šiurkštumas reiškia tai, kad individas taps nepageidaujamas grupėse, vertinančiose geras, jų manymu, manieras. Taigi šiuo

²²¹ Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Vilnius: Litterae Universitatis, 1995. P.76–80.

socialinės kontrolės lygiu įgyvendinami visuomenės neigiami poveikiai individui yra veiksmingi: jis praranda reputaciją, gerą vardą, pavirsta socialiniu atsiskyrėliu.

Arčiau individo išsidėstę mažesni apskritimai atitinka spaudimą, kurį daro atskiram individui darbas (profesija) – kolegos, viršininkas, profesinės pareigos; bendrijos – daugelio klubų bei brolių neformalios narystės reikalavimai yra labai griežti. Artimiausi ir labiausiai individą veikiantys žmonės – tai jo šeima ir artimieji, draugai. Būtent šių žmonių nulemti socialiniai saitai žmogui yra reikšmingiausi. Nepritarimas, prestižo praradimas, pašaipa arba panieka šioje artimųjų grupelėje psichologiškai daug paveikesni nei tie patys veiksniai kitose situacijose.

Socialinė kontrolė egzistuoja savo funkcijomis. Parsonso požiūriu, socialinės kontrolės funkcijos esmė – sumažinti socialinių lūkesčių ir faktinio individų elgesio skirtumą. Tai reiškia, kad socialinės kontrolės, kaip socialinio instituto, paskirtis – saugoti susiklosčiusius socialinio elgesio standartus. Šią socialinės kontrolės, kaip instituto, paskirtį įgyvendina dvi jo funkcijos: reguliavimo socialinė kontrolė ir stabilizuojanti socialinė kontrolė.

Reguliavimo socialinės kontrolės funkcija – tai normomis sureguliuotų socialinių santykių kontrolė visais visuomenės gyvenimo lygiais. Ši funkcija „perskrodžia“ visas socialinės kontrolės funkcionavimo formas. Sureguliuotų socialinių santykių kontrolė saugo visuomenės vertybes ir užkerta kelią į jas pasikėsinti. Svarbiausios šiuolaikinės visuomenės vertybės yra šios: žmogaus gyvybė, garbė ir orumas, fizinė neliečiamybė, turtas, laisvės ir teisės, nusistovėjusi politinė santvarka, tautiniai, valstybiniai, religiniai prioritetai. Saugodama šias ir kitas vertybes, reguliavimo kontrolės funkcija užtikrina socialinės patirties perteikimą iš kartos į kartą.

Stabilizuojanti socialinės kontrolės funkcija – tai besiklostančių socialinių lūkesčių įtvirtinimas, užtikrinant žmonių elgesio standartines situacijose numatomumą ir kartu socialinės tvarkos pastovumo palaikymą. Tai reiškia, kad socialinė kontrolė iš vidaus nėra sustingęs reiškinys. Visuomenėje egzistuoja ne tik elgesio standartai, bet ir nukrypimo nuo jų ribos. Atsižvelgiant į visuomenėje vyraujančią rigorizmo (griežtumo) ir tolerancijos (pakantumo) santykį, socialinė kontrolė gali įgauti kraštutines formas – fundamentalizmą ir liberalizmą. Nenutrūkstamai ir sėkmingai vykstančių socialinių permainų kontekste formuojasi liberalesnė (tolerantiškesnė) socialinė kontrolė.

Socialinė kontrolė skirstoma į rūšis remiantis dviem kriterijais: a) subjektų įgaliojimų įgyvendinti socialinę kontrolę pobūdis; b) socialinės kontrolės įgyvendinimo formos.

Socialinę kontrolę įgyvendina labai įvairūs subjektai. Remiantis subjektų įgaliojimų pobūdžiu, socialinė kontrolė skirstoma į formaliąją ir neformaliąją kontrolę. Formalioji kontrolė vadinama visuomenės socialinių institutų – valstybės, teismų, prokuratūros, policijos, profesinės veiklos vadovų, bažnyčios, mokyklos vykdomą individo elgesio priežiūrą. Neformalioji kontrolė – tai viešosios ir ypač pirminės grupės nuomonės individui daromas spaudimas.

Anksčiausiai susiklostė neformalioji socialinė kontrolė, kurią atliko papročių, tradicijų ir religijos sinkretizmo (susiliejimas, neišsiskyrimas) visetas. Tradicijos reglamentavo bendruomeninę būtį, šeimos ir lytinius santykius, gyvenimo būdą, santykius su vyresniaisiais, bendraamžiais, su kitais žmonėmis, esančiais ant skirtingų socialinių laiptelių. Bendruomenės reikalavimų neatitinkantį elgesį iš karto pastebėdavo ir bausdavo atitinkamomis sankcijomis – visuotiniu pasmerkimu arba bendravimo santykių nutraukimu (boikotu), išvayrumu, kartais mirties bausme.

Valstybinio valdymo formų raidoje susiformavo formaliosios teisinės kontrolės sistema ir specialūs prievartos mechanizmai, kurie nustūmė neformaliąją kontrolę į antrąjį planą. Šiuolaikinėje visuomenėje neformali kontrolė veikia dažniausiai pirminių grupių lygiu. Jos instrumentai yra paskalos, pajuoka, boikotas. Didelių grupių lygiu viešoji nuomonė silpsta ir neformali kontrolė tampa mažai veiksminga. Formalioji kontrolė įgauna vis didesnio visuotinio pobūdį. Ją įgyvendina socialinės kontrolės agentai – žmonės, kurių profesija yra socialinės kontrolės veikla. Tai policininkai, prokurorai, teisėjai, teisėsaugos aparato valdininkai, kalėjimų ir pataisos darbų įstaigų darbuotojai, sekliai. Šie žmonės yra specialiai parengti ir už savo funkcijų atlikimą gauna valstybės atlyginimą. Šiuolaikinės visuomenės socialinė kontrolė grindžiama normomis, kurios užfiksuotos rašytiniuose dokumentuose: tai įstatymai, instrukcijos, teismo sprendimai, vyriausybės nutarimai, kelių eismo taisyklės ir kt.

Socialinė kontrolė skirstoma ir pagal jos įgyvendinimo formą: bendroji kontrolė ir specialioji kontrolė, arba priežiūra. Bendrąją socialinę kontrolę vadinamas toks kontroliavimo būdas, kai kontrolės subjektas tik stebi, kaip įgyvendinami reikalavimai. Pavyzdžiui, gamyklos vadovą gali dominti tik galutiniai darbo rezultatai, ir jis visiškai nesigilina, kas,

kokiais metodais ir instrumentais įgyvendina jo užduotis. Priežiūros atveju kontrolės subjektas seka kiekvieną smulkmeną, reglamentuodamas darbo atlikimo eigą, terminus, tikrindamas pavaldinius kiekviename darbo etape.

Socialinės kontrolės procese taikomos sankcijos, kurios visuomenėje atlieka bent du vaidmenis: a) sankcijomis reaguojama į savo narių elgesį; b) sankcijos dalyvauja formuojant socialinius lūkesčius kartu su normomis. Dažnai iš kitų žmonių laukiame atitinkamo jų elgesio, nes numanome, kad jie žino, kokie poelgiai baudžiami ir kokie skatinami atitinkamomis sankcijomis. Taigi normos ir sankcijos yra glaudžiai susijusios. Jeigu atitinkama sankcija neįtvirtina normos, pastaroji neturi socialinės kontrolės potencialo.

Vaidmenų pagrindu sankcijos skirstomos į tipus: a) formaliąsias pozityvines; b) neformaliąsias pozityvines; c) formaliąsias negatyvines; d) neformaliąsias negatyvines. Formaliosios pozityvinės sankcijos – tai oficialių institucijų teikiami paskatinimai ir pagyrimai: vyriausybinių apdovanojimų, valstybinės premijos ir stipendijos, mokslo laipsniai ir vardai, paminklo pastatymas, padėkos raštų įteikimas. Neformaliosios pozityvinės sankcijos – tai neformalios žmonių grupės išreikšti pagyrimai: draugų, kolegų, taip pat viešosios nuomonės, žiniasklaidos ir kt.

Formaliosios negatyvinės sankcijos yra bausmės, kurias numato įstatymai, vyriausybės nutarimai, instrukcijos, statutai. Tai gali būti bauda, pažeminimas pareigose, laipsnio atėmimas, atleidimas iš darbo, areštas, įkalinimas, turto konfiskacija, mirties bausmė. Neformaliosios negatyviosios sankcijos – tai neformaliai susijusių žmonių įgyvendinamos bausmės, kurių nenumato įstatymų leidėjas ir kitos oficialios institucijos. Prie tokių sankcijų priskiriama: pajuoka, patyčios, paskalos, bendra panieka, boikotas.

Pagal taikomų sankcijų tipą išskiriami šie socialinės kontrolės metodai: tiesioginiai ir netiesioginiai, švelnūs ir šiurkštūs. Kryptingo spaudimo būdu tiesioginę kontrolę įgyvendina tas socialinis institutas, kuris nustatė atitinkamą normą. Šalutinę kontrolę vykdo socialinis institutas, kuris nesusijęs su normos įvedimu. Pavyzdžiui, tiesioginę kontrolę vykdo mokykla, kai mokytojas nepatenkinamu pažymiu įvertina mokinio nepasiruošimą pamokai. Kai už tingėjimą mokinį bara tėvai, tai yra šalutinė kontrolė. Tiesioginė kontrolė yra tada, kai už padarytą nusikaltimą nusikaltėliui skiriama atitinkama bausmė. Kai apie jo padarytą nusikaltimą praneša žiniasklaida, tai yra netiesioginė kontrolė.

Švelni ir griežta kontrolė būna taikomų švelnių ir griežtų sankcijų pagrindu. Jeigu kontrolė remiasi griežta sankcija, pavyzdžiui, fizine prievarta, tokią kontrolę vadiname griežta kontrole. Griežta kontrolė yra politinės represijos, fizinės bausmės šeimoje, įtariamojo nusikaltimu areštas ir kt. Jeigu kontrolė vykdoma švelniomis sankcijomis, pavyzdžiui, įtikinėjimo pagrindu, tai bus švelni kontrolė.

Šiuolaikinėse visuomenėse teisė yra socialinės kontrolės įgyvendinimo pagrindinis būdas. Teisės ryšys su valstybinės prievartos mechanizmu garantuoja aukštesnį teisinės kontrolės veiksmingumo laipsnį, lyginant jį su socialinės neteisinės kontrolės veiksmingumo laipsniu. Valsybės prievartos mechanizmas garantuoja teisės, kaip socialinio reguliatoriaus, visuotinumą.

10.2. Teisė kaip metareguliatorius

Viena svarbiausių teisės funkcijų yra socialinių santykių reguliavimas. Teisinis reguliavimas – tai socialinio reguliavimo rūšis, arba forma, kai teisinis poveikis žmonių elgesiui daromas teisės normomis. Reguluoti žmonių elgesį – tai jį modeliuoti subjektinėmis teisėmis (leidimais) ir pareigomis (draudimais, įpareigojimais). Kaip rašo Vaišvila, būtent šiuo modeliavimu daromas tiesioginis poveikis žmonių elgesiui, jų santykiams, kreipiant tą elgesį ir visą visuomenės raidą įstatymų leidėjui norimų vertybių linkme²²². Reikia atsiminti, kad teisinis reguliavimas visuomenėje gali vykti ir savaime susiformavusių teisės normų pagrindu.

Šiuolaikinėje visuomenėje didėja visuomeninių santykių teisinio reguliavimo vaidmuo, kuris dažnai nustelbia kitus socialinius reguliatorius. Šios tendencijos raidą ypač skatina tarpusavyje susipynę globalūs procesai: 1) informacinės civilizacijos formavimasis, kuris nulemia naujų socialinio pasaulio dėsningumų raidą; 2) virš nacionalinių politinių bendruomenių ir su jomis susijusių tapatybių formavimasis, kuris trans-

²²² Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 153.

formuoja socialinį pasaulį (pvz., Europos Sąjunga); 3) globalizacijos plitimas, kuris sukelia ir teigiamų, ir neigiamų socialinių padarinių, suprantant juos plačiąja prasme²²³. Šie skirtingo masto globalūs procesai yra socialinio pasaulio naujų transformacijų šiuolaikiniai šaltiniai ir veiksniai. Šiame kontekste dar labiau mažės galimybių socialinius procesus valdyti socialiniu neteisiniu reguliavimu. Todėl ir toliau bus didinama teisinio reguliavimo reikšmė. Kaip šio visuminio proceso rezultatas vis labiau stiprėja teisės, kaip metaregulatoriaus, vaidmuo, kuris savyje integruoja ir kitų socialinių reguliatorių vaidmenį. Priešdėlis „meta“ [gr. po, už, per] nusako teisinio reguliavimo sąvokos reikšmės išplėtimą, išėjimą už jos ribų. Kitaip tariant, socialinis reguliavimas laipsniškai sustiprinamas teisiniu reguliavimu. Teisė kaip metaregulatorius – tai teisinio reguliavimo ribų plėtimas socialinio reguliavimo mastu.

Socialinis reguliavimas apima įvairias socialinių santykių sritis, pavyzdžiui, santuokos ir šeimos, darbo, politinę, ekonominę ir kt. Labai svarbią reikšmę teikiame nuosavybės – privačios, šeimos, grupinės, valstybinės, visuomeninės – santykių reguliavimui. Socialinis reguliavimas paskirsto visuomenėje socialinius vaidmenis, apibrėžia socialinį pavaldumą, hierarchiją, valdžios organizaciją ir jos funkcionavimą. Teisės sociologai nagrinėja įvairias socialinio reguliavimo sritis, siekdami atsakyti į klausimą: kodėl vieną visuomeninių santykių rūšį daugiau reguliuoja teisė, kitą – moralė, trečią – religija; kodėl vienas įstatymas apima visą socialinę erdvę, o kitas – tik vieną jo fragmentą?

Visuomenė žmonių elgesį reguliuoja skirtingais būdais. Žmonių elgesio socialinio reguliavimo būdus galima suskirstyti pagal jų pobūdį į tris pagrindinius socialinio reguliavimo metodus: kreipiamasis, skatinamasis ir prievartos metodai. Kreipiamasis – tai socialinio reguliavimo metodas, kai poveikis daromas labiau žmogaus psichologinei sričiai (jausmams, įpročiams, emocijoms), siekiant įtikinti jį tam tikro elgesio naudingumu, vienu arba kitų vaidmenų paskirstymu. Pabrėžiamas sektinas pavyzdys, autoritetas, bet ne prievarta. Skatinamasis – tai socialinio reguliavimo metodas, kai pagrindinis poveikis daromas žmogaus materialiniam suinteresuotumui – paskatinimai, apdovanojimai arba atitin-

²²³ Prie socialinių padarinių plačiąja prasme priskiriami ekonominiai, ekologiniai, kultūriniai, politiniai, psichologiniai ir siaurąja prasme socialiniai poveikiai. Socialinius poveikius siaurąja prasme sudaro poveikis užimtumui, naujų darbo vietų kūrimui, švietimui ir mokymui, savišvietai, sveikatai, gyvenimo kokybei, bendravimui socialinėse grupėse ir tarp jų, vietos bendruomenės socialiniam sutelktumui.

kamų gėrybių ir privilegijų praradimas. Tuomet vienos arba kitos materialinės naudos poreikis nulemia pageidaujama elgesį. Prievarta – tai socialinio reguliavimo metodas, kai socialiai būtinas arba pageidaujamas elgesys pasiekiamas prievarta, t. y. sukeliant fizines ir psichines kančias tiems asmenims, kurių elgesys nukrypsta nuo pripažintų elgesio modelių. Šis socialinio reguliavimo metodas grindžiamas valstybinės arba visuomeninės prievartos galimybe (grasinimu), o prirėikus ir jos įgyvendinimu.

Socialinio reguliavimo metodai taikomi ir po vieną, ir „veikia“ kartu, skirtingais deriniais. Jie gana lanksčiai reguliuoja individų ir socialinių grupių elgesį visuomenėje. Konkrečios visuomenės raidos atskirais laikotarpiais galima matyti, kad labiau išsivyravo vieni arba kiti socialinio reguliavimo metodų deriniai, pavyzdžiui, kreipiamojo metodo ryšys tai su prievarta, tai su materialiniu skatinimu.

Socialinio reguliavimo srityje daug dėmesio skiriama poveikių visuomeniniams santykiams ir procesams rezultatų kontrolei. Demokratinėje valstybėje ir pilietinėje visuomenėje poveikių visuomeniniams santykiams ir procesams rezultatus kontroliuoja įvairios institucijos: valstybinės, žiniasklaidos, nevyriausybinės, specializuotos kontrolės institucijos (pastarosios, pavyzdžiui, yra mokesčių inspekcija, audito organizacijos, žmogaus teisių gynimo organizacijos ir kt.).

Socialinis reguliavimas įgyvendinamas įvairiomis formomis. Kartu su teise (įstatymai, kodeksai, poįstatyminiai aktai) ir šalia jos „veikia“ kitos socialinio reguliavimo formos: moralė (garbės kodeksas, verslo etika), estetikos reikalavimai (mada, stilius), organizaciniai-techniniai reikalavimai (saugumo taisyklės, standartai), korporaciniai reikalavimai, papročiai, tradicijos ir religija. Visuomenėje vienu metu egzistuoja daug socialinio reguliavimo sistemų, kurios apima visą socialinės būties įvairovę ir sudėtingumą. Tarp skirtingų socialinio reguliavimo sistemų vyksta konkurencija, bet nepastebime jų ryškaus susipriešinimo. Taigi socialinio reguliavimo sistemų „taikus“ sambūvis visuomenėje verčia kelti socialinio reguliavimo vidinio rišlumo (*coherence*) klausimą. Kokiu būdu siejasi įvairiausio suvokimo modeliai tam tikru istoriniu laiku? Kitaip tariant, kokie reguliaciniai principai sieja skirtingas reguliacines sistemas?

Tokius reguliacinius principus tyrinėtojai bando išvesti iš lyginamųjų civilizacijų studijų. Pavyzdžiui, V. Kavolis teigia, kad kiekvienoje civilizacijoje arba civilizacijos modelyje, pradedant Danilevskiu, Spangle-

riu ir baigiant Dumontu bei Eisenstadt, mėginta išvelgti jai būdingą reguliacinį principą²²⁴. Vakarų civilizacijoje išskiriami keli reguliaciniai principai:

1. Absolūtus individo iškėlimas virš holizmo. Šis principas suvokiamas nuo Abelaro (P. Abelard, 1079–1142) laikų. Tai svarbiausias reguliacinis principas, nes kiekvienoje visuomenėje pagrindinė problema yra individo santykis su socialine visuma.

2. Ideologinis dualizmas, ypač išryškėjęs XIV amžiaus raganų medžioklės laikais, vienokiu arba kitokiu būdu grasinantis sugriauti bet kokią išgalėjusią socialinę hierarchiją. Šis principas išreiškia gėrio ir blogio santykį, pasireiškiantį įvairiomis priešpriešos formomis, pavyzdžiui, racionalumo priešprieša emocionalumui, feminizmo ir patriarchyto dualizmu ir pan.

3. Tikėjimo ir valdžios atskyrimo legitimacija, vadovaujantis teoriniu krikščionybės postulatu: kas Dievo – Dievui, kas ciesaui – ciesaui, formaliai įteisintas tik XVIII a. ir plačiai imtas taikyti sprendžiant įvairiausias problemas liberalizmo epochoje²²⁵.

Reguliaciniai principai nėra statiški, ir tai rodo XX a. pabaigoje išryškėjęs Vakarų pasaulio judėjimas integracijos modelio – vaisingo bendradarbiavimo, abipusės integracijos ir nepaliaujamo svyravimo – linkme. Tai liberaliosios demokratijos sklaida, susijusi su žmogaus teisių ir laisvių, kaip absoliutaus teisės vertingumo pagrindo, pripažinimu.

Žmogaus teisių ir laisvių pagrindu teisė tapo svarbiausia socialinio reguliavimo forma, nes ji vienodai saugo ir gina visų visuomenės narių pamatinius interesus. Šiuo pagrindu teisė atlieka visos socialinės sistemos reguliatoriaus arba metareguliatoriaus vaidmenį. Šiuolaikinėje visuomenėje teisė suprantama kaip socialinio gyvenimo metareguliatorius (reguliavimo išplėtimas), nes dėl savo visuotinio pobūdžio ji reguliuoja ir kitų reguliatorių veikimą. Teisė, kaip metareguliatorius, išsiviešpatauja tokioje visuomenėje, kuri sukuria socialinės teisinės valstybės būklę, t. y. visuomenėje, kurioje teisė tapo visavertiškai viską apimančiu reguliatoriumi, subordinuojančiu kitus reguliatorius. Ši visuomenės būvį atitinka toks jos teisinės sąmonės raidos lygis, kai įvairių socialinių konfliktų teisinis sprendimo būdas laikomas vieninteliu galimu.

²²⁴ Kavolis V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą // Kultūros barai. 1998. Nr. 8–9. P. 2.

²²⁵ Ten pat. P. 3.

Šis visuomenės raidos kelias yra sunkus ir sudėtingas, nes dažnai teisinės kultūros formavimosi procesas vystosi arba esant teisės ir moralės priešpriešai, arba be moralės. Pavyzdžiui, XX a. antrojoje pusėje Vakarų visuomenių įstatymų leidybos politika buvo grindžiama modernios teisės idėja: teisė yra tik valstybės galios įrankis, grynai techninis reguliatorius, kuriam dažniausiai trūksta moralinio elemento. Bet greitai paaiškėjo, kad teisės formos absoliutinimas veda prie visuomenės ir teisės priešpriešos, teisės vaidmens menkėjimo visuomenėje.

Teisinės visuomenės kūrimasis susijęs su didelėmis pastangomis įveikti teisės ir moralės priešpriešą. Tik plėtojant moralės ir teisės ryšius, jiems suteikiant teisinį statusą, galima tikėtis pristabdyti pražūtingą moralinio reliatyvumo plėtrą ir kartu didinti teisės veiksmingumą.

10.3. Deviacija

Socialinis deviacijos apibūdinimas. Kiekvienoje visuomenėje žmogaus elgesys kartais išeina už normų nustatytų ribų. Dėl to normos „nekalto“, nes jos neišreiškia faktinio žmogaus elgesio. Jos tik nurodo tai, ką turi žmogus daryti ir ko nedaryti. Kai žmogus elgesys atitinka visuomenės lūkesčius ir normas, tokį elgesį vadiname konformistiniu elgesiu. Dažniausiai daugumos žmonių elgesys yra konformistinio pobūdžio. Socialiniam gyvenimui būdingas ne tik konformizmas, bet ir nukrypimas. **Deviacija – tai toks elgesio nukrypimas nuo normos, kurį dauguma visuomenės narių vertina kaip smerktiną ir neleistiną.** Vertiname elgesį kaip deviantišką dažniausiai tik tuomet, kai jis sukelia priešišką reakciją ir gauna neigiamą vertinimą.

Sociologijos ir teisės literatūroje dažnai vartojami terminai: „negatyvūs reiškiniai“, „nukrypstantis elgesys“, „socialinė patologija“, „socialinės ligos“ ir t. t. Visi šie terminai išreiškia kažką neigiamą, kas trukdo mums gyventi, daro žalą žmogui ir visuomenei. Savo apimti jie yra skirtingi. Plačiausia yra sąvoka „negatyvūs reiškiniai“, kuri apima viską, kas yra neigiama visuomenėje, įskaitant ir gamtinius, socialinius ir kitus reiškinius, kurie daro visuomenei žalą. Sąvokos „socialinė patologija“ ir „socialinės ligos“ yra labiau medicinos terminai nei sociologijos

ar teisės. Be to, asocialaus elgesio negalima vertinti kaip socialinę ligą, nes tokiu atveju turime jį nagrinėti kaip kažką svetima sociumui, nesusieta su jo funkcionavimo ir raidos dėsningumais, o nulemta žmogaus fiziologinės arba psichologinės prigimties. Sociologiniai tyrimai atskleidžia, kad asocialus elgesys yra neišvengiamas visuomenės reiškiny. Asocialaus elgesio prigimtį Diurkheimas siejo ne su žmogaus prigimtimi, o su kolektyvine sąmone, įkūnyta moralės ir teisės normose, t. y. su sociumo funkcionavimo dėsningumais.

Nekorektiška vartoti ir sąvoką „antivisuomeninis elgesys“. Šį terminą dažnai vartoja teisininkai, siekdami pabrėžti tą žalą, kurią visuomenei padaro nusikaltimai ir kitos asocialios elgesio formos. JAV sociologas T. Sedlinas teigia, kad sociologiniu požiūriu „bet koks elgesys yra socialiai nulemtas, nes asmenybė – socialinis produktas. Todėl moksliniu požiūriu būtų neprotinga kalbėti apie antivisuomeninį elgesį, jį supriešinant socialiniam elgesiui. <...> geriau būtų <...> kalbėti apie elgesį, atitinkantį elgesio normas arba nuo jų nukrypstantį“²²⁶. Sedlinas pabrėžia socialinių grupių normas, o ne baudžiamajame kodekse arba kituose įstatymuose įtvirtintas normas.

Deviacija, arba nukrypstantis (deviantiškas) elgesys, yra bendriausia sąvoka, kuri apima visas moralinių, teisinių ir kitų socialinių normų pažeidimo formas ir kartu leidžia asocialų elgesį nagrinėti plačiame socialiniame ir kultūriniame kontekste. Ji atspindi asmenybės, socialinių grupių ir bendrijų elgesio ryšį su sociumu, visa socialinių santykių sistema. Deviacijos turinį išreiškia šie jos bruožai:

- deviacijos subjektas;
- norma arba tvarka, kurią pažeidžia subjektas. Jos pagrindu vertinamas deviacijos dydis (deviacijos vertinimo kriterijus);
- deviacijos vertinimo subjektai – socialinės grupės arba institucijos;
- deviacijos rezultatas arba auka, kurios, kaip deviacijos rezultato, atskirais atvejais gali ir nebūti.

Skirtingų kultūrų lyginimas atskleidė deviacijos reiškinį sąlygiškumą: tą patį veiksma vieną visuomenę leidžia, o kitą draudžia. Pavyzdžiui, europietės moters komunikabilumas, šiuolaikinė apranga ir neapdrėgtas veidas yra neleistinas elgesys Irane. Kitas pavyzdys: įsi-

²²⁶ Седлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности // Сб. Социология преступности. Москва, 1966. С. 35–36.

laužimas į kriptas ir laidojimo vietas yra kapo išniekinimo veika, užtraukianti baudžiamąją atsakomybę (LR BK 243 str.). Panaši archeologų veika tokios grėsmės nekelti, nors abiem atvejais į laidojimo vietą įsibrovę pašaliniai žmonės iš ten išneša išsilaikiusias įkapes. Tai reiškia, kad deviantiško elgesio apibūdinimą nulemia žmonių grupė, laikas ir vieta.

Šie pavyzdžiai liudija, kad deviacija yra: 1) santykinio pobūdžio ir 2) socialinės prigimties. Ji negali būti būdinga tik tam tikroms žmonių elgesio formoms. Deviantiškas elgesys – tai konkretaus elgesio vertybinis apibūdinimas, kurį pareiškia įvairios socialinės grupės. Tik visuomenė arba socialinė grupė nusprendžia, kokį elgesį laikyti arba nelaikyti nukrypusi nuo normos. Tai nereiškia, kad gali būti leistini tokie reiškiniai, kaip žmogžudystė, vogimas, lytiniai iškrypimai, psichiniai nukrypimai, alkoholizmas, azartiniai žaidimai, šiurkštus elgimasis su vaikais ir pan., jeigu nebuvo įvertinti socialiniu požiūriu. Tiesiog sprendžiamąją reikšmę turi tai, kaip žmonės apibrėžia elgesį ir koku konkrečiu būdu į jį reaguoja.

Žmonės įvairiai apibrėžia, ką reikia ir ko nereikia laikyti nukrypimu nuo normos. Todėl kyla klausimas: kokie individai ir socialinės grupės gali tokiems savo apibrėžimams suteikti vyraujančią reikšmę? Sociologiniai tyrimai atskleidžia, kad įtakingiausia yra su valdžia susijusių žmonių ir jų grupių nuomonė. Valdžia – tai reali galimybė jiems įtvirtinti vieno arba kito elgesio nukrypimo apibrėžimą. Kitaip tariant, valdžią turinti socialinė grupė yra pajėgi formuoti viešąją nuomonę. Pavyzdžiui, žiniasklaidos pastangomis Lietuvos visuomenė tampa pakantesnė homoseksualams, alkoholikams, narkomanams. Vis labiau skleidžiama nuomonė, kad alkoholizmas, narkomanija ir panašūs elgesio stiliai yra tik medicininės problemos, kurios turi būti sprendžiamos gydymu. Neatsitiktinai plečiamos gydymo vietos ligoniams, sergantiems alkoholizmu, narkomanija. Be abejonės, reikia padėti žmonėms, patekusiems į tokias sunkias priklausomybes, vėl grįžti į normalų gyvenimą, bet ši pagalba turi vykti su alkoholizmo ir narkomanijos prevencijos visuomenėje plėtra.

Normas reikia įsivaizduoti ne kaip fiksuotą tašką ar tiesią liniją, o kaip tam tikrą juostą, kurios ribose leidžiamos elgesio modelio variacijos. Netgi imperatyvioje normoje yra leidžiamų variacijų zona, o praktiškai veikiančios normos pasižymi didele įvairove leidžiamo elgesio stilių, kurių įgyvendinimas vis dėlto nepažeidžia įstatymo raidės. Dažniau-

siai visuomenė leidžia ir taip elgtis, kaip nėra priimta, bet nepažeidžiant leistinumą ribos.

Savaime joks elgesio stilius nėra deviantiškas. Nukrypimas yra socialinių apibrėžimų dalykas. Tą patį elgesio modelį viena grupė gali vertinti kaip nukrypimą, kita – kaip normą. Tai susiję su vertybių, kurias pripažįstame ir kurių laikomės, sistema. Mes gyvename pokrikščionybės epochoje, nors formaliai dar bandome deklaruoti krikščioniškąsias vertybes. Kaip rašo H. Blamires, „tarp krikščioniško ir pokrikščioniško mąstymo plyti gili praraja. Savo mąstyme krikščionys remiasi fundamentaliais pagrindiniais principais. Mūsų elgesio pagrindų taisyklės lemia Dešimt Dievo įsakymų. Moralės savybės yra aiškiai apibrėžtos, o mirtinos nuodėmės susistemintos. Tuo tarpu pokrikščioniškas mąstymas moralės absoliutų yra atsisakęs. Dėl šios priežasties mums gali būti sunku svarstyti šiuos dalykus su tais mūsų amžininkais, kurie stokoja tokio sisteminio supratimo apie gerį ir blogį. Ir kaip tik todėl šiandien šitiek diskusijų suponuoja tam tikrą moralės vakuumą. Ir darosi vis sudėtingiau remtis pagrindiniais principais“²²⁷.

Dar daug ką lemia ir socialinis kontekstas, kuriame pasireiškia nuo normų nukrypstantis elgesys. Pavyzdžiui, neblaivus darbuotojas, atėjęs į darbą, susilauks kolegų priekaištų, bet toks elgesys pasilinksminimo vakarėlyje dažnai laikomas natūraliu. Ikisantuokiniai lytiniai santykiai ir skyrybos dar gana neseniai sulaukdavo visuomenės pasmerkimo, o dabar – beveik įteigta, kad tai yra norma.

Socialiniai deviacijos efektai. Dauguma visuomenės narių deviantišką elgesį vertina kaip blogą, kaip „socialinių problemų“ šaltinį. Tokių vertinimų priežastis yra rezultatas tų neigiamų ir net griaušančių padarinių, kuriuos sukelia daugelis nukrypimų nuo normų. Be abejo, daugelis visuomenių sugeba asimiliuoti didelį nukrypimų nuo normos skaičių be rimtų sau padarinių. Nuolatinės ir plačiai pasklidusios deviacijos gali pažeisti visuomenės organizuotą gyvenimą ir net jį dezorganizuoti. Visuomenės socialinė organizacija susideda iš daugybės žmonių koordinuotų veiksmų. Jeigu gana daug visuomenės narių nepajėgia atlikti savo veiksmų reikiamu metu ir pagal socialinius lūkesčius, instituciniam gyvenimui padaroma juntama žala.

²²⁷ Blamires H. Pagrindiniai principai // Šiaurės Atėnai. 2003 m. vasario 22 d. Nr. 7(641).

Išplitusi deviacija gali pakirsti dalies visuomenės narių pasirengimą atlikti savo socialinius vaidmenis ir taip ji padaro žalos socialinės sistemos funkcionavimui. Pavyzdžiui, jeigu dalis visuomenės narių gauna neproporcingai didelius atlyginimus „žaisdami“ ne pagal taisykles, kitiems neišvengiamai kyla skriaudos ir apmaudo jausmas. Labiausiai nukenčia tautos moralė, drausmė ir ištikimybė pareigai. Socialinio gyvenimo pagrindas – pasitikėjimas vienas kitu. Žmogus turi būti ištikinęs, kad ir kiti taip pat gyvena pagal priimtas normas. Prisiimdamas įsipareigojimus, visuomenės narys investuoja tam tikras lėšas, atsisako kokių nors alternatyvų ir sieja viltis su ateitimi, tikėdamasis iš kitų žmonių panašaus elgesio. Jeigu tie „kiti“ nepateisina pasitikėjimo, žmogus jaučia, kad jo pastangos beprasmsės, bergždžios ir naivios. Taigi jis jau nesistengs ateityje „žaisti pagal taisykles“.

Deviacija socialiniame gyvenime gali sukelti ir integruojančių padarinių. Išskiriamos potencialai „naudingos“ deviacijos funkcijos yra šios: 1) deviacija gali stiprinti visuomenės narių paklusimą normoms: padedant žiniasklaidai, sukuriama teisėtvarkos pažeidėjų veikų neigiamo vertinimo viešoji nuomonė, kuri grįžtamai stiprina visuomenės dorovinę sąmonę, nes susipratęs pilietis nenori būti gretinamas su pažeidėju; 2) grupinio solidarumo stiprinimas: atkreipiant visuomenės narių dėmesį į teisėtvarkos pažeidėjus, sukuriamas bendro priešų jausmas, kurio pagrindu stiprinamas „savųjų“ solidarumas; 3) deviacija yra socialinių permainų katalizatorius. Kiekvienas taisyklių pažeidimas „praneša“ apie socialinės sistemos funkcionavimo trūkumus. Pavyzdžiui, didelis vagysčių skaičius yra faktas, kuris informuoja, kad visuomenėje yra daugybė nepatenkintų žmonių, kad jaunimo socializacijos institutai nepajėgia atlikti savo uždavinio, kad socialinių jėgų santykis visuomenėje yra neaiškus, o moralinius visuomenės principus reikia iš naujo nagrinėti. Taigi kartais deviacijos gali būti akstinu pripažinti pokyčių socialinėje sistemoje būtinybę.

Kuriančiosios ir griauančiosios deviacijų santykis. Socialinių psichologų tyrimai atskleidė, kad deviantiškas ir normatyviškas elgesys – tai du socialinio elgesio sandai. Deviantiškas elgesys yra visuomenėje ir žmogaus sąmonėje vykstančių sudėtingos sąveikos procesų rezultatas. Deviacijos nukreiptos įveikti frustracijas ir pasireiškia socialiai reikšmingais veiksmais. Frustracija – tai nemaloni, įtempta emocinė būseną, atsirandanti dėl negalėjimo patenkinti kokį nors poreikį, realizuoti tikslą, įveikti sunkumus. Antifrustracinis veiksmas visada susijęs su tam tikra

rizikos dalimi, bet nebūtinai būna griaunančio pobūdžio. Konkretaus žmogaus deviantiško elgesio pobūdį, jo energetinio potencialo kryptingumą nulemia: 1) tik jam būdingas sugebėjimas arba kūrybiniais, arba griaunančiais veiksmais susidoroti su atsiradusia kliūtimi; 2) koku laipsniu visuomenė skatina asmenybės kuriamuosius veiksmus. Tai reiškia, kad deviantiško elgesio apraiškos yra socialinio elgesio struktūros dalis.

O. Osipovos požiūriu, reikia išvesti dviejų deviantiško elgesio atmainų – kuriančiosios ir griaunančiosios – atskirtį. Griaunančioji deviacija – tai individų arba jų grupės atlikti socialiniai veiksmai, nukrypstantys nuo visuomenėje (socialinėje grupėje) vyraujančių sociokultūrinių lūkesčių ir normų. Kuriančioji deviacija – tai žmogaus veiksmų socialiai reikšmingi nukrypimai nuo visuotinai pripažinto elgesio normų, darančys teigiamą įtaką visuomenės pažangos raidai. Tai – socialinės naujovės. Labai sunku pažymėti ribą tarp pozityvios ir negatyvios deviantiško elgesio formų, nes ji yra paslanki ir laiko požiūriu, ir socialinėje erdvėje. Kuriančiąją deviaciją reikia vertinti kaip bet kurios visuomenės gyvenimo normalų reiškinį, o ne kaip teisės pažeidimą. Joks tobulas įstatymas negali reglamentuoti visų įmanomų gyvenimo situacijų. Kita vertus, visuomenė nuolat keičiasi, dėl to įstatymų tobulumo laipsnis yra santykinis²²⁸. Todėl visuomenė dažniausiai linkusi „nepastebėti“ teigiamų nukrypimų, nes juos „atperka“ pasiekti rezultatai – socialinės naujovės.

Deviacijos lygiai. Žmogų apibūdina jo elgesys. Elgesys yra ne tik žmogaus, bet ir institucijos, kaip įstaigos arba žmonių susivienijimo, ir visos socialinės sistemos veikimo apibūdinimo parametras. Jų elgesį irgi galima įvertinti pagal valstybėje priimtų ir jos prisiimtų normų įgyvendinimo laipsnį. Šiuo pagrindu išskiriami trys deviacijos lygiai: 1) žmogaus elgesio deviacija; 2) institucinė deviacija²²⁹ ir 3) socialinės sistemos (valstybės) deviacija²³⁰.

Deviacija nagrinėjama dažniausiai kaip žmonių elgesio nukrypimai. Tokią deviacijos sampratą suponavo socialinės kontrolės sistema. Prak-

²²⁸ Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социологические исследования. 1998. № 11. С. 107–108.

²²⁹ Šlapkauskas V. Institucinė deviacija: situacijos apibrėžtis ir interpretacijos problema // Lietuvos mokslas. 1997. V tomas. 15 knyga. P. 97–105.

²³⁰ Šlapkauskas V. Socialinės sistemos deviacijos apibrėžties problema: dalies visuomenės narių atstūmimas // Socialiniai mokslai. Sociologija. Kaunas. Technologija. 1998. Nr. 4(17). P. 16–20.

tiškai socialinės kontrolės sistema skirta individui ir jų grupėms. Ši empirizmą „įteisino“ socialinio saito prigimties aiškinimas, kuris buvo grindžiamas dviem principiniais visuomenės apibūdinimo modeliais: 1) funkcionalistiniu, kuris teigia, kad visuomenė yra funkcinė visuma; 2) marksistiniu, kuris teigia, kad visuomenė yra suskilusi į dvi dalis, nes tai lemia klasių kova. Abiejuose visuomenės aiškinimo modeliuose neišskiriama institucinė deviacija, nors tokio neišskyrimo priežastys yra visiškai skirtingos. Vieningos visuomenės modelyje institucinės deviacijos negali būti dėl optimistinio principo, kuris išreiškia augančios ekonomikos (*economies de croissance*) ir pertekliaus visuomenės stabilizaciją nuosaikios gerovės valstybėje (*welfare state*). Gerovės valstybė – tai socialinė sistema, grindžiama pirmutine valstybės atsakomybe už asmeninę ir visuomeninę jos piliečių gerovę²³¹. Taigi priežasčių institucinei deviacijai rastis lyg ir nėra.

Suskilusios visuomenės modelyje institucinė deviacija negalima, nes tai „neįmanoma“ dėl vykstančios klasių kovos. Laikantis klasių kovos principo ir paskelbus, kad dalis visuomenės yra už jos ribų, t. y. daliai visuomenės narių atėmus žmogaus teises ir laisves, iš tiesų teoriškai neįmanoma kalbėti apie institucinę deviaciją. Praktiškai deviacija egzistuoja žmogaus teisių ir laisvių pamynimo pagrindu. Institucinė deviacija totalitarinėje valstybėje – tai tokia organizacijų veikla, kuri pažeidžia žmogaus teises ir laisves bei kitus teisėtus individų interesus.

Šiuolaikinė visuomenė nėra nei vientisa visuma, nei suskilusi į dvi dalis. Joje nuolat reiškiasi priešingosiomis principas²³². Bendriausiu požiūriu priešinamąsi suponuoją realaus pliuralizmo funkcionavimas. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje plėtojantis vartotojiškai visuomenei, t. y. įsiviešpataujant rinkos vertybėms, vis labiau plinta institucinė deviacija ir intensyvėja socialinė deviacija²³³. **Institucinė deviacija – tai tokia socialinės organizacijos veiksmas, kuri spaudžia individus ir jų grupes peržengti dorovės ir teisės normų valdžią.** Ji kyla iš visuomenės menkos dorovinės ir teisinės sąmonės bei pasireiškia organizacijų savanaudiškų interesų įgyvendinimo priešteisines veiksmos modeliais. Priešteisines veiksmos modelių (pvz., korupcijos) įsivyravimas visuo-

²³¹ Lyotard J. Fr. Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius: Baltos lankos, 1993. P. 31.

²³² Ten pat. P. 37.

²³³ Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // Jurisprudencija: mokslo darbai. 2001. T. 19(11). P. 44–54.

menėje vis labiau dezorganizuoja visuomenę ir tai dar daugiau devaluoja visuomenės moralės ir teisės vertingumą.

Žmogaus socialinė raida suprantama kaip procesas, kuris turi du dėmenis: makrolygį ir mikrolygį. Makrolygį išreiškia socialinės sistemos funkcijos, o mikrolygį – subjektyvūs individo ir jų grupių ištekliai. Šiuolaikinės visuomenės teisingumo samprata pabrėžia šių lygių tarpusavio ryšį. Kol individas disponuoja subjektyviais ištekliais, kurių pakanka jam savo poreikiams įgyvendinti, iki tol jo ryšys su socialine sistema nesiaktualizuoja. Kai mikrolygiu susidaro probleminė gyvenimo situacija, kuriai neutralizuoti nepakanka vien individo išteklių sutaupų institucionalizuotų formų, tai neišvengiamai aktualizuojasi jo ryšys su socialine sistema. Šiuolaikinės visuomenės prisiėmė išipareigojimą sudaryti savo visuomenės nariams galimybes pasirinkti tris svarbiausias sociakultūrinės vertybes: ilgai ir sveikai gyventi, įgyti išsilavinimą ir išteklių tinkamam pragyvenimo lygiui pasiekti. Šių vertybių pasirinkimo galimybių pagrindu apibrėžiama socialinės sistemos deviacija: jei nėra galimybių pasirinkti šias pagrindines sociokultūrinės vertybes arba jų įgyvendinimas ribojamas, daugelis kitų žmogaus socialinei raidai svarbių pasirinkimo galimybių lieka visai neprieinamos. Tai reiškia, kad socialinė sistema riboja žmogaus socialinę raidą ir šiuo pagrindu susidaro socialinės sistemos deviacija. **Socialinės sistemos deviacija – tai tokia neigiama socialinės sistemos raidos kokybė, kuri riboja arba daro neigiamą įtaką individų galybėms atkurti ir plėtoti savo būtis reikšmingas vertybes ir praktinės veiklos sąlygas.**

10.4. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite socialinės kontrolės sąvoką.
2. Kokiais socialiniais ištekliais grindžiama socialinė kontrolė?
3. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės dvipusiškumą.
4. Apibrėžkite socialinės kontrolės procesų tipus.

5. Paaiškinkite visuomenės narių socializacijos procesą kaip socialinės kontrolės įgyvendinimą.
6. Kokiū būdu socialinė kontrolė pavirsta savikontrolė ir koks yra pastarosios vaidmuo?
7. Paaiškinkite socialinių institutų vaidmenį tvarkant individo patirtį.
8. Kokiais būdais visuomenė išreiškia nepakantumą elgesio taisyklių laužymui?
9. Kokiais būdais visuomenė skatina elgesio konformizmą?
10. Apibrėžkite socialinės kontrolės sritis ir paaiškinkite jų tarpusavio ryšį.
11. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės formų raidą.
12. Apibrėžkite šiuolaikinės socialinės kontrolės sistemų sampratą.
13. Paaiškinkite valstybės teisinę ir politinę sistemą kaip socialinę kontrolę.
14. Paaiškinkite visuomenės moralės normų, papročių ir įpročių sistemą kaip socialinę kontrolę.
15. Paaiškinkite profesijos reikalavimų sistemą kaip socialinę kontrolę.
16. Paaiškinkite bendrijų neformalių reikalavimų sistemą kaip socialinę kontrolę.
17. Paaiškinkite šeimos ir privataus gyvenimo reikalavimų sistemą kaip socialinę kontrolę.
18. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės paskirtį ir funkcijas.
19. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės rūšis.
20. Kodėl formaliosios teisinės kontrolės sistema ir specialūs prievartos mechanizmai nustūmė neformaliąją socialinę kontrolę į antrąjį planą?
21. Palyginkite bendrąją socialinę kontrolę ir priežiūrą.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės sankcijų vaidmenis ir tipus.
23. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinės kontrolės metodus.
24. Kodėl šiuolaikinėse visuomenėse teisė yra pagrindinis socialinės kontrolės įgyvendinimo būdas?
25. Kokie globalūs procesai skatina teisinio reguliavimo vaidmens šiuolaikinėje visuomenėje didėjimo tendenciją?
26. Apibrėžkite teisės, kaip metaregulatoriaus, sąvoką.
27. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinio reguliavimo objektą.
28. Kokiais pagrindiniais socialinio reguliavimo metodais visuomenė reguliuoja savo narių elgesį?

29. Kodėl ir kokios demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės institucijos kontroliuoja poveikio visuomeniniams santykiams rezultatus?
30. Kokiomis formomis įgyvendinamas socialinis reguliavimas?
31. Paaiškinkite socialinio reguliavimo sistemų tarpusavio sąveikos pobūdį ir vidinį rišlumą.
32. Apibrėžkite Vakarų civilizacijos raidoje išryškėjusius socialinės reguliacijos principus ir paaiškinkite jų vaidmenį.
33. Koku pagrindu ir kodėl teisė gali atlikti metaregulatoriaus vaidmenį?
34. Apibrėžkite ir paaiškinkite visuomenės būklę, kuriai esant teisė gali atlikti metaregulatoriaus vaidmenį.
35. Paaiškinkite moralės ir teisės ryšio reikšmę teisinės visuomenės savikūrai.
36. Apibrėžkite ir paaiškinkite deviacijos sąvoką.
37. Palyginkite deviacijos sąvoką su šiomis sąvokomis: „negatyvūs reiškiniai“, „socialinė patologija“, „socialinės ligos“, „antivisuomeninis elgesys“.
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite deviacijos bruožus.
39. Paaiškinkite deviacijos reiškinų sąlygiškumą.
40. Apibrėžkite deviacijos reiškinius, kuriuos bet kuri visuomenė vertina vienareikšmiškai.
41. Kokie subjektai gali apibrėžti, ką reikia ir ko nereikia laikyti nukrypimu nuo normos?
42. Paaiškinkite socialinio elgesio nukrypimo nuo normų leistinumo/neleistinumo problemą.
43. Paaiškinkite socialinio konteksto, kuriame pasireiškia nukrypstantis nuo normų elgesys, poveikį deviacijos reiškinio vertinimui.
44. Kodėl išplitusi deviacija gali pakirsti dalies visuomenės narių pasirengimą atlikti savo socialinius vaidmenis?
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite potencialiai „naudingos“ deviacijos funkcijas.
46. Apibrėžkite ir paaiškinkite kuriančiosios ir griaušančiosios deviacijų santykį.
47. Apibrėžkite deviacijų lygius.
48. Paaiškinkite žmogaus elgesio deviacijos sampratą.
49. Paaiškinkite institucinės ir socialinės sistemos deviacijos sampratą.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS. TEISĖTUMO APSAUGA IR RĖMIMASIS TEISE

Teisėtumas – tai įstatymų ir juos atitinkančių teisės aktų veikimas arba įgyvendinta teisinė tvarka. Kitaip tariant, teisėtumas yra reikalavimas, kad visi teisės subjektai – valstybės institucijos, įvairios organizacijos, pareigūnai, piliečiai ir asmenys be pilietybės savo veikloje tiksliai ir besąlygiškai vykdytų įstatymus ir jiems neprieštaraujančius kitus teisės aktus, t. y. savo veikloje remtųsi teise. Teisėtumas remiasi prielaida, kad teisės sampratos ir normos iš tikrųjų gali kreipti teisinius sprendimus, siekiant užtikrinti piliečių apsaugą nuo valdžios.

Teisėtumas yra labai svarbus demokratijos ir teisinės valstybės pagrindas. Kaip rašo Vaišvila, „demokratijos stiprumas – tai pirmiausiai teisėtumo tvirtumas. Bet ne tik teisėtumas stiprina demokratiją, bet demokratijos raida irgi grįžtamuoju ryšiu stiprina teisėtumą“²³⁴.

Visuomenė turi nepaliojama rūpintis teisėtumo tvirtumu, jos apsauga, nes socialinis gyvenimas yra įvairių nuolat kintančių socialinių procesų srautas, kuriame reiškiasi ir deviacijos reiškiniai. Todėl sociologiniu požiūriu svarbu išsiaiškinti, kaip veikia institucinis mechanizmas, kurį visuomenė sukūrė ir tobulina teisėtumui apsaugoti. Toks institucinis mechanizmas turi veikti (remtis) tik galiojančios teisės – teisinės doktrinos ir įstatymų pagrindu. Ar tai iš tikrųjų įmanoma ir būna visada?

11.1. Teisinė profesija

Profesionalią teisėtumo apsaugą visuomenėje vykdo trys pagrindinės socialinių institucijų grupės: teismai, advokatai ir policija. Šiuolaikinėje visuomenėje teisės apsauga pavesta daug didesniai socialinių

²³⁴ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 128.

institucijų skaičiui (pvz., viešųjų paslaugų teikimo ir darbo sąlygų bei prekybos standartų laikymosi priežiūros inspekcijos – švietimo, sanitarijos, priešgaisrinės apsaugos, kalėjimo, darbo). Visos jos turi ir gali veikti tik galiojančios teisės pagrindu. Tik pirmosios trys institucijų grupės yra susijusios su teisės sampratos raida nuo paprastų iki šiuolaikinių visuomenių. Jos sutelktos atitinkamai į ginčų sprendimą, teisinių žinių ir ekspertizės globą, taisyklių taikymą.

Richardas Schwartzas ir Jamesas Milleris, remdamiesi institucinės raidos kriterijais („tarpininkavimas“, „advokatai“ ir „policija“), palygino teisinės raidos lygius 51 visuomenėje, kurių dydis ir sudėtingumas labai skyrėsi, ir kiekvienoje iš jų nustatė tris minėtas socialinių institucijų grupes²³⁵. Jie nustatė: 1) kai kuriose visuomenėse tarpininkavimas (teisėjai) egzistuoja atskirai; 2) kai egzistuoja policija, tarpininkavimas taip pat visur egzistuoja; 3) kai egzistuoja specializuoti advokatai, egzistuoja policija ir tarpininkavimas. Taigi profesionalių teisėtumo apsaugos institucijų evoliucijos nuo teisėjų (tarpininkavimo) institucijos iki advokatų institucijos schema sukurta faktinių įrodymų pagrindu. „Advokatai“ atsiranda paskutiniai, nes teisės specialistų patarėjų ir ekspertų klasės poreikis atsiranda tik tada, kai pačios teisinės procedūros išauga į sudėtingas savo raidos formas, kai teisinių institucijų darbus reikia aiškinti teisinės doktrinos forma, kai reikia išmanyti teisinių procesų aplinką ir sugėbėti tuos procesus paaiškinti jų paliestiems eiliniams žmonėms.

Teisėtumo apsaugos institucijose dirba įvairių teisės specialistų, kuriuos jungia teisininko profesija. Vėberis pirmasis teisės sociologijoje pabrėžė konkrečių teisėtumo apsaugos formų svarbą, atskleidė teisinių sistemų prigimtį, jų teisinio mąstymo būdų ir procedūros skiriamuosius bruožus bei jų reikšmę socialiniam veiksmui. Plačia istorine studija ir teorine analize Vėberis pagrindė teiginį, kad teisininko profesija yra svarbi pačiai teisei ir visuomenei, kurioje ji egzistuoja. Vėberis atskleidė Anglijos bendrosios teisės ir kontinentinės kodifikuotos teisės kontrastą. Šio kontrasto sociologine priežastimi Vėberis laikė teisinio profesionalizmo formų skirtumus, kuriuos jis pabrėžė kaip esminę varomąją jėgą. Taigi Vėberio darbai pabrėžia poreikį analizuoti teisininkų profesines žinias, vertybes ir pažiūras, jų formavimosi teisinės praktikos aplinkoje ypatumus, atskleisti profesionalios teisinės kultūros ryšį su teisinės ideologijos raida.

²³⁵ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 226–227.

Funkcionalistinė teorija pabrėžia visuomenės ir jos dalių, išreikštų profesijų pavidalu, konsensuą. Konsensuso sąlygos yra kodifikuotos profesinėje etikoje ir įgyvendinamos profesinių žinių ir praktikos monopolizavimu. Tai reiškia, kad profesijų rengimo ir praktikos monopolijos prisiima atsakomybę už profesijos raidą bei privilegijas, kurias nustato jos pačios, kaip socialinės sistemos funkciškai diferencijuotos ir reintegruotos posistemės. Marksistiniai požiūriai pabrėžia profesijų klasinį pagrindą – kad jos yra kapitalistinės visuomenės struktūros arba kapitalistinių klasių tarnautojai. Jie išryškina poreikį išnagrinėti teisinės profesijos struktūrą ir jos ekonominį pagrindą, suprasti, kokią vietą teisininkai ir jų darbas užima kapitalistinių socialinių santykių sistemoje (R. L. Abel, 1988)²³⁶.

Sociologiniu požiūriu išskiriamos bent septynios profesijos sampratos, kurias galima laikyti savotiškoms profesijos supratimo raidos etapomis²³⁷:

1. Parsonso požiūris (1939): profesija – tai socialinis veikimas, kurį valdo ne tik laisvas individų interesų žaismas, bet ir norminiai lūkesčiai, kuriuos nulemia profesijos užimama pozicija socialinėje tvarkoje. Kitaip tariant, profesinį elgesį nulemia konkrečios socialinės vertybės ir normos, kurios atskiria profesijas nuo kitų užsiėmimų ir pabrėžia jų, kaip specialios ekspertizės, monopoliją (atsakomybę) ir savaiminį reguliavimąsi.

2. E. Hugheso požiūris (1958): profesija nėra išskirtinė užsiėmimo kategorija, nes visi užsiėmimai turi leidimą vykdyti tam tikrą veiklą siekiant pelno. Jei užsiėmimo nariai turi bendrijos jausmą, jie yra linkę siekti leidimo (mandato) apibrėžti savo užsiėmimo sąlygas (tvarką). Gau-to mandato apimtis prilygsta profesinės kompetencijos apimčiai. Taigi mandato apimties apibrėžimas yra užsiėmimo narių, bendrijos ir klientų susitarimo dalykas.

3. Trečiasis požiūris (G. Millerson, 1964; T. Johnson, 1972): profesija – tai statusas, kurį pasiekia įvairūs užsiėmimai. Šis požiūris siekia apibrėžti profesionalizmo „būdingus požymius“ – pavyzdžiui, profesinė asociacija, etikos kanonai, viešųjų tarnybų idealas, specialus mokymas ir kompetencijos patikrinimas, įgūdžiai, pagrįsti teorinėmis žiniomis,

²³⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 229.

²³⁷ Ten pat. P. 229–232.

pagal kuriuos būtų galima pripažinti, kad užsiėmimas pasiekė profesinį statusą.

4. Ketvirtasis požiūris (W. Goode, 1969; E. Freidson, 1970): siekiama sukurti griežtai ribotą profesijos skiriamųjų požymių skaičių, t. y. tokius požymius, kurie galėtų būti susieti analitinėje schemoje. Pavyzdžiui, darbo ir sąlygų autonominė kontrolė išskiriama kaip profesiją apibrėžiantis požymis²³⁸.

5. Penktasis požiūris (T. Johnsonas, 1972; M. S. Larsonas, 1977): profesinės organizacijos yra priemonė, kuria konkreti užsiėmimo grupė siekia kontroliuoti savo paslaugų tiekimą rinkoje savo pačios naudai. Galimi ir kiti rinkos kontrolės metodai: paslaugų vartotojų vykdoma kontrolė, valstybės vykdoma kontrolė. Todėl profesijos laikomos superkančiomis rinkos išteklius ir nustatančiomis savo paslaugų teikimo monopoliją per organizaciją ir politinę įtaką. Pripažįstama, kad profesionalizacija, kaip paslaugų teikimo kontrolės priemonė, yra istoriškai specifinis reiškinys, būdingiausias anglų ir amerikiečių visuomenėms.

6. Šeštasis požiūris (M. Cain, 1983) siūlo atsisakyti profesijos kategorijos arba bent laikyti ją nereikšminga. Tada studijų objektu tiesiogiai tampa konkrečių užsiėmimo grupių specifinė praktika. Atsiveria kelias nagrinėti, pavyzdžiui, teisinės praktikos organizavimą lyginamuoju aspektu.

7. Septintasis požiūris (H. S. Beckeris, 1970; R. Dingwall, 1976) pabrėžia sociologinės ir žmonių buitinės („folk“) profesijos sąvokos skirtumą. Nepaisant profesijos sąvokos sociologinių sunkumų, šią sąvoką plačiai taiko arba įvairiais būdais suvokia užsiėmimo nariai, sąveikaudami su kolegomis arba išoriniais nariais. Šiame kontekste užsiėmimo grupė sukuria tam tikras savaimines sąvokas ir įtikina išorinius narius pripažinti šį savaimę sukurta įvaizdį. Todėl ji „užbaigia profesiją“ sąveikaudama. „Folk“ profesijos sąvoka yra patogus išeities taškas tiems tyrinėtojams, kurie pripažįsta interakcionistinius ir etnometodologinius požiūrius, kol pripažįstama, kad „folk“ profesijos sąvoka nėra kas nors daugiau nei konkrečios užsiėmimo grupės saviracionalizacijos.

Remiantis profesijos sampratos raida, išskiriamos trys teisinės profesijos idėjos (požymiai): 1) teisinės profesijos, kaip profesionalų bendrijos, idėja: tai teisei, kaip užsiėmimui, įsipareigojusių žmonių, kuriuos tarpusavyje susieja bendros vertybės ir interesai, susivienijimas; 2) tei-

²³⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 230.

sinės profesijos, kaip profesionalaus užsiėmimo, orientacija į paslaugas, o ne į pelną, kuris dažnai laikomas skiriamuoju profesijos ir verslo požymiu; 3) teisinės profesijos, kaip specialios ekspertizės ir specializuotų žinių, idėja. Ši idėja dažnai laikoma teisinio profesionalizmo pagrindu. Apskritai šių trijų idėjų visuma išreiškia teisinės profesijos teorinį modelį.

Tačiau teisininkų darbui būdingesnis susisluoksniavimas nei profesinė vienybė. Idėja, kad teisininkai sudaro profesinę bendriją, yra realistiškesnė tik labai siaura prasme, – rašo Cotterellis, nes kai kuriose teisinėse sistemose pagrindinės teisinio darbo dalys (pvz., teisėjai ir advokatai) yra oficialiai pripažintos bei įtvirtintos ir gali sukelti vidinę profesinę konkurenciją, pavydą ir izoliaciją²³⁹. Todėl istorinė funkcinė diferenciacija į teisininkus (*attorneys*), kurių uždavinys yra bendrasis atstovavimas klientams įgyvendinant jų teisinius reikalus, ir į advokatus (*advocates*), kurių uždavinys yra klientų vardu kalbėti teismuose, modifikuota forma išlieka ir egzistuojant griežtam profesiniam padalijimui tarp solisitorių (žemesniojo rango advokatai) ir baristerių (aukščiausio rango advokatai) Anglijoje ir Velse; kiekviena šių profesijų šakų turi savo profesines asociacijas, kvalifikacijas, rengimą.

Teisinio darbo susisluoksniavimas būdingas ir Europoje. Pavyzdžiui, kontinentinės civilinės teisės teisinėse sistemose „jaunas teisės absolventas susiduria su daugybės skirtingų profesinių karjerų pasirinkimu. Jis gali pradėti siekti teisėjo, prokuroro, vyriausybinių teisininko, advokato arba notaro karjeros. Jis turi apsispręsti anksti ir su juo gyventi. Nors teoriškai yra įmanoma pereiti iš vienos šių profesijų į kitą, tokie perėjimai palyginti reti“ (J. Merryman, 1985)²⁴⁰.

Bendra, pavyzdžiui, JAV teisinė profesija susideda iš kelių skirtingų sluoksnių: didelių įmonių, mažesnių grupių praktikos ir atskirų praktikų, tarp kurių egzistuoja nežymus socialinis ir profesinis ryšys (R. Abel, 1989). Detalios studijos atskleidė, kad prestižinio korporacijos teisininko ir atskiro praktiko, veikiančio dideliame Amerikos urbanizuotame centre, darbo aplinkos, karjeros modelio ir pažiūrų skirtumai yra tokie dideli, kad tarp jų sunku išvelgti kokius nors reikšmingesnius bendros patirties ir interesų saitus vienoje profesinėje bendrijoje (J. Heinz ir E. Laumann, 1982).

²³⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 232.

²⁴⁰ Ten pat. P. 233.

Taigi labai svarbu pripažinti, kad egzistuoja didelė teisininkų darbo, pažiūrų ir aplinkos įvairovė net oficialiai suvienytoje teisinėje profesijoje, pavyzdžiui, kaip yra Jungtinėse Amerikos Valstijose. Be abejonės, tokios sąlygos teisininkams sukuria „labai fragmentišką“ profesijos įvaizdį. Skirtingų kategorijų teisininkams daro įtaką skirtingų kategorijų klientų grupės. Tai „sumažina sutapatinimą su profesija kaip grupe ir griežtai susiaurina tos savikontrolės veiksmingumą, kurią profesija turėtų vykdyti pagal teorinį profesinės autonomijos modelį. Tai ypač žeidžia profesijos moralinį pasišventimą pareigoms, peržengiančioms teisininko ir kliento santykius“²⁴¹.

Teisinės profesijos teorinis modelis pabrėžia, kad teisinis darbas grindžiamas paslaugų idealu: teisininkas yra įsipareigojęs teisės sistemai (teisingumui), prisiima pareigas klientui, o ne pelnui siekti, jo veiklą reguliuoja griežtas profesinės etikos kodeksas. Todėl teisės sociologijai keliamas uždavinys – nagrinėti teisinę praktiką ir ją lyginti su oficialiomis vertybėmis.

Profesinė etika yra pamatinė teisinės profesijos viešojo ir savojo įvaizdžio išraiška. Įvairios studijos parodė, kad, pavyzdžiui, JAV bendrosios profesinės etikos laikymasis labai skiriasi skirtinguose teisinės profesijos sluokniuose (J. Carlin, 1966; K. Reichstein, 1965). Pavyzdžiui, teisininkų etikos Niujorke studija nustatė, kad teisininkai labai ribotai perima profesinės etikos normas; tik tos normos, kurios užkerta kelią apgaulėi, kyšininkavimui arba kišimuisi į teisingumo vykdymą, ir tos, kurios pasmerkia naudojimąsi klientais, perimamos plačiai (Carlin, 1966). Vėlesni tyrimai atskleidė panašius prieštaravimo profesinei etikai modelius ir taip pat parodė tarp teisininkų plačiai paplitusį daugelio etinių normų ignoravimą (Abel, 1989)²⁴².

Idėja apie teisininkus vienijantį „paslaugų idealą“ yra pagrindinis funkcionalistinės profesijų analizės elementas. Ši idėja, kaip ir profesinės etikos idėja, turi būti nagrinėjama skirtingų teisininkų darbo situacijų kontekste, pavyzdžiui, teisininkai, dirbantys teisinės praktikos įmonėse ir paprastose verslo įmonėse arba valstybinėse įstaigose. Teisininkų, kaip tarnaujančių beasmenei teisinei tvarkai, todėl tam tikra prasme oficialiam „viešajam interesui“, įvaizdis yra priešingas verslininkų pelno interesui. Šis įvaizdis nėra visiškai neteisingas. Jis yra klaidinantis. Nors

²⁴¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 234.

²⁴² Ten pat. P. 236.

teisininkų atsidavimas „teisei“ ir „teisinei tvarkai“, kaip abstraktiems jų darbo objektams, yra svarbus teisinės ideologijos funkcijų įgyvendinimo pagrindas, visada egzistuoja įtampa tarp teisininkų profesinių vertybių ir jų patirties pardavimo rinkoje.

Kol teisininkų darbas yra pelningas teisinės praktikos įmonėse, jie disponuoja laisve pasirinkti tuos, kuriems parduos savo žinias, ir nustatyti pardavimo sąlygas. Iš vyriausybės arba įmonių atlyginimą gaunantys teisininkai tokių sąlygų neturi, nors nebūtinai tai užkerta kelią sukurti palankias sąlygas pasinaudoti savo žiniomis. Teisinės praktikos įmonės, kaip ir bet kurios kitos verslo formos, priklauso nuo išorinio kišimosi, pavyzdžiui, mokesčių tarifų arba vyriausybės kontrolės. Joms reikia profesinės laisvės legitimacijos, kuri politiškai ir socialiai jautriose vietose priklauso nuo tikėjimo, kad, pavyzdžiui, teisininkai, „kaip visi profesiniai žmonės, visada kliento interesus iškelia aukščiau už asmeninius“ arba bent galima jiems patikėti taikyti savo specialiąsias žinias visuomenės labui ir leisti vykdyti veiksmingą savireguliaciją, kad būtų užkirstas kelias piktnaudžiavimui, kylančiam iš neriboto pelno siekimo²⁴³.

Todėl labai svarbu išsiaiškinti, kaip teisininkai remia save ir savo teikiamas paslaugas. Savo paslaugų brukimas komerciniais tikslais prieštarauja profesinei etikai, nes neribota viešoji konkurencija suardo teisininkų profesinės bendrijos įvaizdį ir teisinę praktiką parodo panašią į bet kokio kito verslo rūšį (P. Fennell, 1982). XX a. pabaigoje išryškėjo tendencijos, ypač bendrosios teisės teisinėse sistemose, išlaisvinti teisininkų reklamą, kurią anksčiau labai griežtai kontroliavo teisinė profesija.

Paslaugų idealas reikalauja nuolat patvirtinti moralinės doros įvaizdį. Šį idealą turi nuolat ginti teisininkų profesinės institucijos griežtais veiksmais prieš aiškiai apibrėžtą blogą elgesį, galintį skandalingai paakenkti profesiniam įvaizdžiui. Teisininkų šakinės asociacijos gali vykdyti veiksmingą kitų elgesio rūšių, nesuderinamų su paslaugų idealo vykdymu, kontrolę: pavyzdžiui, nustačius, kad kliento byla parengta nerūpestingai, atitinkama teisininkų asociacija gali suvaržyti sąlygas, kuriomis iki tol sėkmingai vyko verslas. Apskritai profesinės etikos oficialios vertybės yra svarbesnės nei simboliai, retorika ar reali kontrolė, nulėmianti teisinio darbo pobūdį.

²⁴³ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 238.

Be įtampos tarp įsipareigojimų teisės sistemai ir pelno siekimui, esama įtampos tarp „viešojo intereso“ ir klientų interesų. Pavyzdžiui, D. Rueschemeyeris atskiria vokiečių teisininkų didesnę pasišventimą teisei ir gero viešojo administravimo vertybėms nuo JAV teisininkų, kuriems trūksta palyginti tvirtos orientacijos į bendrąsias profesines vertybes ir kurias apibūdina griežtas sutapimas su klientų grupių interesais ir vertybėmis. Taigi verslo bendrijos, kaip teisininkų pažiūrų ir vertybių šaltinis, yra svarbesnis JAV teisininkams nei Vokietijos teisininkams. Anglijos teisininkai pirmiausia tapatinami su nuosavybės santykiais, bet mažiau su verslo interesais nei JAV teisininkai. Nustatyta, kad teisininkų poreikį JAV reguliuoja gerovės lygio raida, o ne vyriausybės pastangų mas-tas.

Be abejonės, teisinės doktrinos ir teisės sistemos funkcionavimui įtakos turi interesai, su kuriais susitapatina teisininkai. Visi teisininkų interesai gali būti sugrupuoti bent į dvi dideles interesų rūšis: 1) teisininkų, kaip užsiėmimo grupės, struktūrinės padėties konkrečioje visuomenėje nulemti interesai; 2) teisininkų, kaip teisinės praktikos rūšies atstovų, užimamos struktūrinės padėties teisinės profesijos hierarchijoje nulemti interesai. Kita vertus, profesijos statusą pasiekusių užsiėmimo grupių padėtis yra tokia, kad jos gali kontroliuoti klientus dėl savo žinių monopolijos ir šiuo pagrindu iš naujo apibrėžti klientų problemas profesiniais terminais, taip jas pašalindamas iš klientų dėmesio lauko. Šiame kontekste, pavyzdžiui, marksistinis požiūris pabrėžia, kad Vakarų visuomenių viduriniųjų klasių atstovai dažniausiai renkasi teisinę profesiją ir todėl tiesiogiai atspindi tų klasių interesus.

Vis dėlto verslo pasauliui reikia ne tik teisininkų, kurie atstovauja jo interesams teisme, bet ir strategų bei problemų sprendėjų. Jam reikia ekspertų, kurie gali gauti verslui maksimalią laisvę ir daugiausia naudos iš vyriausybės, kurie gali kūrybiškai naudotis grėsme kaip precizišku įrankiu korporacijų interesų pažangos tikslams. Ši padėtis atspindi ir didėjančią teisinės ekspertizės svarbą intensyviai besiplečiančiam verslui.

Kai individualūs klientai, pavyzdžiui, didelės korporacijos, gali daryti didžiausią įtaką bendrai viešajai gerovei, teisininkui kyla dilema: kieno pusėje – kliento ar visuomenės – yra pirminė teisininko pareiga? Ar korporacinis klientas tinkamai atpažįstamas kaip korporacijos administracija, kaip direktorių valdyba, jos egzistuojantys arba potencialūs akcininkai? Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio Jungtinėse Valstijose vyksta ginčas dėl teisininko ir kliento reikalų ir bendravimo konfiden-

cialumo. Todėl teisinės praktikos versle ir teisinės profesijos vertybių santykis išlieka painus, be vienareikšmių atsakymų.

Be abejonės, teisininkai pirmiausia susitapatina su tais interesais, kurie sudaro jų darbo ekonominį pagrindą. Todėl jie gali imtis dviejų pagrindinių vaidmenų:

1. „Ideologų“ vaidmens (M. Cain prasme), t. y. kuriančių sąvokas, kaip priemonės inkorporuoti besikeičiančius jų vertingų klientų grupių interesus į nusistovėjusias visuomenės normines struktūras. M. Caines tvirtina, kad teisininkas yra „konceptualinis ideologas“ – kliento tikslus verčiantis teisinio bendravimo terminais ir sugalvojantis, kokiomis priemonėmis juos galima pateikti teisės sistemoje.

2. Socialinės kontrolės technikų vaidmens, t. y. prižiūrinčių ir skatinančių rutininius teisinius mechanizmus, kuriais palaikoma nusistovėjusi socialinė tvarka²⁴⁴.

Teisinių darbas nėra tik eksperto tapimas ir teisinės doktrinos – teisės taisyklių, principų ir sąvokų taikymas. Daugiausia būna tokių darbų, kuriems atlikti reikia labai mažai teisinių žinių. Todėl apskritai labai mažai teisinės doktrinos reguliariai taikomos praktikoje. Neatsitiktinai Rueschemeyeris (1973) tvirtina, kad teisei praktikai organizacinis *know-know*, ekonominė patirtis, asmeninių santykių išmanymas, ryšiai ir vidaus žinios yra svarbūs teisininko darbui kaip ir teisės žinios. Carlino atlikta Niujorko teisininkų studija (1966) nustatė, kad daugiau kaip pusė jos respondentų atstovavo savo verslininkams klientams gaunant finansavimą arba siekiant investavimo galimybių ir turėjo tiesiogiai rūpintis bendraisiais bendrovės reikalais. Nebuvo brėžiama jokia griežta linija tarp specifiškai teisinio ir kitokio patarimo arba paslaugų²⁴⁵.

Teisinės profesijos autonomijos reikalavimas grindžiamas idėja, kad profesijos specialiosios žinios ir ekspertizė yra unikalios ir visiškai atskirtos nuo kitų žinių formų. Šiuo pagrindu speciali profesijos praktika gali būti atskirta nuo kitų užsiėmimų praktikos. Kas yra tos specialiosios teisės žinios? Teisinė doktrina ir jos interpretavimo technika laikomos sudarančiomis šias specialiąsias žinias. Vakarų teisininkų profesijos įtvirtinimo strategijoje svarbiausias yra profesinis tvirtinimas, kad teisinė doktrina sudaro savitikslių sistemą žinių, kurias galima interpretuoti

²⁴⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 243–244.

²⁴⁵ Ten pat. P. 244–245.

savo pačios išskirtinės technikos priemonėmis ir nesikreipiant į jokią kitą discipliną arba užsiėmimo praktiką.

11.2. Teisėjai ir teismai

Teisėtumo apsaugai lemiamos įtakos turi teismų veikla. Vienaip arba kitaip galutinį teisingumo sprendimą padaro teisėjas. Todėl teise besiremianti teismų veikla ir teismai laikomi pagrindiniais teisinės sistemos elementais. Vis dėlto teisėjo padėtis teisinėje sistemoje nėra visiškai vienodai apibrėžta skirtingų šalių teisinėse sistemose. „Teismo“ ir „teisėjo“ sąvokas labiau nei teisinės profesijos sampratą formuoja visuomenių išankstinės politinės sampratos. Vėberis atskleidė ne tik teisinės profesijos susiklostymo Anglijoje ir Vokietijoje skirtumus apskritai, bet ir išvėlgė teisėjų, išaugusių iš teisės praktikavimo, ir teisėjų, parengtų universitete, skirtumą.

Labiausiai teisėjo pagrindinį vaidmenį teisinėje sistemoje pabrėžia anglų ir amerikiečių teisinė mintis. Visiems žinomas garsusis Amerikos Aukščiausiojo Teismo teisėjo Oliverio Holmeso teisės apibrėžimas: „teisė – tai, ką nuspręs teismas“ (1897), arba Blackstone žodžiai: „teisėjai yra teisės sargai, gyvieji orakulai“ (J. Dawson, 1968). Šiems požiūriams susiformuoti įtakos turėjo išskirtinis anglų ir amerikiečių teisminių sistemų pobūdis. Pavyzdžiui, JAV Konstitucijos – vienos svarbiausių Vakarų pasaulio politinių simbolių ir idealų šaltinio – teisinės prasmės aiškinimas patikėtas devyniems Aukščiausiojo Teismo teisėjams. Formalus teisminių valdžių – vykdomosios, įstatymų leidžiamosios ir teismų – atskyrimas Jungtinių Valstijų Konstitucijoje, kuri remia stiprios politinės tradicijos ir anglų bendroji teisė bei stipriai nepriklausomos teisinės profesijos tradicijos, padeda sukurti sąlygas, kuriomis Amerikos teisėjų sluoksnis įvairiai daro galingą įtaką Amerikos visuomenei. Ir Britanijoje teisėjai yra parinkti iš nepriklausomos teisinės profesijos sluoksnio, aukštas teisėjų statusas panašiai susijęs su jų suvoktu pagrindiniu vaidmeniu teisinėje sistemoje²⁴⁶.

²⁴⁶ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 256–257.

Kitaip teisėjų korpusas susiformuoja kontinentinės Europos šalyse, kuriose egzistuoja karjeros teisėjai: teisėjai yra pareigūnai, kurie specialiai mokėsi tapti teisėjais, o ne siekti teisės praktiko karjeros. Pavyzdžiui, diskusijose apie Vokietijos teisėjus dažnai stipriai pabrėžiamas jų „civilinės tarnybos mentalitetas“ (M. Shapiro, 1981), t. y. tarnavimas viešajam interesui. Kodeksų sistemų tradicijos ir pareigos, skiriamos teisėjams, laikomos skirtingomis nuo bendrosios teisės tradicijų ir pareigų. Taigi skirtingos teisinės tradicijos, politinės situacijos ir profesinės istorijos laiduoja, kad teisėjų statusas nėra vienodas šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse.

Teisėjai ir teismai yra įvairiai susisluoksniavę ir diferencijuoti. Teisėjų hierarchija gali tęstis nuo neapmokamo savanorių, nepilno etato teisėjų, pavyzdžiui, anglų magistratai, kurie apskritai gali neturėti beveik jokio profesinio pasirengimo, iki galutinės instancijos teismų teisėjų, pavyzdžiui, Jungtinių Valstijų Aukščiausiojo Teismo, britų Lordų Rūmų, prancūzų Cour de Cassation, arba specialių konstitucinių teismų teisėjų, pavyzdžiui, Vokietijos Federalinio Konstitucinio Teismo, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo. Teismų sistemos apima sudėtingas bendrosios ir specialiosios jurisdikcijos teismų hierarchijas. Įvairiausi tribunolai, kurie gali arba negali būti įtraukti į oficialius „teismo“ apibrėžimus, kelia sociologinių klausimų apie teismų sistemų dydį ir teismų veiklos pobūdį²⁴⁷.

Th. Beckeris sukūrė bendrąjį funkcionalistinės teismų analizės modelį, kurį būtų galima taikyti bet kurios visuomenės teismų veiklos analizei. Jo požiūriu, teismas yra: 1) žmogus arba jų grupė kaip vienetas, 2) turintis galią spręsti ginčą, 3) kuriame ginčo šalys arba jų atstovai pateikia ginčo faktus ir cituoja egzistuojančius, pirminius norminius principus (statutus, konstitucijas, taisykles, ankstesnes bylas), ir kuriame 4) žmogus arba jų grupės nagrinėja pateiktus ginčo faktus ir taiko pirminius norminius principus, tiki, 5) kad jie turi išklausti pateikiamus faktus ir tuos norminius principus taikyti nešališkai, objektyviai be išankstinio nusistatymo, 6) kad jie gali taip spręsti, (būdami) 7) kaip nepriklausomas vienetas²⁴⁸. Taigi Beckeris pabrėžia pagrindines teismų egzistavimo sąlygas: 1) teismų nešališkumą kaip „teismo proceso ašį“

²⁴⁷ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 257.

²⁴⁸ Becker T. L. Comparative Judicial Politics: the political functioning of courts. Chicago: Rand McNally, 1970. P. 13.

(pagrindinė sąlyga); 2) teisinės doktrinos kaip ginčo šalių požiūrių kompromiso pagrindo svarbiausią vaidmenį teisiniame procese; 3) ginčus kaip teismų darbo objektą ir pateisinimą; 4) teisėjų veiklos nepriklausomybę.

M. Shapiro požiūriu, „teisėjų nepriklausomybės“ sąvoka yra problemiška. Jis aprašė idealų teismų tipą, kurį išreiškia keturi elementai: (1) nepriklausomas teisėjas, (2) taikantis iš anksto nustatytas normas (3) po konkurencinių teisinių ginčų, (4) kad būtų pasiektas ginčo sprendimas – vienai ginčo šaliai priskiriama teisinė teisė, o kita laikoma neteisčia. Nė vienas šių elementų nėra geras šiuolaikinių teismų patirties kontekste. Shapiro atskleidžia, kad „teisėjų nepriklausomybė“ jų veiklos istorinėje raidoje tapo dar problemiškesnė. Jis rašo, kad XIX a. efektyviau dirbantis parlamentas (tapo vyraujančiu teisės kūrėju) griovė teismų „esminę autonomiją“, kurią jie pasiekė XVII ir XVIII amžiuose. Teisėjai turėjo grįžti prie ištikimos subordinacijos. Dvidešimtojo amžiaus anglų teismai sukūrė administracinės teisės institutą, kuris beveik visiškai subordinauoja teisėjus administracinės valstybės disciplinai. Shapiro neneigia, kad Anglijos teismai naudojami esmine laisve nuo kasdienio vyriausybės kišimosi į konkrečias bylas, nors vyriausybė nesivaržė panaikinti daug teismo sprendimų įstatymų išleidimo būdu. Jis tvirtina, kad teisėjų nepriklausomybės sąvoka yra tokia paini ir klaidinanti, kad ji negali būti „teismiškumo“ nustatymo kriterijumi²⁴⁹.

Taigi Shapiro iškelta abejonė teisėjų nepriklausomybe verčia gilintis ir į kitas Beckerio pabrėžtas pagrindines teismų egzistavimo sąlygas. Norint suprasti, ką gali reikšti teisėjų „nepriklausomybė“, būtina teoriškai išnagrinėti teisėjo ir valstybės santykį bei pažvelgti į sąlygas, kuriomis bet kokia nepriklausomybė gali būti įgyjama ir išlaikoma. Norėdami aptarti teisėjų „objektyvumo“ sampratą, turime išanalizuoti uždavinius, kurie gali būti keliami teismams konkrečioje politinėje tvarkoje, kaip neišvengiamame teismų funkcionavimo kontekste. Norint aptarti, kiek „ginčai“ yra pagrindinis teismo darbas, reikia palyginti ginčų nagrinėjimo teismuose ir neteismų institucijose duomenis. Kad galėtume suprasti, kiek teismų pareigos „doktrinos“ atžvilgiu atskiria juos nuo kitų ginčų sprendimo institucijų, turime aptarti: 1) kokios tiksliai yra teismų pareigos, 2) kokio įnašo iš teismų reikalaujama doktrinai tobulinti, 3) koks

²⁴⁹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 259.

teismų įnašas palaikant arba plėtojant konkrečias ideologijos, techninių reguliavimų ir vyriausybei prieinamų administravimo priemonių formas.

Dauguma autorių išskiria kelias teismų funkcijas. Pavyzdžiui, B. Parsonso išskirtos teismo funkcijos yra šios: politinės valdžios legitimacija, politikos tikslų interpretacija, vaidmenų ir lūkesčių nukreipimas, socializacija. Panašias teismų funkcijas išskiria ir kiti autoriai, nors vartoja kitus terminus: legitimaciją; ginčų perdirbimą (*processing*); techninę pagalbą administravimui plėtojant atitinkamą doktriną; ideologijos sukūrimą ir palaikymą.

Pagrindinė teismų funkcija – spręsti ginčus. Tai beveik universali teismų funkcija. R. Lempertas apibrėžia ginčus kaip dviejų (arba daugiau) šalių, kurių kiekviena pareiškia konkretų reikalavimą (subjektinės teisės reikalavimą), nesutarimus. Dauguma autorių ginčų perdirbimą (*processing*) laiko pagrindiniu teismo proceso objektu. Pavyzdžiui, K. Levelynui „probleminių bylų“ nagrinėjimas yra svarbiausias teisės darbas. Abelis (1973), Cainas ir Kulcsaras (1982) ginčų perdirbimą laikė teismų veiklos šerdimi – centru, galinčiu sudaryti sąlygas platiems tarpkultūriniais palyginimams.

Shapiro teisėjų vaidmenį aiškina „triados“ sampratos pagrindu: du konfliktuojantys žmonės kreipiasi į trečiąjį, kad šis išspręstų ginčą. Jo nuomone, šis triados santykis veikia užuominos į jos dalyvių „sveiką protą“ pagrindu ir dėl to triada yra pamatinė „teismų socialinė logika, tokia priverčianti logika, kad teismai tapo universaliu politiniu fenomenu“²⁵⁰. Tačiau triados santykis nėra stabilus. Jis stabilus, kai teisėjas kreipiasi tik į ginčo dalyvių sveiką protą ir jie sutinka su jų konflikto sprendimu, patenkinančiu abi ginčo šalis. Kitaip tariant, teisėjas tarpininkavo dviem ginčo šalims. Jis perdirbo ginčą taip, kad rado abiem ginčo šalims priimtina jų iškeltų idėjų ir reikalavimų kompromisą, teisingą sutarimą. Anot Shapiro, triada visada gali pavirsti santykiui dviese (laimėjusi šalis su teisėju) prieš vieną (pralaimėjusią šalį). Todėl teismas ir jo sprendimai pralaimėjusiai šaliai gali nustoti būti „galiojantis“ arba pagrįstas „sveiku protu“.

Taip atsitinka ir dėl pakitusios teismo sampratos. Dviejų šalių ginče šiuolaikinis teisėjas jau neatlieka vien tarpininkavimo funkcijos. Teismas tampa formaliu teismo proceso mechanizmu, kuris veikia teisinės doktrinos pagrindu. Tai reiškia, kad šalių ginčas nagrinėjamas ne tik

²⁵⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 260.

pagal trečiosios šalies – teisėjo „sveiką protą“ (tarpininkavimo samprata), bet labiau pagal teisinę doktriną (teisėjavimo techniką). Taip susiklostė dvejoja situacija: vieni išvelgia teisėjo savarankiškumo ribojimo didėjimą, kiti pasisako prieš teisėjų aktyvumą.

Bendrosios teisės šalyse kyla abejonių, ar ginčų perdirbimą galima laikyti pagrindine teismų veikla: 1) tvirtinama, kad ginčų sprendimo procesas teisme labai mažai tinka ginčams spręsti; 2) egzistuoja daug įrodymų, kad didelė teismų darbo dalis susijusi su dalykais, kurie nėra ginčai.

R. Cotterellio atlikta analizė²⁵¹ atskleidė, kad teismo sprendimas gali būti suprantamas pirmiausia ne kaip konflikto išsprendimas, bet kaip norminės tvarkos patvirtinimas teisinės doktrinos priemonėmis apibrėžtu metodu. Vadovaudamasis teisinės doktrinos priemonių ir įstatymų apibrėžtu metodu, teismo sprendimas išreiškia, kaip turi būti suprantama konkreti socialinė situacija arba santykis. Bylą laimėjusi šalis gali džiaugtis, kad daugeliu aspektų teisingai suprato susiklosčiusią socialinę situaciją arba santykį. Pralaimėjusi šalis, jeigu nepasirenka apeliacijos į aukštesnįjį teismą kelio arba neturi tam galimybės, turi iš naujo pritaikyti savo lūkesčius prie teismo požiūrio, atitinkamai kitaip suprasti situaciją. Šiuo požiūriu teismo dalyvių ginčas yra ne tiek išsprendžiamas, kiek paverčiamas nebesvarbiu, nes teismas turi didesnę galią apibrėžti jų tarpusavio santykius nei jie patys. Taigi teismas savo sprendimo būdu imperatyviai apibrėžia ir įtvirtina konkretaus socialinio santykio supratimą: kaip atitinkamus santykius turi interpretuoti tie, kurie juose dalyvauja.

Daug diskusijų bendrosios teisės šalyse sukelia ir kitas klausimas: kiek teismai faktiškai susiję su ginčais, kuriuose oponuojančios šalys aktyviai ir viešai gina savo nesuderinamus reikalavimus? Vieni autoriai (L. Friedmanas, R. Percivalis, M. Shapiro, D. McBarnetas, M. Cain ir kt.) įrodo, kad pirminė teismų funkcija pasikeitė nuo ginčų sprendimo perėjo prie rutininių bylų administracinio perdirbimo (*processing*). Kiti autoriai (R. Lempertas, H. Gennas, D. Harris ir kt.) pabrėžia susitarimus, sudarytus be teismo kišimosi, bet žinant galimybę paduoti ieškinį į teismą arba gauti teismo susitarimo pripažinimą. Ginčo šalys sureguliuoja ginčą iki pradėdami bylą nagrinėti iš esmės.

²⁵¹ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 262–264.

Shapiro rašo, kad „pagrindinis Amerikos baudžiamųjų teismų reikalas nėra triadinis ginčų sprendimas. <...> Jų laikas yra eikvojamas nuteisiant tuos, kurie atsikirtu kaltinio pripažinimu (*guilty plea*). Taigi jie yra aiškūs administratoriai, skirstantys retus sankcionavimo ir rehabilitacinius visuomenės išteklius tarp „pareiškėjų“ masės“²⁵². Remiantis Shapiro teismo samprata, teismai nustojo būti teismais.

Panašiai yra ir civilinėse bylose žemesniuose teismuose. Čia teismo darbas susijęs su rutininiais biurokratiniais procesais, kai ginčo elemento yra mažai arba jo apskritai nėra (Cain, 1986). Tai ypač atsiskleidžia nagrinėjant bylas, kuriose kreditoriai siekia išieškoti skolas. Skolų byloje skolininkai dažniausiai nepareiškia jokių rimtų ginamųjų atsiliepimų kreditorių reikalavimams, ir sprendimas priimamas iš esmės grynai administraciniu būdu, nėra ginčų teismo ar reikalavimų įrodyti faktus²⁵³.

Lempertas ir kiti autoriai gina netiesioginį ginčų sprendimą. Jis išvardijo septynis būdus, kuriais teismai prisideda prie ginčų sureguliuavimo: „1) apibrėžiant normas, kurios daro įtaką ar kontroliuoja privatų ginčų sureguliuavimą; 2) ratifikuojant privačius taikos susitarimus, numatant jų laikymosi garantijas, be kurių viena ar abi šalys gali nenorėti sudaryti tokį susitarimą; 3) sudarant sąlygas šalims teisėtai eskaluoti ginčijamus kaštus, taip padidinant privataus ginčo išsprendimo galimybę; 4) pateikiant įrankius, kuriais šalys gali daugiau sužinoti viena apie kitos situaciją, taip mažinant tarpusavio neapibrėžtumą ir didinant privataus ginčo išsprendimo galimybę; 5) sudarant sąlygas teismo tarnautojams būti tarpininkais ir skatinti sutartinį ginčų sureguliuavimą; 6) išsprendžiant tam tikras problemas byloje, leidžiant šalims susitarti dėl kitų; 7) autoritetingai sprendžiant ginčus, kai šalys negali susitarti dėl taikos“²⁵⁴.

Nors Lemperto argumentai yra įtikinami, tik keletas jo pateiktų būdų patenka į teismo stereotipinės veiklos sampratą. Tai reiškia, kad šiuolaikinė teismo samprata apima Shapiro pateiktą teismo sampratą ir yra daug platesnė už ją. Abiem atvejais teismui keliami pirminiai reikalavimai – patvirtinti ir palaikyti teisinės doktrinos ir teisinės ideologijos elementus, kurie dėl įvairių priežasčių yra svarbūs į teismą besikreipiantiems asmenims.

²⁵² Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 262–265.

²⁵³ Ten pat. P. 265.

²⁵⁴ Ten pat. P. 268.

11.3. Pasitikėjimas teismais

XXI a. pradžioje bendrosios teisės šalyse nerimsta diskusija dėl teisėjų vaidmens aktyvumo. Tvirtinama, kad „teisėjų aktyvumas ima kelti pavojų teisingumui tada, kai teisėjai pradeda paisyti savo nuomonės apie tai, kas teisinga, o ne remiasi daugumai priimtinais prigimtinio teisingumo taisyklėmis arba rašytinėmis taisyklėmis, išdėstytomis konstitucijose ar įstatymuose. <...> Jie derina sprendimus, atsižvelgdami labiau į pasekmes, o ne į metodą, kuriuo tie sprendimai pasiekiami. <...> Tai kelia pavojų teisingumui, nes pakerta bendrai suprantamo teisingumo taisykles. Darosi vis sunkiau numatyti, kaip teismai išspręs vieną ar kitą konfliktą“²⁵⁵. Taip gali būti pakirstas žmonių pasitikėjimas teismais.

Nepasitikėjimo teismais problema aštri ir Lietuvoje²⁵⁶. „Baltijos tyrimų“ ir „Vilmoro“ apklausų duomenimis, jau keletą metų pasitikėjimas teismais svyruoja tarp 15 ir 25 procentų. Nepasitikėjimą teismais Lietuvoje suponuoja objektyvūs ir subjektyvūs dalykai. Siekiant juos atskleisti, reikia išsiaiškinti, kuo apskritai remiasi pasitikėjimas demokratinės valstybės teismais. Teisinėje valstybėje pasitikėjimas teismais remiasi ir socialinio pasitikėjimo būkle, ir specializuotais dalykais. Socialinio pasitikėjimo būklę išreiškia visuomenės narių tarpusavio pasitikėjimas ir pasitikėjimas valstybinėmis institucijomis. Vertinant socialinio pasitikėjimo Lietuvoje būklę, reikia prisiminti Vakarų valstybių visuomenėse išryškėjusią tendenciją – taika ir gerovė eina kartu su tarpusavio pasitikėjimo mažėjimu²⁵⁷. Ši tendencija susijusi su socialiniais pokyčiais pramoninės epochos visuomenei pereinant į informacinę erą. XX a. pabaigoje ji pradėjo silpnėti²⁵⁸. Lietuvoje labiausiai pasitikima žiniasklaida ir Bažnyčia, šiek tiek mažiau – Prezidento institucija, Konstituciniu Tei-

²⁵⁵ Ashford N. *Laisvos visuomenės principai*. Vilnius: Aidai, 2003. P. 71–72.

²⁵⁶ Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? // Lietuvos žinios. 1998 m. gruodžio 8 d. Nr. 150. P. 19.

²⁵⁷ Kavolis V. Pasitikėjimo problema // Kultūros barai. 1996. Nr. 8–9. P. 12.

²⁵⁸ Фукуяма Ф. Великий разрыв. Москва: Издательство АСТ, 2003. С. 369.

smu ir kariuomene. Itin nepasitikima Seimu ir vykdomosios valdžios institucijomis.

Specializuotos pasitikėjimo teismais sąlygos yra: a) teisės būklė, b) teismų nepriklausomumo būklė, 3) teisėjų kvalifikacija ir teismų sprendimų veiksmingumas, 4) pagarba teismų sprendimams ir jų veiksmingas vykdymas. Bet kurio iš šių dalykų ryškus trūkumas sukelia ir formuoja visuomenės nepasitikėjamą teismais. Pavyzdžiui, teisės netobulumas – viena iš jos negerbimo priežasčių, o nepasitikėjimo teismais viena iš priežasčių yra ta, kad teismas remiasi formalia, neaiškia, nuo gyvenimo atitrūkusia, deramos pagarbos neturinčia teise. Pavyzdžiui, iki 2003 m. balandžio 30 d. vyravo per griežtų bausmių už nusikaltimus sistema.

Teismu pasitikima tuomet, kai žinoma, kad jis yra nepriklausomas. Toks žinojimas susiformuoja viešosios nuomonės ir asmeninės patirties pagrindu. Tai reiškia, kad žinojimas sujungia objektyvius ir subjektyvius dalykus. Pavyzdžiui, totalitarinės valstybės, kurioje gyvenome beveik visą XX a., teismai nėra nepriklausomi nei nuo valdžios, nei nuo įtakingų jos veikėjų. Karta iš kartos formavosi ir galų gale visuomenės sąmonėje įsivyravo nuostata, kad teismai yra valdžios susidorojimo su nepalankniais ir turtingųjų įrankis sau palankiai spręsti rūpimus dalykus. Todėl reikia dėti daug viešųjų pastangų ir laiko, kad demokratinėje valstybėje įsivyrautų pasitikėjimo teismais nuostata.

Kita vertus, socialiniai institutai niekada nebūna idealūs, nes juos sudaro žmonės. Todėl iš tikrųjų teismų nepriklausomumas nėra absoliutus. Kai kalbame apie teismų nepriklausomumą, visuomet turime pabrėžti to nepriklausomumo moralinę ir teisinę būklę. Teisėjai nėra bejausmiai žmonės ir jiems daro įtaką žiniasklaidos pozicija ir jos pagrindu formuojama viešoji nuomonė. Žiniasklaida Lietuvoje pasišovusi beatodairiškai pateikti visą įmanomą informaciją apie teismų bylas ir nesuilaiko nuo manipuliacijų prielaidomis, išvalgomis ir jomis paremtų išvadų. Taigi daromas dvejopas poveikis: formuojama atitinkama viešoji nuomonė (tiksliau – primetama viešoji nuomonė) apie teismų patikimumo būklę ir per emocinį bylos vertinimą paveikiamas teisėjas. Teisine prasme nepasitikėjamą teismais skatina Lietuvoje paaštrėjęs kyšių davimas²⁵⁹, kuris palietė ir teismus.

²⁵⁹ Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais // Ekstra. 2002. Nr. 9. P. 10–11.

Žiniasklaidos viešai reiškiamą poziciją suprantama: ji siekia laisvės parduoti informaciją. Žiniasklaidos nuopelnų drausminant nežabotą biurokratų savivalę, tradicijų paveldo būdu perimtą dar iš ankstesnių, įskaitant ir sovietinius laikus, paneigti negalima. Ji atlieka neabejotinai pažangų visuomenę skatinantį vaidmenį. Tačiau beatodairiškas siekimas informuoti trapios demokratijos ir verslo sąlygomis virsta žiniasklaidos savivalę: žmogaus garbės ir orumo pažeidimai Lietuvoje yra pasiekę tokį laipsnį, kad jau galėtų būti traktuojami kaip pasikėsinimas į vieną svarbiausių demokratijos laimėjimų – žmogaus teises ir laisves²⁶⁰. Žiniasklaidos vadovai išleidžia iš akių svarbesnį už verslą dalyką – savo misiją: ji masinėje sąmonėje formuoja moralines, politines, estetines vertybes, gyvenimo ir mąstymo stereotipus. Dabartinė Lietuvos žiniasklaida, nepajėgdama suderinti savo misijos ir verslo²⁶¹, yra pamynusi savo šviečiamąją kultūrinę misiją. Taip ji prisideda prie išisaknijusio nepasitikėjimo teismais palaikymo.

Labai svarbus pasitikėjimo teismais pagrindas – teisėjų ir advokatų kvalifikacija: jų tinkamumas, pasirengimo darbui teisme laipsnis. Lietuvoje trūksta kvalifikuotų teisėjų ir advokatų. Teismų sistemos reforma ši trūkumą ypač išryškino apylinkių teismų lygiu. Apylinkių teismai nagrinėja didžiausią skaičių bylų, nors apie 45 proc. čia 1999 metais pradžioje dirbusių teisėjų neturėjo 40 metų; tik apie 39 proc. apylinkių teisėjų turėjo daugiau kaip 10 metų darbo stažą teisėsaugos institucijose. Per 1998 metus kiekvienam apylinkės teisėjui teko išnagrinėti vidutiniškai po 406 bylas, o Lietuvos apeliacinio teismo teisėjui – po 63 bylas, kurios yra sudėtingesnės, palyginti su dauguma apylinkės teisme nagrinėjamų bylų. Akivaizdūs yra keli dalykai: 1) apylinkių teismų teisėjų darbo krūvis yra per didelis ir dėl to bylų nagrinėjimas užtrunka per ilgai; 2) apeliacinį teismą pasiekia tik apie 2 proc. visų žemesnės instancijos teismų nagrinėtų bylų; 3) nėra objektyvių duomenų teigti, kad apylinkių teismų bylos išnagrinėjamos neteisingai. Pastaruoju atveju neaišku, ar ieškovai ir atsakovai sutinka su apylinkės teismo sprendimu, ar jie pavargo laukti teismo sprendimo ir nenori daugiau bylinėtis, ar jie neturi šiam reikalui reikalingų lėšų? Dar sunkesnė padėtis yra advokatūroje:

²⁶⁰ Valiušaitis V. Žiniasklaidos savitarkos mechanizmai: teisinis pagrindas ir praktinė raiška // Kultūros barai. 2001. Nr. 4. P. 3.

²⁶¹ Kitiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“ // Kultūros barai. 2001. Nr. 7. P. 2–7, Nr. 8–9. P. 2–10.

net 34,7 proc. (1999 m. pradžioje) advokatų darbo stažas advokatūroje buvo iki trijų metų ir 32 proc. – daugiau kaip dešimt metų²⁶². Būtent teisėjų ir advokatų gana jaunas amžius ir nedidelė praktinė darbo teisme patirtis gali suponuoti visuomenės subjektyvaus nepasitikėjimo teismais sustiprėjimą. Jaunystė vis dėlto yra laikinas reiškinys ir palengva šis veiksnys praras savo reikšmę.

Labai svarbus teisėjų darbo rezultatas – teismo sprendimo veiksmingumas. Teismo sprendimo veiksmingumas – tai teismo sprendimu teisės pažeidėjui paskirtos poveikio priemonės dydžio santykis su įstatymo reglamentuotu poveikio priemonės dydžiu ir su teismo proceso dalyvių įsivaizduojamu bausmės dydžiu. Teismo sprendimo veiksmingumas yra labai neaiški sąvoka, nes ji apima objektyviusius (matuojamus) ir subjektyviusius (vertinamuosius) dalykus. Objektyviuoju požiūriu teismo sprendimo veiksmingumas gali būti maksimalus, vidutinis, minimalus ir panašiai, t. y. galima išmatuoti teismo sprendimu paskirtos poveikio priemonės ir įstatymo reglamentuoto poveikio priemonės dydžių santykį. Matematiškai šis santykis kinta intervalu tarp vieneto (maksimalus veiksmingumas) ir nulio (minimalus veiksmingumas). Šiuo požiūriu teismo sprendimo veiksmingumo supratimas neapsiriboja. Jį dažnai nustelbia subjektyvusis požiūris. Subjektyviuoju požiūriu teismo sprendimas yra teisingas, neteisingas, nominalus (neatliekantis savo paskirties) ir panašiai. Tokius vertinimus išreiškia ir teismo dalyviai, ir gandų bei žiniasklaidos formuojama viešoji nuomonė.

Objektyviuoju požiūriu teismo sprendimo veiksmingumas turėtų apimti tik formalizuotą teismo sprendimu paskirtos poveikio priemonės dydžio ir įstatyme reglamentuoto dydžio santykį. Taip nėra ir negali būti, nes pats teismo sprendimas neišvengiamai remiasi teisėjo(jų) valia. Tai reiškia, kad teismo sprendimo struktūroje visada latentiskai dalyvauja teisėjas – subjektas. Nors bendruomenių išradimo – teismo prigimtis yra subjektinė, galimą teisėjų subjektyvumą bendruomenės siekė pašalinti pasirinkdamos jų požiūriu išmintingus, garbingus, teisingus ir dėl to socialinį pasitikėjimą turinčius žmones. Tai ir yra pirmą kartą pasitikėjimo teismais esmė.

Sudėtingėjant socialiniams reikalams ir teisei bei dar vėliau – yrant bendruomenėms, vis labiau augo poreikis rengti teisininkus teisėjo dar-

²⁶² Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 1998. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999. P. 24–27.

bui. Socialinį pasitikėjimą teisėju pakeitė pasitikėjimas jo įgyta formalia ir neformalia kvalifikacija. Kai visuomenės gyvenimas vyksta be socialinių sukrėtimų, stabilizuojasi pasitikėjimas formaliais santykiais, įskaitant ir teismus. Pasitikėjimas teismais niekada nėra absoliutus. Socialinių sukrėtimų ir greitų permainų visuomenėje pasitikėjimas teismais būna žemiausias.

Visuomenės nariams išoriškai atrodo, kad teismo sprendimo veiksmingumą lemia tik teisėjo kvalifikacija. Tarp teisėjo kvalifikacijos ir teismo sprendimo veiksmingumo yra tiesioginis ryšys, bet jo negalima absoliutinti. Teismo sprendimui įtakos turi ir kiti svarbūs veiksniai: 1) iki-teisminis bylų tyrimas ir jos parengimas teismui; 2) įstatymų ir jų sistemos spragos; 3) teisėjo veiklos suvaržymas įstatymais skiriant bausmę. Todėl didžioji teismo sprendimų dalis objektyviai nėra ir negali būti maksimaliai veiksmingi.

A. Sakalas rašo: „Šiandien Lietuvoje teismų sprendimų negerbia nei politikai, nei žiniasklaidos priemonės. <...> Lietuvoje nuolatos teigiama, kad teismas yra korumpuotas, o jo sprendimai – šališki. <...> Aukščiausių valstybės pareigūnų teisinis nihilizmas, jų požiūris į teismus ypač menkina teismų prestižą“²⁶³. Politikai ir žiniasklaida, lyg ir siekdami atskleisti susiklosčiusias problemas ir rasti jų sprendimo būdus, visai nenori suprasti, kad vieša teismų sprendimų kritika negalima išspręsti teismų raidos problemų. Vieša teismo sprendimų kritika rodo, kad politikai ir žiniasklaida suplaka du skirtingus reiškinius: politinį ir teisinį. Galima ir reikia viešai abejoti politiniais sprendimais, nes jie yra viešųjų santykių išraiška, turinti lemiamos įtakos visos visuomenės gyvenimui. Teismo sprendimai yra individualaus pobūdžio ir visų su byla susijusių aplinkybių negali žinoti su ją nesusiję asmenys. Vienintelis būdas patenkinti abejones teismo sprendimu – tai jį apskųsti aukštesnei teismo institucijai. Šiam reikalui yra sukurta hierarchinė teismų sistema. Antra, ne tik teismo sprendimo pagrįstumui, bet ir jo kritikai įvertinti reikia turėti aukštą teisinę kvalifikaciją, kurios dauguma visuomenės narių neturi. Todėl visuomenės nariams kyla pasirinkimo problema: kuo pasitikėti – teismais ar žiniasklaida? Pasirenkama žiniasklaida, nes Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo procese visuomenėje susiklostė didelis pasitikėjimas žiniasklaida.

²⁶³ Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? // Lietuvos žinios. 1998 m. gruodžio 8 d. Nr. 150. P. 19.

Kurstomo nepasitikėjimo teismais socialinę situaciją reikia vertinti dvejopai: teisiškai ir morališkai. Kai konkretūs valstybės piliečiai ir žiniasklaidos priemonės viešai kviečia nepaklusti teismų sprendimams, jie turi būti patraukti teisinėn atsakomybėn už kurstymą neteisminiu būdu pasipriešinti teismų valdžios sprendimui. Tuo turi rūpintis atitinkamos valstybinės institucijos. Moralinio požiūriu antiteisminė kritika padaro daug žalos visuomenės sąmonei (moralinei ir teisei), nes eskaluoja socialinio įtarumo įtampą, kursto nepasitikėjimą teise ir mitologizuoja pasitikėjimą „neklystančia“ žiniasklaida. Galų gale taip menkinamas socialinio pasitikėjimo visuomenėje išteklius.

Teismo sprendimo vykdymo veiksmingumas yra teismo sprendimo apimties įvykdymo laipsnis. Ir baudžiamojo, ir civilinio teismo sprendimų veiksmingas vykdymas yra užteisinė veikla, kurios teisėjai nevaldo, bet kurios nesėkmės daro neigiamą įtaką pasitikėjimui teismais. Todėl labai svarbu stiprinti antstolių ir bausmių atlikimo institucijų veiklą.

11.4. Policijos darbas: tarp teisėtumo apsaugos ir rėmimosi teise

Šiuolaikinėse vakarų visuomenėse policija save suvokia pirmiausia kaip užsiimančią teisėtvarkos palaikymu. Šis jos uždavinys istoriškai evoliucionavo iš ankstesnio uždavinio – palaikyti taiką ir socialinę tvarką. Ankstesnio uždavinio įgyvendinimas rėmėsi net tik galiojančios teisės, bet ir kitų socialinių normų pagrindu. Iki XX a. vidurio Europoje policija buvo suvokiama ir kaip politinės kontrolės ginklas, ginant valdančias vyriausybes, atliekant piliečių priežiūrą ir kontrolę. Šios asociacijos nėra visiškai išnykusios, nes konkrečiame policijos darbe reikia priimti nedelsiamus sprendimus ir griebtis veiksmų, kurie yra sudėtingi teisiniai klausimai. Todėl pirmiausia kyla modernios policijos, kaip tu-

rinčios teisinius įgaliojimus naudoti prievartą kontroliuojant civilius gyventojus, legitimacijos problema.

Nors pagrindinis policijos darbas visada buvo socialinės tvarkos palaikymas, jos modernus legitimumas priklauso nuo sugebėjimo veikti neperžengiant įstatymo apibrėžtų ribų. Kaip teigia J. Skolnickas, teisės taikymas yra daugiau priemonė siekti socialinės tvarkos palaikymo nei savaiminis tikslas. Taip siekiama stipriai pabrėžti teisės reikšmę policijos darbui. Šiai policijos legitimacijos sampratai prieštarauja tie, kurie išnagrinėjo policijos prigimtį, jos darbo specifiką. Pavyzdžiui, P. Manningas tvirtina, kad „policijos legitimacija teisinės valdžios aspektu išplaukia iš valstybės galios ir piliečių skaitymosi su ja, o ne iš teisės, kaip nepriklausomo vieneto“. Jis pabrėžia, kad teisė yra ne esminis policijos veiklos prigimties bruožas, o tik „retkarčiais susijusi su policijos funkcija“²⁶⁴.

Taigi daroma labai rimta skirtis tarp to, ko teoriškai (idealiai) siekiama, ir to, kas iš tikrųjų vyksta. Ši skirtis grindžiama skirtumu tarp įstatymų teisės, įstatymais reglamentuotos teisėtvarkos ir iš tikrųjų funkcionuojančios socialinės tvarkos. Politinėje retorikoje (iškalboje) dažniausiai daroma prielaida, kad teisės (įstatymų teisės) ir tvarkos sąvokos viena kitą papildo, bet iš tikrųjų nebūtinai taip būna (J. Skolnickas, 1975). Atsidavimas įstatymų teisei gali virsti antagonistiniu tam tikrų kategorijų socialinės tvarkos palaikymu, pavyzdžiui, tvarkos, paremtos šališkos arba nenuspėjamos galios naudojimu, arba priešingai, atsidavimas tvarkos palaikymui visuomenėje ir neramumų kontrolei gali sukelti nepakantumą teisinėms subtilybėms, kurios pasirodo stovinčios skersai efektyvios kontrolės kelio²⁶⁵. Teisės ir įstatymo nesutapimą ir iš to kylančias problemas socialinėje teisinėje valstybėje pabrėžia ir A. Vaišvila²⁶⁶, o jų santykį išnagrinėjo D. Beinoravičius²⁶⁷.

Ne tik teoriškai, bet ir praktiškai policija negali atsiduoti nei įstatymų teisei, nei tvarkos palaikymui visuomenėje. Policijai trūksta išteklių net mėginti „pilnai“ įgyvendinti teisę, – rašo Cotterrellis. Šiomis sąlygomis būdinčiai policijai reikia spręsti galvosūkį: kaip pasielgti su susi-

²⁶⁴ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 335.

²⁶⁵ Ten pat. P. 336.

²⁶⁶ Plačiau žr.: Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Pradai, 2000.

²⁶⁷ Plačiau žr.: Beinoravičius D. Teisės ir įstatymo santykis. Daktaro disertacijos santrauka. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.

klosčiusiomis situacijomis, nes neaišku, ar pakaks išteklių jas išnagrinėti. Todėl policijos sprendimai teikia pirmenybę labiau tvarkos palaikymui nei teisės įgyvendinimui. „Jie [sprendimai] reiškia pripažinimą, kad optimali strategija palaikant taiką ir tvarką yra *nesuderinama* su mėginimu teisę įvykdyti grubiai kiekvienu atveju“²⁶⁸, – kategorišką išvadą daro Cotterrellis.

Ši teisės taikymo ir tvarkos palaikymo neatitikimą „užmaskuoja“ policijos diskrecijos sąvoka. **Diskrecija – tai pareigūno arba valstybinės institucijos teisė spręsti kokį nors klausimą savo nuožiūra.** Be abejonės, policijos diskrecija yra teisiškai apibrėžiamas dalykas. Svarbiau pabrėžti kitą dalyką: diskrecija yra pagrindinis policijos darbo metodas, kurį ji taiko konkrečiais atvejais sprendama, ar iš tiesų reikia taikyti teisę ir kaip tai padaryti.

Diskrecijos naudojimas yra svarbus ir socialiniu požiūriu. Dauguma visuomenės yra visada labiau susirūpinusi tvarkos užtikrinimu nei laikymusi teisinių subtilybių, kurių nežino ir apie juos nenučiuokia. Nėra tokių socialinių grupių, kurių visi nariai vienareikšmiškai paklustų teisės normų reikalavimams. Policijos požiūriai į įvairias socialines grupes atitinka tų grupių santykį su teisės įgyvendinimu. Todėl diskrecija taikant teisę suteikia policijai daug erdvės formuoti optimistinį savo įvaizdį visuomenės narių akyse. Šiame kontekste policija apibrėžia situacijas, į kurias jai reikia arba nereikia reaguoti. A. Niederhoferis pažymi, kad „teisės taikymas dideliu mastu priklauso nuo situacijos apibūdinimo ir sprendimo, kurį priima patruliuojantis pareigūnas. Iš tikrųjų jis apibrėžia teisę, būtent jo sprendimas nustato ribą tarp teisėto ir neteisėto“, išskyrus tuos statistiškai retus atvejus, kai policijos diskrecijos naudojimas – sprendimas veikti arba neveikti – ginčijamas teisme²⁶⁹.

Policijos diskrecijos naudojimas daro įtaką nusikaltimų, apie kuriuos praneša gyventojai, fiksavimui ir jų pateikimui baudžiamajai statistikai, nes didžioji policijos veiklos dalis kyla iš piliečių pranešimų apie įvykį (D. J. Blackas, 1970; 1972). Tokiais atvejais diskrecija gali pasireikšti sprendžiant: ar įvykį reikia priskirti nusikaltimams; kokie baudžiamieji kaltinimai galėtų būti pateikti; koku nusikaltimu galėtų būti apkaltintas įtariamasis, jeigu apskritai jis turi būti apkaltintas; ar reikia derėtis su įtariamuoju dėl kaltinimų (P. Maningas). Kitaip tariant, sie-

²⁶⁸ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 336.

²⁶⁹ Ten pat. P. 337.

kiami apsieiti be tam tikrų teisinių formalumų arba nukirsti kampus (nukrypti nuo taisyklių ir procedūros, susijusių su įrodymais), kurie „trukdo“ kuo akivaizdžiau pateikti įtariamojo kaltę teisme. Tai reiškia, kad dėl sąsajos su policijos darbo aplinka ir organizacijos pobūdžiu (griežta subordinacija, panašia į karinę) susiformavo vidurinės grandies policijos pareigūnų įsitikinimas, kad tik nukertant kampus gali būti „gerai“ padarytas policijos darbas, o „lelijos (bylos) pagražinimas“ reikalingas teismui ir sėkmingam teisės administravimui (S. Holdaway, 1983; D. Smith ir J. Gray, 1983)²⁷⁰.

Aukštesnieji policijos sluoksniai skatina policijos atsidavimą teisės viešpatavimui, nes supranta, kad policijos profesionalizmo lygis gali kilti tik teisės pagrindu. Todėl susiklosto dviprasmiškas policijos veiklos ir teisės santykis, nes skiriama tai, ką policija laiko smulkiomis, techninėmis arba neteisingai suvoktomis teisinėmis taisyklėmis, vertinamomis kaip trukdančiomis policijos darbui, ir kitos teisės, ypač tos, kuri apibrėžia nusikaltimus ir viešosios tvarkos reikalavimus, išreiškia policijos veiksmų legitimaciją ir šiuo požiūriu yra policijos darbo pagrindas (J. Skolnickas, 1975).

Dviprasmiškas policijos veiklos ir teisės santykis kyla nebūtinai dėl policijos profesionalizmo stokos. Tam įtakos turi ir policijos darbo specifika, kuri riboja teisės taikymo galimybes. Pavyzdžiui, nesudėtinga teismų darbe pagrįstai apibrėžti teisės taikymo ir taikos palaikymo mastą. Tai sunku padaryti policijos veikloje, nes neįmanoma pagrįstai apibrėžti taikos palaikymo masto. Taip yra todėl, kad policija turi nuolat iš naujo apibrėžti „tvarką“ kasdienėse situacijose ir savo praktinius tvarkos apibrėžimus suderinti su savo teisinėmis galiomis. Todėl siekiama pripažinti, kad daug kasdienių teisės pažeidimų, atsitinkančių policijos darbe, nėra blogų policininkų blogos veiklos rezultatas. Kasdieniai teisės pažeidimai gali būti netgi skatinami, nes tai lemia policijos „geros“ veiklos organizaciniai poreikiai, susiformavusi policijos užsiėmimo kultūra ir pirminis policijos atsidavimas tvarkai. Kitaip tariant, jie yra įtvirtinti darbe, kurį apibrėžia policijos organizacija ir jos veiklos kultūra.

Policijos veiklos kultūra reikalauja atitinkamo pareigūnų socialinio subrendimo ir gero teisinio išmanymo, ypač viešosios tvarkos apsaugos srityje. S. Greičiaus ir K. Vitkausko atlikti lyginamieji pareigūnų vertybinių orientacijų ir motyvacijos ryšio tyrimai atskleidė pareigūnų socia-

²⁷⁰ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997. P. 337–338.

linių motyvų reikšmingumo mažėjimo tendenciją policijos darbe: a) „noras ginti žmones nuo blogio“ sumažėjo nuo 28,5 proc. (1991 m.) iki 11,8 proc. (2000 m.); b) „noras užtikrinti teisėtumą ir teisingumą“ – nuo 34 proc. (1991 m.) iki 7,3 proc. (2000 m.); c) motyvai „vaikystės svajonė, pašaukimas“ – nuo 20,9 proc. (1991 m.) iki 9,8 proc. (2000 m.). Socialinių motyvų reikšmingumo mažėjimo tendencija sutampa su patrauklaus policijos darbo įvaidžio mažėjimu: „įdomaus policininko darbo“, „policininko darbo dinamiškumo, rizikos sudėtingose situacijoje“ motyvai sumažėjo nuo 40 proc. (1991 m.) iki 20,4 proc. (2000 m.). Šiame kontekste išryškėjo asmeninių interesų įgyvendinimo motyvų grupės reikšmingumo didėjimas nuo 63 (1991 m.) iki 78,9 procento (2000 m.)²⁷¹.

Ši situacija signalizuoja apie būtinas permainas Lietuvos policijos veikloje. S. Greičius ir K. Vitkauskas pabrėžia, kad, pavyzdžiui, „šiuo metu egzistuojanti prevencinio darbo sistema kelių policijoje negali užtikrinti norimų rezultatų, nes pats darbas organizuojamas gana formaliai: asmenys, atliekantys šį darbą neturi tinkamos motyvacijos, o kelių policininkai dar ir nepasižymi reikalingomis šiam darbui dirbti asmeninėmis savybėmis“²⁷².

11.5. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisėtumo sąvoką.
2. Kodėl visuomenėje reikia nuolatos organizuoti ir įgyvendinti teisėtumo apsaugą?
3. Kokios socialinės institucijos susiformavo visuomenės raidoje siekiant atlikti profesionalią teisėtumo apsaugą?

²⁷¹ Greičius S., Vitkauskas K. Pareigūnų vertybinių orientacijų ir motyvacijos ryšys bei jų poveikis studijoms // *Jurisprudencija: mokslo darbai*. 2002. T. 36(28). P. 76–77.

²⁷² Greičius S., Vitkauskas K. Kelių policijos vykdomo prevencinio darbo poveikis eismo saugumui // *Jurisprudencija: mokslo darbai*. 2002. T. 35(27). P. 60.

4. Kodėl teisininko profesija, M. Vėberio požiūriu, yra svarbi pačiai visuomenei?
5. Kodėl teisinio profesionalizmo formų skirtumai, M. Vėberio požiūriu, nulemia Anglijos bendrosios teisės ir kontinentinės kodifikuotos teisės kontrastą?
6. Apibrėžkite profesiją vaidmenį visuomenėje funkcionalizmo ir marksizmo požiūriais.
7. Apibrėžkite ir paaiškinkite profesijų sampratų raidą sociologiniu požiūriu.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinės profesijos teorinį modelį.
9. Kodėl šiuolaikinių teisininkų veikla nulemia labiau jų susisluoksniavimą nei profesinę vienybę?
10. Apibūdinkite teisininkų bendrijų būklę Anglijoje, kontinentinėje Europoje, JAV ir Lietuvoje.
11. Apibrėžkite teisininkų įsipareigojimą teisės sistemai ir klientui bei paaiškinkite šio santykio problemišumą. Pateikite šio įsipareigojimo įgyvendinimo pavyzdžių.
12. Apibrėžkite ir paaiškinkite profesinės etikos ir jos laikymosi vaidmenį teisininkų veikloje.
13. Paaiškinkite „paslaugų idealo“ įgyvendinimo ypatumus skirtinguose teisininkų sluoksniuose.
14. Paaiškinkite profesinės etikos laikymosi ir paslaugų klientui teikimo santykį bei apibrėžkite jo problemišumą. Pateikite pavyzdžių.
15. Apibrėžkite „viešojo intereso“ ir „kliento intereso“ įtampą bei paaiškinkite teisininkų pagrindinius vaidmenis šiame kontekste. Pateikite pavyzdžių.
16. Apibrėžkite teisinės profesijos autonomiją ir paaiškinkite jos įgyvendinimo ypatumus.
17. Kodėl teisėtumo apsaugai lemiamos įtakos turi teismų veikla?
18. Apibrėžkite teisėjo vaidmens skirtumus bendrosios teisės ir kontinentinės kodifikuotos teisės šalyse.
19. Apibrėžkite ir remdamiesi Th. Bekerio požiūriu paaiškinkite teismų funkcinės analizės modelį.
20. Kodėl ir kokias teismų egzistavimo sąlygas Th. Bekeris pabrėžia?
21. Palyginkite tarpusavyje Th. Bekerio, M. Shapiro ir šiuolaikinių teismų veikimo sąlygas.
22. Kodėl, M. Shapiro požiūriu, „teisėjų nepriklausomybės“ sąvoka yra problemiška?

23. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisėjų „objektyvumo“ priklausomybės nuo skirtingo politinio režimo sampratą.
24. Kokias teismų funkcijas pabrėžia dauguma tyrinėtojų?
25. Apibrėžkite teismo proceso objektą ir paaiškinkite pagrindinę teismo funkciją.
26. Paaiškinkite teisėjų vaidmenį Shapiro požiūriu.
27. Kodėl Shapiro požiūriu šiuolaikinis teismas tampa formaliu teismo proceso mechanizmu?
28. Kodėl bendrosios teisės šalyse abejojama, ar ginčų perdirbimą galima laikyti pagrindine teismų veikla?
29. Kodėl bendrosios teisės šalyse keliamas pakitusių teismų funkcijų klausimas?
30. Apibrėžkite ir paaiškinkite netiesioginio ginčų sprendimo būdus.
31. Kodėl bendrosios teisės šalyse vyksta diskusija dėl teisėjų vaidmens aktyvumo?
32. Apibrėžkite ir paaiškinkite nepasitikėjimo teismais Lietuvoje problemą.
33. Apibrėžkite ir paaiškinkite specializuotas pasitikėjimo teismais sąlygas ir jų tarpusavio ryšį.
34. Kodėl iš tikrųjų negali būti absoliutaus teismų nepriklausomumo?
35. Apibrėžkite ir paaiškinkite žiniasklaidos vaidmenį formuojant Lietuvos visuomenės požiūrį į teismus.
36. Kodėl teisėjų ir advokatų kvalifikacija yra labai svarbi pasitikėjimo teismais sąlyga?
37. Paaiškinkite teisėjų ir advokatų darbo masto įtaką bylų teisme nagrinėjimui.
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite ikiteisminio bylos tyrimo, jos parengimo teismui, įstatymų kokybės įtaką teismo sprendimo veiksmingumui.
39. Apibrėžkite ir paaiškinkite teismo sprendimų veiksmingumo įtaką pasitikėjimo teismais raidai.
40. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindinį policijos vaidmenį šiuolaikinėje visuomenėje.
41. Kodėl kyla modernios policijos legitimacijos problema?
42. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės reikšmę policijos darbe.
43. Apibrėžkite ir paaiškinkite diskrecijos sąvoką.
44. Paaiškinkite diskrecijos naudojimo policijos veikloje reikšmę socialiniu požiūriu.

45. Paaiškinkite diskrecijos naudojimo reikšmę policijos veiklos požiūriu.
46. Kodėl susiklosto dviprasmiškas teisės ir policijos veiklos santykis?
47. Apibrėžkite ir paaiškinkite pagrindines Lietuvos policijos veiklos kultūros problemas.
48. Paaiškinkite Lietuvos policijos pareigūnų darbo motyvacijos raidos tendencijas.

DVYLIKTAS SKYRIUS. TEISĖS POLITIKA IR TEISĖS VEIKSMINGUMAS

Teisė yra ypatinga visuomenės gyvenimo sritis, nes ji ne tik sudaro daugiau ar mažiau darnią savo sistemą, ir, o tai svarbiausia, – perskrodžia visas kitas sritis. Teisės normų kūrimo ir įgyvendinimo pagrindu visuomenė siekia geresnės žmogaus teisių ir laisvių apsaugos, gyvenimo kokybės, pabrėžia vienu arba kitu socialinių santykių tvarkymo reikšmę, kuria ir organizuoja socialinę tvarką. Todėl jau teisėkūros lygiu reikia pagrįstai suprasti: kokių socialinių tikslų siekiama išleidžiant vienas arba kitas teisės normas; kokių sąnaudų reikės tam įgyvendinti; ar jų socialinis veikimas nesukels visuomenės narių pasipriešinimo, dėl kurio teisės normos bus menkai veiksmingos arba apskritai neveiksmingos. Taigi teisės politika ir teisės veiksmingumas – dvi susijusios temos, apimančios teisės socialinio veikimo atsiradimo pagrįstumą ir su juo susijusį teisės normų įgyvendinimo rezultatų reikšmingumą.

12.1. Teisės politika

Teisės politika²⁷³ yra sociotechnikos (taikomųjų socialinių mokslų) šaka, todėl visi sociotechnikoje vartojami teiginiai būdingi ir teisės politikai. Pirmuosius sociotechnikos ir teisės politikos koncepcijų šaltinius randame Leono Petražickio ir Roscoe Pouno darbuose, tačiau šiuolaikinė sociotechnika labai nutolo nuo savo šaknų. Iš pradžių susipažinkime su svarbiausiais sociotechnikos modeliais.

²⁷³ Remtasi: Podgorecki A. Socjologiczna teoria prawa. Warszawa: INTERART-TAL, 1998. S. 179–208.

12.1.1. Sociotechnika: socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūros

Šiuolaikinė sociotechnika grindžiama taikomųjų socialinių mokslų koncepcijomis, iš kurių reikšmingiausi yra H. Zeterbergo „**Akademinės konsultacijos modelis**“, P. Lazarsfeldo ir J. Reitzo „**Pažintinio panaudojimo modelis**“. Šios koncepcijos yra rodikliais, kad šiuo metu socialiniai mokslai jau pasiekia tą metodologinės brandos lygį, kuris leidžia sistemingai, be rizikos ir nuspėjamai daryti įtaką socialinei tikrovei. Jų taikymas išlaisvina nuo tokių metodų, kurie, prisidengdami tariamu neutralumu, įdiegia planuotai socialinei veiklai savo ideologines prielaidas. Glaustai apibūdinsime skirtingas koncepcijas, nes kiekviena jų pateikia savo sėkmingo taikymo praktikoje modelį.

Zeterbergo veikale *Social Theory and Social Practice*²⁷⁴ nurodyta procedūra, kuri, anot jo, yra teisinga tik racionalioje socialinėje (visuomeninėje) praktikoje. Jo siūlomą procedūrą sudaro tokie etapai: a) aiškinamasis interviu (ekspertas bando nustatyti kliento – fizinio arba juridinio asmens problemą remdamasis neformaliais tyrimais), b) problemos mokslinis interpretavimas (ekspertas išverčia konkrečią problemą į mokslinę kalbą), c) akademinė ir „sveiko proto“ konfrontacija (ekspertas parodo klientui savo interpretacijoje bendrą problemos viziją), d) sprendimo radimas (ekspertas sudeda socialinių mokslų žinias ir kliento problemą, tada formuluoja problemos sprendimą), e) mokslinis patarimas (ekspertas siūlo klientui sprendimą, suformuluotą kliento kalba. Šiuo etapu klientas taip pat informuojamas apie siūlomo sprendimo galimus nenumatytus padarinius).

Zeterbergo modeliui galima pateikti šias kritines pastabas: 1) modelis neatsižvelgia į galimą eksperto neadekvačią intervenciją; 2) nesiūlo išplėtos pasikartojančio tikslinio elgesio paradigmos; 3) nepateikia pakankamo pagrindo nustatyti kliento, rėmėjo, eksperto ir platesnės socialinės aplinkos vertybių, t. y. visų, su kuo susijęs racionalus socialinis veikimas, santykį.

Lazarsfeldas ir Reitzas savo knygoje *An Introduction to Applied*

²⁷⁴ Zetterberg H. *Social Theory and Social Practice*. The Bedminister Press, 1962.

*Sociology*²⁷⁵ taip pat nagrinėja kliento ir eksperto santykį, tačiau daugiau dėmesio skiria pasikartojančiai, pažintinei veikimo schemai. Šiuo tikslu jie išskiria tokius etapus: a) problemos apibrėžimas (iš socialinio gyvenimo išskyrimas tokių reiškinių, kurie reikalauja naujų sprendimų arba dėl kurių kažkas siekia šių pa(si)keitimų), b) darbo grupės kūrimas (atranka ir organizavimas ekspertų, turinčių atitinkamas teorines žinias ir socialinę patirtį), c ir d) žinių įsigijimas ir patarimų formulavimas (problema perkeliama į atitinkamas informacijas, jas apsvarsčius nustatomas įgytų žinių ir atitinkamų patarimų ryšys), e) naudojimas (įvedimas normatyvinių patarimų į socialinę tikrovę) ir galiausiai f) įvertinimas, t. y. konstatavimas, „ar visas pritaikymo procesas (*utilization*) tiksliai veikia“.

Lazarsfeldo ir Reitzo modelis, kaip ir Zeterbergo, lengvai pasiduoja kritikai. Šis modelis apeina intervencijos (įsikišimo) galimybę tokio eksperto, kuris yra kompetentingas ir suinteresuotas reikalu, bet nėra paskirtas konsultantu. Nors šis modelis daugiau negu Zeterbergo modelis remiasi socialinių mokslų taikymo proceso pažintiniais elementais, tačiau painioja įvairius pažinimo lygius: problemos apibrėžimas išreiškia socialinės tikrovės „užmigdytus poreikius“; ekspertų grupės kūrimas yra organizacinė užduotis; atitinkamos informacijos ieškojimas yra pažintinė problema; patarimo rūšies nustatymas yra normatyvinis veikimas; naudojimas – tai ryšys su socialine tikrove. Be to, modelis nesukuria atitinkamų būdų, kuriais būtų galima kliento vertybes atriboti nuo rėmėjo, eksperto ir socialinės aplinkos vertybių. Lazarsfeldo ir Reitzo modelį galima pavaizduoti šia formule: P-T-S (problema-tyrimas-sprendimas). Nors ši koncepcija įdomi, jos ribotumas yra bandymas objektyviai pavaizduoti realius reiškinius, kai eksperto ir sprendimą priimančio asmens santykio analizė neišeina už šio „užburto“ rato ribų.

D. Milsas apibendrina abiejų modelių reikšmę. Apibūdindamas Lazarsfeldo ir Reitzo „Pažintinio panaudojimo modelį“ jis pabrėžia, kad pirmiausia labai svarbus yra sumanymas sukonstruoti konsultacinio modelio pažintinę analizę. Jeigu sociotechnikai juo pasinaudos, tai lems sėkmingą socialinių mokslų praktinių metodologijų raidą. Antra, suvokimas, kad tarp žinių ir rekomendacijų yra didžiulė praraja, paskatins imtis darbo, kad ši praraja sumažėtų arba apskritai dingtų. Galiausiai tu-

²⁷⁵ Lazarsfeld P., Reitz J. An Introduction to Applied Sociology. New York: Elsevier, 1976.

rime suprasti, kad šis modelis turi daugybę trūkumų, nors ir rodo pažangą Zeterbergo „Akademinės konsultacijos modelio“ atžvilgiu, tačiau kitais atžvilgiais yra tiesiog silpnas jo mėgdžiojimas. „Pažintinis panaudojimo modelis“ yra geras galimos socialinių mokslų pažangos taikomosios sociologijos srityje pavyzdys, bet kartu ir priminimas, kad ši pažanga bus skaudžiai lėta“²⁷⁶.

Zeterbergo, Lazarsfeldo ir Reitzo mokslinių darbų ir jų kritikos pagrindu J. Kubinas, D. Milsas, K. Finsterbuschas ir C. P. Wolfas²⁷⁷ bei kiti autoriai sukūrė tikslingo socialinio veikimo sociotechninę paradigmą ir ją įgyvendinančius metamodelius. Šiuo pagrindu, pavyzdžiui, JAV buvo išplėta ištisa politikos, mokslinių-techninių projektų, ekonominių ir socialinių programų socialinių poveikių arba padarinių vertinimo (*social impact assessment*) tyrinėjimų kryptis. Ši tyrinėjimų sritis yra politikos analizės sudėtinė dalis arba, kitaip tariant, labai svarbus valstybinių programų rengimo ir įgyvendinimo etapas. Šiuo metu išvirtinto socialinių poveikių arba padarinių įvertinimo procedūrų standartai, kurie atitinka socialinio numatymo metodologijos ir metodikos reikalavimus.

Socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūra – tai tam tikro nuoseklumo vertinimo žingsniai (veiksmai), kai kiekviename jų atliekamos analitinės operacijos²⁷⁸:

4 lentelė

Vertinimo žingsniai	Analitinės operacijos
1. Problemos masto apibrėžimas	1. Apibrėžti lygį, kuriuo bus vertinami politikos arba programos projekto socialiniai padariniai: valstybinis, regioninis, vietos savivaldos lygis. 2. Apibrėžti socialinių poveikių srities ribas, laiko trukmę.
2. Problemos nustatymas	1. Suformuluoti šios problemos sprendimu siekiamus tikslus. 2. Apibrėžti suinteresuotas socialines grupes (klientų grupes), kurios patirs poveikius, ir įvertinti jų poreikius. 3. Apibrėžti vertinimo kriterijus, kurie bus toliau taikomi. Tai suinteresuotų šalių vertybinės nuomonės apie tai, ką jie supranta kaip naudingus ir nepageidautinus socialinius padarinius.

²⁷⁶ Mills D. Sociotechnics – A Methodological Analysis // News – letter of Research Committee on Sociotechnics. 1981. Nr. 6. P. 58.

²⁷⁷ Žr.: Kubin J. Sociotechnics – A Methodology for Social Problem Solving // Newsletter of Research Committee on Sociotechnics. 1979. Nr. 4; Mills D. Sociotechnics – A Methodological Analysis // Newsletter of Research Committee on Sociotechnics. 1981. Nr. 6; Finsterbusch K., Wolf C. P. Methodology of Social Impact Assessment. Stroudsburg, PA: Hutchinson Ross, 1981.

²⁷⁸ Social impact assessment methods. Beverly Hills, 1983. P. 17–18.

Vertinimo žingsniai	Analitinės operacijos
3. Problemos sprendimo alternatyvų suformulavimas	1. Apibrėžti protingų alternatyvų, kurios atitinka poveikių (padarinių) subjektų interesus, rinkinį. 2. Apibrėžti su valdžia susijusio įsikišimo agentus, būdus ir išteklius. 3. Atlikti galimų ekonominių ir ekologinių padarinių, kuriuos gali sukelti antriniai socialiniai poveikiai, analizę.
4. Poveikių profilio parengimas	1. Atrinkti ir sugrupuoti poveikių kategorijas pagal tipus ir išreikšti per socialinius indikatorius²⁷⁹ (rodiklius). 2. Išmatuoti (atskleisti) socialinių indikatorių dabartinę reikšmę. 3. Sukurti socialinių poveikių profilį.
5. Projektacija	1. Apibrėžti dėl socialinių poveikių įvykusių permainų esmę ir kiekybinius parametrus, kai įgyvendinamas vienas arba kitas alternatyvus sprendimas (socialinių poveikių tendencijų analizė). 2. Įvertinti laukiamų socialinių padarinių tikimybės laipsnį.
6. Įvertinimas I (assessment) Kokią reikšmę tai turi?	1. Palyginti alternatyvas. 2. Apibrėžti socialinių poveikių, kuriuos sukels alternatyvių sprendimų įgyvendinimas, skirtumus (ir padarinių požūriū).
7. Įvertinimas II (evaluation)	1. Apibrėžti ekspertų santykį su galimais socialiniais poveikiais (padariniais). 2. Atlikti pakartotinę suinteresuotų socialinių grupių ir jų poreikių analizę. 3. Iš naujo suformuluoti socialinių poveikių (padarinių) vertinimo kriterijus. 4. Apibrėžti kriterijų hierarchiją pagal svarbą. 5. Išskirti geriausias alternatyvas, kuriose yra optimali palankių ir nepageidautinų socialinių poveikių pusiausvyra.
8. Nepageidautinų socialinių padarinių minimalizavimas	1. Išanalizuoti neišvengiamus neigiamus socialinius poveikius (padarinius). 2. Apibrėžti galimas kompensacines priemones. 3. Įvertinti tikėtiną kompensacinių priemonių veiksmingumą.
9. Stebėseną	1. Išmatuoti faktinius socialinius poveikius (padarinius) ir palyginti juos su numatytaisiais. 2. Užtikrinti valdymo grįžtamąjį ryšį ir informuoti suinteresuotas socialines grupes apie lyginimo rezultatus.

Teisės kūrimo politika yra ypač svarbi valstybės politikos ir valstybinių programų dalis. Nenutrūkstamai ir greitai vykstančių socialinių

²⁷⁹ Socialiniais indikatoriais laikomi dviejų tipų rodikliai: darbo apimties rodiklis (pvz., mokesčių įstatymų pataisų skaičius) ir galutinių rezultatų (gauto efekto) rodiklis (pvz., mokesčių surinkimo būklė įsigalėjus pataisoms).

pokyčių kontekste įstatymų leidėjai turi ribotas galimybes vien juridinės technikos pagrindu leisti veiksmingus įstatymus. Tačiau įstatymų leidėjų, kaip vienos socialinės grupės, veikla turi tikslingai ir pagrįstai veikti visos visuomenės socialinę būklę ir jos raidą. Taigi abi objektyviai veikiančios aplinkybės įpareigoja juos ypač atsakingai leisti naujus ir taisyti veikiančius įstatymus. Įstatymų leidėjai padaro klaidų, išleisdami neveikiančius arba žmogaus teisėms prieštaraujančius įstatymus. Todėl Vakarų teisės tradicijos šalyse plėtojama institucionalizuota sociologinė pagalba teisėkūrai ir kartu keliamas įstatymų leidėjų (valstybės) atsakomybės klausimas, kai dėl išleisto įstatymo konkretus asmuo patiria labai didelius nuostolius.

Labai svarbu, kad ir Lietuvos įstatymų leidėjai įvestų privalomą rengiamų įstatymų ir jų pataisų projektų socialinių poveikių ekspertizę, kurią atliktų ne tik valdžios institucijose dirbantys ekspertai. Šį žingsnį jau tiesiog būtina rengti, nes yra išleista daug ne tik neveikiančių, bet ir socialinės žalos padarančių įstatymų. Akivaizdu, kad įstatymų ir jų pataisų projektų socialinių poveikių (padarinių) ekspertizių sąnaudos yra nepalyginamai mažesnės už sąnaudas, skiriamas neveiksmingiems įstatymams parengti, išleisti ir taisyti bei nepageidautiniems socialiniams padariniams kompensuoti.

12.1.2. Teisės politikos samprata

Teisės politika – tai teise, kaip instrumentų rinkiniu, kuriamų socialinių pokyčių tikslingo projektavimo ir įgyvendinimo teorija ir praktika. L. Petražickis pirmasis suformulavo teisės politikos sampratą 1893–1895 metais savo darbuose. Teisės politikos paskirtį jis apibrėžė taip: „teisės politikos esmė yra moksliskai pagrįstai numatyti padarinius, kurių reikia tikėtis įvedus tam tikrus teisinius paliepiamus, taip pat parengti tokius teiginius, kurių pavirtimas veikiančios teisės sistemos įstatymų nuostatomis taptų tam tikrų pageidautinų rezultatų priežastimi“²⁸⁰.

Teisės politika nagrinėja, kaip racionalūs poveikiai, įskaitant ir teisinius, daro įtaką socialinio gyvenimo būklei ir jo raidai. Teisės politika operuoja teleologiniais sprendimais ir gali įrodyti, ar konkretus teisinis paliepiamas yra tiksli priemonė pasiekti tam tikrą socialinį tikslą. Kitaip

²⁸⁰ Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. С. 303.

tariant, ji gali įvertinti šį paliepimą kaip pageidautiną, ir atvirksčiai – gali įrodyti, kad kito teisinio paliepimo įgyvendinimas suponuos neigiamus socialinius padarinius. Teisės politika vertina ne pačią teisę kaip „teisingą“ ar „neteisingą“, o tik teisės poveikio rezultatus. Teisės politika rekomenduoja įvesti atitinkamus teisinius paliepimus arba juos išsaugoti veikiančios teisės sistemoje, kad jais būtų galima pasiekti pageidautinus socialinius padarinius.

Teisės politika projektuoja, planuoja ir įgyvendina socialinius pokyčius. Šioje veikloje ji remiasi ne tik bendražmogiškosiomis vertybėmis ir socialinio elgesio dėsningumais, bet ir veiksmingai veikiančios teisės kūrimo principais: 1) įstatymų leidybos politikos principais, 2) kodifikacijos politikos principais.

Įstatymų leidybos politikos principai yra pagrindinis teisės politikos klausimas. Įstatymų leidybos politikos principai grindžiami ne tik deduktiviais samprotavimais, bet ir iš teisės normų aktų įgyvendinimo socialinių padarinių analizės išvestais dėsningumais. Tai reiškia, kad įstatymų leidybos principai formuluojami atsižvelgiant į socialinių mokslų, ypač teisės sociologijos, sukauptas žinias. Šios žinios įgyjamos ne tik remiantis įvairiomis, sistemingai parengtomis koncepcijomis, bendromis teisėmis, suformuluotomis remiantis verifikuotais tyrimais ir įvairių veikiančių teisinių institucijų daromų klaidų analizėmis, bet taip pat ir empirinių tyrimų rezultatais. Įstatymų leidybos principai reikalauja pripažinti, kad:

- teisė yra prieinamas sąmoningo socialinio pasikeitimo kūrimo ir organizavimo instrumentas;
- teisė neturi neriboto veikimo galimybių;
- teisei nėra atimta nepriklausomo veikimo ir įtakos galimybė;
- yra įvairių veiksmingo teisės veikimo skiriamųjų socialinių sąlygų;
- teisės veiksmingumas priklauso nuo to, koku laipsniu teisę palaiko moralės tradicija, visuomenės nuomonė, institucinė teisė.

Teisės politikos požiūriu svarbiausi įstatymų leidybos principai yra šie:

- **realizmo principas**, kuris išplaukia iš sociologinių tyrimų, įrodančių, kad ne kiekviena oficiali teisės norma faktiškai veikia socialinę tikrovę. Realizmo principas taip pat suprantamas kaip galiojančių teisės aktų infliacijos priešnuodis. Neatsižvelgimas į realizmo principą lemia

teisės autoriteto, pagarbos jai smukimą ir to rezultata – jos veiksmingumo apribojimą;

• **konstitucinis principas.** Jis reiškia, kad kiekvienas norminis aktas turi turėti savo šaknis pagrindinėse konstitucijos nuostatose. Šios nuostatos turi remtis visuomenės istorinėmis tradicijomis ir vertybių sistemomis, apibūdinančiomis socialinius-politinius visuomenės tikslus. Šio principo pagrindas yra prielaida, kad visuomenė akceptuoja teisę, kai ji atitinka šios visuomenės pripažįstamas pagrindines vertybes. Vakarų Europos visuomenių raidos istorija ir bendros išvados, darytinos remiantis šiuolaikiniais empiriniais tyrimais, patvirtina šią prielaidą. Teisės ir moralės vaidmenį galima palyginti su nebylaus milžino ir ant jo pečių sėdinčio labai šnekaus nykštuko bendradarbiavimu; teisę simbolizuojantis nykštukas yra reikšmingas, nes remiasi milžinu, semiančiu jėgą iš už jo stovinčių moralinių nuostatų (Podgórecki *et al*, 1971);

• **teisinės galios subordinacijos principas,** skelbiantis, kad teisiniai sprendimai neturi prieštarauti aukštesnės pakopos teisei, ypač konstitucinei teisei. Ši nuostata rodo, kaip interpretuoti teisės normas, ir suteikia galimybę jas parengti minimalizuojant galimus prieštaravimus ir dviprasmiškumus;

• **laisvės principas.** Jis reiškia, kad teisė turi užtikrinti piliečių veikimo laisvę. Remiantis šiuo principu, teisės normos turi būti nustatomos tada, kai abejojama, ar tokia teisė apskritai leistina. Šis principas gali būti suformuluotas ir kitaip: nereikia nustatinėti teisių, jeigu nėra praktinės galimybės jas realizuoti;

• **priešingų interesų derinimo principas.** Šis principas reikalauja: 1) vengti tokių teisėkūros sprendimų, kurie neatitinka tautos ir valstybės interesų, arba vienos socialinės grupės būklę pagerina pablogindama kitų socialinių grupių padėtį; 2) sukurti priešingų interesų derinimo procedūras, kurias taikant galima pasiekti socialinių grupių interesų kompromisinį susitarimą;

• **bausmių apribojimo principas.** Jis reiškia, kad baudžiamąsias priemones reikia naudoti tik esant realiai grėsmei visuomenei, kai nepakanka civilinių priemonių. Teisė neturi tik bauginti. Visada, kai tai įmanoma, teisė turi skatinti elgtis taip, kad teisės subjektai nepažeistų socialinės tvarkos;

• **teisės negaliojimo atgaline data principas** (*lex retro non agit*). Teisės aktai turi įpareigoti ne nuo jų paskelbimo dienos, o tik po tam tik-

ro nustatyto laiko, nes staigus teisės normų įvedimas gali sukelti padarinių, vertintinų kaip neteisinga bausmė.

Svarbiausi **kodifikacijos politikos principai** yra šie:

- **kompetencijos principas.** Tai vienas svarbiausių kodifikacijos principų, formuluojantis teisės normų legalumo bendras sąlygas. Remiantis šiuo principu, rengiant teisės aktą reikia atsižvelgti ne tik į teises ir profesines žinias, bet ir į socialinių mokslų tyrimų rezultatus. Taip suformuluotas kompetencijos principas nesivadovauja vien teisių rengimo, motyvavimo ir skelbimo praktika, kurios remiasi beveik vien tik semantinėmis ir loginėmis prielaidomis;

- **absoliutumo principas.** Remiantis šiuo principu, teisės aktas turi būti taip suformuluotas, kad jame būtų visos svarbios praktinės prielaidos, būtinos teisės tikslams pasiekti. Šis principas prieštarauja teisinių paliepiamų „infliacijos“ reiškiniai ir sudėtingiems įvairių teisinės konstrukcijos dalių elementų ieškojimams įvairiuose teisės šaltiniuose. Šis principas ragina įstatymų leidėją nuosekliai/logiškai mąstyti pagal racionalią schemą: priemonių adekvatumas numatytiems tikslams;

- **bendrumo principas.** Jis reikalauja, kad įstatymai būtų bendro pobūdžio dėl to, kad turėtų kuo mažiau išimčių ir reguliuotų visas socialinės tikrovės sritis, priklausančias atitinkamam bendrumo lygiui. Kitaip tariant, teisės norma turi apimti visas jos reguliuojamos socialinės tikrovės sritis;

- **aiškumo principas.** Jis reikalauja suformuluoti teisės normų aktus taip, kad teisės sąvokos visada būtų vartojamos ta pačia prasme ir pati teisė būtų suprantama ne tik jos autoriams ir taikytojams, bet pirmiausia piliečiams. Visoje teisinėje sistemoje teisės sąvokos turi būti vartojamos ta pačia reikšme. Tai padėtų išvengti nereikalingų konfliktų. Šio principo tikslas – užkirsti kelią teisės ir piliečių susvetimėjimui, kad kuo daugiau piliečių galėtų savarankiškai remtis teise;

- **teštinumo principas.** Jis reikalauja užtikrinti, kad teisės normų aktams įgyvendinti bus sukurtos reikalingos teisinės sąlygos, t. y. išleisti visi būtini vykdomieji nurodymai, nulemiantys teisės aktų funkcionavimą. Dėl to turi būti nustatytas vykdomųjų nurodymų (lydinčiųjų teisės aktų) išleidimo laikas. Jokiam teisės aktui negali kilti grėsmė tapti negyva teise dėl jo funkcionavimui būtinų vykdomųjų nurodymų neišleidimo.

Teisinės sąmonės požiūriu nebrandžioje visuomenėse teisėkūros

subjektai dažnai vadovaujasi ne įstatymų leidybos ir kodifikacijos politikos principais, bet susiformavusiais praktinės veiklos principais, kuriuos galima sugrupuoti į du pagrindinius požiūrius:

1. Retrospektyvinis požiūris, kurio esmė – polinkis ieškoti naujų sprendimų ankstesnėje arba dabar veikiančioje teisinėje sistemoje.
2. Atsitiktinės perspektyvos požiūris, kai nauji uždaviniai sprendžiami bandymų ir klaidų metodo pagrindu. Kitaip tariant, sprendimai grindžiami sveiko proto samprotavimais, profesionaliu žinojimu.

Šie įsikeroję požiūriai ilgai stabdė teisės politikos, kaip mokslinės disciplinos, raidą Vakarų pasaulyje. Jie būdingi ir Lietuvos teisėkūros subjektams – ypač išryškėjo Lietuvoje po 1990 metų ir buvo tapę vos ne valdymo ir teisės politikos pagrindu.

Abu požiūrius reikia vertinti labai atsargiai, pavyzdžiui, retrospektyvinį požiūrį: dabarties sprendimai dažniausiai priimami kokybiškai naujomis sąlygomis. Todėl įgyta patirtis ne visada gali būti naudinga tais atvejais, kurie yra už šios patirties ribų. Taigi kyla problema, kaip retrospektyvinį požiūrį pertvarkyti į perspektyvinį, bet ne atsitiktinės perspektyvos, o į racionaliai perspektyvinį požiūrį. Šis požiūris – tai perspektyvos numatymas sistemingai nagrinėjant teisėkūrinės veiklos skirtingų alternatyvų socialinius padarinius ir pasirinkimas tos alternatyvos, kurios įgyvendinimas žada daugiausia teigiamų ir mažiausiai neigiamų rezultatų. Tiksliau tariant, nagrinėjama teigiamų ir neigiamų socialinių padarinių pusiausvyra. Todėl neišvengiamai reikia remtis socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūra.

12.2. Teisės formaliojo veiksmingumo samprata

Bendriausiu teisinio pozityvizmo požiūriu **teisės veiksmingumas yra teisės normų faktinio poveikio (rezultato) ir teisėkūros subjekto įsivaizduojamo (planuojamo) teisės normų įgyvendinimo rezultato (arba teisės normų paskirties) santykis**. Matematine prasme šio san-

tykio variantiškumą tarp vieneto ir nulio turėtų lemti abu santykio kintamieji. Taip nėra, nes teisinis pozityvizmas remiasi nuostata, kad valstybėje yra aukščiausiaji valstybinė valdžia ir išreikšdama savo kaip suvereno valią nėra susaistyta jokių nuo jos nepriklausomai egzistuojančių vertybių. Teisinis pozityvizmas domisi ne elgesio taisyklės turiniu, o pačia elgesio taisykle. Todėl viską, ką teisėkūros subjektas sukuria kaip visuotinai privalomo elgesio taisyklę ir kurios vykdymą garantuoja valstybės prievartos panaudojimo galimybė, yra ir teisinga, ir teisėta²⁸¹, – teigia A. Vaišvila. Tai reiškia, kad teisinis pozityvizmas pirmiausia nukreiptas į teisės įgyvendinimo poreikius ir formalusis teisės veiksmingumas suprantamas kaip teisinio reguliavimo mechanizmo naudojimo veiksmingumas.

Teisiniu pozityvizmu besiremiantis teisės veiksmingumo nagrinėjimas nekelia teisės normų paskirties įvertinimo problemos ir dėmesį sutelkia tik į teisės normų įgyvendinimo lygį. Toks atsiribojimas grindžiamas prielaida, kad teisės normos tikslai priklauso nuo vienų arba kitų etinių ir pasaulėžiūrų sistemų, kurios jų turinio požiūriu peržengia teisės politikos, kaip praktinio mokslo, ribas²⁸². Todėl teisės politikos požiūriu formalusis teisės veiksmingumas apima teisės normų įgyvendinimo aspektus, kurie yra: 1) planuoti tiesioginiai (pirminiai ir antriniai) rezultatai ir jų siekimo metodai, 2) neplanuoti, bet galimi rezultatai – netiesioginiai, šalutiniai.

Teisės politika nagrinėja aprobuotų tikslų įgyvendinimo metodologiją ir siekia atskleisti, kokių mastu tikslai, kaip reikalautas būvis, buvo įgyvendinti. Teisėkūros subjekto tikslu laikomas toks įsivaizduojamas būvis, kurį ši valdžia vertina teigiamai ir iš tikrųjų stengiasi pasiekti. Todėl teisės normų akto poveikiu laikomi tokie rezultatai, kuriuos valdžia planuoja ir jiems pritaria. Dažniausiai skiriami dveji planuoti tiesioginiai rezultatai – pirminiai ir antriniai. Antriniai rezultatai yra tokie teisės normų akto įgyvendinimo padariniai, kuriuos teisėkūros subjektas iš anksto numato ir dėl įvairių priežasčių jiems nepritaria, bet priverstas susitaikyti su jų atsiradimu kaip neišvengiama pagrindinių teisės normų akto tikslų įgyvendinimo (pirminių rezultatų gavimo) sąlyga. Neplanuotas rezultatas – tai toks teigiamas arba neigiamas teisės normų akto poveikis, kurio teisėkūros subjektas nenumatė. Teisės normų akto veiks-

²⁸¹ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 80–81.

²⁸² Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. С. 314.

mingumą sumažina neplanuoti neigiami ir antriniai rezultatai, vadinami bendra nuostolių sąvoka. Todėl teisės normų akto veiksmingumo vertinimas gali būti nuostolių ir planuotų rezultatų santykis.

Taigi palankiausia teisės normų akto įgyvendinimo situacija yra tada, kai pasiekiami be nuostolių planuoti jo tikslai, ir priešingai, ypač ne-naudingi yra neplanuoti neigiami teisės normų akto įgyvendinimo padariniai, nes jie akivaizdžiai prieštarauja teisėkūros subjekto siekiamiems tikslams. Todėl siekiama sustiprinti formalųjį teisės veiksmingumą, pabrėžiant: 1) sankcijos grėsmę už teisinių paliepimų pažeidimą, 2) teisėsaugos subjektų, užtikrinančių teisinių paliepimų įgyvendinimą, veiklą, 3) teisės normų akto poveikio veiksmingumo laipsnio nustatymo metodą, 4) teisės poveikio reikmės motyvus ir jo auklėjamąją funkciją, 5) veikiančios teisės ir teisinio jausmo santykį, 6) teisinės sistemos autoritetą²⁸³.

Teisinio pozityvizmo požiūriu išskiriamos dvi įstatymo veiksmingumo formos: 1) tiesioginis įstatymo poveikis visuomeniniams santykiams įstatymų leidėjo pageidautina linkme, 2) įstatymo taikymo pastangų sėkmingumo laipsnis, kurį išreiškia susiklosčiusi konkrečios teisės normos taikymo praktika, t. y. kaip dažnai ji besąlygiškai ir tiksliai taikoma. Teigiama, kad pirmąją formą įstatymas pasireiškia lyg „grynu pavidalu“, o antrąją – sutapęs su teisės taikymo subjektų veiklos efektyvumu. Taigi teisinio pozityvizmo požiūriu teisės normų įgyvendinimo laipsnis apima teisėsaugos subjektų arba apskritai valstybės aparato veiklos teisinės kultūros parametrus, kita vertus, teisės normų įgyvendinimo socialines sąlygas ir veiksnius, prie kurių priskiriamas ir piliečių elgesys.

Veiksmingu teisės normų akto laikomas toks teisės normų akto poveikis, kuris atitinka planuotus jo rezultatus. Vis dėlto teisės normų aktas gali būti veiksmingas dėl visiškai skirtingų priežasčių:

1. Dėl teisėkūros subjekto efektyvaus darbo, jei teisės normų akto paskirtis atitinka socialinius interesus ir todėl jo įgyvendinimas nesukelia jokie visuomenės narių arba grupių pasipriešinimo, arba jis yra visai nežymus.
2. Dėl efektyvaus teisėsaugos subjektų arba valstybės aparato darbo.

²⁸³ Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. С. 313–314.

Teisinis pozityvizmas sąmoningai apeina teisėkūros subjekto darbo indėlio į teisės normų veiksmingumą vertinimą. Dažnai laikomasi etatis-tinio požiūrio: teisinis reguliavimas negali būti pagrįstai išanalizuotas būdamas atitrūkęs nuo valstybinio valdymo praktikos. Teisės normų aktų taikymo socialiniai padariniai glaudžiai susiejami su bendrais valstybinės administracijos veiklos rezultatais. Žinoma, šio ryšio reikšmės negalima ignoruoti arba neįvertinti, bet negalima jo ir suabsoliutinti, nes tuomet visiškai paneigiamas teisinis pliuralizmas, kuris realiai funkcionuoja.

Teisės normų akto įgyvendinimą įprasta susieti su teisėsaugos subjektų arba administracinio aparato veikla, nes jie užsiima ir praktiniu teisės normų akto įvedimu į gyvenimą, ir jo efektyvumo kontrole, todėl teisės normų akto veiksmingumas susiejamas su administracinio aparato veiklos efektyvumu. Pats savaime administracinio aparato veikimas nėra socialiai produktyvus, – teigia A. Podgorecki, – bet jį pateisina vien atsiradę teisės normų akto, kurį šis aparatas palydi į socialinį gyvenimą ir kontroliuoja, veikimo rezultatai, t. y. kuo didesnis konkretaus teisės normų akto poveikis, tuo labiau pateisinama jį lydinčio administracinio aparato veikla, ir atvirkščiai. Iš čia kyla išvada, kad konkretaus administracinio aparato vertinimas turi būti grindžiamas jo veikimo produktyvumu. Tik nustačius administracinio aparato produktyvumą galima apskaičiuoti investicijų į teisinio reguliavimo mechanizmą rentabilumą.

Taigi formaliai veiksmingo teisės normų akto įgyvendinimo vienu svarbiausių požymių laikomas jo produktyvumas, kuris išreiškiamas dėl teisės normų akto poveikio gautų rezultatų kiekio ir jiems išleistų sąnaudų santykiu. Jeigu pradinį socialinės sistemos būvį pažymėsime kaip S_1 , o jos būvį po teisės normų akto poveikio – S_2 , tai poveikio rezultatas bus išreikštas sistemos būvių skirtumu $S_2 - S_1$. Bendrosios efektyvumo teorijos požiūriu be kokių nors išlaidų negausime jokio rezultato, kuris visada apima realizuotas sąnaudas Q . Taigi socialinės sistemos būvių $S_2 - S_1$ skirtumo santykis su pokyčiui sunaudotomis sąnaudomis Q leidžia apskaičiuoti gauto efekto „kainą“. Sąnaudos gali būti suprantamos plačiausia prasme: ir kaip tam tikrų priemonių naudojimas, ir kaip apskritai dvasinės bei praktinės veiklos sąnaudos, ir kaip nepageidautini ir nei-giami teisės normų akto išleidimo laukiami arba nenumatyti padariniai.

Dėl teisės normų akto realizavimo atsiradusį efektą, išreikštą kaip $S_2 - S_1$ ir Q santykį, būtina palyginti su teisės normų akto tikslu. Teisės normų akto išleidimo momentu jo tikslas suprantamas kaip idealiai eg-

zistuojantis rezultatas $S_{2ideal.} - S_{1ideal.}$. Kadangi planuojamas rezultatas nesutampa su faktiniu rezultatu, o planuojamos sąnaudos su realiomis, efektyvumo formulė bus tokia:

$$Efektyvumas = \frac{S_2 - S_1}{Q} \cdot \frac{S_{2ideal.} - S_{1ideal.}}{Q_{ideal.}}$$

Šios formulės pirmasis santykio narys išreiškia tikrąjį rezultato siekimo procesą, o antrasis – idealų tikslo siekimo procesą. Tačiau ši formulė nepaaiškina teisės normų akto veikimo arba neveikimo specifikos. Teisės normų akto veikimo efektyvumas – tai ne tik jo paties padarinys. Jo efektyvumas taip pat priklauso nuo visuomenės ir socialinių grupių, atsižvelgiant į tai, kam adresuotos teisės normos, savybių ir būvio. Kadangi visuomenės būvis ir savybės yra susiję ir su kitomis teisinio (ir socialinio neteisinio) reguliavimo normomis, konkretaus teisės normų akto poveikį reikia nagrinėti realiai funkcionuojančios teisėtvarkos kontekste, kreipiant dėmesį į teisės veiksmingumui įtakos turinčių sąlygų ir veiksmų analizę.

12.3. Teisės veiksmingumui įtakos turinčios sąlygos ir veiksniai

Teisės sociologijoje nėra išplėtos teisės socialinio veikimo sąlygų ir veiksmų klasifikacijos, ir tai riboja teisės veiksmingumo tyrimus. Abejojama, ar apskritai įmanoma į vientisą teisinį darinį sujungti visus imperatyvus ir veiksmus, kurie teigiama prasme paveikia individų elgesį. Dėl to teisėkūros subjektas „pateisina“ savo subjektyvius socialinių santykių būklės vertinimus. XX a. antroje pusėje L. Schwarzo ir J. Sholnicko tyrimai įrodė, kad dėl neteisingo subjektyvaus socialinių santykių įvertinimo atsiradusi teisės norma dažnai sukelia tokius nepageidautinus padarinius, kurie gali atvesti į socialinius konfliktus ir reikšmingai iškreipti planuojamus teisės normos veikimo rezultatus. Pavyz-

džiui, teisės sociologiniai tyrimai atskleidė, kad per greitas teisiųjų sankcijų taikymas gali sukelti socialinių santykių reguliavimo disfunkciją²⁸⁴.

Teisės veiksmingumo tyrimus riboja ir pati tyrimų erdvė, kuri „telpa“ tarp faktinio teisės normų poveikio (rezultato) ir tų tikslų, kuriems pasiekti jos buvo priimtos. Tarp šių ribų teisės veiksmingumo nagrinėjimas apima visą kompleksą klausimų, pradedant teisės tikslu ir teisės funkcijomis, teisėkūra ir baigiant teisės realizacijos rezultatais. Tai reiškia, kad teisės veiksmingumui vienaip arba kitaip daro įtaką visi teisės socialinio veikimo mechanizmo elementai.

Teisinės tikrovės analizė daug kartų patvirtina, kad teisės normos buvimas yra svarbiausias teisinio poveikio atsiradimo pagrindas. Teisės normos, kaip teisinės priemonės, naudingas poveikis pasireiškia tuo, kad: 1) teisės norma apibrėžia subjektus, kurie turi dalyvauti veikloje įgyvendinant jos paskirtį, 2) teisės norma nustato aplinkybes, kurioms esant šie subjektai privalo pradėti veikti, 3) teisės norma nurodo jiems tam tikrus elgesio etalonus, 4) teisės norma nustato teisinės atsakomybės priemones, tarp jų ir sankcijų taikymą už elgesio etalonų nesilaikymą. Dažniausiai pabrėžiama, kad svarbiausia galiojančių teisės normų veiksmingumo sąlyga yra jų valstybinė apsauga. Šios teisės normos savybės negalima suabsoliutinti. Tarp bausmės dydžio ir teisės normos, kurioje numatyta ta bausmė, poveikio efektyvumo egzistuoja dėsningas ryšys ir daugybė jo apribojimų. Šis dėsningas ryšys nutrūksta ypatingomis socialinėmis sąlygomis, pavyzdžiui, karo, revoliucijų, stichinių nelaimių ir panašiais atvejais; jis nustoja galioti, kai sankcija tampa per daug didelė. Pastaruoju atveju teisingumo jausmas sufleruoja, kad teisinė sankcija neteisinga.

Pasipriešinimo įstatymui situaciją galima užčiuopti dviem būdais: 1) surinkus ir apibendrinus statistinę informaciją (pvz., „pilstuko“ gamybos, laikymo ir pardavimo faktų išaiškinamumo pasikeitimas sugriežtinus atitinkamas baudžiamąsias sankcijas); 2) stebint visuomenės nuomonės būseną prieš ir po įstatymo priėmimo. Todėl nagrinėjant naują įstatymų leidybą, reikia:

1. Dėmesį kreipti į naujo įstatymo galimą palaikymą arba jo skatinimą, kylantį iš tam tikrų visuomenės posistemių (pvz., politinių ir eko-

²⁸⁴ Schwarz L., Sholnick J. H. Two studies of legal stigma // *Society and legal order*. New York, 1962. P. 569.

nominių institucijų). Pavyzdžiui, įstatymų, kurie liberalizuoja verslą, leidybą palaiko Lietuvos laisvosios rinkos institutas.

2. Dėmesį kreipti į iš suinteresuotų socialinių grupių ir sluoksnių kylantį pasipriešinimo arba solidarumo laipsnį, kuris gali išreikšti tris skirtingas piliečių pozicijas: 1) daugumos gyventojų kokio nors pasipriešinimo naujos teisės normos įvedimui nebuvimą arba silpną jo išraišką. Tokia situacija susiformuoja tada, kai visuomenėje yra įsitvirtinusi pagarba įstatymui ir tuomet nėra net prievartos būtinybės. Pavyzdžiui, santuokos apeigos formos reglamentuotos atitinkamo papročio pagrindu. Šio teisės forma įkūnyto papročio laikomasi beveik automatiškai; 2) gana aktyvaus pasipriešinimo teisės normai buvimas kurioje nors organizuotoje žmonių grupėje. Atsižvelgiant į teisės normos socialinį reikšmingumą (jos palaikymą visuomenėje), reikia spręsti: ar imtis jai įgyvendinti papildomų priemonių ir sustiprinti žmonių grupės socialinę kontrolę; ar susilaikyti nuo aktyvių veiksmų, tikintis, kad laikui bėgant sumažės jos pasipriešinimas; ar pakeisti teisės normos turinį. Klasikinis pavyzdys yra JAV „sausosios įstatymo“ įvedimas, jo aktyvaus įgyvendinimo organizavimas ir galų gale panaikinimas; 3) daugumos visuomenės narių smarkus pasipriešinimas teisės normai. Šiuo atveju įstatymas yra visiškai neefektyvus ir pats gyvenimas sukyla prieš jo veikimą. Prievartos naudojimas būtų suprantamas kaip neteisėtumas, vedantis prie visuomenės stabilumui pavojingų padarinių.

3. Dėmesį kreipti į pasipriešinimo ir solidarumo mastą socialinių grupių viduje.

Nagrinėjant teisės veiksmingumą, daug dėmesio skiriama individų ir grupių pasipriešinimo teisei šaltiniams. Paundas išskyrė keturis socialinio pasipriešinimo atsiradimo šaltinius: 1) mechaninis operacionalizmas pasireiškiantis žmonių elgesiu ir socialinėmis normomis, kuris ne visada atitinka teisės normos reikalavimus. Mechaniniu operacionalizmu laikomas veiklos žmonėms labiau būdingas teisinės situacijos vertinimo ir sprendimų paieškos dalykinis konstruktyvus pradas, laiduojantis pasirinkimą tokio veiksmų varianto, kuris teikia daugiausia naudos ir kurį nepasmerkia visuomeninė nuomonė; 2) tarp pažangos laipsnių, kuriais raidą apibūdina teisė ir visuomeninė nuomonė, esantis neišvengiamas skirtumas; 3) visuotinis įsitikinimas, kad teisės taikymo veikla (pvz., teisingumo vykdymas) nereikalauja iš asmenų, kuriems pavestos tokios funkcijos, turėti kokių nors ypatingų savybių ir kompetencijos;

4) įgimta žmogiškoji reakcija priešintis bet kokios rūšies apribojimams²⁸⁵.

Šie pasipriešinimo teisei šaltiniai neužkerta teisėkūros subjektams galimybių aktyviai paveikti socialinę struktūrą, asmenybių ir jų grupių poreikius ir interesus, žmonių savitarpio santykius ir jų elgseną. Efektyviam poveikiui būtinos papildomos sąlygos, įskaitant ir laiko veiksnį. Eksperimentais buvo patvirtinta prielaida, kad naujų teisės normų sklaida vangiai vyksta visuomenės informavimo priemonių kanalais ir visiškai lėtai įsitvirtina individų ir grupių sąmonėje. Tokio eksperimento klasikinis pavyzdys – T. Eckhoffo su kolegomis atliktas Norvegijos 1948 m. įstatymo apie namų darbininkų teisinę padėtį efektyvumo tyrimas. Šio tyrimo tikslas buvo dvejopas: 1) surinkti faktinę medžiagą apie teisės veikimo ribas ir nustatyti tą ribą, už kurios teisės normos funkcijos nusilpsta, 2) nustatyti, koku mastu teisėkūros subjekto tikslų sėkminga realizacija priklauso nuo veiksnių, esančių už teisinės reglamentacijos ribų, bet nuolat darančių įtaką jos efektyvumui.

Apklauskos modelis apėmė dvi labiausiai suinteresuotas socialines grupes – namų šeimininkes (218) ir namų darbininkes (221). Tyrimas įvyko Osle dviem etapais – 1950 ir 1956 metais. Buvo siekiama išsiaiškinti du pagrindinius klausimus: a) kokios informacijos apie 1948 m. įstatymo „Apie namų šeimininkes“ teiginius turi minėtų socialinių grupių asmenys; b) kokiais kanalais pirmiausia buvo gauta informacija apie įstatymą ir kuriems iš jų – oficialiems ar neoficialiems buvo suteikta pirmenybė? Pirmajame etape išaiškėjo labai menkas informatyvumas apie šį įstatymą: tik 1/10 visų respondenčių žinojo įstatymo teiginius ir pritarė jo išleidimui; 1/5 apskritai nežinojo apie tokio įstatymo buvimą, o 26 proc. apklaustų namų darbininkų negalėjo atpasakoti nė vieno straipsnio turinio. Kitos respondentės turėjo tik padrikų žinių arba visiškai miglotai suprato atskiras įstatymo normas, nors jos buvo supažindintos su naujuoju įstatymu priimant jas į namų tarnybą. Silpniausiai įstatymo turinį žinojo tos namų šeimininkės ir darbininkės, kurių elgesys atitiko įstatymo dvasią ir raidę²⁸⁶.

Po kelerių metų (apie 1956 metus) įstatymas „Apie namų šeimininkes“ ėmė daryti įtaką žmonių elgesiui. Išaugo ir žinių apie įstatymo turi-

²⁸⁵ Pound R. The lawyer from antiquity to modern times. Minnessota, 1953. P. XXIV.

²⁸⁶ Contributions to the Sociology of Law. Ed. B. M. Persson-Blegvad. Copenhagen, 1966. P. 101.

nį lygis, ir įstatymo įgyvendinimo lygis. Tyrimai atskleidė, kad įstatymo suvokimą nulėmė dvi aplinkybės: a) žodinės informacijos apie įstatymą srautas, kuris neoficialiais kanalais pasklido kur kas veiksmingiau negu oficialiais kanalais, b) siekimas laikytis tų elgesio stereotipų, kurie susiklostė taikant įstatymą. Taigi remiantis tyrimo rezultatais, buvo gauta tokia išvada: **eiliniai visuomenės nariai įstatymo pagrindinių teiginių prasmę dažniausiai įsisąmonina tarpusavyje bendradarbiaudami.**

Eckhoffas pabrėžė, kad naujoji įstatymų leidyba daro poveikį sąmonei, dažniausiai latentine forma. Netgi ir tuo atveju, kai ji nereikalauja tam tikrų realių elgesio pokyčių, vis tiek jos oficialiai pareikšti idealai daro spaudimą vieno arba kito elgesio varianto pasirinkimui. Tokį teisėkūros subjekto veikimą Eckhoffas pavadino „simboliniu efektu“. Jo požiūriu, netgi tikrai neveiksmingų įstatymų išleidimas gali užkirsti kelią konfliktams tam tikroje socialinėje terpėje, nes vienus tenkina įstatymo buvimas, kitus – jo neefektyvumas²⁸⁷.

Įvairiose Europos šalyse atlikti jų visuomenės narių požiūriu į teisę tyrimai atskleidė bendras faktorines priklausomybes. Teisės veiksmingumo požiūriu svarbiausios yra šios priklausomybės:

1. Naujasis teisės normų aktas yra tuo efektyvesnis, kuo labiau jo turinys atitinka susiklosčiusias socialines normas ir įprastų santykių reguliavimą. Kadangi įstatymas atlieka svarbų vaidmenį keičiant socialinę struktūrą ir piliečių sąmonę, būtina labai kruopščiai apsvarstyti galimus norminio režimo keitimo padarinius. Teisėkūros subjekto praktinė veikla turi būti grindžiama pagrindiniu reikalavimu: prieš išleidžiant naują teisės normų aktą, būtina išnagrinėti visuomenės požiūrį tais klausimais, kurie gali tapti teisinės reglamentacijos objektu.
2. Teisės normos efektyvumas smarkiai sumažėja, jeigu ji prieštarauja kitai toje pačioje srityje veikiančiai socialinei normai – papročiiui, tradicijai, susiklosčiusiam elgesio stereotipui. Šiuo atveju neigiamas požiūris į teisės normą gali įgauti ryškiai išreikštą pobūdį. Visuomenės narių netinkamo elgesio motyvai gali išlikti net ir tada, kai teisėkūros subjektas sistemingai leidžia jiems nu-

²⁸⁷ Eckhoff T. *Sociology of Law in Scandinavia // Norms and Actions*. National Reports on Sociology of Law. Eds. R. Treves and J. F. Glastra Van Loon. The Hague, 1968. P. 33.

slopinti skirtus paliepinimus, nuosekliai griežtindamas baudžiamąsias sankcijas.

H. Rolinas pabrėžia, kad teisės normų baudžiamojo poveikio stiprinimas kitų elgesio kontrolės formų susilpnėjimo kontekste turi aiškiai apibrėžtas efektyvumo ribas, ir atvirkščiai, kuo stipriau išreikštas ir pasklidęs moralinis jausmas, tuo silpniau išreikšta atitinkamo teisinio reikalavimo socialinė nauda ir netgi galima įsivaizduoti, kad moralinio jausmo vyravimas sąmonėje daro nereikalingą patį teisinį reikalavimą²⁸⁸. Taigi tikrąjį teisės efektyvumą atskleisime tik tuomet, kai tyrimas apims ne tik patį įstatymą, bet ir socialines jo funkcionavimo sąlygas.

12.4. Teisės veiksmingumo analizės požiūriai

Teisinių poveikių veiksmingumas nagrinėjamas tradiciškai iš dviejų priešingų pozicijų: 1) teisinių priemonių visagalybės pripažinimo, 2) skeptiško netikėjimo teisinių priemonių galimybėmis.

Pirmoji pozicija grindžiama prielaida, kad egzistuoja visavertė bet kurios socialinio gyvenimo srities reguliavimo galimybė, tam naudojant įvairias teises priemones. Ši pozicija labiausiai įsitvirtino valdymo srityje tarp tų subjektų, kurie leidžia teisinius paliepinimus. Ji ypač išsikelejo XX a. viduryje, Vakarų pasaulio valstybių (valdymo aparato) galiai išaugus tiek, kad jos ėmė rimtai propaguoti „modernios teisės, kaip plataus masto socialinio ir ekonominio planavimo įrankio, idėją“. Teisės, kaip socialinės kaitos įrankio, idėja susijusi su plačiu valstybei prieinamų technologinės priežiūros ir kontrolės priemonių tinklu, su jos galimybėmis pasikliauti daugybe komunikacinių tinklų, kuriuos kontroliuoja visuomenės informavimo priemonės (plačiau žr. 5 skyrių). Todėl, pavyzdžiui, C. Ottas teigia, kad teisės veiksmingumo mastą galima apibrėžti pagal teisės normos realizavimo subjekto elgesyje pobūdį. Jo po-

²⁸⁸ Rolin H. L'efficacite et la loi. Paris, 1964. P. 38–39.

žiūriu, visiškai nebūtina svarstyti, koku laipsniu teisės normos vykdymas yra socialiai naudingas arba socialiai nenaudingas²⁸⁹.

Antroji pozicija laikosi prielaidos, kad, nepaisant tariamų galimybių, teisinis įsikišimas negali peržengti egzistuojančios situacijos sankcionavimo ribų.

Podgureckis pagrįstai kritikuoja abu, jo nuomone, kraštutinius požiūrius. Jis, kaip ir Paundas, laikosi požiūrio, kad teisinės priemonės galima įdiegti tik į kai kuriuos socialinės kaitos procesus ir jų etapus. Jų poveikių veiksmingumą riboja bendrieji socialiniai dėsningumai, kurių teisė nepajėgi įveikti. Antrąjį požiūrį kritikuoja dėl dviejų jo principinių teiginių: 1) kad teisinės priemonės iš principo negali paveikti socialinio gyvenimo vyksmo ir 2) kad teisiųjų priemonių efektyvumas visiškai priklauso nuo neformalaus jų pripažinimo visuomenėje laipsnio²⁹⁰. Iš tiesų yra gana daug atvejų, kai teisinės priemonės tampa savarankiška socialinio gyvenimo neteisiųjų reiškinėjų priežastimi. Abiejų pozicijų kritika leido suformuluoti trečiąją teisės veiksmingumo nagrinėjimo poziciją.

Trečioji pozicija grindžiama prielaida, kad teisė yra svarbi socialinių permainų priemonė, kurios efektyvumas priklauso nuo įvairių sąlygų ir veiksmų. Todėl keliamas pagrindinis klausimas – kokiais būdais stiprinti teisės vaidmenį visuomenėje? Šios pozicijos laikosi R. Paundas, A. Podgureckis, L. D. Schwardzas, J. H. Sholnickas, J. Carbonnier, T. Robertsonas, O. Lee ir kiti autoriai.

Dažniausiai pabrėžiama, kad teisiųjų poveikių efektyvumas priklauso nuo dviejų sąlygų rūšių: 1) teisiųjų poveikį visiškai pašalinančių sąlygų, kurias suponuoja arba formalios priežastys, arba teisinio paliepimo turinys, 2) teisiųjų paliepimų poveikio efektyvumo laipsnį keičiančios sąlygos. Šių sąlygų konkretinimas kelia naujų problemų, nes absoliutus dalykinis apribojimas susijęs ne tik su tam tikrų veiklos sričių fizinėmis sąlygomis, pavyzdžiui, su informacijos operatyvaus perdavimo fizinėmis galimybėmis, bet ir su tam tikromis psichinėmis sąlygomis, kurios neįtrauktos arba neįtrauktinos į galimų teisiųjų poveikių sritį.

Egzistuoja labai daug socialinių, asmenybinių ir socialinių psichologinių veiksmų, kurie keičia teisiųjų poveikių efektyvumą. Kai kuriuos

²⁸⁹ Ott C. Die Soziale Effektivität des Rechts bei der politischen Kontrolle der Wirtschaft. Zur Effektivität des Rechts. Bielfeld, 1971. S. 355.

²⁹⁰ Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. С. 312.

iš jų galima sugrupuoti į formalių ir materialių veiksmų grupes. Formalių veiksmų grupei priskiriama: teisės žinių mastas, teisės supratimo laipsnis, galiojančių teisės normų aktų su teisės spragomis interpretacijos, teisės normų kintamumas, nesuderinamumas ir daugiaprasmiškumas, atitinkamų interpretacinių šaltinių egzistavimas ir t. t. Materialių veiksmų grupei priskiriami teisėto elgesio modelio motyvai, implikuoti teisės normoje. Jų pripažinimas arba nepripažinimas visuomenėje ir jos grupėse susijęs su vyraujančia vertybių sistema, kurią saugo valstybė, išleidama teisės normos. Todėl teigiama, kad vienoks arba kitoks socializacijos laipsnis veda prie atitinkamo paklusimo teisės normoms laipsnio.

Pagrindiniai teisės veiksmingumo požūriai. Carbonnier iškėlė **teisės neefektyvumo požūrių**. Jis rašo, kad „pats savaime efektyvumas neturi istorijos. Sociologine prasme didžiausią susidomėjimą kelia neefektyvumo nagrinėjimas. Jeigu teisingai pažymima, kad neefektyvumas ne visada lygiareikšmis visiškam efektyvumo nebuvimui, tai ne mažiau teisinga ir tai, kad pats efektyvumas tolimas tobulumui, kad tikrovėje egzistuoja tarpinių būvių“²⁹¹. Carbonnier požūris grindžiamas visiško neefektyvumo postulatu. Praktiškai lengva nustatyti ir palyginti skirtingus dalinio neefektyvumo būvius, kuriuos galima ir statistiškai apdoroti, ir analitiškai lyginti.

Carbonnier siūlo neefektyvumo matavimo kriterijų. Pavyzdžiui, baudžiamosios teisės normų neefektyvumą galima nustatyti remiantis jų taikymo dažnumo rodikliu, kuris gaunamas iš statistinės užregistruotų teisės pažeidimų skaičiaus analizės. Dažniausiai lyginami užregistruotų, bet neišaiškintų ir likusių be bausmės, taip pat išaiškintų ir teismo įvertinimo sulaukusių teisės pažeidimų skaičiai. Atsiribojus nuo latentinio nusikalstamumo, bendras išaiškintų teisės pažeidimų skaičius Prancūzijoje XX a. aštunto dešimtmečio pradžioje keturis kartus viršijo teisės pažeidimų, už kuriuos buvo skirtos baudžiamosios bausmės, skaičių. Vadinasi, baudžiamosios teisės kodekse numatyta sankcijų sistema suveikė tik 25 nuošimčiais atvejų. 75 nuošimčiais atvejų ji apskritai netaikoma. Anot Carbonnier, visuomenė lengvai taikstosi su šiuo „neefektyvumu“.

Panašaus požūriio laikosi ir P. Stjernquistas (Stjernkvistas), nagrinėdamas, kokiose situacijose teisė, kaip elgesio keitimo priemonė yra neefektyvi.

²⁹¹ Carbonnier J. Flexible droit. Paris, 1971. P. 91–92.

T. Geigeris ir vėliau E. Hirschas suformulavo kitą teisės efektyvumo požiūrį: **teisės efektyvumas apibrėžiamas kaip teisėto elgesio ir nuo normos nukrypusio elgesio raiškos dažnumų santykis**. Šis požiūris remiasi prielaida, kad teisės efektyvumo sąlyga yra teisės normos priežastinis ryšys su elgesiu, reikalaujančiu teisinės reglamentacijos²⁹². Jo esmė – tai teisės efektyvumo traktavimas kaip sąlygų formuoti asmenybės elgesį teisinėje srityje. Analizuojami tik du esminiai klausimai: kokiomis sąlygomis ir kokiems veiksniams esant žmonės paklūsta arba nepaklūsta teisei. Tokiu būdu bent iš dalies teisės efektyvumo problema susiaurinama iki teisėto elgesio nagrinėjimo. Geigerio ir Hirscho suformuluotas požiūris nulėmė socialinių grupių nuomonės apie teisės normas ir teisę empirinių tyrimų plėtrą.

Potencialūs veiksniai daro neigiamą įtaką laukiamam teisės normų įgyvendinimui, yra teisės ir kitų socialinių normų konfliktai, ryškūs teisės normoje implikuotų reikalavimų ir adresatų lūkesčių skirtumai. Teisės norma turi įveikti kliūtį, kurią ją įgyvendinant pastato skirtingi visuomeninės nuomonės ir nuotaukų būviai. Dažniausiai visuomeninės nuomonės būna nevienarūšės, nes joje susipina prieštaringi socialinių grupių ir profesijų interesai. Vis dėlto reikia skirti papildomai išteklių formuojant teisės normas įgyvendinimui palankią visuomeninę nuomonę.

Su šiais požiūriais susijęs trečiasis teisės efektyvumo požiūris. **Teisės normos efektyvumas beveik visiškai sutapatinamas su jos įgyvendinimo procesu teisės taikymo institucijų veikloje**. Be abejonės, teisės taikymas yra labai svarbus veiksnys teisės realizavimo procese. Kai kuriose srityse, pavyzdžiui, baudžiamojoje teisėje, nuoseklus teisės normų taikymas gali tapti privaloma jų įgyvendinimo sąlyga. Be to, pakankamai pagrįstai yra išnagrinėti teismų efektyvumo kriterijai ir garantijos, teisėjų asmenybės. Vis dėlto nereikėtų absoliutinti teisės taikymo institucijų veiklos ir vien ją grįsti teisės efektyvumo samprata.

Šių požiūrių kritinė analizė atskleidžia, kad teisės veiksmingumas – tai teisės kūrimo ir realizacijos problema, kurioje svarbų vaidmenį atlieka socialinės sąlygos ir veiksniai, lemiantys teisės normos virsmą naujos kokybės visuomeniniu santykiu. Todėl teisės efektyvumo tyrimu siekiama atskleisti ir tas socialines sąlygas ir veiksnius, kurie yra teisės veiksmingumo arba neveiksmingumo priežastis.

²⁹² Hirsch E. Das Recht in Sozialen Ordnungsgelfüge. Berlin, 1966. S. 132.

12.5. Teisės socialinio veiksmingumo samprata

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad teisės socialinio veiksmingumo apibrėžties prasmė lyg ir akivaizdi: teisėkūros subjektai, siekdami išspręsti socialinio valdymo problemas, leidžia atitinkamas teisės normas, kurias jų adresatai turi įgyvendinti. Teisinio pozityvizmo požiūriu teisės veiksmingumas apibūdina teisės normų realizavimo ypatumus, būtent – teisės normos veikimo (arba neveikimo) padarinius: planuotus ir šalutinius. Kadangi realizuojant teisės normas visuomet būna kokių nors kliūčių, kurių įveikimas siejamas su teisiniu reguliavimu, tai teisės veiksmingumas suprantamas kaip teisinio reguliavimo mechanizmo naudojimo veiksmingumas. Tokiu būdu pabrėžiamas tik formalusis, o ne turinčiasis teisės socialinio veiksmingumo aspektas. A. Vaišvila apibrėžia formalųjį (arba teisinį) veiksmingumą kaip konstatavimą, kad teisės institucijos funkcionuoja, įstatymai priimami, teisės normos taikomos, tam tikras teisės pažeidimų procentas išaiškinamas, teisės pažeidėjai atlieka bausmes ir t. t.²⁹³

Visiškai pagrįstai galima daryti prielaidą, kad esant etatistinei teisės sampratai, teisėkūros subjektai gali savivaliauti kurdami teisės aktus: savo politiniams tikslams suteikdami teisės formą, jie savęs nesusieja nei su tiesiogine politine, nei su teisine atsakomybe už jų realizavimo žalingus socialinius padarinius. Netiesioginė visuminė politinė atsakomybė išryškėja tik pralaimėjus rinkimus ir priešingai – teisinė atsakomybė uždedama tik teisės normų realizavimo adresatams ir taip jie įtraukiami arba verčiami įsitraukti į visuomenei nenaudingų interesų realizavimą. Taip atsiranda visuomenės teisinės sąmonės žalojimo, jos teisinio nihilizmo ir tokios teisės neveiksmingumo pagrindinis šaltinis.

Pilietinei visuomenei svarbesnė yra ne formalioji, o turiningoji kokia nors socialinio veikimo veiksmingumo prasmė, kuri bendriausiu požiūriu kyla iš „socialumo“ sąvokos. Veiksmingumui, kaip geram veiki-

²⁹³ Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000. P. 372.

mui, semantinę reikšmę suteikia socialumo sąvokos pagrindinis požymis – bendruomeniškumas. Taigi kalbant apie kokio nors veikimo **socialinį veiksmingumą**, pabrėžiami du jo sąryšingi aspektai: 1) tokia veikimo paskirtis, kuri ne tik negriauna bendruomeniškų visuomenės vertybių ir ryšių, bet, priešingai, juos atitinka, ir iš tokios intencijos kylantis veikimas įgyvendina bendruomeninius interesus; 2) pats veiksmingumas, kaip geras veikimas, paveikus. Pastaruoju aspektu pabrėžiama veikimo kultūra – žmogaus ir visuomenės kryptingos veiklos laimėjimų sistema: kvalifikuotumas, organizuotumas, produktyvumas (rezultatyvumas), techninis aprūpinimas, visuomeninis įsipareigotumas ir t. t. Būtent nuo šių laimėjimų lygio ir jų savitarpio santykių priklauso veiklos kultūros po būdis.

Nagrinėjant teisės socialinio veiksmingumo semantinę reikšmę, reikia pabrėžti, kad pati teisė yra viena svarbiausių demokratinės visuomenės vertybių, kurios paskirtis – apsaugoti žmogaus teises bei laisves ir laiduoti teisinės visuomenės gyvenimo kokybės raidos sąlygas. Vadina-si, **teisės socialinio veiksmingumo sąvoka apima ne tik tokių planuo-tų rezultatų, kurie neprieštarauja pačios teisės socialinei paskirčiai, siekimą, bet ir gavimą tokių šalutinių rezultatų, kurie nesukelia nei-giamų padarinių, nepakerta visuomenės narių tikėjimo pagrindi-nėmis socialinėmis vertybėmis**. Teisės socialinis veiksmingumas – tai tas tikrasis žmogaus teisių saugos, socialinio stabilumo laipsnis (padari-niai), kurį lemia visa teisinio poveikio žmonių elgesiui priemonių siste-ma. Jis suprantamas kaip integralus rodiklis, kuris išreiškia: a) veikian-čios teisės palaikomą visuomenės santykinį stabilumą ir integralumą; b) realiai pasiektus asmenybės, socialinių grupių ir valstybės interesų dermės rezultatus nuolatinės socialinės kaitos sąlygomis. Konkretios teisės normos socialinį veiksmingumą galima nustatyti tik atskleidus dvejopus ypatumus: 1) visuomenės ir jos grupių, kurioms paveikti išlei-džiama teisės norma, ypatumus; 2) teisės sistemos, kurios elementu bus nagrinėjama teisės norma, ypatumus.

Teisės socialinis veiksmingumas yra matuojamas dydis. Tam tai-komi efektyvumo kriterijai – tai tikslingų poveikių rezultatyvumo matai, kurie, H. Zeiselio požiūriu, yra skirtingi atskirose teisės šakose ir visai teisės sistemai²⁹⁴. Įsitvirtino požiūris, kad veikiančios teisės sistemos

²⁹⁴ Zeisel H. The New York Expert Testimony Project: Some Reflections on Legal Experiments // Law and the Behavioral Sciences. New York, 1969. P. 397.

teisinį jautrumą labiausiai lemia jos ir visuomenės ekonominės ir socialinės organizacijos atitikimas. Todėl teisės socialinio veiksmingumo kriterijai skirstomi į du lygius: mikro- ir makrolygį. Mikrolygiu nagrinėjamas atskiro teisės normų akto, jų grupės arba teisinės reformos branduolį sudarančių teisės normų veikimo efektyvumas jų teisėkūros paskirties požiūriu.

Makrolygiu vertinami visos teisės sistemos arba atskiros teisės šakos veikimo rezultatai. Tokie vertinimai grindžiami pasiektos teisėtvarkos pažangos arba teisės sistemos ir jos paskirties atitikimo požiūriu. Patikimumo teorijoje pabrėžiama, kad efektyvumas yra sistemos ir jos paskirties atitikimo laipsnis. Pavyzdžiui, teisės socialinė paskirtis – apsaugoti žmogaus teises ir laisves bei laiduoti teises sąlygas visuomenės pažangos raidai. Tai reiškia, kad teisė turi praktiškai spręsti svarbiausią visuomenės problemą: derinti individualumą ir socialumą, laisvę ir tvarką. Tai įmanoma, nes teisė tradiciškai buvo suprantama veikiau kaip būdas žmones susieti, būdas juos sutaikyti. Teisė pirmiausia buvo suvokiama kaip tarpininkavimo procesas, kaip komunikacijos būdas. Taigi „socialumo“ sąvokos, teisės socialinės paskirties ir socialinio kompromiso principo esmės analizė atskleidžia, kad vienas svarbiausių teisės socialinio veiksmingumo kriterijų turėtų būti visuomenės santarvės užtikrinimo laipsnis.

12.5.1. Pasitikėjimas teise kaip teisės socialinio veiksmingumo kriterijus

XX a. antroje pusėje įvairiose Vakarų šalyse (JAV, Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje, Italijoje, Olandijoje, Skandinavijos šalyse) atlikti viešosios nuomonės apie įstatymus tyrimai atskleidė kai kurias bendras tendencijas, kurios apibūdino žemą įstatymų prestižą visuomenėje. Nors žemą įstatymų prestižą visuomenėje lemiančios priežastys yra variacinės, jos remiasi į tą patį arba panašų pagrindą. Tyrimų duomenys atskleidė, kad formuojant požiūrį į įstatymus, svarbų vaidmenį atlieka tokie socialiniai veiksniai: istoriškai susiklostę teisiniai principai, tradicijos ir papročiai; pasiektas kultūrinės ir ekonominės pažangos lygis; bendrojo ir profesinio išsilavinimo pobūdis; žmogaus socialinė padėtis visuomenėje ir kiti veiksniai. Pavyzdžiui, M. Friedmanas atskleidė anglų

ir prancūzų požiūrio į savo šalies įstatymų įgyvendinimą esminį skirtumą: Jungtinės Karalystės tautos požiūris į savąją teisėkūrą yra stabilėnis nei Prancūzijos tautos²⁹⁵. Ispanijos sociologas J. Toharia, remdamasis savo šalies teisinės tikrovės analize, konstatavo susiformavusį veikiančių įstatymų ir tikrųjų Ispanijos visuomenės poreikių atotrūkį. Jo požiūriu, ši situacija pragaištinga justicijos, kaip pagrindinės teisės taikymo sistemos, autoritetui²⁹⁶.

Kaip rašė W. Kaupenas (1966), viena iš teisės negerbimo priežasčių yra jos netobulumas, o justicijos krizės viena iš priežasčių yra tai, kad ji remiasi formalia, neaiškia, nuo gyvenimo atitrūkusia, prideramos pagarbos neturinčia teise. Kad įstatymai būtų teisingai ir veiksmingai taikomi, teisėjus būtina specialiai parengti teisės normų socialinės prasmės aiškinimo srityje²⁹⁷. Teisės atotrūkis nuo greitų gyvenimo socialinių permainų veda ne tik prie tvarkos teisinio reguliavimo sutrikimų, bet ir į nuskaldamos veiklos įvairovės ir apimties greitą sklaidą bei visuomenės demoralizaciją²⁹⁸.

Ne tik socialiniai veiksniai daro įtaką visuomenės narių požiūriui į teisę. Jam įtakos turi socialiniai psichologiniai veiksniai, kaip antai, rigorizmas ir tolerancijos. Jie atlieka lemiamą vaidmenį formuojantis visuomenės narių teisinės sąmonės struktūrai ir teisėto elgesio motyvacijai. Rigorizmas ir tolerancija yra dvi kraštutinės pozicijos teisės laikymosi atžvilgiu. Rigorizmas išreiškia griežtą, nenukrypstamą teisės reikalavimų įgyvendinimą, apskritai griežtą teisės laikymosi poziciją, pakantumą – priešingai, išreiškia pasitikėjimą įstatymų leidėju ir neaukštus teisės reikalavimus. Atitinkamai skirtingai iš šių pozicijų žvelgiama į teisės pažeidėjus: rigoristai griežtai smerkia ir reikalauja nenukrypstamo įstatymo vykdymo; pakantieji žvelgia atlaidžiai į teisei priešingus veiksmus. Visuomenė nesuskyla į dvi priešingas stovyklas, nes gyvenime egzistuoja įvairių rigorizmo ir tolerancijos atmainų, tarp kurių ribos

²⁹⁵ Friedman M. What price Guidpost? // Law and Economic Policy in Amerika. New York, 1965. P. 57.

²⁹⁶ Toharia J. Cambio social y vida jurdica en Espania, 1900–1970. Tesis doctoral presentada en la Facultad de Derecho de Universidad Comulatense de Madrid. Madrid, 1971. P. 82–83.

²⁹⁷ Kaupen W. The role of law and lawyer in modern society. A structuralfunctional analysis. VI World Congress of Sociology. Köln, 1966. P. 1.

²⁹⁸ Task Force Report: Crime and its Impact // An Assessment. The President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice. Washington, 1969. P. 9.

būna neaiškios²⁹⁹. Tai paaiškina, kodėl teisinėje erdvėje vienos socialinės grupės būna pakantesnės už kitas.

Pagarbos teisei formavimosi procese esminį vaidmenį atlieka moralinių ir etinių normų visumos sėkmingo funkcionavimo sąlyga – aukštas atskirų socialinių grupių dorovinis ir psichologinis stabilumas. Olandijos ir Lenkijos mokslininkai beveik vienu metu atskleidė moralinio pasmerkimo ir teisinio pasmerkimo ryšį: moralinis pasmerkimas sustiprina teisinį pasmerkimą. Net nežymus neteisėtų veiksmų moralinio pasmerkimo sušvelnėjimas sukelia smarkų aidą – reikalavimus taikyti švelnesnes teises sankcijas. Todėl A. Podgureckis teigia, kad visur, kur moralinis neteisėto elgesio pasmerkimas sumažėjo nežymiai, teisiniai jo pasmerkimai sumažėjo dideliais mastais³⁰⁰. Įsigalint moraliniam reliatyvizmui ir net moralinio neutralumo pozicijai, mūsų visuomenėje išryškėjo dvi kraštutinės tendencijos: arba siekiama skirti neadekvačiai dideles bausmes už padarytus teisės pažeidimus, arba atvirksčiai – už sunkius nusikaltimus skiriamos neadekvačiai švelnios bausmės.

Socialinių, socialinių psichologinių ir psichologinių veiksmų įtakos teisinių ir socialinių neteisinių imperatyvų santykiui individo teisinėje sąmonėje tyrimų duomenis teisės sociologija apibendrina šiomis išvadomis:

1. Moralės vaidmuo skatinant individo pagarbą teisės aktams yra ne mažesnis už pačių teisės aktų vaidmenį. Bet kurio teisinio paliepimo veiksmingumas būna didesnis tais atvejais, kai jo turinys atitinka asmenybės ir socialinės grupės moralinius įsitikinimus, ir priešingai – teisės normos veiksmingumas smarkiai sumažėja, kai ji prieštarauja visuomenėje vyraujančioms dorovinėms vertybėms ir normoms. Išryškėjo, kad moralinius imperatyvus atitinkančio elgesio motyvai yra susiję su pirminėje socializacijoje interiorizuotomis vertybėmis ir normomis, su baime būti morališkai pasmerktam, su siekimu užsitarnauti paskatinimą, su visuomenės interesų ir elgesio taisyklių suvokimu, su abipusiškumo lūkesčiais. Teisei būtinai reikia moralinių normų paramos, nes jos, kaip žmonių bendruomeninės dvasios švyturiai, gali paženklinti žmogui reikalingos teisės normų raidos kryptį.

²⁹⁹ Łoś M. Problemy badan socjologiczno w swiete doswidgezen polskich i skandinawskich // Panstwo i prawo, 1972. Nr. 5. S. 89–98.

³⁰⁰ Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974. С. 157.

2. Patikimai nustatyta, kad giliau nei teisės normas individai interiorizuoja papročius, tradicijas ir įpročius, kurie virsta vidinėmis žmogaus elgesio normomis. Teisės normų reguliacinis poveikis žmogaus elgesiui yra menkesnis, nors jų įgyvendinimą garantuoja valstybė savo prievartos priemonių naudojimo galimybe. Netgi tada, kai teisėkūros subjektai išleidžia visuomenei akivaizdžiai naudingą teisės normą, jos interiorizacija vyksta gana ilgą laikotarpį, kol ji tampa veiksminga.

3. Pasitikėjimui įstatymu įtakos turi visuma sąveikaujančių veiksnių, į kuriuos atsižvelgti ne visada yra galimybių. Patikimai nustatyta, kad pasitikėjimas įstatymu sustiprėja, kai įstatymo nuostatos sutampa su didesniosios visuomenės dalies socialiniais lūkesčiais, poreikiais ir interesais. Kuo didesnę naudą visuomenė gali gauti iš naujo teisinio reguliavimo, tuo labiau ji laikosi tų teisinių paliepiamųjų, ir atvirkščiai.

4. Pasitikėjimo teise formavimui esminę reikšmę turi asmenybės socializacijos laipsnis. Skandinavijos šalyse atlikti tyrimai atskleidė, kad aukšto socializacijos laipsnio asmenybei būdingos interiorizuotos etikos ir teisės normos, virtusios jo vidinių vertybių sistema. Tokia vertybių sistema beveik pasąmoningai lemia teisėto elgesio modelių įgyvendinimą ir kartu paaiškina, kodėl dauguma piliečių nepažeidžia galiojančių teisės normų, nors apie jų buvimą menkai nutuokia. Jeigu galiojančios teisės normos yra legitimios ir gana tiksliai atitinka visuomenės dorovinę sąmonę, tuomet nereikalingos naudos arba grasinimų paskatos, kurios užtikrintų teisėto elgesio modelių įgyvendinimą.

12.6. Teisingo ir veiksmingo teisės socialinio veikimo užtikrinimas³⁰¹

Galima išskirti įvairią institucinę veiklą, susijusią su teisės kūrimo procesu, kuri turi užtikrinti teisės normų socialinį veiksmingumą. Akivaizdiausios tokios veiklos rūšys yra: organizacinė veikla, anticipaciniai tyrimai ir pasekmių/padarinių tyrimai.

³⁰¹ Remtasi: Podgorecki A. Socjologiczna teoria prawa. Warszawa: INTERARTAL, 1998. S. 205–208.

Beveik vienintelė iki šiol išsivysčiusi yra organizacinė institucinė veikla. Tai veiksminga teisės veikimo užtikrinimo forma, kuri yra pritaikiusi prie teisės kūrimo proceso reikalavimų. Išskiriami septyni šio proceso pagrindiniai etapai: 1) suinteresuota institucija inicijuoja teisės akto projekto parengimą; 2) atitinkamos institucijos teisės skyriaus arba komisijos parengto teisės akto projekto teisinis auditas; 3) teisės akto projekto pagrindimas – numatomo reguliavimo dalyku esantys faktai nagrinėjami lyginant juos su ankstesniais teisiniais faktais, susijusiais su šia reguliacija ir jos padariniais, pirmiausia finansiniais ir ekonominiais; 4) teisės akto projekto suderinimas su kitomis suinteresuotomis institucijomis; 5) pagrindinių skirtumų pašalinimas; 6) parengto teisės akto projekto perdavimas sprendžiančiai politinei institucijai, kad ši nuspręstų, ar siūlomas teisės akto projektas neprieštarauja galiojančios teisės nuostatomis; 7) iš specialistų sudaryta komisija atlieka išsamią parengto teisės akto projekto analizę ir pataisyta versija grąžinama projektą pasiūliusiai institucijai, ir kartu projektas pateikiamas įstatymų leidybos institucijai.

Tokia organizacinė procedūra užtikrina pirmiausia institucijų ir organizacijų interesus, kurios yra arba gali būti suinteresuotos teisės normų akto projekto parengimu ir jo kokybe. Ši procedūra tik nedideliu mastu atsižvelgia į rezultatus mokslinių darbų, numatančių siūlomo pakaitimo įvedimo padarinius. Nors vadovaujamosi ekspertų nuomone, vis dėlto ekspertų atrankos ir jų svarbos vertinimo mechanizmas yra nepagrįstas ir, tiesą sakant, nėra jokios mokslinės procedūros, kaip vertinti atitinkamos institucijos specialistų darbo rezultatus. Viskas, ką tokioje situacijoje galima padaryti, yra – geriausiu atveju – atsižvelgti į procedūrą, kurią sudaro: a) situacijos, turinčios būti reguliavimo dalyku, pagrindimo diagnozė; b) mokslinės hipotezės, paaiškinančios esamos situacijos priežastis, projektas; c) nustatymas strateginių kintamųjų, kuriuos reikia „išjudinti“, kad kultūrą norimi pokyčiai, kurie remiasi akceptuojamomis vertybėmis; d) pripratimas prie esminių strateginių kintamųjų mobilizavimo.

Todėl racionalus teisės kūrimo procesas ypač pabrėžia projektuojamų įstatymų anticipacinius tyrimus ir jau veikiančios teisės padarinių tyrimą.

Anticipaciniai [lot. iš anksto susidarytas vaizdinys] tyrimai – tai teorinis numatymas to, kas dar nėra žinoma iš patirties. Jie gali būti įvairių formų. Išimtiniais atvejais galima, pavyzdžiui, eksperimentiškai api-

brėžti teisės institutus ir stebėti jų funkcionavimo rezultatus. Eksperimentinių teisės institutų funkcionavimo analizė susiduria su dideliais sunkumais, kurie tiesiogiai susiję su piliečių lygybės prieš įstatymą principu. Eksperimentinių teisės institutų atveju šis principas būtų aki-vaizdžiai pažeistas.

Tačiau yra šios teisės sukeltų teisinių padarinių anticipacinės analizės galimybės. Žaidimai ir simuliacinės technikos pripažįstami ekonomikoje ir kituose socialiniuose moksluose. Jų esmė tokia: sukuriamas supaprastintas modelis, kuris pasirinktu struktūros lygmeniu arba pasirinktomis funkcijomis išreiškia socialinės tikrovės tiriamo fragmento svarbiausius bruožus; stebimas modelio funkcionavimas ir atpažįstamos jo funkcionavimo įvairių padarinių rūšys. Taip pat galima taikyti kitą, pragmatiškesnę simuliacijos tipą: su galutine projektuojamų teisių versija galima kreiptis į kitas teisinių agentų kategorijas (pvz., dėl nepilnamečių teisių – į mokytojus, teisėjus, kuratorius, atstovus pagal įstatymą, policiją ir t. t.) ir pasiūlyti jiems įvertinti jų veikimą.

Rengiant įstatymus, reikia panaudoti jau turimas teorines žinias. Taip pat galima atlikti empirinius tyrimus, kurie parodytų, kaip atitinkamų norminių simuliacijų padariniai formavo situaciją. Be to, galima atlikti įvairių tikrovės sričių vystymosi tendencijų apibendrinimą ir numatyti jų raidos kurio nors etapo padarinius.

Tačiau šiems veiksams atlikti nepakanka argumentavimo fazėje savo sprendimą pagrįsti teisių arba įstatymų verifikavimo organizacine procedūra ir atskiromis ekspertizėmis. Įstatymų projektų mokslinė analizė turi būti atlikta specialiose tyrimo institucijose. Šio reikalo esmė yra tokia: įstatymų projektų socialinį tinkamumą turi vertinti ne atsitiktinės institucijos, bet ekspertai specialiai šiam tikslui sukurtuose tyrimo centruose.

Reikia skirti anticipacinius teisės, kuri dar tik bus panaudota, tyrimus ir jau veikiančios teisės socialinio veiksmingumo tyrimus. Tiriant jau veikiančią teisę, reikia pasitelkti į pagalbą specialias mokslines institucijas. Valstybės mastu turi būti centras, kuris gali užsakyti anticipacinius teisės ir vienu arba kitu jau veikiančių teisės normų aktų socialinio veiksmingumo tyrimus, koordinuoti tyrimus, ir kaupti iš skirtingų mokslo institucijų gautą informaciją.

Teisės veiksmingumo tyrimas pirmiausia susijęs su esamų administracinių ir viešų galimybių naudojimu koordinuoti jų veiksmus su įstatymų leidybos institucijos veiksmais. Tokių galimybių naudojimas

gali būti įvairių formų. Viena iš jų gali būti įstatymų leidybos institucijos atsakomybės už teisės veikimo priežiūrą ir jos veiksmingumą numatymas. Kita forma gali būti valstybės administravimo institucijų atsakomybės už teisės veiksmingumo analizę numatymas pagal jų kompetenciją. Reikia pabrėžti, kad visos valstybės institucijos gali būti įpareigtos informuoti pagrindinę įstatymų leidybos instituciją arba Aukščiausiąjį Teismą apie pastebėtus prieštaravimus teisės normų sistemoje. Be to, kiekvienam piliečiui gali būti suteikta teisė informuoti pagrindinę įstatymų leidybos instituciją apie jo pastebėtą kurio nors potvarkio prieštaravimą teisei. Pasinaudojimas tokiomis administracinėmis-pilietinėmis galimybėmis leidžia sukurti labai naudingą teisės įgyvendinimo viešosios ir administracinės kontrolės formą, kuri padėtų užtikrinti teisės aktų ir teisės visose visuomeninių santykių reguliavimo srityse atitikimą, o kartu atskleistų teisės socialinio neveiksmingumo priežastis. Šios prieinamos viešosios kontrolės formos turi būti naudingos dar ir dėl kitos priežasties. Mokslinis tyrimas dažniausiai reikalauja daug laiko, o jo išvados dažnai pateikiamos sudėtinga kalba. Minėtų pavidalų viešoji kontrolė gali beveik iš karto atskleisti klaidas, kurios galbūt buvo padarytos dėl aiškios perspektyvos nebuvimo arba profesionalumo trūkumo.

Tokiais samprotavimais apie teisės veiksmingo veikimo užtikrinimą norėta parodyti, kad net tiksliai pagal įstatymų leidybos ir kodifikacijos principus parengtos ir teisingai hierarchiškai paskirstytos taisyklės nebus atitinkamai veiksmingos, jeigu nebus pritaikytos prie socialinio gyvenimo realijų.

12.7. Skyriaus kontroliniai klausimai ir užduotys

1. Apibrėžkite teisės politikos ir sociotechnikos ryšį.
2. Apibrėžkite ir paaiškinkite H. Zeterbergo akademinės konsultacijos modelį.
3. Kokias kritines pastabas galima pateikti H. Zeterbergo modeliui?
4. Apibrėžkite ir paaiškinkite P. Lazarsfeldo ir J. Reitzo pažintinio naudojimo modelį.

5. Kokias kritines pastabas galima pateikti P. Lazarsfeldo ir J. Reitzo modeliui?
6. Apibrėžkite ir paaiškinkite akademinės konsultacijos ir pažintinio naudojimo modelių reikšmę.
7. Koku pagrindu sukurta socialinių poveikių (padarinių) vertinimo procedūra?
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinių poveikių (padarinių) vertinimo procedūrą.
9. Kodėl socialinių poveikių (padarinių) vertinimo procedūra yra labai svarbi teisės politikoje?
10. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės politikos sąvoką.
11. Apibrėžkite, L. Petražickio požiūriu, teisės politikos paskirtį.
12. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės politikos objektą.
13. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės leidybos politikos principus.
14. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės kodifikacijos politikos principus.
15. Apibrėžkite ir paaiškinkite praktinės veiklos požiūrius, kurie trukdo teisės politikos, kaip mokslinės disciplinos, raidai.
16. Apibrėžkite ir paaiškinkite formaliojo veiksmingumo sąvoką.
17. Kodėl teisinis pozityvizmas dėmesį sutelkia tik į teisės normų įgyvendinimą?
18. Kokie teisės normų įgyvendinimo formaliojo veiksmingumo aspektai nagrinėjami teisinio pozityvizmo požiūriu?
19. Kokiais būdais siekiama sustiprinti formalųjį teisės veiksmingumą?
20. Kodėl teisinis pozityvizmas nenagrinėja teisėkūros subjekto indėlio į teisės normų veiksmingumą?
21. Apibrėžkite ir paaiškinkite įstatymo veiksmingumo formas teisinio pozityvizmo požiūriu.
22. Apibrėžkite ir paaiškinkite svarbiausią teisės formaliojo veiksmingumo požymį.
23. Užrašykite ir paaiškinkite teisės formaliojo veiksmingumo apskaičiavimo formulę.
24. Kodėl teisės formaliojo veiksmingumo sampratos nepakanka norint atskleisti teisės socialinio veikimo efektą?
25. Kokios mokslinės priežastys riboja teisės veiksmingumo sociologinius tyrimus?
26. Kuo pasireiškia naudingas teisės normos poveikis?
27. Kodėl ir kokiomis socialinėmis sąlygomis nutrūksta teisės normos ir baudmės dydžio ryšys?

28. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinio pasipriešinimo naujam įstatymui situacijos atpažinimo ir jos pozityvaus naudojimo būdus.
29. Apibrėžkite ir paaiškinkite R. Paundo požiūriu socialinio pasipriešinimo teisei šaltinius.
30. Apibrėžkite ir paaiškinkite informacijos apie naują įstatymą sklaidimo trūkumus ir jų poveikį šio įstatymo veiksmingumui. Pateikite pavyzdžių.
31. Kodėl eiliniai visuomenės nariai naujo įstatymo pagrindinių teiginių prasmę dažniausiai išsąmonina tik bendraudami tarpusavyje?
32. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veiksmingumo ir socialinių sąlygų (veiksnių) faktorines priklausomybes.
33. Kodėl teisės normų baudžiamojo poveikio stiprinimas kitų elgesio kontrolės formų susilpnėjimo sąlygomis turi aiškiai apibrėžtas veiksmingumo ribas?
34. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisinių poveikių veiksmingumo nagrinėjimo tradicines pozicijas.
35. Kodėl kritikuojamos teisinių poveikių veiksmingumo nagrinėjimo tradicinės pozicijos?
36. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės, kaip svarbios socialinių permainų priemonės, kuri priklauso nuo įvairių sąlygų ir veiksnių, veiksmingumo nagrinėjimo poziciją.
37. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės neveiksmingumo požiūrį.
38. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veiksmingumą kaip teisėto elgesio ir nuo normos nukrypusio elgesio raiškos dažnumų santykį.
39. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veiksmingumą kaip teisės normos įgyvendinimo procesą teisinių institucijų veikloje.
40. Kodėl pilietinei visuomenei svarbesnė yra ne formalioji, o turiningoji kokio nors veikimo socialinio veiksmingumo prasmė? Pateikite su teisiniu veikimu susijusių pavyzdžių.
41. Paaiškinkite gero veikimo ir veikimo kultūros ryšį.
42. Kodėl konkretaus teisinio veikimo paskirtis turi stiprinti bendruomeniškas vertybes ir ryšius, o ne juos griauti?
43. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės socialinio veiksmingumo sąvoką ir jos semantinę prasmę.
44. Apibrėžkite teisės socialinio veiksmingumo nustatymo galimybes.
45. Apibrėžkite ir paaiškinkite teisės veiksmingumo kriterijų rūšis.
46. Apibrėžkite socialinius veiksnius, turinčius įtakos pasitikėjimui/nepasitikėjimui teise.

47. Apibrėžkite ir paaiškinkite socialinius-psichologinius veiksnius, turinčius įtakos pasitikėjimui/nepasitikėjimui teise.
48. Apibrėžkite ir paaiškinkite atskirų socialinių grupių aukšto dorovinio–psichologinio stabilumo įtaką pasitikėjimui teise.
49. Paaiškinkite moralės vaidmenį skatinant individų pagarbą teisės aktams.
50. Kodėl individai interiorizuoja papročius, tradicijas ir įpročius giliau nei teisės normas?
51. Kodėl pasitikėjimas įstatymais stiprėja, kai jų nuostatos sutampa su didesniosios visuomenės dalies socialiniais lūkesčiais, poreikiais ir interesais, ir atvirkščiai?
52. Kodėl asmenybės socializacijos laipsnis turi esminę reikšmę formuojant pasitikėjimą teise?
53. Apibrėžkite institucinės veiklos rūšis, kurios turi užtikrinti teisės normų socialinį veiksmingumą.
54. Apibrėžkite ir paaiškinkite organizacinę institucinę veiklą, kuri turi užtikrinti veiksmingą teisės socialinį veikimą.
55. Kieno interesų įgyvendinimą užtikrina organizacinė teisėkūros procedūra?
56. Apibrėžkite ir paaiškinkite anticipacinių tyrimų esmę ir šios analizės galimybes.
57. Apibrėžkite anticipacinių teisės tyrimų ir veikiančios teisės socialinio veiksmingumo tyrimų skirtumus.
58. Apibrėžkite ir paaiškinkite administracines-pilietines galimybes sukurti teisės įgyvendinimo viešosios ir administracinės kontrolės formą.
59. Kodėl pagal įstatymų leidybos ir kodifikacijos principus sukurtos taisyklės gali būti neveiksmingos?

LITERATŪRA

Anderson B. Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą. Vilnius: Baltos lankos, 1999.

Antikos žodynas. Vilnius: Alma littera, 1998.

Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. Vilnius: Katalikų pasaulis, 1992.

Anzenbacher A. Etikos įvadas. Vilnius: Aidai, 1995.

Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003.

Arendt H. Tarp praeities ir ateities. Vilnius: Aidai, 1995.

Babachinaitė G., Novagrodckienė J., Rauličkytė A., Valickas G. Lietuvių valdžių elito teisinės sąmonės ir savimonės ypatumai. Vilnius: Eugrimas, 1998.

Baublys L. Antikinė teisingumo samprata. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2004.

Beck U. Risk society: Towards a New Modernity. London: Saga Publications, 1992.

Becker T. L. Comparative Judicial Politics: the political functioning of courts. Chicago: Rand McNally, 1970.

Beinoravičius D. Teisės ir įstatymo santykis. Daktaro disertacijos santrauka. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2003.

Bell D. Kapitalizmo kultūriniai prieštaravimai. Vilnius: Alma littera, 2003.

Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question // European Journal of Law and Economics. 1999. Vol. 8.

Berger P. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB „Litera“, 1995.

Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999.

Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999.

Bielskis A. Yranti Lietuvos socialinė tikrovė: aristoteliško bendruomeniškumo beiėškant // Kultūros barai. 2003. Nr. 2; 3; 5; 6.

Blamires H. Pagrindiniai principai // Šiaurės Atėnai. 2003 m. vasario 22 d. Nr. 7(641).

Bolles R. Theory of Motivation. New York, 1967.

Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Vilnius: Eugrimas, 1997.

Cambell T. Justice. London: Macmillan Education, 1988.

Campeau R., Sirois M., Rheault E., Dufort N. Individu et societe. Introduction a la sociologie. Montreal-Paris-Casablanca, 1998.

Cappelletti M. The judicial process in comparative perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989.

Carbonnier J. Flexible droit. Paris, 1971.

Carbonnier J. Sociologie juridique. Paris, 1972.

Cloutier R., Renaud A. Psychologie de l'enfant. Boucherville, 1990.

Contributions to the Sociology of Law. Ed. B. M. Persson-Blegvad. Copenhagen, 1966.

Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997.

Dabartinis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

Durkheim E. Sociologijos metodo taisyklės. Vilnius: Vaga, 2001.

Eckhoff T. Sociology of Law in Scandinavia // Norms and Actions. National Reports on Sociology of Law. Eds. R. Treves and J. F. Glastra Van Loon. The Hague, 1968.

Eckhoff T. Justice. Its determinants in social interaction. Rotterdam: Rotterdam university press, 1974.

Ehrlich E. Fundamental Principles of the Sociology of Law. New York: Arno Press ed. 1975.

Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig, 1913.

Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998.

Finsterbusch K., Wolf C. P. Methodology of Social Impact Assessment. Stroudsburg, PA: Hutchinson Ross, 1981.

Friedman M. What price Guidepost? // Law and Economic Policy in Amerika. New York, 1965.

Fuller L. The anatomy of the Law. New York, 1968.

Gadamer H. G. Truth and method. New York, 1975.

Gellner E. Tautos ir Nacionalizmas. Vilnius: Pradai, 1996.

Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000.

Greičius S., Vitkauskas K. Kelių policijos vykdomo prevencinio darbo poveikis eismo saugumui // Jurisprudencija: mokslo darbai. 2002. T. 35(27).

Greičius S., Vitkauskas K. Pareigūnų vertybinių orientacijų ir motyvacijos ryšys bei jų poveikis studijoms // Jurisprudencija: mokslo darbai. 2002. T. 36(28).

Grigas R. Modulinis žmogus // Kultūros barai. 1999. Nr. 2.

Grigas R. Tautinė savivoka. Vilnius: Rosma, 2001.

Gurvitch G. Sociology of Law. London, 1947.

Habermas J. Modernybės filosofinis diskursas. Vilnius: Alma littera, 2002.

Hayek Fr. A. The constitution of liberty. Chicago: University of Chicago press, 1961.

Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Vilnius: Eugrimas, 1998. T. 1.

Hayek F. A. Individualizmas ir ekonominė tvarka. Vilnius: Eugrimas, 2002.

Haralambos M., Holborn M. Sociology. Themes and Perspectives. London: Collins Educational, 1993.

- Hirsch E. *Das Recht in Sozialen Ordnungsgelfüge*. Berlin, 1966.
- Hoffner J. *Krikščioniškasis socialinis mokymas*. Vilnius: Aidai, 1996.
- Holmes O. W. *The Common Law*. Boston, 1938.
- Human Rights in International Law. Legal and Policy Issues*. Ed. by T. Meron. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Höffner G. *The human situation*. Notre Dame, 1989.
- Ignatieff M. *Blood and belonging. Journeys into the new nationalism*. London: Vintage, 1994.
- Interkultureller Austausch*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995.
- Jacikevičius A. *Žmonių grupių (socialinė) psichologija*. Vilnius: Žodynas, 1995.
- Jovaiša L. *Hodegetika. Auklėjimo mokslas*. Vilnius: Agora, 1995.
- Kantorowicz H. *The definition of law*. New York, 1958.
- Kaupen W. *The role of law and lawyer in modern society. A structural-functional analysis*. VI World Congress of Sociology. Köln, 1966.
- Kavolis V. *Pasitikėjimo problema // Kultūros barai*. 1996. Nr. 8–9.
- Kavolis V. *Samprotavimai apie kultūrų rišlumą // Kultūros barai*. 1998. Nr. 8–9.
- Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais // Ekstra*. 2002. Nr. 9.
- Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“ // Kultūros barai*. 2001. Nr. 7, Nr. 8–9.
- Kröber A. L., Kluckhohn C. *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Vintage Books, 1963.
- Kubin J. *Sociotechnics – A Methodology for Social Problem Solving // Newsletter of Research Committee on Sociotechnics*. 1979. Nr. 4.
- Kultūros prigimtis: 5 t. Serija „Kultūros fenomenas“*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993.
- Lachmann L. M. *The Legacy of Max Veber: Three Essays*. London: Heinemann, 1970.

- Legal Polycentricity: Consequences of Pluralism in Law. Eds. Petersen H., Zahle H. Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Sydney: Dartmouth, 1995.
- Lazarsfeld P., Reitz J. An Introduction to Applied Sociology. New York: Elsevier, 1976.
- Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995.
- Leoni B. Freedom and the Law (3rd edition). Indianapolis: Liberty Fund, 1991.
- Leventhal G. S. What Should be done with equity theory? // Social Exchange. New York: Plenum Press, 1980.
- Lietuvos Respublikos pagrindiniai įstatymai. Vilnius: Saulužė, 1999.
- Liotard J. Fr. Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- Llewellyn K. N. The Normative, the Legal and the Law-Jobs: The Problems of Juristic Method. Yale Law Journal, 1940. Nr. 49.
- Łoś M. Problemy badan socjologiczno w swiete doswidgezen polskich i skandinawskich // Panstwo i prawo. 1972. Nr. 5.
- Luhmann N. A Sociological Theory of Law. London: Routledge and Kegan Paul, 1985.
- MacIntyre A. Dependent Rational Animals. London: Duckworth, 1999.
- Maliauskis A. Demokratija. Antra laida. Kaunas, 1924.
- Maslow A. Psichologiniai duomenys ir vertybių teorija // Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989.
- Matulionis A. V. Sociologija. Vilnius: Homo liber, 2002.
- McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997.
- Mikelėnas V. Civilinės atsakomybės problemos: lyginamieji aspektai. Vilnius: Justitia, 1995.
- Mikula G. On the role of justice in allocation decisions // Justice and social interaction. Berlin: Hans Huber publisher, 1980.

- Miliauskaitė K. Žmogaus teisių sistema civilizacijų sambūvyje. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2004.
- Miller D. In defence of nationality // *Journal of Applied Philosophy*. 1993. Vol. 10. Nr. 1.
- Mills D. Sociotechnics – A Methodological Analysis // *News – letter of Research Committee on Sociotechnics*. 1981. Nr. 6.
- Milton S. The concept of culture / *International Encyclopedia of Social Sciences*. Crowell Collier and Macmillan, Inc. 1968. Vol. 3.
- Nisbet R. *Twilight of Authority*. New York: Oxford University Press, 1975.
- Nisbet R. A. *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000.
- Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 1998. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999.
- Ott C. *Die Soziale Effektivität des Rechts bei der politischen Kontrolle der Wirtschaft. Zur Effektivität des Rechts*. Bielfeld, 1971.
- Parsons T. Some problems confronting sociology as a profession / *Sociology. The progress of a decade*, eds. S. M. Lipset and N. J. Smelser. New York, 1961.
- Parsons T., Shils E. A. *Toward General Theory of Action*. Cambridge: Mass., 1951.
- Perelman Ch. *Justice, law and argument*. Dordrecht: D. Reidel, 1980.
- Pieniąžek A., Stefaniuk M. *Sociologia prawa. Zarys wykładu*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000.
- Podgorecki A. *Socjologiczna teoria prawa*. Warszawa: INTERART-TAL, 1998.
- Pound R. *The lawyer from antiquity to modern times*. Minnesota, 1953.
- Pound R. *Social Control through Law*. New Haven, 1942.
- Pound R. *Interpretations of legal history*. Cambridge, 1923.
- Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1995. Vilnius: Jungtinių Tautų vystymo programa, 1995.

- Psichologijos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Rawls J. Politinis liberalizmas. Vilnius, 2002.
- Rawls J. A theory of justice. Cambridge, Mass: The Belknap press of Harvard university press, 1972.
- Riffel H. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Nuewied Berlin (West); Luchterhand, 1974.
- Robertson G. Freedom, the individual and the law. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1993.
- Rolin H. L'efficacite et la loi. Paris, 1964.
- Sabine G. H., Thorson Th. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995.
- Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? // Lietuvos žinios. 1998 m. gruodžio 8 d. Nr. 150.
- Sakalauskas G. Vaiko teisių apsauga Lietuvoje. Vilnius: Vaiko teisių informacijos centras, 2000.
- Scaff L. A. Veržiantis iš geležinio narvo. Max Weberio ir moderniosios sociologijos atsiradimas. Vilnius: Pradai, 1995.
- Schwarz L., Sholnick J. H. Two studies of legal stigma // Society and legal order. New York, 1962.
- Smelser N. Sociology. New-Jersey: Prentice Hall, 1988.
- Social impact assessment methods. Beverly Hills, 1983.
- Sociologie du droit et de la justice. Sous la red. de M Legros et S. C. Versele. Bruxelles, 1969.
- Soros G. Pasaulinio kapitalizmo krizė. Vilnius: Tyto Alba, 1999.
- Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002.
- Stjernquist P. How are changes in social behavior developed by means of legislation. Oslo, 1963.
- Stoškus K. Mass-media invazija ir šiuolaikinė kultūra // Kultūros barai. 1996. Nr. 7.

- Šimašius R. Teisinis pliuralizmas // Filosofija. Sociologija. 2002. Nr. 1.
- Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002.
- Šiuolaikinė politinė filosofija. Antologija. Vilnius: Pradai, 1998.
- Šlapkauskas V. Institucinė deviacija: situacijos apibrėžtis ir interpretacijos problema // Lietuvos mokslas. 1997. V tomas. 15 knyga.
- Šlapkauskas V. Socialinės sistemos deviacijos apibrėžties problema: dalies visuomenės narių atstūmimas // Socialiniai mokslai. Sociologija. Nr. 4(17). Kaunas: Technologija. 1998.
- Šlapkauskas V. Šiuolaikinės bendruomenės savikūros sąlygos ir veiksniai // Str. rinkinys: Bendruomeniškumas ir savivalda. Kaunas, 2000.
- Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas // Jurisprudencija. 2001. T. 19(11).
- Šlapkauskas V. Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys // Jurisprudencija: mokslo darbai. 2002. T. 24(16).
- Šiucas A. Sveikas protas ir žmogaus veikla // Problemos. 1987. Nr. 37.
- Štromas A. Ideologija, politika ir postkomunistinis pasaulis // Kultūros barai. 2000. Nr. 1.
- Taylor Ch. Autentiškumo etika. Vilnius: Aidai, 1996.
- Tamir Y. Liberal nationalism. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
- Task Force Report: Crime and its Impact // An Assessment. The President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice. Washington, 1969.
- Thibaut J., Walker L. Procedural justice. Hullsdale: Lawrence Erlbaum associations, 1975.
- Timasheff N. X. An Introduction to the Sociology of Law. New York, 1932.
- Toharia J. Cambio social y vida juridica en Espania, 1900–1970. Tesis doctoral presentada en la Facultad de Derecho de Universidad Compu-latense de Madrid. Madrid, 1971.

Treves R. Research Committee on Sociology of Law. Milano, 1969.

Vaišvila A. Atvira visuomenė ir teisinė valstybė // Filosofija. Sociologija. 1999. Nr. 1.

Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000.

Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Pradai, 2000.

Vaišvila A. Teisinis personalizmas // Teisės problemos. 2001. Nr. 4.

Vaišvila A. Teisingumas: jo formos ir socialinė reikšmė (metodologinis aspektas) // Jurisprudencija. 2002. T. 24(16).

Valiušaitis V. Žiniasklaidos savitvarkos mechanizmai: teisinis pagrindas ir praktinė raiška // Kultūros barai. 2001. Nr. 4.

Vander Zanden J. W. Human Development. New York: McGraw–Hill, 1989.

Weber M. Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia. Vilnius: Pradai, 1997.

Zeisel H. The New York Expert Testimony Project: Some Reflections on Legal Experiments // Law and the Behavioral Sciences. New York, 1969.

Zetterberg H. Social Theory and Social Practice. The Bedminister Press, 1962.

Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991.

Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 2. Москва: Юридическая литература, 1982.

Алексеев С. С. Философия права. Москва, 1998.

Алексеев С. С. Теория права. Харьков, 1994.

Американская социология. Москва: Изд-во МГУ, 1972.

Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1996.

Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 1997.

Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии // Социологические исследования. 1996. № 10.

Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2001.

Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990.

Геллнер Е. Условия свободы. Москва, 1995.

Гревцов Ю. И. Очерки теории и социологии права. Санкт-Петербург, 1996.

Дюркгейм Э. О разделении общественного труда // Дюркгейм Э. Определение общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991.

Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм // Вопросы философии. 1999. № 2.

Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Санкт-Петербург, 1875. Ч. 1.

Ионин Л. Г. Социология культуры. Москва: Логос, 1996.

Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990.

Кант И. Метафизика нравов. Москва, 1965. Соч. Т. 4. Ч. 2.

Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986.

Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001.

Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. Москва, 1999.

Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности / Государство и право, 1994. № 3.

Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристь, 1995.

Курбатов В. И. Стратегия делового успеха. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995.

Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве. Москва: Юридическая литература, 1987.

Лапаева В. В. Социология права / Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000.

Лившиц Р. З. Теория права. Москва: Изд. БЕК, 1994.

Лукашева Е. А. Право, мораль, личность. Москва, 1986.

Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987.

Мейкью Л. Социология права // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Москва, 1972.

Милованович Д. Веберовский и марксистский анализ права // Общественные науки за рубежом. РЖ. Сер. Государство и право. 1992. № 3.

Нерсесянц В. С. Предисловие редактора // Лапаева В. В. Социология права / Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000.

Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое // Москва: Мысль, 1990. Соч. В 2-х т. Т. 1.

Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998.

Перспективы социальной психологии. Второе международное издание. Редакторы-составители М. Хьюстон, В. Штребе, Дж. М. Стефенсон. Москва: ЭКСМО, 2001.

Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: В 2 т. Санкт-Петербург, 1909–1910. Т. 1.

Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. Санкт-Петербург, 1905.

Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Изд. Прогресс, 1974.

Проблема человека в западной философии. Москва: Прогресс, 1988.

Рипинский С. Ю. Состав правонарушения как основание имущественной ответственности государства за причинение вреда предпринимателям // Правоведение. 2001. № 1(234).

- Российская социологическая энциклопедия. Москва, 1998.
- Социология. Санкт-Петербург: ИКА «ТАЙМ АУТ», 1993.
- Социология: Учебник для юридических вузов. Санкт-Петербург, 2000.
- Спенсер Г. Грехи законодателей // Социологические исследования. 1992. № 2.
- Стюарт Дж. Возвращаясь к символической модели: нерепрезентативная модель природы языка // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. Новосибирск: Наука, 1990.
- Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права // Соц. иссл. 1997. № 11.
- Тард Г. Сравнительная преступность. Москва, 1907.
- Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва, 1999.
- Ферри Э. Уголовная социология. Санкт-Петербург, 1910.
- Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Москва: Academia, 1999.
- Фукуяма Ф. Великий разрыв. Москва: Изд. АСТ, 2003.
- Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. Москва, 1986.
- Щербатых Ю. Психология страха. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001.
- Юридическая конфликтология. Москва, 1995.
- Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Изд. Норма, 2000.
- Яковлев А. М. Социальная структура общества. Москва: Экзамен, 2003.

doc. dr. Šlapkauskas, Vytautas

Šl-07 Teisės sociologijos pagrindai: vadovėlis. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2004. – 628 p., 1 schema, 4 lentelės.

Bibliogr.: p. 616–627.

ISBN 9955-563-84-2

Vadovėlis pateikia bendrąjį teisės sociologijos kursą. Pirmoji vadovėlio dalis nagrinėja teisės sociologijos sampratas, metodologinius pagrindus ir funkcijas. Glaustai aptarta teisės sociologinės minties raida nuo antikos iki XX a. pirmos pusės. Išnagrinėti specializuoti sociologiniai požūūriai (teorijos) į teisę.

Antroji vadovėlio dalis plačiai nagrinėja sociologinio požūūrio į teisę teorinius pagrindus. Pabrėžiami individų ir socialinių grupių galimybės ir būdai kurti ir įgyvendinti teisę. Išnagrinėta teisės socialinė paskirtis ir funkcijos, teisės socialinio veikimo mechanizmai ir jų sąveikos problemos. Aptartas pilietinės visuomenės ir teisės, teisės politikos ir teisės veiksmingumo ryšys.

Vadovėlis skiriamas aukštųjų mokyklų studentams ir doktorantams.

UDK 316:34(075.8)

Vytautas Šlapkauskas

TEISĖS SOCIOLOGIJOS PAGRINDAI

Vadovėlis

Redaktorė *Jurgita Marija Bagdonavičienė*

Rinkėja *Rima Tumėnienė*

Maketuotoja *Regina Bernadišienė*

Viršelio autorė *Stanislava Narkevičiūtė*

SL 585. 2004 12 22. 34,61 leidyb. apsk. l.

Tiražas 1000 egz. Užsakymas .

Išleido Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius.

Tinklapis internete www.mruni.lt

Elektroninis paštas leidyba@mruni.lt

Spausdino UAB „Baltijos kopija“, Kareivių g. 13 b, Vilnius.

Tinklapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt